

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL

XXXI

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XXXI

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI

XL

A könyv megjelenését támogatták:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Nemzeti Kulturális Alapprogram

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL

XXXI

Budapesti Történeti Múzeum

Budapest, 2003

A szerkesztőbizottság tagjai:

BODÓ SÁNDOR
F. DÓZSA KATALIN
GYÁNI GÁBOR
HOLLÓ SZILVIA ANDREA
KUBINYI ANDRÁS
SIPOS ANDRÁS
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

Szerkesztette:

HOLLÓ SZILVIA ANDREA

Lektorálta:

GYÁNI GÁBOR
KUBINYI ANDRÁS
SZABÓ DÁNIEL

Képeket válogatta:

DEMETER ZSUZSANNA

Fényképreprodukció

B. PERJÉS JUDIT
BAKOS MARGIT
FÁRYNÉ SZALATNYAY JUDIT
KARDOS JUDIT

Térképillusztrációk és rajzok

KOVÁCS ESZTER
KUCZOZI ZSUZSANNA
MESTER EDIT
VIEMANN ZSOLT

Minden jog fenntartva

© Budapesti Történeti Múzeum

Kiadta a Budapesti Történeti Múzeum

Felelős kiadó: Bodó Sándor főigazgató

Műszaki szerkesztő: Kardos András

Nyomdai előkészítés: Archaeolingua Alapítvány és Kiadó

Felelős vezető: Jerem Erzsébet

Nyomdai kivitelezés: Amulett Kft.

ISBN 963 9340 20 0

ISSN 0238-5597

TARTALOM

TABLE OF CONTENTS

A MÚLT RÉTEGEI – A SZENT GYÖRGY TÉR TÖRTÉNETE

Végh András

Középkori városnegyed a királyi palota előterében

(A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban)

Medieval City Quarter in the Foreground of the Royal Palace

(History of the St. George Square and its Surroundings in Buda) 7

Magyar Károly

A budavári Szent György tér és környékének kiépülése

(Történeti vázlat 1526-tól napjainkig)

The Formation of St. George Square

in Buda and the Changing Face of It (1526–2003) 43

Basics Beatrix

A Szent György tér ábrázolásai

The Representations of St. George Square 127

Farbaky Péter

A Sándor-palota, a Teleki-palota és az udvari istálló

(A Szent György tér főbb épületeinek változásai az újkorban)

The Sándor Palace, the Teleki Palace and the Royal Stable

(Modifications of the Most Important Buildings on St. George Square

in Modern Times) 137

Térképvázlatok – Maps

A Szent György tér topográfiai változásai

Topographical Changes of St. George Square 161

RÉGÉSZETI ÉS RESTAURÁLÁSI ELŐZETES JELENTÉSEK

Végh András

A Szent György utca 4–10. számú telkek régészeti ásatása

(előzetes jelentés)

Archaeological Excavation of 4–10. St. George Street (1998–2000)

(Preliminary Report) 167

Bencze Zoltán

Régészeti kutatások a Dísz tér 17. sz. alatt (Előzetes jelentés)

The Archaeological Excavations at 17 Dísz Square

(Preliminary Report) 191

Kárpáti Zoltán

A Szent Zsigmond-templom és környéke

(Régészeti jelentés)

The St. Sigismund Church

(Archaeological Report) 205

Kovács Eszter

A budai ferences kolostor a török korban

The Franciscan Cloister in Buda Castle during the Turkish Period 241

B. Perjés Judit – B. Kozocsa Ildikó

Egy török kori amulett restaurálása

The Conservation of an Amulet from the Turkish Period 263

VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Szilárdfy Zoltán

Meditációs képek a budavári klarisszák hagyatékából

Pictures of Contemplation from the Bequest

of the Clarissan Order from Buda Castle 271

Horváth J. András

Nézetek és törekvések a budai várospolitikában 1867 és 1873 között

Aims and Aspirations of Local Politics in Buda 1867–1873 289

Gyáni Gábor

Budapest „tapasztalat története”

History of Experiencing Budapest 333

Írás Katalin

A Terézkörúti Színpad színházi részvénytársaság

The Teréz Boulevard Stage Theatrical Share Company 363

BIBLIOGRÁFIA

Sántháné Antal Sára – Kiss Bori

Válogatott bibliográfia Budapest történetéhez 1997–1998

History of Budapest: Selected Bibliography 1997–1998 397

Végh András

KÖZÉPKORI VÁROSNEGYED A KIRÁLYI PALOTA ELŐTERÉBEN

A BUDAVÁRI SZENT GYÖRGY TÉR ÉS KÖRNYEZETÉNEK TÖRTÉNETE
A KÖZÉPKORBAN

„A Szent György tér a középkorban.” Alábbi írásunknak ezt az egyszerű címet adhatnánk, ha ezzel máris félre nem vezetnénk gyanútlan olvasónkat. Hiszen Szent György tér, vagy kissé régiesebben Szent György piac létezett a török kor előtti Budán is, csak éppen nem azon a helyen, ahol térképeink ma jelzik. A Boldogasszony-plébániatemplom és a városkapuk közötti főteret, a heti piac helyszínét, vagyis a mai Dísz teret és Tárnok utcát nevezték így a középkori lakosok. A névadó a tér közepén (kb. a mai Honvéd-emlékmű táján) a házak, üzletek, elárusító bódék fölé magasodó hajdani Szent György-kápolna volt, Nagy Lajos király alapítása. Ez az átlagos budai utcáknál valóban jóval szélesebb térség az egész középkor folyamán viselte a Szent György tér nevet, de hívták egyszerűen budai piacnak, vagy a város piacának és Széles utcának is. A piactér a török korban és még utána is megőrizte jellegét, mégis sok más budai utcához, templomhoz, házhoz hasonlóan elveszítette nevét, mivel a háborúk, ostromok okozta erőszakos lakosságcserek kitörölték az élő emlékezetből és hagyományból elnevezését. Csupán régi iratokból, oklevelekből tudhatták meg a XVIII. században, a töröktől visszafoglalt városban élő új lakosok, hogy egykor egy Szent Györgynek szentelt kápolna mellett tér terült el, amelyet Szent György térnek hívtak. Ekkorra azonban már lebontották a török kori Orta (Középső) dzsámivá átalakított Szent György-kápolnát, amelynek mind neve, mind helye is lassan feledésbe merült. A Buda középkori egyházi emlékeit elsőként számbavenni próbáló ágostonrendi szerzetes, Schier Xistus már tévesen határozta meg a kápolna helyét a királyi palota szomszédságában, és tévedése máig ható zavart okozott a budai utcanevekben.¹ A királyi palota előtt a XVIII. század végére lassanként kifermálódó teret Schier nyomán, a régi nevet hibásan felújítva Szent György térnek kezdték el nevezni. Ezt vette át és népszerűsítette a XIX. század helyrajzi irodalma, míg végül Némethy Lajos a század végén tisztázta a kérdést a történész szakma számára.² A helynév azonban addigra szívósan meggyökerezett a köztudatban és a hivatalos névhasználatban, és ma is él, annak ellenére, hogy a tér épületeinek nagy része elpusztult.

Nem a középkori Szent György piac tehát írásunk tárgya, hanem annak a területnek a középkori története, amely ma viseli a Szent György tér nevet, illetve mindazon épületeknek, amelyek övezik ezt a teret. Témánkat illetéknéppen meglehetősen tágan értelmezve a középkori városkapuk és a királyi palota közötti városrész, vagyis

¹ SCHIER 1774.

² NÉMETHY 1885.

a mai Dísz tér és a Szép Ilonka-kút közötti terület létrejöttét és középkori fejlődését szeretnénk röviden bemutatni a rendelkezésünkre álló történeti és régészeti források felhasználásával.

A mai tér ugyanis rendelkezik középkori előzménnyel, mégha nem is pontosan a maival egyező helyszínen. A királyi rezidencia és a polgári város határán a középkorban is létezett egy olyan nyitott térség, amely a térben is jól érzékelhetően elválasztotta egymástól a két, határozottan eltérő jellegű területet. A kép megrajzolásához levéltári kutatásainkat, valamint az 1974–1987 és 1994–2000 között folytatott intenzív régészeti kutatások eredményeit használtuk fel.³

Természeti környezet és történeti előzmények

Mindenekelőtt érdemes kis kitérővel a helyszín földtani jellegzetességeivel, a település alapjául szolgáló természeti környezettel megismerkednünk. A meredek oldalú, de lapos felszínű Várhegy a Dunával közel párhuzamosan helyezkedik el, alaprajza nagyjából egy nyújtott háromszöget formál. A háromszög hegyes csúcsa délen található, amerre egyébként a hegy fennsíkja is enyhén, de egyenletesen lejt. A hegy felszínét kb. 6–14 méter vastagságban takaró, kemény, édesvízi mészkőréteg a Dísz tér déli végénél elfogy, emiatt a hegy tömegét alkotó márga ki van téve a csapadék közvetlen hatásának. Az erózió hatására itt mindkét oldalon völgyek fűződtek a hegy oldalába és a fennsík jelentős mértékben összeszűkül. Innen délre azonban újra megjelenik a mészkő, bár az északi részhez képest sokkal vékonyabb és töredezettebb formában. Tehát a Dísz tér déli végétől újból emelkedni kezd a felszín egészen a Szent György térig, ahol a középkori Szent Zsigmond-templom helyén érte el a legmagasabb pontját, majd a hegy déli csúcsa felé újból, most már meredekebben lejtteni kezdett, néhol a mészkő törései mentén tereplépcsőket alkotva. A Szent György tér hajdani kiemelkedése ma már nem érzékelhető, annak köszönhetően, hogy a XIX. század folyamán több alkalommal is jelentős földmunkával igyekeztek kiegyenlíteni a felszínt, ezáltal a környező épületek számára mesterséges sík terepet hozva létre. A felszínt fedő, kemény mészkőtakaró különleges adottságokkal ruházta fel a Várhegyet. Ennek hatására jött létre a lapos fennsík, és a meredek hegyoldal, és általa keletkeztek a hegy belsejében a mészkő „paplan” és a márga határán a csapadékvizet összegyűjtő és megtartó üregek, és a természetes barlangrendszer. A Szent György tér környezetében azonban, a mészkő réteg töredezettsége és keskeny keresztmetszete miatt ezen üregek képződése jóval kisebb mértékű volt, mint a Dísz tértől északra eső részen.

³ A város középkori történetének általános összefoglalása GYÖRFFY 1973.; KUBINYI 1973.; GEREVICH 1973.. A háború utáni műemléki kutatások összefoglalása POGÁNY 1955.; A legújabb régészeti kutatások összefoglalása: Budapest 1991. A Szent György téren 1994–2000 között végzett régészeti feltárásokat a BTM Középkori Osztályának kutatói végezték: Altmann Júlia, Bencze Zoltán, Belényesi Károly, Feld István, Kárpáti Zoltán, Kovács Eszter, Magyar Károly, Mester Edit, B.Nyék helyi Dorottya, Terei György, Végh András és Zádor Judit. Az ásatások zöme még nem közölt, az egyes részterületekről megjelent tanulmányokra, jelentésekre a jegyzetekben hivatkozunk.

A kiterjedt régészeti kutatásoknak köszönhetően ma már tudjuk, hogy nem a középkori város jelentette az első települést a Várhegy fennsíkján. A Dísz tértől a királyi palotáig terjedő területen szinte mindenütt található a korai és középső bronzkor különböző korszakaiból (nagyrévi kultúra, vatyai kultúra) származó régészeti emlékek.⁴ Faszerkezetű házak cölöplyukai, tárolóvermek és azokból napvilágra került tárgyak tanúskodnak az egykori magaslati telep életéről. Feltehetően valamelyik bronzkori településsel hozható összefüggésbe az az árok, amely egyenes vonalban szeli keresztül a hegyet a Dísz tér déli végétől mintegy 50 méterre délre. Hosszabb szakaszait figyelhették meg a nyugati oldalon, az egykori Szent György utca 6. számú ház udvara mentén, a hegy közepén pedig az egykori Honvédelmi Minisztérium középső udvarában. A megfigyelések szerint kb. 7–8 méter széles és 4–6 méter mély lehetett és a mészkőtakaró peremét követte. Sajnos a középkori város rendkívül kiterjedt építési tevékenysége szinte mindenütt megbolygatta az árok eredeti peremét, ezért többnyire csak annak lapos fenekét, az arra ráomlott köves réteget és a mindezeket elfedő, évszázadok alatt keletkezett humuszos feltöltődést lehetett feltárni. A középső bronzkori telepet nem követték a későbbi korok települései. A kelta eraviscus törzs választása a meredek Gellért-hegyre esett, ahol törzsi központjuk létesült (erődített telep). Bár a kelta település kiterjedt a Duna-parton a mai Tabánra és a Várhegy keleti lejtőire is, mégsem húzódott fel a fennsíkra. A keltákhoz hasonlóan a rómaiak is a Duna-parton települtek meg, mégis szinte elképzelhetetlen, hogy a Várhegy tetejére ne helyeztek volna legalább egy katonai megfigyelő állást. Ennek nyomai azonban mindeddig nem kerültek elő a középkori város területéről.

A szórványosan talált római emlékek: feliratos és faragott kövek, pénzérmék, cserépdarabok mind a középkori város pusztulásának rétegeiből származnak és egyrészt arra utalnak, hogy a közeli római romokat építőanyagként hasznosították, másrészt bizonyítják, hogy a római emlékek gyűjtése már a középkorban, legalább is annak kései századaiban megkezdődött.

Nem változott a helyzet a későbbiek során a népvándorlás hosszú időszaka alatt, de még a magyarság honfoglalása után sem. Kopár sziklás hegy volt csak a tanúja Szent Gellért mártírhálálának is, mikor a réven átmenni készülő csanádi püspök pogány lázadók kezébe került. A korai királyi központok, városkezdemények sem itt, hanem Óbuda és a túlparti Pest területén alakultak ki. A budai szakaszon csupán ezen központok vonzáskörébe vont kisebb települések keletkeztek. Elsősorban a Pesttel szemközti Kispest, német telepeseinek nyelvén Kreinfeld, a Gellért-hegy és Várhegy lábánál (a mai Tabán), továbbá Felhévíz a római romok közelében, a Várhegy északi oldalánál lévő révnél.

A város alapításától az állandó királyi rezidencia létrejöttéig – XIII–XIV. század

Buda alapított város. IV. Béla király akarata hozta létre a tatárjárás után, hogy a mongolok esetleges visszatértekor hatékonyan védekezhessen a hegytetőn, a városfalak mögött a király budai birtokközpontjának és pesti kiváltságos településének

⁴ NAGY 1952.190–197.p.; MAROSI-SOÓS 1977.167–170.p.; H.HANNY 1997.199–210.p.

népe. Feltételezhető azonban, hogy a Várhegy az alapítás előtt közvetlenül már nem volt lakatlan. Ez a várost megelőző, „preurbánus” település a hegy széles északi részén keresendő, ahol a korai vásárhelyre utaló Szombathely helynév, a domonkos kolostor és az ezekhez köthető régészeti emlékek találhatók. Az persze nem zárható ki, hogy a déli részen, a Kispestet övező szőlődűlők, szántóföldek között, akár a Várhegy tetején is, ne emelkedett volna gazdasági épület vagy majorság. Zárt beépítésű településről, telkek soráról ezen a területen azonban semmiképpen sem beszélhetünk a város megalapítását megelőző időben.⁵

Az alapítás tehát teljesen új helyzetet teremtett. A Duna túlsópartjáról áttelepült pesti polgárok egy olyan, a korabeli Magyarországon addig még nem látott, nagyméretű erődítésbe költöztek be, amely a teljes hegytetőt körülkerítette mindenütt, ahol lehetett, annak sziklás, meredek peremét követve. Ezt a városfalat szokás belső városfalnak is nevezni, mivel a mai várfalakat alkotó XIV. századi eredetű, külső városfaltól, mintegy 3–6 méterrel beljebb húzódik, ma már jobbra a felszín alatt.⁶ A kiterjedt régészeti kutatásoknak köszönhetően mára éppen a nyugati oldalon, a mai Fehérvári-kaputól délre eső városfalszakaszt ismerjük talán a legalaposabban, a kaputól kezdve napvilágra került a IV. Béla építtette városfal teljes hossza egészen a későbbi királyi palota ún. Csonkatornyáig.⁷ A fal nyomvonalát a természeti adottságokat követve meglehetősen girbe-gurbán jelölték ki. Építőanyagának a helyszínen fellelhető kőzeteket használták fel, vagyis édesvízi mészkövet és márgát. Ez utóbbi a víz hatására mállani kezd, vagyis huzamosabb idő eltelte után a várfal

⁵ A legkorábbi maradványok között számon tartunk olyan épületmaradványokat és gödröket, amelyek keltezése megelőzheti a városalapításnak, illetve a telkek kiosztásának idejét. Példákat erre a mai Színház utca alatt, illetve a Honvédelmi Minisztérium udvarán figyelhetünk meg. Vö. KÁRPÁTI 1998.; FELD – KÁRPÁTI 2000. 57–66.p.

Egyébként már Zolnay László feltételezte néhány általa feltárt objektumról, hogy a város alapítása előtti időből származik. Elképzelése szerint a még a tatárjárás előtt létesült Kispest házai húzódtak fel a hegytetőre. (ZOLNAY 1977.29–30.p., ZOLNAY 1984. 204–205.p.) Zolnay ásatásainak utólagos feldolgozása, hitelesítése során az általa a tatárjárás előttré keltezett legtöbb falról, gödörről, leletről sorra kiderült, hogy nélkülözik a korai keltezéshez szükséges elégséges támpontokat, és jól beilleszthetők a tatárjárás után alapított város első korszakának emlékei közé. Vö. BENDA 2001.

⁶ VÉGH 1997. 29.p.

⁷ A keleti oldalon eddig ugyan még nem tártak fel ilyen tornyot, csupán a várfal egyes szakaszai láttak napvilágot, de oklevelek említenek tornyot a városfal e szakaszán is. A keleti, a folyó miatt védettebb oldalon ugyanakkor a ferences kolostor épülete is a városfalhoz épült.

A Fehérvári-kapu és a Teleki-palota közötti szakaszt Végh András tárta fel 1998–2000 között, innen délre a Teleki-palota területén a későbbi építkezések teljesen elpusztították a városfalat, csupán a pincék elhelyezkedéséből rekonstruálható nyomvonala (Nyékhelyi Dorottya ásatása, 1998–2000), tovább dél felé a Lovarda közben már újból megtalálták a városfal maradványait (Magyar Károly és Nyékhelyi Dorottya ásatásai, 1998–2000), majd a Királyi istálló területén Magyar Károly tárta fel a városfal itteni szakaszát 1994–2000 között. Innen délre a Hunyadi-udvaron, az ún. északi zárófal és az ún. II. szárazárok között a városfalat Zolnay László és Magyar Károly tárta fel 1974–1987 között, a II. szárazárokotól délre pedig Gerevich László és Zolnay László figyelték meg a városfalak maradványait.

romlását okozhatta. Az ásatásokon a márgából épített városfalrészecskék valóban szilánkokra hullott, elporladt állapotban kerültek elő a földből. Nyilván a sietség is szerepet játszott abban, hogy ezt a tartós városfal építésére kevésbé alkalmas, de a helyszínen kibányászható és így szállítást nem igénylő kőanyagot felhasználták. A fal vastagsága az alapozás fölött 2 méter, eredeti magassága nem ismert, egyes helyeken azonban még ma is mintegy 2 méterre emelkedik ki, másutt csupán az alapozás néhány kőora figyelhető meg.

Az erődítés újdonsága a maga korában nem abban állt, hogy kőfalakkal övezett egy nagyméretű hegytetőt, hiszen ilyen jellegű építmények – ha nem is ekkora méretben – ebben az időben már előfordultak. Sokkal többet jelentett ennél, hogy a falak védelmét szabályosan elhelyezett tornyokkal erősítették meg, újból felújítva azt az antik eredetű erődítési rendszert, amelyet a római uralom összeomlása óta nem alkalmaztak hazánkban.⁸ A feltárt nyugati falszakaszon a Fehérvári-kapu közelében egy félköríves, majd pedig a királyi palota előterében még két másik torony (egy félköríves és egy négyzetes) került napvilágra. Egy további torony helye a hozzávezető lépcső alapján kijelölhető, míg a későbbi építkezések megsemmisítettek még egy (esetleg két) tornyot.⁹ Összesen tehát öt (esetleg hat) torony emelkedett ezen a szakaszon átlag kb. 65–70 méter távolságra egymástól. A tornyok egységes szerkezetűek, édesvízi mészkőből épültek, belsejüket gerendaváz merevítette, falvastagságuk a városfaléval egyezik, mintegy két méter. Úgy tűnik, hogy váltakozva helyeztek el egymás mellé félköríves és négyzetes alaprajzú tornyokat. Megfigyelhető volt az is, hogy a tornyokat a már kész városfalhoz építették hozzá, ám pontosabb keltezéssel eddig sehol sem sikerült megállapítani, hogy az eltérő építési fázis mekkora időbeli különbséget jelöl: néhány évet, vagy esetleg évtizedeket.

A régészeti kutatások eredményeképpen ma már közelebről ismerjük a város alapításának olyan részleteit is, amelyekről írott forrásaink nem tájékoztatnak. A városfalak felépülte után szabályos telekosztást hajtottak végre, kimérték az egységes méretű telkeket és kijelölték az utcák nyomvonalát. A kitűzést a városfalakhoz igazították, ezek mentén ugyanis nem vezetett köz vagy utca, a telkek minden esetben kifutottak egészen a falig. Mivel a telkek hosszát a városfaltól mérték ki és ez minden telken azonos volt, ezért a falakkal párhuzamos utcák nyomvonala mindenütt híven követi a terephez igazodó, kanyargó városfalat. Az általunk tárgyalt területen,

⁸ Római erődítmények maradványait felhasználták, mint pl. Sopron, Visegrád esetében, de ilyen jellegű erődítést a tatárjárásig újonnan nem készítettek. Buda városfalaival közel egyidőben épültek ki Székesfehérvár falai is, úgy tűnik, hasonló rendszer szerint. (SIKLÓSI 1999.)

⁹ A Fehérvári-kaputól délre Zolnay László figyelte meg az első tornyot vízvezeték építés kapcsán 1981-ben, majd Végh András tárta fel 1998-ban. Az Árpád-kori városfal és a jóval később készült ún. északi zárófal csatlakozásánál Magyar Károly közvetlenül a várfalhoz vezető lépcsőt talált, mely feltehetően a zárófal építése miatt elbontott városfaltornyhoz vezetett. Innen délre, a királyi palota Hunyadi-udvarának feltárásán egy négyzetes tornyot tárt fel Zolnay László 1975-ben (ZOLNAY 1984. 205.p.), majd pedig ezt hitelesítette Magyar Károly 1987-ben (MAGYAR 1992a. 109–115.p.), illetve ettől tovább délre a Gerevich László vezette feltárások 1956-ban ráleltek egy félkör alakú toronyra (ez az ún. „patkótorony”; Vö. GEREVICH 1966.), amelynek külső síkját csak az Udvarlakai őrség épületének lebontása után tárhatta fel Zolnay László (ZOLNAY 1984. 205.p.; MAGYAR 1992a. 112.p.)

vagyis a hegy keskeny déli részén csupán arra volt elégséges tér, hogy a falak mentén tűzzenek ki telkeket, illetve a középén szabadon maradt területet beépítsék. Így jött létre az egymással párhuzamosan haladó két utca. A középkori Zsidó-kaputól (a mai Fehérvári-kapu) a Zsidó utca (a mai Szent György utca), a Szent János-kaputól (a mai Vízi-kapu) pedig a Szent János utca (a mai Színház utca) vezetett dél felé, majd a hegy fennsíkjának szűkülését követve egyesült és így haladt tovább. Az utca déli végének lezárását nem ismerjük, – ahogy a városfalak déli lezárását sem – mivel a később épült királyi palota az ún. I. szárazároktól délre teljesen eltüntette az erre utaló maradványokat. Esetleg itt lehetett az a Kreinfeldre, vagyis a Gellért-hegy lábánál fekvő egykori Kispestre vezető kapu, amelyet 1302-ből származó oklevelekben említettek meg.¹⁰

A nagyleptékű régészeti feltárás képessé tett bennünket arra, hogy ne csak egyes középkori objektumokat, hanem azok rendszerét, a telkek sorozatát is vizsgálhassuk. Különösen a szinte teljesen feltárt nyugati oldalon tanulmányozhatók alaposan a város alapításakor kitűzött telkek és azok beépítettsége. A Zsidó-kapu és a késő középkorban felépült királyi palotát a várostól elválasztó II. szárazárok között (azaz mai helyrajzi fogalmakkal élve a Dísz tér és Szép Ilonka-kút között), a nyugati oldalon 19 egységes méretű, eredetileg kiosztott telek figyelhető meg.¹¹ A részben feltárt középső háztömbben is felismerhetők a telekosztás során kitűzött egységes méretű telkek (a középkori Zsidó utca keleti házsorán). A keleti oldalon, a Sikló előtt végzett ásatások hozták felszínre a telekosztás nyomait. Mindegyik telek beépült kisebb-nagyobb mértékben már a XIII. században, hiszen kivétel nélkül minden telken feltártak épületrészleteket, vagy a megtelepedésre utaló hulladékgyödröket az alapítást közvetlenül követő időszakból. Az egyes telkek beépítettsége azonban ma már csak szórványosan és nem teljes egykori rendszerében tanulmányozható, mivel a későbbi építkezések jelentős mértékben tüntették el a korábbi maradványokat. Néhány esetben ennek ellenére megmaradtak XIII. századra keltezhető épületrészek, többnyire a telkek belsejében, a bolygatások által megkímélt udvarokban. Ezek között nagy számban fordultak elő a kőoros alapozásra állított vázas szerkezetű faházak, vagy boronaházak maradványai, de kőépületet is tártak fel. Jellegzetes építmények már ebben a korszakban is a pincék, az oklevelekből is jól ismert, kiterjedt szőlőművelés emlékei. A pincéket a sziklába vágták, illetve a málékony márgába ásták be. Előfordul közöttük már ekkor is

¹⁰ 1302. IX. 1. – AO I. 272, 273, 274.sz.; 1302. IX. 20. – AO I. 283.sz.

¹¹ Az egységes telekméretekre Lócsy Erzsébet hívta fel a figyelmet az Országház utca házsorának vizsgálata során. (Lócsy 1964, 1969, 1971.) Az általa is megfigyelt egységes homokzati méret 56–60 láb (kb 19–20 méter) között ingadozik.

Az ároktól délre telkek rendszerét már nem, csupán egyes objektumokat tanulmányozhatunk. A nyugati oldalon megfigyelt telkek segítségével durva becslést végezhetünk a városrészen kiosztott telkek számáról. Ha feltételezzük, hogy a keleti oldalon a várfalak mellett a nyugati oldalával közel egyező számú telek lehetett, míg a középső háztömbben egy-egy házsoron körülbelül ezek fele fér el (s ha még hozzáveszünk néhány telket, amely a II. szárazároktól délre terült el) nagyjából 60–70 telekkel számolhatunk a területen. Érdemes ezt a számot szem előtt tartani a későbbiekben, amikor a csekély számú történeti forrás kiértékelését végezzük el.

kőből rakott oldalfalú építmény az utcai homlokzat mögött, az utcára merőleges tájolással. Ez lett később az általánosan használt típus, és az ilyen jellegű pince fölött többnyire lakóház emelkedett. Előfordulnak a telek végében, közvetlenül a városfal belső oldala mellé mélyített pincék is. Kizárólag a korai időszakra jellemzőek az egyik telekhatár mellett, a telek középtáján elhelyezkedő pincék. Gyakran fával bélelték sziklába vágott területet, bár kőből épült oldalfalakat is ismerünk. Településszerkezeti változást jelez, hogy ezeket a pincéket a XIV. század első felében általában megszüntették, feltöltötték. A XIV. században már egyre nagyobb méretekben és egyre nagyobb számban épültek ki az utcai homlokzat mögötti kőpincék.

Meg kell emlékeznünk végül a sziklába vágott egyéb objektumokról, kutakról, vermekről, gödrökről. A Várhegy természetes adottsága, hogy az esővíz a felszín fedő mészkő réteg és a hegy tömegét alkotó vízzáró márga közötti kavicsrétegben átszűrődik és megőrződik. A polgárok telkeiken feltehetően a kezdetektől fogva készítettek kutakat. Másrészt szükséges volt emésztőaknák ásása is telkenként a lakosok számára. Az ásások a Dísz tértől délre szép számmal találtak ilyen jellegű építményeket. Nem könnyű azonban ma már eldönteni minden esetben a kiásott aknákról, hogy kútként, vagy emésztőként szolgáltak-e eredetileg, ahogy a készítési időt a legtöbb esetben nem, csupán a megszüntetés időpontját lehet meghatározni a feltöltésre használt földből előkerülő tárgyak segítségével. A kutak, aknák szerkezete rendkívül változatos, mélységük is jelentős mértékben különbözik egymástól. Ismerünk egyszerűen a sziklába vágott, akár két méteres átmérőjű aknákat, előfordulnak kőfalazattal ellátott köralakú építmények és négyzetes, egykor ácsolt fa béléssel ellátottak is. A legmélyebb több, mint 20 méterre mélyed a hegy belsejébe, de mindössze 5–6 méter mélységű is előfordul. Elhelyezésük is változatos, mégis meg kell említenünk egy jellegzetes csoportjukat: a nyugati oldalon megfigyelhető volt ugyanis, hogy az egyik telekhatár mellett, a telek középtáján, szívesen helyeztek el kútnak, vagy emésztőnek értelmezhető aknát.¹²

*

A régészet eredményeinek ismertetése után szeretnénk bemutatni a területre vonatkozó történeti ismereteinket. Az először 1346-ban említett Szent János utca névadója a csaknem a város alapításával egyidős ferences kolostor és Evangélista Szent Jánosnak szentelt temploma volt. Létrejöttének pontos körülményeiről hallgatnak forrásaink, a kolostor az 1270-es években bukkan fel első ízben az oklevelekben.¹³ A város korai történetében játszott kiemelt jelentőségét azonban jelzi, hogy az utolsó Árpád-házi király, III. András temetkezési helyül választotta (1301). A templom maradványait 1971–1972 között a mai Várszínház alatt, míg a kolostort a Sándor-palota helyén 1994–2001 között tárta fel régészeti ásítás.¹⁴

¹² Jellegzetes példái láthatók a Szent György utca nyugati házsorában.

¹³ Nánabeszter nembéli Demeter és felesége végrendeletében. 1270–77. – BTOE I. 103.sz.

¹⁴ ALTMANN 1973, 1994, 2002; GEREVICH 1973. 40.p.

Mindkét épületből, kevés kivétellel, csupán alapfalak maradtak ránk, amelyek segítségével a kolostor mérete, elrendezése nagyvonalakban rekonstruálható. Eszerint a kolostor északi oldalán emelkedő templom egyhajós épülete keskenyebb volt, nyugati homlokzatát közvetlenül a Várszínház mögött találták meg, szentélyét viszont teljesen elpusztították a későbbi építkezések. Az ásatásokon több nagyméretű, már megbolygatott sírhelyet is feltártak, de ezek egyikét sem sikerült azonosítani III. András nyugvóhelyével. A kolostor épülete (a kerengőudvar körüli épületszárnyak) a Sándor-palota északi része alatt található, a mai Színház köz alatt a kolostor kerengőjének északi folyosója futott.

A ferences kolostorral szemben, az utca átelles oldalán működött a ferences harmadrendi nővérek, vagy másik nevükön beginák rendháza. A kolostorra vonatkozó első adat 1283-ból származik: IV. László király nagyszigeti (csepel-szigeti) birtokokat adományozott Majs mester özvegyének és általa a ferences kolostor környékén élő apácáknak. Az adományokat megerősítő későbbi oklevelekből megtudhatjuk továbbá, hogy az apácák egy olyan épületben laktak, amelyet 1293-ban Majs mester özvegye saját házának neveztek, 1296-ban pedig már az özvegy által építtetett kolostornak.¹⁵ Majs mester V. István király rövid ideig tartó uralkodása idején a nádori méltóságot töltötte be, később országbíró és királynéi tárnokmester is volt. Özvegyét a Margit-legenda tanúsága szerint Erzsébetnek hívták és feltehetően rokonságban állt a királyi családdal, hiszen III. András nővéreinek nevezte. Judit nevű leányuk Margit királylány mellett a szigeti apácakolostorban élt.¹⁶ Nehezíti az értelmezést két további adat. Egy bizonyos Leyphylt nevű apáca ugyanis 1312-ben szőlőjét és a háza alatti pince felét adományozta a ferences kolostornál lévő ún. Szibilla-házban lakó nővéreknek, avagy begináknak. A Smaragd nembéli Zsámboki Ajnárd fia Miklósnak lánya, Aglent pedig 1327-ben a ferences kolostor előtt lévő Szibilla-kolostorból nyilvánította ki, hogy testvérei átadták számára a leánynegyedét.¹⁷ Mindkét esetben egyértelmű a helymegjelölés alapján, hogy a ferences begina kolostorra alkalmazták a Szibilla nevet. Egyelőre sajnos nem ismerjük az elnevezés eredetét és értelmét. A beginakolostor helyét késő középkori források egyértelműen kijelölik: a később felépült Szent Zsigmond-templom szentélyétől északra helyezkedett el, vagyis a Honvédelmi Minisztérium déli homlokzatának keleti oldalánál emelkedett. Sajnos a Minisztérium pincéi az épület legtöbb részletét megsemmisítették, az itteni részleges régészeti feltárások pedig nem tették lehetővé a kolostor korai maradványainak meghatározását.

A másik párhuzamos utca a XIII–XIV. században a Zsidó utca nevet viselte, amint arra neve is utal, az itt található zsidónegyed után. Zsidó lakossággal a város alapítását követően már számolhatunk, hiszen a legkorábbi Budáról ismert zsidó sírkő 1278-ból származik. Az utca északi végénél kapu vezetett ki a városból, amelyet az egész korszakban Zsidó-kapunak neveztek. 1307-ben a krónikák tanúsága szerint, Werner fia László, elűzött budai bíró, Károly Róbert párti

¹⁵ 1283. X. 19./1290. – BTOE I. 244.sz.; 1293. V. 26./1298. – BTOE I. 263.sz.; 1296. VII. 5. – BTOE I. 282.sz.

¹⁶ PAULER 1899. II.köt. 279., 530.p.

¹⁷ 1312. IX. 4. – OL DI 29662.; 1327. – AO XI. 606.sz.

fegyvereseivel a zsinagóga melletti kapun át hatolt be a városba, amely helyszínt kétségkívül a Zsidó-kapuvallal azonosítható.¹⁸ A korai zsidó temető maradványai is a Zsidó-kapu alatt, a völgyben kerültek elő, a mai Pauler utca környékén, a Krisztinavárosban.¹⁹ Magáról a zsidónegyedről azonban hallgatnak forrásaink. A Zsidó utca említéseit csupán a XIV. század végétől ismerjük, azonban minden esetben keresztény háztulajdonosokat említenek meg az oklevelekben. Nagyon tanulságos az 1390-ben keletkezett plébániahatárper okirata is, mivel ebben a Mária Magdolna egyház plébánosa joghatósága alá tartozónak vallotta a város déli részén a Zsidó utcát és a Szent János utcát egészen a királyi udvarig. A meglehetősen hosszú utcának nyilván csak egy részét lakták zsidók, ahogy Sopronban. A zsinagóga helyét a mai Szent György utca nyugati házsorában szokás feltételezni.²⁰ Újabban felmerült annak a lehetősége, hogy a későbbi Szent Zsigmond-templom helyén állt.²¹ Sajnos a legutóbb végzett régészeti feltárásokon nem sikerült meghatározni sem az 1307-es esemény kapcsán említett zsinagóga helyét, sem a zsidó háztulajdonok pontos elhelyezkedését. Feltehetően a régi zsinagóga nem lehetett önálló, sajátos alaprajzú épület, mint a késő középkorban épült újabb kéthajós zsinagóga (a Táncsics Mihály u. 23. szám alatt tárták fel maradványait), hanem egy polgárház valamely termében volt elhelyezve. (Hasonlóan a ma is látogatható középkori imaházhoz a Táncsics Mihály utca 26. szám alatt.)

Sajnos – még a szakmabeliek számára is – homályos kérdés a hegy déli végén emelkedő királyi palota eredete. A régészeti kutatás nem képes egyelőre pontosan keltezni az itt található legkorábbi épületmaradványokat és ezek között elsősorban a palota legrégebbi épületét, az ún. István-tornyot, pontosabban (egy XV. századi forrás szavaival élve) István herceg tornyát. A történelmi kutatás az ismert adatokra építve nem tudja pontosan meghatározni István herceg személyazonosságát sem. Mind IV. Béla fia, István ifjabb király (a későbbi V. István, elhunyt 1272-ben), mind Nagy Lajos testvére, Anjou István herceg (elhunyt 1354-ben) szóba jöhet a torony névadójaként, vagyis feltehetően építtetőjeként. Ez azt jelenti, hogy az intenzív kutatás ellenére még mindig nem tudjuk pontosan, mióta magasodik a szikla déli csúcsa fölé a várost is oltalmazó erődítmény. A régészeti feltárások alapján azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy a XIV. század közepén már egy kisebb udvart körülvevő épületegyüttes csatlakozott az István-toronyhoz.²²

A házak tulajdonosai közül csak néhány kiemelkedő személyiség ismeretes. A legrégebbi adatok a Szent János-kapu szomszédságában fekvő telken Werner comes leszármazottairól szólnak, akik részt vettek a város alapításában. 1352-ből fennmaradt a néhai Werner, budai rektor leányának, Klára asszonynak a végrendelete, amelyet betegágyán a budai káptalan kanonokjai és ferences szerzetesek előtt tett.²³ Klára egyedüli örököse volt annak a családnak, amely Buda korai történetében oly

¹⁸ SRH I. 485.

¹⁹ KAUFMANN 1895; ZOLNAY 1987. 16–17.p.

²⁰ ZOLNAY 1987. 28.p.; KUBINYI 1995. 6.p.

²¹ VÉGH 1999. 29–31.p.

²² GEREVICH 1966. 155–162.p.; BUZÁS 1994. 109–128.p.; HOLL 1997; MAGYAR 1997; SPEKNER 2002.

²³ 1352. X. 6. – AO V. 384.sz.

fontos szerepet játszott.²⁴ Végrendeletében más egyebek mellett a ferences kolostor környéki palotáját unokaöccseire, Domszólói Gergely fiaira, Miklósrá és Istvánra hagyta két egyenlő részre osztva: Miklósnak juttatta a Duna felőli keleti, Istvánnak pedig a nyugati részt. A palota körüli telekből testvérüknek, Erzsébetnek is adtak egy harmadrészt. Az ingatlan későbbi leírásait is figyelembe véve megállapítható, hogy a XIII. század végén Werner rektor egy meglehetősen nagy méretű területet birtokolhatott a Szent János-kapu déli szomszédságában. A kapu mellett üres maradt a telek, a déli részen pedig egy, az utcára merőleges, nagyméretű épület állt, amelyet *palatiumnak* neveztek.²⁵

További korai adataink az Anjou-kor kiváló jogászának, Ugali Pál országbírói ítélőmesternek háztulajdonairól és a ferences kolostor bővítéséről szólnak.²⁶ Két 1346-ból származó iratból arról értesülünk, hogy Erzsébet királyné harmincadosával, Wulving ispán vejével, Miklóssal egy beépített telket vásároltatott a ferences kolostor környékén azért, hogy ott kolostort építhessen a klarisszák számára.²⁷ Az eladók budai polgárok, Fábián sóarus és Jakab kovács voltak. A vétel időpontja nem derül ki az oklevelekből, most azonban a királynő a telket hűséges szolgálatai jutalmául Ugali Pál országbírói ítélőmesternek adományozta. A ház nem volt közvetlenül szomszédos a ferencesekkel, mivel ismerjük a szomszédokat is, egyikük egy bizonyos Pál fia Demeter, míg a másik Idoi György fia Károly volt.²⁸

1353-ban az akkor már szlavón bánágot is viselt Ugali Pál megvásárolt egy házat a ferences kolostor szomszédságában 600 Ft-ért egy bizonyos Erzsébettől, a néhai Móric özvegyétől, valamint lányától, Elekus fia János fia János feleségétől.²⁹ Hiányos forrásainkból nem világos ma már, miért vásárolt Ugali Pál egy újabb házat 1353-ban, amikor hét évvel korábban már szinte ugyanott királynéi adományban részesült? A szomszédok megnevezése miatt két különálló épületre kellene gondolnunk. Mégis később, Ugali Pál leszármazottjainak örökösödési perében 1385-ben csak egy budai

²⁴ Dédapja, Werner comes osztrák eredetű pesti polgár volt, nagyapját, Péter comest 1260 körül és 1264-ben budai villicusként említik az oklevelek, apja, Werner comes 1288 és 1296 között budai rektor, testvére, László – miután Károly Róbert számára visszaszerezte a várost – szintén rektor lett. László comesnek egy leánya volt, Katalin, akit 1323-ban említenek meg, de úgy látszik, utód nélkül halt meg még nagynénje, Klára életében. Vö. KUBINYI 1971. 219–221.p.

²⁵ 1388. V. 7./1408. XI. 17. – BTOE III. 49.sz.

²⁶ A kisnemesi származású Ugali Pál Nagymartoni Pál országbíró familiárisaként előbb jegyző, majd 1338–48 között országbírói ítélőmester volt, 1349–1350 között István herceg szlavón bánja, 1350-ben horvát bán, végül újra országbírói ítélőmester Szécsényi Tamás familiárisaként 1353–1354 között. Ld. BÓNIS 1971. 52–54.p.; ENGEL 1996. II. köt. 249.p.

²⁷ 1346. VIII. 26.–1346. VIII. 30./1347. I. 17. – OL DI 100.032.

²⁸ Ez a két okmány érdekes fényt vet Erzsébet királyné kolostorépítési szándékaira, hiszen tudjuk, hogy a klarissza kolostor végül a királynéi birtokon, Óbudán épült fel és éppen 1346-ban vették használatba. Az ottani építkezésre azonban már 1334-ben engedélyt kapott a királyné a pápától. Tehát a budai telekvétel vagy egy korábbi koncepcióba illik, amely Óbuda helyett a budai ferences kolostor mellett kívánt apácakolostort létrehozni, vagy az óbudai mellett egy másik kolostort is szándékoztak emelni.

²⁹ 1353. XI. 8. – HO III. 180.sz.

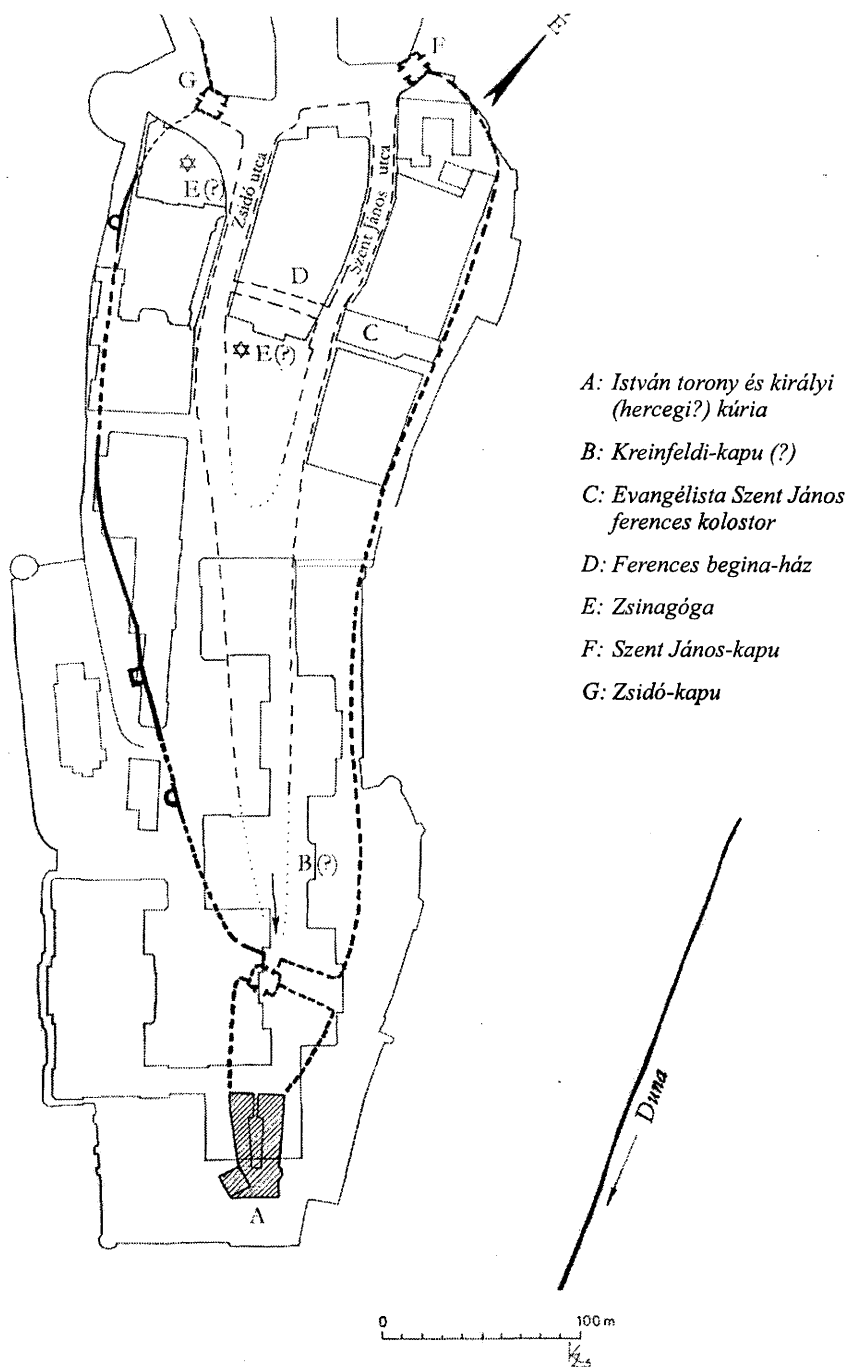
házi esett szó.³⁰ Az is kiderült, hogy Lajos király ezt a házat pontosan nem ismert időpontban, valamikor 1369 után megvásárolta 300 Ft-ért Ugali Pál örökösaitől és a ferences kolostornak adta.³¹ Ez a szűkszavú utalás értesít bennünket tehát arról, hogy Nagy Lajos az 1370-es években házadománnyal segítette a ferences kolostor bővítését.

Összefoglalva tehát az elmondottakat, először is azt kell megállapítanunk, hogy a déli városrész történetéről meglehetősen kevés írott forrással rendelkezünk. Az alapítás utáni időkből ismerjük a ferences kolostort, Majs nádorispán házát, amely hamarosan ferences harmadrendű beginakolosorrá vált, továbbá Werner rektor palotáját a Szent János-kereszt mellett. Nem tudjuk kik lakták a rektor és a kolostor közötti részt; s a kolostortól délre eső területéről sincs semmiféle információ. Ennyi adat alapján tehát erősen megalapozatlannak vélhetjük azt a feltevést, amely a területre valamilyen különleges, udvari jellegű rekonstrukciót.³² A XIV. századból csak Ugali Pál bán és szomszédai ismertek a ferences kolostor déli oldalán és a Werner

³⁰ 1385. II.3./1386. V. 22. – BTOE III. 22.sz.; 1386 X.7./1390. VII. 31. – BTOE III. 32.sz.

³¹ Ugali Pál leánya, Orsolya atyjától reá szállt budai és fehérvári házbirtokát 1369-ben férjének, Nezdai Besenyő Mátyásnak adta. Ez az adomány azonban, úgy látszik a rokonok beleegyezése nélkül történt, mert egy 1385-ből származó iratban Besenyő Mátyás és Ugali Pál egyéb leszármazottai között az országbíró előtt folyó perrel olvashatunk. A felek a budai káptalan előtt végül is kiegyeztek, amelynek során Besenyő Mátyás megtarthatta a fehérvári házat, de kénytelen volt átadni egy visegrádi házat és megfizetni azt a 300 Ft-ot – néhai felesége budai házának vételárát –, amelyet még felesége Lajos királytól kapott. A király ezt a házat a ferenceseknek adományozta. (Források ld. 30. jegyzet.)

³² Zolnay László egyik korai elképzelése szerint Buda város falai megépülésük idején még a mai Szent György téren záródtak volna le, ettől délre már csak suburbium, külvárosias település létezett. (ZOLNAY 1959/1960.) Ezzel az érveléssel Zolnay László a XIII. századi déli királyi szálláshely létét tagadó véleményét szerette volna megtámogatni. Térképpel is alátámasztott ötlete több történész számára tetszetősnek bizonyult, és ezzel máig ható súlyos tévedésnek vetette meg az alapját. Fügedi Erik a Dísz tér déli végén a dél felől beérkező útvonalak csomópontjára figyelt fel, amely városkapuk előtt szokott létrejönni, majd felvetette a város és a déli királyi palota közötti senkiföldje lehetőségét, ahol az országos vásárt meg lehetett tartani. (FÜGEDI 1964.) Fügedi elmélete a ferences kolostor előtti vásártérről a várfalak ismeretében tévesnek tartható, hiszen ő is elismerte, hogy a vásárt a castrum-on kívül tartották. Zolnay később az általa kiadott Árpád-kori városfal ismeretében megváltoztatta véleményét, Györffy György azonban felhasználta Fügedi érveit, Zolnay városfalról alkotott korai elképzeléseit, valamint a déli palota mellett bizonyítók adatait – bár a déli palota létét elvetette. Nála a terület mint udvari negyed szerepel, sőt a Szent György tértől délre, a régészeti adatok meglehetősen önkényes értelmezésével egy szolgáló negyedet rekonstruált. (GYÖRFFY 1973. 304–306.p.; GYÖRFFY 1998. 148–151.p.) Ezzel szemben ma már tudjuk, hogy a város falai egységesen övezték a mai Szent György tértől mind a délre, mind az északra eső területet, keresztirányú lezárás nem létezett. Udvari negyed feltételezése a rendelkezésünkre álló meglehetősen szerény forrásadottságok mellett igen merész következtetés. Mindösszesen két háztulajdonos ismert, közülük – megítélésünk szerint – Werner rektor háza helyének kiválasztását a kerítés és a főtér közelsége motiválhatta, míg Majs nádorét talán a ferencesek közelsége.

A Szent György tér és környezete a XIII–XIV. században.
 (Kuczogi Zsuzsanna rajza)

örökös Domoszlóiak. Mindannyian nemesek, de a két adat elenyészik az ismeretlen tulajdonok nagy száma mellett és továbbra is alkalmatlan általánosító következtetések levonására. Tehát szemben a fent idézett értékeléssel adataink inkább arra mutatnak, hogy a városrész a XIV. század végéig meglehetősen átlagos, sőt kissé félreeső polgári településrésznek számított, ahol csak egy-két kiemelkedő személyiség házáról maradt fenn adat, szemben a város északi részével – különösen a Mária Magdolna-templomtól a Kammerhof épületén át a domonkos kolostorig húzódó sávon –, ahol jóval nagyobb számban ismertek mind az előkelő polgárok, mind a királyi udvarban szerepet játszó nemesek háztulajdonai. Az írott források szűkszavúságát valószínűleg éppen annak köszönhetjük, hogy a kevésbé jómódú polgárookra vonatkozó iratok, oklevelek alig hagyományozódhattak ránk. A városnegyed kissé félreeső jellegét igazolja egyébként az itt található korai zsidónegyed is. Sajnos egyelőre sem az okleveles források, sem a régészeti feltárások segítségével nem lehetett ennek pontos kiterjedését és az ide sorolható telkeket meghatározni.

Az állandó királyi rezidencia kiépülésének hatásai – a XIV–XV. század fordulója

Az alapítás után valamivel több, mint száz évvel, a XIV. század utolsó harmadában nagyszabású változások kezdtek átforgatni a városrész jellegét. A város déli végén az uralkodók hozzáfogtak a királyi palota fokozatos kiépítéséhez, amely lassanként mélyreható változásokat okozott a terület helyrajzában és előmozdította a lakosság társadalmi összetételének megváltozását.

A XIV. század 40-es, 50-es éveiben már bizonyos, hogy az István-torony mellett egy átlagos polgári telek méretű, részben ahhoz hasonló elrendezésű és a királyi család tulajdonában lévő ház emelkedett. Ezt az épületet Nagy Lajos király uralkodásának kései szakaszában, közelebbről pontosan nem meghatározható időben, vagyis az 1370-es évek tájékán kezdték el nagy méretekben kibővíteni. Lajos király 1381-ben eladományozta a város északi részében fekvő, korábban budai rezidenciájaként használt királyi szálláshelyet, az ún. Régi királyi házat, német nevén a Kammerhofot. Ez idő tájt ezek szerint a délen épülő királyi palota már olyan állapotban lehetett, hogy a királyi udvartartást falai között el lehetett helyezni. A munkálatok Lajos halálával sem zárultak le, hanem leánya, Mária királynő idejében és annak férje, Luxemburgi Zsigmond király uralkodásának kezdetén az 1380-as és 1390-es években is folytatódtak. Az építkezés a nikápolyi csatavesztést (1396) követő zavaros belpolitikai állapotok között nyilvánvalóan szünetelt, de a helyzet konszolidálódása után a XV. század első évtizedében újra megindult és folytatódott nagyjából az 1420-as évek közepéig. Az építkezéssel párhuzamosan Buda lassanként kezdte átvenni a királyi székhely szerepét az Anjouk által felemelt és kedvelt Visegrádtól. Zsigmond király 1408-ban végleg Budára költöztette a teljes udvartartást és az összes kormányzati hivatalt, amely ezután már folyamatosan itt, Budán élt és működött egészen a város török kézre kerüléséig.

A Nagy Lajos király által megkezdett, de Zsigmond király által kiteljesített építkezések emelték a budai palotát a korszak európai királyi rezidenciáinak méltó párjává, mind kiterjedésében, mind művészi színvonalában. Az új palota két,

egymást követő, nagyméretű díszudvarból és az azokat körítő épületcsoportokból állott, amelyek közül a nagyobbik, északi felépítése során már bizonyosan a polgári városrész házait kellett kisajátítani és felszámolni. A hatalmas udvar északi végén sziklába vágott mesterséges árokkal (a mai Szép Ilonka-kút előtt húzódó ún. II. szárazárok,) választották le a királyi palota területét a város területétől, az ároktól délre eső házakat lebontották, ezáltal mintegy 8–10 telket megszüntettek. Az ásatások ráakadtak a bontási munkák nyomaira, így például a Csonkatorony keleti homlokzata előtt közvetlenül kisméretű pincét és a hozzá csatlakozó falrészleteket tártak fel az 1950-es években.³³

A város főteréről a királyi udvarhoz vezető két utca a palota új épületszárnyainak felépülte után közvetlenül a várost és a palotát elválasztó árok hídja előtt egyesült. Az utca keleti és nyugati oldalán még a korábbi telkeken épült házak álltak, dél felé a híd helyezkedett el, amely fölé a Zsigmond király által építtetett hatalmas palotaépület magasodott. Ma még azonban nem tudjuk pontosan, hogy északról meddig ért a palota előtti teresedés, amelyet jogosan tarthatnánk a modern Szent György tér elődjének.

A palotaépítkezés ugyanis nem csak a város déli végét érintette, hanem a palota előterének tudatos átrendezésével is együtt járt. A királyi várhoz vezető két utca közötti legszélesebb helyen, a hegy itteni legmagasabb pontján, Zsigmond király kevéssel 1410 előtt új királyi kápolna építésébe kezdett. XXIII. János pápának két 1410-ben kelt oklevele is megemlékezik az új egyházzal: az augusztus 3-án kiállított oklevélben olvashatjuk, hogy Zsigmond király Budán Szűz Mária tiszteletére káptalant alapított, már a templom építésébe is belefogott és több ezer forintot költött az építkezésre, augusztus 18-án pedig búcsúengedélyt adott ki a pápa a királyi várban lévő és a váron kívüli, Szűz Máriának szentelt királyi kápolnákat felkeresők számára. Az alapítást elbeszélő másik forrásunk Zsigmond király korának krónikása, Eberhard Windecke, aki az 1424-ik esztendőnél említi meg, hogy Zsigmond király Budán, a Zsidó utcában, egy újonnan épült kápolnában Szent Zsigmond tiszteletére káptalant alapított. A későbbi kettős *patrocinium* és a két forrás helymegjelölése kétségtelenné teszi, hogy mindkét esetben ugyanarról az egyházzal van szó. A leírások által rendkívül díszesnek mondott épület a királyi udvar egyházi reprezentációja számára biztosított színteret a város – közberek számára is elérhető – területén. Káptalanjának feladatai is feltehetően az udvar liturgikus igényeihez kötődtek.³⁴ A teljesen elpusztult épületnek csupán alapfalait tárhatták fel a volt Honvédelmi Minisztérium előtt és részben az épület Szent György téri homlokzata alatt az 1988-ban és 1994–1996-ban végzett ásatásokon, illetve szerencsés véletlen őrizte meg egy, a templomhoz közeli mély gödörben a hajdani berendezésnek – közte szobrászati alkotásoknak – pusztulás után szemétre vetett maradványait. Az épület egyébként alaprajzában igen általános városi templomtípust követett, amelynek formája háromhajós, hajója négyzet alakú, a mellékszentélyek egyenesen záródnak, a főszentély és hajója azonos hosszúságú, és a főszentély szélessége közel harmada a hajó szélességének.³⁵

³³ GEREVICH 1966. 73–76.p.

³⁴ KUMOROVITZ 1963; KUBINYI 1999; VÉGH 1999.

³⁵ FELD ET AL. 1992; BUZÁS – FELD 1996.; FELD 1999; KÁRPÁTI 1998.

Az ásatás során sikerült megtalálni a templomot megelőző, az építkezés során lebontott épületek betömött pincéit és alapfal maradványait is. Ezáltal világossá lett, hogy a templom felépítéséhez négy szomszédos telken szüntették meg a polgári épületeket. Jelek utalnak továbbá arra is, hogy a templom déli oldalát további telkek megszüntetése árán szabaddá tették. Felmerült egy Zsigmond-kori nagyméretű, tudatos bontás lehetősége is, amely üressé tette volna a Szent Zsigmond-templom és a királyi palota közötti területet.³⁶

Jelentős építési tevékenység nyomait lehetett megfigyelni a nyugati oldalon is a régészeti feltárások során. A XIV. század végén újabb városfal épült fel a XIII. századból származó városfallal párhuzamosan, előtte mintegy 6–10 méterrel. Az új falat részben támfalszerűen építették a mesterségesen függőlegesre faragott hegyoldal elé. Ez a fal alkotja a legtöbb helyen a mai várfalak magját, bár többhelyütt rendkívül erőteljesen megsérült a későbbi ostromok ágyútűzében. Mégis egyes szakaszain – különösen a Teleki-palota háttérében – meglehetősen épen maradt, szinte az egykor tetején húzódó gyalogjáró magasságáig emelkedik. Itt jól megfigyelhető jellegzetes szerkezete: belsejét falpillérek tagolják, amelyek a közéjük feszített árkádívекkel hordják a felül elhelyezett védőfolyosót, kívül támpillérek támasztják. Az új fal felépültével egyidőben a korábbi városfal elveszthette a jelentőségét és elbontották, a két fal közötti terület pedig feltöltötték, ezáltal a telkek területét megnövelték.³⁷

A tereprendezés nyomai nemcsak a városfalak mentén figyelhetők meg, hanem a telkek belsejében is. Betömött kutak, emésztők, földhordással járó szintemelések jelzik, hogy a XIV–XV. század fordulóján a városrész épületei is nagymértékben megújultak. A változások háttérében feltétlenül a terület felértékelődése áll. Az udvar térbeli közelsége jelentős hatást gyakorolt a városrész életére. A korábban jellegzetesen polgári terület fokozatosan szinte kizárólag a királyi udvarban szerepet játszó nemes családok háztulajdonaival népesült be. A folyamat persze fokozatosan játszódott le. Egyik első lépéseként tarthatjuk számon a zsidónegyed felszámolását. A korábban félreeső Zsidó utcából az állandó rezidencia kiépültével a királyi palotához vezető legfontosabb útvonal lett, a zsidók elköltöztetése feltehetően összefüggött ezzel a változással. Utoljára Eberhard Windecke krónikájában találkozunk a Zsidó utca elnevezéssel a déli részen, amikor is az 1424-ik évnél elbeszéli Zsigmond király káptalan-alapítását. A szintén a Zsigmond-korban keletkezett Budai Jogkönyvben olvashatjuk először a régi Zsidó utca kifejezést.³⁸ Miután Zsigmond király 1410 után felépítette az utca keleti házsorában középtájon a kisebb Szűz Mária-, másnéven Szent Zsigmond-templomot és a zsidók eltávoztak, a későbbiekben az utcát már Szent Zsigmond utcának nevezték.

A háztulajdonosok társadalmi rangjának változását jelzik az egyre nagyobb számban feltűnő előkelők. Zsigmond király bizalmas hívének, Stiboricz Stibornak és fiának városi palotáját abból az iratból ismerhetjük meg, amelyben I. Albert király az ifjabb Stibor halála után a reá szállott ingatlant eladományozta lévai Cseh Péter erdélyi

³⁶ A gondolat bővebb kifejtését ld. Kárpáti Zoltán tanulmányában.

³⁷ VÉGH 1997. 296–297.p.

³⁸ Korábban a zsidónegyed költözését az 1360-as évekre tették, Pataki Vidor téves háztulajdon azonosítására és a zsidók kiűzésének országos adatára támaszkodva. Ezzel szemben ld.: VÉGH 1999. 29–31.p.

vajdának szolgálataiért.³⁹ A ház igencsak reprezentatív épület lehetett, hiszen a leírás szerint a királyi vártól a város felé, azaz a széles utca, avagy Szent György utca felé vezető két utca végénél helyezkedett el, vagyis mai helyrajzi fogalmaink szerint a palota a mai Dísz tér déli végén, a mai Színház és Szent György utcák között, a volt Honvéd Főparancsnokság északi homlokzata helyén emelkedett.⁴⁰

Más adatok a Szécsényiek és a Rozgonyiak háztulajdonáról tudósítanak. Szécsényi Simon fia, a várbirtokáról Salgóinak nevezett Miklós Velencében kelt végrendeletében a „Fric” palotával szembeni házának öt illető felét unokaöccsére, Losonci Lászlóra hagyta, mivel a ház másik fele amúgy is Lászlót illette meg.⁴¹ 1439-ben Albert király eladományozott egy királyi tulajdonú sarokházat a királyi palota környékén, a „Fryczpalothaya”-nak nevezett házzal szemben Rozgonyi János tárnokmester fiainak, Lőrincnek, Jánosnak, Rénoldnak és Osvátnak.⁴² Feltehető, hogy ugyanarról a házról esett szó, mivel Losonci László örökös nélkül halt meg és más birtokait is háramlás útján adományozta el a király. Az oklevelekben megemlített szomszédos palotát birtokló „Fritz”-ről nem rendelkezünk további adattal. Friedrich keresztnév előfordul korabeli forrásainkban (pl. Friedrich Kratzer esküdt), pusztán a keresztnév alapján azonban aligha lehet hitelt érdemlően azonosítani a becézve megnevezett Fritzet.⁴³

Valamivel korábbról, a XIV. század végéről ismeretesek Kanizsai Miklós tárnokmester, Mikcsfi Ákos szlavón bán és György veszprémi éneklőkanonok háztulajdonai a Zsidó utcában. 1384-ben Demeter bíboros, esztergomi érsek az általa az

³⁹ 1438. I. 22. – BTOE III. 1179.sz.; 1438. I. 28. – BTOE III. 1180.sz.; 1438. III. 30. – BTOE III. 1190.sz.

⁴⁰ A palota későbbi sorsáról csupán annyit tudunk, hogy Cseh Péter fia, László barsi ispán 1453-ban elzálogosította a házat szandai Tárnok Demeternek és Tárcai Jánosnak a Vas megyei Nagyrákossal együtt 400 Ft-ért. (1453. IX. 23. – OL DI 14.727., 1453. IX. 27./1453. X. 14. – OL Df 238.156.) Az iktatást a budai káptalan elvégezte (1453. X. 14. – OL Df 238.156.) Néhány nappal később László tiltakozott a káptalan előtt az iktatás ellen (1453. X. 26. – OL DI 14739.) Majd egy újabb iratból megtudhatjuk, hogy megfizette a zálogösszeget Demeternek és Jánosnak, akik visszaadták a ház tulajdonjogát. (1454. I. 13.)

⁴¹ 1438. I. 18. – BTOE III. 1160.sz.; Miklós különös személyiség lehetett. A hatalmas Szécsényi vagyon örököse volt, méltóságot mégsem viselt. 1423/1424-ben hamispénzverés vádjával jószágvesztésre ítélték, később 1435-ben Garai János felesége elcsábításának és Garai megölésének vádja miatt száműzték, 1438-ban Velencében hunyt el gyermektelenül. Birtokait jog szerint örökös unokaöccsére, Szécsényi („Losonci”) Lászlóra hagyta, aki 1439-ben ugyancsak elhalálozott. (ENGEL 1992.)

⁴² 1439. VI. 24. – BTOE III. 1226.sz.

⁴³ Az 1438-as és 1439-es okleveleket szokás a Friss-palota első említéseiként nyilván tartani. Az 1439-es oklevél az Országos Levéltár Kamarai levéltárában található (első közlése: RUPP 1868. 139.p.). Az 1438-as oklevelet is ismerték már a XIX. század második felétől fogva (ÓVÁRY: Oklevél másolatok I. 117.), de a benne szereplő budai adatra csak a BTOE Zsigmond-kori kötetének összeállítása során figyelt fel Kumorovitz L. Bernát. Közlése nyomán hozták kapcsolatba ezt az oklevelet is a Friss-palotával (KUBINYI 1962. 164.p.) Kubinyi András egy 1989-ben tartott konferencia kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy a „Friczpalothaya” kifejezés mögött a tényleges tulajdonos neve keresendő, de az ellentmondást nem kívánta feloldani. (MAGYAR 1992a. 53.j.; KUBINYI 1990. 57.p.) Az ellentmondást véleményem szerint érdemes komolyan venni és a két oklevélből megismert

esztergomi székesegyházban építettett Krisztus Teste-kápolna számára adományozta házát.⁴⁴ Ennek a háznak a szomszédai György veszprémi éneklőkanonok és Mikcsfi Ákos szlavón bán voltak. Tíz évvel később, 1394-ben Bereck, a kápolna rektora elcserélte Kanizsai Miklós tárnokmestrellel ezt a házat.⁴⁵ Ezen oklevél részletesebb leírásából tudjuk, hogy a ház az utca nyugati oldalán (a szőlők felé eső oldalon) helyezkedett el, az ekkor már néhai Ákos bán háza északról (a Zsidó-kapu felől), a zágrábi püspök háza pedig délről határolta. A déli szomszéd cseréjéről további forrás is szól. Egy 1394-ben kiállított oklevél szerint György veszprémi éneklőkanonok évekkel korábban elcserélte budai házát a tihanyi apátsággal egy Veszprém megyei malomhelyre.⁴⁶ Arra azonban nem maradt fenn forrás, hogyan jutott ezután a ház az apátságtól a zágrábi püspök birtokába. A házak pontos elhelyezkedését az adatokból nem lehet meghatározni.

*

Miután megismertük a városnegyed előkelő háztulajdonosait bemutató forrásokat, fordítsuk figyelmünket még egyszer a királyi palota előtt elhelyezkedő területre. Történeti forrásaink először Hunyadi László kivégzésének elbeszélésekor említik meg a térséget. Thuróczy leírta, hogy Hunyadi nem a szokásos vesztőhelyen, a Szent György piacon, vagyis a város legfontosabb piacterén és nem a szokásos időpontban fejezték le lázadástól tartva, hanem a királyi palota előtt, az esti órákban. Ez akkor városi területnek számított, mivel a kivégzést Thuróczy szerint a városi hatóságokra bízták. „Amikor ... elmúlt a vecsernye órája is, és a nap szekere Nyugat felé tartott, László gróft Buda város bírāja és esküdtsjei kezére bízták, hogy végrehajtsák rajta a halálos ítéletet. És sok fegyveres őrizete alatt a budai vár elé vezették, és a Friss palotának nevezett csarnokkal szemben lefejezték. Lefejezése alkalmával egy olyan csodás esemény történt, amelyet el kell beszélnünk. Amikor László gróft lefejezték, ő a hóhérnak három csapása után hátrakötött kézzel sebeiben elterülve feküdt a földön, de aztán önerejéből felemelkedve felkelt, és eléggé érthető hangon azt mondta, hogy az előirt három csapást, amelyet a lefejezésénél már elvégeztek, már kiállta, és további elégtétellel jog szerint nem tartozik. Az összes körülállók megdermedtek a látványtól. Ő pedig hirtelen megindult, de néhány lépés után a rajta levő ruhában megbotlott és arca bukott, és némely körülállók parancsára, akiknek nagyon érdekében állt a dolog, elvégezték a még hátralévő dolgot: lefejezték.” Ugyanezt a helyszínt Bonfini a Zsigmond király palotája előtti széles utcába helyezte.

---

objektumot elválasztani a Friss-palotától. Úgy tűnik, egy hosszú életű, de kellően nem megalapozott történeti toposszal állunk szemben. A két név között nehéz volna hangtani változásra épített magyarázattal kapcsolatot építeni. A kettős említés miatt eszik az a lehetőség is, hogy félreértésből, vagy félrehallásból írták volna le hibásan a Friss nevet (ráadásul két különböző helyen: a királyi kancelláriában és Velencében, egy közjegyző előtt). Továbbá mind a Fricpalotája, mind a Friss-palota értelmes kifejezés, amelyekre egyaránt adhatunk elfogadható etimológiájú magyarázatot.

⁴⁴ 1384. IV. 24. – BTOE III. 18.sz.; 1385. IV. 24. – BTOE III. 27.sz.

⁴⁵ 1394. X. 8. – BTOE III. 179.sz.

⁴⁶ 1394. II. 14. – OL Df 201103.; 1394. III. 21. – BTOE III. 167.sz.

Mindkét leírás a királyi palota elé kikerkező két utcának széles torkolatára illik. Ez a széles térség lehetett a helyszíne Mátyás király és a cseh Holubár párviadalának is, amely a magyar udvarban élő itáliai humanista, Galeotto Marzio szerint a Szent Zsigmond utcában ment végbe.⁴⁷

Máig problémát jelent a Thúróczy kónika szövegében először megnevezett Friss-palota helyhezkötése. A történeti szakirodalom évszázadok óta – Thuróczy és Bonfini párhuzamos leírására támaszkodva – a királyi vár Zsigmond által építtetett hatalmas palotaszármányát azonosította a Friss-palotával, megtoldva azzal a fejtegetéssel, hogy a friss jelző nyilván az Anjou-kori előzményekhez képest válik érthetővé. A kérdés újabb értelmezése, amelyet a régészeti feltárások által elért, pontosabb kép is befolyásolt, arra figyel fel, hogy az egyes történeti forrásokban a Friss-palota név és a Zsigmond építtette palotaszármány sosem szerepel egyszerre, sőt a két épület azonosításának ellentmondó adatokkal is rendelkezünk.⁴⁸ Egy 1514-ben keletkezett peres iratban részletes leírás ismertet egy Szent Zsigmond utcai házat, amely a királyi palota előtt emelkedett, ugyanakkor vele szemben a Szent Zsigmond-káptalan prépostjának háza és egy másik királyi ház állt, amelyet Friss-palotának neveztek. Az 1494-es évből fennmaradt királyi számadáskönyvek szerint a Friss-palota pincéjében löport tároltak – amely nehezen feltételezhető a királyi palota állami reprezentációjára használt legnagyobb terméről – az 1525-ös számadáskönyvtöredék szerint a királyi palota előtt álló királyi házban kocsiszín kialakításáért fizettek egy összeget. A fennmaradt források alapos elemzése nyomán arra az eredményre juthatunk tehát, hogy Zsigmond király palotaszármányát sosem nevezték Friss-palotának, a név egy másik, a királyi palota előtt emelkedő, királyi tulajdonban lévő épületet jelölt. Kérdés azonban továbbra is, hogy melyik épületet neveztek így? A palota előtti utcatorkolatot északról egy, az átlagosnál nagyobb méretű épület zárta le, amelyet a török kor elején a vár előtti előudvar északi lezárására emelt falba foglaltak, majd maradványait az újkorban a Zeughaus épületébe illesztették be, végül egy részét a századfordulós palotaépítkezések kapcsán megsemmisítették. Megmaradt pincéit 1975–1982 között tárták fel és konzerválták a királyi palota „A” épületének északnyugati sarka előtt.⁴⁹ Jelen helyrajzi ismereteink szerint a rendelkezésünkre álló leírásokat jól értelmezhetnénk erre az épületre, sajnos azonban egyértelmű bizonyítékot nem ismerünk. Így aztán számolnunk kell azzal a lehetőséggel is, hogy a Friss-palotát az egyelőre feltáratlan keleti házsorban keressük.

A királyi palota előtti teret északról lezáró épület készítésének idejét az ásásokon nem sikerült pontosan meghatározni. Falainak északkeleti sarkánál feltárt kút (vagy emésztőakna?) tanúsága szerint a XIV. században már állnia kellett itt épületnek, az akna első feltöltési rétegei ugyanis ebből az időből származnak.

⁴⁷ THURÓCZY [1980]. 405.p. (Horváth János fordítása); THURÓCZY [1985]. 279.p.; BONFINIUS [1936. III.köt.] 197.p.; GALEOTTUS [1934]. 14–15.p.

⁴⁸ A Friss-palotát a történeti irodalom évszázadok óta a Zsigmond király építtette nagy palotával azonosította. A XVIII. században már SCHIER művében (1774) így szerepel és a továbbiakban történész és művészettörténész generációk sora vette át egymástól ezt az értelmezést. A források áttekintésére és újraértelmezésére Kubinyi András irányította rá a figyelmet egy 1986-ban a BTM Vármúzeumában tartott konferencián, majd a témát részletesen Magyar Károly fejtette ki. MAGYAR 1992b.

⁴⁹ A palota feltárása Zolnay László és Magyar Károly irányításával folyt. MAGYAR 1992a.

A ház folyamatos használatára utalnak egyébként az akna későbbi feltöltési rétegei is, amelyek egészen a török korig vezetnek.⁵⁰ Innen északra további épületek feltárt maradványai bizonyítják, hogy a késő középkorban a mai Szent György tér még jobbára be volt építve. A Szent Zsigmond-templom falai között 1457 óta működő társaskáptalan prépostjának háza is itt emelkedett.

Városrész a királyi palota előterében – XV–XVI. század

A királyi palota előtti kis tér, úgy tűnik meglehetősen szűknek bizonyult, ezért néhány évtized elteltével az elrendezést megváltoztatták. A királyi palota előterében, a városfalak mentén mintegy 10 újabb telket számoltak fel lebontva az ott álló épületeket. Ezáltal a királyi palota előtt kiterjedt előudvart létesítettek, a palota főbejáratát pedig a nyugati oldalra, a városfalak mellé helyezték át.⁵¹

Jelen régészeti ismereteink szerint a házak bontása fokozatos lehetett és feltehetően a Mátyás király által megindított újabb palotaépítési munkálatokkal az 1470-es években vette kezdetét. A bontás egyben azt is jelentette, hogy a telkeken található sziklába mélyedő, nyitott objektumokat: pincéket, aknákat, gödröket nagyjából egyidőben eltömedékeltek a bontási törmelékkel. Az egykori kis tér nyugati oldalának feltárása során jól megfigyelhetők voltak az azonos korszakból származó feltöltések. Sok esetben egy-egy tárgy töredékei különféle pincékbe, aknákba szóródtak szét a földmunkák során. A feltöltésbe került tárgyak egy része arra is utal, hogy a térség kialakítása a magában a palotában végzett nagyszabású építkezésekhez kötődött. Elsősorban meg kell emlékeznünk a híres gótikus szoborleletről, amelyet egy itteni pince rejtett magába. A Zsigmond király uralkodása idején, 1420 körül készült nagyszerű szobrok apró darabokra törtek földbekerülésük során. A több ezer töredékből gondos restaurátori munka állította össze a ma kiállításon látható mintegy 60 torzót. Eltemetésükre részben egy régi kőfaragóműhely befejezetlen anyagának felszámolása, részben az új, reneszánsz stílusú építkezések kiváltotta bontások adhattak okot. Ugyanitt kerültek elő egy gótikus szökőkúthoz és egy fűtőberendezéshez, ún. *hypocaustum*-hoz tartozó töredékek is. Az ehhez közeli objektumok feltárásain láttak napvilágott újra egy ötvösműhely tárgyai, festett üvegablatkötredékek, vegyesmázás kályhacsempék.⁵²

Kérdéses ma még, hogy ezt a nagy, szabad térséget mióta határolta fal az északi oldalon, vagyis más szavakkal nem ismerjük pontosan, mikor épült a két utca között álló épületet is magábafoglaló, várost és előudvart elválasztó várfal. A XIX. század végén az épülettől keletre húzódó várfalon gótikus kapu maradványait örökítették meg a bontás közben készült felmérési rajzokon pontosan azon a helyen, ahol a Szent János utca az előudvar területére lépett egykor. Később a régészeti kutatások feltárták a Szent Zsigmond utca torkolatánál lévő kapu alapfalait, valamint az innen a nyugati

⁵⁰ BENDA 2002.

⁵¹ Sajnos nem ismert egyelőre a palota főbejáratainak és a szárazárkon átvezető hidaknak pontos keltezése. Mindenesetre az elrendezésből arra következtethetünk, hogy a házak lebontása nélkül nem lehetett volna a főbejáratot a nyugati oldalon a várfalak mellé átteleptíteni.

⁵² A gótikus szoborlelet irodalmának legutóbbi összefoglalása: MAROSI 1998. – A lelőhely keltezéséhez, az előudvar kialakításához: MAGYAR 1991. 231.p.; HOLL 1997. 90–91.p.

oldal városfalaihoz húzó várfalat. A pontos keltezéshez azonban az ásátásokon sem sikerült támpontokat találni, csupán a relatív időrend megállapítása sikerült: a várfalat a két utca közén álló épülethez később építették hozzá, és a falba foglalták egy korábbi polgárház részben visszabontott falát is.

A ránk maradt írott források nem szólnak az itteni polgárházak szándékos bontásáról és a királyi udvar előtti térség kialakításáról, csupán utalásokkal rendelkezünk. A tér közepén Mátyás király Herkules bronzszobrát helyeztette márvány talapzatra, amely a kortársak csodálatát váltotta ki. A szemtanú, Joachim Vadianus szerint: „[A vár] bejáratánál (midőn Budán jártam) Herkules képmása volt látható, amely ércből készült olyan művészi módon, hogy még az izmokat és az ereket is ábrázolták.”⁵³ A Fuggerek budai ügynöke, Hans Dernschwam úgy tudta, hogy „a Herkulest Mátyás király öntette László bátyjának emlékére, és azon a helyen állíttatta fel egy vörös márványkőre a Samethof-on, ahol Lászlót lefejezték...”⁵⁴ A törökök 1526-ban Isztambulba szállították a különleges műalkotást. Ibrahim nagyvezir az Át-mejdánon állíttatta fel, Ibrahim bukása után azonban a szobrokat elpusztították.⁵⁵ A talapzat azonban Budán maradt, így azt még láthatta néhány érdeklődő humanista és feliratát is ránk örökölte.⁵⁶

Mátyás halálát követően a Corvin Jánoshoz hű budai várnagy az Ulászló-párti főuraknak nem akarta megnyitni a palota kapuit. A raguzai történetíró, Ludovicus Tubero leírása szerint: „Lerombolván tehát bizonyos magánházak tetejét, amelyek a vár közelében lévén az ostromlók hasznára voltak, fatornyokat építettek rájuk, hogy tudniillik a hajítóeszközöket azokról irányítsák a várba. A vár árka előtt rézágyút állítottak fel...”⁵⁷ A Jagelló-korban már úgy tűnik, hogy a térség nagyrészt üres volt, és feltűnik a Vár előtti szabad térséget jelölő *theatrum arcis* elnevezés.⁵⁸ Ekkor alakult ki a területnek évszázadokon át megőrzött hadiszertár funkciója is. Zárai Jeromos szerint a palota előtt régi ágyúk hevertek, amelyeket Szulejmán szultán elvitetett.⁵⁹ A Friss-palota pincéiben lőport tároltak, az 1494-ből fennmaradt királyi számadáskönyv feljegyzése szerint.⁶⁰ Pierre Choque francia herold a palota előtt leadott díszlövéseket említett II. Ulászló király menyasszonya, Foix-i Anna királyné bevonulásakor.⁶¹ Ehhez nyilván nagyobb szabad térségre volt szükség.

⁵³ BALOGH 1966. 139.p.

⁵⁴ DERNSCHWAM [1984.] 267.p. (Tardy Lajos fordítása.)

⁵⁵ BALOGH 1985. 223–224.p.; MIKÓ 2000.

⁵⁶ „Divinus Hercules monstrorum domitor” Ld. MIKÓ 2002. Feltételezhetően a szobor talapzatához tartozott Magyar Károly ásátási lelete: egy hasáb alakú talapzat töredék, amelynek oldalán a Gruber által lejegyzett szövegbe illeszthető felirattöredék található. (Történelem – kép 2000. Kat. III–6.sz.)

⁵⁷ TUBERO (1994). 105–106.p. (Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet fordítása.)

⁵⁸ KUJÁNI 1908. 261.p. A kifejezést ma nehéz lefordítani. A *theatrum* szót a korabeli magyar nyelvben a piac szóval adták vissza, amelynek jelentése a mai tér szóval egyenértékű. Tehát nem elsősorban kereskedelmi tevékenység helyét jelöli, hanem épületektől övezett, tágas térséget. A várpiac kifejezés ma félreérthető, a Vár tér összetétel pedig meglehetősen semmitmondó.

⁵⁹ BALOGH 1966. 44.p.

⁶⁰ BALOGH 1966. 48.p.

⁶¹ MARCZALI 1877.

Legrészletesebb a sziléziai származású humanista, Caspar Velius leírása, amely Ferdinánd király 1527-es bevonulása kapcsán emlékezik meg a városból a várba vezető két utcáról és a palota előtti hatalmas térségről. „Innen [a Boldogasszony-templomból a király] visszatérve ismét lóháton haladt tovább egyenesen a királyi palota felé. A palota előtt egy igen nagy tér nyílik, ahol a lovasok egy kört alkottak, úgy, hogy már nem tudtak, hogy kik vannak elől és kik hátul, de megelőzte őket egy idősebb, katonailag igen tapasztalt vezető. Miután a díszmenet körbe felsorakozott, a lovasok betöltötték az egész teret...” Elbeszélése alapján fogalmat alkothatunk a tér nagyságáról: elegendő volt ugyanis arra is ez a terület, hogy oda a királyt kísérő lovasegység bevonuljon és ott díszelgő mozdulatokat végezzen.⁶² Az 1529-es Szulejmán szultán vezette ostrom leírásában ugyancsak Velius azt írja, hogy a törökök miután éjszaka elfoglalták a város egyik közeli kapuját, hajnalban megrohmoztak egy, a palotához vezető másik kaput és benyomultak a palota előtti nyílt térségre, oda, ahol egykor Herkules szobra állt.⁶³ Ez az egyetlen adat tartalmaz utalást arra, hogy az előudvart már fal kerítette volna, amely zárható kapuval rendelkezett.⁶⁴ Az előudvar latin nevét már említettük, korabeli magyar elnevezése sajnos nem maradt fenn. Német nevét, a *Samethof*-ot a török kor elejéről származó forrásaink őrizték meg: Hans Dernschwam leírása és egy 1529-ből származó német újságlap.⁶⁵ A *Samethof* kifejezés először is utótagjában újabb utalást rejt arra nézve, hogy az előudvar a várostól elkülönülő, zárt térség volt már a Mohácsot megelőző évtizedekben. A név *same*- előtagja pedig nagyobb füves térségre utal, ahol fegyveres összecsapások, lovagi tornák tarthatók.⁶⁶

A fent ismertetett régészeti és történeti adatokat összefoglalva elmondhatjuk tehát, hogy a Mátyás király által kezdeményezett és II. Ulászló által beteljesített, az *all' antica* ideálokat követő építkezések részeként a királyi palota előtt tágas előudvar hoztak létre. Az új térség a korábbiaknál egyértelműbben választotta el az előkelő nemesek és polgárok lakta várost az uralkodó székhelyétől, a palota épületének látványát érvényesíteni engedte, helyet biztosított az udvar reprezentációja: lovagi tornák, felvonulások számára, a mindennapokban pedig, mint hadiszertár mutatta a király fegyvereinek hatalmát.

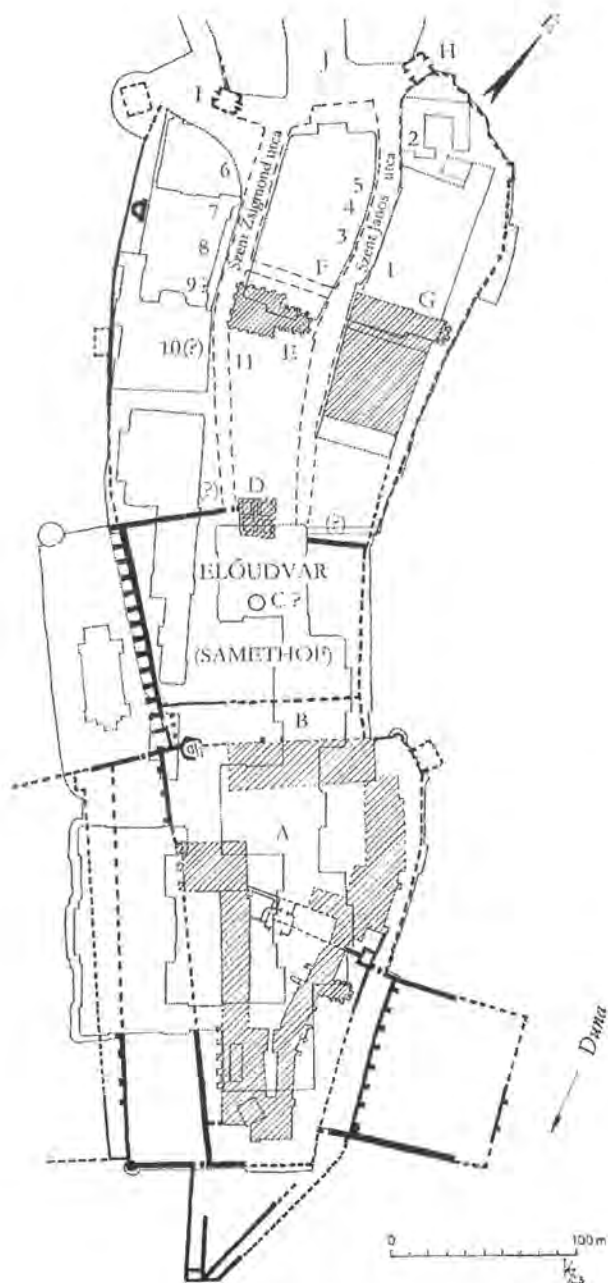
⁶² VELIUS 1762. 15–16.p. (Spekner Enikő fordítása, akinek segítségét ez úton is köszönöm.)

⁶³ VELIUS 1762. 103.p.

⁶⁴ Az 1529-es ostromról írt német újság látszólag ellentmondásban áll Velius leírásával. Eszerint a törökök elfoglalták a várost és a landsknechteket a Samethofba üzték, akik a palotán kívül vitézen küzdöttek, de elesetek. Ezután a törökök ágyúkat állítottak fel a Szent Zsigmond-templomnál az utcán és onnan lőtték a királyi palotát, különösen Zsigmond császár termét, ezenkívül házakat romboltak le és törmelékükkel feltöltötték a palota árkát, majd a nagy terem ablakain másztak be a palotába. A Samethof kifejezés a palota előtti térség Jagelló-kori német neve volt Hans Dernschwam szerint is: az a hely, ahol Herkules szobra állt. Ellentmondó, hogy ha az udvart lezáró fal már létezett, hogyan lehettek a törökök a Szent Zsigmond-templom elől közvetlenül a királyi palotát. A terep meredek esése elvileg azt a lehetőséget is magában rejt, hogy ha a várfal nem volt túl magas, a török tüzezek ellőhettek felette. Ezzel feloldhatnánk a források ellentmondásosságát, de sajnos a várfal pontos magassága nem ismert, és, mint már említettük, a Szent Zsigmond-templom előtti utca szintje sem.

⁶⁵ DERNSCHWAM [1984]. 267.p.; újságlap: IVÁNYI 1941. 43.j.

⁶⁶ A *sam*-, *same*- kifejezés Waffenplatz értelmére Tringli István talált rá. Segítségét köszönöm.

- A: Királyi palota
- B: Szárazárók
- C: Herkules szobra
- D: Friss-palota (?)
- E: Kisebb Szűz Mária-, másnéven Szent Zsigmond-káptalan temploma
- F: Evangélista Szent János ferences kolostor
- G: Ferences begina-kolostor
- H: Szent János-kapu
- I: Zsidó-kapu
- J: Szent György tér

- 1: Szapolyai János erdélyi vajda
- 2: Pannonhalmi apát, Henczelly István királyi jogügy igazgató, Kakas János pécsi örkanonok
- 3: Kubinyi László budai udvarbíró
- 4: Désházi István esztergomi jószágkormányzó
- 5: Mekcei György királyi titkár
- 6: Raguzai István királyi borbély, óbudai várnagy
- 7: Porosz Márton királyi ágyúsmester, Perényi Imre nádor
- 8: Somi Gáspár palotáskapitány, Perényi Imre nádor
- 9: Szent Zsigmond-káptalan kanonokjai
- 10: Bánfi János pohárnokmester, királyi kamarás
- 11: Szent Zsigmond-káptalan prépostja

A Szent György tér és környezete a XVI. század elején.
(Kuczogi Zsuzsanna rajza)

A nagyméretű előudvar előtt elterülő városrész ebben a korszakban egyre inkább az udvar előkelőinek városi házaival telt meg. Az írott források a XVI. század elején már viszonylag nagyobb számban állnak rendelkezésünkre és segítségükkel részletesen megismerhetjük számos ingatlan történetét. Áttekintésüket érdemes utcánként elvégezni, kezdve a Szent János utca keleti oldalán és így haladva nyugat felé a Szent Zsigmond utca nyugati házsorához.

A ferences kolostor továbbra is országos szerepet betöltő, fontos intézmény maradt. 1444-től a magyarországi obszerváns rendtartomány vette át a kolostort és annak egyik központja lett, falai között lakott egy időben Marchiai Szent Jakab és Kapisztrán Szent János.⁶⁷ Itt működött a rendtartomány hittudományi főiskolája is, amelynek tanárai között tarthatjuk számon Temesvári Pelbártot és Laskai Osvátot, a középkori magyar egyházi irodalom két kiemelkedő jelentőségű személyiségét. A régészeti feltárásokon a kolostor kései életének csak kevés maradványa látott napvilágot. Említésre érdemes a Sándor-palota keleti szárnyában eredeti helyén feltárt, bár erősen sérült, reneszánsz ajtó, amely ritka emlékként a kolostor kései falai közül vészelte át az évszázadokat. A tárgyi emlékek közül kiemelkedik Vémeri Zsigmond királyi kincstartónak a templomban épen talált sírköve 1500-ból.⁶⁸

A kolostor északi szomszédságában a Szapolyai család háza emelkedett, amelyet egy kisebb köz választott el a kolostor épületétől. A házat feltehetően a Mátyás király kegyéből meredeken ívelő pályát befutott Szapolyai Imre és István szerezték 1467 előtt. István fia, Szapolyai János királlyá választásáig budai tartózkodásai idején e házban lakott. Az épület egyes részleteit az újkori karmelita kolostor alatt az 1960-as években tárták fel.⁶⁹

A Szapolyai-ház északi oldalán osztott tulajdonú polgárház állt. 1503-ban Ceglédi András budai kanonok zálogba vett itt egy fél házrészt Olasz Márton szabótól 32 Ft-ért, amelyet az korábban Szakács Mátétól vásárolt. A zálogot feltehetően nem sikerült megváltani, mivel négy évvel később ugyanezt a házrészt a kanonok a budai káptalan Szent Kereszt oltáránál létesített misealapítványára hagyta.⁷⁰ Mindkét esetben Gáspár nyergest és Zalai Szabó Pált nevezték meg szomszédnak, akik feltehetően a ház többi részeit birtokolták.

Kissé távolabb, már a Szent János-kapu környékén emelkedett az a ház, amelyet egy érdekes eljárás miatt az átlagosnál jobban megismerhetünk. Egy 1509-ben kiállított városi oklevélben azt olvashatjuk, hogy 1478-ban az akkori városi tanács átadott a néhai Polyák (Polonus) Miklós budai polgárnak és feleségének, Erzsébetnek egy bizonyos romos tornyot – amely házukhoz csatlakozott – azzal a feltétellel, hogy a tornyot alapjától a tetejéig felújítják. A házat – és minden bizonnyal vele a tornyot is, amely a városfal tornya lehetett – 1494-ben az akkor már özvegy Erzsébet eladta

⁶⁷ GYÖRFFY 1973; KUBINYI 1973. 77. 188.p.

⁶⁸ Az ajtó a kutatások lezárulta után, a palota helyreállítása közben bukkant elő 2001-ben. Dokumentálását Kovács Eszter végezte. A Vémeri sírkő: ALTMANN 1994. 9.kép.

⁶⁹ 1467. III. 21. – OL DI 16509.; 1524. V. 23. – OL DI 23.112.; 1524. XI. 14 – OL DI 24.002.; 1525. VIII. 8. – OL DI 24.172.; Gerő Győző közöletlen ásatása, ld. GERŐ 1964. 321.p.; GERŐ 1971. 392.p.

⁷⁰ 1503. II. 3. – OL DI 106026.; 1507. III. 28. – OL DI 106031.

195 Ft-ért Katalinnak, a néhai Barthus varga, budai polgár özvegyének. A torony felújításáról azonban a tulajdonosok nem gondoskodtak és erősen romossá vált. Ezért 1506-ban a tanács behívatta Orbán könyvkötőt (ő Urban Kaym budai könyvárus, akinek 1503–20 között 22 kiadott könyvét ismerjük) és feleségét, Apollóniát, a néhai Gergely vargának Katalintól született gyermekét – akinek a révén birtokolták a házat – és kötelezték őket, hogy egy éven belül állítsák helyre a tornyot. Miután ez nem történt meg, 1509-ben a város úgy határozott, hogy elveszi a tornyot a házzal együtt Orbán könyvkötőtől, újból birtokba veszi, majd a városnak nyújtott sokrétű segítségéért a királyi udvar egyik befolyásos jogászának, petróci Henczelly István királyi jogügyigazgatónak és unokaöccseinek adja át újból azokkal a feltételekkel, hogy a tornyot helyreállítják, valamint, ha a várost ostromlók zárnák körül, szabad ki- és bejárást biztosítanak a város embereinek a torony védelmére.⁷¹ Henczelly Istvántól a pannonhalmi bencés apátság vásárolta meg a házat, hogy pontosan mikor, az nem ismert, csupán annyi, hogy 1517-ben már a tulajdonukban volt.⁷²

A fenti házzal szomszédos volt az az épület, amelyet a pannonhalmi apát és a konvent 1516-ban vásárolt meg Kakas János pécsi örkanonoktól, a néhai Kakas Mihály budai polgár fiától, valamint anyjától, Ilonától, Kakas Mihály özvegyétől.⁷³ A házat Kakasék a néhai Varga Fülöp özvegyétől, Ilonától örökölték és szomszédos volt saját házukkal. Az iratból az is kiderül, hogy Kakasék háza szomszédos volt azzal a fent ismertetett másik házzal is, amelyet a szentmártoni apátság Henczelly Istvántól korábban vett meg. Ebből következően az apátság régibb és most vásárolt házai feltehetően egyazon megosztott telken álltak, és amint látni fogjuk az alábbiakban, az sem kizárt, hogy Kakasék háza is ugyanezen a telken helyezkedett el. A fogalmazvány ugyanis tulajdonképpen építési szabályozás, amely Kakasék kikötéseit tartalmazza a Máté apát által építeni kívánt új épülettel szemben, budai forrásaink között egyedülálló részletességgel. Az irat szerint az apát már megkezdte az építkezést, amellyel elfalazta Kakasék három ablakát, közte a konyháját. Ezért az apát vállalta, hogy a konyha hátsó részén új ablakot nyittat, amelyet nem zár és nem árnyékol el, a kéményt pedig felmagasíttatja, hogy kárt ne tehessen a házakban. Azt is vállalnia kellett, hogy semmiféle ablakot nem nyit Kakasék háza és kertje felé az új épületen, sem a korábban megszerzetten, még a tetőn sem, sőt a meglévőket elfalaztatja, kivéve egyetlen kisméretű, vasráccsal elzárt nyílást közvetlenül a tető alatt.⁷⁴ További pontok arra utalnak, hogy az apátság és Kakasék közötti határt ezentúl telekhatárnak tekintik, mivel külön rendelkeztek az esővíz elvezetéséről, az emésztőgödör határfal mellé ásásának tilalmáról, valamint arról, hogy az apát

⁷¹ 1494. XII. 8. – OL Df 274182.; 1509. III. 16. – OL Df 274197.; RÓMER 1877. 49–59.p.

⁷² A ház szomszédai 1478-ban Sánta Péter és Balázs sarkantyúgyártók voltak, 1494-ben Pál sarkantyúgyártó és a „kolduló szegények”. Ez utóbbiak alatt talán egy szegényházat kell érteni.

⁷³ 1517. II. 16. – PRTE III. 204.sz.

Kakas János különösen érdekes személyiség, hiszen az általa használt öröknaptárban történeti és csillagászati feljegyzéseket hagyott ránk. Bécsben, Krakkóban, Bolognában és Padovában tanult egyházjogi doktor volt, aki Szatmári György kancellár szolgálatában állt. KUBINYI 1971.

⁷⁴ A város jogkönyve tiltotta, hogy a szomszéd felőli oldalon ablakot nyissanak a házon. (Ofner Stadtrecht... [1959]. 322.sz.)

új épületét nem szabad közvetlenül Kakasék szomszédos válaszfalához építeni, hanem az alapoktól új válaszfalat kell emelni.⁷⁵ Arra, hogy ez a telekhatár új volt, és a vásárlással jött létre, több jel mutat. Kakasék a házzal együtt nem adtak el egy bizonyos földterületet, amely saját kertjükhöz csatlakozott. Az átadott udvarrészen lévő emésztőt viszont fel kellett tölteni, mert az új határra esett. Végül erre utal az a rendelkezés is, hogy az apátság házának homlokzatát nem szabad az utca felé kiterjeszteni sem erkéllyel, sem bármiféle kő-, vagy faépítménnyel, oszlopokkal, ablakokkal.⁷⁶ A szentmártoni apát házát egyébként bérlők lakták, erről az 1517-es fogalmazvány is tudósít.⁷⁷

A Szent János utca keleti házsorából is megismerhetünk háztulajdonosokat. Elsőként meg kell emlékeznünk újból a ferences beginakolostorról, amelyet XV–XVI. századi adatok már meglehetősen egységességgel neveztek meg a ferences kolostor előtt, pontosabban a ferencesekkel szemben.⁷⁸ A kolostort a XVI. században kibővítették a Szent Zsigmond utca felőli szomszédos telekkel, Budai Eötves Tamás lánya, Orsolya, nyulakszigeti domonkos apáca adta el szomszédos házát a begináknak.⁷⁹ Vagyis a XVI. század elején az épületegyüttes már két utcára nyílt a Szent Zsigmond-templom mellett, annak északi oldalánál, egy kis köz után végighúzódott a háztömb teljes szélében. A Szent Zsigmond-templom északi oldala mellett az 1988-ban és 1994–1996 között elvégzett feltárásokon egy, az utcára merőleges, szokatlanul nagyméretű épületet találtak, amelynek három egymás melletti pincehelyiségét sikerült részben feltárni.⁸⁰ Az átlagos polgári telkeken álló pincéket méreteiben jócskán felülmúló pincehelyiségeket az oklevelekből megismert helymeghatározás segítségével a beginakolostor maradványainak tarthatjuk.

A beginakolostor északi oldalán Kubinyi László budai udvarbíró háza emelkedett a XVI. század elején. Buda város 1529-ben kelt tanúsítványa szerint még II. Ulászló király idejében néhai Zabos János posztómetsző és felesége adták el ezt a házat Kubinyi Lászlónak azzal a feltétellel, hogy életükben lakásuk lehet benne. A ház az oklevél szavai szerint fából és tapasztásból épült, amelyet László kőből újjáépített.⁸¹

Kubinyi házától északra Désházi István királyi familiáris, esztergomi érseki jószágkormányzó háza állt, ennek északi szomszédságában pedig Mecssei György

⁷⁵ Az esővíz elvezetéséről is rendelkezett a jogkönyv. (Ofner Stadtrecht [1959]. 323.sz.)

⁷⁶ A ház homlokzatának kiterjesztését az utca felé a tárnoki jog szabályozta. (WENZEL 1878. 21.p.)

⁷⁷ 1524. X. 4. – Pannonhalmi Főapátság lt., Konventi lt. Capsarium nr. 2198.

⁷⁸ 1448. – OL DI 31145.; 1478 – OL Kamarai lt. Post advocatos 35–41.; 1482. VI. 2. – OL Df 253724.; 1484. – OL DI 19.006.; 1514. – OLDI 106083. Prot. Bud. 228–229.; 1515. – OL DI 106083. Prot. Bud. 280–281.

⁷⁹ 1536. XI. 18./18.sz. – OL DI 25261.; 1538. I. 5. – OL Gyulafehérvári kápt. Cist. Maramaros fasc. 5. Nr.9. (Mályusz Elemér regesztája, BTM kisalakú 1814.sz.)

Az alább bemutatott szomszédok miatt más helyszín, mint a telek hátsó szomszédja nemigen jöhetne szóba. Esetleges kétségeinket azonban eloszlatja Somi Gáspár és Perényi Imre nádor 1515-ös budai ingatlancseréje. A királyi vár felé tartó Szent Zsigmond utcában a ferences beginaházzal szemben állt ekkor az egyik elcserélt épület. (1518. V. 22.)

⁸⁰ FELD 1999. 36.p.

⁸¹ 1529. IV. 4. – OL MNM Törzssanyag (Mályusz Elemér regesztája, BTM kisalakú 1733.sz.)

királyi titkár házát említették meg az oklevelekben.⁸² Ezeknek a házaknak a helyén ma a volt Honvédelmi Minisztérium romos maradványai találhatók.

Átérve a Szent Zsigmond utca keleti házsorára, annak közepén az utca névadója a kisebb Szűz Mária-, másik nevén Szent Zsigmond-káptalan temploma emelkedett. A királyi kápolnaként alapított egyházi intézményt a XV. század közepén társaskáptalanná szervezték át és gazdag birtokokkal látták el. Nem véletlen tehát, hogy a káptalan préposti címeit és javadalmát általában az udvarban különféle szolgálatokat ellátó egyházi személyek kapták. A kisebb Szűz Mária-egyház prépostja volt például Huszti Márton, a királyi énekkar vezetője, Várdai Pál kincstartó (a későbbi esztergomi érsek) és Piso Jakab humanista műveltségű királyi titkár, II.Lajos király nevelője. A káptalan továbbra is szorosan kapcsolódott a királyi udvar egyházi életéhez. Mátyás király első feleségét, Podjebrad Katalint helyeztette itt örök nyugalomra, ő maga vecsernye alkalmával fordult meg falai között. II. Ulászló nejét, Foix-i Annát ide temette el és csak a király halála után vitték át testét Fehérvárra, hogy ott férjével közös sírban pihenjen.⁸³ Az ország előkelői közül szintén sokan tettek itt misealapítványt, növelve ezzel a káptalan javadalmait (pl. Corvin János herceg, monszlói Csupor Miklós erdélyi vajda), Bánfi Miklós udvarmester pedig Mária Mennybevétele tiszteletére oldalkápolnát építtetett a prépostsági templomhoz. Ez utóbbi épület feltehetően az eddig még teljesen fel nem tárt északi oldalon emelkedett. A déli oldalon ugyanis polgári épületek maradványait tárták fel közvetlenül a templom fala mellett, valamint attól távolabb is, a mai tér felszíne alatt. Ezek egyike lehetett a káptalan prépostjának háza, amelynek helyére egyetlen oklevél utal. 1514-ben Bánfi Jánosnak az utca nyugati házsorában álló házát a Friss-palotának nevezett királyi házzal és a Szent Zsigmond-egyház prépostjának házával szemben lévőnek határozták meg.⁸⁴ A prépost háza eszerint a Szent Zsigmond-templom és a Friss-palota közötti házsoron állt, talán közelebb a Friss-palotához, mint a templomhoz.

A Szent Zsigmond utca nyugati oldalára vonatkozik a legtöbb ismert forrásunk és itt egy szerencsés régészeti lelet segítségével a középkori adatokat részben sikerült egyeztetni az újkori telkekkel. Az 1998–2000 között végzett régészeti ásatáson az egykori Szent György utca 8. számú telken egy a XV. század végén és a XVI. század elején működött ágyúöntőműhely maradványai kerültek napvilágra a telek végében,

⁸² Ezt a Szent János utcai házat 1529-ben szomszédvári Dészázi István a korábbi esztergomi érseki jószágkormányzó és királyi familiáris, akkori komáromi ispán az esztergomi szentgyörgymezei káptalanra hagyta misealapítványa javára. Szomszédai Kubinyi László budai provisor és a néhai Mekksei György voltak. 1529. VI. 20. – Eszt k. m. lt. 52–3–8.

⁸³ KUBINYI 1999.

A XIX. század elején a Szent György tér felületének kiegyengetése a Szent Zsigmond-templom helyén jelentős szintsüllyesztéssel járt. A földkitermelés során a templom területén gazdag mellékletű női sírra bukkantak a munkások. A tárgyak egy része a Magyar Nemzeti Múzeumba került. A leletet ismertető Jankovich Miklós az eltemetett személyben Podjebrad Katalint vélte felismerni, bár a feltevés bizonyításához konkrét támpontok nem álltak rendelkezésére. Ld. JANKOVICH 1827. A még fellelhető tárgyakra NAGY 1985. 132–133.p.

⁸⁴ 1514. XI. 10. – OL DI 22637.

közvetlenül a várfalak mellett. Feltárássra került két nagyméretű fémolvasztó kemence, amelyek környezetében mély öntögödörket készítettek a minták elhelyezésére. A visszatemetett gödrökbe a kiöntött tárgyakról levert agyagtapasztás számtalan töredékét temették el, szerencsés véletlenként az egyik öntögödörben az agyagminta letörött alja is megmaradt. Ezek a ritka leletek kapcsolatba hozhatók az ismert írott forrásokkal, mivel az ágyúöntőműhelyről a ránk maradt oklevelek is megemlékeztek. 1489-ben szomszédként említették meg először Jakab királyi ágyús mestert, akit az 1494/1495-ben készített királyi számadáskönyvek a királyi vár előtt dolgozónak mondtak.⁸⁵ Marienwerderi Jakab, Mátyás király, majd II. Ulászló király porosz származású ágyús mestere volt, akit a rá vonatkozó oklevelekben nemesnek címeztek. Az 1494/1495-ös királyi számadáskönyvek tanúsága szerint műhelyében kovácsok, ácsok, kőfaragók is dolgoztak, ágyút öntött, lőport is gyártott. Az uralkodó szolgálatában II. Ulászló idején is megmaradt, 1494-ben Újlak ostromához szállította a királyi tüzérséget, 1495-ben Nándorfehérvár, Szabács erődítését és hadifelszerelését szemlélte.⁸⁶ 1515-ben Márton királyi ágyús mestert, Jakab mester örökösét és üzemének folytatóját újból szomszédként említették meg, majd pedig 1518-ból ismerjük a város oklevelét, amelyben tanúsították, hogy Márton és felesége, Margit néhány éve eladta házát Perényi Imre nádornak 1200 forintért.⁸⁷

Az ágyús mesterek házának északi szomszédját szintén megismerhetjük forrásainkból. 1489-ben a város tanácsa iktatta be Raguzai (Borbély) Istvánt egy házrész birtokába, amelyet szomszédság címén, elővásárlási jogát érvényesítve szerzett meg, tehát feltehetően a ház más részeit már bírta ekkor. A korábbi tulajdonos Fülöp nyerges és felesége, Katalin voltak, akik Csiszár Györgynek kívánták a házrészt eladni, de ezt a szomszéd, Raguzai megakadályozta azzal, hogy kifizette a vételárat (126 forint), további 14 forintot, egy Csiszár által felajánlott szőlő vételárat, valamint azt a 13 forintot, amit Csiszár a ház felújítására költött.⁸⁸ Raguzai István egyébként raguzai származású királyi borbély volt, aki a király mellett 1500–1508 között Estei Hippolit egri püspököt is szolgálta, 1505–1511 között óbudai várnagy is volt, sőt Óbuda zálogbirtokosa lett.⁸⁹ Az ezen a telken (egykori Szent György utca 10.) 1998–2000 között elvégzett ásatásokon egy nagyméretű, feltehetően reneszánsz loggiával kerített belső udvaros palota maradványai láttak napvilágot. Az épület egyes részletei a várfalak közötti mély helyiségekbe omlottak le, reneszánsz freskókkal teli faltömbök, finom kivitelű kőfaragványok és idomtégglák kerültek elő a törmelékből

⁸⁵ 1489. VI. 1. – OL Df 283430.; Királyi számadáskönyv (1494. X. 5.) – BALOGH 1966. 588–591.p.

⁸⁶ BALOGH 1966. I. 588–560.p., BALOGH 1985. 431–432.p.

⁸⁷ 1515. II. 8. – OL DL 22655.; 1518. V. 22 – OL DI 23032.

⁸⁸ 1489. VI. 1. – OL Df 283430.; 1518-ban – már halála után – Raguzai Istvánt, mint szomszédot említették meg (1518. V. 22. – OL DI 23032), 1525-ben egykori háza előtt kézbesítettek idézőlevelet (1525 II. 15. – OL DI 24077), mindkét esetben néven nevezték a Szent Zsigmond utcát.

⁸⁹ KUBINYI 1970. 69.p., „Stephanus de Ragusio dictus Barbel similiter de Buda” (OL DI 21.546.), „Stephano Raguseo de Leom phisico...” (OL DI 26.136.) Bor- és szörme kereskedelemmel is foglalkozott, Buda környékén és Szentjakabfalván kiterjedt szőlőbirtokai, Szentjakabfalván háza volt, 1518-ban már néhainak nevezték

a ház egyéb felszereléseivel, majolika tányérok töredékeivel, könyvtáblaveretekkel együtt. Figyelmet érdemeltek a ház alatti hatalmas pincék is, valamint a várfalak felé, és talán azon túl a domboldalba egykor közvetlenül kivezető ép boltozatú alagút, amelyhez hordók elhelyezésére szolgáló oldalfolyosók csatlakoztak.

Az ágyús mesterek házától délre (Szent György utca 6.) főúri háztulajdonosokat találunk a XVI. század elején. 1515-ben Perényi Imre nádor és Somi Gáspár királyi kamarás kölcsönösen elcserélték budai ingatlanaikat. Somi Gáspár a nádornak és fiainak, Ferenc választott váradi püspöknek és Péternek adta atyjától, néhai Somi Józsa temesi ispántól örökölt Szent Zsigmond utcai házát, amiért megkapta a Perényiek Olasz utcai házát, továbbá 1200 forintot, mint a két ház közötti értékkülönböt. A cseréről szóló iratban külön megemlítették a ház első részét, a hátsó részt, amely egészen a várofalig ért, az alsó és felső szobákat, boltokat, helyiségeket, föld feletti és föld alatti pincéket, az udvart és a konyhát. Három év múlva, 1518-ban Perényi Imre megszerezte Márton ágyús mestertől az északról szomszédos házát is. Fia, Perényi Péter 1528-ban még budai házában keltezett oklevelet.⁹⁰

A délről következő szomszéd (Szent György utca 4.) tulajdonosai már a XV. század végétől ismeretesek. 1471-ben Mátyás király monoszloi Csupor Miklós erdélyi vajdát iktatta be annak a háznak a birtokába, amelyet korábban a néhai Pálóczi László országbíró végrendeletében a budai Boldogasszony-plébániára hagyott. Miklós vajda a házat misealapítványa javára hagyta 1474-ben a szemközti kisebb Szűz Mária-káptalannál. A házat később a káptalan kanonokjai lakták.⁹¹

A rendelkezésünkre álló forrásokból sajnos nem dönthető el egyértelműen, hogy a kanonok az utca sorában egyetlen házat birtokolt-e, vagy több szomszédos házat. Annyit tudunk csak biztosan, hogy a kanonok házától délre egy újabb főúri tulajdonban lévő épület emelkedett. Az erre a házra vonatkozó oklevelek mind egy perhez kötődnek, amely a Pálócziak és a Bánfiak között 1506 és 1514 között folyt. Talán eredetileg ez a ház is Pálóczi Lászlóé lehetett. 1506-ban Pálóczi Mihály étékfogó-mester és Antal beperelték Bánfi Jánost Buda város előtt a ház ügyében, amelyet korábban a néhai Bánfi Miklós udvarmester, majd – ekkor már évek óta – fia, János birtokolt. A város a bemutatott oklevelekből meggyőződött, hogy a házat Bánfi Miklós egy másik házáért és bizonyos pénzüsszegért cserélte, ezért megítélte azt a jogos örökösnek, Jánosnak. A Pálócziak azonban elérték a királynál a per újrafelvételét. Mégis hiába fellebbeztek a Pálócziak Buda városától a tárnokszéken át egészen a királyi személyes jelenlét bíróságáig, végül minden bírói fórum megerősítette Bánfi Jánost birtokában.⁹² Pedig alkalmasint a Pálóczi testvérek nem állítottak valótlanságot, csak igazukat nem tudták jogi úton

⁹⁰ 1515. II. 8. – OL DL 22655.; 1518. V. 22 – OL DI 23032.; 1528. II. 10. – ÖS HHStA, Ungarische Akten, Allgemeine Akten 8–42.

⁹¹ 1471. I. 7./1471. I. 10. – OL Df 248248.; 1474. III. 13. – OL Df 248.754. A későbbiekben mint szomszédot említik meg a kanonokok házát 1513-ban, 1514-ben és 1515-ben. (1513. XII.19., 1514.XI.10. 1515.II.8.)

⁹² 1506. V. 28.–1511. VII. 28.–1511.–1513. XII 15.–1513. XII. 19./1514. VIII. 26. – OL DI 22563.; 1514. XI. 10. – OL DI 22637.

bizonyítani, hiszen láthattuk, hogy a szomszéd telek is Pálóczi László tulajdona volt, amelyet végakarata ellenére Mátyás király elidegenített és másnak adományozott. A ház helyszínének legrészletesebb leírását Buda város oklevelében találhatjuk, amely Bánfi János újbóli birtokba iktatásakor, 1514-ben készült. Eszerint az épület a Szent Zsigmond utcában állt a királyi palota előtt, a Szent Zsigmond-káptalan prépostjának házával, illetve a Friss-palota nevű másik királyi házzal szemben, felülről a Szent Zsigmond-egyház kanonokjai házának, valamint alulról a királyi vár előtti régi fal szomszédságában.

A történeti adatok ismertetésének végére érve összefoglalásképpen egyértelműen megállapítható, hogy az újkor hajnalán a Friss-palota és a város fő tere közötti, sűrűn beépített városrész tulajdonviszonyait már alapvetően a közeli királyi udvar befolyásolta. A XV. század végétől ismert adataink szinte kizárólag az udvarhoz kötődő személyek birtoklását tárják elénk. Kivételeket persze találtunk, a polgári elem nem szorult ki teljesen még ekkor sem, hiszen ismerjük Zabos János posztómetsző és Fülöp nyerges házát, Orbán könyvárus, Gáspár nyerges, valamint Zalai Pál és Olasz Márton szabók pedig osztott háztulajdonokban éltek ugyanitt, megemlíthetjük még a bérlőket is, akik a szentmártoni apát házában laktak. Mégis a megismert előkelő nemesek száma és társadalmi rangja figyelemreméltó. Ezek egy része magas állami hivatalokat betöltő bárói család tagja (Szapolyai, Perényi, Pálóczi, Bánfi, Somi, Csupor), másik részük királyi alkalmazásban álló különleges szaktudással bíró személy volt (Kubinyi László udvarbíró, Henczefly István jogügyigazgató, Désházi István, Mekcsei György királyi titkárok, Márton és Jakab királyi ágyús mesterek, Raguzai István királyi borbély, óbudai várnagy), és az itt házakat bíró káptalan is sokszoros szálakkal kötődött a királyi udvarhoz. Okleveleink több esetben is elénk tártak olyan helyzeteket, amelyekben a polgári tulajdon a nemesek kezébe került, gondoljunk például Henczefly István, Kubinyi László, vagy Raguzai István házszerzésére. Az a folyamat tehát egyre inkább kiteljesedett, amelynek során a királyi palota előterében egy főúri palotákkal benépesített városnegyed fejlődött ki. Ez a változás, a nemesi ingatlanok szaporodása a polgári elem rovására egyébként nem kizárólag a déli városnegyedre volt jellemző, hanem az egész mai Várnegyed területére, mégis itt koncentráltan jelentkezett és a XVI. század első két évtizedére már az előkelők házai kerültek túlsúlyba.

Érdekes eljátszani a gondolattal, hová vezetett volna ez a fejlődés, ha Buda meg tud maradni a Magyar Királyság fővárosának és a kívülről rátörő, háborús korszak helyett töretlenül fejlődhetett volna a későbbi évszázadok során. Ez esetben a XVI–XVII. század megnövekedő reprezentációs igényei miatt feltétlenül számolnunk kellene a királyi palota bővítésével, amely első lépésként a palota előtti előudvar beépítésével valósulhatott volna meg. Meglehet, hogy ezen az úton is a mai Szent György tér alakult volna ki, hiszen a város és a palota között továbbra is szükség lett volna az elválasztást biztosító térségre. Viszont bizonyosan gazdagabbak lehettünk volna néhány, a teret övező főúri palotával, a ferences kolostorral és a tér közepén álló Szent Zsigmond-templommal. De nem így történt, 1526 szeptemberében két héttel a mohácsi csatamezőn elszenvedett sorsfordító katonai vereség után a város lángokban állt és háborúkkal, ostromokkal terhes évtizedek vették kezdetüket.

Források

Levéltári források

Eszt. k. m. lt.	Esztergomi Székesfőkáptalan Magánlevéltára
OL D1	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
OL Df	Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
OL MNM Törzsanyag	Magyar Országos Levéltár, Magyar Nemzeti Múzeum Törzsanyaga
ÖS, HHStA	Österreiches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien

Nyomtatott források

AO I.	Anjou-kori oklevéltár I. Szerk. Kristó Gyula. Bp.-Szeged 1990.
AO XI.	Anjou-kori oklevéltár XI. Szerk. Almási Tibor. Bp.-Szeged 1996.
BTOE I.	Budapest Történetének Okleveles Emlékei I. 1148–1301. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp., 1936.
BTOE III.	Budapest Történetének Okleveles Emlékei III. 1382–1439. Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1987.
HO III.	Hazai Okmánytár III. Kiadják: Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. Győrött 1866.

Irodalom

ALTMANN 1973	Altmann Júlia: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. In: Archeológiai Értesítő 100. (1973), 82–87.p.
ALTMANN 1994	Altmann Júlia: Az óbudai és a budavári ferences templom és kolostor kutatásai. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet-Műemlékvédelem 7. (szerk. Haris Andrea). Bp., 1994. 143–148.p.
ALTMANN 2002	Altmann Júlia: A budavári ferences kolostor. In: Műemlékvédelem 46. (2002), 345–350.p.
BALOGH 1985	Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I–II. Bp., 1985.
BALOGH 1985	Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp., 1985.
BENDA 2001	Benda Judit. Szakdolgozat, ELTE Közép- és Koraújkori Régészeti Tanszék. Kézirat. 2001.
BENDA 2002	Benda Judit: A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga. In: Budapest Régiségei 35. (2002), 535–548.p.

- BONFINIUS [1936] Bonfinius, Antonius: *Rerum Ungaricarum decades. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saec. XV. Ed. Fögel, József – Iványi, Béla – Juhász, László. Lipsiae, 1936.*
- BÓNIS 1971 Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971.*
- Budapest 1991 Budapest im Mittelalter. (Hrsg.: Biegel, Gerd.) Braunschweig, 1991.
- BUZÁS – FELD 1996 A budavári Szent Zsigmond-templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. (szerk. Buzás Gergely – Feld István). Bp., 1996
- BUZÁS 1994 Buzás Gergely: A budai királyi palota déli nagycsarnoka. In: *Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Bp., 1994. 109–128.p.*
- DERNSCHWAM [1984] Dernschwam, Hans: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Bp., 1984.*
- ENGEL 1992 Engel Pál: Salgói Miklós. In: *Levéltári Közlemények 63. (1992), 15–26.p.*
- ENGEL 1996 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. *História könyvtár 5. Bp., 1996/II.*
- FELD ET AL 1992 Feld István – Gyuricza Anna – Hanny Erzsébet – Pölös Andrea – Végh András: I. Szent György tér. In: *A Középkori Osztály munkatársainak ásatásai és leletmentései 1981–1991 között. Budapest Régiségei 29. (1992), 242–244.p.*
- FELD 1999 Feld István: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond-templom és környéke feltárásáról. In: *Budapest Régiségei 33. (1999), 35–50.p.*
- FELD – KÁRPÁTI 2000 Feld István – Kárpáti Zoltán: Häser und Parzellen der mittelalterlichen Stadt Buda in der Umgebung der Hl. Sigismund-Kirche. In: *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. (Hrsg.: Márta Font – Mária Sándor). In: Varia Archaeologica Hungarica IX. Bp.–Pécs (2000), 57–66.p.*
- FÜGEDI 1964 Fügedi Erik: Megjegyzések a budai vitáról. In: *Századok 98. (1964), 771–781.p.*
- GALEOTTUS [1934] Galeottus Martius Narnensis: *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Johannem, eius filium liber. Ed. Juhász, László. Lipsiae. 1934.*
- GEREVICH 1966 Gerevich László: *A budai vár feltárása. Bp., 1966.*
- GEREVICH 1973 Gerevich László: *Budapest művészete az Árpád-korban. In: Budapest története I. (szerk.: Gerevich László). Bp., 1973. 243–334.p.*
- GERŐ 1964 Gerő Győző: I. Színház utca 5–7. Pasa palota. In: *A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai*

- az 1960–1961. években. Budapest Régiségei 21. (1964), 321–322.p.
- GERŐ 1971 Gerő Győző: I. ker. Színház u. 5–7. In: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1962–1965. években. Budapest Régiségei 22. (1971), 392.p.
- GYÖRFFY 1973 Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története I. (szerk.: Gerevich László). Bp., 1973. 217–349.p.
- GYÖRFFY 1998 Györffy György: Pest-Buda kialakulása. Bp., 1998.
- H. HANNY 1997 H. Hanny Erzsébet: A nagyrévi kultúra áldozati gödre a budai Várhegyen. In: Budapest Régiségei 31. (1997), 199–210.p.
- HOLL 1997 Holl Imre: A budai palota középkori építéstörténetének kérdései. In: Budapest Régiségei 31. (1997), 79–100.p.
- IVÁNYI 1941 Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 9. (1941), 32–84.p.
- JANKOVICH 1827 Jankovich Miklós: Budán felfedezett gazdag sírbolt, mellyben hihetőleg Katalin, Mátyás király első hitvesének és Podjebrad György leányának teteme találtatott. Pesten. 1827.
- KÁRPÁTI 1998 Kárpáti Zoltán: A budapesti Szent György tér középkori története a SzentZsigmond prépostság alapításáig. Szakdolgozat, ELTE Közép- és Koraiújkorai Régészeti Tanszék. Kézirat 1998.
- KAUFMANN 1895 Kaufmann Dávid: Magyarország legrégebb zsidó temetője. In: Archeológiai Értesítő 15. (1895), 219–223.p.
- KUBINYI 1971 Kubinyi András: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. In: Levéltári Közlemények 42. (1971), 203–269.p.
- KUBINYI 1973 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története II. Bp., 1973., 7–204.p.
- KUBINYI 1990 Kubinyi András: Palota-terem. Terminológiai kérdések. In: Castrum Bene 2. (1990), 55–64.p.
- KUBINYI 1995 Kubinyi András: A magyarországi zsidóság története a középkorban. In: Soproni Szemle 49/1. (1995).
- KUBINYI 1999 Kubinyi András: A budavári Szent Zsigmond káptalan a későközépkorban. In: Budapest Régiségei 33. (1999), 12–23.p.
- KUJÁNI 1908 Kujáni Gábor: Brodarics István levelezése. Történelmi Tár 1908.
- KUMOROVITZ 1963 Kumorovitz L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 15. (1963), 109–151.p.

- LÓCSY 1964 Lócsy Erzsébet: Középkori telekviszonyok a budai Várnegyedben. In: Budapest Régiségei 21. (1964), 191–208.p.
- LÓCSY 1969 Lócsy Erzsébet: XIII. századi város és XIV. századi városrendezés nyomai a budai Várnegyedben. In: Településtudományi Közlemények 22. (1969), 106–113.p.
- LÓCSY 1971 Lócsy Erzsébet: Adatok a budai Várnegyed XIII. századi beépítéséhez. In: Budapest Régiségei 22. (1971), 209–222.p.
- MAGYAR 1991 Magyar Károly: Der Königspalast in Buda. In: Budapest in Mittelalter. (Hrsg.: Biegel, Gerd) Braunschweig, 1991. 201–235.p.
- MAGYAR 1992a Magyar Károly: Ásatások a budavári palota területén és annak északi előterében 1982–1991 között. In: Budapest Régiségei 29. (1992), 109–115.p.
- MAGYAR 1992b Magyar Károly: A Budavári Palota Északi, ún. Kolduskapujának tornya az újabb kutatások tükrében. In: Budapest Régiségei 29. (1992), 57–92.p.
- MAGYAR 1997 Magyar Károly: A középkori királyi palota fő építési korszakainak alaprajzi rekonstrukciójai. In: Budapest Régiségei 31. (1997), 101–120.p.
- MAR CZALI 1877 Marczali Henrik: Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból. Magyar Történelmi Tár 23. 1877.
- MAROSI 1998 Marosi Ernő: A budavári Zsigmond-kori szobrok kérdései huszonkét év (és a Szent Zsigmond-templom feltárásai) után. In: Budapest Régiségei 33. (1998), 93–102.p.
- MAROSI-SOÓS 1977 Marosi-Soós Ágnes: A budai várpalota újabb ásatásának bronzkori leletanyagáról. In: Budapest Régiségei 24/3–4. (1977), 167–172.p.
- MIKÓ 2000 Mikó Árpád: Imago historiae. In: Történelem-kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. (szerk. Mikó Árpád és Sinkó Katalin). Bp., 2000. 34–47.p.
- MIKÓ 2002 Mikó Árpád: Magnus Gruber: Tractus Danubii (1531). Egy forrás nyomában. In: Détschy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. (szerk. Bardoly István és Haris Andrea). Bp., 2002. 229–254.p.
- NAGY 1985 Nagy Emese: Jankovich Miklós régészeti és műemléki tevékenysége. In: Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás. (szerk. Belitska-Scholtz Hedvig). Művészettörténeti Füzetek 17. (1985), 122–141.p.
- NAGY 1952 Nagy László: Őskori telepnyomok a budai Várhegyen. In: Archeológiai Értesítő 79. (1952), 190–197.p.
- NÉMETHY 1885 Némethy Lajos: Budavárának régi helyrajza. In: Archeológiai Értesítő 5. (1885), 1–8., 65–67., 289–296.p.
- Ofner Stadtrecht [1959] Das Ofner Stadtrecht (Hrsg.: Karl Mollay). Monumenta Historica Budapestinensia 1. Bp., 1959.

- PAULER 1899 Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. II. Bp., 1899.
- POGÁNY 1955 Pogány Frigyes (szerk.): Budapest Műemlékei I. (Magyarország Műemléki Topográfiája IV.) Bp., 1955.
- RÓMER 1877 Rómer Flóris: Adalék a budai várnak a törökfoglalás előtti helyszíneléséhez. In: Archeológiai Közlemények (1877), 49–59.p.
- SCHIER 1774 Schier, P. Xistus: Buda Sacra sub priscis regibus. Viennae, 1774.
- SIKLÓSI 1999 Siklósi Gyula: Die mittelalterlichen Wehranlagen , Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár. In: Varia Archaeologica Hungarica 12. (1999)
- SPEKNER 2002 Spekner Enikő: Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez. In: Budapest Régiségei 35. (2002), 403–426.p.
- THUROCZY [1980] Thuroczy János: A magyarok krónikája. Bp., 1980.
- THUROCZY [1985] Thurocz, Johannes de: Chronica Hungarorum. (ed.: Galántai, Elisabeth – Kristó, Julius) Bp., 1985.
- TUBERO [1994] TUBERO, Ludovicus: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4. (közreadja Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet). Szeged, 1994.
- VÉGH 1997 Végh András: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig. In: Budapest Régiségei 31. (1997), 295–312.p.
- VÉGH 1999 Végh András: Adatok a budai kisebb Szűz Mária, másnéven Szent Zsigmond-templom alapításának történetéhez. In: Budapest Régiségei 33. (1999), 25–34.p.
- VELIUS 1762 Velius, Caspar Ursinus: De bello Pannonico Libri Decem. Studio et opera Adami Francisci Kollarii. Vidobonae 1762.
- WENZEL 1878 Wenzel Gusztáv: A XV.századi tárnoki jog. Értekezések a társadalmi tudományok köréből 5/1. 1878.
- ZOLNAY 1959/1960 Zolnay László: A XIII.–XIV. századi királyi palotáról. A budai várostörténet néhány kritikus kérdése. In: A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve 1959/1960. 7–64.p.
- ZOLNAY 1977 Zolnay László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. In: Budapest Régiségei 24/3–4. (1977).
- ZOLNAY 1984 Zolnay László: Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975–1981 évi feltárásokról. In: Budapest Régiségei 26. (1984), 203–216.p.
- ZOLNAY 1987 Zolnay László: Buda középkori zsidósága és zsinagógái. Bp., 1987.

Medieval City Quarter in the Foreground of the Royal Palace (History of the St. George Square and its Surroundings in Buda)

St. George Square did exist even in mediaeval times but it is not identical with the one indicated in present-day maps of the town. It used to be the name of the main square, the place of the weekly markets, laying between the Parish Church dedicated to Our Lady and the city gates – i.e. today's Dísz Square and Tárnok Street. The wars and sieges of the Turkish period, the exchange of the population erased the memory of the square and its name. In the course of the reconstructions in the end of the 18th century the open space in front of the Royal Palace was mistakenly named St. George Square. This name has spread and is still even in official use despite the fact that most buildings of the square have been destroyed. The present study is aiming to outline the formation and the development of the area bordered by the mediaeval city gates and the Royal Palace, i.e. today's Dísz Square and the fountain of Szép Ilonka, in the Middle Ages, based on historical and archaeological sources. Archival research and the results of intensive archaeological investigation between 1974–87 and 1994–2000 has also been included.

The events of the Mongolian Invasion of Hungary in 1212–1242 urged King Béla IV to fortify the strategically important hill – called Castle Hill today – and settle the people of Pest and Buda (i.e. Óbuda) there, thus founding a new city by the name of *Castrum Novi Montis Pestiensis*, also referred to as *Castrum Budense*.

The consciously founded city was thoughtfully formed. Constructing the defence system of walls was an absolute priority. After the route of the walls had been defined, the plots were marked according to a strict pattern. The direction of the streets was influenced by topographical features.

The narrowing southern part of the Castle Hill was divided into three blocks by two streets running from the north, setting out at the city gates, converging to the south. The western one was the early Jewish Street. There were mainly houses of Jewish people here. They had a synagoge too, but it could not have been identified so far. The eastern street became known as St John Street. It was named after the Franciscan Friary dedicated to St John the Evangelist, built here by the eastern city wall.

Most of the remains of the earliest buildings are those of cellars of the houses. For most people who had settled in the new city wine production remained important. A significant proportion of the houses were made of timber, but stone buildings were not scarce either.

By the end of the 13th century the rapidly growing settlement began to exceed its limits. Buildings did not meet the increasing needs anymore. After a good hundred years from the birth of the city remarkable changes began to transform the character of the quarter. The rulers expanded the Royal Palace which affected the whole area concerning the plots and the composition of the population too. The proximity of the Royal Court exerted its influence in several ways: building plots were marked up and they were gradually covered by the properties of noble families of importance in the court. Beginning with the turn of the 13th and 14th centuries the sight of the sites gradually changed, the houses built of timber were replaced by the ones of stone.

The construction works did not only affect the southern end of the city but brought along the systematic rearrangement of the foreground of the palace too. Shortly before 1410 King Sigismund of Luxemburg (1387–1437) founded a new royal chapel dedicated to the Blessed Virgin Mary and Saint Sigismund on the highest point of the wide space between the two streets leading for the Royal Castle. Before the construction was started, civil houses of the site had been expropriated and pulled down.

One of the first steps in the process was winding up the old Jewish quarter. As a result of the constructions, the formerly remote and secluded Jewish Street became the most important route leading for the Royal Palace. The change must have significantly influenced the move of the Jews. After the Jews had left the street was renamed St Sigismund, taking its name from the new church founded by the king.

The Franciscan Friary named after Saint John the Evangelist and the Nunnery of the Franciscan Tertiary Sisters, both founded in the Arpadian age were significantly enlarged during the late Middle Ages. Towards the middle of the 15th century Saint John's Friary became the centre of the Observant province and it was here that the college of the order worked.

As the result of the progress by the end of the Middle Ages a quarter built up of the palaces of noblemen was formed in the foreground of the Royal Palace.

Magyar Károly

A BUDAVÁRI SZENT GYÖRGY TÉR ÉS KÖRNYÉKÉNEK KIÉPÜLÉSE

TÖRTÉNETI VÁZLAT 1526-TÓL NAPJAINKIG

A budai Várnegyed falai között kétség kívül a Szent György tér és környéke az a helyszín, mely az évszázadok során a legtöbbet változott. A királyi palota északi falától a Dísz tér déli oldaláig terjedő településrész – mely egyébként az egész polgári városrész területének mintegy egyötödét-egyhatodát teheti ki – szinte minden egyes eleme teljesen átalakult a középkortól napjainkig eltelt időszakban. Megváltozott a beépített és beépítetlen terület aránya, a fokozatosan kialakuló tér formája és térfalai, és teljesen megváltoztak a hozzá kötődő funkciók is.¹

Az átmenet kora: 1526–1541

A mai Szent György térnek megfelelő terület és környéke helyrajzában már a középkorban számos kisebb-nagyobb változás történt, ez ma már a régészeti feltárások alapján is kimutatható. A Sikló előterében, azaz az egykori Szent János (ma: Színház) utca délkeleti részén, valamint az előbbi és a Szent Zsigmond (ma: Szent György) utca közötti modern összekötő útrész kialakításakor végzett leletmentésünk során² például több korszakból is megfigyeltünk korábbi épületek bontására, eltüntetésére, azaz tudatos tereprendezésre utaló nyomokat. Úgy tűnik azonban, hogy ezek a szokásos városi átrendeződés kereteit nem haladták meg, bár némelyikük mintegy előrevetítette, sőt dokumentálta a későbbi változásokat.³

¹ Megírása közben tanulmányomat több kollégám is olvasta részleteiben vagy egészében, és véleményükkel segítették a végleges változat elkészültét. Ezúton fejezem ki köszönetemet „kvázi” lektoraimnak: Bencze Zoltánnak, F. Dózsa Katalinnak, Farbaky Péternek, Kovács Eszternek, Spekner Enikőnek és Végh Andrásnak. Köszönet illeti hivatalos lektoromat, Kubinyi Andrást is a teljes mű áttekintéséért és a hasznos tanácsokért.

² A leletmentés 1997 őszén, 1998 kora tavaszán folyt az új térburkolat, illetve a hozzá kapcsolódó közművek lefektetése előtt. A tér Sikló előtti részén Altmann Júliával részben megosztva, részben közösen végeztünk feltárást, míg a Színház utca déli folytatásának vonalában és az átkötő útnál egyedül folytattam kutatást. (Erről: *Archaeological Reports* 1997. (RF 1998.) 178.p.) Közvetlenül a Sándor-palota déli homlokzata mellett – a rekonstrukciós munkákhoz kötődő leletmentés során – 2001 nyarán Kovács Eszter tárt fel további, különböző korú épületmaradványokat.

³ A nagy mennyiségű leletanyag előzetes átvizsgálásakor az általam feltárt területre vonatkozóan a következő kép bontakozott ki.

1./ A Sikló előtt, középtájtól kissé északra egy korai, XIII. századi lakóház pincéjének maradványait találtuk meg. Az épületet valószínűleg még a XIV. század első felében elbontották, mert betöltésében

A telek- és lakóházstruktúra nagyobb léptékű átalakulásáról csak a Szent Zsigmond-templom felépítése,⁴ illetve a palota előudvarának kialakítása kapcsán⁵ beszélhetünk. Utóbbi esetében már gyakorlatilag egy egész városrész felszámolásáról volt szó. Sajnos a régészetileg viszonylag jól követhető folyamatra semmilyen konkrét írott forrásunk nincs. A palota északi zárófalának kiépítése⁶ mindenestre kettévágta az addig topográfiailag egységes helyszínt, és így az ettől délre, illetve északra eső terület eltérően fejlődött tovább. Az északi részre vonatkoztatva azt is mondhatjuk: a fal az első lépést jelentette abban a folyamatban, amely végül a mai Szent György tér és környezete kialakulásához vezetett. E fal vonala jelölte, illetve jelöli ki szinte máig a tér déli határát.⁷ Figyelmünket a következőkben ezért elsősorban erre a területre érdemes fordítani. A további, minden korábbinál jelentősebb változások csak ezután, a török kortól kezdődtek.

klasszikus XIII. századi leletek kerültek elő. A pince keleti részébe utólag, a török korban kisebb épületet vágtak.

2./ Közvetlenül az előbbi mellett – délre – egy vélhetőleg későbbi, felszíni építmény kiszedett falainak helyét, visszatöltött alapozási árkait figyeltük meg. E bizonytalan rendeltetésű épület elbontása – több megfontolás alapján – valószínűleg megközelítőleg együtt történhetett az alább ismertetendő harmadik építményével. A maradványok között, illetve részben fölött számos török kori telepjelenséget, tűzhelyeket, szemétdödröket észleltünk.

3./ Az előbbiektől délebbre, az újkori királyi palota ún. barokk kapuja előterében egy további lakóház pincéjét tártuk fel, amelyből nyugat felé, az utca alá mélypince lejárója indult. Ennek kibontására sajnos nem volt lehetőségünk. Az elbontott ház saját törmelékanyagával feltöltött pincéjében kevés, a XV. század második felére vagy a XVI. század első felére jellemző leletet találtunk.

4./ További XIII. századi eredetű, de a leletanyag alapján a XIV. század végén, vagy a XV. század elején elbontott lakóház pincéjét találtuk meg átellenben, a Színház utca (Szent János utca) túloldalán, az újonnan kialakított átkötő út keleti végén.

5./ Bizonytalan rendeltetésű épület pincészerű terére bukkantunk az előbbi háztól nyugatra, melynek betöltését XVII. század végi, XVIII. század eleji leletanyag keltezi. Ez az építmény a fentiekkel ellentétben már a mai Szent György utca középkori előzménye, a Zsidó vagy Szent Zsigmond utca felé nézett.

Az átkötő út alatti 4–5. objektumtól délre, a kaputoronyig (Friss-palotáig) terjedő középső, déli térrészen ez idáig egyetlen, toronyszerű építmény részletét tárta fel Zolnay László. Ez az épület is XIII. századi eredetű lehet, azonban betöltése alapján a török kor végén pusztult el. (L. 75/15., 16., 19., 20., 78/4. lelőhelyek. ZOLNAY 1984. 205–206. p., 215. p. -helyszínrajz; MAGYAR 1992b 109.p.)

⁴ Buzás-Feld 1996. 3–4.p., 24.p. – alaprajz; Feld 1999. 36–37., 47.p. – minderről bővebben Kárpáti Zoltán tanulmánya.

⁵ Zolnay az előudvar kialakítását Zsigmond korának (1387–1437) végére, az 1430-as évekre, vagy legkésőbb az 1440-es évekre tette: ZOLNAY-SZAKÁLL 1976.22–23.p.; ZOLNAY 1977.28.,83–84.,110–113.p.; ZOLNAY 1984. 209.p.

⁶ Zolnay a fal építését Zsigmond korára keltezte (ZOLNAY 1984, 208–209.p.), míg magam ezt legkorábban 1470 körül tudom elképzelni, de inkább az 1527/1530–1541 közötti időszakot tartom valószínűnek (MAGYAR 1992a).

⁷ Ezt a határt még a királyi palota modern, XIX–XX. század fordulóján történt bővítése sem lépte át, s csak az egyik, XIX. századi melléképület, a Királyi istálló nyúlt túl rajta északi irányban.

A törökök első megjelenése közvetlenül a mohácsi csata után⁸ – amikor a várost „csak” kifosztották és felgyújtották⁹ – topográfiai szempontból még valószínűleg nem gyakorolt nagyobb hatást a helyszínre. Lehetséges ugyan, hogy az ekkori pusztítással függ össze annak a Szent Zsigmond-templom déli oldalán elhelyezkedő, kütszerű gödörnek a betöltése, amelyből a feltárások során nagy mennyiségű értékes, égett leletanyag került napvilágra II. Lajos 1522-es garasával keltezve.¹⁰ A bevonulás mindenestre áldozatokkal járt: többek között a Szent János-templom nyolc ferences barátja vesztette életét.¹¹

Annak ellenére, hogy Buda a szultáni hadak távozása után rövid időn belül kétszer is gazdát cserélt¹² – először Szapolyai János (1526. november 1.), majd Habsburg Ferdinánd (1527. augusztus 20.) hadai vonultak be – az élet még a régi kerékvágásban ment tovább: az ingatlanok tulajdonosai többnyire megmaradtak eredeti birtokukban (pl. Perényi háza a Szent Zsigmond utcában – 1528¹³), a városnak erre a részére vonatkozó okleveles források nem részletezik az egyes épületek károsodását. Tulajdonosváltás csak az említett Szapolyai-palota esetében valószínűsíthető. Tudjuk, hogy Ferdinánd elkobozta Szapolyai vízivárosi házát, és egyben továbbadományozta azt saját hívének, Báthori István nádornak.¹⁴ Aligha tételezhető fel más eljárás a még értékesebb, Váron belüli épülettel kapcsolatban,

⁸ A csatavesztés utáni budai állapotokról: KUBINYI 1973. 200–201. p.; valamint Szerémi György (később Szapolyai János király káplánja) érzékletes helyszíni tudósítását (SZERÉMI 1979. 124–125.p.)

⁹ Szerémi rövid leírása szerint a következőképpen történt: „És bement a császár Budára s ott székelt ráérve tizenhat napig. Azután tanácsot tartott tanácsosaival arról, vajon fel kell-e gyújtania a várat [értsd: a királyi palotát – MK], vagy nem. Tanácsosai mondták: Nem, de Buda városát fel kell, hogy legyen emlékezettől minden népnek, hogy itt volt a törökök császára; és a vár békén maradjon főhelye miatt. – És volt a császárnak egy tűzgyújtogatója, aki elbeszélte nekem ezt, mikor egyszer vacsorázott. A neve neki Antal volt; neki megparancsolta, hogy legyen rá gondja. És háromszáz török elkezdte gyújtogatni Buda városát.” (SZERÉMI 1979. 126.p.)

¹⁰ A feltárást végző Feld István és a feldolgozásban közreműködő Buzás Gergely hajlamosak a leletanyag földbekerülését 1529-re tenni, de nem zárják ki egy 1522–1529 közötti, esetleg ez utáni helyi tűz lehetőségét sem. BUZÁS–FELD 1996. 7.p (BUZÁS), FELD 1999. 47.p. – Utóbbi 17. jegyzetében említi Mikó Árpád 1526-ra vonatkozó véleményét is.

¹¹ A kolostor történetét legutóbb Kovács Eszter foglalta röviden össze A budai ferences kolostor török kori építkezései című egyetemi szakdolgozatában (ELTE BTK Régészeti Tanszék, Bp.1997), és e kötetben megjelent tanulmányában. Az 1526–1541 közötti időszakból származó adatokra e munka hívta fel a figyelmemet. Ezúton is köszönöm kolleganómnak, hogy a szakdolgozatba betekintheztem; KARÁCSONYI I. köt. 385–386.p., II.köt. 22.p.

¹² KUBINYI 1973. 201.p.

¹³ VÉGH DISSZ. I.5.6.sz.

¹⁴ Pataki Vidor az 1527. július 13-án és november 3-án adományozott házat a Várba, a Szent János utcába lokalizálja, és azonosíthatónak véli a Wernerek korábbi palotájával (PATAKI 1950. 297.p. 105.jegyz.) Végh András volt szíves felhívni a figyelmemet arra, hogy a Báthorinak adományozott ház nem azonos a Szapolyai-házzal, mivel az – más adatok alapján – a Vízivárosban állt. Segítségét ezúton is köszönöm.

amely valahol a ferencesek templomától északra állt – itt azonban az adományozott személyében nem lehetünk biztosak. Ismert a Szent Zsigmond-templom prépostja is, aki 1527-től Huet, másként Pileus vagy Pylades Márton, korábbi szebeni kanonok, jeles humanista személyiség volt.¹⁵

A változás szempontjából talán fontosabbnak tűnik a korábban már említett 1529. évi ostrom, amikor a török seregek elfoglalták a Ferdinánd-pártiaktól a Várat (szeptember 8.).¹⁶ Az ostrom során érte a várost és a palotát az első tüzérségi támadás, ráadásul a palotát a városba már betört ellenség éppen a Szent Zsigmond-templom mellől lövette.¹⁷ A pusztítás első hulláma ekkor ismét a Szent János-kolostort érte, ahol kilenc szerzetest gyilkoltak meg.¹⁸ Az egyéb épületeket ért károkról ezúttal – bár meglehetősen általánosító formában – már a források is beszámolnak: a környék „némely” lerombolt házának anyagával töltötték be a várárkot.¹⁹ Ez, vagyis a II. szárazárok azonban jóval a zárófaltól délre választotta el az előudvart a palotától, s így az elpusztított házak helyét csak valószínűsíteni tudjuk a mostani Szent György tér környékére. A törökök a palotába szorult német védőseregnek és a többnyire ugyancsak német polgároknak szabad elvonulást ígértek, ha megadják magukat. A kivonulókat azonban – köztük a budai bírót – a város alatti mezőn megtámadták és felkoncolták.²⁰ Az ostrom után a törökök – csekély létszámú biztosító csapatokat hátrahagyva – átadták Budát a vazallusuknak tartott Szapolyai János királynak.²¹ Szapolyai a hozzá hűtlen budaiak házait elkoboztatta, s a vele szembe került német polgárságot jórészt kitelepítette.²² A fenti események kapcsán bekövetkezett tulajdonosváltás azonban a konkrét helyszín esetében nem dokumentálható, leszámítva, hogy a Szapolyai-ház birtokosa ezután Werbőczy királyi kancellár.²³ Szerémi leírása szerint közvetlenül e ház mellett volt Gritti kormányzó rezidenciája is²⁴ – kérdés azonban, hogy kinek a tulajdonában lehetett korábban ez az utóbbi épület?

Buda elvesztésébe Ferdinánd természetesen nem tudott belenyugodni, s már a következő év késő őszén megkísérelte visszafoglalni a magyar fővárost. Az 1530. október 31. és december 21. között lezajlott ötven napos ostrom azonban eredménytelenül ért véget dacára annak, hogy a várost a korábbinál sokkal intenzívebb tüzérségi támadás érte. Volt, hogy naponta több száz golyóbist lőttek ki rá, s ennek

¹⁵ UXA (1934) 147.p.; KUBINYI 1999 (2000.) 21.p.

¹⁶ IVÁNYI 1941. 39–40.p., KUBINYI 1973. 202–203.p.

¹⁷ Az erről szóló német jelentés magyar fordításban IVÁNYI 1941. 40.p., a német eredeti részleteiben idézve BALOGH 1966. 45., 48–49., 53.p.

¹⁸ KARÁCSONYI I. köt.387.p.

¹⁹ „...in dem etliche heüser abgerissen, das holtz wegkh, alles dem graben zuetragen, den angeschütt, also daz sy zu den venstern des gross sals hinein haben mugen steigen.” BALOGH 1966. 48–49.p.

²⁰ IVÁNYI 1941. 40.p. ; SZERÉMI (1979.) 240.p.

²¹ SZERÉMI (1979.) 238–239.p., KUBINYI 1973. 208.p.

²² KUBINYI 1973. 208–209.p.

²³ PATAKI 1950. 275.p.

²⁴ SZERÉMI (1979.) 279.p.: „... mivel a kormányzó úr szállása a kancellár úr palotaháza mellett volt, vacsora és ebéd idején gyakran ellopták az apródokat a vitézektol...” – Szerémi ezen adatára Végh András volt szíves felhívni figyelmemet.

következtében a városfal hosszabb szakasza is leomlott.²⁵ Úgy tűnik, a támadások az általunk vizsgált városrészét kevésbé érintették. (Az ágyúkkal folytatott ostromoknak a következőkben egyre nagyobb szerepük lett Buda, s ezen belül különösen a tárgyalat helyszín szempontjából.) Az ostrom során egy gyászos esemény azonban mégiscsak a környékhez kötődik, amelyet a szemtanú Szerémi György, János király káplánja a következőképpen írt le: „... Szűz Mária fogantatása előünnepének napján (dec.7.)... az Isten segítségével megszabadultunk a német hadinép támadásától. Sokan feküdtek hanyatt szerte a városban, s sokat élve hajtott az izmaelita nép Buda várába. És beledobálták az élőket a Friss palotához közel levő mély kútba.”²⁶

Az elbeszélés nem határozza meg pontosabban a „kút” – vagy gödör – helyét, s így nem tudjuk, hogy az a zárófaltól délre vagy északra volt-e.²⁷

Ezután az ostrom után mintegy tíz évig viszonylag békés időszak következett a zaklatott sorsú főváros és a tárgyalat környék életében.²⁸ Ezt igazolja például az is, hogy a ferences kolostornak a korábban elszenvedett veszteségek ellenére 1535-ben huszonnyolc lakója volt.²⁹ A „szokásos békebeli ügymenet szerint” a ferences beginákat beiktatták Ötvös Orsolya nyúl-szigeti apáca házának birtokába (1536. november 18.), Werbőczy kancellár pedig Szent Anna tiszteletére kápolnát építtetett (vagy alakíttatott ki) említett palotájában (1538).³⁰ Ugyanekkor Dubraviczky Mihály adományt tett a ferences kolostor számára, s kinyilvánította, hogy itt is kíván temetkezni.³¹

1540. július 22-én meghalt Szapolyai János király, s ez Buda sorsát a végkifejlet felé taszította. Mivel a János-párti főurak a váradi békében rögzítettekkel³² ellentétben nem adták át a fővárost és a hatalmat – sőt a csecsemő János Zsigmondot II. Jánosként királlyá választották –, Ferdinándnak nem maradt más választása, mint újra megkísérelni Buda elfoglalását. Az erre irányuló első hadjárat 1540 őszén (október 20. – november 10.) azonban a város ostromáig jószerével el sem jutott.³³

²⁵ IVÁNYI 1941. 43–45.p., SZERÉMI (1979.) 255–264.p.

²⁶ SZERÉMI (1979.) 261.p., Az utolsó mondat latinul így hangzik: „Et proiecebant viuos in profundum puteum proximius fris palotta.” Idézi: BALOGH 1966. 49.p.

²⁷ Ilyen jellegű tömegsír a szóban forgó területen még nem bukkant elő sem a korábbi (Vö. ZOLNAY 1982. 386–387.p.), sem az újabb ásatások során. Azonban az előzőekben idézett szövegben szereplő „kút” latin eredetije, a „puteus” jelenthet gödört és földalatti börtönt is. Más kérdés, hogy hol keressük ezt a börtönt?

²⁸ A korszak összefoglalása: KUBINYI 1973. 209–227.p., IVÁNYI 1941. 45–54.p.

²⁹ KARÁCSONYI II.köt. 22.p.

³⁰ PATAKI 1950. 277.p. (a beginákra), 275.p. (Werbőczyre)

³¹ KARÁCSONYI II. kötet. 21.p.

³² Az 1538. február 24-én, Váradon aláírt békeszerződés szerint mindkét király megtarthatta a pillanatnyilag általa birtokolt területeket, azonban Szapolyai halála után az ő országrészét a Habsburg-ház örökölte volna, esetleges utódait az újonnan kialakítandó szepesi hercegséggel kompenzálva. MTK II. kötet. 370.p.

³³ IVÁNYI 1941. 53–59.p., KUBINYI 1973. 227–228.p. Az ostrom során Fels Lénárd főparancsnok igyekezett tárgyalásokkal rávenni a védőket a vár átadására, csapatai ez alatt sáncással múlatták az időt. Mikor Fels ráébredt, hogy tárgyalásai eredménytelenek, a védők pedig jól felkészültek egy hosszabb ostromra is, szégyenszemre eloldalgott a falak alól.

A következő ostrom csak 1541. május 3-án kezdődött el és egészen augusztus 22-ig tartott, amikor a védők és a „felmentésre” érkezett szultáni seregek közé szorult császári csapatokat tönkrevérték.³⁴

A hosszú ostrom egyes eseményeiről ezúttal már képi forrásunk is van. A várost nyugatról megörökítő, pillanatfotó-szerűen hiteles Erhard Schön-féle metszet³⁵ különösen fontos adatokat szolgáltat a szóban forgó területre. Jól látszik rajta a palota északi zárófala a kaputoronnyá átalakított Friss-palotával, valamint az előtte sűrűn beépített városrész a Szent Zsigmond-templommal és a Szent János-(ferences) kolostorral. Jóllehet az egyes polgári épületek megjelenítése sematikus, egészen pontosnak kell tartanunk a városfal ábrázolását. A palota északi zárófalától északra, a fal helyén hosszabb felületen cölöpökből és sövényfonadékból(?) álló palánk látható, előtte omladékkal, szétszórt ostromlétrákkal és az ostromlók tetemeivel. A jelenetet szöveg is magyarázza: „die mauer ist abgeschossen und ein zaun darum(?) gemacht” (vagyis: a falat szétlőtték és ezért kerítést csináltak). A XIX. századi királyi istállók környékén folytatott régészeti kutatásaink egyértelműen bizonyították, hogy itt, az északi zárófaltól északra jó ötven méter hosszan szinte eltűnt, alapjáig leomlott a város középkori nyugati fala. A jelzett középkori fal helyett a déli részen hevenyészett, szárazon – föld kötőanyaggal – rakott falazatot emeltek, amelyet belülről függőleges cölöpszerkezet merevített.³⁶ Mindez messzemenően egyezik az ostromról szóló, ide vonatkoztatható forrásokkal, pl. a Memoria rerum leírásával, amely szerint: „Harmadik ostromot tőnek az zsidó kapu felől király kertinél, kit az nímetek elveszítének.”³⁷ Az ostromot bizonyosan ott indították, ahol a falat korábban a leginkább sikerült szétlőni a szemközti Madár-hegyen (ma: Nap-hegy) felállított ütegekből. A fentiek szerint a Schön-kép nyilvánvalóan a kudarcba fulladt német ostrom pillanatát örökítette meg, a városfal északabbi szakaszára is tartogatva további információkat: a kiromlás végénél torony állt, s létezett már a mai Fehérvári-rondellának valamiféle előzménye is.³⁸

³⁴ IVÁNYI 1941. 68–74.p., KUBINYI 1973. 228–229.p.

³⁵ RÓZSA 1999. 49.p. 1.sz.

³⁶ A Királyi vagy Udvari istálló környékén folytatott ásásaim során a területre délnyugati szegletében két ásási szelvényben (97/2, 97/14) találtuk meg e hevenyészett, szükség szülte falazatot, amely kb. a késő középkori (Anjou-kori) városfal nyomvonalán kell, hogy húzódjon. (Utóbbi maradványaira azonban itt még nagy mélységben sem bukkantunk rá!) Az ilyen rögtönzött fal építéséről színes képet ad az 1530-as ostrom idejéből Szerémi, aki leírja, hogy a leomlott várfal helyére (nem a most leírt helyszínről van szó!) még a gyerekek is földet és trágyát hordottak. (SZERÉMI (1979.) 259.p.) Más módszert említ ugyanekkor a Memoria rerum: „Sok száz hordó fenekét kivágának Budában. Ennek az hordójaibul az terett kőfalon töltést csinálának.” (1504–1566. Memoria rerum 1981. 39.p.)

³⁷ Uo. 52.p. Ezt a munkát korábban Verancsics-évkönyvként emlegették, mivel az ő hagyatékában maradt fenn. (Itt köszönöm meg lektoromnak, Kubinyi Andrásnak, hogy a Verancsics-évkönyvre vonatkozó korábbi, téves adataim javítandó voltára felhívta a figyelmem.)

³⁸ VÉGH 1997. 297.p. A Schön-féle metszet alapján négyzetes ágyútorony meglétét valószínűsíti a rondella helyén. Ez valószínűleg a bástya belsejében valamilyen formában máig megtalálható, itt azonban érdemi ásások eddig nem voltak.

(Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a leomlott várfalrész feltételezhető északi végénél – nagyjából a mai Lovarda köz vonalában – toronyra utaló maradványokat az ásások során eddig nem találtunk. Előbukkant viszont az ábrázolt eredeti, késő középkori fal egy, csak részlegesen leomlott, de meglehetősen roncsolt rövid szakasza. Ezen a részen, a falon már több, erőteljes javítás nyomát figyeltük meg, s így elképzelhető, hogy a területet már a korábbi ostromok alkalmával ágyúzták. Lehetséges azonban az is, hogy a várfalnak ez a szakasza állt még egy darabig a délebbi rész leomlása után, s a javítások későbbiek.³⁹)

Nem tudjuk pontosan, hogy az ágyúzás az eredeti városfal mögötti épületeket, tehát a Szent Zsigmond utca nyugati házsorát mennyire érintette, de bizonyos jelek alapján arra következtethetünk, hogy elég jelentősen – legalábbis a telkek hátsó traktusában. Az egykori házsor északi végénél, közvetlenül a városfal mellett a legújabb feltárások egy ágyúgolyók által összedöntött reneszánsz épület omladékát hozták napvilágra.⁴⁰ Az ásások kimutatták, hogy a támadók által ekkor szétlőtt terület a későbbi ostromoknak is az egyik állandó célpontja lett.

Az ágyúzás – bár kifejezetten említik a Szent János-kapu melletti városfal lövetését⁴¹ – valószínűleg kevésbé érintette a terület dunai oldalát. A Budát augusztus 29-én elfoglaló, és személyesen oda szeptember 2-án bevonuló Szulejmán szultán – Szerémi leírása szerint – éppen itt, a Werbőczy-házban szállt meg,⁴² s nem a királyi palotában. (Az is valószínű, hogy a szultán legalább formailag ki akarta mutatni a mintegy gyámsága alá vont csecsemőkirály és anyja szuverenitását. De a Werbőczy-ház sem akármilyen építmény lehetett!)

1541. szeptember 5-én az özvegy királyné és a csecsemő király kíséretével együtt elhagyta Budát⁴³. Ettől kezdve az addig elsősorban királyi lakóhelyül szolgáló palota funkciója alapvetően megváltozott, döntően katonai szerepet kapott: erőd, laktanya, szertár és raktár volt, valamint börtönként működött. A török méltóságok közül mindössze a dizdár (várfelügyelő) lakott itt.⁴⁴

³⁹ A szóban forgó, roncsolt városfalnak itt csak egy viszonylag rövid, kb. 15 méteres szakaszát sikerült feltárnunk. A fal külső oldalán az alapozást csak a későbbi (a jelenleg is álló) nyugati várfal felé eső, igen szűk és mély szelvényrészben tudtuk megvizsgálni, s mindössze egy nyugati irányú kiágazást találtunk. Ez azonban jelen ismereteink alapján egy többször javított pillér maradványa.

⁴⁰ Végh András ásátása. Ezúton is köszönöm neki, hogy a feltárás során többször lehetőséget adott a betekintésre, illetve engedélyezte az eredményére való hivatkozást. A ház késő középkori tulajdonosa Raguzai István volt. Lásd erről Végh András Középkori városnegyed ... című tanulmányát.

⁴¹ „Ex alia parte sagittant penes portam Sancti Joannis murum civitatis, ...” Azaz: „A másik oldalról a Szent János kapunál lévő városfalat lövik, ...” Zalay János pozsonyi ispán 1541. május 30-i levele. Idézi: VÉGH 1997. 305.p.78.j.

⁴² SZERÉMI (1979.) 326.p.

⁴³ Uo. 327–328.p.

⁴⁴ FEKETE – NAGY 1973. 350–351.p. Szerémi leírása alapján azonban elképzelhető, hogy a pasa átmenetileg mégiscsak a palotában lakott: „Hogy már Werbőczy úr budán székelt, s egy basa a várban székelt...” (SZERÉMI (1979.) 328.p.; kiemelés tőlem MK); vagy: „A következő napon a várba hívatta a nagybasa ebédre a kancellár urat.” (Uo. 329.p.; kiemelés tőlem MK) Az eredeti, kiadott latin változat szerint: „Quum jam dominus Werbwchj resideret Bude, et unus bassa in arce

Az ostrom előkészületei kapcsán még egy ténykedésről kell említést tennünk. 1541 májusában a források szerint egy, a városban tartózkodó olasz (nyilván hadiépítész) árkot ásott többek között a Friss-palota környékén.⁴⁵ A királyi istállóknál, tehát a Friss-palotaként azonosított épülettől nyugatra végzett ásások során árokra utaló jelenséget figyeltünk meg a palota északi zárófalának előterében⁴⁶, amelyet a török korban töltöttek be. Mivel a jelzett épület környékén sehol máshol nem találtunk árkot, a forrásban leírtakat csak ezzel tudjuk azonosítani. Mindez annyit jelent, hogy a középkor legvégén a palota zárófala előtt már elkezdődött az eredeti településrészek, épületek elbontása.

A helyszín 1526–1541 közötti szerepét összegezve elmondhatjuk, hogy az a viharos események ellenére megőrizte eredeti középkori jellegét: elsősorban lakóhely volt, ahol főnemesek és polgári személyek egyaránt birtokoltak házat, de a középkor legvégéig funkcionált két nagy egyházi intézménye, a ferences kolostor és a Szent Zsigmond-prépostság is. Az utolsó évtizedben a hely presztízse megnőtt, miután itt, a királyi palota közelében kapott házat az ország kormányzója és kancellárja.

*A királyi palota északi előtere keletről 1470 körül
(részlet a Schedel-féle Világkrónika Budát ábrázoló metszetéről).*

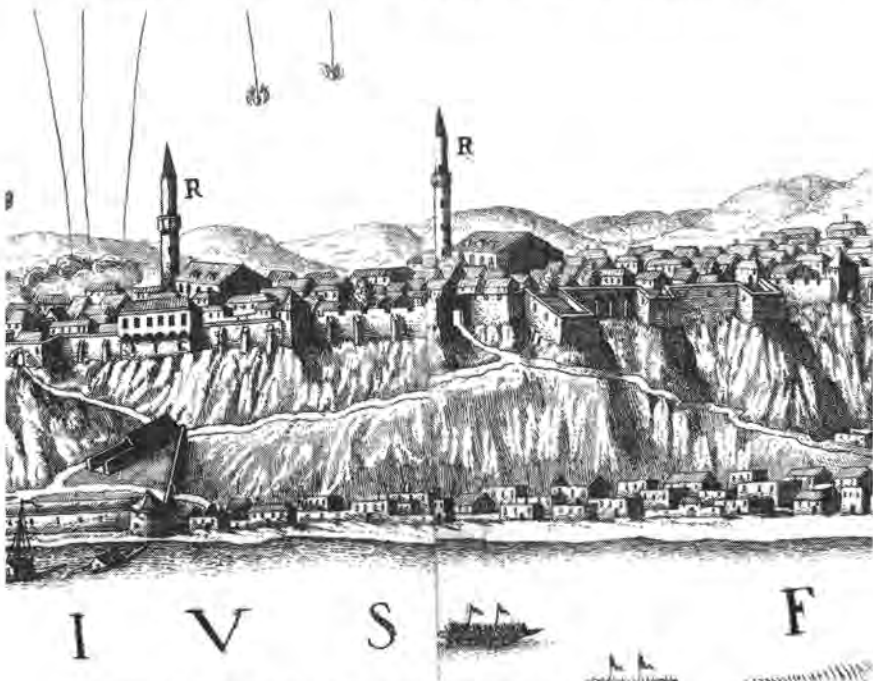
resideret...”, és: „Et secundo die in arcem invitare fecerat magnus bassa ad prandium dominum cancellarium.” Közli WENZEL 1857. 372–373.p. (Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543.)

⁴⁵ Zalay Tamás pozsonyi ispán ezzel kapcsolatos május 30-i levele. Idézi: VÉGH 1997. 76. jegyzet, 304–305. p.

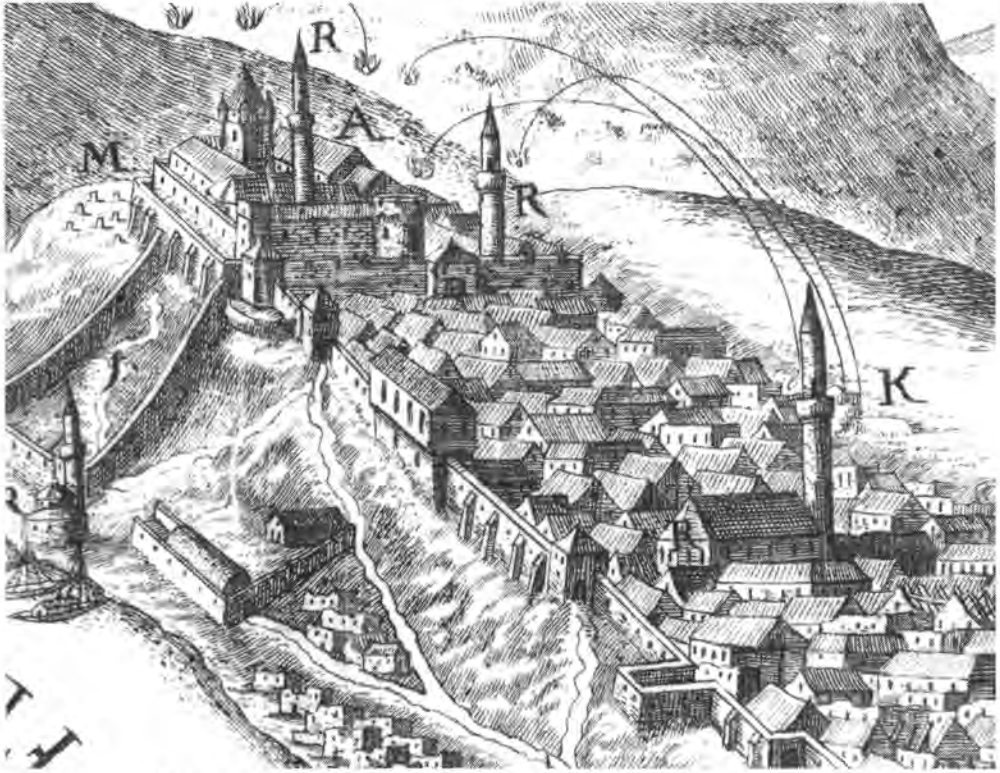
⁴⁶ A 94/7–8, és a 97/11, valamint 97/1 jelű ásatási szelvényekben. Erről rövid említés az ásatási jelentésben: Archaeological Reports 1997. (RF 1998.) 137. p.

A királyi palota nyugatról 1541-ben (részlet a Schön-féle metszetről).

A királyi palota keletről 1684-ben (részlet Hallart – Wening metszetéről).

A királyi palota északról 1684-ben (részlet Hallart – Wening metszeteről).

A török kor: 1541–1686

Bár Buda török kézre kerülése nyilvánvalóan döntő változásokat hozott a korábbi főváros életében, e változások nem minden téren következtek be egyszerre. Különösen igaz ez a topográfiára. A városban kezdetben még viszonylag nagyszámú magyar közösség élt, akik bizonyos mértékű saját közigazgatással, bíróval és esküdtekkal rendelkeztek – természetesen alárendelve a budai pasának. A szultán, mielőtt Budát elhagyta, Werbőczyt bízta meg azzal, hogy „az egész magyar nemzet főbírája” legyen, összeköttestést biztosítva a török hatóságok és a magyar köznép között.⁴⁷ Ez praktikusán annyit is jelentett, hogy haláláig, 1541 októberéig budai házában lakhatott. Az épület további sorsáról nincs adatunk, leszámítva, hogy utóbb helyén épült fel a pasák palotája.

A török kor kezdetétől területünkre vonatkozóan sajnos jóval kevesebb – bár helyenként részletesebb – írott forrással rendelkezünk. A topográfiai kép megrajzolásakor a szórványos írott források közötti – gyakran jelentős – időbeni hiátust részben az egyre gyakoribb képi és helyrajzi ábrázolásokból adódó (vissza)következéssel, részben a régészeti adatok közbeiktatásával tudjuk áthidalni.

⁴⁷ SZERÉMI (1979.) 327.p.; FEKETE – NAGY 1973. 398–399.p.

Első helyen a palota északi zárófalához, illetve főbejáratához kapcsolódó kérdéskört kell felvetnünk. A falon át – a Friss-palota, utóbb kaputorony épület két oldalán – eredetileg két kapu nyílt a palota felé a két középkori utca vonalának megfelelően.⁴⁸ A hódoltság korában a palotát meglátogató követek és utazók azonban már csak egy kaput emlegetnek, melyet törökül „Dilendzsi kapuszu”-nak, azaz „Koldus-kapu”-nak neveztek.⁴⁹ Ez az egy, a toronytól nyugatra elhelyezkedő kapu látszik a török kor végi helyszínrajzokon. Lehetséges, hogy a keletre, a Szent János utca folytatásába eső kaput még a korábbi időszak valamely veszélyhelyzete – pl. az 1541., esetleg az 1530. vagy 1529. évi ostrom – idején iktatták ki. Az sem kizárt, hogy ezt a palotának a török korban tisztán katonai funkciójával hozzuk kapcsolatba: az udvari reprezentáció híján, biztonsági okokból célszerűbb volt egy kaput használni. Mindenesetre tény, hogy ott, ahol a keleti kapu előterét azonosíthatjuk, azaz a mai palota északi, „A” épületének északkeleti sarkánál, a középkori út nyomvonalában több jókora török kori szemétdörrre bukkantunk, melyek a kapu használatát eleve kérdésessé teszik.⁵⁰

Kissé északabbra, illetve északkeletre, a mai Sikló előterében további számos török kori objektumot – épületek, kemencék/tüzelőhelyek maradványait és szemétdörröket – tártunk fel. Bizonyos jelek (salak és tapasztás maradványok) alapján arra is következtethetünk, hogy itt valamilyen ipari tevékenység, színesfém olvasztás folyt.⁵¹

A használaton kívül került ferences kolostorban is jól kimutatható a török megtelepülés.⁵² Nem tudjuk azonban, mi történt a templommal közvetlenül a város elfoglalása után. A budai templomok többségét kifosztották, majd dzsáminak használták,⁵³ s végső soron ez lett a Szent János-templom sorsa is. Hans Dernschwam utazó⁵⁴ leírása szerint már 1555-ben török imahely volt,⁵⁵ de nem tudjuk, mi lehetett akkori elnevezése. A későbbiekben, mint Szeráj dzsámit, vagy mint Pasa dzsámit emlegetik, mivel – pl. Evlia Cselebi leírása szerint – „A budai vezirek mind itt végzik

⁴⁸ MAGYAR 1992/a 60.p.

⁴⁹ Wratlslaw von Mitrowitz báró és Ottendorf kapura vonatkozó leírásait idézi (a palota előudvara kapcsán): BALOGH 1966. 45.p., Uo. 41.p. (Cselebi). Maga a török név a Marsigli-féle, török feliratos térképről ismert (1686). Utóbbira: VERESS 1906.

⁵⁰ A Sikló előtti leletmentés során (1997) három gödör az egykori út sejtető nyomvonalának nyugati, három a keleti oldalához közel, egy pedig középtáján került elő. Ezek még akkor is zavarták az itteni forgalmat, ha nem egyszerre voltak használatban. Magából az útfelületből semmi sem maradt meg a korábbi talajjegyengetések, szintsüllyesztések folytán.

⁵¹ Ugyancsak az 1997–1998. évi leletmentés eredményei.

⁵² A török kori leletanyag egy csoportját, néhány szemétdörr anyagát részletesen lásd: Kovács Eszter szakdolgozatának második részében, illetve a jelen kötetben közölt tanulmányában.

⁵³ FEKETE – NAGY 1973. 350–351.p.

⁵⁴ Dernschwam (1494–1567) a Fuggerek tisztviselőjeként 1541 előtt huzamosabb időt töltött Budán, ami később jó összehasonlítási alapot jelentett számára. 1553–1555-ben Verancsics Antal és Zay Ferenc kíséretében részt vett a Szulejmán szultánnál tett követjárásban. Ennek során oda- és visszafelé is érintették a megszállt Budát, de részletesebb leírás csak az utóbbi alkalommal született. Dernschwamról: TARDY (1984) 5–73. p.

⁵⁵ Uo. (1984.) 500.p.

imáikat, a pasa palotájának közelében van.” Cselebi hozzáfűzi még: „Oszmánli módon egy minaretje van, de díszes. Márvánnyal lerakott, tiszta épület, hárem kapuja tövében egy ólomtetejű magas kupola alatt Gázi Ahmed bég van eltemetve.”⁵⁶

A pasák palotájáról – szerájáról – tudjuk, hogy az közvetlenül a templom/dzsámi mellett, északra épült ki, részben az egykori Szapolyai–Werböczy-palota helyén. A szakirodalom szerint a budai pasák a XVI. század második felében jórészt még a Vízivárosban, a korabeli hajóhíd környékén laktak, s csak az 1598-as ostrom előtt tették át székhelyüket a jelzett helyre.⁵⁷ A helyszínt 1664-ben felkereső Cselebi erről is szemléletes képet fest: „E középső vár északi részén, a várfal fölött a Duna folyóra, Pest síkjára... nézőleg, ablakos, erkélyes, szűköcske divánkháne (itt valószínűleg: tanácsterem – MK) van. Kétszáz szűk szobás, szűk udvarú, egy fürdőjű, kert nélküli palota ez. Kara Murad pasa e palotában nem fért el, ezért kibővítette és kijavíttatta azt. ... Valamennyi szobája a vár fala fölé épült, nagyon szép és szellős.”⁵⁸ A leírás jól összecseng a hódoltság kori látképeken (pl. Hallart – Wening 1684-es és Fontana – Nesselthaler 1686-os látképe) és a török kor végi helyszínrajzokon (pl. a Hauy – Rabatta helyszínrajz – 1687) ábrázoltakkal.⁵⁹ Mi több, egyes részleteit – pl. fürdő – az ásások is igazolták.⁶⁰ Mindezek alapján valószínűsíthetjük, hogy a Pasa-palota vélhetőleg több lépcsőben történt kiépülése a késő középkori állapotokhoz képest jelentős változást eredményezett a telek- és épületstruktúrában. Ettől északra viszont valószínűleg nagyjából változatlan maradt a középkori helyrajz, beleértve a Szent János-kaput is, aminek csak a neve változott meg: ezután mint Szu kapuszt, azaz Vízi-kaput emlegették.⁶¹

A kapu vonalától délre, az egykori Szent János és Szent Zsigmond utca közötti háztömb jellege sem sokat változhatott egészen a volt Szent Zsigmond-templomig. Cselebi leírásából tudjuk, hogy valahol itt, a Pasa-palotával átellenben, az egykori Honvédelmi Minisztérium romos épületegyüttese helyén kereshetjük a pasa kethüdájának, helyettesének/udvarmesterének a palotáját is.⁶²

⁵⁶ CSELEBI (1985.) 278.p.

⁵⁷ FEKETE – NAGY 1973. 350.p. Valószínűbb, hogy éppen az ostrom rossz tapasztalatai következtében (t.i. a külvárost a császáriak igen gyorsan elfoglalták – uo.338.p.) alakították ki a pasák új palotáját a Felső városban, amit ők Orta Hiszárnak, azaz Középső várnak neveztek.

⁵⁸ CSELEBI (1985.) 273.p. A divánkháne magyarázatát Fodor Pál adja (uo. 597.p.).

⁵⁹ Az 1684-es ostrom kapcsán keletről és északról készült Hallart–féle (RÓZSA 1999. 105.p., 20.sz.), és az 1686-os Fontana–féle északi (RÓZSA 1999. 97.sz.) rajzokon jól látszik a várfalra kiültetett építmény.

⁶⁰ Gerő Győző 1960-as évekbeli ásatásából érdemben mindössze a fürdőt publikálta. GERŐ 1980. 112–115.p. Rövid jelentés: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai című éves összefoglalókban. 1961-ről (1964) 321–322.p., 1965-ről (1971) 392.p., 1966-ról.(1973) 286.p.

⁶¹ A Marsigli-féle rajzon szereplő elnevezés. VERESS 1906. 145.p. 35.sz. CSELEBI (1985) alapján (272.p.) viszont elképzelhető – bár a leírása nem egészen egyértelmű –, hogy használatos volt rá a Szeráj-kapu elnevezés is, a pasa szerájának közelsége miatt. A rajzon ezen a néven a középkori királyi palota második, a (II.) Szarazároknál lévő kapuja szerepel.

⁶² CSELEBI (1985.) 273.p.

Kissé délebbre, az egykori Szent János utcán volt a város akkori egyetlen csörgőkútja, amely minden valószínűség szerint késő középkori eredetre megy vissza. Cselebi erről így ír: „... a pasa dzsámijának háremkapujánál, Ahmed bég mauzóleuma mellett levő egy csövű, jó vizű csörgő. Vizét alulról a Dunából egy ügyes frenk [francia] mesterember úgy vezette fel, hogy mesterségén az ész elámul.”⁶³ A Dunáról feljövő vízvezeték alagútja a Vár falán belül a Szent János-templom, azaz a mai Várszínház északi oldalán haladt el, egyes szakaszai ma is járhatók.⁶⁴ Az 1687-es Hauy – Rabatta féle helyszínrajz körülbelül itt, az utca közepe táján lévő kerekded objektumnál jelöli azt a helyet (Q), „ahol a török gyerekeket körülmetélték”.⁶⁵

A középső tömbhöz visszatérve, az egykori Szent Zsigmond-templomról tudjuk, hogy a törökök imahelyként használták, s az ún. Kücsük (Kis) dzsámival azonosíthatjuk.⁶⁶ A tőle délre eső házak – az egykori préposti ház környékén – a régészeti adatok alapján is lakottak voltak a török időkben.⁶⁷ Még délebbre, a mai átkötő úttól a kaputorony maradványáig nyúló terület régészeti szempontból még jórészt kutatatlan, de egy középtájon részlegesen feltárt, középkori eredetű, toronyszerű építmény esetében ki lehetett mutatni a török kori használatot, sőt javítást.⁶⁸

Áttérve a helyszín nyugati oldalára sajnálattal kell megállapítanunk, hogy az egykori Szent Zsigmond utca nyugati házsorára nincs külön írásos forrásunk, csak az erősítések. Itt is Cselebire tudunk alapvetően hagyatkozni. Az egykori Zsidó- vagy Fehérvári-kaput a törökök Ova kapunak, azaz Síkság- vagy Mező-kapunak nevezték, „... mely hármás vaskapu, meredek, girbe-görbe úttal.”⁶⁹ Valóban, a késői helyszínrajzok alapján ezt a kaput a keleti oldalon nyíló párjával, a Vízi-kapuvall ellentétben többszörösen összetett, „mélységében tagolt” – nyilván több lépcsőben kiépült – védműrendszer óvta, s legfelül helyezkedett el a XIII. századi kaputorony. A védműrendszert délről, vele szorosan összeépülve kerek bástya fedezte. A bástyát a törökök az eddigi – sajnos csak részleges – régészeti kutatások adatai alapján legalább két fázisban építették fel: előbb egy kisebb átmérőjűt, majd utóbb eköré egy jóval nagyobbat. Lehet azonban, hogy mindennek középkori előzménye volt.⁷⁰ Cselebi mindenesetre az alábbiakat írja le róla: „E kapun kívül egy köszikla formájú

⁶³ Uo. 279.p. A nála szereplő „frenk (frank, azaz nyugati, keresztény) mester” kifejezés alapján feltétlenül még a hódoltság előtti alkotásra kell gondolnunk.

⁶⁴ A vízvezeték nyomvonala jól látható pl. a Langer-féle térképen (1749), s használatban volt még a XIX. században is. A Várszínház melletti alagútját Zolnay László azonosította, miután 1950-ben véletlenszerűen bukkantak rá.. ZOLNAY 1961. 37–39.p.

⁶⁵ „Ou L'on faisoit Circonsive Les Enfans turqs”. A térkép jobb alsó sarkán lévő francia szöveg magyar fordítással közölve: HORLER – WEIDINGER 1956. 1.sz. melléklet.

⁶⁶ GERŐ 1959. 215–219.p.

⁶⁷ FELD 1999. 47–48.p.

⁶⁸ ZOLNAY 1984. 205–206.p. 11.sz. Ettől északra, az átkötő út alatti felület 1997–1998-as leletmentésekor a nyugati oldalon pinceszzerű objektumra bukkantunk. Betöltése török kori és korai barokk leletanyagot egyaránt tartalmazott, tehát az épület a törökök idejében végig használatban volt. Erről 3. jegyzet 5. sz. .

⁶⁹ CSELEBI (1985.) 270.p.

⁷⁰ GERŐ 1956. 261–270.p.

bámulatós bástya van, amelyet Gürdsi Kenáán pasa kezdett el és három lépés magasságra jött ki vele a föld felett, de befejezetlenül hagyta hátra.”⁷¹ Gürdzsi Kenáán négyszer volt pasa Budán, utoljára rövid időre 1663-ban.⁷² Több vélemény alapján úgy tűnik, a belső, kisebb bástya akkor már régen állt – valószínűleg 1572–1598 között épült fel. A külső, félbe hagyott munkát végül is Kászim pasa fejezte be 1667–1668-ban, amit egy – ritka szerencsés módon fennmaradt – török feliratos emléktábla örökített meg számunkra.⁷³ Az így felépült bástyát még a török kor végén is Kászim pasa kuleszinek nevezték.⁷⁴

Hogy e kapuvédműre és bástyára nagy szükség volt, több ostrom bizonyítja egészen 1849-ig (!). Ezek során egyebek közt éppen ezt az erődítést és a tőle délre, a palota északi zárófaláig terjedő nyugati várfalszakaszt érte a legerősebb tüzérségi és gyalogsági támadás.

Az 1686. évi visszavívás előtt – egy sikertelen próbálkozástól (1542) eltekintve, mely a tényleges ostromig el sem jutott – négy kísérlet történt Buda visszafoglalására: 1598. október 3-tól november 3-ig, 1602. szeptember 29-től november 18-ig, 1603. szeptember végétől novemberig, valamint 1684. július 12-től november 3-ig. Az utolsó, sikeres ostrom 1686. június 20. és szeptember 2. között zajlott le.⁷⁵

A várfalak lövetése természetesen érintette a mögöttük lévő polgári épületeket is olyannyira, hogy a békés élet nyoma jószerével csak a szemétdödrök betöltésében volt megfogható. (A középkori házak jó része a török korban régészeti kimutathatóan lakott volt, azonban a lakosság – amennyire megfigyelhettük a későbbi Királyi, vagy másként Udvari istálló helyén végzett ásásaink során – gyakran ezektől függetlenül is építkezett a telkek belső, nyugati oldalán.) A régi és új épületek egy része bizonyíthatóan ostromok hatására pusztult el. Az istálló udvarának déli részén egy nagyméretű, hódoltság kori pincét tártunk fel⁷⁶, amelyben 1,5–1,6 méter vastagságú vörösre, illetve feketére égett, hamus – faszenes pusztulási rétegződést fogtunk meg, benne faszerkezet (födém?) megszegenesedett maradványaival. Ebbe a betöltésbe utóbb egy másik, kisebb épületet ástak bele, úgy, hogy felhasználták hozzá az előző pince északi, viszonylag épebben megmaradt falszakaszát. Mind az előző épület égett betöltésében, mind az újabbban (amelyben azonban kevésbé dominált az égett anyag) több csontvázat találtunk, többé-kevésbé szabályosan eltemetve. A vastag, égett pusztulási rétegek máshol is jelentkeztek, s az egész környéken számos nagyméretű, 30 cm körüli átmérőjű bomba (belül löporral megtöltött ágyugolyó) szilánkjára is rábukkantunk. Valószínű, hogy az 1684. és 1686. évi ostrom „hagyatéka” került elő.

A várfalak esetében a pusztítás, ha lehet, még erőteljesebben kimutatható. Az 1541. évi ostrom kapcsán említettük a középkori nyugati várfal teljesen vagy

⁷¹ CSELEBI (1985). 270.p.

⁷² A budai pasák névsorát Gévy Antal egy korábbi műve alapján közli FEKETE 1944. 216–219.p.

⁷³ GERŐ 1956. 268.p., a kőtábla képe uo. 270.p.

⁷⁴ VERESS 1909. 145.p. 39.sz.

⁷⁵ FEKETE – NAGY 1973. 337–343., 423–434.p. Az 1603-as visszavívási kísérlet során a Vár körülvételén kívül tényleges ostromra nem került sor. Az 1684. évi ostromról bővebben: FEKETE 1944., az 1686. évről KÁROLYI – WELLMANN 1936.

⁷⁶ A 98/3, 12 jelű ásatási szelvények területe.

félíg leomlott szakaszait. A környéken a későbbi erődítések kiépülését különösen jól nyomon lehetett követni. Ezek szerint a leomlott és a roncsolt fal előtti részen, attól nyugati irányban 2–3 méterre teljesen új falat építettek, s a közte és a régi fal között lévő részt földdel töltötték fel. Úgy tűnik, hogy utóbb ez a fal is javításra szorult, koronáját szétlőtték, sőt nagyjából ugyanazon a szakaszon, ahol a korábbi fal hiányzott, az újabb fal is leomlott. Helyére, illetve az északi részen a fal roncsolt koronájára újabb fal került, amelynek felső részét azután még egyszer lerombolták. E legújabb fal fölött, illetve előtt (mintegy köpenyként) már a jellegzetes barokk várfal mutatkozott. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a két utóbbi pusztítást az 1684. és 1686. évi ostromhoz kössük.

A környék sorsát számunkra is megdöbbentő erővel illusztrálta az a százat jócskán meghaladó számú ágyúgolyó, melyeket az említett, a Lovarda köz nyugati végénél lévő helyszínen találtunk mintegy 20/22×9 méteres felületen.⁷⁷ A golyóbisok nagyrészt 16–20 cm átmérőjű tömör vaslövedékek voltak, és döntő többségükben egyértelműen belövés következtében kerültek ide – mélyen bepréselődve a várfalak mögötti feltöltésbe. Sajnos, kronológiai szempontból általában nem voltak pontosabban behatárolhatóak – elvileg 1541 (esetleg 1529/1530?) – 1686 között az ostromok bármelyike során kilöhették őket. Néhány közülük azonban jól láthatóan még a régi, 80–100 cm vastag várfalat ütötte át, majd maga után a várfal köveinek, illetve habarcsának málladékából mintegy „üstökös csóvát” húzva 100–150 cm mélységben befürödött a mögötte lévő feltöltésbe, azaz nagy valószínűséggel még a korábbi ostromok idejéből származhattak.

A régészeti adatok ezúttal tökéletesen egybevágóak a történeti adatokkal. Tudjuk, hogy a területünket nyugatról határoló várfalat a törökök már az 1684. évi ostrom előkészületei során a legveszélyeztetettebb helyszínek között tartották számon, s ezért a budai pasa, Kara Mehmed mellé kirendelt fővezér, Sejtán (Sátán) Ibrahim pasa közvetlen felügyelete alá tartozott. A hosszú ostrom során elkeseredett harcok folytak, a budai pasa, Mehmed a falszakaszt északról lezáró Kászim pasa bástyánál (Fehérvári-rondella) könnyebben meg is sebesült. (Utóbb a Pasa-palota kapualjában halálos sebet kapott.)⁷⁸ A Hallart – Wening-féle nyugati látképen jól látszik, hogy az ágyúzástól a fal több szakaszon leomlott.⁷⁹ Az ostrom után szinte haladéktalanul megindult a helyreállítás, amelynek vezetője az Isztambulból iderendelt szultáni mérnök, Kösze (Szakálltalan) Sziavus aga volt.⁸⁰ Ő a szóbanforgó királyi (másként: udvari) istállók környékét annyira veszélyeztetettnek érezte, hogy nem csak a leomlott várfalszakaszokat állíttatta helyre, hanem mögötte, jóval beljebb, keletebbre egy másik, hatalmas párhuzamos irányú várfalat húzott.⁸¹ Ekkorra a korábban itt állt, részben középkori eredetű épületek vagy elpusztultak, vagy lebontották őket, s a palota zárófalának előterében teljesen üres térség nyílt. Ezt mind a korabeli

⁷⁷ A 98/4, 13,14 jelű szelvények területe. A feltárás még 1999–2000-ben is folyt.

⁷⁸ FEKETE 1944. 43–45.p.

⁷⁹ RÓZSA 1999. 20.sz.

⁸⁰ FEKETE 1944. 48.p.

⁸¹ Az új erődítmény „reduit” (francia katonai szakszó, jelentése: belső erődítmény) jellegéről: KÁROLYI – WELLMANN 1936. 176.p.

helyszínrajzok, mind a régészeti ásatások alátámasztják. A palota zárófalától mintegy 50 méter hosszan kinyúló, 2,5–3 méter vastag Sziavus-féle fal – amely a török kor végi helyszínrajzokon jól látható – maradványait szinte teljes egészükben sikerült feltárnunk. (Ez az erősítés némi átalakítással, egy itt később felhúzott barokk laktanyaépületbe foglalva az 1850-es évekig meghatározó eleme volt a területnek.) Régészeti és történeti adataink alapján úgy látszik, hogy ezen a helyszínen az 1686-os ostrom nem hozott változást, sőt az akkor kialakult viszonyok az előbb említett védművel együtt hosszabb időre szinte változatlan formában konzerválódtak.

A török kor végi helyszínrajzokról (Juvigny, de la Vigne, Fontana, Hauÿ) ismert, hogy a palota északi zárófalának közvetlen előterében középen és keleten is az előbbihez hasonló üres terület, tulajdonképpen egyetlen széles kelet-nyugati sáv húzódott. Nem tudjuk, hogy ennek kialakulásában szerepet játszott-e a 1684. vagy az 1686. évi ostrom pusztítása, de a dolog egészét tekintve azt sem tartjuk kizártnak, hogy ez tudatos területrendezés eredménye: vagyis a palota előterében a védelem érdekében hagytak szabadon egy sávot. Akár így, akár úgy történt, megállapíthatjuk, hogy a visszafoglalás korára létrejött a mai Szent György tér csírája.

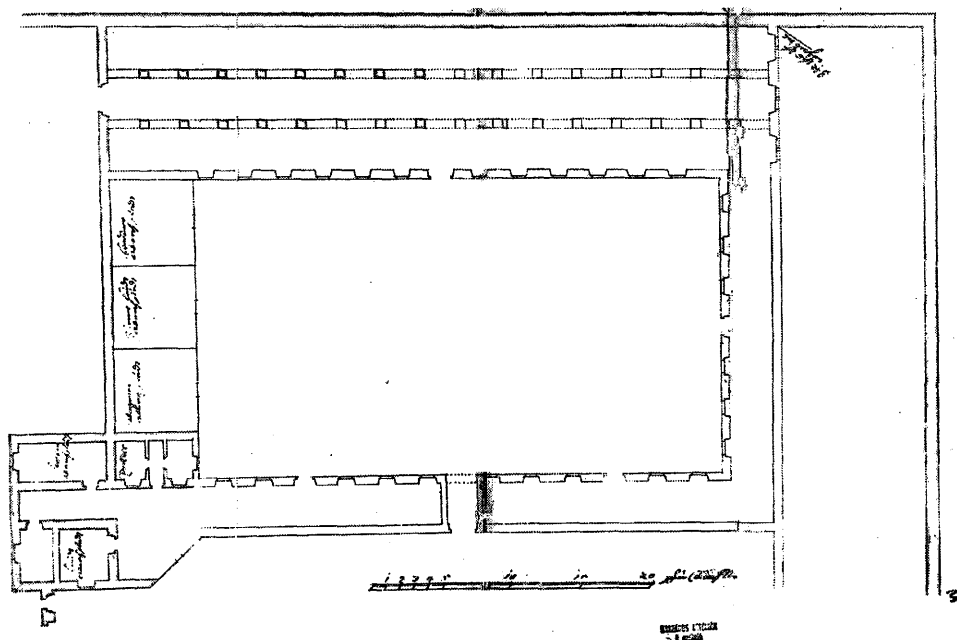
A környék török foglалás utáni jellegét, általános szerepét vizsgálva meg kell jegyeznünk, hogy az eredeti lakosság további sorsát illetően egyáltalán nincs, az újonnan beköltözöttek vonatkozásában pedig alig van adatunk. Tudjuk viszont, hogy utóbb a pasa és helyettesének ideköltözésével a helyszín korábbi átmeneti rezidenciális jellege határozott formát nyert. A keresztény egyházi intézmények működése azonnal megszűnt, helyükre mohamedán szakrális funkciók kerültek. A török kor végén a területre a katonai-védelmi szerep térnyerése volt jellemző.

A visszafoglalástól a XVIII. század végéig

A korszak első felének budai építkezéseit a város erőd szerepe határozta meg, de emellett fokozatosan teret nyertek az egyházi és polgári élet elemei. Mindez igaz az általunk vizsgált helyszínen is.

A visszafoglalás után készült első helyszínrajz, a Hauÿ-Rabatta-féle (1687) elsősorban a török kor végi szituációt örökítette meg, de néhány ponton már átvezet minket a barokk kor felé. A rajz a terület délnyugati részénél, a fentebb említett Sziavus-féle fal nyugati oldalán, annak teljes hosszában hat tagból álló, nyugat felé egyenként nyitott helyiségsort ábrázol. Ezeket a helyiségeket korábban ágyúfülkékként értelmeztem, de feltárásuk után nyilvánvalóvá vált, hogy viszonylag vékony, 60–70 cm-es nyugati falazatuk miatt ilyen célt aligha szolgálhattak. (E törtköves falakat utóbb téglával meg is vastagították.) Az ásatások alapján nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy itt a legutolsó török, vagy a legelső barokk építkezések egyikéről van-e szó. Az a tény, hogy a fülkék a török kor végi rajzokon nem szerepelnek, inkább az utóbbit valószínűsíti. Ezen a helyen később tüzéségi laktanyát tüntetnek fel a helyszínrajzok egészen a XIX. század közepéig⁸², s a tőle északra lévő kis utca is úgy szerepel, mint Batteri Gassl (Üteg utca).

⁸² A barokk tüzerkaszárnya 1809-ben készült – eddig közöletlen – alaprajzára a Magyar Országos Levéltárban bukkantunk rá Spekner Enikő kolleganómmal. A levéltári anyagok felkutatásában nyújtott segítségét ez úton is köszönöm.

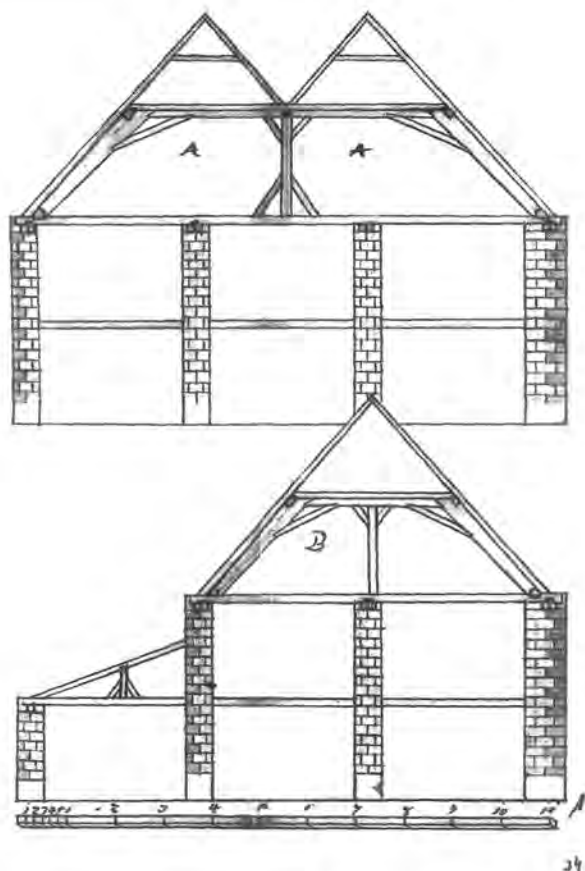
A Zeughaus alaprajza.

A Hauy – Rabatta-féle rajz az előbbi helyszínnel átellenben, a mai Sándor-palota helyén két nagyobb méretű, észak-déli tájolású épületet ábrázol, amelyeket az egykori ferences kolostor keleti és nyugati szárnyának maradványaival azonosíthatunk (H. 346–347)⁸³. A két épület – némiképp nyilván átalakítva, felújítva – utóbb ugyancsak laktanyaként funkcionált egészen a XIX. század elejéig.

A helyszínrajz még egy, a továbbiakat előrevetítő adatot tartalmaz: a palota kaputornyát (G jellel) mint Magazin (raktár) jelöli meg. Nem sokkal a visszafoglalás után ennek környékén jelentős építkezés kezdődött. A palota zárófalának a toronytól keletre eső szakasza mögé – azt északi homlokzati falként felhasználva – az előudvar területére hatalmas katonai szertárat (Zeughaus, Fegyvertár) emeltek, amely délen egészen a Szárazárok vonaláig ért. A terjedelmes, négyszögletes zárt udvart körülölelő építmény északnyugati sarkába mintegy rizalitként belefoglalták az eredeti Friss-palota, majd kaputorony épületét is. Formája, amennyire építési terveiből megítélhető, meglehetősen egyszerű volt, kialakításánál inkább a funkcionalitás dominált, mint az esztétikum. Az eredeti Fegyvertár az 1723. évi budavári tűzvésznek esett áldozatul.⁸⁴

⁸³ Hauy rajza némiképp pontatlannak tűnik. Amennyire a helyszínen eddig végzett kutatások alapján megállapítható, a kolostor keleti szárnya (H. 346) – ellentétben a helyszínrajzzal – nem ült rá a keleti várfalra, hanem annál nyugatabbra, beljebb helyezkedett el. Érdekes viszont, hogy ennek déli folytatásában egy másik, hasonló irányú és jellegű épületet is feltüntet (H. 349). Lehetséges, hogy ez is a ferences kolostor déli bővítménye volt?

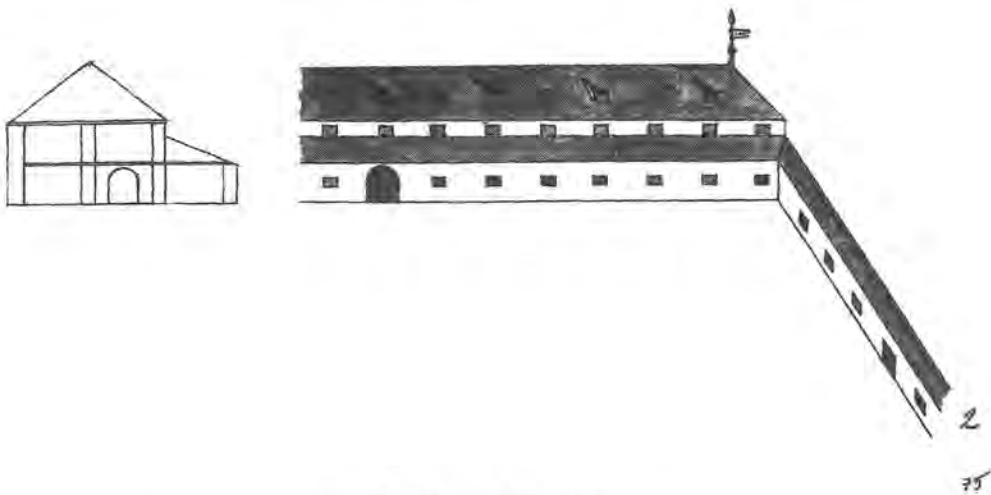
⁸⁴ BÀNREVY 1933. 106–109.p. Az épület alaprajza és belső homlokzati rajza közölve uo. (31. kép).

A Zeughaus két metszete.

A helyszínen a három említett katonai objektum mellett még egy negyedik is volt, amely azonban az előbbiektől jóval északabbra helyezkedett el. A Hauptwachtot (Főőrség) a két középkori eredetű utca által közrezárt tömb északi végénél állították fel, a mai Dísz tér déli oldalán, nagyjából az 1945 előtti Honvédelmi Minisztérium – Honvéd Főparancsnokság épületegyüttes északi homlokzatától néhány méterre.⁸⁵ Stratégiai pontnak számított, mivel egyrészt ellenőrizte a két szemben lévő kaput, másrészt biztosította a délre, a Vár felé vezető két utca torkolatát. Természetesen a katonai objektumok közé kell számítanunk a két kapuépületet, amelyek közül a nyugatit ekkor kezdték Stuhlweissenburger Thorként, azaz Fehérvári-kapuként említeni, míg a keletit továbbra is Wasser Thornak, azaz Vízi-kapunak nevezték. A Fehérvári-kapu esetében az ostrom pusztításai következtében nyilván komolyabb helyreállítással, esetleg átalakítással kell számolnunk. A fent említett katonai épületek kialakítására 1686/1687 és 1696 között került sor, mert valamennyit

⁸⁵ NAGY 1971. 87., 116.p., 272.sz.

Zeughaus, udvari nézet.

említi az utóbbi időpontban készült budavári ház-, illetve telekösszeírás, a Zaiger über die Vöstung.⁸⁶

A Zaiger a katonai vonatkozások mellett igen fontos adatokat szolgáltat a polgári és egyházi épületekre is. Bár a leírásnak sajnos nincs helyszínrajzi melléklete, adatait összevetve a visszafoglalás kori rajzokkal, és rászerkesztve a mai alaprajzra, jól érzékelhetők a változások – a tervezettek is. (Felsorolja a kimért, de nem beépített telkeket is.) A leírásban szerepel, hogy melyik telken voltak régi maradványok. A következőkben az adatok és a változások közül csak a leglényegesebbek ismertetésére van mód.

A helyszínünkre vonatkozó leírás a Vízi-kapu mellett, a mai Színház utca, a korabeli Carmeliter Gasse (Karmelita utca) keleti oldalán indul, és annak a déli végéig tart.

A kapu mellett a Hauy-rajz még 6–7 telket, illetve házhelyet rögzít (H. 337–342/343), a Zaiger szerint azonban itt csak egyetlen nagy telek volt (Z. 250) – eredetileg a jezsuitáké, majd Hardegen császári provizor szerezte meg, s utóbb, 1693-ban az ő örökségéből az Udvari Kamara a karmelitáknak adományozta.⁸⁷ Ma közpark, az ún. Püspökkert van a helyén.

A délebbre fekvő hatalmas telekegyüttes, amely valószínűleg két, eredetileg polgári telekre (H. 343–344), a Pasa-palota helyére és a volt Szent János-templom romjaira⁸⁸ terjedt ki, ekkor már egyetlen számon (Z. 251) szerepelt, és a karmeliták tulajdonában volt. Ezt a területet közvetlenül a visszafoglalást követően a három, Budára először

⁸⁶ Zaiger über die Vöstung. Anno 1696. (Budapest Főváros Levéltára) Az eredetiről készült gépelt kézirat magyar fordítással a BTM Könyvtárában. Publikálva: NAGY 1971., adattári mellékletként, 89–117.p.

⁸⁷ Uo. 1971. 87., 114.p.

⁸⁸ A templom maradványait (N) Hauy vékony vonalakkal kihúzott téglalap formában ábrázolta, már a sokszögzáródású, nyújtott szentély nélkül.

beköltöző rend – a jezsuiták, a karmeliták és a ferencesek – közül a jezsuiták kapták meg, azonban ők már 1687-ben továbbköltöztek a Nagyboldogasszony-templom mellé. A helyet a budai kamarai adminisztráció 1692-es kérvénye alapján az Udvari Kamara a karmelitáknak engedte át, a következő évben ki is mérték számukra⁸⁹. Letelepedésüket azért támogatták, mert ők végezték a katonák lelki gondozását. Az építkezés hamarosan megindult, de meg is akadt, mert a Szent Zsigmond-templom prépostja azt állította, hogy a terület eredetileg a prépostság tulajdona volt. A vita csak 1715-ben zárult le.⁹⁰ A leírásból egyértelműen kiderül, hogy a kolostor a régi épületekbe települt be.⁹¹

A templom déli oldalán, akárcsak ma, kis köz húzódott (Színház köz), amely azonban a Hauy-rajzon még nem látszik.⁹² Ettől délre következett a két, már említett, észak-déli tájolású laktanyaépület – Soldatenhaus oder Casarm –, közöttük udvarral (Z. 252–253). A keleti tömb keleti oldalán a vele párhuzamosan futó várfalig köz húzódott.

A kaszárnyák mellett délre négy, rájuk merőleges házhely következett a Zeughaus irányában. (Z. 254–257 ~ H. 348, 350, 349, délebbre lenyúlva)⁹³ A négy potenciális telket, amelyek közül három a mostani, Sikló előtti térrészen volt jelölve, soha nem építették be annak ellenére, hogy az egyikükön (Z. 256) még régi épületmaradványok voltak. A térrész jól láthatóan üres a XVIII. század közepi helyszínrajzokon.

Az összeírásban ezután a Zeughaus északi homlokzati fala (tehát a régi zárófal keleti szakasza) következett, „...ahonnan a Karmelita utcába egy épület megy, amelyben a császári fegyverkovács műhelye és szállása van.”⁹⁴ Ezt az épületet az egykori kaputoronnyal, azaz a Zeughaus sarokrizalitjával azonosíthatjuk.

A leírás itt a Karmelita utca nyugati oldalára tér át, és az előbbi épület előterében – tehát a két utca között – kisebb teresedést ír le. Ezután a két utca között, a Szent Zsigmond-templom romjai melletti köz vonaláig terjedő déli tömb ismertetése következik. A köztől a teresedésig terjedő, szűkülő trapéz alakú mezőben összesen nyolc telket rögzít: négyet keleten, a Karmelita utcában (Z. 258–261), négyet nyugaton (Z. 262–265), az egykori Szent Zsigmond utcában, amelyet ekkor Schloss Gassenak, azaz Palota utcának neveztek (H. 351, 369–372, illetve az ezektől délre lévő kerítés- és toronyszerű építmény). A nyolc házhely közül ekkor négyenél (Z. 258, 259, 264, 265) voltak még korai maradványok, de egyik sem a déli részen, ahol Hauy a még álló, toronyszerű épületet ábrázolta. A nyolcból csak egy volt lakott.⁹⁵ (Ez a terület a mai tér középső része az átkötő úttal és a környező parkírozott felülettel. Utóbbin feltárt, részlegesen helyreállított középkori falmaradványokkal.)

⁸⁹ NAGY 1971. 87., 114.p.

⁹⁰ CLAUDERNÉ 1943. 166–167.p.

⁹¹ „... das Kloster aus etlich alten Heüsern bestehend, ...” NAGY 1971. 114.p.

⁹² A későbbi laktanyák alapját képező keleti és nyugati kolostorszárnyak eredetileg összeépültek a templommal, azonban amikor a templomtól északra levő rész egyházi, a déli katonai funkciót kapott, a kettőt fizikai értelemben is el kellett egymástól választani.

⁹³ NAGY 1971. 114–115.p.

⁹⁴ Uo. 115.p. „ daruon gehet in dem Carmeliter Gassl ein gebetü, darinnen des Kays. Zeügschmidt sein werckhstatt und quartier ...”

⁹⁵ Uo.

A köz északi oldalán Ain alte Kirchen (egy régi templom), azaz a Szent Zsigmond-templom maradványait említi (Z. 266)⁹⁶, amelynek eredeti nevét már elfeledték. Maga a templom valamelyik ostrom idején dőlt romba – a Fontana-féle rajzon jól látszanak maradványai. A szakirodalom szerint a Szent Zsigmond-templom első barokk kori prépostját 1698-ban nevezték ki Putanich Márton János személyében, s maguknak a maradványoknak az átadása 1699-ben történt meg helyszíni szemle alapján. A karmelitákkal folytatott birtokvita miatt a telekkönyvezésre csak 1704-ben került sor. (A birtokvita lezárása után konszolidált viszony alakult ki a két egyházi intézmény között, olyannyira, hogy Putanich utóbb a karmelitáknál tartotta a prépostság irattárát.) Az új prépost a templom romjai helyén, vagy között kisebb kápolnát alakított ki, amiben azután maga végezte az istentiszteleteket. 1715-ben az éppen csak elkészült kápolna leégett a préposti lakkkal együtt, kigyulladt a karmeliták épülete is, s elpusztult a prépostsági irattár. Putanich a kápolnát ezután újra felépítette, de művének nem örülhetett sokáig, mert 1720-ban elhunyt.⁹⁷

A templomtól északra újabb köz húzódott kelet-nyugati irányban, amely már a Hauy rajzon is jól kivehető. A köztől északra eső tömb leírásánál a Zaiger visszavált a Karmelita utcára. Először északi irányba halad, majd a mai Disz térnél (akkor: Haupt Platz – Fő tér) nyugatra fordul, hogy végül dél felé, a Schloss Gassén körüljárja azt. A köztől északra nagyobb házhely volt (Z. 267 ~ H. 353, 354, 366, 367), amely mind a két utcára „kiért”, s a vízműhöz használták fel.⁹⁸ A vízmű megjavítása már közvetlenül a visszafoglalás után fontos kérdésként merült fel; utóbb mind a XVIII. század elejéről, mind végéről több adat szól javíttatásáról.⁹⁹

Ezen a telken kívül még további nyolc volt a tömbben. Öt kelet felé (Z. 268–272, közülük az utolsó a térre is néző Hauptwacht), és három nyugatra (Z. 273–275). A vízmű telkétől eltekintve mindegyiken volt régi épületmaradvány, és kettő kivételével ismert a tulajdonosuk.¹⁰⁰ (A Hauy-féle rajz ugyanebben a tömbben még tizenöt házhelyet/maradványt rögzít, jóval kisebb alapterülettel – H. 353–367.)

A leírás iránya ezután ismét változik: a Fehérvári-kaputól dél felé a Schloss Gasse nyugati házsorát ismerteti. Itt a korábbinál nagyobb változások érzékelhetők: az 1686/1687-es helyszínrajzokon ezen az oldalon még öt köz vezetett az utcáról a várfal felé, most viszont csak három. A két köz kiiktatásával nyilvánvalóan a beépíthető területet akarták növelni.

A kapu mellett közvetlenül egy hosszú telek helyezkedett el maradványokkal, amelyek már a korábbi helyszínrajzokon is jól különváltak a többtől (H. 388 ~ Z. 276), attól délre köz húzódott a bástya felé. Innen származik a neve is: Rondell Gassl. Ez a házhely utóbb más fontos szerepet kapott.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ UXA (1934) 149–150.p.

⁹⁸ NAGY 1971. 115.

⁹⁹ BÁNRÉVY 1932.b. 119.,122.,124. Fortunato di Prati kamarai mérnök és Jacob Caspar lakatos vízművel kapcsolatos ténykedéséről: ZAKARIÁS 1956. 299–300.,303.,306.,308.,314.p. Több, a vízműre vonatkozó XVIII. századi adat: ZOLNAY 1961. 34.p.

¹⁰⁰ NAGY 1971. 116.p.

A köztől délre öt házhely következett egy sorban (Z. 277–282 ~ H. 373–387 helyén) a következő közig, amelyet ekkor Schanz Gasslnak, Sánc köznek neveztek. Mindegyiken található volt némi épületmaradvány, és mindegyiknek volt tulajdonosa.¹⁰¹

A Sánc köz és a tőle délre eső utolsó köz, a korábban említett Üteg köz (mai Lovarda utca) között további három, egyforma méretű telek helyezkedett el (Z. 283–285).¹⁰² A Zaiger itt nem említett épületmaradványokat, holott a de la Vigne- vagy a Hauß-féle helyszínrajz szerint ez a helyszín még építményekkel fedett volt (H. 373–377), közöttük még egy köz vonalai is kirajzolódtak. A XVIII. század első felének erődítési tervei (Regal 1715, Matthey 1730) szerint itt egy falon belüli, bástyaszerű ágyúállásnak kellett volna állnia, azonban a későbbi helyszínrajzok (Langer 1749, Wolff 1763) szerint ehelyütt csak nagyobb földhalomszerűség volt. Elképzelhető, sőt valószínű, hogy az erődítés legfeljebb terv szinten létezett, s csak az építéséhez szükséges földdeponia kialakítása történt meg.¹⁰³ A leírás egyébként a három teleknél nem említi tulajdonosokat.

Végezetül a Batteri Gassltól délre, a tüzér laktanya keleti oldala mentén még további négy, kisebb méretű telek említhető, de ezek legfeljebb tervként léteztek, helyükön egyik helyszínrajz sem ábrázol épületeket.

A Zaiger által elénk tárt kép fontos alapot nyújt a további változások nyomán követéséhez. Sajnos nem minden építkezést tudunk pontosan időhöz kötni, így többek között a szóban forgó terület északi, északnyugati részén kialakított három kaszárnyaépületét sem. Az 1715-ös Regal-féle erődítési terveken a Fehérvári-kapu déli részén lévő telken (Z. 276), valamint ugyanitt, a Rondell Gassl túloldalán (Z. 277) jelöl kaszárnyát. Ugyancsak kaszárnya van a középső telektömb északi részén (kb. Z. 271, 273 helyén), amelyet köz választott el mind a Hauptwachttól (Főőrség), mind a tőle délre lévő telkektől. Ráadásul e laktanya és a tőle nyugatra lévő, Fehérvári-kapu melletti laktanya között kapuval zárták el a Schloss Gassl északi végét, illetve hasonló kapuzatot alakítottak ki a túloldalon a Carmeliter Gasse Vízi-kapu felé eső részén. E laktanyákat az összes XVIII. századi helyszínrajz feltünteti. A három újabb kaszárnyával együtt a vizsgált területen immár nyolc katonai objektum létezett, ami egyértelművé teszi a helyszín stratégiai jelentőségét.

A számunkra fontos következő fordulópont 1723. május 28., húsvét napja. A városban tűzvész söpört végig, amely a környéket különösen erősen érintette: felrobbant a Fehérvári-kapu tornyában felhalmozott lőpor. A tűz, valamint a robbanás együttesen egészen a palotáig fejtette ki hatását.¹⁰⁴ Leégett a stratégiai fontosságú

¹⁰¹ Uo. 116–117.p.

¹⁰² Uo. 117.p.

¹⁰³ A későbbi Teleki-palotának megfelelő helyen a közelmúltban B. Nyékhelyi Dorottya végzett régészeti kutatást. Elmondása szerint az épített ágyúálláshoz köthető maradványt nem talált. Közlését ezúton is köszönöm.

¹⁰⁴ ÚJHEGYI 1892. 128.p. (hivatkozás nélkül!); UXA 1934. 149–150.p. (az előbbire hivatkozva). A kaputoronyban őrzött lőporra más adatot nem találtam. Bizonyosan volt egy löportár még a Zeughaustól délebbre, a királyi palotához tartozó területen is, amelyet egy középkori eredetű pinceépületből alakítottak ki. MAGYAR 2000. 43.p. Kéziratomból lezárása után, 2003. március 28-án

katonai szertárépület. A pusztítás után szinte rögtön elkezdődött a helyreállítás, vagy legalábbis annak megtervezése. (Természetesen ismét a katonai objektumok kaptak elsőbbséget.) Daun várparancsnok és Zenegg kamarai inspektor sürgetésére tervek készültek a Fehérvári-kapu, a leégett Zeughaus, és nyilván a többi laktanyaépület újjáépítésére is.¹⁰⁵ A fegyvertárnál teljesen új épület kialakítását határozták el a korábbinál immár sokkal igényesebb formában.¹⁰⁶ Az 1725–1735 között – fő vonalaiban Matthey hadmérnök tervei alapján¹⁰⁷ – emelt új épületnek a zárófaltól délre eső része rendszerében megőrizte a régi, középudvaros megoldást, és ugyanúgy a Szárazárok vonaláig ért, mint az előző, a zárófaltól északra viszont jelentősen átalakult. Maga a zárófal keleti szakasza, amely korábban a Zeughaus északi homlokzatát alkotta, most visszaminősült középfőfallá, ugyanis az új főhomlokzati fal jóval északabbra került. Fontos változás volt még, hogy a tér felé eső homlokzatnak mindkét végére rizalit került. A nyugati rizalithoz most is felhasználták a korábbi kaputorony épületet, de ezúttal kívülről és belülről megerősítették, körülfalasták a régi falakat, így az a korábbinál valamivel „testesebb” hatást keltett. Másrészt az új,

Buda... tűz által megemésztetik címmel cikk jelent meg Török Albert tollából a Népszabadságban (32.p.), amely az 1723-as budai tűzvészt dolgozza fel rövid, népszerűsítő formában, de számos forrásidézettel és a források korrekt megjelölésével. (A cikke Kovács Eszter volt szíves felhívni a figyelmemet.) Ennek nyomán jutottam el egy másik cikkhez, melyet 1897-ben írt Illésy János „A budai nagy tűzvész 1723-ban” címmel (Buda és Vidéke VI. évf. 33. sz. 1897. augusztus 15. 1–2.p.). Illésy ebben Georg Christoph Zenegg kamarai inspektor, szemtanú három levelének, jelentésének (március 30., április 3., április 6.) magyar fordítását adja közre, részletes hivatkozás nélkül. (Ezek közül a március 30-ikira Bánrévy is hivatkozik. BÁNRÉVY 1933. 109., 139.p.22. jegyzet, idézet nélkül.) A három jelentésből érzékletességük és forrásértékük miatt szükségesnek látom a szóban forgó területre vonatkozó fontosabb részleteket idézni.

Március 30.: „[március 28-án, reggel]...váratlanul tűz ütött ki s minthogy nagy szél fujt, egyszerre égni kezdett s eddig csak néhány ház maradt sértetlenül..., de a többiek, különösen a fehérvári kapunál levő nagy rondellán emelkedett s bizonyosan nem kellőleg gondozott puszkaporos torony felrobbanása által valamennyien megrongálódtak... A jezsuita atyák kollégiuma, szeminárium, tápintézete a templommal és a toronnyal lángba borultak... Ugyanez történt a karmelita atyákkal. Még ma sem hagyott alább az égés. A bombák, gránátok s egyéb(!) lövő szerszámok elégték, felrobbantak... A két új(!) kaszárnya a Karmeliták mellett szintén leégett, sőt most is ég és a szomszédságban levő bombáktól és gránátoktól való félelmében senki sem mer közelébe férközni; az egész fegyvertár füstté vált.”

Április 3.: „... a puszkapor okozta nyílásokat s a fejevári kapu rondellájának védfalát lezárattam; a Starhemberg ezrednek a karmeliták melletti kaszárnyái teljesen leégték s a falak is annyira megrongálódtak, hogy azokat alapjokból kell ujra(!)kell építeni; ugyszintén a tüzerek és a fegyvertári munkások kaszárnyáit és műhelyeit is.”

Április 6.: „A tűz maga nem okozott volna annyi kárt, de a nagy rondellában felhalmozott 550 mázsa lőpor felrobbanván minden házat megrendített...”

¹⁰⁵ BÁNRÉVY 1932.b 125.p., BÁNRÉVY 1933. 110.p.. A Fehérvári-kapu és -rondella tűzvész előtti és azt követő alaprajzát közli: GERŐ 1956. 271–273.p. 16–18. kép

¹⁰⁶ BÁNRÉVY 1933. 110. skk.

¹⁰⁷ Uo. 127–133.p. Bánrévy szerint az építésben „... még Donato Allionak volt némi része.”

előretolt homlokzati fal miatt kevésbé plasztikusan nyúlt ki északi irányban, mint korábban. Ezt a rizalit-megoldást tükrözték át a keleti oldalra. A végeredmény így egy tizenegy tengelyes, egyemeletes főhomlokzat lett két végén egy-egy háromtengelyes rizalittal. A homlokzatot középtengelyében igényesen kiképzett barokk kapuzat törte át két oldalán az Állhatatosság és a Bátorság előreugró oszlopokra állított allegorikus szoboralakjával. (Lábuk mellé támasztott pajzsukon „CONSTANTIA” „ET FORTITUDINE” feliratokkal.) A kapuzatot egyébként egy, a három középső tengelyt magába foglaló középrizalit emelte ki, amelyet felül az ereszpárkány síkjából kiugró timpanon zárt le, csúcán Herkules alakjával. (Ez a rizalit nem ugrott ki az előbbieknél megfelelően a homlokzati síkból, hanem inkább csak a két oldalán elhelyezett armírozás választotta el attól.)¹⁰⁸ A fenti formában kivitelezett főhomlokzat valószínűleg nem Matthey tervei alapján készült, bár ő és Donato Allio hadmérnök is készített hozzá rajzokat. Ez az új épület a XIX–XX. század fordulóján bekövetkezett lebontásáig szinte változatlan formában maradt fenn és meghatározó eleme volt a tér déli architektúrájának.

A katonai építkezések mellett fokozatosan tért nyertek az egyháziak is. A ferences templom – utóbb pasa dzsámi – és a tőle északra állt Pasa-palota helyén karmeliták is elkezdték végre, pontosabban folytatták templomuk és kolostoruk felépítését. Az említett birtokjogi vita miatt az ünnepélyes alapköletétel csak 1725. március 4-én történt meg, s a templom védőszentjének Szent Józsefet választották. Az építkezés 1734-re készült el, azonban a belső díszítés és berendezés elhúzódott, s így csak 1763-ban szentelték fel.¹⁰⁹

Az egyhajós templom alapozásánál ugyan még felhasználták középkori elődjének maradványait, azonban a felmenő részeket már teljesen újonnan építették a kor barokk stílusában. A hajót négy boltszakaszra osztották. A homlokzat felőli első alacsonyabb hármass keresztboltozat fedte (felette volt a karzat!), míg a másik hármast fiókos dongaboltozat. Az egyes szakaszokat oldalt pillérkötegek választották el egymástól, amelyek a boltozati mezőket osztó hevederíveket tartották. A hajórészbe két oldalról benyúló pillérkötegek egyben a hajó felé nyíló oldalkápolnaszerű oltárfülkéket jelöltek ki, melyeket azonban a pillérek mögött elhelyezett átjárók hosszirányban összekötöttek. A téglalap alakú és a hajóhoz képest emelt szinten elhelyezkedő szentély belső tere – a magyar gyakorlatban szokatlan módon – két osztatú volt: a hajó felé eső tulajdonképpeni szentélyt és egy ettől keletre eső, tőle fallal elválasztott kisebb helyiséget foglalt magába, amelybe a szentély felől két ajtó vezetett. A szentély északi oldalán volt a sekrestye, efölött állt a torony.¹¹⁰ A templomban a Szent József főoltáron kívül kilenc mellékoltárt állítottak fel.¹¹¹

A kolostor a templom északi részén épült föl. Egy, a szentélytől induló, tizenöt tengelyes keleti szárnyból és egy arra merőleges, héttengelyes északi szárnyból állt, s mindkettő kétemeletes, kétraktusos volt. (A külső oldalon szobasorral, a belsőn az

¹⁰⁸ Építészeti leírása Budapest Műemlékei I.köt. 587.p.

¹⁰⁹ CLAUDERNÉ 1943. 167.p.; Budapest Műemlékei I. köt. 480.p. Utóbbi a felszentelés időpontjának 1736-ot adja meg!

¹¹⁰ CLAUDERNÉ 1943. 168–169.p.; Budapest Műemlékei I. köt.480.p.

¹¹¹ CLAUDERNÉ 1943. 169–170.p.

azokat összekötő folyosókkal.) A két lakószárny csatlakozásánál észak felé kinyúló refektóriumot alakítottak ki, velük azonos párkánymagassággal. Az utcai oldalon csak a folyosó épült ki, amely az északi szárnyat kötötte össze a templommal. Az épületegyüttes így végül is hatalmas, téglalap alakú udvart zárt körül, amely a korabeli helyszínrajzok szerint kertként volt kialakítva. A két lakószárny külső oldalainak eredeti kiképzése meglehetősen egyszerű képet mutat: a dunai és az északi homlokzaton sima keretezésű, azonos méretű ablakokkal és a szinteket elválasztó övpárkánnyal. Ettől csak a refektórium épülete tért el. A keleti oldalon négytengelyes homlokzat alsó ablakai az első emelet magasságáig nyúlnak, felettük egyszerűbb, kisebb ablakok helyezkednek el. Ezt az épületrészt az előzőkkel ellentétben függőlegesen kialakított falsávok tagolják az egyes ablaktengelyek között.¹¹²

Bár a kolostoron és a templomon később több, kisebb-nagyobb változtatás történt és funkciója is alapvetően megváltozott, mégis ma ez az egyetlen barokk eredetű épületegyüttes a helyszínen, amely egyáltalán fennmaradt.

Egyházi intézményként viszonylag rövid ideig működött, mert a rendet II. József 1784-ben feloszlatta, a szerzeteseknek el kellett hagyniuk az épületet, a berendezést eladták. A kiürített templomból átmenetileg katonai raktár, a kolostorszárnyakból lakások lettek. A helyzet hamarosan megváltozott: engedve a budaiak igényének, II. József elrendelte, hogy a templomot színházzá, a kolostort kaszinóvá alakítsák át. A munka megtervezésével Kempelen Farkas udvari tanácsost, a kor polihisztorát bízták meg. A templomon az építkezés 1787 januárjában indult meg, és ugyanaz év október 17-én már az első előadást is megtartották.¹¹³ Az átalakítás nemcsak a belső teret érintette, hanem a külsőt is. A tornyot lebontották, a főhomlokzat volutás barokk oromzatát megszüntették, és az egész architektúrát copf stílusúvá változtatták. A némi átalakításokkal máig is látható homlokzat öttengelyes, kétemeletes, középen háromtengelyes rizalittal, az oromzaton Buda címerével. A nézőteret a főhomlokzattól számított második és harmadik boltmező alatt alakították ki keletre nyíló ovális ív alaprajzban, földszint + három emelet beosztással.¹¹⁴ Az átalakításban számos budai iparosmester kapott szerepet. A színház kialakítása után a Carmeliter Gasse helyett a Theater Gasse elnevezést kapta az előtte húzódó utca.

A kolostor együttestől északra, a kapu felé a helyszínrajzok már 1715-től egy nagyobb épületet tüntetnek fel, amelyet az utcai oldalon kerítés kötött össze a kolostorral. Mivel eredetileg e telekrész is a karmelitákhoz tartozott, vélhetőleg valamilyen melléképületükről lehetett szó. A túloldali laktanya és e között építették fel azt a korábban említett kapuzatot, amely a Carmeliter Gassét északról lezárta. Rendelteséről csak a későbbiekben értesülünk.

A helyszín környékén, a középső rész északi oldalán és a nyugati oldalon a XVIII. század közepére nagyjából kialakultak azok a polgári épületek, amelyek egészen az 1870-es évekig, illetve a századfordulóig fennálltak. Formájuk jószerével csak a XIX. század végi fotókról ismert, alaprajzuk pedig a helyszínrajzokról. Külön meg kell közülük említeni a vízmű épületét, amely a középső tömb déli oldalán

¹¹² Budapest Műemlékei I. köt. 484–486.p.

¹¹³ CLAUDERNÉ 1943. 172–173.p.; Budapest Műemlékei I. köt. 480.p.

¹¹⁴ CLAUDERNÉ 1943. 174.p.

állt. Maga a toronyszerű építmény a Zaigerben említett teleknek (Z. 267.) csak a keleti, Carmeliter Gasse felé eső részét foglalta el. Formája ez esetben is csak késői fotóról,¹¹⁵ illetve a helyszínrajzokról ismert. Néhány adat szól javításáról.

A fent leírt katonai, egyházi és polgári épületek együttesen fő körvonaláiban már élénk vetítik a mai Szent György tér „L” alakú formáját, amelynek hosszabb, észak-déli szára a két utca között a Zeughausig tart, a rövidebb nyugat-keleti pedig az utóbbi előtt megtörve a keleti várfalig. Persze az ekkori térfalak még nem voltak véglegesek, sőt a nyugati oldalon, a tervezett belső ágyúállás helyén még hatalmas „lyuk” tátongott. Sokáig nevet sem adtak neki, s csak az 1749-es Langer-féle térképen szerepel felirat: „La justice place d...”, de később emlegetik a katonai szertárról elnevezve „Zeughaus Platz”-ként is. Az 1760-as évektől egy történeti topográfiai tévedés folytán – tudniillik, hogy ezzel azonosították a középkori Szent György piacot – a Georgi vagy Georgs Platz, azaz a (Szent) György tér elnevezés kezdett rögzülni.¹¹⁶

A tér további alakulása szempontjából fontos mozzanat volt, hogy északi oldalán a Szent Zsigmond-templomot és a préposti lakot elbontották. Ezzel – a lakóházakba és a Zeughaus nyugati rizalitjába foglalt maradványokat leszámítva – az utolsó középkori emlék is eltűnt a helyszínről. A bontást az tette lehetővé, hogy Mária Terézia az 1749-ben elkezdett új budai barokk palota északi szárnyában templomot alakíttatott ki a prépostság számára, amelyet 1769-ben szenteltek fel.¹¹⁷ (1771-ben terv készült az északi szárny és a Zeughaus déli része közé – a Szarazárok betöltött nyugati szakasza felett – építendő új préposti lakra.)

A visszafoglalástól az 1780-as évekig terjedő csaknem egy évszázad alatt a tér és környéke formálódása szempontjából a direkt katonai funkciók érvényesítése volt a meghatározó. Az egyházi intézmények, bár kezdetben jelentős súlyt képviseltek, vizsgált korszakunk végére teljesen eltűntek. Mellettük viszont, ha szerényebb formában is, de folyamatosan jelen voltak a polgári élet tárgyiasult elemei, a lakóházak, majd a korszak végén megjelent a polgári/hivatali réteg kulturális igényeinek lecsapódásaként a színház és a kaszinó.

Az 1780-as évektől 1848-ig

A XVIII. század vége felé jelentős változás történt a tér nyugati oldalán: 1780 körül a Teleki grófok tulajdonába került a hajdan tervezett ágyúállás helye. E foghíjtelekre (eredetileg, mint láttuk tulajdonképpen három telket alakítottak itt ki) 1787–1790/1791 között épült fel a korabeli Buda egyik legnagyobb palotája, melyet 1844-ig Teleki

¹¹⁵ A BTM Kiscelli Múzeumának fotótára őriz egy, a helyszínt ábrázoló képeslapot, amelyen jól látszik, hogy a kétemeletes építmény térre néző egyszerű, copf jellegű homlokzatát az emeleteken öt-öt ablaktengely tagolta. A valamikor 1852–1879 között (valószínűleg 1870 körül) készült fotó szerint a Vízműtől keletre lévő kisebb, földszintes épületben vendéglő működött. (BTM ltsz. 59.1063) NAGY 1971. 87–88.p.; NAGY 1975. 33.p. Eszerint a barokk korban a Vízmű mellett a városi mézsárszék működött, erre azonban más adatot nem találtam.

¹¹⁶ Budapest Műemlékei I. köt. 426.p.

¹¹⁷ UXA 1934. 151.p. A bontás pontosabb dátumának megjelölése nélkül.

László és József birtokoltak. A copf stílusú, „U” alaprajzú, nyugat felé nyitott épület terveit Fisches Antal pozsonyi építőmester készítette.¹¹⁸ A kétemeletes palota térre néző tizenhárom tengelyes főhomlokzata szimmetrikus elrendezésű volt a földszint középvonalában elhelyezett kapuzattal. A középső három tengely, azaz a kapu és a két oldalán nyíló egy-egy ablak (az emeleteken a középső három ablak) enyhén előreugró rizalit formájában kapott külön hangsúlyt, melyet a főpárkány fölött közepén címerrel díszített attikafal koronázott. A földszintet erőteljes övpárkány választotta el az emeletektől, melyet a középizaltnál konzolokon nyugvó erkély szakított meg. A palota hasonlóan egyszerű oldalhomlokzatai tizenegy tengelyesek voltak.¹¹⁹

Bő másfél évtizeddel az előbbi épületet követően – mintegy annak pendantjaként – hasonló léptékű palotát emeltek a Szent György tér túloldalára, az ott álló kaszárnyaépületek helyére. A laktanyaépületeket egy ideje már nem a katonaság használta, hanem a városi tanács adta bérbe dikaszteriális tisztviselőknek. A területet 1803-ban gróf Sándor Vince vásárolta meg,¹²⁰ és rajta – részben a korábbi épületeket felhasználva¹²¹ – nagyszabású palotát építtetett, mely 1806-ra készült el. Az egyemeletes, középudvaros, klasszicista épület tervezőjeként a bécsi Aman János építész tartják számon, de feltételezik Pollack Mihály közreműködését is.¹²²

A palota alaprajza nyújtott trapéz alakú, délről északra szélesedik. A ma is álló – eredeti formájában helyreállított – tizenegy tengelyes főhomlokzat a keskenyebb déli oldalon van, a tér kelet felé eső nyúlványára, azaz a későbbi Sikló felé néz. A középső három tengelyt (földszint: ablak-kapu-ablak, emelet: ablak-ajtó-ablak) enyhe kiülésű rizalit emeli ki, felette a főpárkány fölé magasodó timpanonnal. A rizalit sávjában az emeleti ablakok és a főpárkány között keskeny, domborműves fríz helyezkedik el, amely a Sándor család ősenek lovagga ütését ábrázolja. Ezt a domborművet és a nyugati homlokzatnál ismertető két másikat Anton Kirchmayer bajor szobrász faragta. (Az ő műve volt az udvaron álló díszkút Neptun szobra is.) A földszint és az emelet között a homlokzat teljes hosszában nyitott erkély húzódik, mely a falsík elé mélyen kiálló kváderes pillérek és dór oszlopokon nyugszik. Hasonlóan igényes a tizenhárom tengelyes nyugati homlokzat kialakítása is. A középső három tengelyt itt rizalit helyett pusztán függőleges vakolatsávok emelik ki, illetve egy, az övpárkány magasságában elhelyezett erkély, amelyet ez esetben is kváderes pillérek és dór

¹¹⁸ CZAGÁNY 1966. 172–173.p.; Budapest Műemlékei I. köt. 429.p. Előbbi szerint az épület 1790-ben, utóbbi szerint 1791-ben készült el. Az épület északi homlokzata nem merőlegesen, hanem nyugat felé enyhe szögben kifelé dőlve helyezkedett el a főhomlokzat, illetve az utca vonalához képest, míg az udvari homlokzatok derékszögben kapcsolódtak egymáshoz, azaz az északi szárny trapéz alakban szélesedett nyugat felé. Lásd Farbak Péter tanulmányát.

¹¹⁹ Budapest Műemlékei I. köt.430.p.; CZAGÁNY 1966. 175–177.p.

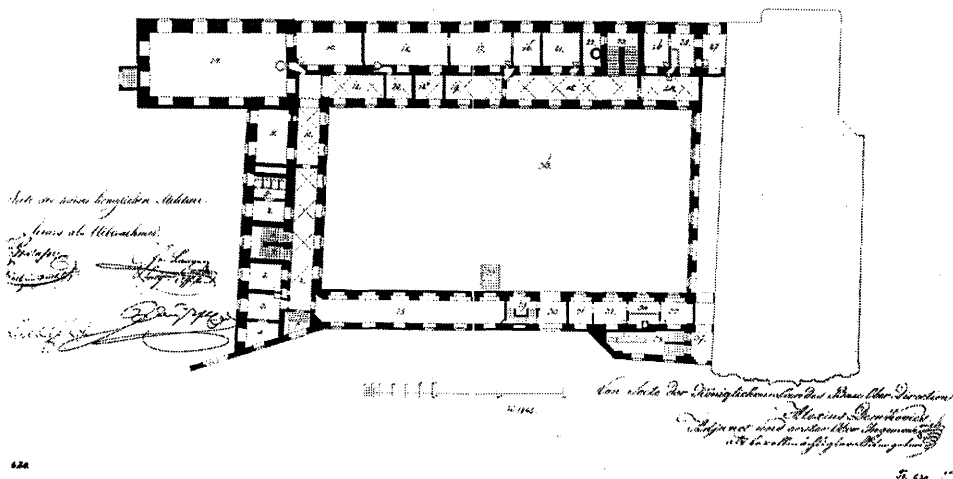
¹²⁰ A bérbeadásról és a vásárlásról: N.N. 1929. 10.p.

¹²¹ FARBAKY 1994. (dok.) 23., 25–26.p. Az újabb falkutatások eredményei alapján. A palota keleti szárnyában Kovács Eszter által folytatott 2001. évi kutatások során eredeti helyén előkerült reneszánsz ajtókeret nem csak a középkori kolostorépület továbbélését bizonyítja, hanem egyben az egész keleti barokk laktanyaépületét is. Lásd Kovács Eszter tanulmányát.

¹²² Budapest Műemlékei I. köt. 427.p.; CZAGÁNY 1966. 157.p., mindkettő jelentős további irodalommal

Grundriß sub. A

des ehemaligen Benediktiner von der karmeliten Kloster Sebaste zu Ofen, dessen säculliche
Nutzungen gegenwärtig zur Aufsicht der kais. k. General-Commissar P
im Königreiche Ungarn an Statt der Hochlöcher in hiesiger Hofkammer für eine
Gendarmen laut des Inventarium sub. B. übergeben worden.

A karmelita kolostor földszinti alaprajza 1845-ben.

oszlopok tartanak. A középső homlokzati mezőt felül egyszerű, lépcsős attikafal zárja le. A középső rész két oldalán elhelyezkedő három-három tengelyes falmezőknél a földszinti ablakok és az övpárkány között egy-egy fríz húzódik. Közülük az északi Vénusz diadalmenetét, a déli a helikoni ünnepet ábrázolja. A dunai homlokzat tizennégy tengelyes osztású, de az előbbieknél egyszerűbb formájú volt.¹²³ Az északabbi tíz tengely felé több második emeletet húztak, de ennek keletzése bizonytalan.

A két főnemesi palotának a város építészetében betöltött jelentőségét, illetve az építészeti stílusukhoz való korabeli viszonyulást jól érzékelteti egy 1809-es leírás: "Kimagasló magánházak a várban a Sándor gr. és Teleki gr. palotája. Mindkettő a Szent György téren van. A masszív, pompázó stílusban épült Sándor-palota a legujabb stílusban épült (sic!), ragyogó és csodálatraméltó; a másik azonban egyszerű modorban épült bérház (72 szobával 11 lakás)."¹²⁴

A két palota a XVIII. század végi – XIX. század eleji felépítése után a tér összképe jó fél évszázadra konzerválódott. Közben azonban kisebb-nagyobb változások történtek a környező épületek funkciójában és tulajdonlásában.

A karmelita kolostor helyén működő városi kaszinót 1794-ben a Császári és Királyi Katonai Főparancsnokság kapta meg. 1809-ben 66 hivatali terme volt, s

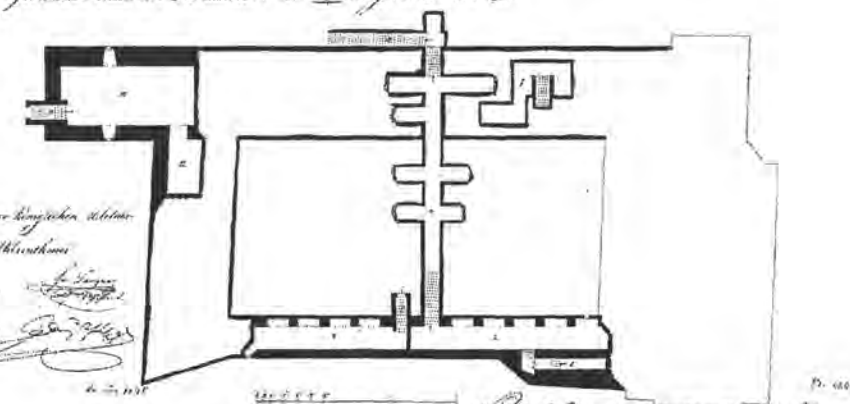
¹²³ Az épület külső építészeti leírása: Budapest Műemlékei I. köt. 428–429.p., CZAGÁNY 1966. 162–164.p.; a modern, helyreállítás előtti állapot részletes leírása FARBAKY 1994. (dok.) 3–12.p.

¹²⁴ JACOBY 1932 (RÖSLER 1809). 104.p.

Grundriss sub D

*das Keller Gebäude des von der Comendator Kloster Gebäude zu Ofen, dessen sämtliche
Wirtschaften gegenwärtig zur Landesverwaltung, dem königlichen General Comendant
im Königreiche Ungarn, von Seite der Hochlöbliche des ungarischen Hofkammer für 1845*

*ist im Jahre 1845 ab dem
Königlichen Kommandanten
General Comendant
im Königreiche Ungarn
für 1845*

*Von der königlichen Landesverwaltung
General Comendant
im Königreiche Ungarn
für 1845*

A karmelita kolostor pincéjének alaprajza 1845-ben.

a parancsnokság állománya – amely nagyrészt nyilván itt tartózkodott – ekkor 90 főből állt.¹²⁵ Az épület 1945-ig katonai célokat szolgált, bár a benne elhelyezett intézmények időről-időre változtak.

A Sándor-palotát eredetileg gróf Sándor Vince és neje, Szapáry Anna grófnő lakták, s utóbb fiuk, gróf Sándor Móric örökölte. (Az ő tulajdonlása alatt átmenetileg itt lakott Ferenczy István szobrászművész.)¹²⁶ Közben az épület eredeti formáján is némi változás történt: a keleti homlokzat déli része elé, a várfal felé kiszögellő emeletes télikertet emeltek.¹²⁷ 1831-ben az épületet a Pallavicini grófi család vásárolta meg.¹²⁸

Jóval a két palota elkészülte után, 1826 őszén a Szent György tér középső részén – a Zeughaustól észak felé haladva – tereprendezési, szintsüllyesztési munkák indultak, amelyek 1827-re is áthúzódtak. A munkákat foglyok végezték, akik „... Januarius 13. napján Század Sigmond Templomához eljutván talp falait is a' a rendelt alapig felszaggatták. Így nyílt meg azon sirbolt, mellyben a' hirtett jeles tetem találatott. A' setét üregben lebotsájtkozott két munkások ... egy hosszban terült, már elavúlt, de tsillámló ruházattal borított tetemet mellnek koponyája

¹²⁵ Uo. 98–99., 103.p.

¹²⁶ CZAGÁNY 1966. 159.p.

¹²⁷ FARBAKY 1994.(dok.) 28.p.

¹²⁸ Uo. 1994.(dok.) 35.p. A vásárlás 1831-es dátuma máshol nem szerepel, ezt az adatot Farbaký is Pusztai Lászlónak egy, a palotáról írt dokumentációs anyagából vette át.

Gróf Sándor palotája, a György piacton
Gräflich Schandorisches Palais am Georgsplatz.

A Sándor-palota. Franz Weiss litográfiája Carl Vasquez térképén, 1837. BTM Kiscelli Múzeum.

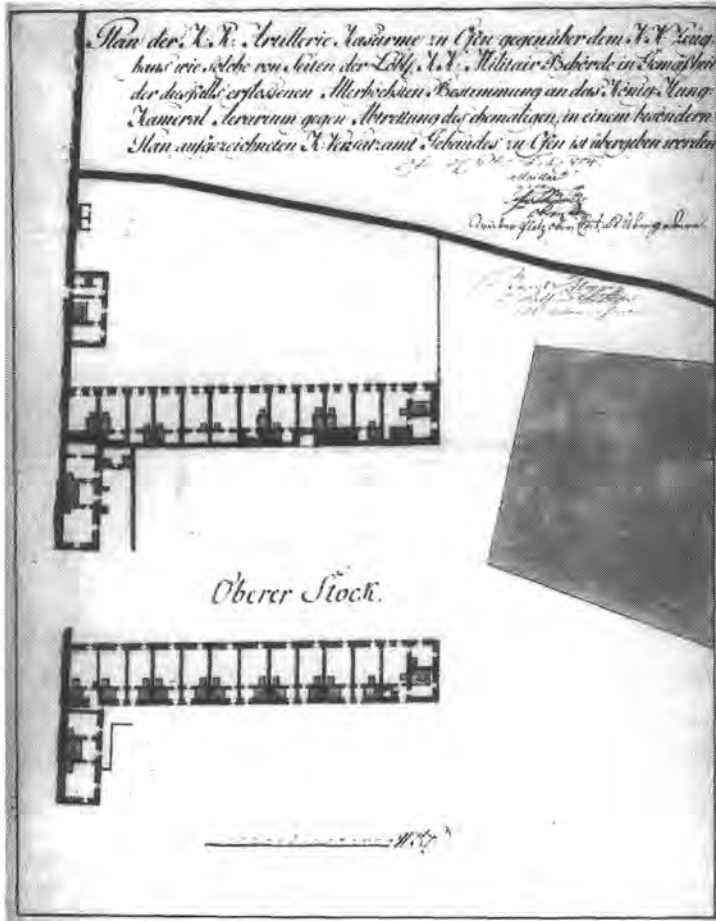
hasonlóképpen a' setétben tsillámló bokros fodrokkal koszoruzva volt, észre vettek."¹²⁹ A maradványok mellett előbukkant leletanyagok egy része Jankovich Miklós műgyűjtőhöz (utóbb az ő gyűjteményével együtt a Magyar Nemzeti Múzeumhoz) került.¹³⁰ Jankovichnak módjában állt megvizsgálni a koponyát is.¹³¹ Ő volt az, aki több megfontolás alapján a tetemet – valószínűleg jogosan – Podjebrád Katalin (Mátyás király első felesége, † 1464) földi maradványaival azonosította.¹³²

¹²⁹ JANKOVICH 1827. 15.p.

¹³⁰ NAGY EMESE 1985. 122–153.p., a témára vonatkozó rész 131–133.p. Ebből kiderül, hogy a gyűjteményi leltárban három tárgy – két hajtű és egy ostyatartó, ún. viaticum szelence – szerepelt Podjebrád Katalin sírjából származóként, jelezve, hogy Jankovich eredeti beszámolójában ezekről nem szólt. A két hajtű azóta elkallódott.

¹³¹ JANKOVICH 1827. 15–16.p.

¹³² Uo. 18., 19–22.p.

A tüzérségi laktanya alaprajza, 1804.

A tőle származó fenti, rövidített idézet a lelet leírásán kívül azért is fontos, mert innen értesülünk magáról a tereprendezésről, amely nagyban behatárolta a helyszínen folytatott, vagy folytatandó modern ásatások lehetőségeit.

A XIX. század első felében tulajdonosi és funkcionális változás következett be a két utca közötti tömb északi részén, amikor a Főőrség épülete mögött elhelyezkedő laktanyaépületet a város megszerezte, s 1846–1847-ben József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya támogatásával templomot, iskolát, paplakot építettek a budai evangélikusok számára.¹³³ A templom meglehetősen egyszerű formában, klasszicizáló empire stílusban épült fel. Igényesebb kidolgozást csak a keletre néző főhomlokzat mutatott. A három tengelyes homlokzat közepén két pilaszter közé fogott rizalit ugrott előre, amelyet felül timpanon koronázott. Felette a tetőből kisebb, egyszerű kivitelű tornyocska emelkedett, melyet kifejezetten Mária Dorottya

¹³³ Budapest Műemlékei I. köt. 579–580.p.; SZTEHLÓ é.n. (1930) 20–22.p.; GYÖRY 1935.28.p.

kívánságára alakítottak ki. A rizalit közepén nyílt a templom bejárata, két oldalán egy-egy egyszerű, félköríves ablak, majd a homlokzat két végét egy-egy pilaszter zárta. Az öt tengelyes északi homlokzaton keletre egy félköríves vakablak, majd nyugatabbra folytatólagosan négy hasonló formájú rendes ablak díszítette a felületet.¹³⁴ Valószínűsíthető, hogy az épület terveit Kimnach Lajos készítette.¹³⁵

Vizsgált korszakunk végén, 1847-ben még egy nagy jelentőségű építkezés kezdődött el területünk délkeleti részén: az új Királyi vagy Udvari istálló – bár építése jelentősen előrehaladt – befejezése azonban már a következő időszakra maradt.¹³⁶

Az 1780 és 1849 közötti időszak alapvető változást hozott a tér jellege szempontjából. Előtérbe kerültek a civil funkciók, különösen a főúri építészeti reprezentáció. Másrészt a gyakorlati katonai funkciók némiképp visszaszorultak a polgári/hivatali (laktanyákból hivatalnoki lakások) és a polgári/egyházi funkciók javára (laktanya helyén városi épület, majd templom), illetve részlegesen átadták helyüket az inkább igazgatási jellegű magasabb katonai irányításnak (kolostorból/kaszinóból Katonai Főparancsnokság). Ez utóbbival viszont a terület jövője szempontjából teljesen új távlatok nyíltak meg.

Az 1848-tól 1945-ig tartó időszak

A térhez és környékéhez a 48-as márciusi forradalomnak csak egy kisebb, utórezgés jellegű epizódja fűződik. Május 10-én tüntető tömeg vonult a Szent György térre, hogy macskazenével „tisztelje meg” báró Lederer lovassági tábornokot, aki a Batthyány-kormány megalakulása ellenére sem volt hajlandó lemondani főhadparancsnoki tiszteréről. A tábornok a Főhadparancsnokság felé vonuló tömeget katonáival ugyan brutálisan szétverette, de másnap a népharag elől kénytelen volt Bécsbe menekülni.¹³⁷

A végső ostrom egyik fontos támadására május 21-én éppen a Fehérvári-rondella mellett került sor: a bástyától délre a folyamatos ágyúzás következtében hosszabb szakaszon leomlott a várfal,¹³⁸ és az ostromlók egyik csoportja, a 34. honvédszászlóalj e részen át tört be a várba, első rohamuk még visszaveretett.¹³⁹ Eredményt csak akkor értek el, amikor a délebbre, a királyi palotába már bejutott bajtársaik a Szent György tér felé nyomulva oldalba kapták a rést őrző csapatot.¹⁴⁰ A következőkben éppen a tér és környéke vált döntő események színterévé. A császáriak a helyszínen parancsnokló Kristin főhadnagy vezetésével a Színház és a Szent Zsigmond (azaz Schloss Gasse, vagyis a mai Szent György) utca déli torkolatánál kísérelték meg feltartóztatni az

¹³⁴ GYÖRY 1935.31–33p.; a toronyra még: SZTEHLO é.n.(1930) 22.p.

¹³⁵ SZTEHLO é.n.(1930) 21.p. Eszerint Kimnach csak az építés felügyeletét végezte. GYÖRY 1935. 31. p. Ez utóbbi szerint viszont nagy valószínűséggel ő is tervezte.

¹³⁶ CZAGÁNY 1966. 37–39p., 146–147. jegyzet

¹³⁷ SPIRA 1978.21–116.p. (a vonatkozó rész: 42.p.)

¹³⁸ ÚJHEGYI 1892. 200., 204–206., 208. 211–212.p. A szemközti Nyárs-hegyen (ma: Nap-hegy) felállított „réselő üteg” tudatosan lőtte a várfalnak e szakaszát.

¹³⁹ Uo. 221.p.

¹⁴⁰ Uo. 223.p.

előrenyomuló honvédeket. A kritikus helyzetről értesülvén a Vízivárosban tartózkodó Hentzi tábornok, a védők főparancsnoka a helyszínre sietett „... és remélve, miszerint egy hathatós visszlökemmel a támadókat a várból még kiűzheti, kardot rántva a Kristin által vezényelt osztály élére állott, szuronyt szegeztetett, néhány lelkesítő szó mellett rohamot vezényelt, de alig néhány lépésnyire előrehaladása után altestébe lövetvén, a Zsigmond-utca kijárata előtt tántorogva, Kristin karjaiba rogyott, ...”¹⁴¹ Mindeközben a nyugati várfal mentén előretörő, illetve a résen át betörő ostromlók már elérték az I. számú körbástya, azaz a Fehérvári-rondella területét (a bástya olasz védői fehér zászlót tűztek ki!) s szabaddá tették annak egyik eltorlaszolt lőrését, amelyen át további egységek nyomultak be. A Színház utcán előrenyomuló honvédek a Vízi-kaput is megnyitották belülről. Bár a harcok észak felé még folytatódtak, de a védőknek ekkor már nem volt esélyük a várba betört ostromlók kiszorítására, és hamarosan felhagytak az ellenállással.¹⁴² (Az ostromnak e fenti két fontos epizódját, a rés megrohamozását és Hentzi megsebesülését több ábrázolás – metszet és festmény – is megörökítette.)

A nyugati fal ágyúzása során komoly sérüléseket szenvedett a Szent György térnek és környékének nyugati sávja, a Teleki-palota és a mellette lévő épületek, de tűz pusztította a túloldalon lévő Zeughaust és a Várszínházat is.¹⁴³

A szabadságharcnak és az ostromnak a közvetlen pusztításon túl néhány „áttételes következménye” is lett a térre és környékére nézve.

A felkelés után Habsburg Albrecht főherceg személyében főkormányzót neveztek ki Magyarországra, aki 1850. október 14-én vonult be Budára.¹⁴⁴ Mivel a királyi palota erősen sérült, kiégett állapotban volt, annak kijavításáig, 1856-ig átmeneti rezidenciaként a kevésbé károsodott Sándor-Pallavicini-palotát vette igénybe.¹⁴⁵ A helytartó elhelyezését biztosítandó belső átalakításokat is végeztek az épületen Kimmach Lajos építész közreműködésével.¹⁴⁶ Albrecht kiköltözése után a palota visszakerült a Pallavicini családhoz.¹⁴⁷

Az ostrom alatt történeteknek még egy másik következménye volt: 1852-ben Ferenc József a tér közepén emlékművet állíttatott a visszafoglalás során elesett budai osztrák várparancsnok, Hentzi tábornok és katonái emlékére. A gótizáló romantika stílusában fogant, hatszögletű alépitményen álló baldachinos

¹⁴¹ Uo. 224.p.

¹⁴² Uo. 224–226.p.

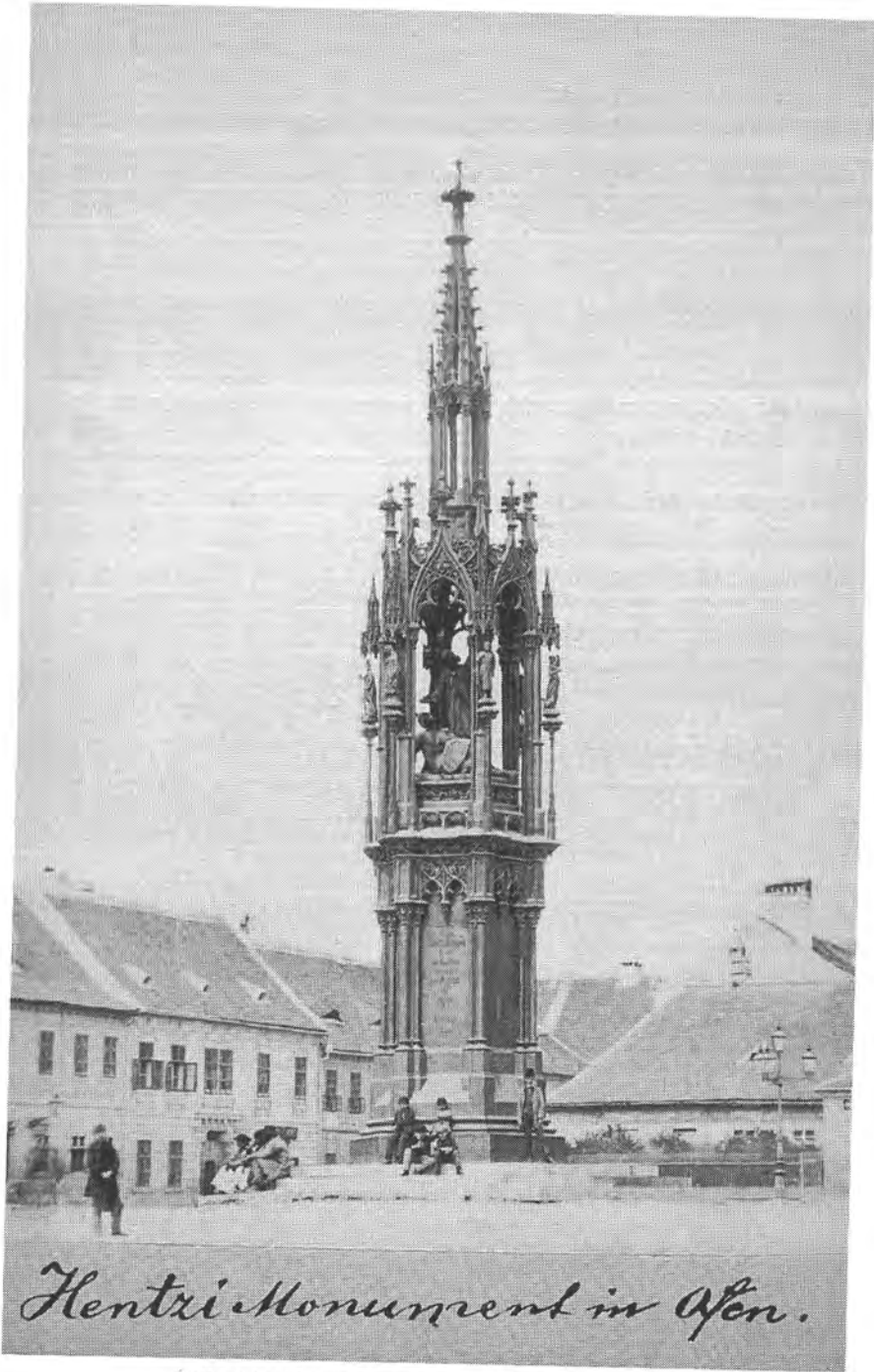
¹⁴³ Uo.204. p.: Eszerint május 17-én „a várszínház jelmez-termébe beütött egyik bomba szintén gyujtván, az ezen teremben és a mellékhelyiségekben raktárolt összes szénakészlet elégett; minek következtében a helyőrség lovainak és vágómarháinak eltartása igen bajossá vált.” UXA 1934. 174–175.p. szerint „A többi ház a Zeughaustól a főőrség épületéig ... inkább többé, mint kevésbé megsérült és részben lakhatatlanná vált.” – Ezt azonban jegyzettel nem támasztja alá.

¹⁴⁴ HOLLÓ 2000. 26.p.

¹⁴⁵ HAEUFLER 1854. 285.p.: „Gegenwärtig von Sr. k.k. hoheit dem Landes-Civil- und Militär-Gouverneur Erzherzog Albrecht bewohnt, ...”; YBL 1956. 312.p. Említi Albrecht 1851-es itt tartózkodását.

¹⁴⁶ YBL 1956. 315.p., 329.p. 22.j.. Albrecht 1854–55. évi Sándor-palotabeli bérleti díjára uo. 330.p.27.j.

¹⁴⁷ CZAGÁNY 1966. 159.p.

Hentzi Monument in Ofen.

*A Hentzi-szobor a Szent György téren, 1860-as évek.
Fénykép, ismeretlen felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

emlékművet W.P.E. Sprenger tervezte. A baldachin alatti fő szoborcsoportot Franz Bauer, a sarkokon álló allegorikus alakokat Hans Gasser szobrász készítette.¹⁴⁸ A teret az emlékműről ezután Hentzi Platzként emlegették.

Végül az ostrom áttételes hatásának kell tekintenünk az új Királyi istálló kiépülését, pontosabban újjáépülését, amely alapvető változást eredményezett a tér délnyugati részének architektúrájában. A már álló udvari istállóépület falai az ágyúzás miatt leomlottak. Már a XVIII. század végén születtek olyan tervek, amelyek egy, az előudvar nyugati sávján és a tőle északra lévő területen áthúzódó, hatalmas istállólovarda együttes kialakítását vették célba, de ennek megvalósítására akkor még nem került sor.¹⁴⁹ Az 1847-ben elkezdett új, nagyméretű istálló építésének pontos időrendjét a kutatás eddig nem vizsgálta, s így csak közvetett bizonyítékok alapján keltezhetjük teljes elkészültét az 1854–1857 közötti időre.¹⁵⁰ Az új épület tulajdonképpen egy észak-déli hossz tengelyre felfűzött, három téglalap alaprajzú tömbből álló komplexum volt. A három, nyugat felé lépcsősen szélesedő tömb közül a legkeskenyebb déli a régebbi istállóépület felhasználásával jött létre, eredetileg kocsiszínként használták. A középső, szélesebb tömb teljesen új kialakítású volt – létrehozása érdekében el kellett bontani az előudvar északnyugati részén álló, különböző korú és jellegű építményeket, valamint vissza kellett bontani az északi zárófal egy szakaszát. Eredeti funkciója Reitschule (lovarda) volt. Végül az északi, négyzethez közelítő tömb – amely már teljes egészében a Szent György téren állt – felépítését is bontásnak kellett megelőznie: ennek esett áldozatul a hajdani török védműfal mellett állított barokk tüzérlaktanya. Az új északi tömb, amely középen udvart zárt közre, léptékében vetekedett a tőle északra álló Teleki-palotával. Keleti szárnyának földszintjén volt az istálló. A három

¹⁴⁸ Budapest Műemlékei I. köt. 586.p.; SZATMÁRI 2000. 686.p.

¹⁴⁹ CZAGÁNY 1966. 32.p. Eszerint a Szent György tér nyugati oldalán az építési anyagraktár [a zárófal déli oldalán – MK] és a tüzérlaktanya [attól északra – MK] helyén már 1763–1786 között felépült volna a Hofstallgebäude öse, amelynek átépítését 1789-ben Hillebrandt tervezte. Ez az állítás azonban így nem állja meg a helyét, legalábbis az északi részre biztosan nem! Tény, hogy az előudvarból egészen a térre kinyúló istállóépületre három terv született, az egyik 1789-es dátummal (CZAGÁNY 1966. 28.p. 24. ábra, 29.p. 25. ábra, 30.p. 26. ábra). Az is tény, hogy egy 1786–1791 között készült helyszínrajz (Situations Plan Der Festung Ofen... , a K.K. Landesbaudirection für Ungarn pecsétjével, BFL XV 203/2, közli.: Budapest Műemlékei I. köt. 65.p. 34. ábra) fel is tünteti egy, a fenti tervekre emlékeztető épület rózsaszínes kontúrjait a kérdéses területen, alatta halvány vonalakkal szerepelnek az itteni eredeti építmények. Ezzel szemben viszont a tüzérszárny épületét (l. 79. jegyzet) 1809-ben még felmérték, és később is szerepel a budai helyszínrajzokon. Vö. Johann Lipszky térképe (1810), Vörös László (1833) vagy Carl Vasquez térképe (1837). Mindezek alapján a tervezett, nagyméretű istálló építése az 1830-as évek előtt nem kezdődhetett el. Lásd Farbak Péter tanulmányát.

¹⁵⁰ Egy, a Fővárosi Levéltárban őrzött, 1822 körülre keltezett helyszínrajz (Situations Plan des kön. Schlosses zu Ofen samt den dazu gehörigen Neben-Gebäuden – BFL XV 203/24) érdekes elegyét adja az akkor meglévő és a tervezett állapotnak. A zárófaltól délebbre, más épületek mellett már szerepel egy keskeny, észak-déli irányú épület (R – Obere EH Stallung – azaz: felső főhercegi(?) istálló), amely a tervezettnél jól kivehetően a déli végét képezte. Építési kora bizonytalan, de valószínűleg azonos a Lipszky-féle és a Vasquez-féle térképen jelölt építménnyel. Tőle északra folytatódagasan

tömb kelet felé egyetlen tekintélyes, 150 méter hosszúságú, meglehetősen egyszerű homlokzatot alkotott, míg nyugat felé lépcsőzetes előreugrásokkal tagolódott. A keleti főhomlokzat egy 1857-es nézeti rajz¹⁵¹ szerint 35 tengelyes volt, a három tömbnek megfelelő, szimmetrikus elosztásban az alábbiak szerint: déli tömb 13 tengely, középső tömb 9 tengely, északi tömb 13 tengely. (A hármastagolás mellett az egyes tömböket azok végeinél finom kiülésű rizalitok osztották tovább 3–7–3, 1–7–1 és 3–7–3 formában.) A déli és északi tömb esetében az egyszerű kiképzésű ablakok három szinten sorakoztak, a középsőé viszont csak egy szinten, mivel itt nagyméretű, két szintet átfogó, félköríves teremablakokról volt szó. (Az utóbbiak esetében északi és déli ablak alatt kapuzat nyílt.)

Az istállóépületnek méretein és puszta építészeti formáján túl még egy hatása volt a Szent György tér délnyugati részének összképe szempontjából. Az északi zárófal és a kapu elbontásával megszűnt az az állapot, amely a palotát és annak városi előterét mind gyakorlati, mind vizuális szempontból jó három és fél évszázadra elszakította egymástól, s a város felől érkező tekintete a Zeughaus és az istálló között most már mélyen behatolhatott a palota korábban zárt udvaraiba.

Az 1850-es évek kapcsán még egy tulajdonosi, illetve funkcionális változást kell említenünk. A Teleki-palotát az állam 1850 körül vélhetőleg bérbe vette – s ekkor egyes vélemények szerint a királyi kancellária (!?) kapott volna benne helyet¹⁵² –, majd 1857-ben megvette. 1869-ben Kauser és Frey építészek jelentősebb

szerepel a tervezett toldalék, mégpedig láthatólag a később ténylegesen megvalósult alaprajzzal. A zárófaltól északra még mindig szerepel a tüzérlaktanya, de csak már mint „Ex Artillerie Gebaude” – azaz: „volt tüzérségi épület”. CZAGÁNY szerint (1966. 37–38., jórészt Ybl 1956-ra hivatkozva) István főherceg alatt 1847-ben Ladislaus Rupp bécsi Hofbaumeister Ingenieur Zitterbarth Mátyás építőmester kivitelezésével elkezdte „A XVIII. század második felében létesült istállóépület helyére ... a Hofstallgebaudet építeni, amelynek homlokzati és középfőfalai 1849-re már el is készültek.” Ugyanitt leírja, hogy a 1849-es tavaszi ostrom következtében „A Hofstallgebäude újonnan épült falai leomlottak...”, majd pedig, hogy 1851 decemberében folytatták az istálló építését. Hogy az 1847-es építkezések mennyire haladtak előre, pontosan nem tudjuk, de az 1848–49-es eseményeket megörökítő ábrázolások alapján elképzelhető, sőt igen valószínű, hogy az épületnek ekkor már a Szent György térre eső része is állt valamilyen szinten. YBL szerint (1956. 311.p.) a főhomlokzatot már le is vakolták. Az is tény, hogy a BTM Kiscelli Múzeumában olyan tervanyagot őriznek (alaprajzok, keleti homlokzati rajz és metszet), amelyek 1857-ből származnak. A tervek közül kettőt – emeleti alaprajz és homlokzat – röviden ismerteti FARBAKY 2001. 553.p. Az istálló elkészültét 1854-re teszi, akár csak YBL (1956. 320.p.), aki szerint az épületet az udvartartás részére szeptember 20-án adták át. Valószínű, hogy ekkor még nem fejeződött be teljesen az építkezés, mert HAEUFLER ekkor kiadott művében még ez áll (286.p.): „die Stallburg, dem Schlosse gegenüber, ein großes Gebäude, ist noch nicht vollendet.”

¹⁵¹ BTM Kiscelli Múzeum, II.5/A. 30.szj. A képet az előző jegyzetben idézett helyeken sem közölték.

¹⁵² Budapest Műemlékei I. köt. 429–430.p.; CZAGÁNY 1966. 174.p.. A jelzett szerzőknél némi kavarodás tapasztalható. Már CZAGÁNY könyve 188. oldalán szerepel a BFL-ben őrzött tervek leírásában: „Plan über den Zu und Aufbau nebst Adaptierung des Alten k. ung. Statthalter Presidial Amts u. Wohngebäudes, sogenanntes Teleki'sches Haus...” HAEUFLER (1854. 285.p.) úgy

átalakításokat hajtottak rajta végre. Az ennek kapcsán született terveken azonban úgy emlegetik, mint a Helytartói Hivatal régi épületét. Az északi és déli emeletes szárnyakat már korábban összekötötték egy földszintes nyugati szárnyal (ami zárt udvar kialakulását eredményezte), majd ezt kétemeletesre magasították. A nyugati homlokzat elé ekkor, a várfal irányában további földszintes toldaléképületek kerültek. 1873-ban a Honvéd Főparancsnokság működött benne.

Hasonló tulajdonosváltási folyamat játszódott le egy évtizeddel később a tér túloldalán a Sándor-palota esetében. Albrecht főherceg kiköltözése után az épület visszakerült a Pallavicini családhoz. A kiegyezés után a palotát az állam előbb kibérelte gróf Andrássy Gyula miniszterelnök és hivatala számára (ekkor Ybl Miklós vezetésével átalakítást, felújítást végeztek rajta), majd megvette azt állandó miniszterelnöki rezidencia céljára.¹⁵³

Miután a Teleki-palotát Honvéd Főparancsnokságnak használták, a volt karmelita kolostor épületét – az 1873-as Marek-féle térkép szerint – a királyi Főhadparancsnok céljára vették igénybe. A tőle északra, a Vízi-kapu felé állt „U” alakú építmény, a későbbi számozás szerint a Dísz tér 18., már az 1850-es évektől K.k. Genie Directions Gebäude, azaz a Császári és királyi Hadmérnöki Igazgatóság Épülete.¹⁵⁴ 1873-ban a Marek-féle térképen Ferenc József-kapunak nevezték a középkori helyén álló új kaput, melyet 1858-ban emeltek diadalkapu-szerű formában; középen kiemelt kocsibehajtóval, két oldalt egy-egy alacsonyabb gyalogkapuval. Északi oldalával a Dísz tér 1., a délivel a Dísz tér 18. épületekhez kapcsolódott.¹⁵⁵ (Az utóbbi azonos az említett hadmérnökségi épülettel.)

A Királyi istálló kiépítése és a Teleki-palota átalakítása után a tér összképe szempontjából fontos, máig ható mozzanat a Sikló kialakítása volt. A Budai Hegypálya – ahogy akkor nevezték – építése 1868-ban gróf Széchenyi Ödön javaslatára indult el Wohlfarth és Juraszek tervei alapján. Megnyitására 1870. március 2-án került sor. A pálya Szent György téri végénél a kor stílusának megfelelő fém-üveg szerkezetű állomást emeltek.¹⁵⁶

Nem egészen egy évtizeddel később újabb jelentős építkezés történt a téren, ezúttal az északi oldalon. A középső tömb déli részén álló négy házat – közöttük a

---

emeleti az épületet (miután előtte Albrecht főherceg és helytartó Sándor-palotabeli szállását leírta!), hogy „worin jetzt die Kanzlei Sr. k.k. hoheit sich befindet.” azaz: „ahol most ő császár- és királyi fenségének kancelláriája található”, vagyis a leírás a főhercegi (helytartói) és nem a cs. és királyi felség (die k.k. Majestät) kancelláriájáról szól, mint ahogy azt Horler és nyomában Czagány véli. Másrészt Czagánynak az az állítása, miszerint az 1869-es átalakítás a „Helytartóság céljainak megfelelően” történt volna, értelmetlen, mivel e hivatal a kiegyezés után megszűnt.

¹⁵³ CZAGÁNY 1966. 159.; FARBAKY 1994.(dok.) 36–37.p. Utóbbi Ybl Ervinre hivatkozva megjegyzi, hogy az állam már 1874-ben csere útján megszerzi az épületet. Ezzel szemben egy, a palotáról név nélkül megjelent 1929-es cikk (n.n. 1929. 11.p.) szerint „... az 1881. évi XXVIII. törvénycikk felhatalmazza a miniszterelnököt, hogy azt 179.142 forintért a miniszterelnöki hivatal állandó elhelyezésére megszerezhesse.”

¹⁵⁴ Budapest Műemlékei I. köt. 580.p.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ Budapest lexikon II. köt. 399.p.

*A miniszterelnökségi (Sándor-) palota főhomlokzata, 1890-es évek.
Fénykép, Weinwurm Antal felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

vízmű épületét – lebontották, majd részben helyükre, részben tőlük délre, a térből kiszakított sávra 1879–1881 között a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium épületét emelték.¹⁵⁷ A Kallina Mór által tervezett impozáns, neoreneszánsz épület a tér addigi legmagasabb (pince + 5 szint: földszint, magasföldszint, 3 emelet) és éppen ezért környezetéből kétségkívül alaposan kirívó építménye volt. Tizenegy tengelyes főhomlokzata a tér felé nézett, középső öt tengelyében erős kiülésű rizalittal, melyet felül attika koronázott. A rizalit elé még egy, a negyedik szint magasságáig tartó négyoszlopos kolonnád szögelt ki. A kolonnád főpárkánya fölött az oszlopok vonalában elhelyezett négy magyar hadvezér kőszobra állt: Árpádé, Hunyadi Jánosé, Zrínyi Miklósé és Nádasdy Ferencé.¹⁵⁸ (Egy szinttel feljebb az attikát ugyanilyen kiosztásban négy harci jelvény díszítette.) A főhomlokzat erős vertikális tagolása mellett itt is, mint a két, utcára néző oldalhomlokzaton határozott horizontális tagolás érvényesült. A második és a negyedik szint fölött erőteljes övpárkány, az ötödik szint

¹⁵⁷ Az építkezés kezdete és folytatása jól nyomon követhető az Építési Ipar 3. évfolyamának (1879) januári, márciusi és áprilisi számaiból (2–106./9., 4–108./24., 10–114./68., 12–116./83., 14–118./96.p.. A 4.évf.(1880) 19–175.sz. (május 9.) 153.p. már a bokrétaünnepről szól. Itt megemlítik az alapozáskor előkerült régészeti maradványokat, és a különböző technikai problémákat okozó korábbi pincék előbukkanását.

¹⁵⁸ Építési Ipar 4.évf.26–182.sz. (1880.június 27.) 210.p. A szobrokra kiírt pályázatról: 27–183.sz. (1880.július 4.) 220. A pályázat győzteseiről: Árpád – Kis György, Hunyadi – Vasadi Ferenc, Zrínyi – Donáth Gyula, Nádasdy – Engel József.

felett egyszerűbb koszorúpárkány futott végig. (Az utóbbi felett a főhomlokzaton a középrizalitnál attika, két oldalán ballusztrád húzódott, mely utóbbi röviden az oldalhomlokzatokra is befordult.) A vízszintes tagolás további megerősítést nyert az egyes szintek eltérő építészeti megfogalmazása által. Az egyszerű ablakos földszintet és a mezzanint kváderes külső burkolat fogta egybe az övpárkány magasságáig. Az első emelet, a „piano nobile” (itt voltak a miniszteri és az államtitkári iroda termei, valamint a miniszteri lakosztály!)¹⁵⁹ nagyobb méretű és díszesebb kiképzésű ablakaival nyert kiemelést, míg a párkánnyal elválasztott második és harmadik emelet ablakai ismét egyszerűbb formájúak voltak.

A jószerevével még el sem készült épület hamarosan kicsinek bizonyult, és ezért már 1889/1890-ben kibővítették északi irányban, az előbbihez hasonló stílusban. E bővítésnek a középső területrészt újabb két telke, illetve polgári háza esett áldozatul. Ezzel azonban a két utca közötti telektömb átépítése még nem fejeződött be.

A Honvédelmi Minisztérium épülete mögött észak felé további katonai igazgatási intézmény, a Magyar Királyi Honvéd Főparancsnokság elhelyezése vált szükségessé. Az új objektum csak a tömb északi, Dísz tér felőli oldalán lévő épületek, a Főörség, az evangélikus templom, iskola, paplak együttes, valamint további két polgári ház és a két köz helyén lehetett felállítani. A Hauptwacht (Főörség) és a többi épület kérdésével már jóval korábban, 1877-ben, majd 1880-ban foglalkozott a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT), s az őrségi épület elbontása addigra már meg is történt.¹⁶⁰ (Elveszítvén katonai szerepét szükségtelenül „belelógott” a két kapu közötti útba, s elbontása a szabad kelet-nyugati forgalom biztosítása érdekében vált kívánatosná. Ennek érdekében az új épület homlokzata is csak jóval délebbre volt elhelyezhető.) A két magánházat nyilván megvásárolták, a templom-iskola együttest azonban csak akkor tudták elbontani, amikor 1895-ben új templomot, illetve parókiát és iskolát építettek fel helyette az egyház számára a Bécsi kapu téren.¹⁶¹

Az 1895/1896-ban felépült új parancsnoksági épületet is Kallina Mór tervezte neoreneszánsz stílusban.¹⁶² A négyszintes (pince + földszint, magasföldszint, két emelet) főhomlokzat a Dísz térre nézett, míg a hátoldal közvetlenül csatlakozott a Honvédelmi Minisztérium toldaléképületéhez. Így végül is a két épület gyakorlatilag egyetlen, építészetileg egybeforrt tömböt alkotott. (Mi több, később a Főparancsnokság a minisztérium rovására gyarapodott, amikor annak toldalékát telekkönyvileg is

¹⁵⁹ Építési Ipar 5.évf.9–217.sz. (1881. február 27.) 34.p.: Az épület 163 szobája közül huszonegyet a miniszter, tizenkilencet az államtitkár foglalt el. Az ő szobáik a Várszínház felé néztek. A többi 123 szoba hivatali helyiség volt.

¹⁶⁰ SIKLÓSSY 1931. 347., 384.p.

¹⁶¹ SZTEHLO 42.p.; SIKLÓSSY 1931. 395.p.; GYÖRY 1935. 29.; Budapest Műemlékei I. köt. 579–580.p.

¹⁶² Az épületről ismét az Építő (sic!) Ipar számol be a 21.évf. (1897) két számában. A 6–1049. sz. (február 10) 39.p. A már elkészült épületet írja le, ismét megemlítve a korábbi pincéket, mint az alapozásnál jelentkező problémát. (A 40.oldalon szerepel a teljes épületegyüttes földszinti alaprajza.) A következő számban 7–1050.sz. (február 17.) 45.p.: részletesen olvashatunk az építésben közreműködőkről, valamint az építkezés költségeiről. Eszerint a korábbi Honvédelmi Minisztérium toldalék építmény 80 000, a Honvéd Főparancsnokság 380 000, utóbbi berendezése további 60 000 Ft-ba került. (Uo. ,46. p.: az együttes I. emeleti alaprajza.)

*A Teleki-palota és a Honvédelmi Minisztérium a Szent György téren, 1895 körül.
Fénykép, Erdélyi Mór felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

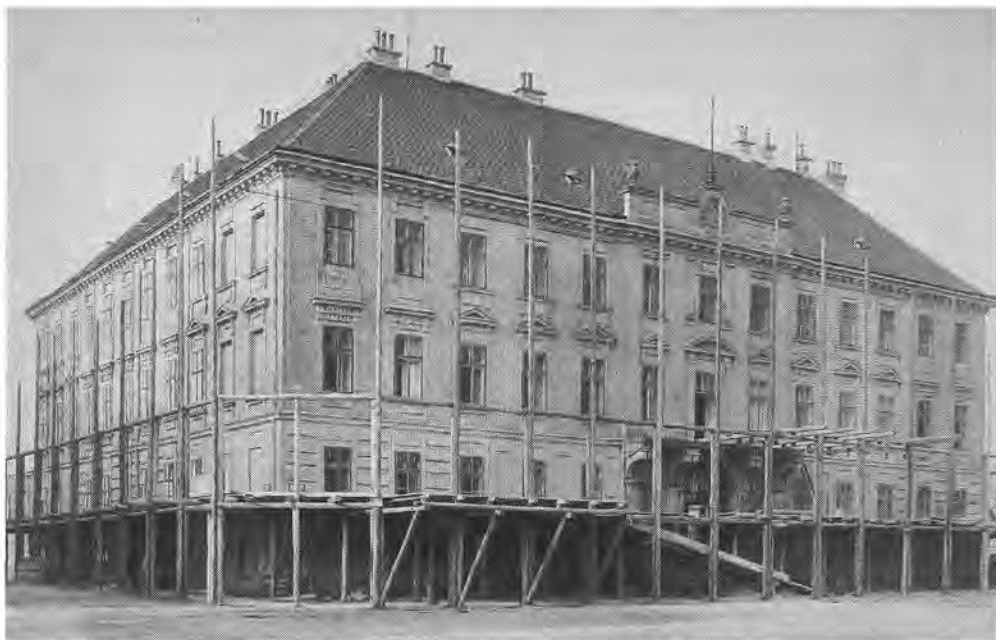
hozzá csatolták.) A főhomlokzat kilenc tengelyes volt (3–3–3 kiosztással) középső három tengelyében erősen előreálló rizalittal, amelyet négy oszlopos kolonnád díszített. (A délinél szűkebb Dísz téri homlokzatot részben a tér felőli látvány, még inkább az azt közrefogó utcák szigorú új szabályozása, szélesítése határozta meg.) A második szintről induló kolonnád azonban nem egyszerűen a koronázó párkánynál záródott, az architráv és a fríz felett timpanon ékesítette. A homlokzat vertikálisát tovább hangsúlyozta a tetőből kiemelkedő kupola.

A Magyar Királyi Honvéd Főparancsnokság mellett azonban továbbra is a volt karmelita kolostor épületében működött a Császári és Királyi Főhadparancsnokság.¹⁶³

Mivel a Honvéd Főparancsnokság új helyet kapott a tér közepén, a funkcióját veszített Teleki-palotát 1892-ben a kincstár eladta Habsburg József főhercegnek 320 000 forintért. A főherceg megszerezte a palotától északra álló négy polgári házat és a kincstári tulajdonban lévő kis tűzérési laktanya épületét, sőt a közvetlenül a palota mellett húzódó Bánffy utca (volt Bánffy köz) területét is.¹⁶⁴ A tulajdonoscseré jó egy

¹⁶³ Budapest Székesfőváros területének térképe 1:5000, Bp. 1908.

¹⁶⁴ Budapest Műemlékei I. köt. 430.p.; CZAGÁNY 1966. 174.p. Mindkét szerzőnél egyszerűen csak a József főherceg megnevezés szerepel, ami ebben a formában félrevezető. Bár erre külön adatot nem találtam, valószínű, hogy az épületet eredetileg József nádor fia, József Károly Lajos főherceg (1833–1905) vette meg, aki 1869-től a magyar királyi honvédség főparancsnoka volt. (HL 190–191.p.) Az ő halála után kerülhetett az épület fiának, József Ágost főhercegnek (1872–1962) a tulajdonába.

*A felállványozott Teleki-palota az átalakítás kezdetekor, 1901.
Fénykép, Weinwurm Antal felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

évtizeddel később az eredeti épület gyökeres külső átépítésével járt, s hasonlóan erőteljes átalakítás várt a palotától északra lévő területre is. (A Teleki-palota és környéke már 1880-ban egyik célterülete volt a királyi palota bővítésével kapcsolatos városrendezési terveknek, igaz, akkor még ide két nyilvános épület elhelyezését tervezték.¹⁶⁵)

A munkálatok ismertetése előtt meg kell említenünk még egy, az egész tér szempontjából kisebb, intermezzo jellegű eseményt. Engedve a közvélemény nyomásának, egy 1898 novemberi uralkodói rendelet nyomán 1899 augusztusában elbontották és elszállították a felállítására óta politikai és közéleti viták kereszttüzében álló Hentzi-emlékművet, amit sokan a hazafias érzések meggyalázásaként tartották számon, eltüntetésé érdekében még felrobbantását is megkísérelték. Az emlékmű helyére a nem sokkal korábban meggyilkolt Erzsébet királyné szobrának kellett volna kerülnie, de erre – és a kapcsolódó térrendezési tervek megvalósítására – végül nem került sor.¹⁶⁶

A főhercegi palotát Korb Flóris és Giergl Kálmán 1902-ben készített terve alapján 1904–1905-ben átépítették. Az addig többé-kevésbé eredeti copf formában fennmaradt palota teljesen új, a századforduló eklektikus stílusának megfelelő szecessziós-neobarokk köntöst kapott, s több helyen kibővítették. Nyugat felé, az egykori földszintes toldalékok helyén – tehát a már meglévő nyugati szárny mellett – új, kétemeletes szárnyat emeltek. Ennek az új szárnynak egy része azonban észak

¹⁶⁵ SIKLÓSSY 1931. 384.p.

¹⁶⁶ Budapest Műemlékei I. köt. 586.p.; SIKLÓSSY 1931. 395.p.; SZATMÁRI 2000. 687–688.p.

felé – mintegy önálló toldalékszárnyként – túlnyúlt az eredeti nyugati homlokzat vonalán (parancsörtiszi szárny). Végül kisebb, de jelentőségében hasonló átalakítás történt az északi homlokzat előtt, ahol egy keskeny, háromszög alakú eléépítéssel az eredetileg trapéz alaprajzú törzsepületet derékszögű négyszög formájúra egészítették ki, észak felé, középen íves alaprajzú nyitott kocsibehajtóval. A fenti bővítések után az épület főbejárata az északi homlokzatra került át.¹⁶⁷

A palota Szent György téri korábbi főhomlokzata – az ablakok formájáig bezáróan – teljesen átalakult. Az északi bővítés következtében némiképp megnyúlt homlokzatnak még az alapkiosztása is megváltozott: a földszinten az eredeti tizenhárom tengely ugyan megmaradt (azzal együtt, hogy a középső kaputengely helyére ablak került), de az emeleteken tizenegy-tizenegy tengelyre módosult. Ráadásul az addig a középső három tengelyt diszkrétén kiemelő rizalit megszűnt, helyette a két szélső axis (a földszinten 2–2 tengely, az emeleteken 1–1 tengely) nyert igen erőteljes hangsúlyt egy-egy saroktoronyt imitáló rizalit megoldással. A két saroktorony-imitációt felfelé, a tetőzet szintjéből kiálló két kisebb torony formájában vezették tovább. A tető nem kevésbé látványos átalakításon ment át. Szélét a főhomlokzat vonalától hátrébb vonták, helyére – a két tornyocska között – előreálló, ívsoros főpárkány került a homlokzat lezárásaként, amelyre felülről közvetlenül csatlakozó, girlandos, vázákkal díszített attikát ültettek, melyet középen tojásdad oromzati dísz – alatta címer – szakított meg. Az oromdísz mögött zászlórúd nyúlt a magasba.¹⁶⁸

A palota északi irányban történt bővítése előtt kiiktatták a Bánffy utcát, s elbontották a Fehérvári-kapu helyéig sorakozó épületeket, kialakítva a főhercegi palota kertjét, amelyet keletről, a Szent György utca felől, illetve északról, az utcának az egykori Fehérvári-kapu irányában ívesen kihajló szakasza felől magas kőfallal vettek körül. E falszakasz mögött építették fel a főhercegi luxus istállókat és kocsiszíneket. A kert díszes főkapuja keleten, közvetlenül a palota északkeleti sarka mellett nyílt.

A Szent György utcai épületek elbontása és az új főhercegi kert kiépítése gyökeres változást hozott az utca északi torkolatánál is. A kaputornyot és a hozzá csatlakozó erődítésekét már 1892-ben, a negyedszázados koronázási emlékűnepség kapcsán elbontották, majd ide vezették be 1893-ban a nyugati irányból kiépített új útvonalat, a Palota utat.¹⁶⁹ Ennek tulajdonképpen déli továbbvezetését szolgálta a Szent György utca íves, tölcserés kiszélesítése északnyugati irányban, mely által itt kisebb, háromszög formájú teresedés jött létre.

A főhercegi palota az átalakítások után léptékben és arányaiban méltó párja lett a Honvédelmi Minisztérium – Főparancsnokság együttesének, stílusában azonban teljesen elütött attól.

A főhercegi palota XIX–XX. század fordulóján történt átépítési munkáival csaknem párhuzamosan még egy másik, jelentőségében és léptékében nagyobb

¹⁶⁷ Budapest Műemlékei I. köt. 430.; CZAGÁNY 1966. 174.p.

¹⁶⁸ Az épület új, eklektikus köntösének leírásával ismereteim szerint publikáció eddig nem foglalkozott, ezt a rendelkezésre álló fotóanyag alapján tettem meg.

¹⁶⁹ SIKLÓSSY 1931.389–390.p.; LECHNER 1924. 243.p. 499.kép felirata szerint már 1887-ben elbontották!

*A Zeughaus kapuja az északi, Szent György téri homlokzaton, 1890-es évek.
Fénykép, Goszleth István felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

építkezés zajlott a téren, amelynek befejezése után jó fél évszázadra rögzült a helyszín architektonikus környezete.

A királyi palota 1890-es években elkezdődött átépítési, bővítési folyamata a századfordulóra elérte a Szent György tér déli szélét.¹⁷⁰ Ennek következtében megváltozott a Zeughaus funkciója: fegyvertárból előbb konyha és a szolgáló személyzet szállása lett, majd a palotaépítési bizottság irodájává alakult át. Az épületet a bizottság később megvásárolta a katonai kincstártól, és 1897–1901 között teljesen elbontatta, mivel helyére – részben – a királyi palota két új, Hauszmann Alajos tervezte szárnyának kellett felépülnie. (A Zeughaus elbontása már a korábbi

¹⁷⁰ A palota építkezésének menete legutóbb röviden összefoglalva: MAGYAR 2000. 48–5p.

A Zeughaus udvara, 1901 előtt.

Fénykép, Klösz György felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.

időkben, a városrendezési tervpályázatok kapcsán felmerült.)¹⁷¹ A barokk épület bontásával együtt eltűntek az abba belefoglalt egyetlen középkori építmény, a kaputorony/Friss-palota felmenő falai.¹⁷²

A tér déli szélén felépült új, téglalap alaprajzú, közepén udvart magába foglaló északi palotaszárny (amely nagyjából a mai „A” épületnek felel meg), a Zeughaus alapterületének kevesebb, mint egynegyedét tette ki, csak az északnyugati részét foglalta el. Az egykori Zeughaus északkeleti és keleti részén – kapcsolódva a korábbi keleti, teraszjellegű kerthez – reprezentatív kertet alakítottak ki, mely azonban az észak-déli lejtési viszonyok miatt a térhez képest jóval mélyebben, süllyesztett szinten helyezkedett el. Északról, a tér felől az új északi palotaszárny északkeleti sarka és a keleti várlejtő között húzott neobarokk stílusú, kettős kőoszlopokkal tagolt, mívés kovácsoltvas kerítés határolta, amelynek középpontjában díszes kiképzésű, kőkeretezésű kaput nyitottak. A kerítést keleti végénél masszív kőpillér zárta le, tetején a Donáth Gyula által készített hatalmas bronz Turul-szoborral (1905). Mivel a kerítés és a kapu a tér szintjére került, az összeköttetést a mélyebb szinten lévő kert felé kétkarú, szimmetrikus elrendezésű lépcsővel oldották meg úgy, hogy a kerítés, az azt alátámasztó támfal és a lépcső igen dekoratív építészeti egységet alkotott.¹⁷³

¹⁷¹ BÁNRÉVY 1933. 136–137.; Budapest Műemlékei I. köt. 587p.; CZAGÁNY 1966. 41., 44–45.p.; FARBAKY 2001. 241–245. p.

¹⁷² A bontást a kaputorony pincéinek szintjén fényképen is megörökítették. Az ismeretlen által készített fotó(k) egy példánya a BTM Kiscelli Múzeumában található (BTM ltsz.: 16.961.1.)

¹⁷³ HAUSZMANN é.n.(1912) 53.p.; CZAGÁNY 1966. 62.p.

*Földmunkák a lebontott Zeughaus helyén, háttérben a Teleki-palota, 1901 körül.
Fénykép, ismeretlen felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

Az északi palotaszárny, mint láttuk, a korábbi épülethez képest kisebb léptékben készült, sajátos funkcióval és sajátos építészeti megoldással. Szerepe fogadó, átvezető jellegű volt a tőle délre felépült másik új, reprezentációs szárny (a mai „B” épület) felé. E funkció építészeti elhelyezésének nehézségét az erős észak-déli lejtésű terepviszonyok okozták: ami a Szent György tér felől az épület földszintje volt, az a palotaudvar felől emeletként jelentkezett. Így a tér felé az építmény egyemeletesnek látszott, ténylegesen azonban kétemeletes volt. Hauszmann Alajos, a palota tervezője ezt a kérdést úgy oldotta meg, hogy a tér felől érkező fő forgalmat a hossz tengely mentén keresztülvezette az épületen, s eközben a Szent György téri főkapu szintjétől a középső zártudvar, illetve rámpa közbeiktatásával vezette le azt a palotaudvar szintjén nyitott déli kapuig. Így a felső kapun behajtva, illetve belépve – lépcső igénybevétele nélkül – kelet felé rögtön a piano nobile volt elérhető, s egy dekoratív előcsarnokon, valamint három másik reprezentatív termen keresztülhaladva lehetett átjutni a délebbi szárnyban elhelyezkedő bálterembe. A felül behajtó kocsik az alsó kapun távozva közvetlenül ráfordulhattak az új palotaszárny nyugati homlokzata és az istálló között változatlan formában

meghagyott útra, amely továbbra is a fő összeköttetést biztosította a Szent György tér felől egészen a palota belső, Oroszlános udvaráig.¹⁷⁴

Az északi palotaszárnynak a tér szempontjából meghatározó északi homlokzata kilenc tengelyes volt. A középső három tengelyben elhelyezett főkapu előtt négyoszlopos kolonnád állt, főpárkánya felett négy kis lizénával tagolt attikafallal. Az attika közepén Jankovics Gyula háromalakos Hungária-szoborkompozíciója állt. A háromtagú kapuzat két szélén egy-egy kisebb, egyszerű kivitelű, egyenes záródású gyalogkapu helyezkedett el. Fölöttük a második szinten kisebb körablakok nyíltak. A középső, kocsiforgalmat szolgáló kapunyílás íves volt, s a homlokzat mindkét szintjét átfogta. Lezárására egy Jungfer Gyula által kovácsolt kétszárnyú, dús díszítésű, neobarokk rácsos kapu szolgált.¹⁷⁵ A főhomlokzat két oldalán lévő három-három tengelyben viszonylag egyszerű, íves szemöldökű ablakok nyíltak: a földszinten (piano nobile!) magasabbak, balusztrádos könyöklővel, az emeleten alacsonyabbak. Érdekes a két oldal tetőzetének kialakítása: a főpárkány felett végig balusztrád húzódott, amelynek két végét trófeák díszítették. Magát a tetőt e két oldalon egy-egy manzard-kupola zárta le. A tetőzet két végének ilyen formájú kiemelését az oldalhomlokzatok rizalitos kialakítása indokolta. (A keleti homlokzat – a déli összekötő nyaktaggal – tizenöt tengelyes volt, két végén igen enyhe kiülésű, három-három tengelyes rizalittal. A nyugati, rövidebb homlokzaton csak nyolc tengely kapott helyet, végein egy-egy két tengelyes, a keletieknél jóval erősebben előreálló rizalittal.)

A királyi palota bővítési munkái kapcsán még egy, a Szent György teret érintő változásról kell beszámolnunk. A palota századfordulós külső architektúrájának megfelelő új köntöst kapott a Királyi istálló épülete is.¹⁷⁶ A formára igazítás elsősorban a középső tömb homlokzatát érintette. Két szélső rizalitja hangsúlyosabb kiemelését kapott, amelyet kettős pilaszteres keretézéssel értek el. A közöttük levő részen egyrészt lecserélték az egy sorban elhelyezkedő, nagyméretű teremablakokat, s helyükre kisebb ablakokat nyitottak két szinten, másrészt az ablaktengelyek közötti, korábban sima falfelületeket fél oszlopokkal tagolták. Némi átépítés történt az épület keleti homlokzata előtt hosszan elnyúló terasznál is. Egészen új keretézést kaptak az ablakok. Az épület teljes hosszában attikát építettek a főpárkány fölé, amely a középső tömb és a főhomlokzat két végét lezáró rizalit felett díszesebb kiképzésű volt. A tetőzet is az új hangsúlyokat tükrözte: a főhomlokzat négy rizalitja fölé manzard-kupolák kerültek.¹⁷⁷

¹⁷⁴ HAUSZMANN é.n.(1912) 37–38.p. A palota korabeli térfűzési, megközelítési rendszere legjobban a földszinti és I. emeleti alaprajzokon (22–23.p.), illetve a képmellékletek között az első, A magyar királyi vár helyzetterve című színes ábrán látható, mely utóbbi a kertek elrendezésére nézve is a legjobb forrás. (Előbbiek újabb közlése: MAGYAR 2000. 52–53.p. 90–91. képek, utóbbi: ALFÖLDY 2000. 75.p.128. kép.) Lásd még: CZAGÁNY 1966. 75–76., 110–111.p.

¹⁷⁵ CZAGÁNY 1966. 61–62.p.; FARBAKY 2001. 255–256.p.; a kapu fotója: Hauszmann é.n.(1912) 30.p., CZAGÁNY 1966. 60.p. 68. kép

¹⁷⁶ HAUSZMANN é.n.(1912) 52.p. , kép: 49.p.; FARBAKY 2001. 258.p.

¹⁷⁷ Az átalakítások formája röviden említve: FARBAKY 2001. 259.p.

*Szent György utca Hübner József vendéglőjével, 1890-es évek.
Fénykép, Weinwurm Antal felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

A külső átalakítás mellett megváltoztatták az épületbelsőt is. Mivel a palota nyugati, alsóbb udvarán (Csikós udvar) új lovarda épült,¹⁷⁸ a korábban lovardaként is használt istállóépület földszintjét most már teljes hosszában istállónak tudták kialakítani, ez indokolta a közepső lovardatömb ablakainak lecserélését.

A palota építkezéseinek lezárásával sok tekintetben máig hatóan rögzültek a térfalak, a következő negyven évben a környező épületekben már inkább csak funkcionális változások és belső átalakítások zajlottak. Az építészeti összkép változatlansága mellett a királyi palota, vagy – ahogy Hauszmannék nevezték – a Királyi Vár közvetlen szomszédságába került tér élete sokkal változatosabban, mozgalmasabban alakult.

1916. december 30-án a Szent György tér történetének mind ez idáig talán legrepresentatívabb eseménye zajlott le. A Ferenc József halála után e napon királlyá koronázott IV. Károly lóháton ülve itt végezte a koronázási ceremónia részeként a négy világtáj felé történő kardvágás, a téren külön e célra kialakított koronázási dombon. Ez a kisebb kerekded halom, melyet az ország egész területéről összehordott földből formáztak, a tér hossz tengelyében helyezkedett el, a Sándor-palota déli homlokzatának vonalától kissé délebbre. A négy égtáj irányából négy

¹⁷⁸ HAUSZMANN é.n.(1912) 52.p., kép: 50–51.p.; MAGYAR 2000. 54–55.p.; FARBAKY 2001. 259–260.p.

*Nézelődők a koronázási dombon, IV. Károly megkoronázásakor, 1916.
Fénykép, Müllner János felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

kis, balusztrádok közé fogott rámpa vezetett fel a tetejére. A domb rámpák közötti körcikk alakú oldalait gyeptégla fedte, közepükön kör alakú virágdíszsel. Az előkészületek idején aggodalmat váltott ki, hogy a téli idő miatt a rámpák felülete csúszóssá válhat, és ezen a király lova megbotolhat. Szerencsére ez a kellemetlen esemény nem következett be, s a kardvágások annak rendje szerint megtörténtek: „A várpalota elé érve a menet résztvevői a domb köré sereglettek, melyre a király, a fején a szent koronával, felvágatott. A hófehér mén a domb tetején felágaskodott, miközben a király délnek és nyugatnak, északnak és keletnek fordulva egy-egy vágást tett kardjával annak jeléül, hogy az országot megvédi, bármely irányból is fenyegetné veszély. Erre a királyi aktusra, mely lovasteljesítménynek is csodálatos volt, minden oldalról szünni nem akaró, lelkes éljenzés harsant fel.”¹⁷⁹ Az ünnepi esemény Szent György téri dekorációs részét, beleértve a koronázási domb kialakítását, Kós Károly tervezte.¹⁸⁰

A palotának mint királyi rezidenciának a napjai ekkor azonban már meg voltak számlálva: 1918 januárjában a királyi pár még egyszer ellátogatott falai közé, további magyarországi tartózkodásuk során azonban előnyben részesítették

¹⁷⁹ HORTHY 1990. 95.p. Amennyire a korabeli filmfelvételekről megítélhető, Horthyt némiképp megcsalta az emlékezete: a ló ugyanis nem ágaskodott fel a kardvágások közben.

¹⁸⁰ F. DÓZSA 1996. 8–9.,12.,17.p. (utóbbi a kardvágásról)

*Tömeg a Honvédelmi Minisztérium előtt, 1918. november.
Fénykép, ismeretlen felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

gödöllői kastélyukat.¹⁸¹ A király hivatalos minőségében utoljára 1918. október 24-én tartózkodott Budán.¹⁸² (Ezt azonban három évvel később még egy félhivatalosra sikeredett látogatás követte.) A palota ettől azonban még a hatalom szimbóluma maradt, másnap az egyetemi ifjúság ide vonult demonstrálni. A tüntetők békésen és gyakorlatilag akadálytalanul bejutottak az épületbe, azonban kifelé jövet a karhatalom az Oroszlános udvaron brutálisan szétverte őket.¹⁸³

Szinte pontosan két évvel a királykoronázási ceremónia után, 1918. december 12-én – tehát az őszirózsás forradalom nyomán kikiáltott köztársaság idején – kevésbé fényes felvonulás színtere volt a Szent György tér és környéke. A fővárosban állomásozó két

¹⁸¹ HOLLÓ 2000. 31.p. Eszerint a látogatásra január 25-én került sor. Sajnos a királyi palotában tett új-/modern kori uralkodói látogatások időrendje a mai napig nincs összeállítva, illetve nem tudok a korra vonatkozó királyi itinerárium létezéséről sem. Az adatok csak szórványosan álltak rendelkezésemre.

¹⁸² Vörös Károly szerint a Debrecenből visszatérő IV. Károly király október 24-én még Budán – vélhetőleg a Várban (!?) – folytatott tárgyalásokat az olasz fronton kialakult válságos helyzetről. VÖRÖS 1978. 759.p. Erre azonban más adatot nem találtam!

¹⁸³ VÖRÖS 1978. 759–760.p.; KÁROLYI 1977. 140–141.p. Ő ugyan az eseményt október 24-re teszi. Itt köszönöm meg Erdei Gyöngyi szíves segítségét, aki a Károlyi- és Harrer-féle adatokra felhívta figyelmemet.

gyalogezered – mintegy 7–8 ezer fő – tüzér egységekkel megerősítve a Várba vonult a Miniszterelnökség elé, és fegyvereit a Honvédelmi Minisztérium épületére irányítva követelte Bartha Albert honvédelmi miniszter eltávolítását a kormányból. Miután Károlyi Mihály miniszterelnök szöveget intézett hozzájuk és a követelést elfogadták, az egységek rendben, fegyverhasználat nélkül elvonultak körleteikbe.¹⁸⁴

A forradalmak alatt a királyi palota nevét Nemzeti Palotára változtatták, akkori szerepéről keveset tudunk. Károlyi egy elejtett megjegyzéséből tudjuk, hogy itt volt a hivatala, s a palotát nagy valószínűséggel a köztársasági elnöki megbízása (1919. január 11.) alapján foglalta el. 1919. március 21-én itt értesült lemondásáról, illetve arról, hogy átadta a hatalmat a magyar munkásosztálynak.¹⁸⁵

A tanácsköztársaság bukása után a palota egyes részeiben az Antant Katonai Missziójának irodái működtek, s tulajdonképpen ez mentette meg attól, hogy a Budapestet megszálló román csapatok kifosszák. A rend fenntartása végett azonban egy századnyi román katonaság szállta meg a királyi istálló épületét.¹⁸⁶

Újból rezidenciális szerepet csak 1920. április elsejétől, Horthy Miklós kormányzó beköltözésétől kapott. Horthy ezt így indokolta: „A kormány felkért, hogy a királyi várpalotában lakjam. El kellett ismernem ennek a kívánságnak az indokait, mert a kormányzó kabinetirodája és katonai irodája, melyek a nagy ügyfélforgalmat lebonyolították, úgyszintén a testőrség ... igen sok helyiséget igényelt.”¹⁸⁷ (A kormányzó nem a régi királyi lakosztályt, hanem a századfordulós krisztinavárosi szárnyat, a mai „F” épületet lakta.)¹⁸⁸ A palota nevében nem változott, továbbra is Királyi Vár maradt, bár leggyakrabban csak „a Vár”-ként emlegették.

A királyi palotával ellentétben a Szent György tér a Habsburg-család nádori ága révén megőrizte rezidenciális szerepét: József főherceg és családja egészen 1944-ig a számára átalakított palotában lakott. Az 1902 óta katonáskodó, az első világháború alatt fontos parancsnoki pozícióban lévő főherceg 1918-ban és 1919-ben rövid időre kétszer is a király után legmagasabb közjogi tisztséget töltötte be. 1918. október 27–31. között homo regiusként (királyi emberként, azaz a király személyes megbízottjaként) ténykedett. Tisztségével élve október 29-én ő nevezte ki gróf Hadik Jánost miniszterelnökké. Miután azonban az őszirózsás forradalom miatt a kormányalakítás nem történhetett meg, a népakaratnak megfelelően október 31-én gróf Károlyi Mihályt tette meg miniszterelnöknek,¹⁸⁹ kora reggel, a főhercegi

¹⁸⁴ BORSÁNYI 1988. 168–169.p.; MT 8. 143–144.p.; KENDE 1979. 88–89.p. Bartha leváltása azonban ekkorra már megtörtént!

¹⁸⁵ KÁROLYI 1977. 201.p. Ezt a korszakot a királyi palota két világháború közötti történetével foglalkozó legújabb munka is csak nagyon érintőlegesen említi. UJVÁRY 2001. 106–107.p.

¹⁸⁶ Az amerikaiak Harry Hill Bandholtz tábornok vezetésével 1919. augusztus 11-én foglalták le a palota egy részét irodának, ténylegesen augusztus 16-án költöztek be. Őket követték a britek, majd az olaszok, illetve a franciák. BANDHOLTZ 1993. 27–29., 32.p. A palotába való bevonulást megkísérlő román katonaságról: 75–76.p., az istállót megszálló egységről: 85–86.p.

¹⁸⁷ HORTHY 1990. 140.p.

¹⁸⁸ Uo., illetve UJVÁRY 2001.108.p.

¹⁸⁹ Habsburg József Ágost főherceg életútjára általában HL 191–192.p., Az események menetéről (október 27.,29.,31.) MTK III. 840.,842. p.

A Sándor-palota nyugati homlokzata.

Fénykép, Erdélyi Mór felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.

palotában. Károlyi kormánya még aznap a főherceg kezébe tette le a királynak szóló esküt, és délután a Sándor-palotában sor került az első kormányülésre. Másnap a király feloldotta a kormányt a neki tett eskü alól.¹⁹⁰ (Alig egy hónap múlva, november 2-án viszont a főherceg és fia, József Ferenc tették le az esküt a Nemzeti Tanácsra, majd november 16-án a köztársaságra.)¹⁹¹

A főherceg a forradalmak alatt vidéki birtokára, Alcsútra vonult vissza.¹⁹² A tanácsköztársaság megalakulása után – távollétében – a palotájában kezdte el működését a Vörös Őrség 1919. március 29-én.¹⁹³ (A „dicsőséges 133 nap” alatt a palota bútorainak egy részét ellopták.)¹⁹⁴ Habsburg József a tanácsköztársaság bukását követően, az (ellen)forradalmi szervezkedést folytató Friedrich István gyáros és köre hívására visszatért, és 1919. augusztus 7-én kormányzónak nyilatkozta magát, majd

¹⁹⁰ KÁROLYI 1977. 150–151., 155., 161–162.p., a felmentésről: 166–168.p.; HARRER 1968.336., 353.p.

¹⁹¹ HARRER 1968. 353.p.

¹⁹² HL 192.p.

¹⁹³ GERELYES 89–108.p., (a szóban forgó adat: 89. p.).

¹⁹⁴ BANDHOLTZ 1993. 135. (1919. november 5.): „Ma délben ... felkerestem saját palotájában régi barátomat, a főherceget. Az épület eredetileg csodálatos építmény volt, s szerkezetét tekintve ma is az. A bolsevisták azonban alaposan kirámolták, szemmel láthatólag már nincsen korábbi csodálatos állapotában.”

Friedrichet ideiglenes kormány megalakításával bízta meg. Augusztus 15-én Horthy Miklós fővezér – Friedrich jelenlétében – az ő kezébe tette le az esküt. (Ugyanekkor megalakult a végleges Friedrich-kormány is). József főherceg augusztus 23-án lemondott a kormányzóságról,¹⁹⁵ közéleti szereplése 1927-től felsőházi tagságára, valamint tudományos akadémiai elnökségére korlátozódott. Ez utóbbi tisztségre többször megválasztották (1936–1944).¹⁹⁶

Friedrich önjelölt, puccs-szerű hatalomra lépésének egyik legfontosabb mozzanata éppen a Sándor-palotában történt. A még csak néhány napja alakult szakszervezeti Peidl-kormány (amelynek a hatalmat a tanácskormány adta át) augusztus 6-án délután a miniszterelnökségen ülésezett, amikor „... megjelenik Balla István kebelbeli miniszteri osztálytanácsos s jelenti, hogy a rendőrség és katonaság megszállta a miniszterelnökség épületét, a kapukat lezáratta, s parancsot adott ki, hogy senki az épületet el nem hagyhatja.” Az „egyesült forradalmi pártok nevében” felvonuló különítmény hosszas rábeszélése után a miniszterelnök kijelenti, „hogy lemondását csupán az erőszaknak engedve, kényszerhelyzetben adja be ...”, amihez a jelenlévő miniszterek csatlakoztak. A kormány tagjai ezután a Sándor-palotában átmenetileg védő- (gyakorlatilag házi-) őrizetbe kerültek.¹⁹⁷

A történelem október 18-án csaknem megismételte önmagát. Ekkor a korábbi miniszterelnök letartóztatását elrendelő Friedrichet akarta őrizetbe venni a fővárost megszálló román csapatok parancsnoksága. Az épület őrseit átmenetileg személyesen egy amerikai tábornok, Bandholtz, az Antant Katonai Misszió amerikai vezetője és szűkebb stábjá látta el, megakadályozva Friedrich kormányfő letartóztatását.¹⁹⁸

1921. március 27-én rövid időre különös látogatója volt a Sándor-palotának. Kísérőivel átmenetileg ide tért be az ausztriai „kvázi” száműzetésből visszatérni szándékozó, trónjától megfosztott IV. Károly. Innen sétált át honvédtiszti egyenruhába öltözve a királyi palotába Horthy kormányzóhoz, hogy rávegye a hatalom visszaadására. Horthynak azonban sikerült erről lebeszélnie a királyt, aki a Szent György téren gépkocsiba ült és visszautazott Szombathelyre.¹⁹⁹ Ekkor látta utoljára királyi kardvágásainak egykori színterét.

A két világháború közötti időszakban a Szent György tér és környéke, mint a miniszterelnök lakóhelye és egyben felvezető tér, a kormányzói rezidencia felé számos fényes esemény helyszínéül szolgált. A nagy tömegeket vonzó Szent István-napi díszes Szent Jobb körmenetek, melyek a palotából indultak, évente érintették.

¹⁹⁵ Eseménytörténet: MTK III. 865–867.p.; HORTHY 1990. 126–127.p.

¹⁹⁶ HL 192.p., ez azonban csak az Akadémia tiszteletbeli tagságáról tesz említést, az elnöki funkcióról nem. Erről NIEDERHAUSER 2001.7.sz.22.p. Utolsó, dicsőségesnek aligha nevezhető politikai szereplésére akkor került sor, amikor 1944. november 4-én fiával, József Ferencsel részt vett Szálasi Ferenc nemzetvezetői eskütételén (MT 8. 1192; erről a HL diszkréten nem tesz említést!). Lásd még 200. jegyzet.

¹⁹⁷ KARSAY 1963. 18–20.p. idézve az ekkor készült minisztertanácsi jegyzőkönyvet; HARRER 1968. 431.p.

¹⁹⁸ BANDHOLTZ 1993. 114.p.

¹⁹⁹ HORTHY 1990. 146–152.p.

*A miniszterelnökségi (Sándor-) palota gobelinterme, 1899.
Fénykép, Klösz György felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtára.*

*A miniszterelnökségi (Sándor-) palota miniszteri városhobája, 1899.
Fénykép, Klösz György felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtára.*

*A Pesti Hírlap Utazási Iroda turistacsoportja a Honvédügyi Minisztérium előtt, 1932.
Fénykép, Gárdonyi testvérek felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

Kimagasló eseménynek számított, amikor a főhercegi palotában szállt meg 1938 májusában az Eucharisztikus Kongresszusra érkező pápai legátus, Eugenio Pacelli bíboros államtitkár, akit később XII. Pius néven pápává koronáztak.²⁰⁰ A legátust a királyi palotában Horthy Miklós is vendégül látta.²⁰¹

A tér azonban az ilyen ünnepélyes alkalmaktól eltekintve is egyre nagyobb forgalmat vonzott. Meglepő látni a két világháború közötti fotókon a palota előtti térrészt taxikkal és buszokkal, amit nyilván a turistaforgalommal magyarázhatunk. Nem szabad elfelejteni, hogy a királyi palota jelentős része a közönség által ekkor már látogatható volt!

A két világháború között a tér épületein egyébként alig történt változás. Említésre méltó renoválási, belső felújítási munkák a Sándor-palotában zajlottak két ízben, Hikisch Rezső építész vezetésével, a termék egy része neoempire köntöst kapott.²⁰²

Kiseb funkcionális változások történtek a tér keleti oldalán. Az egykori Főhadparancsnokság helyét a Vezérkari Főnökség vette át a karmelita kolostor épületében, a Hadmérnökkari Igazgatóság helyére a Tábori Püspökség került.²⁰³

²⁰⁰ GERGELY 1988. 120–121.p. A legátus valószínűleg azért a főhercegnél szállt meg, mert Horthyval ellentétben ő katolikus vallású volt.

²⁰¹ HORTHY 1990. 205–206.p.; GERGELY 1988. 121.p.

²⁰² CZAGÁNY 1966. 159.p.

²⁰³ A Tábori Püspökségről: Budapest Műemlékei I. köt. 580.p., a Vezérkari Főnökség idetelepülésére vonatkozó adatot külön nem találtam.

*Szent Jobb körmenet a Várban, 1938. augusztus 20.
Fénykép, ismeretlen felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

*A Színház utca a Várszínházzal és a Hadtestparancsnokság épületével, 1890-es évek.
Fénykép, Klösz György felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

*Külföldi turisták a miniszterelnökségi (Sándor-) palota előtt, 1935.
Fénykép, Schäffer fotószalon felvétele, BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.*

A Várszínház épületében utoljára 1924-ben tartottak színi előadásokat, mert a nézőtér rozoga és tűzveszélyes állapota miatt működését betiltották. Ezután – mint egykor, a templom színházzá alakítása előtt – ismét katonai raktár lett. 1943-ban tűzvédelmi okból a zsinórpaddás és a nézőtér berendezését teljesen elbontották.²⁰⁴

1932-ben a Szent György utca északi, Fehérvári-kapu felé kiszélesedő végénél felállították Kisfaludi Stróbl Zsigmond ma is álló Mária Terézia korabeli huszár című bronzszobrát, amely a Svájcban élő Serényi Richárd adományaként készült el. Talapzatát Walder Richárd tervezte.²⁰⁵

A második világháború kitörése után a miniszterelnöki (Sándor-) palotában történetének legsötétebb eseményei zajlottak le. 1941. április 2-áról 3-ára virradó éjjel itt lett öngyilkos gróf Teleki Pál miniszterelnök, személyes tiltakozásul az ellen, hogy Magyarország részt vesz Jugoszlávia német lerohanásában.²⁰⁶

Három évvel később, Magyarország 1944. március 19-i német megszállása során az akkori magyar miniszterelnököt az a veszély fenyegette, hogy a saját palotájában tartóztatják le. „...Kállay és családja csak úgy kerülhette ki elfogatását, hogy a török időkből származó földalatti folyosókon átmenekült hozzánk a várpalotába, s innen

²⁰⁴ CLAUDERNÉ 1943. 175.p.

²⁰⁵ LIBER é.n. 425.p.

²⁰⁶ KARSAY 1963. 448–450.p.; HORTHY 1990. 243–244.p.

aztán őt magát a török követ vitte el kocsiján követségére.” – írja később Horthy,²⁰⁷ aki az események megtörténtekor még nem sejtette, hogy alig hét hónap múlva maga is hasonló helyzetbe kerül.

A háborúból történő 1944. október 15-i kiugrási kísérletkor Budapesten néhány óra alatt a Szent György térre és a királyi palotára zsugorodott a kormányzó hatalmi bázisa. Horthy ezt mérlegelve aligha dönthetett másként, minthogy másnap hajnalban utasítást adjon testőrségének: az ostromhoz készülődő német csapatokkal szemben ne tanúsítsanak ellenállást. A Sándor-palotában október 15-éről 16-ra virradó éjszakán a minisztereivel tárgyaló Lakatos miniszterelnök volt az, aki – Horthy két közvetlen alárendeltjének, a katonai- és kabinetiroda-vezetőnek kérésére – felvette a kapcsolatot a német követséggel „a kormányzónak és családjának a német birodalom védelme alá helyezésétől”. Horthy, akit október 16-án kora reggeltől az SS vári parancsnoksági épületében gyakorlatilag fogva tartottak, aznap délután katonai őrizet alatt rövid időre visszatérhetett a palotába személyes holmijaiért, és láthatta az épület kifosztását. Lakosztálya fürdőszobájában került sor utolsó hivatali döntésére: engedve a zsarolásnak lemondott a kormányzóságról, és egyben miniszterelnöknek nevezte ki a nyilas vezető Szálasi Ferencet.²⁰⁸

A hatalomátvétel után Beregfy (Berger) Károly honvédelmi miniszter a Szent György téren eskette fel a katonai vezetés jelenlévő tagjait a nyilas kormányra.²⁰⁹ Az 1944. november 4-én nemzetvezetőnek kinevezett Szálasi is a téren fogadta a testőr-díszszázad tisztelgését.²¹⁰ A Sándor-palota új lakója azonban csak másfél hónapig örülhetett előkelő rezidenciájának, mert a szovjet csapatok gyors előrenyomulása miatt december 1-én kormányával Sopronba tette át székhelyét.²¹¹

Budapest 1944 karácsonyától 1945. február 13-ig tartó ostroma során a Vár és benne a Szent György tér sem kerülhette el sorsát. A királyi palota és a tér rendkívül masszív épületei mintegy kínálták magukat az „utolsó bástya”-szerepre, így nem csoda, hogy a környék valamennyi épülete erősen megsérült. Leginkább a Sándor-palota sínylette meg az ostrom pusztítását, déli részén az emeletet lebombázták, a nyugati homlokzat kaputól délre eső részén egyetlen hatalmas bombatölcser tátongott.²¹²

²⁰⁷ HORTHY 1990. 287.p. Horthy nem egészen pontos, ugyanis Kállay azon az alagúton hagyta el a Sándor-palotát, amelyet a kormányzó utasítására újonnan építettek ki még a második világháború kezdetekor, összekötendő a vári fő vezetési pontokat: a királyi palotát, a miniszterelnökséget, a Honvédelmi Minisztériumot, a Vezérkari Főnökséget és a Külügyminisztériumot.

²⁰⁸ HORTHY 1990. 303–315.p.

²⁰⁹ Sajnos e közzismert eseményre vonatkozóan nem sikerült írott forrást találnom.

²¹⁰ Az eseményről készült fénykép a sajtóban is megjelent. Pl. Képes Vasárnap 1944. november 7. Erre a képre Kókay György volt szíves felhívni a figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm!

²¹¹ MTK III. 999.p. Szálasi egy darabig valószínűleg a királyi palotában is rezideált, illetve rezideálhatott, ugyanis mint nemzetvezető, azaz tulajdonképpen államfő, joggal lakhatott a palotában. A nemzetvezetőnek a Szent Koronára tett esküjére a királyi palota márványtermében (valószínűleg a bálteremben) került sor. Minden valószínűség szerint ez volt a palota falai között az utolsó „ünnepélyes” esemény, amelyen mellesleg József főherceg és fia, József Ferenc is részt vett. MT 8. 1192.p.

²¹² CZAGÁNY 1966. 162.p.

A romos Szent György tér, 1945.

Fénykép, Kunszl János felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár.

A romba dőlt épület furcsa hangulatát egy szovjet haditudósító pillanatképe érzékletes formában örökítette meg: „A miniszterelnöki palota dísztermében kitüntetések moarészalagjainak szétesett gombolyagjai, némelyik majdnem egy kilométer hosszan tekereg, szerpentinként övezve a bútorok roncsait. A kiégett ablakokban sárga-kék és piros szegélyű világoszöld szalagok lobognak a szélben az udvar fölött. Érdemrendek tízezeire akarták szétvagdalni őket. ... Láttam a lövedékektől szétzúzott mellvéd omladékait, a miniszterelnök ebédlőjét, azután pedig a viszonylag kevésbé sérült könyvtárat is. A miniszterelnöki palota mellől egyenesen a felrobbantott Lánchídra néz le egy kis acélbunker, géppuska-tüzelőállás, ahonnan a hidat hosszirányban lőtték.”²¹³

Az 1850-től 1945-ig eltelt 95 év alatt a Szent György tér és környékének szerepe a korábbiakhoz képest teljesen átalakult. A változás két, egymást követő, egyben egymást kiegészítő szakaszra osztható.

Az első időszak a felsőszintű állami vezetés, a Helytartóság átmeneti megjelenésével kezdődött (Albrecht főherceg, kormányzó lakóhelye a Sándor-palotában, illetve hivatala a Teleki-palotában). Ezt – rövid kihagyást követően – a miniszterelnök folyamatos rezidenciális és hivatali jelenléte váltotta fel, s a tér egészen 1944-ig a politika színterévé vált. Eközben fizikai értelemben is lépésről-lépésre nagyobb teret nyert a helyszínen már régebben jelenlévő katonai felső vezetés (Honvédelmi Főparancsnokság a Teleki-palotában, majd az új Honvédelmi Minisztérium és a Honvéd Főparancsnokság épülete). Ezzel párhuzamosan a királyi palota szerepe is fokozatosan felértékelődött, helytartói lakóhelyből kedvelt – ha nem is túl gyakran

²¹³ LUKNYICKIJ 1980. 194.p.

látogatott – uralkodói rezidencia lett, amelynek reprezentációs és funkcionális igényei fokozatosan szétszakították a korábbi térbeli kereteket (az északi zárófal lebontása, a Királyi istálló és lovarda bővítése, a Zeughaus lebontása, új palotaszárnyak építése). Mindezek mellett a korszak vége felé a tér még erősebb rezidenciális- reprezentációs jelleget nyert az által, hogy az uralkodócsaláddal rokon Habsburg József Ágost főherceg itt telepedett le. Ez a civil jelleg a körülmények hatására politikai színezetűvé vált (a főherceg 1918–1919-es ténykedése).

A korábban békés, poros hangulatú Szent György tér fél évszázad alatt az ország egyik legfontosabb hatalmi gócpontjává vált, miközben teljesen megszűnt a korábban meghatározó direkt katonai jelleg (a laktanyák és a fegyvertár), eltűntek a polgári élet rekvizitumai (a lakóházak, a vízmű, az evangélikus templom az iskolával – kivéve a színházat!) és a főnemesi rezidenciák.

A második szakasz jellemzője a térnek hatalmi központtá alakulása. A döntő változást tulajdonképpen egyetlen mozzanatként tulajdoníthatjuk: amikor a királyi palota kormányzói lakóhellyé és hivattalává vált. Hozzá kell azonban tennünk, a kormányzói és kormányzati hatalom lokális koncentrációja a Várnegyed és környéke egészében is szembevetendő: a szóban forgó helyszín tözsomszedságában, a Dísz tér 1–2. szám alatt működött a Külügyminisztérium, a Szentháromság téren a Pénzügyminisztérium, az Úri utca–Országház utca közötti tömbben a Belügyminisztérium, a Várhegy lábánál, a Clark Ádám téren a Kereskedelemügyi, mellette az Iparügyi Minisztérium. – Igaz, a külügyi tárca kivételével a többi már a Monarchia idején is ezen a helyen működött. A Szent György tér politikai, hatalmi centrummá válása azonban szükségképpen magában viselte végzetét is. Ez nem annyira az amúgy is elkerülhetetlen háborús pusztulására értendő, hanem az 1945 utáni hatalomváltás következtében előállt tökéletes presztízs vesztesre, amely helyszínünk sorsát napjainkig meghatározza.

A Szent György tér 1945-től napjainkig

A Szent György tér további sorsa sokáig összekapcsolódni látszott a királyi palotáéval. Már közvetlenül a romeltakarítások megkezdése után felmerült, hogy a palota ismét politikai szerepet kapjon: „Legalkalmasabb székhelye a mindenkori államfőnek, illetve a legfőbb kormányzati szervnek.” Ugyanekkor más lehetőség is felvetődött: „Nagy méreténél fogva rendeltetésében megosztható, s az északi épületrészek, de különösen a Krisztinavárosi szárny, kulturális intézmények, esetleg hivatalok elhelyezésére szolgálhatnának.”²¹⁴ 1949-től 1956-ig az előbbi megoldás nyert elfogadást,²¹⁵ sőt az új politikai központnak 1954-re már el is kellett volna készülni,²¹⁶ sőt a palotaegyüttes még a korábnál is jobban elkülönült volna az északabbi területtől. Az első tervváltozat szerint a palotát védőárok vágta volna el a nagyjából az északi zárófal vonalában húzódó Szent György tértől. Ennek

²¹⁴ Fischer Józsefnek, az FKT elnökének előterjesztése, 1945. december 14. Közli: KÓKAY 2001. 323–324.p.

²¹⁵ KOLLÁNYI 1990. 58–59.p.; PRAKFAI 2001. 348.p.

²¹⁶ Az 1952. évi dokumentumokat közli: KÓKAY 2001. 325–326. p.

megfelelően az istállót és a mai „A” épület egy részét elbontották volna.²¹⁷ Ez a terv – az alapelképzelés változatlansága mellett – 1955-ig háromszor módosult.²¹⁸ Az egyik későbbi variáció szerint az árok helyett már csak egy – nagyjából a régi kapu helyén, illetve attól kissé nyugatra emelt – kapuépítmény („G” szárny) választotta volna el az együttest a tértől, amelyet nyugatról az istálló északi tömbje helyén kialakított őrségi laktanya („H” és „J” szárny) vigyázott volna, mellette nagyméretű garázzsal („K” szárny).²¹⁹ Szerencsére mindezekből semmi nem valósult meg! Az építkezés 1954–1955-re gazdasági okok miatt gyakorlatilag ellehetetlenült.

1956-ban már a korábbihoz képest más, kulturális és tudományos felhasználásra vonatkozó elképzelések is felmerültek.²²⁰ A királyi palota egészének helyreállítása szempontjából meghatározó jelentőségű volt, hogy egy 1946-os kisebb szondázás után 1948 őszén elkezdődött az együttes régészeti kutatása,²²¹ ez azonban a palota északi részét még nem érintette.

A tér és környékének építészeti összképében csak kisebb változások történtek. A romeltakarítások során általában csak egyes épületrészeket – pl. a Sándor-palota második emeletét a keleti oldalon, és a teraszt²²² – bontották el. Kivétel ez alól a Tábori püspökség (a korábbi mérnökkar – Dísz tér 18.) barokk eredetű épülete, melyet 1951-ben teljesen lebontottak.²²³ A hely presztízsét jelzi, hogy a Teleki-palota romos épületében 1953-ban munkásétkezőt és iparitanuló-otthont rendeztek be, utóbb laktanyának használták a vári katonai őrség céljára.²²⁴

A romeltakarítást követő állagmegóvási, helyreállítási munkák komolyabb formát csak a Sándor-palota esetében öltöttek. Itt – az elbontott második emelet és a terasz kivételével – 1955–1956-ban megtörtént a leomlott homlokzatok és boltozatok újjáépítése, az épület lefedése.²²⁵ Akkor még senki sem sejtette, hogy ezt jó harminc évig semmilyen egyéb munka nem követi. Különösen azért nem, mert 1957–1960-ban fokozatosan megváltozott az elképzelés a királyi palota további hasznosításáról, és ez a Sándor-palotára és egyben a tér többi részének sorsára nézve pozitív változást ígért.²²⁶

²¹⁷ KOLLÁNYI 1990. 59.p.54. ábra

²¹⁸ Uo. 60–69.p.

²¹⁹ A tervvázlatot közli: KÓKAY 2001. 326.p. Leírása A Budai Palota helyreállításának területfelhasználása címmel uo.327–328.p.

²²⁰ PRAKFAV 2001. 348–349.p.

²²¹ GEREVICH 1966. 9–10.p.

²²² CZAGÁNY 1966. 162. p.

²²³ Budapest Műemlékei I. köt. 580.p.

²²⁴ CZAGÁNY 1966. 174.p. Az akkori ásatásokban résztvevő kollégák szóbeli közlése alapján tudom, hogy az építkezéseken foglyokat dolgoztattak. Ezért, és vélhetőleg a kormányzati központ építése miatt lehetett szükség a katonai őrségre.

²²⁵ Uo. 162.p.

²²⁶ Uo. 46–47.p.; KOLLÁNYI 1990. 70–88.p.; PRAKFAV 2001. 349–350.p. Érdekes, hogy még a röviddel korábban, 1956-ban tartott lakossági fórumon nyilatkozó civilek többsége is a kormányzati központ megvalósítása mellett foglalt állást, holott ekkor ennek az álláspontnak a képviselője már nem volt kötelező. lásd: „Hozzászólások (az) 1956. augusztus 16-án a KGMTI kultúrtermében a >>Vár újjáépítésének tervei<< címmel megtartott ankéthoz”. Közli PRAKFAV 2001. 3. melléklet, 355–358. p.

A budai vár északnyugat felől.

A végső döntés szerint „A Palotát és környékét a főváros egyik művelődési központjává kell kiképezni.” A számunkra érdekes „A” épületet és a Sándor-palotát a Legújabbkori Történeti Múzeumnak kellett, illetve kellett volna megkapnia. A Várszínházban a Budai Kamaraszínház, az egykori Karmelita kolostorban a Magyar Tudományos Akadémia intézetei, a Honvédelmi Minisztérium épületében a Néprajzi Múzeum, a Teleki-palotában a Kiadói Főigazgatóság, valamint nyomda- és könyvtörténeti múzeum nyert volna elhelyezést.²²⁷ Mindezekből azonban kevés valósult meg, az is csak mintegy másfél évtized múlva.

Az „A” épület (át)építése már 1959–1960-ban megindult, az építkezést – a tervezést kezdetektől irányító Janáky István helyett már Hidasi Lajos főépítész vezette,²²⁸ az „A” épület kialakítása fő vonalaiban azonban még Janáky elképzelései alapján történt, s ennek során e palotaszárny nagy mértékben átalakult. Megváltozott az alapterülete, mert az eredetileg téglalap alaprajzú épületet nyugati irányból megtoldva megközelítőleg négyzetesre bővítették, a szélesség egyezik a mai északi és déli homlokzat nyugati oldalán kialakított rizalitokkal.

A palotaszárny eredeti, alárendelt felvezető-kiszolgáló feladatát elveszítve teljesen önálló szerepet kapott, s ezzel együtt megközelítése is átalakult. Az északi kapu megszűnt, a déli – immár főbejárat – korábbi helyéről átkerült a kibővített déli

²²⁷ Az idézetet is tartalmazó, 1959. december 30-i keltezésű A Gazdasági Bizottság 10.327/1959.sz. határozata a budai volt királyi Palota rendeltetéséről című sorsdöntő dokumentumot közli: KÓKAY 2001. 341–342. p.

²²⁸ CZAGÁNY 1966. 46–47.p.; KOLLÁNYI 1990. 72.p.

homlokzat nyugati végébe, az új rizalit középtengelyébe. A gazdasági bejárat az „A” és „B” szárnyat összekötő nyaktagban nyugat felé nyílt meg.

Mindezek a változások egyúttal a homlokzatok alapos átalakítását is maguk után vonták. A keleti, dunai homlokzat még többé-kevésbé változatlan maradt, az északi homlokzat – vagyis a déli térfal – viszont generális átépítésen esett át. Mivel az északi főbejárat megszűnt, a közepén elhelyezett oszlopos kapuépítményt a felette lévő szoborcsoporttal együtt elbontották, helyére mindkét szinten ablakok kerültek. A nyugati irányú, egy traktusnyi bővítés következtében az eredetileg kilenc tengelyes északi homlokzat most megnyúlt, tizenkét tengelyesre módosult (3–6–3-as ritmusban), a két szélén enyhe kiülésű rizalittal. A tető formája – a palota egészének megfelelően – sokkal egyszerűbb lett, és lebontották a sarkokról a trófeadiszeket is, megmaradt viszont a főpárkány fölött, a tető peremén végigfutó balusztrád. A nyugati bővítmény új homlokzata megőrizte az eredeti tizenegy tengelyes kiosztást (3–5–3), csak a két rizalit áll a korábbiánál előbbre. Jelentősen módosult a déli homlokzat is, ez azonban a tér arculata szempontjából nem lényeges.

Az épület bővítésével együtt jelentős formai és funkcionális változáson ment át az udvar. Az eredetileg is fedett tér nyugat felé mintegy duplájára bővült, és egyben olyan központi csarnokká alakult át, amely köré a különböző szinteken a kiszolgáló és a kiállítási terek rendeződnek.

A múzeum céljára átalakított „A” épületet végül csak 1974-ben adták át használgójának, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumnak. (Az első kiállítást 1975. április 1-én nyitották meg.) Az építészeti tervezés munkáját Kéry Zoltán végezte, a belső építész Kis Gyula volt.²²⁹

Mindeközben az első kisebb, leletmentés jellegű régészeti kutatásokra is sor került az általunk vizsgált területen. 1957-ben a volt Honvédelmi Minisztérium tömbje előtt Nagy Emese tudta azonosítani a Szent Zsigmond-templom maradványainak egy részletét. Az északi palotaszárny bővítéséhez kapcsolódóan 1959-ben Gerevich Lászlóék végeztek megfigyeléseket, felméréseket. Itt az egykori északi (Koldus-) kapu belső, déli oldalának maradványai bukkantak elő.²³⁰ Sajnos ugyanakkor a nyugati bővítmény délebbi része alatti mintegy 40 méter hosszú területsávot nem tudták előzetesen feltárni. Az, hogy a középkori palota előudvarának e keskeny sávja kutatlan maradt, akkor még nem tűnt fontosnak. A helyszín kiemelkedő régészeti jelentősége csak az 1970-es években, a szomszédságában folytatott ásások nyomán vált nyilvánvalóvá.

Az északi palotaszárny átalakításán túl a téren és környékén 1956 és 1974 között érdemleges építkezés nem történt, az összkép mégis alapvetően megváltozott. Lebontották a korábbi nyugati térfalat képező istálló épületet, valamint a főhercegi palotát és annak kertjét, illetve kerítésfalát, továbbá a volt Honvédelmi Minisztérium tömbjének délkeleti sarkát. Mindezek a bontások sajnos nem csak az építészeti környezet fizikai értelemben vett megsemmisülését jelentették, hanem jól mutatták

²²⁹ Az északi szárny átalakításáról és a múzeum kialakításáról: KOLLÁNYI 1990. 174–182.p.

²³⁰ A kapun keresztül vezető út részlete és a kapuszék délnyugati részéhez tartozó falmaradványok nagyjából a mai nyugati homlokzat északi rizalitja alatti felületen bukkantak elő. Alaprajzukat közli: GEREVICH 1966. 13.p. 2.kép (A modern palota itt szereplő kontúrja még a bővítés előtti állapot!)

a tér presztízsének rapid erózióját is. Az összes épület kulturális célú hasznosítására vonatkozó 1959. évi döntéssel ellentétben mindössze egy kulturális beruházás valósult meg: a Várszínház – karmelita kolostor rekonstrukciós programja. A korábbi döntést egy 1961-es kormányhatározat is megerősítette, ám ennek ellenére a felújítást csak 1977 őszére fejezték be, a nagyközönségnek pedig 1978. február 11-én adták át a Várszínházat. Az együttes külső képében megőrizte az eredeti formákat, belsejét azonban erősen átépítették. Különösen igaz ez a színházra, ahol a színpadtól a nézőtéren át az előcsarnokig minden teljesen megváltozott. Az irodaépületként hasznosított egykori kolostor is jelentős átalakuláson ment át, itt azonban egyes részleteket – pl. a refektóriumot – eredeti formában őriztek meg. Az építész-tervező Kékesi László, a belsőépítész Mózer Pál volt. A színházban a más, megszűnt társulatokból szerveződött Népszínház kezdte el működését.²³¹ Az akadémiai intézetek céljára felújított kolostorépületben végül a több vári helyreállításban érintett Kommunális Beruházási Vállalatot helyezték el.

Ez az újjáépítési program lehetőséget biztosított az első, szisztematikus régészeti feltárások lefolytatására 1961–1968 között.²³² Gerő Győző a kolostor északi és keleti szárnya alatt, illetve azon túl, a keleti várfal belső oldala mentén végzett ásatásokat, melyek során a Pasa-palota maradványai, illetve korábbi, késő középkori pincék kerültek elő. A barokk kolostori szárnyak alatt fellelt műemléki értékű romokat a felújított épület pinceszintjén vasbeton födém alatt megőrizték – ezek azonban technikai okok miatt a nagyközönség számára nem látogathatóak. (Ugyanekkor az udvar és a déli, illetve nyugati szárny alatt nem volt mód érdemi feltárára!) A keleti várfal menti teraszon végzett munkák során bukkantak elő a középkori ferences templom sokszögzáródású szentélyének maradványai is. A templom hajójának a Várszínház (a karmelita templom) alá eső maradványait 1971-ben Altmann Júlia tártá fel.²³³ Az északi templomfal előbukkanó részleteit a színház-rekonstrukció alatt annak ellenére elpusztították, hogy jó megtartásuk miatt műemléki bemutatást érdemeltek volna, s ennek technikai akadálya sem volt.

Az említett helyreállításokon, illetve a bontásokon kívül a Szent György téren mintha megállt volna az idő. Tervek ugyan szép számmal, gyakran egymásnak ellentmondva születtek az egyes helyszínek hasznosításáról, azonban – a legtöbb esetben szerencsére – ezek közül semmi nem valósult meg. A volt Honvédelmi Minisztérium-Honvéd Főparancsnokság tömbnek még álló részét és a Teleki-palota helyén lévő barakkokat továbbra is az építők lakták, az istálló északi tömbje helyén az építési területekről kikerült faragott kőanyagot raktározták, a középső részen műhelyek voltak. Azaz: a tér és környéke hosszabb időre felvonulási tereppé degradálódott.

Ám időközben ismét szerephez jutott a régészet. A 70-es évek elején elindult a királyi palota volt északi előudvarának nyugati oldalán a tereprendezés: elbontották az egykori Királyi istálló és az Udvarlakai őrseg még álló maradványait, és bulldózerekkel szintsüllyesztést hajtottak végre. Kiderült azonban, hogy a terület régészeti maradványokat rejt, s ezek tisztázására ásatásokra van szükség. Miután a helyszínen

²³¹ KRISZT 1979. 1.42–49.p.; Budapest Lexikon II. köt.611. p.

²³² GERŐ 1980. 158.p.959.

²³³ ALTMANN 1973.

nagyszámú régészeti objektum és lelet került elő, a kezdetben kisebb leletmentésnek induló munkák nagyobb formátumot öltöttek. A feltárásokat 1972 és 1985 között Zolnay László vezette.²³⁴ Munkája során hamar kitudt, hogy az addig többé-kevésbé üresnek vélt udvar tömve van régészeti jelenségekkel. Ami még fontosabb: kiderült, hogy ez a terület eredetileg a polgári városrészhez tartozott, amelynek házmaradványai egy utca mentén ott sorakoznak az északi palotaszárny modern, nyugati bővítménye mellett/alatt. A délnyugati rizalitnál tárta fel Zolnay 1974-ben a híressé vált budai gótikus szoborleletet.²³⁵ Sajnos a lelőhely – egy középkori polgári ház pincéje – keleti részét éppen a bővítmény alapozása semmisítette meg, hasonlóan több más házmaradványhoz. Az egykori előudvar területén 1972–1974 között feltárt épületmaradványok alapján hasonlóak felbukkanására lehetett számítani az északi zárófaltól északra, a tér déli-délnyugati részén is. E megfontolás alapján 1975-től 1983-ig tartott itt is a kutatás, részint a palotába vezető XIX. század végi úttest, részint az istálló északi tömbjének elbontott keleti helyisége alatt, illetve keletebbre, az „A” épület északi homlokzata előtt. A feltárások igazolták a feltételezést: végig elött a középkori Zsidó/Szent Zsigmond utca nyugati házsora, a korábbi és a késő középkori út köves felülete, valamint a palota késő középkori kapuzata, illetve annak túloldalán az az eredetileg városi építmény (nagy valószínűséggel az ún. Friss-palota), melyet utóbb kaputoronyként használtak.²³⁶

A helyszínen folytatott régészeti kutatások hosszabb időre megszakadtak. Az előkerült maradványok egy csoportját – a zárófal nyugati vonulatát, a kapuzatot és a kaputornyot, valamint a késő középkori útfelületet – részlegesen helyreállították a műemléki bemutatás érdekében,²³⁷ az „A” épület előtti középső térrészt füvesítették.

A parkosításra azért volt szükség, mert az egykori királyi palotában egymás után megnyíló közgyűjtemények egyre nagyobb látogatóforgalmat vonzottak. Ennek jegyében a terület északnyugati részén, a Teleki-palota kertje helyén nagy befogadóképességű turistabusz-parkolót alakítottak ki.

Míndeközben a téren egyetlen, kisebb léptékű, de nem elhanyagolható építkezés történt. 1984–1986 között az eredetihez hasonló stílusban – de nem ugyanolyan formában! – helyreállították a Sikló állomásépületét (és vele együtt a létesítmény többi részét, a pályát és az alsó állomást).²³⁸ Ezzel a volt királyi palota együttese a Duna-part irányából sokkal egyszerűbben megközelíthető, a tér átvezető, turista-elosztó szerepe erőteljesebb lett.

1988-ban felmerült annak lehetősége, hogy a Honvédelmi Minisztérium-Honvéd Főparancsnokság tömbjének helyén luxus szállodát alakítsanak ki. Ehhez kapcsolódva kisebb, szondázó jellegű kutatások folytak az épület középső és déli udvarán, valamint a déli homlokzat előtt. A Feld István vezette ásatás során sikerült

²³⁴ Kutatásainak eredményei összefoglalva: ZOLNAY 1977, 1984.; MAGYAR 1992.B 109–111.p.

²³⁵ Első, részletesebb, de népszerűsítő jellegű publikációja: ZOLNAY – SZAKÁLL 1976., amelyet számos egyéb feldolgozás követett (németül: ZOLNAY 1976.3–4. 173–331.p., magyarul: ZOLNAY 1977.)

²³⁶ MAGYAR 1992.A

²³⁷ Műemléki tervezés: Czagány István

²³⁸ Budapest Lexikon II. köt.400–401.p.

először pontosabban, alaprajzilag is meghatározni a Mária Terézia korában lebontott Szent Zsigmond prépostsági templom maradványait.²³⁹

A következő említésre érdemes építési munkák 1989–1990-ben a Sándor-palotában folytak.²⁴⁰ Az ötvenes évekbeli helyreállítás félbe maradt: a leomlott szárnyakat ugyan újraemelték, és tető is került az épületre, de – a födémeket leszámítva – a belső terek romokban álltak, az eredeti külső felületeken továbbra is ott éktelenkedtek a háborús sérülések, az új falakat be sem vakolták. Ez a városképileg zavaró állapot fogadta a téren átvonuló közönséget még az 1980-as évek végén is. Mivel az épület funkciójára nézve továbbra sem volt érdemi döntés, ám a létező állapotot már nem lehetett fenntartani, köztes megoldás született: az épületet kívülről bevakolták és kifestették, de belülről minden változatlan maradt.

A Sándor-palota sorsára nézve meghatározó, de a tér többi részére is fontos folyamat kezdődött el 1993–1994-ben. Ekkor került fel kormányzati szinten, hogy a tér és környéke ismét az állami igazgatás központja legyen. A tervezéshez szükséges előzetes hatásvizsgálatok hamarosan tisztázták, hogy a kormányzati központra vonatkozó eredeti elképzelések nem valósíthatók meg, a későbbi tervek – pl. apartman-hotel kialakítása a Szent György utca nyugati oldalán elbontott épületek helyén – pedig szerencsére egyéb okok miatt hiúsultak meg, a dologból annyi haszon mégis származott, hogy a helyszínnel mint kiemelt műemléki értékű, egységes építészeti koncepciót igénylő területtel kezdtek el foglalkozni. Ennek intézményes keretei is létrejöttek: kezdetben egy miniszteri biztosi titkárság, később ennek és a vári beruházásokban régóta közreműködő Kommunális Beruházó Vállalatnak egyes részei összevonásával kialakították a Budai Várgondnokság Kht.-t. A miniszteri biztosság közreműködésével 1994 márciusában közös pályázatot írt ki az akkori Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium és Budapest Főpolgármesteri Hivatala. A pályázat célja a térnek a honfoglalás 1996-os, millecentenáriumi ünnepére történő, távlati célokat figyelembe vevő rendezése, alakítása volt. A bírálatra beérkezett húsz pályázat tervei közül nyolcat díjaztak,²⁴¹ de végül egyiket sem valósították meg.

A szemléletváltás más téren is megmutatkozott: a területet kezdettől úgy kezelték, mint az ország legjelentősebb középkori régészeti lelőhelyét, amelyen bármilyen építési munka megkezdése előtt ásásokat kell végezni. Bár ennek gyakorlati megvalósítása nem minden nehézség nélkül történt meg, mégis, az 1994 májusában kezdődő régészeti kutatások kiemelkedő eredményei messzemenően bizonyították a feltételezéseket. A rendkívül gazdag leletanyagból a nagyközönség is ízelítőt kaphatott a Budapesti Történeti Múzeumban *A múlt rétegei – A budavári Szent György tér története* címmel megrendezett kiállításon.

²³⁹ Az eredmények rövid összefoglalása: A középkori osztály munkatársainak ásásai és leletmentései 1981–1991 között címmel. Bud. Rég. XXIX (1992) 242–244. p.

²⁴⁰ Budapest Lexikon II. köt. 385–386. p.

²⁴¹ A pályázatról: Falu-Város-Régió. Terület- és Településfejlesztési Folyóirat 94.6–7. budapesti számának melléklete, I–XXIV. p. A budavári Dísz tér – Szent György tér tervpályázat 1994 címmel. (E pályázattal kapcsolatos anyag bevezetéseként a II–III. oldalon jelen sorok írójának rövid összefoglalója szerepel A budavári Szent György tér és környéke a történelem tükrében címmel, amelyben sajnos több kisebb tárgyi tévedés szerepel.)

A feltárások először a Sándor-palotában és a Honvédelmi Minisztérium középső és déli udvarában, illetve az épülettömb előtti középső térrészen indultak el, majd kiterjedtek a Színház utca területére is. Az eredeti tervek szerint ezekkel párhuzamosan kellett volna a karmelita kolostor és a keleti terasz teljes feltárását elvégezni, azonban a volt kolostor hasznosításával kapcsolatban felmerült problémák miatt erre nem került sor. Ehelyett viszont elkezdődött, pontosabban 1983 után folytatódott a Királyi istálló elbontott északi tömbjének és környékének ásatása.

A Sándor-palota területén Altmann Júlia 1997-ig végzett ásatásokat, melynek során fokozatosan kibontakoztak a hajdani ferences kolostor maradványai, az épületegyüttes alaprajza. Technikatörténeti szempontból különösen érdekes az egykori udvar területén több lépcsőben – de sajnos nem teljes egészében – feltárt ciszterna és kútja, amelynek egy részletét később konzerválták és bemutatták. A munkák során előkerült középkori és török kori leletanyagból érdemes kiemelni a nagy mennyiségű gótikus építészeti kőfaragványt és egy Madonna-szobor darabokból összeálló torzóját.²⁴²

A volt Honvédelmi Minisztérium területén és attól délre 1994–1995-ben ismét Feld István vezette a régészeti kutatásokat. Ezek nyomán teljes terjedelmükben kirajzolódtak a Szent Zsigmond-templom romjai és a környékén állt polgári épületek maradványai. A civil épületeknek több korszakát sikerült elkülöníteni, s úgy tűnik, közülük néhány még a városalapítás előtti időszakból származik. Kiderült, hogy a Zsidó utca keleti oldala is be volt építve, s a templom részben maga is korábban elbontott épületek helyén épült fel. Az ásatások kétségkívül legizgalmasabb leletegyüttese egy, a templomtól délre feltárt sziklagödörből bukkant elő. A jellegzetes égettes, hamus pusztulási feltöltésből először egy kisméretű, kőből faragott lánykafej, majd számos más szobor töredéke került napvilágra nagy mennyiségű egyéb leletanyag társaságában. Az újonnan feltárt szobrok fontos adalékkal szolgálnak az 1974-ben feltárt szoborlelet kérdésköréhez is.²⁴³

A volt Királyi istálló északi tömbje helyén végzett kutatásaink során először befejeztük a palotába vezető középkori út nyugati oldalán sorakozó épületmaradványok Zolnay László által elkezdett feltárását, majd folytattuk az egykori udvarrészek ásatásával egészen a területet nyugatról lezáró városfalakig. A török kori pusztítások, valamint az újkori bontások és bolygatások miatt a középkori házak hajdani udvarai helyén sajnos a középkori emlékek jó része már csak nyomokban volt fellelhető. A két középkori városfal is hosszabb szakaszon megsemmisült, vagy romossá vált, mégis a helyi településszerkezet és az erődítések fejlődése fő vonalaiban a XIII. századtól a XX. századig jól nyomon követhető.²⁴⁴ Itt – és a tér környékén folytatott többi ásatás során is! – nagy számban tártunk fel a sziklába mélyedő gödröket,

²⁴² A feltárások eredményéről eddig csak két, meglehetősen rövid összefoglaló jelent meg. 1994-ről: RF Ser.I. Np. 48.(1996) 95.p.; 1997-ről: RF. Ser.I. Np.51. (1998/2001) 178.p. Jelen kézirat lezárása (2002. november eleje) után jelent meg Altmann Júlia összefoglalója a Műemlékvédelem című folyóirat XLVI.(2002)/6. számának 345–350. oldalán.

²⁴³ Mindenekelőtt FELD 1999. 7–139.p. (Buzás Gergely és mások tanulmányai)

²⁴⁴ Rövid jelentések 1994-ről RF Ser.I. Np. 48. (1996) 94–95.p., 1997-ről RF Ser. I. Np. 51. (1998/2001) 136–137.p.

aknákat, amelyek egykor tárolóveremként, emésztőgödörként, ciszternaként vagy kútként működhettek, de végül mindegyiküket szemétgödörként töltötték fel. A legtöbb kiemelkedő lelet ezekből származik.

1997 őszén, 1998 tavaszán burkolat- és közműcseréhez kapcsolódó, leletmentés jellegű kutatást folytattunk a tér délkeleti, sikló előtti részén, illetve a Színház utca déli folytatásában.²⁴⁵ Mint korábban láttuk, e terület közép- és török kori viszonyaira vonatkozóan történeti adat nem áll rendelkezésre, a török kor végi helyszínrajzokon pedig már üres felületként ábrázolják, ezért az itt végzett feltárás kizárólagos adatszolgáltató jellegét nyert. Ennek során kitűnt, hogy ezen a helyszínen a XIII. század második felétől a XVII. századig egymást váltva különböző polgári épületek álltak, a terület az egykori Szent János utca keleti oldalának szerves részét képezte. Ugyanekkor került sor a tér közepén, a Színház utca – Szent György utca között húzódó, modern kialakítású átkötő út nyomvonalának délebbre helyezésére, amelyet szintén leletmentés előzött meg. A feltárások során e sávban is közép- és török kori épületek maradványai tűntek elő, megerősítve a török kor végi helyszínrajzokból ide vonatkozatható adatokat.

1998-ban elkezdődött és 2000-ig tartott a nyugati sáv Lovarda utcától északra eső részének feltárása. A volt Teleki-, illetve főhercegi palota területén (Szent György tér 2., északi bővítése: Szent György utca 2.) B. Nyékhelyi Dorottya, a főhercegi palota kertje helyén (Szent György utca 4., 6., 8., 10.) Végh András vezette az ásásokat.

A palota helyén a középkori Zsidó/Szent Zsigmond utca nyugati házsorának maradványai viszonylag jól azonosíthatóak voltak, bár az egykori telkek középső részén az újkori, illetve modern építkezések miatt nagy felületeken már szinte csak a sziklafelszín tűnt elő, s egy-két kivételtől (pl. a palota udvara, vagy az északi bővítés helye) eltekintve csak az ebbe mélyedő objektumok feltárására volt lehetőség. Sajnos a palota modern, nyugati pincéi teljesen megsemmisítették az Árpád-kori városfalnak e területre eső szakaszát is, ezzel szemben viszont kissé nyugatabbra, a pincéken túl a legjobb állapotban maradt fenn a késő középkori, másként Anjou-kori városfal a belső oldalán sorakozó árkádívakkal együtt. A legértékesebb leletek sziklavermekből, kutakból kerültek elő itt is. Kiemelkedik közülük egy, a palota északi mélypincéjében előbukkant kút leletegyüttese. A máig nedves, iszapos feltöltésből a szokásos kerámia anyagon túl ritkaságszámba menő nagy mennyiségű, szerves anyagú – fa, bőr és textil – leletek jöttek napvilágra, köztük az unikális, magyar–Anjou címerekkel díszített selyemkárpit.²⁴⁶

A Teleki-palota eredeti tömbjétől északra fekvő telkek helyén (Szent György utca 2–10.) sokkal több megőrződött az egykori településszerkezetből, a XIII–XVIII. század épületeiből, pincéiből. Bebizonyosodott, hogy a XVIII–XIX. századi telkek többé-kevésbé az eredeti, középkori telekosztást követték, még ha a rajtuk álló építmények elhelyezkedése és formája közben változott is. A 6–10. számú telek végében különösen jól tanulmányozható volt a városfalak hármas szerkezete: az Árpád-kori, az Anjou-kori és a középkor végi erődítés. A nagy számú feltárt objektum

²⁴⁵ Az 1997-es munkák röviden említve: RF Ser. I. Np.51. (1998/2001) 136.p.

²⁴⁶ Az ásások rövid ismertetése – még a textillelet nélkül! – Régészeti kutatások Magyarországon (RkM) 1998. Budapest 2001. 132.p., újabb ismertetés előkészületben (RkM 1999). A leletről, a textilekről röviden B. NYÉKHELYI 1999. 12.sz.327.p.; Uő. Párizs, 2001.

közül külön érdekességet jelentenek a 8. számú telek végében előbukkant ágyúöntő műhely maradványai, és a 10. számú telek végében napvilágra került reneszánsz épületmaradványok, illetve ugyanitt egy, a ház irányából a városfal felé vezető, alagútszerű mélypince kibontott részletei.²⁴⁷

A Szent György téri ásatási program keretében került sor az egykori Honvéd Főparancsnokság épülete (Disz tér 17.) területének, illetve a közvetlenül attól északra eső sávnak feltárására 1999–2000-ben. A Bencze Zoltán által vezetett – sajnos máig nem teljes – kutatások során igazi meglepetésként a modern pincék alatt sikerült középkori pincéket feltárni. A legérdekesebb leletek itt is egy, az épület udvarán előtűnt kút iszapjából kerültek elő.²⁴⁸

A Szent György téren és környékén 1994–2000 között végzett régészeti ásatások a magyar középkori városi régészetben mindeddig páratlan léptékűek. A nagy területen folytatott feltáró munka egyedülálló lehetőséget nyújtott egy városrész településszerkezeti változásainak szinte teljes körű nyomon követésére a XIII. századtól a XX.(!) századig. A feltárás tárgyi hozadékának a hatalmas mennyiségű, múzeumnyi leletanyagnak jelenleg még csak kis része feldolgozott, kiállításra pedig csak töredéke került. Azóta mindössze kisebb, leletmentés-jellegű régészeti munkák folytak a Sándor-palota területén és környékén.²⁴⁹

A Szent György téren folytatott eddigi utolsó helyreállítási munka a Sándor-palotához kötődik. Egy 1999. évi kormányhatározat²⁵⁰ alapján 2000. szeptember 16-án kezdődött el az épület felújítása miniszterelnökség céljára. Ennek során az egykori termek egy részét a lehetséges mértékig a háború előtti állapot szerint igyekeztek rekonstruálni. A 2002. április 30-án lezárult helyreállítás építész tervezője Potzner Ferenc volt, míg a belsőépítészeti tervezést Magyarai Éva és Pazár Béla végezték számos szakember bevonásával. Mire azonban a munkák befejeződtek, a dolog bizonyos szempontból okafogyottá vált, mert a 2002 tavaszán lezajlott választások után hatalomra kerülő új kormányfő az épületet elvi okból nem volt hajlandó elfoglalni. Ezt követően merült fel az a lehetőség, hogy a palota a köztársasági elnöké legyen, az ezzel kapcsolatos egyeztetések azonban meglehetősen hosszan elhúzódtak. Mindeközben 2002 tavaszától kora őszig a felújított épület nyitva állt, s a nagyközönség megtekinthette. E sok vihart szenvedett műemlékünk és vele együtt az egész Szent György tér további sorsára döntő hatással lehet a Magyar Országgyűlés 2002. november 5-i döntése, melynek értelmében „a jövőben a budavári Sándor-palota szolgál majd a köztársasági elnök és hivatala elhelyezésére.”²⁵¹

²⁴⁷ Rövid jelentés: RkM 1998. 131–132.p. (előkészületben RkM 1999.)

²⁴⁸ A feltárás eredményeit az ásatásvezető eddig csak különböző előadásában közölte. Lásd Bencze Zoltán tanulmányát.

²⁴⁹ A palota keleti szárnyában 2001 tavaszán, a déli homlokzat mellett ugyanaz év nyarán, az udvaron és a várfal felé eső teraszon ősszel végzett leletmentést Kovács Eszter.

²⁵⁰ 1127/1999. XII. 16. korm. hat.

²⁵¹ Az erről szóló sajtóhír pl. Magyar Nemzet, 2002. november 6.. A látogatás már az országgyűlési döntés előtt néhány héttel szünetelt. Jóval a kézirat lezárása után, 2003 februárjában az államfő is foglalta új székhelyét. A tér délkeleti, Sikló előtti része a hivatalos állami reprezentáció egyik fő színtere lett, ahol máris számos fogadás zajlott le.

A tér rendezéséhez kapcsolódó utolsó tevékenység a volt Honvédelmi Minisztérium – Honvéd Főparancsnokság együtteséhez fűződik: 2002 tavaszán, kora nyarán teljes elbontásra kerültek a minisztérium eredeti épületének és a későbbi toldaléknak maradványai, jelenleg már csak a Főparancsnokság visszabontott torzója látható a Dísz tér és a Szent György tér között álló egykori hatalmas komplexumból.

A korábban oly nagy presztízsű Szent György tér történetének utolsó ötvenhét évét a teljes bizonytalanság, a funkcionális eljellegtelenedés és a fizikai pusztulás jellemzi. Ennek okát egyrészt a helyszín szerepére és formájára vonatkozó, sokat ígérő, de egymásnak gyakran ellentmondó koncepciókban, másrészt éppen a teljes koncepciótlanságban kereshetjük. A tér először felvonulási, építési területté vált, miközben – elfedendő a tehetetlenséget – elkezdődött épületeinek lebontása, amely mára oda vezetett, hogy a XIX–XX. század fordulójáról származó térfalaknak csak töredéke maradt meg. (Keleten a Várszínház és a Sándor-palota, délen a királyi palota – erősen átalakított – „A” épülete, illetve annak neobarokk kerítése.) E békeidőszak végül is sokkal nagyobb pusztítást eredményezett, mint az ostrom. Az 1945 utáni helyreállítások kezdetekor még természetesnek tekinthető felvonulási, építési funkciók végül csak a nyolcvanas – kilencvenes évek folyamán tűntek el többé-kevésbé – és nyilván nem véglegesen. (A helyreállítás még messze nem tekinthető befejezettnek!) Helyükre – a Várszínházhoz kapcsolódó kulturális szerepen kívül – gyakorlatilag nem került semmi. A tér és környéke ezek után pusztán a Budavári Palota megközelítését szolgáló, felvezető területté degradálódott. Sajnos, a Szent György tér jövő sorsa e sorok írásakor sem tűnik megnyugtatóan rendezettnek, bár a Sándor-palotával kapcsolatos legutóbbi döntés magában hordozza a kedvező változást.

Irodalom

- ALTMANN 2002 Altmann Julianna: A budavári ferences kolostor. In: Műemlékvédelem 46. (2002) 6. sz. 345–350.p.
- BALOGH 1966 Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában I. Adattár. Bp., 1966.
- B.k.p.é. A budavári királyi palota évszázadai. (szerk.: F. Dózsa Katalin) Bp., 2000
- BM I. Budapest Műemlékei I. Magyarország Műemléki Topográfia IV. (szerk.: Pogány Frigyes). Bp., 1955. Az ebben szereplő műemléki leírások a kötet rövidítésével, mellette az adott rész szerzőjének nevével és az oldalszámmal szerepelnek.
- BANDHOLTZ 1993 Bandholtz, Harry Hill: Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon. H.n., 1993.
- BÁNRÉVY 1932 Bánrévy György: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 1. (1932), 1–49.p.
- BÁNRÉVY 1932b Bánrévy György: Húsz év Buda fejlődéstörténetéből 1714–1733. In: Pestbudai Emléklapok 5.(1932) 1–4. sz. A História melléklete, 118–127.p.
- BÁNRÉVY 1933 Bánrévy György: A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725–1901. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 2. (1933), 104–140.p.
- BpL II. Budapest Lexikon II. (L–Z) 2., bővített, átdolgozott kiadás. (főszerk: Berza László) Bp., 1993.
- Bp.T. II. Budapest Története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. (szerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos) Bp., 1973.
- Bp.T. III. Budapest Története III. Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. (szerk.: Kosáry Domokos) Bp., 1975.
- Bp. T. IV. Budapest története IV. Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. (szerk.: Vörös Károly) Bp., 1978.
- Bp. T. V. Budapest Története V. Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. (szerk.: Horváth Miklós), Bp. 1980.
- BUZÁS – FELD 1996 Buzás Gergely – Feld István: A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. Bp., 1996.
- CLAUDERNÉ 1943 Clauderné Vladár Margit: A Várszínház története. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 10. (1943). 163–177.p.
- CZAGÁNY 1966 Czagány István: A Budavári Palota és a Szent György téri épületek. Bp., 1966.

- CSELEBI 1985 Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. 2. kiadás (ford.: Karácson Imre, az előszót és a szömagyarázatot írta, a jegyzeteket feldolgozta Fodor Pál) Bp., 1985.
- FARBAKY 1994 Farbaký Péter: Budapest I. Szent György tér 1–2. Sándor-palota. Építéstörténeti és falkutatási tudományos dokumentáció. Fényképek: Szilágyi Edit. Bp., 1994. november.
- FARBAKY 2001 Farbaký Péter: A budai királyi palota a historizmus korában. Ybl Miklós és Hauszmann Alajos átépítési terveinek fejlődése és kapcsolata. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001), 241–265.p.
- FEKETE 1944 Fekete Lajos: Budapest a törökkorban. Budapest Története III. (szerk.: S. Szendy Károly) Bp., 1944.
- FEKETE–NAGY 1973 Fekete Lajos – Nagy Lajos: Budapest története a török korban. Budapest Története II. Bp., 1973. 335–436.p.
- FELD 1999 Feld István: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. In: Budapest Régiségei 33. (1999), 35–50.p.
- HAEUFLER 1854 Haeufler, J. V.: Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest und deren Umgebungen. Pest, 1854.
- DERNSCHWAM 1984 Dernschwam, Hans: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. III. Törökországi útinapló. (közreadja: Tardy Lajos). Bibliotheca Historica. Bp., 1984.
- GEREVICH 1966 Gerevich László: A budai vár feltárása. Bp., 1966.
- GERŐ 1956 Gerő Győző: Adatok a Budai vár törökkori építészetéhez. A Fehérvári rondella építéstörténete. In: Budapest Régiségei 17. (1956), 261–276.p.
- GERŐ 1980 Gerő Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon. Dzsámik, türbék, fürdők. Művészettörténeti Füzetek 12. Bp., 1980.
- GYÖRY 1935 Győry Aranka: Evangélikus templomművészet Budapesten. Bp., 1935.
- HARRER 1968 Harrer Ferenc: Egy magyar polgár élete I. Bp., 1968.
- HAUSZMANN 1912 Hauszmann Alajos: A magyar királyi vár. Bp., 1912.
- HL Habsburg Lexikon. (szerk.: Hamann, Brigitte). H.n., é.n.
- HOLLÓ 2000 Holló Szilvia Andrea: A budavári királyi palota 1686 után In: B.k.p.é. Bp., 2000. 19–33.p.
- HORTHY (1990) Horthy Miklós: Emlékirataim. Extra Hungariam. Bp., 1990.
- IVÁNYI 1941 Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei 1526–1541. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 9. (1941), 38–84.p.
- JACOBY 1932 (RÖSLER 1809) Jacoby Péter – Rösler János Kristóf: Buda és Pest 1809-ben: Rösler János Kristóf „Kalender von Ofen und Pest”

- című 1804-ben kiadott munkájának (teljes ?) fordítása; bevezetővel közreadja Jacoby Péter. In: Pestbudai Emléklapok 5. (1932), 1–4. füzet. A Historia melléklete 95–117. p., a Budára vonatkozó rész a 96–106. oldalakon.
- JANKOVICH 1827 Jankovich Miklós: Budán felfedezett gazdag sírbolt, mellyben hihetőleg Katalin, Mátyás Király első hitvessének Podiebrad György leányának teteme találtatott. Pest, 1827.
- KARÁCSONYI I. Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp., 1922.
- KARÁCSONYI II. Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Bp., 1924.
- KÁROLYI 1977 Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Bp., 1977.
- KÁROLYI–WELLMANN 1936 Károlyi Árpád – Wellmann Imre: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Írta: Károlyi Árpád. 2. kiadás. Átdolgozta Wellmann Imre. Bp., 1936.
- KARSAI 1963 Karsai Elek: A budai Sándor-palotában történt 1919–1941. Bp., 1963.
- KÓKAY 2001 Kókay György: Dokumentumok a volt királyi palota háborús veszteségeiről és újjáépítésének előzményeiről. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001), 293–342.p.
- KOLLÁNYI 1990 Kollányi Béla: Az újjáépült Budavári Palota. Bp., 1990.
- KUBINYI 1963 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Budapest Története II. (szerk.: Gerevich László – Kosáry Domokos) Bp., 1973.
- MAGYAR 1992a Magyar Károly: A budavári palota északi, ún. Kolduskapujának tornya az újabb kutatások tükrében. In: Budapest Régiségei 29. (1992), 57–92.p.
- MAGYAR 1992b Magyar Károly: Ásatások a Budavári Palota területén és annak északi előterében 1982–1991 között. In: Budapest Régiségei 29. (1992), 109–116.p.
- MAGYAR 2000 Magyar Károly: A budavári királyi palota vázlatos építéstörténete. In: B.k.p.é. Bp., 2000. 35–60.p.
- Memoria rerum (1981) 1504–1566. Memoria rerum. Magyarország legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta: Bessenyei József) H.n., 1981.
- MT. 8. Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története 8. 1918–1919., 1919–1945. (főszerk.: Ránki György, szerk.: Hajdu Tibor – Tilkovszky Lóránt). Bp., 1976.
- MTK II. Magyarország történeti kronológiája II. 1526–1848. (főszerk.: Benda Kálmán) Bp., 1982. (szerk.: Péter Katalin–Somogyi Éva)

- MTK III. Magyarország történeti kronológiája III. 1848–1944. (főszerk.: Benda Kálmán) Bp., 1982. (szerk. Somogyi Éva–Glatz Ferenc)
- NAGY 1971 Nagy Lajos: A budai vár topográfiája a XVII. század végén. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971), 81–119.p.
- NAGY 1975 Nagy Lajos: Budapest története 1686–1790. In: Budapest története III. Bp., 1975. 27–254.p.
- PATAKI 1950 Pataki Vidor: A budai vár középkori helyrajza. In: Budapest Régiségei 15. (1950), 239–299.p., mellékletekkel
- PRAKFAKALVI 2001 Prakfalvi Endre: Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29.(2001) 343–358. p.
- RÓZSA 1999 Rózsa György: Budapest régi látképei. 2. átdolgozott kiadás. H.n., 1999.
- SIKLÓSSY 1931 Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? 1870–1930. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. Bp., 1931.
- SZATMÁRI 2000 Szatmári Gizella: A Hentzi-emlékmű. In: Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítási katalógus. (szerk.: Mikó Árpád–Sinkó Katalin) Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2000/3.
- SZERÉMI 1979 Szerémi György: Magyarország romlásáról. (ford.: Erdélyi László, Juhász László; bevezetés és szövegmagyarázat: Székely György) Bp., 1979.
- SZTEHLO é.n. Sztehlo Kornél: A budai ág. hitvallású evangélikus egyház története 1821–1918. H.n., é.n.
- UXA (1934) Uxa József: A budavári királyi kápolna s a „M. Kir. Udvari és Várplébánia” története. Bp., é.n. (1934)
- ÚJHEGYI 1892 Újhegyi Béla: Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja. Adalékul a hazai történelemhez. Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár I. Temesvár, 1892.
- UJVÁRY 2001 Ujváry Gábor: A budai királyi palota a „neobarokk társadalomban”. A palota és a nagypolitika a két világháború között. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001), 105–129.p.
- VÉGH 2002 Végh András: Buda Város középkori helyrajza. Bp., 2002. (doktori disszertáció, ELTE BTK, Medievalisztika Program)
- VÉGH 1997 Végh András: A középkori várostól a török erődig. A budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig. Budapest Régiségei 31. (1997), 295–312.p.
- VERESS 1906 Veress Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. A székes-

- főváros megbízásából bolognai, római, karlsruhei és bécsi levéltárakban gyűjtötte s közli, bevezetése és jegyzetekkel bővítve Dr. Veress Endre. In Budapest Régiségei 9. (1906), 103–170.p.
- VÖRÖS 1978 Vörös Károly: A világváros útján. 1896–1918. In: Budapest története IV. Bp., 1978. 524–775.p.
- WEIDINGER–HORLER 1956 Weidinger György –Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956), 29–32.p. – négy melléklettel
- YBL 1956 Ybl Ervin: A budai várpalota helyreállítása a XIX. század derekán. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956), 307–333.p.
- ZOLNAY 1961 Zolnay László: Buda középkori vízművei. In: Történeti Szemle (1961) 1.sz. 16–55.p.
- ZOLNAY 1977 Zolnay László: Az 1967–75. évi budavári ásatásokról s az itt talált gótikus szoborcsoportról. In: Budapest Régiségei 24/3–4. (1977)
- ZOLNAY 1984 Zolnay László: Előzetes jelentés a budai vár déli végén végzett 1975–1981. évi feltárásokról. In: Budapest Régiségei 26. (1984), 203–216.p.
- ZOLNAY–SZAKÁLL 1976 Zolnay László – Szakáll Ernő: A budavári gótikus szoborlelet. Bp., 1976.

The Formation of St. George Square in Buda and the Changing Face of It (1526–2003)

The End of the Middle Ages: 1526–1541

Undoubtedly, it was the St. George Square and its surrounding area that have changed the most within the walls of the Castle-district of Buda. Almost each element of this area (stretching north from the northern curtain wall of the former Royal Palace right up to the present day Dísz Square and forming about 1/5–1/6 of the total surface/area of the Castle-district) has been altering from the end of the Middle Ages onwards. The proportion between the sites covered and uncovered by buildings has basically changed, as well as have the contours of the gradually shaping square and the buildings around it. And, beside these physical changes also all the institutions and functions related to the area have entirely altered...

Changes were almost continuously taking place on the site all along the Middle Ages as this can be pointed out by the archaeological excavations: for different, unknown reasons some houses were demolished time-by-time. But, as it seems now, none of these demolitions – with the exception of two cases – meant larger scale. To understand the two, we must see the general character of the site before they happened, i.e. before the first third of the 15th c. Just like today there had originally been two streets leading from north to south, towards the Royal Palace, (the presence of which here can be proved only from around the middle of the 14th c. !). The eastern one had been (and was even later) St. John's Street (named after the Franciscan friary standing here from the 13th c.), while the other one had been Jews' Street (also from the same age – later named as St. Sigismund's Street). Around the turn of the 14–15th cc. these streets were longer towards the south: the border between the city and the Royal Palace was still situated much towards the south, at the so-called *Dry moat*. No traces of any square can be pointed out on the site at that time: both sides of the two streets (and so the area between them, too) was covered by plots and buildings. This situation started to change around 1410, when King Sigismund of Luxemburg founded and built a new royal chapel dedicated to Holy Virgin and St. Sigismund. This practically meant, that a part of the former Jewish quarter was entirely demolished (see around the center of the present square) and the foundations of the new church were put down on the ruins of the destroyed houses. It seems that almost at the same time a similar, but longer and gradual demolition-process was started on the southern side of the area. As a result of this by about 1460–70 a larger part of the city here was demolished and on the place of the former burgher-houses a huge open space was taking shape next to the Royal Palace. Finally, somewhere between 1470–1540 (most likely after 1530) this space was cut from the city by a massive wall – *the northern curtain wall* – and annexed to the palace as a northern court, or the '*northern forecourt*'. This act on the other side became of great importance for the future: the northern curtain wall became the southern border of the square to be formed here only later. And this has been the case since that time, despite the fact that a great part of the curtain wall was pulled down more than a hundred years ago.

At the end of the Middle Ages the general character of this quarter of the city can be described as it follows: Since it was situated next to the palace-compound, it had a rather high prestige in itself, but the presence of the two ecclesiastical institutions – the St. John Franciscan friary and the St. Sigismund Royal Chapel (later acting as a provostry) – raised it even higher. The area was inhabited by some magnates, officers of the royal court, the provost and canons of St. Sigismund's chapter as well as by 'simple' burghers. Here resided István Werbőczy (having here a palace granted by the king), the chancellor of King John (János) Szapolyai. Next to his palace – between 1530–1534 - there must have been the residence of Luigi Gritti, who - as a confident of the sultan – first became the treasurer then the governor beside King John.

Just like the city, the closer area under discussion suffered badly the fifteen years coming after the battle of Mohács (1526). First the Turks robbed and burned up the defenceless city, but that time they abandoned it yet. Within the next one-and-a-half decade – marked by the fights between the two, 'parallel' kings of Hungary (John Szapolyai /1526–1540/ and Ferdinand of Habsburg /1526–1564/) – the rule over Buda changed four times (1526, 1527, 1529 /in this case infact two times: first the Turks occupied it from the Habsburg-party, then handed over to their vassal, King John/ 1541) and four sieges stormed its walls (1529, 1530, 1540 /this meant less devastation/, 1541). It was 1529, when the first artillery fire stroke/hit the city, but from this time onwards Buda had to face continuously with this new kind of devastating power of sieges. This particularly holds true of the quarter at issue. Since its western town-walls fell well within the range of artillery troops set up on the surrounding hills, this area became a 'popular target' of all sieges up to 1849(!). The well known woodcut of Erchard Schön made during the siege of 1541 depicts well as a great part of the late medieval western city-wall collapsed, and was replaced by a kind of improvised palisade. Now archaeological evidences have proved the authenticity of this scene, too.

The Turkish Occupation – 1541–1686

Although the latest, Habsburg-siege ended in failure, in this case the Sultan, who came to relieve his King John's party vassals of the siege, decided to take the control over the city for once-and-ever. This decision meant 145 years of Turkish rule in the history of Buda. The life of the Hungarian capital and naturally that of the quarter under discuss changed definitely as well.

First of all the Royal Palace neighbouring the quarter from the south lost its original function. It seems that it was only the first *pasha* left here by the sultan himself behind, who resided among the walls. After his death his successors moved their residence out from the palace and even from the city: they lived down in a suburb, next to the bank of the Danube until the end of the 16th c. The palace itself served as home for a part of the military garrison, and – at the same time – as an arsenal and a prison as well. It was controlled by a chief, *dizdar*. Occasionally Turkish councils and receptions for foreign envoys were held in the ancient halls, but step-by-step this magnificent architectural ensemble lost its medieval splendour.

We have much less written sources related to the area stretching before the palace-compound. Werbőczy, the former chancellor – now *the Judge of the whole Hungarian nation* (trusted by the sultan) – still resided here, in his palace but for a very short time: he died within two months. Above this no other details relating to the houses and their owners are known from the age directly after the occupation, even if – like within city – some elements of the former population might have stayed back here.

The most drastic changes happened inevitably to the ecclesiastical institutions. Apart from one, all medieval churches of the city were robbed, 'dismantled' from their Christian symbols and decorations and than turned to serve as Muslim mosques. That was the case with the quarter on dispute, too. Already in 1555 the former St. John's church of the Franciscans was mentioned – without any further detail – as a mosque. Later it became the *Pasha- or Serai djami*. This could happen to the St. Sigismund church, although we have only a much later mention of it as *Küchük (Little) djami*. An other, basic change came to the character of the place with the siege of 1598. Although the Christian military did not succeed in reconquering Buda, but they occupied the suburbs, and because of this the residence of the pasha – the *serai* – was moved back to the much better protected upper city, i.e. to the former St. John's street. It was situated on the northern side of the St. John's church, most likely at least partly upon the former Werbőczy-palace. (A part of the pashas' palace, including its bath, has been already excavated.) Since that time the church/djami was used as the pashas' private djami. (It seems the church was entirely separated from its earlier cloister. The later one was obviously used and lived by the Turks – as this has been clearly proved by the excavations – but we do not know its exact function.) The residential character of the quarter however, was even stronger, since the deputy of the pasha, the *kethüda* lived also in the same street, just in front of the Pasha serai. Not far from here, just next to the Pasha djami there stood a fountain, the only one in the city that worked with the water of the Danube pumped here up through a pipeline by a kind of machinery. (The waterworks stood below, on the bank of the river. These all might have had late medieval origination!)

Traces of Turkish (to be more exact: Turkish-age) life have been brought to light by the excavations almost everywhere in the area. Townspeople of that age (most likely mainly of Balkan origination) in most cases used the medieval houses, but usually altered them according to their wishes. Oftentimes they divided the larger medieval rooms. Smaller outbuildings made of lighter structures (wattle and daub, adobe, etc.) quite often surrounded the medieval stone houses. Perhaps the most characteristic features of the age – in archaeological sense – are the refuse pits, several dozens of which have been discovered during the excavations. Most of them served originally – in all probability – as storage-pits, or sometimes as wells, but later they were filled with garbage.

Describing the Turkish age of the area on dispute, one shall mention the fortifications, especially those of the western side. Here the long section of city-wall, stretching from the northern curtain-wall of the (former) Royal Palace to the Fehérvári gate – as we have seen – was strongly hit by artillery fire even during the late medieval sieges. This is much truer for the Turkish age sieges (1598, 1602, 1603, 1684 and the final one: 1686). The collapsed section of the late medieval city-wall

was of course replaced by a new one, but it was broken again-and-again, the reason of which has been clearly pointed out by the archaeological researches. A number of canon-balls well over hundred have been found behind even one single, short section of this wall. For the flanking protection of this wall a huge, round-shaped bastion, the *Khasim pasha kuleszi* was erected on the northern end of it, next to the Fehérvári gate – named in the Turkish age as *Ova kapusu* (*Field gate*). (The new fortification of course protected the gate as well!) This bastion – that was preceded by a smaller one of the same type (and perhaps also by a medieval gun-tower!) – was completed by 1667–68. In spite of this the wall was very heavily damaged during the siege of 1684, so that beside the necessary renovation of it a second line of defence had to be erected well behind the first one. This new, inner wall was built over the ruins of medieval and Turkish age houses that were destroyed during the aforementioned siege as well.

On the other hand – as it seems now – by the end of the Turkish period, i.e. 1684–86 there was an abandoned space – a kind of a wide and empty stripe – taking shape to the north from the northern curtain wall. A space that is clearly visible on the engravings and maps of that age. The formation of this can mainly be explained by the devastation of the sieges but we can not entirely exclude a sort of conscious 'town-planning', i.e. creation of a security zone before the fortifications of the palace. Whether it was thus or so, we can consider this empty stripe as the one later to be emerged to the Szent György tér – St. George Square – of our days.

The Formation of the Baroque Square – 1686–1780-ies

After the reconquest of Buda in 1686 the former Hungarian capital became of a great military importance: the whole city worked practically as a large fortress, even if the different aspects of civil and ecclesiastical life returned step-by-step among its walls. This is true for the area under discussion.

Also military functions moved among the ruins of the former royal palace: barracks of guards, powder magazine, and – shortly after the siege – an enormous new Arsenal (*Zeughaus*) building was erected. The later one occupied the eastern half of the former northern forecourt, and on the north it was bordered by a section of the northern curtain wall. Although this early Zeughaus burned up during the great fire of Buda in 1723, the newer one that replaced it was standing here until the end of the 19th c., and became a decisive element of the southern view of the St. George Square meanwhile taking here shape.

Beside this seven(!) military barracks were set up within a very short period in the closer area. Two of them were built on the south-east, upon the ruins of the eastern and western wings of the former Franciscan cloister; one on the opposite, western side, upon the inner Turkish-age fortification-wall; two to the north of it, just beside the Fehérvári gate (at that time: *Stuhlweißenburger Thor*); and two on the northern part of the block between the two streets. (One of the two later mentioned buildings – the *Hauptwacht* – faced already to north, to the so called *Parade Platz*, i.e. Parade Square, which at that time used to be the main square of Buda. The *Hauptwacht* controlled the two nearby gates and the connection between them, as well as the

approach towards south, to the area on dispute.) The two gates were of course military checkpoints and the tower of Fehérvári Gate served as a powder magazine as well (at list until the fire of 1723, when it blew up).

No question, the quarter down from this line was a zone of basically military character, however, some burgher houses, plots and two ecclesiastical institutions still 'won' place here. The private houses and plots were grouped on the west, or north-west, in the former St Sigismund Street, named that time as *Schloss Gasse*, and in the central block, between the two streets. (Some of them survived even up to the end of the 19th century!)

A huge area on the eastern, north-eastern part of the former St. John Street (including the ruins of former St. John's church/Pasha djami and the site of the Pasha palace as well) was obtained – after some intermezzo – by Carmelite order. Although it took long decades for them to build their new church and cloister up, the street was named after them almost all along the 18th c. as *Carmeliter Gasse*. In spite of their long construction works the life of the Carmelites turned to be relatively very short here, since – among others – this order fell victim of the dissolution program of King Joseph II in 1784. After a short period of hasitation, in 1787 their nice baroque church was transformed to be a theater, and since that time – even if with some pauses – it has been working in this function. According to this the name of the street turned to *Theater Gasse* equalling with the Hungarian *Színház utca*, that has been still in use. The cloister building of the Carmelites for some years was used for different civil purposes, while in 1794 it was given for the use of military headquartes, and from here to 1945 it worked according to this function. Altogether: these two buildings of the same original komplex have survived through the last centuries, and today they are the only representatives of the baroque epoque in the area. However, their present look bears the characteristics of their late baroque – 'zopf'-styled – transformation.

The other ecclesiastic institution that appeared on the site on the end of the 17th c. was the 'resurrected' St. Sigismund-provostry. A part of the ruinous medieval church was rebuilt in the first decades of the 18th c. But it existed on this location – i.e. in the central block between the two streets – only for a short time, since a brand-new room was built to house it within the western wing of the new, baroque Royal Palace, that was meanwhile taking shape on the south, upon the site of the medieval palace. After the consecration of this new 'castle-chapel' in 1769, the old church together with the house of the provost was pulled down. Their site has never been reused as a buiding-plot, but left as an open place. By this act the former stripe-like space lying before the palace-compound, i.e. the Zeughaus turned to take an 'L' shape. From this time onwards we can speak about the square here of almost the modern sense of St. George Square, even if it was named at the beginning as *Zeughaus Platz*. Later, around the end of the 18th c. appeared the form *Georgi* or *Georgs Platz*, the use of which can be explained by a historiotopeographical misunderstanding. Some 18th c. experts of local history idetified this place as the medieval St. George Square, the one that in fact equalled with the present-day *Dísz Square*, i.e. the *Parade Platz* of their age.

In connection with the baroque St. George Square – being partly under formation – we have to mention two other important things yet.

Behind the place of demolished provostry, at the north-eastern side of square, there stood the new building of the waterworks, which was a characteristic feature of the sight here until it was pulled down in the 1870ies.

On the other side we have to mention the construction works of the new baroque Royal Palace, that happened in two main phases. It was only about 1715, when – far behind the Zeughaus, at southernmost end of the plateau – after the demolition of some still standing remains of the medieval palace the erection of the new building was started. The first, rather simple and never completed building was enlarged towards north – to the line of the medieval Dry moat – between 1749–1769. The intention of this palace out to have been serving as a 'second home' of Queen Maria Theresia, but she took up lodge here only once. Instead of this, the building functioned temporarily as a nunnery, as a home of a university and then shortly as military headquarters. It started to play a different, residential role only from the end of the 18th, but at the age in dispute it had rather less influence towards the square, the more because it, i.e. its forecourt was still cut from the city by the existing section of the medieval northern curtain-wall. However, we shall remark, that the square functioned as the main approach-way towards the palace.

1780-ies–1848

While the aforementioned period of St. George square could be basically characterized by the overwhelming military functions and by their physical incarnations, the barracks, the forthcoming period can be described when civil life was gaining ground step-by-step. This was manifested first of all by two new palaces of the higher nobility.

The first of the two was built on the western side. Here, to the north of the artillery barrack (based upon the Turkish inner wall), a formidable mound of earth was taking place for a long time. It could be the basis of planned – but mostlikely never realized – inner fortification, a kind of gun emplacement. This site was bought up by the Teleki counts who erected their three-storied, copf-styled palace here between 1787–1790. This building was standing here almost without alteration (et least on its facade towards the square) until the end of the 19th c.

Almost two decades later, the two barrack buildings – based upon the wings of the former Franciscan cloister and standing right on the opposite, eastern side of the square – were bought by an other notable family of the Hungarian aristocracy. Count Vincent (Vince) Sándor had a residence here constructed for himsel and his wife, Countess Anne (Anna) Szapáry. The new palace that was built by 1806 – in the modernest, classicist style of the age – incorporated the earlier barracks, too. The building – thought to be one of the most elegant residences in Buda of that age – was sold in 1831 to the family of Pallavicini Counts, who owned it until 1881. Now, after nearly two centuries, this is the second oldest building still standing on the location.

The weakening importance of the direct military functions was manifested by an other, may be less spectacular act. First the military barrack standing behind the Hauptwacht became the property of the city, then it was sold to the evangelical community of Buda, who transformed the building according to their needs, i.e. to a church – parochial – school – complex.

Talking about the St. George Square in the first half of the 19th c. we ought to speak about one more building, the stable of the Royal Palace that might have seen perhaps of less importance in function, but was of great importance in appearance and size.

The construction of this huge building started in 1847 could be explained by the alteration in function of the palace-compound, that began nearly half century before. From 1790 to 1848 the palace – at least a part of it – was used as the residence of the *palatine*. (Word comes from the Latin *palatinus*). The persons bearing this ancient, highest office of the feudal Hungarian State (named in Hungarian *nádor*) in these years came from the side-branch of Habsburg-dynasty, and had the title of *Erzherzog – főherceg*, i.e. archduke. Beside them even the members of the royal family visited more often the palace. All these circumstances caused strong need for a much larger stable, than there had been in the western part of Northern forecourt. (The eastern part was occupied by the Zeughaus!) But before the start of the works the still existing western part of the old northern curtain-wall – together with some outbuildings – and the baroque artillery-barrack standing on southwestern part of the square were demolished, since the new stable was planned to stretch over from the Forecourt to the square. From this time onwards the palace-compound has been opened towards the St. George square. The construction works of the new stable lead us over to the next period to be discussed...

1849–1945

The new stable-building – being of 150 m length! – was by far not completed yet, when the Revolution of 1848 broke out. The walls of it were very heavily damaged during the long siege of 1849 that resulted the reconquest of Buda on the 21th of May from the Austrian hands.

It was too close to the place situated towards the north, where the sieging Hungarian artillery troops could brake the city-wall through, and make it collapse. This brake was by the way one of the first locations where the Hungarian storming troops could enter into the city.

Connected to this final storm a crucial scene of the whole siege took place on the St. George Square. General Alois Hentzi, the commander of the Austrian troops while trying to lead a counter-attack against the intruding forces was shot here. Although he did not die at once, his heavy wound made him unable to command and at the same time the defenders' fate came sealed.

The new, longer, forthcoming period in the history of the square may as well divided into three phases, but all the three pointed towards the same direction.

The first started with less spectacular alterations in its general outlook, but with more important changes in its functional character. Apart from the necessary renovations only one smaller, but rather symbolic construction work took place here.

Emperor France Joseph had a memorial erected to commemorate the heroism of his general, Hentzi and his soldiers, died in Buda during the Hungarian siege. This monument made in the Gothic style of the mid-19th c. and set up in the middle of the square in 1852 (on his own cost of the emperor!) became one-and-the-same-time a

stumbling block for every Hungarian patriots. (This was so not because anyone could or would have argued the indeed heroic death of the general, but since he had given before the militarily unreasonable and cruel order to bombard the city of Pest into ruins.) At the same time even the name of the square was turned to *Hentzi Platz!*

On the other side the functional changes happening almost parallelly did have some symbolic meaning, too. Since the Royal Palace was entirely burnt out, for the time of renovation works the newly appointed and installed Habsburg governor of Hungary, Erzherzog Albrecht took the Sándor-palace as his residence. His office worked right in front of him, in the Teleki-palace. This short, provisional role of the St. George Square as an administrative center of the country was a precursory sign of its later importance.

The second phase can undoubtedly be connected with the compromise of Austria and Hungary in 1867. The *Ausgleich* on one hand brought the – partly – independent ministerial structure of the Hungarian State, with its own prime minister, Gyula (Julius) Andrassy, on the other hand put the Hungarian crown upon the head of Francis Joseph. (The *Holy Crown* that – by the way – from 1790 to 1944 was officially kept in the Royal Palace of Buda, first in a room, next to the St. Sigismund-chapell. This however, did not practically mean the continuous presence of the crown here.)

Most of the new ministries were housed within the Castle-district of Buda, while the prime minister himself had his office and residence on the St. George Square, in the Sándor-palace. The palace whose original name has been preserved all along its history first was simply rented for the prime ministers, but in 1881 it was bought by the state for the head of government in power.

After their coronation in Buda (Emperor and) King Francis Joseph and his wife, Queen Elisabeth quite often visited their palace in Buda. These numerous visits later resulted great-scaled enlargements of the palace-compound.

But to return to the time on dispute, we shall return to the area of the St. George Square, too. Here the Teleki-palace was temporarily used for the General Headquarters of the newly founded *Magyar Királyi Honvédség*, i.e. ~ *Hungarian Royal Defence-forces*, that was first commanded by Erzherzog Joseph. Parallelly with the functional changes the architectural unit of old Teleki-building was also partly altered.

Meanwhile because of the growing administrative importance of the St. George Square, there was a growing necessity to approach it easily from all parts of the city, i.e. of the suburbs and twin-settlements as well. The resolution for this was the construction of the *Sikló*, i.e. *Funicular*, the line of which ascended from the bridge-head of the Chain-bridge to the south-eastern side of the square, i. e. next to the Sándor-palace. The new, steam-powered machinery started to work in 1870.

The rapid development of the separate Hungarian Military quickly brought the need of a new ministerial building. After a long time of being unchanged this caused a basic alteration both in the structure and in the view of the square. First of all, to make place for the new palace of the Hungarian Royal Ministry of Defence, a number of private houses as well as the building of the former waterworks were to be bought and then to be demolished. It was only after this, that on the southern part of the central block between the two streets the new building was erected in 1879–81. This building of ground floor + 4 levels was a bit glaring feature of the area, the more

because its neo-renaissance style broke the up to that time more-or-less homogeneous baroque – classicist view of the site. But with this the construction process did not come to its end, since the original building was two times enlarged towards the north yet: first in 1889–90, then in 1895–96. The later part, however, was made for the General Headquarters. All these works of course meant the total demolition of all the buildings standing formerly there. With the erection of the latest part, there was one single huge architectural ensemble formed in the central block stretching from the St. George Square to the Dísz Square.

The construction works of the ministry-headquarters complex were to be followed around the turn-of-the century by two other ones of almost the same scale. As a result of them the square reached its 'final-face' at least until 1945.

On the western side of the square in 1898 Erzherzog Joseph bought the former Teleki-palace (left by the General Headquarters) from the state, just like the private houses and barracks situated to the north of it up to the Fehérvári Gate. The later ones were entirely pulled down, since upon their place the garden and outbuildings of his palace were to be formed. In 1904–05 the old zopf-styled palace was totally altered in the mixed style of art nouveau and neo-baroque typical of that age. At the same time its dimensions were changed – especially in height but slightly also in area.

As a last among the large-scale construction works having impact on the face of St. George Square we have to mention the enlargement of the Royal Palace. This process was started in the 1890-ies, but it was the turn-of-the-century, when the works reached the southern side of the square. As an introduction to this, the old, baroque building of the Zeughaus was demolished between 1897–1901. On the place of it there were the two new, northern wings of the palace-compound erected by 1905. These two wings – signed today as 'A' and 'B' buildings – were made for the purpose of representation. The northernmost, A wing – having direct gate towards the square – was the reception-building, through which visitors could approach the magnificent ballroom housed in the B building. Although the palace-compound now renewed was made according to the most modern expectations, and although it was quite frequently visited by the king, it never became a royal centre of importance of the Burg in Wien, or Schönbrunn. Beside the erection of the brand new wings also the old building of the royal stable was renewed. marvellous parks

By the last works the development of the St. George square was closed in architectural aspect, but that was not so at all in functional sense. It was only the third phase (started in 1920) of this period, when the square came to the highest point of its functional importance.

After so many more and less important events that happened during the confused years of 1918–19, in the April of 1920. Miklós Horthy, the newly elected governor of Hungary moved among the walls of the 'abandoned' Royal Palace that so became continual residence of his office and of his family for twenty-three years. By this act the St. George Square and its closer area really became the 'centre of the country' since the most important administrative functions were concentrated around it. In addition to the institutions enlisted above, here we have to mention the General Staff that occupied the military-building of the eastern side of the Színház utca (next to the theatre – the former Carmelite cloister). Some sixty or seventy meters from this

towards the north – situated already on the south-western side of Dísz Square – there was standing the Ministry of Foreign Affairs. We could continue the list with other important ministries positioned further on within the Castle-district, but it is clear even so that a very high grade concentration of political power was realized here on a very small piece of land. But not even this could defend Horthy on the 15th October 1944, when he tried to break away from the war. He was captured in his own palace by the German troops.

The fall of his and his successor's regime brought in certain sense with itself the fall of the square as well. This was so not merely because the devastating siege of Budapest in the winter of 1944–45, but because of the period coming after.

1945–2003

In fact, the Castle-district of Buda, just like the area of the St. George Square within it – as the last stronghold of the German and Hungarian troops remained here – suffered enormous devastation. The ruined buildings were at once dismantled from their original functions, also because they represented the collapsed regime. In spite of this for about one decade serious plans were made to reconstruct the former Royal Palace and surrounding buildings for the purpose of the communist party and government centre. Thanks God, nothing of this was realized – mainly because of pecuniary reasons. Afterwards the efforts were focused mainly on the reconstruction of the Royal Palace as a 'Citadel of Culture'. Meanwhile the St. George Square was used as a construction area and some of its buildings – such as the Royal stable and the former Teleki-palace, the residence of the last 'damned' Habsburgs – were declared worthless as architectural monuments. Later both of them were demolished. It was only the seventies, when the reconstruction works reached the square, when the theatre and the former Carmelite cloister were renovated. For a long time after this a great variety of quite different plans were made for the utilization of the two other buildings standing still in ruins, and for the empty spaces, none of which came – fortunately – true.

From 1994 onwards at least the archaeological excavations could be started, by which a great number of medieval architectural remains and other finds were brought to light. Beside this there was only one single, but really important result of the last quarter of a century: in 2000–2002 the Sándor-palace was totally reconstructed and in the February of 2003 the palace became the official residence of the Hungarian president. This could mean that now, after half a century of loosing its prestige St. George square may some of its former importance have back...

A SZENT GYÖRGY TÉR ÁBRÁZOLÁSAI

A terek általában egy város életének fontos helyszínei. Kialakulásuk számos tényező függvénye, s általában viszonylag hosszú idő alatt történik meg. A dokumentumok, leírások tanúsága szerint Buda városában ugyanazokon a helyeken ugyanazok a terek jöttek létre, amelyek máig is megtalálhatók. Egyetlen kivétel a Szent György tér.¹

A Buda városáról szóló meglehetősen nagyszámú leírások közül néhány jellemzőt kiemelve jól megfigyelhető, mit tartottak fontosnak a XVIII–XIX. században a különböző topográfiai, útleírások, útikönyvek szerzői a Szent György tér bemutatásakor.

Franz Schams 1822-ben megjelent, de még jórészt az előző század végi állapotokat tükröző kötetében nagyon pontos és részletes leírást adott a téren akkor álló épületekről, elsőként a Fegyvertárról [Zeughaus] és gyűjteményéről.² A *Zeughaus auf dem Georgi-Platz* című fejezet kilenc oldalon keresztül tárgyalta az épület külsejét és a benne őrzött fegyvereket termenként.³ Említést tett arról, hogy VI. Károly császár építtette, s kinézetét a következőképpen jellemezte: „Es ist ein charaktervolles, solides Gebäude, dessen hintertheil dicht an den königl. Schlossgarten und an die Wohnung des Schloss-Probsten stösst. Es bildet von drey Seiten ein freystehendes Viereck mit zwey Stockwerken sammt dem Erdgeschoss, ist in zwar einfacher, aber grosser Manier gebaut, und hat ein Ensehen von Würde, des seinem Zweck entspricht.”⁴ Egyúttal a Zeughaus téren belül elfoglalt helyére is utalt a leírás: „Das schöne Portal am Georgi-Platz, dem Gr. Sándor’schen Palais gegenüber, ist mit Armaturen und allegorischen Figuren von trefflicher Bildhauerarbeit verziert.”⁵

A tér további jelentős épületei között említette Schams a Teleki-palotát, „ein zwey Stock hohes Palais im einfach edlen Prachtstyl, als Wohnung Sr. Königl. Hoheit des Erzherzogs Ferdinand d’Este, Commandirenden Generals...”⁶ A Várnegyed egyéb, általa jelentősnek ítélt palotáit felsorolva a szerző ismét visszatért a Szent György térhez, s azon belül is a Sándor-palotához, amelyet nemcsak építészeti jelentősége, hanem belső berendezése miatt is említésre méltónak tartott.⁷

Egy másik, csaknem fél évszázaddal későbbi, igen közismert kötet leírása ugyan jóval kevésbé lelkes és részletes, de jórészt ugyanazokat az épületeket tartotta említésre méltónak a Szent György téren. Hunfalvy János, a kiváló földrajztudós több kiadást megért, illusztrált könyvében rövidebb, tömörebb, lényegre törőbb

¹ Az elnevezést a Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1879-ben hagyta jóvá. A tér történetéről bővebben lásd Végh András és Magyar Károly tanulmányát.

² SCHAMS 1822.

³ Uo. 232–240. p.

⁴ Uo. 233. p.

⁵ Uo. 233. p.

⁶ Uo. 240. p.

⁷ Uo. 240–246. p.; A Sándor-palotáról lásd Farbaký Péter tanulmányát.

leírást adott. Köteteinek gazdag képanyaga fontos része volt az újfajta útikönyv-típusnak; míg a XIX. század elején kiadott hasonló munkák meglehetősen kevés képet tartalmaztak, a század közepétől a gazdag illusztrációs anyag elengedhetetlen része lett e kiadványoknak bel- és külföldön egyaránt. Előbb kisméretű, kezdetleges grafikák voltak ezek, általában fa- vagy acélmetszetek, később általánossá vált az egész oldalas illusztráció, mint kötetünk esetében is. A szöveg legalább olyan fontos volt, mint a kép, s alapos ismereteket igyekezett átadni az olvasónak. A Szent György tér épületeiről a következőképpen írt Hunfalvy: „Mindjárt a kir. Várpalota mellett a fegyvertár van, mely sz. György teréig terjed. Ez erős, két emeletű épület, tágas udvarokkal és termekkel. Négyszeg alakú, sz. György terére szolgáló főhomlokzata fegyverzetekkel és jelves alakokkal van díszesítve.” S rögtön egy forrást is idézett: „Schams, ki Buda városát 1822-ben írta le, igen nagyszerűnek mondja a Fegyvertár belsejét s különösen három tágas fegyverteremét izletesen berendezett tartalmával nem győzi magasztalni. Három teremben a forradalom előtt valami 80,000 fegyverdarab volt. Azonban történelmileg nevezetes dolog kevés volt bennök.”⁸ A téren megemlített másik épület a Sándor-palota. „A fegyvertárral szemben a gr. Sándorféle palotának homlokzata van. Ez szépen, de nem igen nagyszerűen épült palota. Belül azonban felette gazdagon, kényelmesen és szépen van berendezve és butorozva. A kir. Várpalota helyreállítása előtt Albrecht ő. cs. k. fensége lakott benne.”⁹ A tér további leírása a már korábban is megemlített épületek mellett egy újdonságot is tartalmazott: „A gr. Sándorféle palota mellett a színház áll¹⁰, átellenben, sz. György tere tulsó oldalán a gr. Telekiféle épület emelkedik. A tágas térnek közepén a szép emlék áll, melyet ő cs. k. felsége parancsára 1852-ben Hentzi tábornok és bajtársainak, kik az 1849-ki ostrom alkalmával elesetek, emelének. Szépen faragott gránit talpazaton gót modorú, s ötszögűkúptető áll, mellynek főhomlokzatán a következő német felirat olvasható: Hentzi tábornok, vele Allnoch ezredes 418 hőssel egyetemben itt halt meg a császár- és hazáért. A többi oldallapokon az elesett közvitézek nevei vannak följegyezve. Az oszlopokon nyugvó kúptető alatt vértbe és sisakba öltözött harczi dőledez haldokolva, s ég felé mutató angyal borostyánkoszorút tesz fejére. Az egész emlék magassága 66 lábnyi. Tervét Sprenger udvari építészeti tanácsos készítette.”¹¹ Hunfalvy leírásában tehát a legnagyobb teret az emlékmű kapta, s ez jelentős változás volt a korábbiakhoz képest.

Év nélkül jelent meg Hartleben kiadásában az a többnyelvű vezető, amely címéből ítélve még a városegyesítés előtt, de mindenképpen Hunfalvy kötete után készült.¹² Itt már a tér neve is megváltozott: „Jobbrol, az előbbi szt. György most Hentzi téren

⁸ HUNFALVY 1856. 89. p.

⁹ Uo. 89. p.

¹⁰ Buda első állandó színháza. Helyén 1270 körül a ferencesek Szent János temploma épült fel, amely később, a török hódoltság idején a budai pasa dzsámija lett. 1725–36 között a karmeliták építették újjá; a rend feloszlása után a templomot és a mellette álló kolostort színházzá alakították át Kempelen Farkas tervei szerint. 1787-től német színház, ezt a funkcióját – változó társulatokkal és anyaszínházzal – 1925-ig töltötte be. Vö. Magyar Károly tanulmányával.

¹¹ HUNFALVY 1856. 89. p.

¹² HARTLEBEN é.n.

a fegyvertár létezik, ennek homlokzatával szemközt a gr. Sándorféle palota áll. E tér mellvédéről gyönyörű kilátás nyílik Pestre. E tér közepén az 1849-i várvédelemnél elesett harcosok emléke áll...Ugyan e téren áll még a gróf Telekyféle palota, és a németszínház is.”¹³ Ennyi tehát a meglehetősen szűkszavú leírás a „történeti-romantikus” útikönyvben, s itt is az emlékmű tűnt a legjelentősebb elemnek a tér bemutatásakor.

Ugyancsak a Hartleben kiadó jelentette meg az országos kiállítás alkalmából újabb útikönyvét.¹⁴ Ez már a századvég fametszetekkel, illetve fénynyomatokkal illusztrált típusát képviseli, s szövegében is egyre több az adat és kevesebb, rövidebb a leírás. A Szent György térre már a gőzsiklóval lehetett feljutni, a térről annyit említett meg a szöveg, hogy közepén a Hentzi-emlékmű áll, s Héderváry Kontot és társait, majd Hunyadi Lászlót itt végezték ki. A tér épületei közül a Fegyvertárat, az udvari istállókat és lovaglóiskolát, a Honvédelmi Minisztérium épületét sorolta föl; a királyi palota épületéről szólván pedig leírta, hogy annak restaurálását maga az uralkodó rendelte le, s emiatt a Fegyvertár épületét le kell majd bontani.¹⁵ Nem is tartotta a kiadó arra érdemesnek a teret, hogy illusztráción is megörökítse, ehelyett a palota és a Várnegyed újabb épületeiről közölt képeket.

A XIX. század legvégén kiadott, immár fényképekkel illusztrált városleírásokban már általában csak egy épülete szerepel a térnek, s ez a Honvédelmi Minisztérium eklektikus palotája. Kivételnek számít egy igen alapos munka, a *Budapest műszaki útmutatója* a millenniumi ünnepek idejére jelent meg.¹⁶ A kötet közölte a királyi palota térképét a Szent György térrel, a főúri paloták leírásánál kiemelte „...József kir. hercegét, mely Budán a Szt-György téren, közvetlenül a kir. várpalota szomszédságában áll. Ezt a palotát legközelebb átalakítják és megnagyobbítják. E palotával szemben áll: Sándor bárónak palotája; empire modorú belsejével s puritán egyszerű homlokzatával, melyet szép reliefek díszítenek. Ezt a Pollák tervezte épületet a 70-es években a Duna felé nagykiterjedésű nyitott terasszal toldották meg, a honnan a városra nagyszerű kilátás nyílik.”¹⁷ Az *Emlékszobrok és egyéb műemlékek* című fejezetben viszont már nem esik szó a Szent György téri Hentzi-emlékműről. A tereket és parkokat bemutató másik fejezetben pedig csak egy fél mondatban említik meg.¹⁸

Az utolsó jelentős XIX. századi munka, amely leírást ad a térről, hasonlóképpen a millennium alkalmából indult vállalkozás, *Az Osztrák-Magyar Monarchia irásiban és képből* című sorozat Magyarországról szóló három kötete közül az utolsó.¹⁹ A Budát bemutató fejezetben csaknem elrejtve találjuk meg a Szent György teret bemutató részt: „A királyi palota szomszédságában van a miniszterelnöki palota,

¹³ HARTLEBEN é.n. 91–92. p.

¹⁴ Budapest 1885.

¹⁵ Uo. 38–40. p.

¹⁶ EDVI ILLÉS 1896.

¹⁷ Uo. 176–180. p.

¹⁸ Uo. 1896. 261. p.

¹⁹ OMM 1893. 180–181.p. (Papír, akvarell, 21,8×32,7 cm; Magyar Nemzeti Múzeum MTKCs T.7516)

Dörre Tivadar illusztrációja „Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen” című kötethez

melynek kapuja elé szolgál a gözszikló. A régi Pallavicini-ház ez, melyet a kormány ily országos célra vásárolt meg. Ezután következik a színház, mellette sorban a katonai hivatalok, majd a Ferencz-József-kapu, melyből gyalog- és kocsit visz le a Lánczhíd-térre. A vár e része alatt, fölötte az alagút torkolatának, van egy árnyas tér, az úgynevezett ellipsz, kedves helye a sétáló közönségnek; felséges kilátás nyílik innen a lánczhídra és környékére. A honvédelmi, a pénzügyi és a belügyi miniszteriumok vannak még a várban, meg a királyi palota szomszédságában József főhercegnek honvéd parancsnoki palotája.” Az illusztráció jóval jelentősebb, mint e rövid szövegrész; Dörre Tivadar (1858–1932) egyike volt a kiadványsorozatban legtöbb rajzot készítő művészeknek. Az általa készített tusrajzot a könyv számára Morelli Gusztáv fába metszette és sokszorosította. A korábbiakhoz képest szokatlan képét láthatjuk a térnek: az eddig hangsúlyosan bemutatott épületek alig azonosíthatók, oly kevés látszik belőlük, a tér közepén még mindig fontos látképi elem az emlékmű, de a kompozíció legjelentősebb és legnagyobb teret követelő eleme a Honvédelmi Minisztérium eklektikus palotájának tömbje.

Láthattuk tehát, hogy a kiadványok szövege egyre rövidebb lett, párhuzamosan a tér jelentőségének csökkenésével, az ott álló épületek részleges átalakításával; ezzel szemben az illusztrációk – egy ideig legalábbis – egyre jelentősebbek. Ezek azonban csak részben jelentek meg a fentebb említett kötetekben, egy kisebb hányaduk önálló munka volt.

Korszakunkból legkorábbiként említendő Franz Weiss színes litográfiája – Buda térképe látkép-részletekkel, ezen egyebek között a Szent György téren álló Teleki- és Sándor-palota képe látható. Carl Vasquez gróf (1790–1861), spanyol származású

térképész díszalbuma 1835–1837-ben jelent meg.²⁰ A sorozat hat lapból áll, négy lap közepén egy-egy városrész térképe látható, ezeket minden oldalon az adott városrészek legnevezetesebb köz- és magánépületeinek kis méretű ábrázolásai veszik körül.²¹ A 22 kép közül kettőn jelennek meg a Szent György tér akkor legjelentősebbnek tartott épületei, a Sándor- és a Teleki-palota. Mindkettő csupán az épületeket mutatja be, környezetük, vagyis a tér maga nem látható; nem is annak fontossága, hanem a paloták és tulajdonosaik miatt kerültek az ábrázolások közé.

A tér másik meghatározó, egykor egyházi, később középületéről, a karmelita kolostorról készültek önálló felmérési rajzok és ábrázolások. A XIX. század eleji helyszínrajz,²² illetve katonai főparancsnoksággá történő átalakításának alaprajza is ismert.²³

Ludwig Rohbock (XIX. század közepe) nürnbergi rajzoló²⁴ és metsző egész életében tájképalbumok és sorozatok készítésével foglalkozott. Legtermékenyebb időszakában, az 1850–70 közötti két évtizedben előbb német tájakat örökített meg acélmetszeteken, majd bel- és külföldi szerzők útleírásaihoz rajzolt illusztrációkat. A – számára – külföldi szerzők művei közé tartozott Hunfalvy János földrajztudós *Magyarország és Erdély eredeti képekben* című 1855–64 között magyar és német nyelven egyaránt megjelent háromkötetes munkája, valamint a hasonlóképpen két nyelven napvilágot látott *Budapest és környéke* 1859-ből. Ez utóbbinak illusztrációi között található a Szent György teret ábrázoló kép.²⁵ A címe szerint tulajdonképpen a Hentzi-emlékművet ábrázoló lapon a tágas, de teljesen körbeépített teret láthatjuk: középen maga a neogótikus, tornyos, fiálékkal díszített építmény, szemközt a Zeughaus, jobbra a Teleki-palota homlokzata látható, s a háttérben a palota és a Várnegyed épületeire nyílik kilátás, pontosan ugyanolyan formában, mint Alt körrajzán. Ludwig Rohbocknak az acélmetszethez készített tusrajzán kevésbé érzékelhető, sokkal feltűnőbb azonban magán a metszeten, hogy

²⁰ Címe: Buda Pest Szabad Királyi Várossainak Tájéleírása... Ezt megelőzően egyetlen térképet ismerünk a helyszínről, amely 1786-ban készült a Magyar Királyi Építési Igazgatóság megrendelésére (BFL XV. 16. 203/2., lavírozott tusrajz, 46×68 cm). Vasquez térképéről bővebben HOLLÓ Szilvia Andrea (Rózsa György emlékkönyv, megjelenés alatt).

²¹ Az első lap maga a díszes címlap az ország és 52 vármegye címerével, a pesti kikötő látképével és ajánlásokkal a sorozat megrendelői számára, a másodikon gótizáló ornamentális keretben Szent István szobra, a háttérben kilátás a két városra. Ezután következnek a 60×80 cm méretű térképlapok; a harmadikon a két város és környezete térképe 22 kis képpel, a negyediken Buda térképe 22 keretképpel, az ötödiken a Terézváros és Lipótváros 16 képpel, a hatodikon a Ferenc-, József- és Terézváros térképe, szintén 16 kis képpel látható. A litográfiákat tollrajzzal egészítették ki, ily módon csaknem akvarell hatást keltenek.

²² MOL T. 62, No. 733 (1809-ben készült, lavírozott tusrajz, 50×72 cm)

²³ MOL T 1 620/1. (lavírozott tusrajz, Alexius Demkovics, 1845, 41,5×58,2 cm)

²⁴ HUNFALVY – ROHBOCK 1859. A Pestet és Budát bemutató kötet csaknem egyidejűleg jelent meg.

²⁵ Ludwig Rohbock – L. Oeder: Hentzi emléke Budán. Hentzi Denkmal in Ofen. Papír, acélmetszet, 12,6×18 cm, MNM MTKCs T.3049 Jelezve balra lent: L. Rohbock delt. Jelezve jobbra lent: L. Oeder sculpt. Középen: Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. Lauffer és Stolp bizományában Pesten. Tusrajz változata T.6993 leltári számon.

J. Neuhaus del.

Druck & Verlag v. C. C. Lange in Darmstadt

L. Geller sculp.

HENTZI EMLÉKE BUDAEN.

HENTZI EMLÉKMŰVET NY. ÖFEN.

Lith. in Stein lithographisch in Pest.

a tér nem kövezett, a fogatok kerekei által kimélyített barázdák láthatók a földön. A kiegyensúlyozottan elhelyezett staffázsgurák, szekerek, lovaskocsik mellett főszerepet kaptak az épülethomlokzatok. Jól érzékelhető a tér beépítettsége és egyben az átmenő forgalomban betöltött szerepe.

Rudolf von Alt (1812–1905) az 1840-es években járt először Pest-Budán, 1845-ben jelent meg *Buda-Pest, előadva 32 eredeti rajzolatban* címmel litográfia-sorozatának első változata. Színes és hagyományos kőrajzainak némiképp eltérő a tárgyköre, a litografálás Franz Josef Sandmann feladata volt. A későbbiekben több kiadást megért sorozat új témákkal is bővült, ilyen volt a Hentzi-emlékművet bemutató kép.²⁶ A kép közepén az emlékmű áll, mögötte a Zeughaus főhomlokzata tűnik fel, jobbra a Teleki-palotának épp csak a sarka látszik. A látványt sétáló járókelők staffázsgurái élelénkítik. A kőrajz a sorozat

²⁶ Rudolf von Alt-Franz Joseph Sandmann (1805–1856): György-tér és a Hentzi emlék a várban. Georgs-platz U. Hentzi Monument in der Festung. Papír, színes litográfia, 26,5 × 19 cm, MNM MTKCs T. 4041, a színezetlen lap T. 1364. Jelezve balra lent: Gez. V. R. Alt, középen: Gedr. B. J. Rauh, jobbra lent: Lith. V. Sandmann. Lent középen: Wien, bei J. T. Neumann. Ausschliessendes Eigenthum des Verlegers.

jellegzetes darabja, a művész megszokott eszközeivel készült városlátképek jellemző példája.

Johann Vinzenz Reim (1796–1858) építésznek több száz színezett rézkarca mellett ceruzarajzai is ismertek. Ezek 1834 és 1853 között készültek, felirattal, sorszámmal ellátva. Pestről és Budáról 15 lapot ismerünk, köztük található a Zeughaus ábrázoló színezett ceruzarajz. A kisméretű rajzon az épület teljes főhomlokzata látható, az építészeti részleteket pontosan, részletezően megjelenítve, csak a bal sarok kis figurája tűnik kissé szokatlan elemnek a kompozíción. Rózsa György szerint Reim nem megrendelő vagy kiadó számára, csak saját maga szórakoztatásául készítette rézkarcait és rajzait,²⁷ mindenesetre az ő rajza az egyetlen, amely nem sorozat számára készült, s nem az egész teret, hanem csak egy épületet jelenít meg.

²⁷ RÓZSA 1983. 71–79. p. Zeughaus in Ofen am 15t. Juni 837. 5/11., 21,4 × 29 cm, MNM MTKCs 82.284)

A Zeughaus átalakítási tervei 1867-ben készültek, de ismertek az épület eredeti tervei és alaprajza is.²⁸

1885-ben készült Ybl Miklós (1814–1891) lavírozott tusrajza a királyi palota átépítésével kapcsolatban, s a tér, valamint a palotaépület madártávlati képét láthatjuk rajta.²⁹

A Hentzi-emlékmű lebontása után ez lett az útkönyvek egyetlen olyan látványossága, amelyet bemutatásra érdemesnek találtak a téren. Ezek azonban már nem grafikák, hanem fényképek voltak, s a tér ikonográfiájának újabb korszakát jelentik, egy újabb század képi dokumentumaiként.

Áttekintésünk során az ábrázolások két nagy csoportját ismerhettük meg: a különböző terjedelmű útkönyvekben megjelent illusztrációkat, valamint az önálló műalkotásokat. Kétféle ábrázolás-típus fordult elő: a magát a teret vedutaként bemutató kompozíció, és az egy-egy jellegzetes, kiemelkedő jelentőségű épületet megőrkítő részlet. Mindkét változat fontos eleme a tér bemutatásának, bár más-más céllal; s érdekes módon nem kötődnek kizárólagosan egyik vagy másik bemutatott ábrázolás-csoporthoz. A kiadványok leírásainak rövidülése jelezte a tér jelentőségének fokozatos csökkenését, az illusztrációk ennek megfelelően olykor nem is készültek el.

Ami az önálló műveket illeti, azok a XIX. századi városlátképek két legjelentősebb sorozatának részei, a századközép e jellegzetes műfajának fontos darabjai, egy műfaj virágkorának vonzó emlékei.

²⁸ Az alaprajz, két tetőmetszet, valamint az udvari nézet 1686-ból származik (tusrajzok, 33×42,5 cm, 30×21,6 cm, 20,3×37,6 cm; MOL E 284 Misc. No 62. 1. csomó, pag. 74–76.). Az átalakítási terv első emeleti alaprajza 1867-ben készült (tusrajz, 72,5×57,7 cm, BTM Kiscelli Múzeuma, Építészeti Gyűjtemény, szj. 33/B.).

²⁹ BTM Kiscelli Múzeuma, Építészeti Gyűjtemény (80×104 cm).

Irodalom

- Budapest 1885   Illustrierter Führer für die Besucher der Allgemeinen Landes-Ausstellung in Budapest 1885. Wien, Pest, Leipzig, 1885.
- EDVI ILLÉS 1896   Edvi Illés Aladár (szerk.): Budapest műszaki útmutatója. Bp., 1896.
- HARTLEBEN é.n.   Historisch-Romantischer Polyglotten-Führer durch die Städte Pest und Ofen zu ihren Sehens- und Merkwürdigkeiten und ihren nächsten Umgebungen. Pest, Wien u. Leipzig.
- HUNFALVY 1856   Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Rajzolta Rohbock Lajos. Magyarország. I. kötet. Darmstadt, 1856.
- HUNFALVY – ROHBOCK 1859   Hunfalvy János – Rohbock, Ludwig: Pesth und Ofen nebst Umgegend. Pest, 1859.
- OMM 1893   Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képbén. Bp., 1893.
- RÓZSA 1983   Rózsa György: Johann Vinzenz Reim és Magyarország. In: Folia Historica 11. (1983).
- SCHAMS 1822   Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Buda, 1822.

A reprodukciókat Kardos Judit készítette.

The Representations of St. George Square

The name of the square is dating back to the 18th century. In medieval times it was called St. Sigismund square or market as it used to be a market place and the provostal church St. Sigismund stood there. Later it got its name after the "Zeughaus" standing there, and following the 1852 erection of the Hentzi monument it was called after it. The study is listing all the important descriptions of the square and its buildings. These sources were increasingly fashionable guide books and albums published in the 19th century. The most important graphic works are also listed. The landscape series of the mid 19th century made by outstanding artists of the age have representations either of the square itself, or different famous buildings and palaces standing there. Another source for the representations are the guide books and other publications on the cities of Buda and Pest, including series of maps as well. By the turn of the century illustrations were changed for photographs and as a result of major changes in the city structure the square lost its importance.

Farbaky Péter

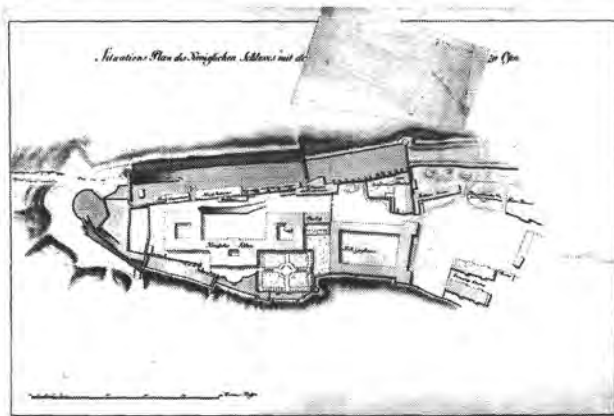
A SÁNDOR-PALOTA, A TELEKI-PALOTA ÉS AZ UDVARI ISTÁLLÓ

A SZENT GYÖRGY TÉR FŐBB ÉPÜLETEINEK VÁLTOZÁSAI AZ ÚJKORBAN

Az 1686-os ostrom után a királyi palota és a polgárváros közti térség romokkal volt tele: lakóházak, főúri paloták, valamint a Szent Zsigmond-prépostság és a ferences kolostor épületmaradványaival. A stratégiai fontosságú területet ekkor a katonaság vette birtokba. Míg a Hauy-alaprajz még többnyire a középkori, török kori állapotokat tükrözi a tér kiterjedésével, egy évtized múlva, az 1696-os Zaiger felvételének idejére a korábbi szabad telkeket is kiosztották.¹

Henry Swinburne: Buda látképe, 1789. (Magyar Nemzeti Múzeum MTKCs 84.36.)

A budai királyi palota épületei, 1789. (MOL T 18. No. 3.)

¹ WEIDINGER – HORLER 1956. 29–30.p., 2. és 3. sz. melléklet; NAGY 1971. 114–117.p.

A Sándor-palota

A középkori piactérre betorkolló keleti utca (Carmeliter gasse) keleti oldalán, a középkori ferences kolostor épülete² helyén – részben falainak felhasználásával – 1696-ra két kaszárnya épült fel észak-déli hossz tengellyel, a Dunával párhuzamosan. Az 1696-ban készült Zaiger számba vette a két épületet is. A tér felölit, azaz a nyugatabbit a 252. számmal jelöli: „Ain Soldaten Haus oder Casarm ligt 2 1/2 cl. von der Carmeliter Kÿrchen hat in der lenge 26 cl. am orth gegen der Kÿrchen 8 cl. 2 1/2 sch. und gegen dem Schlosz 8 cl. 1 sch. braith.”³ A kaszárnya alapterületének kontúrja tehát enyhén trapéz alaprajzú, 26 öl hosszú, de míg a templom felőli végén nyolc öl és 2 1/2 láb, addig a királyi palota felőli déli vége csak nyolc öl egy láb széles. A másik kaszárnyaépülettel udvart zárnak közre, amelynek hossza megegyezik az épületekkel, északon hét öl egy láb a távolságuk, a palota felőli részen viszont csak öt öl. („Von disem bisz zu dem andern ist ein lährer Plaz oder Hoff, an der seithen gegen der Kÿrchen 7 cl. 1 sch., und auf der andern seithen 5 cl. braith und so lang als die Casarmen”⁴) A keletbebi, Duna felőli kaszárnya a 253. számot kapta: „Ain Soldaten haus oder Casarm hat in der lenge 25 cl. 3 sch., und an den beeden Enden 9 cl. 1 sch. gleich breit an der seithen gegen der Ruckhen ligt 5 cl. 2 sch., und an der andern 4 cl. weith von der Statt maur. Von diszem Casarmen oder Soldaten wohnungen gegen dem Schlosz zue ist 5 cl. weithe gassen bisz zu der Statt maur, welche der Statt maur und deren Casarmen zur Communication ist.”⁵ E másik, téglalap alaprajzú épületnek a hossza a másikénál kicsivel rövidebb, szélessége viszont több. A kaszárnya öt öl két láb, illetve négy öl távolságra feküdt a Vár keleti várfalától. A két épülettől délre a várfalnál öt öl szélességű utca húzódott.

A tér XVIII. század elejére kialakult képét a katonai épületek (Zeughaus, kaszárnyák és tüzérlaktanya) határozták meg, kivéve az északi oldal kis lakóházait. 1723. március 28-án hatalmas tűzvész tört ki Budán, amely során a Zeughaus épülete is leégett.⁶ Miller János Ferdinánd 1760-ban megjelent *Epitome*-jében az Armamentarium Regium, azaz a régi Zeughaus [Fegyvertár] épületét és a karmelitákat is a sérült vagy leégett épületek között említi.⁷ A tűzvész elsősorban a faszervezetű Zeughaust pusztította el⁸, a laktanyák, a karmelita kolostor kevésbé sérülhettek.

A Szent György keleti, dunai oldalán az 1784. és 1805. évi összeírások „Caesarea Artilleria Casarma”, illetve „Caserma dom. C. R. Artill.” azaz tüzérlaktanya elnevezéssel veszik számba a két katonai épületet.⁹ A kaszárnyákat 1786-ig használták, de ezután is a kincstár birtokolta őket.¹⁰ Egy 1789-es helyszínrajz a

² ALTMANN 1973. 82–87.p.; ALTMANN 1976. 1. köt. 431.p.; ALTMANN 2002. 345–350.p.

³ NAGY 1971. 114.p. 253. számon.

⁴ Uo. 253. szám után.

⁵ Uo. 254. számon.

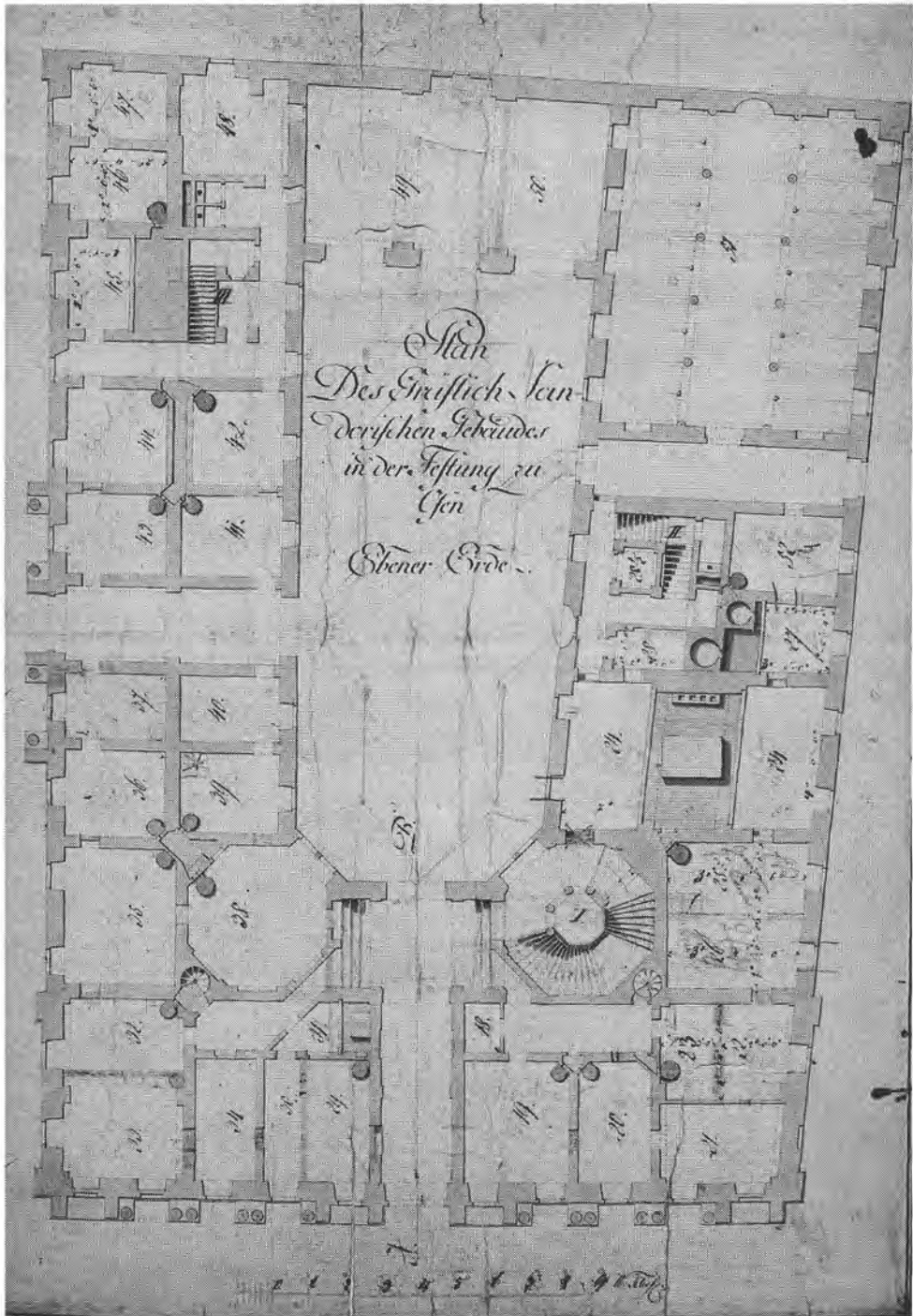
⁶ Uo. 109.p.

⁷ MILLER 1760. 141.p.

⁸ BÁNRÉVY 1933. 109.p.

⁹ BORSOS 1972. I/1. és III/1. sz. mellékletek.

¹⁰ CZAGÁNY 1966. 157.p.

A Sándor-palota földszinti alaprajza, 1817. Magyar Építészeti Múzeum

Zeughaus és a Theater (színház) között jelöli a két kaszárnyát, két-két hosszoldaluk közepén egy-egy kiugró középrizalittal.¹¹ Az épületek északi és déli végein az alaprajzi vékonyabb kontúrral határolt épületrészek valószínűleg alacsonyabb (tehát földszintes) épületrészeket (talán árnyékszékcsoportokat) jelenthetnek.

A katonai funkcióját a XVIII. század végén elvesztő kaszárnyákat 1803-ban gróf Sándor Vince vásárolta meg 20 000 forintért a kincstártól.¹² Ő és felesége, Szapáry Anna grófnő építtették át a palotát. Az 1994-ben Szekér György által a Sándor-palotában végzett falkutatás legfontosabb megállapítása az volt, hogy az eddigi véleményekkel ellentétben az új tulajdonos nem bontatta le a régi kaszárnyákat, hanem azokat is felhasználva új, a belső udvart négy oldalról körülvevő klasszicista főúri palotát alakított ki. Az északi és a déli szárny teljesen újonnan épült. Az utóbbi adott helyet az új főbejáratnak és az I. emeleti reprezentatív térsornak.¹³ A tervezőre vonatkozó biztos adat nem ismeretes, a szakirodalomban az a koncepció alakult ki, hogy a bécsi Johann Aman építész vagy Pollack Mihály lehetett.¹⁴

Az átalakított épület 1806-ra készült el, ezt mutatja a déli (fő) homlokzat feliratának kronosztikonja. A főhomlokzat főpárkány alatti domborműve – amely a Sándor család lovaggá ütését mutatja be – éppúgy Anton Kirchmayer bajor szobrász műve, mint a nyugati homlokzat két reliefje. Ezek Venus diadalmenetét és a helikoni ünnepet ábrázolják.¹⁵ A belső terek stukkó- és gipszdíszítését Mauer János műmárványozó mester készítette 1806–1807 telén.¹⁶

Pusztai László szerezte meg Bécsből, Pallavicini Károlytól a családi levéltárból a Sándor-palota XIX. század elejéről származó tervsorozatát, amelyből négy lap a pince, a földszint, az I. és a II. emelet alaprajzát, három pedig a keleti oldal későbbi télikertjét mutatja. A pincealaprajzon az üres falak a kaszárnyák megmaradt alapfalait jelezték, a sraffozott falak az új szerkezeteket képviselik. Valószínű, hogy míg ezek a tervrajzok a XIX. század elején keletkeztek, addig a II. emeleti alaprajzot az 1820-as évek elején rajzolták, ez H. W. Bartlett egy litográfiájával igazolható.¹⁷ A II. emeletet megközelíteni a keleti szárny lépcsőházán át lehetett. A keleti szárny barokk kori elrendezést őrző, háromkarú lépcsőháza a Duna felőli kaszárnya lépcsőháza volt eredetileg, mellette a kapualjjal. Ezzel szemben a nyugati szárny hasonló kialakítású lépcsőházát és kapualját átalakították, valószínűleg a klasszicista palota kiépítésekor. Az ún. Pallavicini-tervsorozat három további lapja a dunai homlokzat déli részéhez csatlakozó egykori télikert földszinti és emeleti alaprajzát, valamint metszetét mutatja. A földszinten a hat csehsüvegboltozatból álló sala terrena a Silberkammerhez, azaz az ezüst kamrához, valamint a Haus-Officiens-tafel-zimmerhez csatlakozott, ez utóbbi a ház tisztségviselőinek ebédlője volt. Az emeleten a télikert a délkeleti sarokhelyiségből nyílt, ami a rajzon a „der herrn Grafen

¹¹ MOL T 18. (Kormányhatósági levéltárakból kiemelt tervek). No. 3.

¹² ZÁDOR – RADOS 1948. 49.p.; ZÁDOR 1960. 111.p.

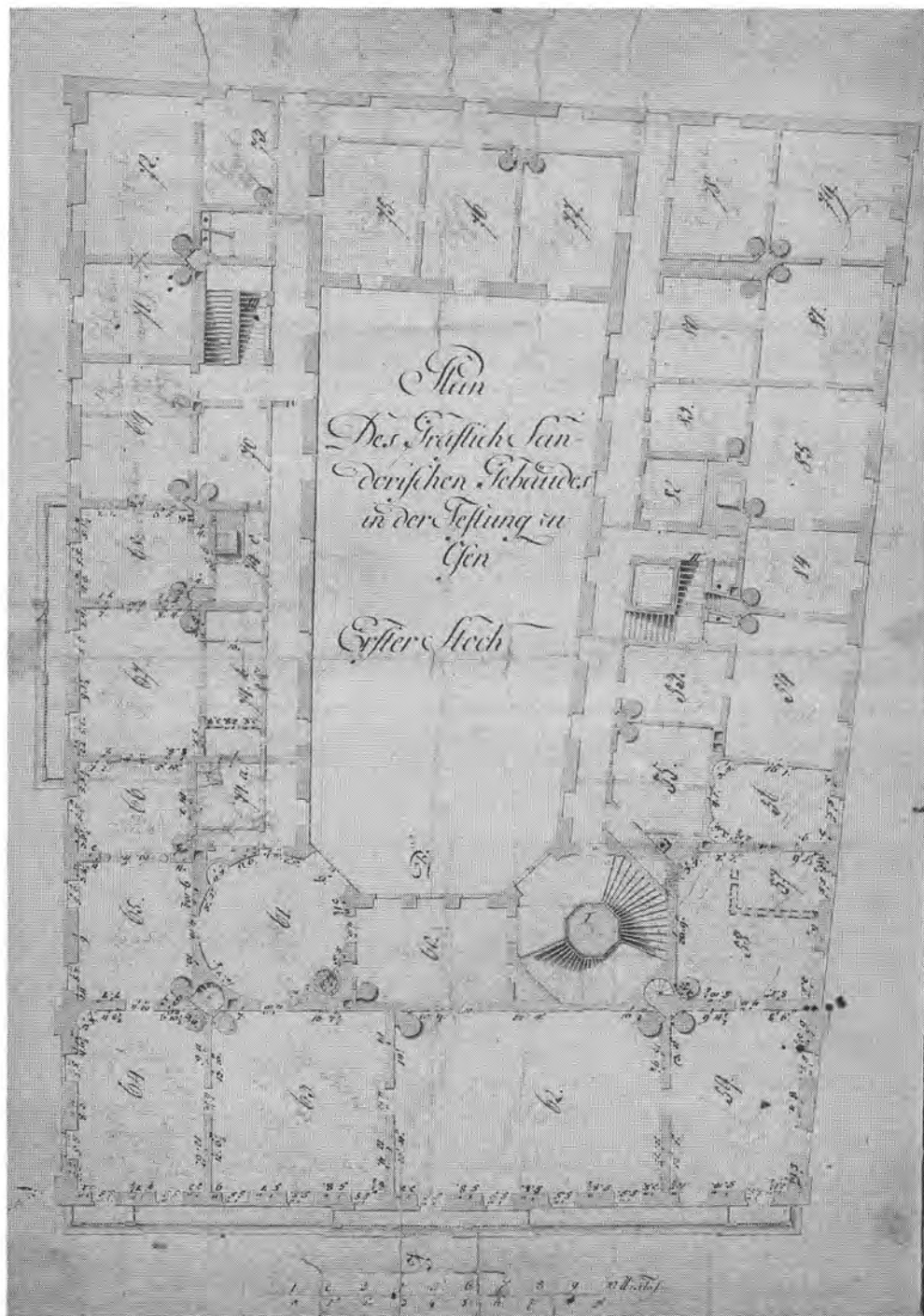
¹³ FARBAKY 1994.

¹⁴ ZÁDOR 1960. 110–116. p.

¹⁵ SCHOEN 1921. 185–189., 224.p.; SCHOEN 1923. 195–198.p.

¹⁶ CZAGÁNY 1966. 157.p.

¹⁷ Uo.; PUSZTAI 1984. 9.p.

A Sándor-palota I. emeleti alaprajza, 1817. Magyar Építészeti Múzeum

sitz-zimmer”, azaz a gróf nappalija elnevezést viselte. Az északi oldalon ugyancsak egy folyosó húzódott – akárcsak a földszinten –, ide vezetett föl a földszintről az északi sarokban a csigalépcső. A télikert külső képét örököltette meg Carl Vasquez 1838-ban készült Buda-térképének egyik baloldali szegélyképe.¹⁸

A Sándor-palota 1822-es állapotát Franz Schams írta le a korabeli Budát megörökítő jelentős könyvében. A homlokzat, valamint a kapualj és a fölépcsőház leírása után Schams a következő sorrendben említi az emeleti helyiségeket: bejárati, fehér márvánnyal borított terem (ez a nagyterem, azaz a Tükör-terem); fürdőszoba kabinet; hálószoba sárga kárpittal; zöld drapériás fogadószoba; társalgó vörös drapériával, játékszoba kék selyemmel, az aranyozott faragványokkal díszes mennyezetű nagyterem; majd utána a sárga selymű másik játékszalon; varázsos növényekkel díszített télikert; török sátort felidéző terem szürke drapériával; dohányzószoba. Schams a gőzfűtésen, vízvezetéken kívül dicséri a földszinti istállót is, s megemlíti a szomszédos színházba vezető fedett folyosót is.¹⁹ Sándor Móric gróftól 1831-ben a Pallavicini grófok vásárolták meg a palotát.²⁰

A szabadságharc után az abszolutizmus idején a Szent György tér új funkciót kapott: a teret körülvevő épületekbe ekkor több vezető állami hivatal költözött. A tér új eszmei középpontja az önkényuralom jelképe: a gótizáló romantika stílusában fogant Hentzi-emlékmű (Paul Eduard Sprenger építész – Franz Bauer és Hans Gasser szobrászok műve, 1852) lett, sőt a teret is róla nevezték el.²¹

1851–1856 között a Sándor-palotában rezideált Albrecht herceg, aki számára 1851–1852-ben Kimnach Lajos végzett az épületben átalakításokat.²² 1856-ban Albrecht főherceg elhagyta a Sándor-palotát, s a bútorokat is magával vitte, ekkor újból a Pallavicini család vette birtokba az épületet.²³ 1867. március 16-án Andrassy Gyula gróf miniszterelnök felkérte a pénzügyminisztert, hogy kössön szerződést a palota hatévi kibérlésére.²⁴ A bérlet 1867. április 24-én lépett életbe.²⁵ A miniszterelnök Ybl Miklóst bízta meg az épület átalakításával, aki költségvetését március 27-én küldte el a pénzügyminiszternek.²⁶ A munkák az év derekán lezajlottak, sőt október végén a mesterek panaszos levéllel fordultak a miniszterelnökhöz, hogy fizessék ki őket. Wagner János építőmester vezetésével sokféle mester dolgozott az épületen, a kivitelezés végül is 45 552 forintba került.²⁷ Ybl ekkor – valószínűleg az I. emelet feletti földem problémáinak megoldása mellett – néhány magántermet tett reprezentatívabbá. 1873. május 1-től újra bérbe vették a palotát a Pallaviciniektől,

¹⁸ Egyik példányának őrzési helye: Magyar Nemzeti Múzeum MTKCs T 4499

¹⁹ SCHAMS 1822. 240–246.p.

²⁰ PUSZTAI 1984. 32.p.

²¹ SZATMÁRI 2000. 686.p. A témával újabban Czaga Viktória foglalkozott (tanulmánya megjelenés alatt, *Hadtörténelmi Közlemények* 2003/1).

²² YBL 1956. 315., 329.p.

²³ HAEUFLER 1854. 285.p.

²⁴ MOL K 26. 34/1867. számú irat.

²⁵ Uo. 310/1867. sz. irat.

²⁶ Uo. 72/1867 sz. irat.

²⁷ Uo. 95/1868 sz. csomó, 349/1868 sz. irat. Lásd még: YBL 1956b. 134.p. (56. jegyzet).

végül 1874-ben végleg megszerezte a miniszterelnökség az épületet: a Sugár (Andrássy) út 98. szám alatti telek fejében elcserélték a családdal.²⁸ 1875-ben a Gobelin-termet és a Mária Terézia-termet Tisza Kálmán miniszterelnök a bécsi magyar kancellária épületének bútoraival és gobelinjeivel rendezte be. E termek belsőépítészeti kialakítása ugyancsak Ybl nevéhez fűződik.²⁹

1885-ben Ybl Miklós lebontotta a Sándor-palota dunai oldalán a XIX. század elején épült télikertet, és helyette hét öntöttvas oszlopon álló, kandeláberekkel díszített, áttört mellvédes teraszt épített. A kivitelező építőmester Wechselmann Ignác volt, a szerkezet Schlick vasöntödéjében készült. Elhelyezése a télikerthez hasonlóan aszimmetrikus volt a homlokzathoz képest: csak a déli egyemeletes homlokzatrész előtt épült.³⁰

1898. szeptember 10-én Genfben merénylet áldozata lett Erzsébet királyné. A magyar országgyűlés törvénybe iktatta érdemeit, ennek 2. §-a Budapesten kívánta emlékművét felállítani. Az Erzsébet királyné-émlék országos bizottsága a budai Szent György teret jelölte ki az emlékmű számára, sőt még felmerült a Sándor-palota lebontásának szükségessége is. Az 1902. január 22-i végső határidejű első pályázat végül sikertelenül zárult.³¹ A húszas évek végén, 1927–1928-ban került sor a Sándor-palota reprezentatív enteriőrjeinek újabb átalakítására, Hikisch Rezső tervei alapján, neoempire stílusban. Ez főként a Tükör-teremből nyíló két terem, a minisztertanácsi sarokterem és a miniszteri váróterem átalakítását jelentette.³² 1941-ben az udvar keleti homlokzatán készült egy esztétikusnak nem mondható lift, Sorg Antal tervei szerint.³³ A királyi palota dunai homlokzatán történt még változás: 1942–1943-ban a Derecskey–Fodor-iroda lebontotta az Ybl-féle öntöttvas teraszt és az egész homlokzaton végighúzódo kőoszloposra cserélték. A kivitelező Sorg Antal építési vállalkozó volt.³⁴

1944–1945-ben az épület a királyi palotához való közelsége miatt súlyosan megsérült: délnyugati sarokrésze teljesen elpusztult, déli homlokzatából csak a földszinti maradt meg, a nyugati homlokzatból pedig csak az északi rész. 1946-ban a romeltakarítás során a keleti szárny aszimmetriát okozó II. emeletét és a dunai teraszt lebontották. Az épület helyreállítási terveit 1948-ban Elek László és Moskovits János, majd 1955–1956-ban Meczner Lajos (Középülettervező Vállalat) készítették el.³⁵ 1961-ben Pázmándy Margit és Kéry Zoltán a Legújabbkori Történeti Múzeumnak tervezték meg az elhelyezését.³⁶ 1980-ban az az elképzelés merült fel, hogy az épületbe az Építészeti Múzeum költözzön. Ekkor egy kisebb volumenű

²⁸ MOL K 26 2171/1874. sz. iratsomó; YBL 1956b. 134.p.

²⁹ CZAGÁNY 1966. 159.p.

³⁰ FARBAKY 1994. 38.p.

³¹ GÁBOR – VERŐ 1996. 220–223.p.; Hauszmann 1904 után akarta lebontani a Sándor-palotát, erről CZAGÁNY 1966. 75–76.p.

³² CZAGÁNY 1966. 159.p.; Hikisch Rezső munkásságáról: VADAS 1984. 6. 54–59.p.

³³ Tervét a KÖH Tervtárában őrzik, 1492. számon.

³⁴ Uo. 159.

³⁵ KÖH Tervtár 01444 sz., illetve 0493. sz. dokumentációk.

³⁶ Uo. 9095. és 1256. számú dokumentációk.

falkutatást Geróné Krámer Márta végzett, s elkészült Pusztai László tudományos dokumentációja.³⁷ A terveket Fodor László készítette, a műemléki helyreállítást viszont Czagány István (KÖZTI). Ezek alapján az 1980-as évek második felében elkészültek a külső homlokzatok helyreállításai, ám az épület belsejét nem állították helyre. 1994-ben és 1997-ben készült a Hild-Ybl Alapítvány két új tudományos dokumentációja,³⁸ 1994–1998 között Altmann Julianna (BTM) tárta fel a ferences kolostor maradványait az épületben.³⁹ Végül 2002-re készült el az épület teljes rekonstrukciója, Potzner Ferenc (KÖZTI) tervei alapján.⁴⁰

A Teleki-, majd József főhercegi palota⁴¹

A Schloss gasse nyugati oldalának a Bateri Gasse – Schänzl Gasse közötti szakasza a középkor óta beépített. A Hauy-térkép a 373–376. közötti telkeket lokalizálja ide, egy közbenső közzel,⁴² a Zaiger három házhelyet jelöl itt.⁴³ E középkori házak nyilván megsérültek a visszafoglalás során, mert 1686 után a Zaiger szerint már nem kerültek magántulajdonba. 1731-re ágyúpadot (ágyúállások részére készült kiemelkedő földművet) alakítottak ki helyükön, amely azonban François Langer 1749-es térképének elkészülésére már elveszthette funkcióját: a térkép itt csak alakatlan földhányásokat tüntet fel.

A XVIII. század közepe nagy változásokat hozott a szomszédos királyi palota életében, a Mária Terézia-féle nagy cour d'honneurös barokk palota kiépítése a Zeughaus terére is kihatott.⁴⁴ A (mecsétből visszaalakított, s 1686-ban a hálaadó istentisztelet helyéül használt) Szent Zsigmond-prépostság templomának szentélyét – és a hajónak valószínűleg csak keleti részét – 1767-ig használták.⁴⁵ Ekkor nyújtotta be javaslatát F. A. Hillebrandt a régi prépostsági épület lebontására. A királyi palota és a Zeughaus közötti, az egykori Száraz-árok helyén épült új épület tervrajza 1771. augusztus 14-i dátumot visel, az építkezést 1771–1972-re tehetjük.⁴⁶ A prépostságot Mária Terézia tehát valószínűleg csak 1772-ben helyeztethette át az új Hillebrandt-

³⁷ PUSZTAI 1984. A dokumentáció kétkötetes, az egyik a külsővel, a másik a belsővel foglalkozott.

³⁸ FARBAKY 1994. A falkutatást Szekér György végezte, a belső terekre vonatkozó dokumentáció 1997-ben készült.

³⁹ Ld.a. 2. jegyzetet.

⁴⁰ A belsőépítészek: Magyarai Éva, Dévényi Tamás és Pazár Béla, művészettörténész kutatók: Dávid Ferenc és Farbak Péter, a reprezentatív terek bútorzatának kialakítását Batári Ferenc, a festészeti programot Sinkó Katalin és Basics Beatrix alkották meg.

⁴¹ Az épületről FARBAKY 1998., valamint FARBAKY 2003. (A három Szent György téri épület tudományos dokumentációi a budai Várgondokság megbízásából készültek a Hild-Ybl Alapítványban.)

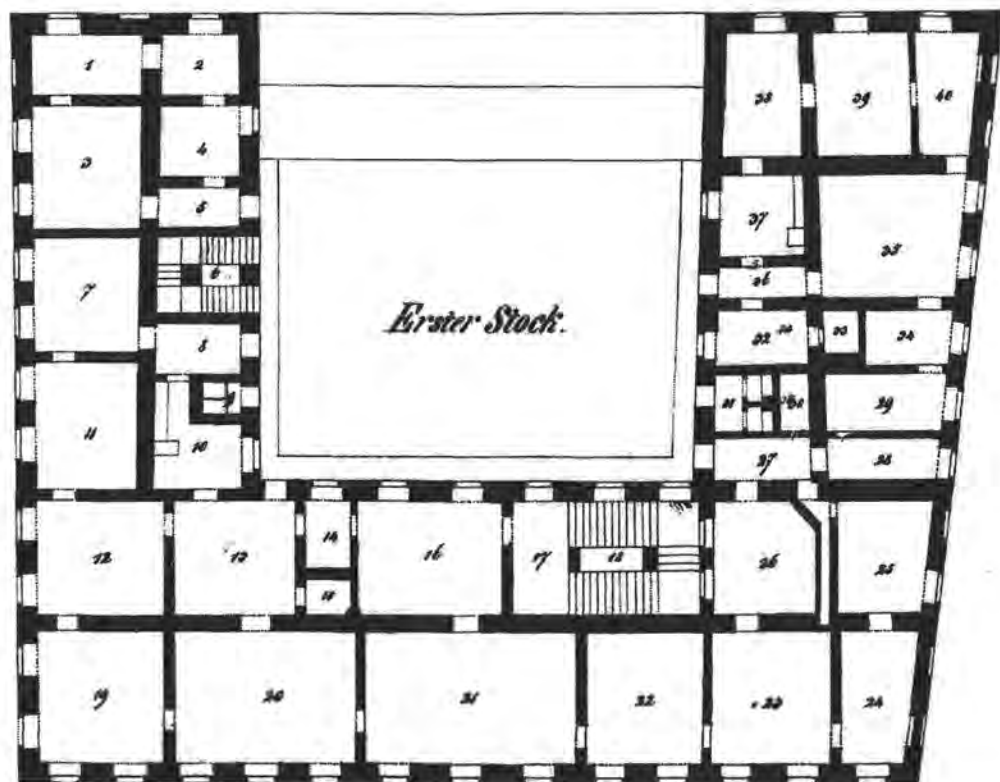
⁴² WEIDINGER–HORLER 1956. 2. sz. melléklet.

⁴³ Uo. 3. sz. melléklet, 283–284–285. sz. telkek.

⁴⁴ A palota barokk periódusának legújabb összefoglalása KELÉNYI 2001. 217–240.p.

⁴⁵ A hálaadó miséről: BELITSKA–SCHOLTZ 1985. 133.p.; BUZÁS – FELD 1996. 7.p.

⁴⁶ KELÉNYI 1976. 40–41.p.; 25. és 28. képek.

A Teleki-palota I. emeleti felmérési alaprajza, 1858. (MOL T 62. No. 1472/3.)

épületbe, amelyhez a palota kápolnáját rendelte. Az új épülettel a Szent György tértől a palota felé vezető út lényegesen kiszélesedett, kis részben a Zeughaus és a palota közti térség nyugati részét is elvéve. A funkcióját veszített templomtörzst és romos préposti házat így feltehetően még az 1770-es években lebontották. Ez tulajdonképpen a Szent György tér igazi születésnapja, hiszen ekkor jelentősen megnagyobbodott, az addigi kelet-nyugati hosszúak térség az északi oldalon lévő újabb térséggel L alaprajzúvá bővült. A XVIII–XIX. század fordulója nagy változásokat hozott a tér életében: az addigi katonai épületeket részben arisztokrata paloták váltották fel.

A tér északnyugati oldalánál – a korábbi ágyúállások helyén – lévő telket 1787 tavaszán Teleki József gróf katonai árverésen vette meg. Titkára, Cornides Dániel, a pesti egyetem tanára hívta fel erre a szép kilátást ígérő házhelyre a figyelmét.⁴⁷ Az első, még kissé konzervatív, barokk tervet egy óbudai építőmester, Johannes Michael Mangl⁴⁸ készítette. Csak főhomlokzatát és a főhomlokzati metszetet tartalmazó lapja maradt fenn a Teleki-levéltárban.⁴⁹ A XVIII. század közepén népszerű,

⁴⁷ F. CSANAK 1978. 553–584.p. Vonatkozó hely: 572.

⁴⁸ Manglról: FARBAKY 1985. 171.p.

⁴⁹ MOL T 51. No. 3. Először publikálta: CZAGÁNY 1966. 172/203. kép.

ún. Grassalkovich-kastélytípusra emlékeztető, 2+3+3+3+2 tengelybeosztású, egyemeletes, manzárdablakokkal gazdagított homlokzata reprezentatív, de Teleki tetszését nem nyerte el: a vérbeli barokk architektúra fölött addigra már eljárt az idő. Teleki végül egy pozsonyi építésszel, Anton Fischessel építtette meg egy év leforgása alatt, 1789-ben kétemeletes palotáját. Az alapozás közben faragott (nyilván középkori) köveket, valamint a török ostromok idejéből ágyúgolyókat és bombadarabokat találtak.⁵⁰ Az épület tömege a klasszicizmus ízlése szerint kubusszerű, csak a középrizalit háromaxisos része hangsúlyosabb kissé. Egy 1792-es budai házösszeírásban az újonnan épültek között szerepel, majd az 1804-es újabb regisztrálásból egyértelműen kiderül, hogy a konyhák száma alapján 12 lakás lehetett itt, s így az épület bérháznak s korántsem arisztokrata palotának épült, ahol csak a tulajdonos lakik.⁵¹ Rösler János Kristóf *Kalender von Ofen und Pest* című munkája 11 lakásról számol be.⁵² A Teleki-palota U alaprajzú volt, a belső udvart három oldalról vették körül épületszárnyak, kivéve a földszintet, ahol az istálló a negyedik oldalon zárta tette az udvart. A Szent György tér felőli keleti oldalon, a középrizalit tengelyében nyílt a kéthajós kapualj, amelyhez a háromkarú fölépcsőház tere kapcsolódott. A szintenkénti 3–4 lakást a fő-, illetve a déli oldalszárnyban elhelyezkedő melléklépcsőházból lehetett megközelíteni.⁵³

Az abszolutizmus idején Albrecht főhercegnek, Magyarország helytartójának hivatala került a Teleki-palotába. 1857. május 26-án a Kincstár vette meg az épületet a Teleki családtól.⁵⁴ Ettől kezdve itt működött a Honvéd Főparancsnokság. 1858-ban már ennek tervezett átalakítása miatt készült el egy felmérés, ám ezt akkor még nem követték munkálatok.⁵⁵ A kiegyezés után az épületben ideiglenesen a Belügyminisztériumot helyezték el.⁵⁶

1869. március 31-én írták alá kérvényüket Frey Lajos és Kauser Lipót a „régii Helytartósági Elnökségi Hivatal és lakóház” (Teleki-palota) átalakítására.⁵⁷ A legfontosabb változás, hogy a nyugati szárny egyemeletesből kétemeletesé alakult, s ehhez hozzáépült még egy szintén alapincézett, félnyeregteretűvel lezárt földszintes szárny, amelynek északi része nyugat felé egy nyúlványban végződött: itt voltak az istállók az alagsorban és a földszinten. Az udvar többi három oldalán öntöttvas szerkezetű függőfolyosó-rendszert építettek ki, az északi szárnyba egy harmadik, íves karú lépcső készült. Az építési engedélyt 1869. május 18-án adták ki, az átalakítás

⁵⁰ F. CSANAK 1978. 572–573.p.

⁵¹ BORSOS 1972. 73.p. II/1. melléklet; illetve III/1. melléklet.

⁵² JACOBY 1932. 1–4. füz.104.p.

⁵³ Az épület eredeti állapotára következtethetünk egy 1858-ból származó felmérési tervsorozat alapján, őrzési helye: MOL T 62. No. 1472. 1–4. (Pince, földszint és a két emelet alaprajza).

⁵⁴ BFL XV. 9. Kéziratok gyűjteménye. BÄNRÉVY György: Buda topográfija. Kézirat 6453/5. hrsz., H–I–J jelzeteken.

⁵⁵ Ld. az 53. jegyzetet.

⁵⁶ LUKÁCS 1996. 91.p.

⁵⁷ BFL XV. 302. BMT 771.

A József főhercegi palota kelet felől. Képeslap, 1906. (BTML 86.2653.)

1870 elején készült el. Az átalakított épület a honvédség főparancsnokságáé és József főhercegé lett: tehát hivatal és rezidencia is egyben.⁵⁸

Az északi oldalon a kis épületek helyén 1879–1881/82 között – Kallina Mór tervei szerint – felépült a Honvédelmi Minisztérium új monumentális középülete. Ezt 1889–1890-ben észak felé kibővítették, majd a tömb Dísz tér felőli oldalán emelték a Honvéd Főparancsnokság új palotáját. (Kallina Mór, 1895–1897).⁵⁹

1892. november 9-én a Teleki-palotát József főherceg 320 000 forintért megvette az Államkincstártól.⁶⁰ Amikor az új Honvéd Főparancsnokság épülete elkészült,⁶¹ lehetségessé vált, hogy a Teleki-palotát a hivatal elhagyhassa, s az épület teljes egészében főhercegi rezidenciának adjon otthont. Ebben az időszakban alakult ki a tér historizmus kori új összképe. 1899-ben etlávoltították a gyűlölt Hentzi- emlékművet. 1901-ben József főherceg, a Teleki-palota új tulajdonosa lebontatta a Szent György utca középkori eredetű barokk földszintes házait, hogy helyet adjon az 1901–1906 között Korb Flóris és Giergl Kálmán tervei szerint a historizmus jegyében átalakított palotájára kertjének.

⁵⁸ BFL IV. 1106. Budai tanácsi iratok 6937/1869. sz. iratcsomó, 1139/1869. sz. irat. A beköltözés előtt íródott: Tárház, Melléklet a Vasárnapi Ujság 2-ik számához. XVII. (1870). jan. 9. 21.p.

⁵⁹ BOR 1987.

⁶⁰ BFL VII. 6.c. A budapesti I–III. kerületi kir. járásbírótság iratai. Budai (dunajobbparti) telekkönyvi iratok. 11. sz. telekkönyvi betét. B) tulajdoni lap, 1–4. bejegyzések.

⁶¹ BOR 1987.

A királyi palota krisztinavárosi szárnyában 1902-ben készült el József főherceg lakosztálya,⁶² s ez lehetővé tette, hogy a Teleki-palotában nekikezdhessenek a gyökeres átalakításnak. Az átépítés terveit a kor kiváló építészpárosa, a Klotild-palotákat (1900–1901) és a Zeneakadémiát (1904–1907) megalkotó Korb Flóris (1860–1930) és Giergl Kálmán (1863–1954) készítette 1902-ben.⁶³ Az átalakítás eredményezte legfontosabb változás abban állt, hogy az alapterületileg is bővült palota új főbejárata a keleti, Szent György téri homlokzatról az új északi, kerti homlokzatra került át. A lebontott Szent György utcai házak helyén kialakított parkba a kerítéskapun át lehetett bejutni, északi végében „luxus” istállóval. Míg a késő barokk Teleki-palota keleti és déli szárnya lényegében megmaradt, csak új architektúrával látták el, addig a nyugati szárny egy új traktussal jelentősen kibővült.

Az északi szárnyat lebontották és helyén a többi épületrész derékszögű koordinátarendszeréhez igazodó épületrész épült, az íves kocsiáthajtót is tartalmazó új bejárati középrizalittal. Teljesen új volt a kert nyugati oldalát lezáró, a palotatömbhöz csatlakozó északi traktus. A belső udvart lapos üvegtetővel fedett, az előcsarnokból nyíló vesztibüllé alakították, ahol a királyi palota Habsburg-lépcsőjét felidéző, két íves karból álló díslépcső vezetett fel az I. emeletre és az itt kialakított két szint belmagasságú, reprezentatív táncteremhez.⁶⁴ A kissé átalakult belső elrendezésről Resofszy Béla egy 1911-ben íródott cikke számolt be. Ebből ismerjük a kivitelező mestereket is.⁶⁵ Az épület késő barokk architektúrája is radikális változáson esett át. A térre néző főhomlokzat szélső kéttengelyes részei egytengelyessé változtak, s négyzetes tornyok épültek ki, köztük pártázat zárta le a felületet. A déli homlokzat a nyugati szárny négyaxisos részével bővült, az átalakított homlokzat legérdekesebb új eleme a délkeleti toronyhoz csatlakozó II. emeleti loggia volt. Teljesen új volt a francia kastélyépítészeti idéző nyugati és északi homlokzat. 1903-ban készült a kerti istálló pártázatos neoreneszánsz épülete, ugyancsak a Korb-Giergl építészpáros tervei alapján.⁶⁶

A várat először 1944. október 16-án, Horthy eltávolítása és a Szálasi-puccs napján lőtték a németek, ekkor megsérült a főhercegi palota is. A főhercegi család el is hagyta az épületet. 1944–1945 telén, Buda ostromakor a királyi palota és a Várnegyed a német csapatok fő fészke volt, s ez a városrész sérült meg a legjobban, ebben osztozott a Szent György tér néhány épülete is. A főhercegi palota sérüléseit több ekkori fényképfelvétel dokumentálja. Szent György téri homlokzata nem sérült meg különösebben, a nyugati, krisztinavárosi oldalon a tetőzet és a homlokzat egyes részletei károsodtak. A vesztibül üvegteteje betört, a szép lépcsőkarok megsérültek,

⁶² Az új terekről: József főherceg új otthona. Szalon Ujság VII. (1902). 24. sz. [dec. 31.] 5–11.p.

⁶³ A két építészről: GÁBOR 1981. I. köt. 197–198.p.; GERLE ET AL. 1990. 91–93.p.

⁶⁴ A Habsburg-lépcsőt megalkotó Hauszmann Alajos műtermében dolgozott Korb és Giergl is.

⁶⁵ RESOFSZKY 1911.1512–1514.p. Az asztalos- és kárpitosmunkát készítő egyik cég Schmidt Miksáé volt. Egy másik, a belső terek fényképeit is tartalmazó cikk: A mi főhercegünk otthona. Az Érdekes Ujság II. (1914). 3. sz. 1–5.

⁶⁶ BFL 1407/b. Tanácsi ügyosztályok központi irattára 118250/1903. III. sz. és 168.948 [vagy 168.448]/1903. III. sz. ügyiratok.

a táncterem boltozata szintén beszakadt.⁶⁷ Már 1949-ben kiadták a palota bontási engedélyét, közben Gerő László az épület „ízléstsértő, kiabáló architektúrájáról” írt, amely véleményben az építészek e nemzedékének historizmus-ellenessége fejeződött ki.⁶⁸ Ezzel párhuzamosan, 1953-ban a KÖZTI-ben Czagány István, Weidinger György és Csemegi József elkészítették az épület tudományos dokumentációját, ők a Teleki-palota késő barokk épületének feltárható maradványait tartották értéknek, s azt szerették volna visszaállítani.⁶⁹ Sajnos erőfeszítéseik ellenére – nyilván többek közt politikai okok miatt is – 1968-ban a főhercegi palota helyreállítható maradványait lebontották.⁷⁰

Az Udvari istálló⁷¹

Az előudvar későközépkori falától északra – amely a Zeughausplatz nyugati részét alkotta – a Haiy-térkép egy szabad térséget és ennek nyugati oldalán közbenső erődítésfalat jelöl, amely a nyilván mélyebb szinten lévő 9. számmal jelölt, tüzérségi udvartól elhatárolta. E térséget – négy telekre osztva – az 1696-os Zaiger idejére tüzezeknek osztották ki.⁷² 1704-ben már mind a (nyilván rossz állapotú vagy a katonai építkezés útjában álló) négy ház lebontás alatt állt: „unvergeben und in Abbruch”⁷³. A négy épület eltávolítása után a várfal északi részén már 1712-ben tüzérségi laktanyát említ az összeírás: „Kayserliche Cassarmen”.⁷⁴ Nyilván ez azonos azzal az épülettel, amit az 1740-es években készült Matthey-féle térkép és François Langer Buda-térképe (1749) is feltüntetett, a 8. számon: „Casernes de l’Artillerie” (Tüzérségi kaszárnya). 1786-tól a Fortifications- und Bauamt (Udvari erődítési és építési hivatal) működött benne.

Az előudvar északi falánál az előző épülettel átellenes belső, déli oldalon egy U alaprajzú épületben először a Bauhof működött (a Langer-féle térképen a 9. szám), majd 1742–1777 közt az építési intéző szállása, végül 1786-ban a szomszédos várerődítési hivatallal egyesült (közös nevük is innen van: Fortifications- und Bauamt). 1822-re megszűnt katonai szerepe, 1840-es évekbeli lebontásáig az istállószemélyzet szállása és kocsiszín (ehmaliger Fortifications bau-hof, dermalen für Stallbeamte Diener und Wagen Remissen) került ide. Udvarán melléképület állt és kétféle kert helyezkedett el.⁷⁵

⁶⁷ BTM Kiscelli Múzeum fotótára 16 909/6×9 neg.sz.; Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fotótár 75 184, 75 301, 75 302, 75 299, 75 330, 75 300 neg.sz. felvételek.

⁶⁸ GERŐ 1951. 15–16.p.

⁶⁹ CZAGÁNY – WEIDINGER 1953. KÖH Tervtár 1497. sz. dok; CZAGÁNY 1966. 171–181.p.

⁷⁰ Z. L.[ZOLNAY László] 1969. 5. sz. 43.p.

⁷¹ FARBAKY 1997.

⁷² NAGY 1971. 88., 117.p. [No. 286, 287, 288, 289.]

⁷³ BÁNRÉVY (BFL XV.9. kéziratok gyűjteménye, 6465/2 hrsz. alatt).

⁷⁴ Uo. III. Istállók, Tüzérségi laktanya.

⁷⁵ Uo. B betűjelzés alatt.

A Bauhof és a tüzérkaszánya helyére a nyugati oldalon 1788–1789-ben Franz Anton Hillebrandt és a budai Landesbau direction készített több nagyszabású udvari istállótervet, amelyek nem valósultak meg.⁷⁶ Egy új, a királyi palota melletti istálló-kocsiszín tervezésére II. József utasította udvari építészét, Hillebrandtot⁷⁷ 1788 októberében. Előírta számára, hogy az épület kettős funkciójú legyen: az udvar részére biztosítsa száz ló és 30 kocsi befogadását, a katonai parancsnok számára pedig harminc ló és hat kocsi elhelyezését.⁷⁸

A legkorábbi elképzelésben már kialakult az U formájú konfiguráció, a főszárny déli és középső részébe a földszintre az istálló, az északi U-alakú részbe (vagy szárba) pedig a kocsiszín, az emeletre szolgálati lakások kerültek. A főszárny két szélső rizalitja hangsúlytalan, csak a középrész kapott manzárdtetős kiemélést. A terven az északi homlokzaton három tengely képezi az előreugró rizalitet, középen nagyméretű kapu nyílt volna.⁷⁹ Néhány más tervlap bizonyosan nem Hillebrandttól származik. Három tervváltozat maradt fenn egy önálló lovasiskola elképzelésre. Az egyiken egy rendkívül magas, kontyolt nyeregtetős épületet láthatunk. A lovaglótérmet két hosszoldalán hét-hét szegmensíves ablak világítja meg, egyik rövid oldalán emeletes karzat helyezkedik el.⁸⁰ Egy másikon a tetőzet lényegesen alacsonyabb, az alaprajzi elrendezés nem változott, mindössze a hosszoldalakon került két ajtó az ablaksor alá. A karzat kialakítása sem tér el az előzőétől.⁸¹ A harmadik variációról két terv is tudósít (ez a változat a legkidolgozottabb), itt a karzatos rövidebb oldal kívül oromfalas kidolgozása, a második változathoz hasonló alacsony tető csak a második, rövid oldalán van lekontyolva. A karzat kialakítása nem változott, csak a pillérek és áthidalók találkozásához kerültek voluták. A két rövidebb homlokzat kidolgozása nem éri el Hillebrandt színvonalát.⁸²

1789 áprilisában új utasítás jött II. Józseftől: az istállóban lovaglőiskolát is létesíteni kell (nyilván a bécsi Spanyol lovasiskola mintájára). Még 1789 végén megszületett Hillebrandt két újabb terve. Az egyik tervváltozaton az épület alaprajza egyenlőtlen U-formát mintáz. A főszárny három rizalitos, a két szélsőrizalit önálló nyeregtetős, tömegegységei elválnak a főtömegtől. A főszárnyban a földszinten lettek volna az istállók, az emeleten szolgálati lakásokat tervezett Hillebrandt. A főhomlokzat a klasszicizáló késő barokk stílus jellegzetességeit viseli magán. Az északi keresztszárnyban egyetlen, két szint belmagasságú lovasiskola-terem kapott helyet. Ennek kapuja a főhomlokzaton nyílt volna, a félköríves záródású

⁷⁶ Czagány István foglalkozott elsőként a tervekkel, ő még – tévesen – úgy gondolta, hogy 1763–1786 között felépült a Hofstallgebäude őse. (CZAGÁNY 1966. 32.p.) A tervekkel újra foglalkozott: KELÉNYI 1976. 42.p.

⁷⁷ Életművének feldolgozásai: KAPOSSY 1924; KELÉNYI 1976.

⁷⁸ MOL C 128. 2. iktatókönyv no. 459.

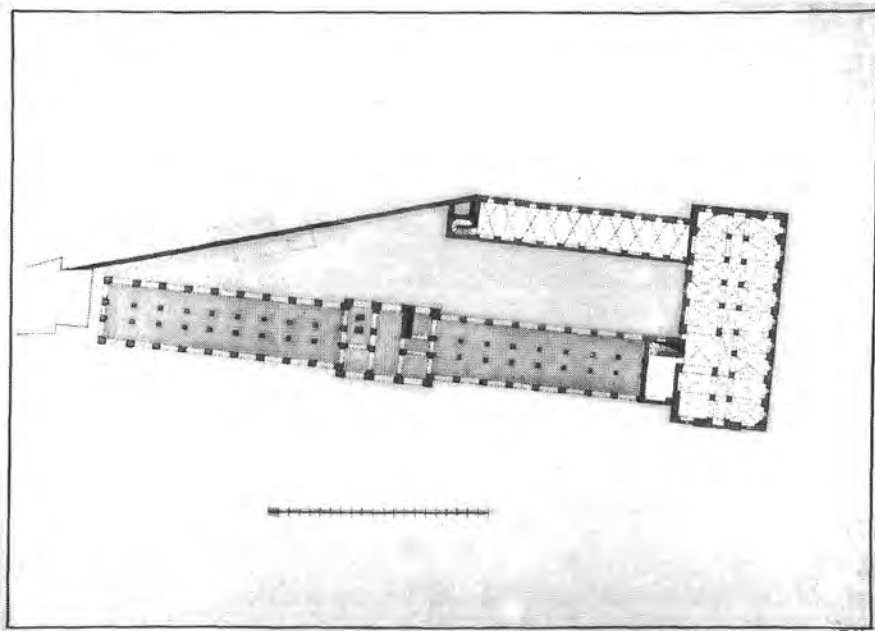
⁷⁹ MOL T 14. (Tervek a Kereskedelmi Minisztérium anyagából) BT 33. és 34. Közli: CZAGÁNY 1966. 28/24. kép és 30/26. kép.

⁸⁰ MOL T 14 BT 36.

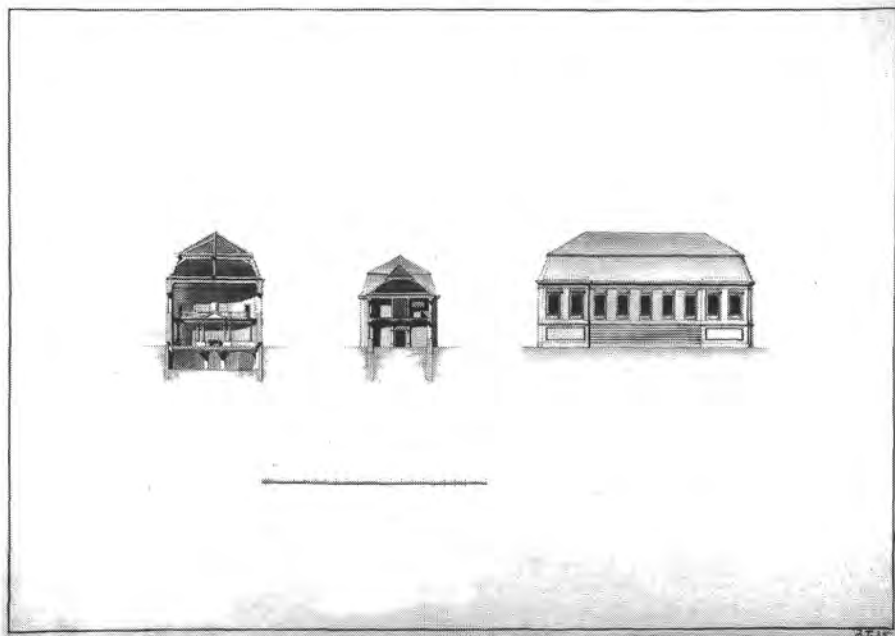
⁸¹ MOL T 14. BT 37. és 40. Csak ennek feliratán szerepel a „Winter Reitschule”, azaz a Téli lovaglőiskola elnevezés.

⁸² MOL T 14. BT 38. és 39. sz. tervek.

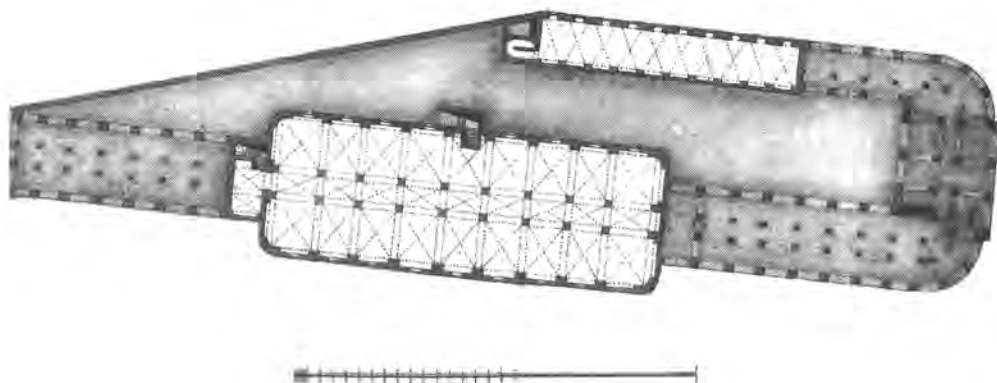

*A tervezett Udvari istálló második tervváltozata, alagsori alaprajz
Franz Anton Hillebrandt, 1789. (MOL T 14 BT 31.)*

*A tervezett Udvari istálló második tervváltozata, keresztmetszetek és északi homlokzat
Franz Anton Hillebrandt, 1789. (MOL T 14 BT 35.)*

A tervezett Udvari istálló harmadik tervváltozata, alagsori alaprajz, 1789. (MOL T 14 BT 32.)

nyugati oldalra tervezte a pillérekre támaszkodó emeleti karzatot.⁸³ Belső kialakítását egy másik tervlap metszete mutatja be, amelyen még a főszárny keresztmetszetét és az északi lovasiskola-homlokzatot láthatjuk.⁸⁴ Az épület hátsó, nyugati, földszintes szárnyában a Wagenschupfen – azaz a kocsiszín – helyezkedett el. Fennmaradt egy alagsori alaprajz is, amely a kocsiszín és lovasiskola alatt boltozatos pincetereket, a főszárny többi részén pilléreket jelöl. Furcsa az, hogy a sarokrízalitnál nem szélesebb a traktus.⁸⁵ A harmadik tervvariációból csak az alagsori alaprajz ismeretes: a főszárny középrízalitját a háromhajós lovasiskola képezte, sarokrízalit nincs, az északi két sarok lekerekített. A kocsiszín itt is a nyugati, hátsó szárnyban kapott volna helyet.⁸⁶

A királyi palota komplexumáról két helyszínrajz is fennmaradt, amelyekbe bele is rajzoltak egy-egy említett istállóépület-tervet.⁸⁷ Az első variációt tartalmazó helyszínrajzból az állapítható meg, hogy a tervezett épület csak a Zeughaus északi határoló vonaláig terjed ki észak felé, a Teleki-palotáig nem ér el. Egyébként az összes istállóterv megegyezik abban, hogy csak ezt a területet foglalná el. Feltevésem szerint a szabad terület északi részére került volna az önálló lovasiskola-épület. Azt a tény, hogy az istálló nem épült meg, s II. József halála után építése lekerült a napirendről, nemcsak egy 1794-ből származó helyszínrajz⁸⁸, de későbbi térképek (Lipszky, Vasquez) is megerősítik.

⁸³ MOL T 14. BT 30. Közli: CZAGÁNY 1966. 29/25. kép; KELÉNYI 1976. 31. kép.

⁸⁴ MOL BT 35.

⁸⁵ MOL BT 31.

⁸⁶ MOL BT 32.

⁸⁷ BFL XV.16. B. II/42. jelzetű térkép. CZAGÁNY 1786–1794 közé datálja (CZAGÁNY 1966. 152/E. rajz, vö. a BT 32. tervvel). véleményem szerint azonban 1789 körül készülhetett. A másik helyszínrajz: MOL T 18. No. 3. (vö. a BT 33. és 34. jelzetű tervekkel).

⁸⁸ Közli: NAGY – BÓNIS 1975. III.köt. 33/5. kép. [Őrzési helye: Bécs, Hofkammerarchiv].

Az Udvari istálló főhomlokzata. Carl Ehrenberger – Holczler József, 1857
(BTM Kiscelli Múzeum, tervtár szj. II 5/A 30.)

1847-ben a Hillebrandt tervezte helyen kezdődött meg – Rupp László, bécsi Hofbaumeister-Ingenieur tervei alapján – az új Udvari istálló építése. Kontúrja már nem vette többé figyelembe a középkori királyi palota erődrendszerének északi zárófalát. A kivitelezéssel Zitterbarth Mátyás pesti mestert bízták meg. Az észak-déli tengelyű, roppant hosszú épület északi része belsőudvaros tömb volt, amelyhez a lovarda tömbje és a déli, még keskenyebb épületrész csatlakozott. A szabadságharc 1849-es várostromáig megépültek az istálló fő- és válaszfalai, a földszinti boltozatok, a téli lovarda, sőt levakolták a főhomlokzatot is.⁸⁹ Az ostromban nemcsak a palota sérült meg, de elpusztultak a kocsiszínek és súlyosan megsérült a félbemaradt Udvari istálló is. A szabadságharc után a bécsi főudvarmesteri hivatalból Josef Lang küldött ki két építési ellenőrt jelentéstételre, Zitterbarth pedig kijavította a hibákat. Ferenc József 1851. november 17-én rendelte el a királyi palota újjáépítését. A palotaegyüttes összes épületével foglalkozó Schürer von Waldheim jelentésében Rupp szerencsétlen, túlméretezett alkotásaként értékeli az épülettorzót. A földszintet szerinte kocsiszíneként, raktárként és szénáskamrákként lehet hasznosítani, az emeleten nyereg- és szerszámkamrák, valamint személyzeti lakások lehetnének. 1852. május 8-án a pénzügyminiszter Waldheimet bízta meg a palota helyreállításával, aki azonban a következő nyáron meghalt. Utódja egy másik bécsi, Josef Weiss, helyettese Carl Neuwirth lett, a Schlossbauleitungnak ezenkívül Holczler (Favári) József lett még a tagja – egyetlen magyarként.⁹⁰ 1852–1854 között Pollack Ágoston kivitelezte az épületet, amelyet bár 1854. szeptember 8-án az udvartartásnak átadtak, de folytak még a további munkák. Így 1856-ban Pollackot a hibás boltozatok kijavítására kötelezik.⁹¹ Az Udvari istálló épületének felmérése

⁸⁹ YBL 1956. 311.p.

⁹⁰ Uo. 312–313.p. Holczlerrel ld.: FARBAKY 1985.172–173.p.

⁹¹ YBL 1956. 320.p.

1857. novemberében készült el,⁹² a lovasiskola-terem karzatának egyik tervét pedig csak 1859 nyarán írták alá.⁹³

Hauszmann a királyi palotához méltóvá alakította az Udvari istálló architektúráját (1901–1903). Miután az Újvilág-kertben elkészült az új, neoreneszánsz stílusú pompás lovarda (1899–1900), a régi Udvari istállóépület nagy lovaglótermét istállóvá és kocsiszínné alakította át. Üvegtetővel fedte le az északi épülettömb belső udvarát és több más alaprajzi változtatást is eszközölt. Hauszmann átalakításai azonban még inkább az épület külső kiképzésének a palotához méltóvá tételét célozták: az egyszerű nyeregtetőt manzárdkupolákkal élénkítette, a főpárkányt hangsúlyosabbá tette. A homlokzatok szélső rizalitjain nagypilaszterrendes tagolást alkalmazott, a nyílásokat gazdag keretkezéssel látta el. A földszinti terasz folytonosságát középen két lépcsővel szakította meg.⁹⁴

A második világháború során az udvari istálló épülete sérült meg a legsúlyosabban. Tetőzete nagyrészt leégett, zárófödeme sok helyen elpusztult. A háború után készült felvételekhez⁹⁵ képest azonban jelentős állagromlás következett be az 1950-es évek végére az állagmegóvás elmaradása, illetve talán építőanyag-elhordás következtében. A bontás előtt készült 1959-es fényképsorozaton jelentős falkorona-pusztulást és a belső födémek teljes hiányát figyelhetjük meg.⁹⁶

1959-ben az Országos Műemléki Felügyelőség kérte az I. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottságát a volt Udvari istálló bontásának engedélyezésére, a végzést 1959. február 4-én adták ki.⁹⁷ A bontási dokumentációt a KÖZTI II. irodája készítette, Janáky István vezetésével. Az ekkor már valóban indokoltan lebontható épület megsemmisítésére valószínűleg még abban az évben sor került.

Az épületek nagy részének lebontásával az egykori Szent György tér területe üres, rendezetlen, lehatárolatlan térséggé vált.

⁹² A tervsorozatot a BTM Kiscelli Múzeum építészeti gyűjteménye őrzi. Jelzeteik: 400., pince, illetve alapozás terve; 401., I. emelet alaprajza [katalógusadatai: FARBAKY 2001. 553.p. 2.1.38. számon]; 393, 402: tetőfelülnézeti terv. II. 5/A. 30: főhomlokzat terve [a terv katalógusadatai: FARBAKY 2001. 553.p. 2.1.39. számon]; 77/A: hátsó homlokzat terve; 75/A.: keresztmetszetek; 323: az alsó épületrészek részletmetszetei.

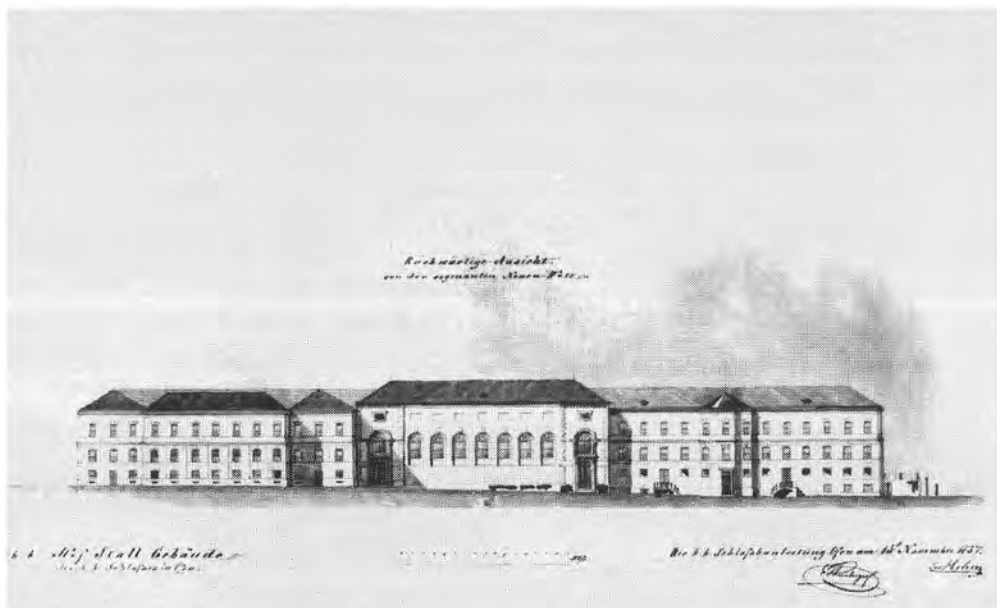
⁹³ Uo. 350. és 507: a lovasiskola északi oldali karzatának tervei.

⁹⁴ YBL 1957. 253–277.p. Vonatkozó hely: 260.p.; FARBAKY 1997. [a legrészletesebben, a BFL-ben található iratok alapján]; FARBAKY 2001. 258–259.p. A Hauszmann-féle átalakítás néhány tervlapját ugyancsak a BTM Kiscelli Múzeum őrzi. 529, 533: alaprajzok; 602: a régi lovaglóterem alaprajzi felmérése; 540: a déli szárny I. emeletének berendezési terve; 623: déli szerszámkamra átalakításának terve.

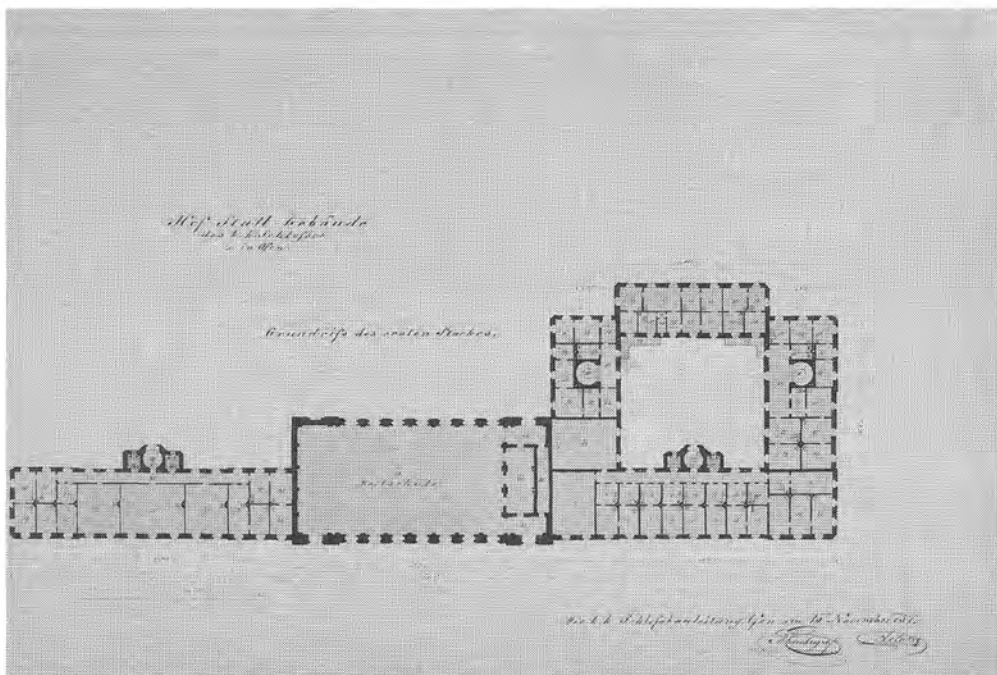
⁹⁵ BTM Kiscelli Múzeum fotótára F. 80.514 ltsz. és 2459/9×12. neg.sz.

⁹⁶ Őrzési helye: KÖH Fotótár 48382–48389. sz. negatívok.

⁹⁷ Fővárosi Tervtár 6452 hrsz. tervcsomóban, 25.010/1959. sz. irat. (I.kerületi Tanács VB VIII. osztálya).

Az Udvari istálló hátsó homlokzata. Carl Ehrenberger-Holczer József, 1857
(BTM Kiscelli Múzeum, tervtár szj. 77/A.)

Az Udvari istálló földszinti alaprajza. Carl Ehrenberger-Holczer József, 1857
(BTM Kiscelli Múzeum, tervtár szj. 401.)

Irodalom

- ALTMANN 1973   Altmann Julianna: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. In: Archeológiai Értesítő 100. (1973), 82–87.p.
- ALTMANN 1976   Altmann Julianna: Színház u. 1–3. In: Budapest Régiségei 24/1. (1976), 431.p.
- ALTMANN 2002   Altmann Julianna: A budavári ferences kolostor. In: Műemlékvédelem 46. (2002), 345–350.p.
- BÁNREVY 1933   Bánrévy György: A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725–1901. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 2. (1933), 104–140.p.
- BÁNREVY é.n.   Bánrévy György: A budai vár topográfiája. Budapest Főváros Levéltára XV/9. Kéziratok gyűjteménye.
- BELITSKA-SCHOLTZ 1985   Belitska–Scholtz Hedvig (szerk.): Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás 1772–1846. Bp., 1985.
- BOR 1987   Bor Ferenc: Bp., I. Szt. György tér 3.– Dísz tér 17. volt Honvédelmi Minisztérium és Honvéd főparancsnokság. Tudományos dokumentáció. Kézirat a Hild-Ybl Alapítvány archívumában. Bp., 1987.
- BORSOS 1972   Borsos László: Régi budai házösszeírások. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 19. (1972), 57–77.p.
- BUZÁS – FELD 1996   Buzás Gergely – Feld István (szerk.): A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum. Bp., 1996.
- CZAGÁNY – WEIDINGER 1953   Czagány István – Weidinger György: Budapest I. Szent György tér 4. sz. épületen végzett előzetes műemléki kutatások tudományos dokumentációja. KÖZTI, 1953. KÖH Tervtár 1497 sz.
- CZAGÁNY 1966   Czagány István: A budavári palota és a Szent György téri épületek. Bp., 1966.
- FARBAKY 1985   Farbaky Péter: Adalékok az óbudai plébániatemplom építéstörténetéhez és mestereinek tevékenységéhez. In: Művészettörténeti Értesítő 34. (1985), 169–178.p.
- FARBAKY 1994   Farbaky Péter: Bp., Szent György tér 1–2. Sándor-palota. Tudományos dokumentáció. Kézirat a Hild-Ybl Alapítvány archívumában. Bp., 1994.
- FARBAKY 1997   Farbaky Péter: Budapest, I. Szent György tér 5. Volt Udvari istálló. Tudományos dokumentáció. Kézirat a Hild-Ybl Alapítvány archívumában. Bp., 1997.
- FARBAKY 1998   Farbaky Péter: Budapest, I. Szent György tér 4. volt Teleki- illetve József főhercegi palota. Tudományos dokumentáció. Kézirat a Hild-Ybl Alapítvány archívumában. Bp., 1998.

- FARBAKY 2001 Farbaky Péter: A budai királyi palota a historizmus korában. (Ybl Miklós és Hauszmann Alajos átépítési terveinek fejlődése és kapcsolata). In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001), 241–265.p.
- FARBAKY (2003) Farbaky Péter: A budai Teleki-palota átalakítása főhercegi rezidenciává. In: A romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére. Bp., megjelenés alatt.
- F. CSANAK 1978 F. Csanak Dóra: Teleki József és a művészetek. In: Művészet és felvilágosodás. (szerk.: Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig). Bp., 1978. 553–584.p.
- GÁBOR – VERŐ 1996 Gábor Eszter – Verő Mária (szerk.): Schickedanz Albert (1846–1915). Ezredévi emlékművek múltnak és jövőnek. Kiállítási katalógus. Bp., 1996.
- GÁBOR 1981 Gábor Eszter: Korb Flóris (1860–1930) és Giergl Kálmán (1863–1954). In: Magyar művészet 1890–1919. (szerk.: Németh Lajos). Bp., 1981. I. köt. 197–198.
- GERLE ET AL. 1990 Gerle János – Kovács Attila – Makovecz Imre: A századforduló magyar építészeté. Bp., 1990.
- GERŐ 1951 Gerő László: A budai vár helyreállítása. Bp., 1951.
- HAEUFLE 1854 Haeufler, J. V.: Buda-Pest historisch-topographische Skizzen von Ofen und Pest. Pest, 1854.
- JACOBY 1932 Jacoby Péter: Buda és Pest 1869-ben. Historia 5. (1932) 1–4. füzet. Pestbudai emléklapok. 104.p.
- KAPOSSY 1924 Kapossy János: F. A. Hillebrandt, 1719–1797. Bp., 1924.
- KELÉNYI 1976 Kelényi György: Franz Anton Hillebrandt (1719–1797). Bp., 1976.
- KELÉNYI 2001 Kelényi György: A budai királyi palota építésének története a XVIII. században. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001), 217–240.p.
- LUKÁCS 1996 Lukács Lajos: Pest-Buda az 1867-es kiegyezés idején. Bp., 1996.
- MILLER 1760 Miller, Joannes Ferdinandus: Epitome vicissitudinum... Ofen (Buda), 1760.
- NAGY 1971 Nagy Lajos: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971), 81–119.p.
- NAGY – BÓNIS 1975 Nagy Lajos – Bónis György: Budapest története III. Bp., 1975.
- PUSZTAI 1984 Pusztai László: Budapest I. ker. Szent György tér 1–2. volt Sándor, később miniszterelnökségi palota tudományos dokumentációja – külső. (Kézirat.)
- RESOFSZKY 1911 Resofszky Béla: József főherceg palotája. In: Magyar Ipar 32. (1911), 53. sz.
- SCHAMS 1822 Schams, Franz: Vollständige Beschreibung der Königl. freyen haupt Stadt Ofen in Ungern. Ofen (Buda), 1822.

- SCHOEN 1921 Schoen Arnold: A budai szobrászat két empire emléke. In: A Műbarát I. (1921), 185–189., 224.p.
- SCHOEN 1923 Schoen Arnold: A budai szobrászat két empire emléke. In: Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve I. (1923), 195–198.p.
- SZATMÁRI 2000 Szatmári Gizella: A Hentzi-emlékmű. In: Történelem – kép. Kiállítási katalógus (szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin). Magyar Nemzeti Galéria. Bp., 2000. 686–688.
- YBL 1956a Ybl Ervin: A budai várpalota helyreállítása a XIX. század derekán. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956), 307–331.p.
- YBL 1956b Ybl Ervin: Ybl Miklós. Bp., 1956.
- YBL 1957 Ybl Ervin: A budai várpalota építése. In: Művészettörténeti tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ évkönyve 1954–55. (szerk.: Dávid Katalin) Bp., 1957. 253–277.p.
- ZÁDOR – RADOS 1948 Zádor Anna – Rados Jenő: A klasszicizmus építésze Magyarországon. Bp., 1948.
- ZÁDOR 1960 Zádor Anna: Pollack Mihály 1773–1855. Bp., 1960.
- ZOLNAY 1969 Z. L. [Zolnay László]: Egy budai palota tündöklése és bukása. In: Budapest, 5. sz. (1969), 43.p.
- VADAS 1984 Vadas Ferenc: Hikisch Rezső 1876–1934. In: Magyar Építőművészet 6. (1984), 54–59.p.
- WEIDINGER – HORLER 1956 Weidinger György – Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956), 29–30.p.

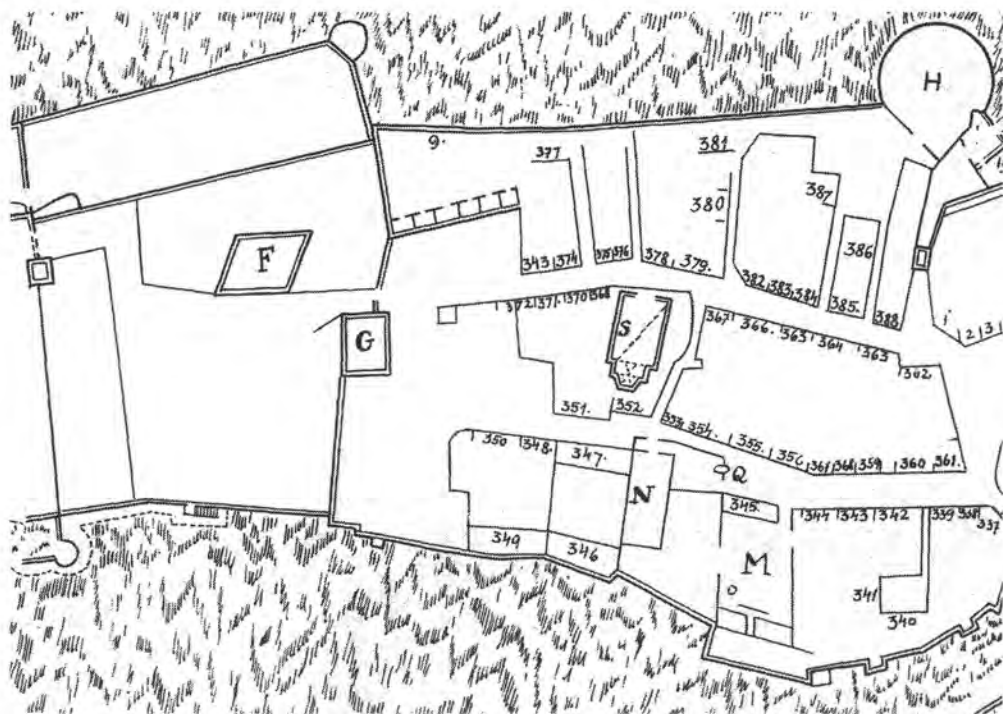
The Sándor Palace, the Teleki Palace and the Royal Stable

Modifications of the Most Important Buildings on St. George Square in Modern Times

The strategically significant territory lying between the royal palace and the city was occupied by the army after the siege of Buda in 1686. Two barracks were built on the walls of the mediaeval Franciscan monastery by 1696 on the eastern side of the area. After the buildings had lost their function they were bought by Count Vince Sándor from the Treasury in 1803 then he built a new neo-classic, aristocratic palace with an inner court. The northern and southern wings were absolutely new, the latter included the main entrance and the representative areas on the first floor. Reconstructions were finished by 1806, the state of the building from around 1820 was recorded on a series of sketches and in a description by Franz Schams found in the archives of the Pallavicini family who owned the palace from 1831. Between 1851–1856 Prince Regent Albrecht resided in the palace then after the Compromise in 1867 the office of the Prime Minister moved into the building. At that time architect Miklós Ybl was put in charge of the reconstruction of the palace and he designed the neo-baroque ornaments of the interior which were redesigned in neo-Empire style by Rezső Hikisch in 1927–1928. The building, mostly the southern wing was badly damaged in 1944–1945. The second floor of the eastern wing and the terrace over the Danube were demolished. The exteriors were reconstructed in the second half of the 1980s under the supervision of László Fodor and finally the complete reconstruction was finished by Ferenc Potzner between 1999 and 2002. The plot on the north-eastern side of the square was bought by Count József Teleki in a military auction in 1787 then he ordered architect Anton Fisches from Pozsony (Pressburg) to build a two-storey palace in 1789. The mass of the U-shaped buildings cube-like, to neo-classic taste. The palace was rebuilt by the designs of Lajos Frey and Lipót Kauser in 1869. It was bought by Archduke Joseph from the Treasury in 1892 then he commissioned architects Flóris Korb and Kálmán Giergl to rebuild the palace in historic style. The new entrance to the palace was removed from the eastern side facing the square to the northern side facing the garden. A new park was created in the place of the demolished houses on Szent György Square, which could be reached through the garden gates. While the eastern and southern wings of the Teleki palace remained relatively unchanged with new architecture, the western wing was extended, a new wing was built in the north with a central projection including the drive-way. The inner court got a new glass covering to transform it into a vestibule, from where a flight of stairs similar to the Habsburg Steps of the royal palace led to the ballroom on the first floor. The palace was badly damaged during the siege of Buda in 1944–1945, in 1949 permission was given to destroy the palace, and although the building was surveyed and documented in 1953 ready to be restored to its late Baroque state, all the remaining parts were demolished in 1968. Records have mentioned artillery barracks to the north of the Outer Court from 1712, then the *Fortifications und Bauamt* resided there from 1786. Several plans had been made to build a stable on the location by Franz Anton Hillebrandt and the *Landesbaudirection* in Buda but none of them were

realised. The construction of the new Royal Stables started on the building site in 1847 designed by László Rupp, a Viennese architect and *Hofbaumeister-Ingenieur*. During the siege in the Hungarian War of Independence in 1849 the yet unfinished building was damaged so the *Schlossbauleitung* was commissioned to prepare reconstruction in 1852. The architecture of the building completed by 1860 was modified to suit the royal palace by Alajos Hauszmann on the turn of the century. During World War II. the building of the Royal Stables was critically damaged so it was demolished in 1959.

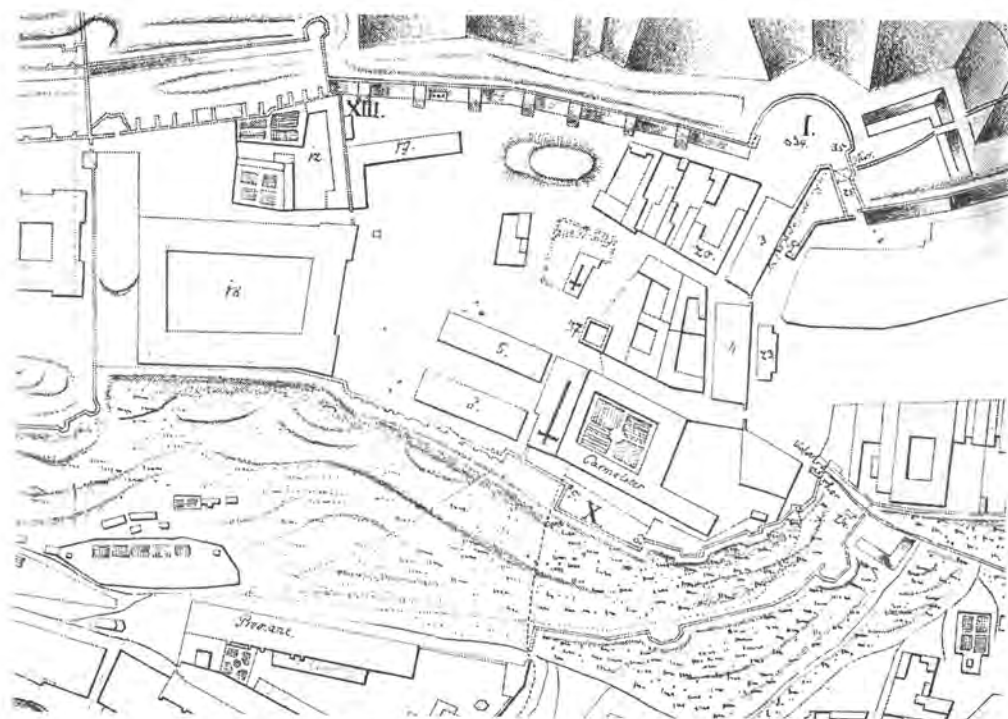
A SZENT GYÖRGY TÉR TOPOGRÁFIAI VÁLTOZÁSAI

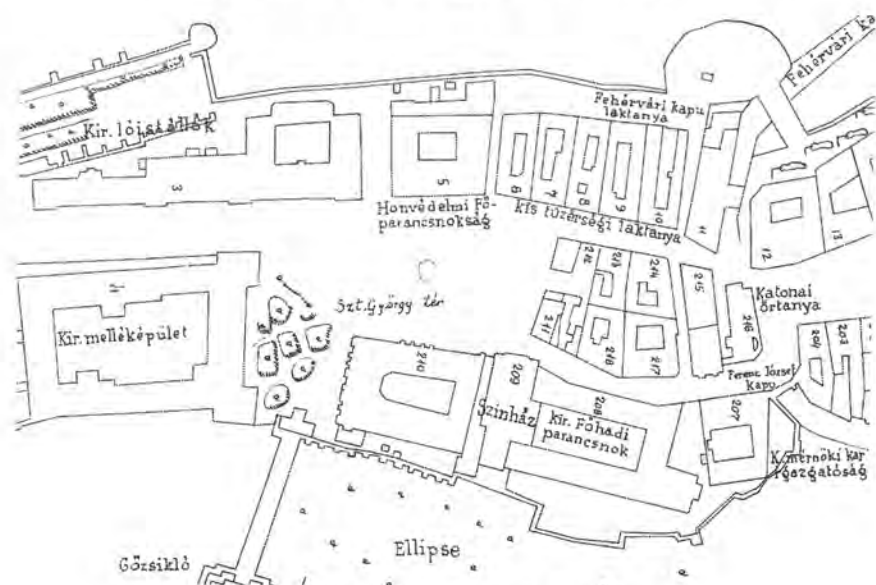
*A Szent György tér és környéke 1687-ben
részlet J. Hauy helyszínrajza nyomán*

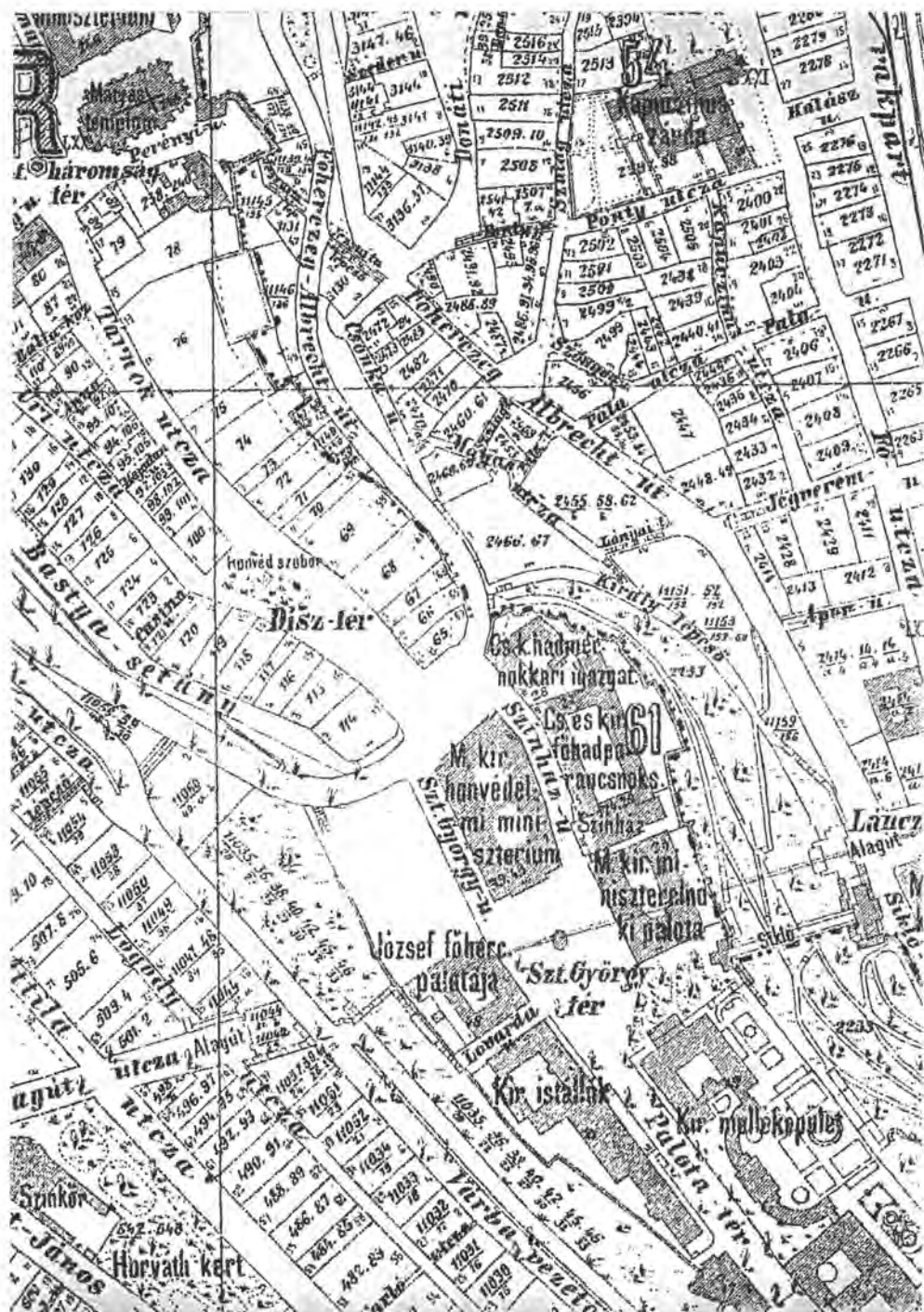
*A Szent György tér és környéke 1753-ban
részlet a Hadtörténeti Múzeum Térképtárának G.I.h. 66/4. számú térképéről*

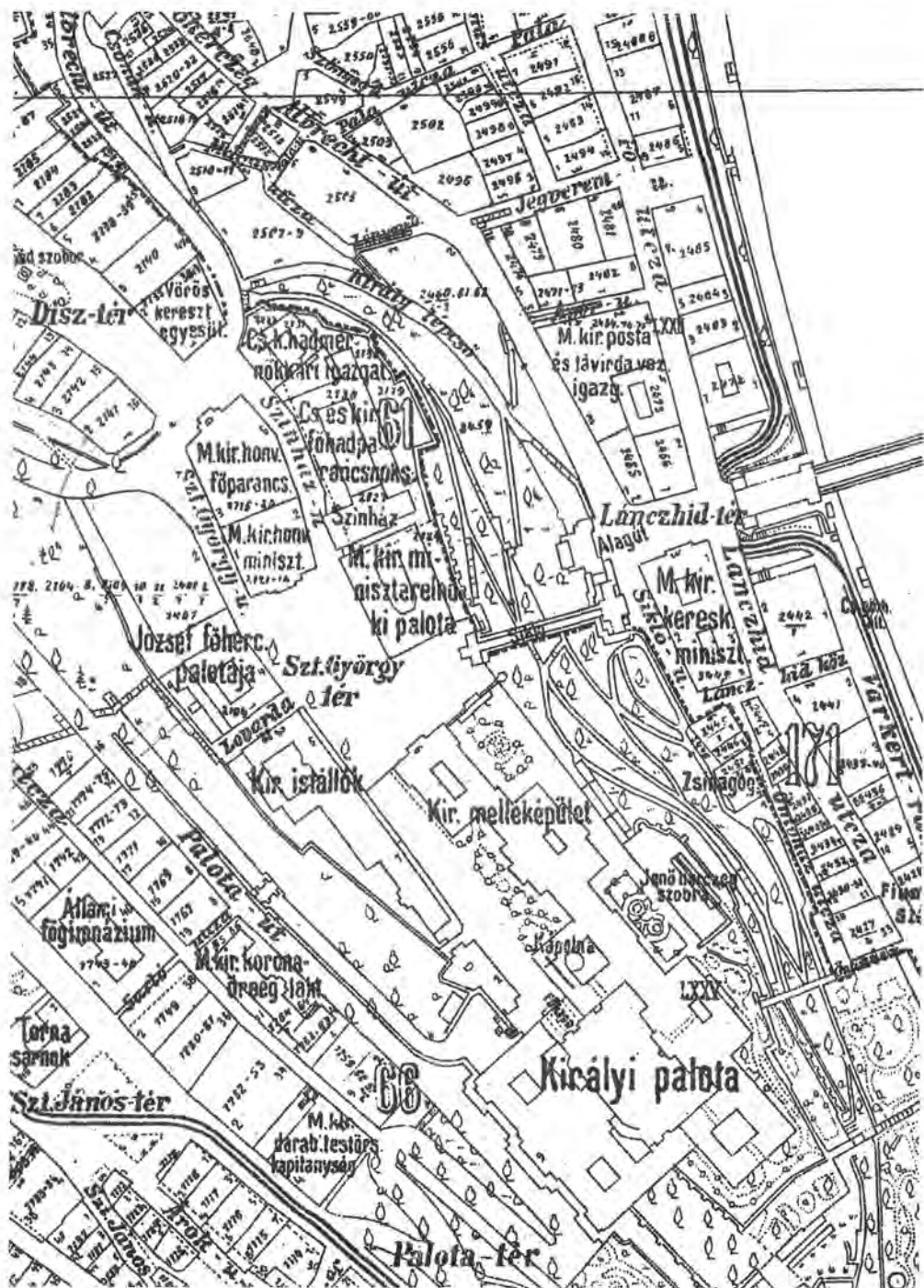
A Szent György tér és környéke 1763-ban
részlet a Wolf – Salgari de Salger féle helyszínrajz nyomán

A Szent György tér és környéke 1873-ban
részlet a Marek János féle térkép nyomán

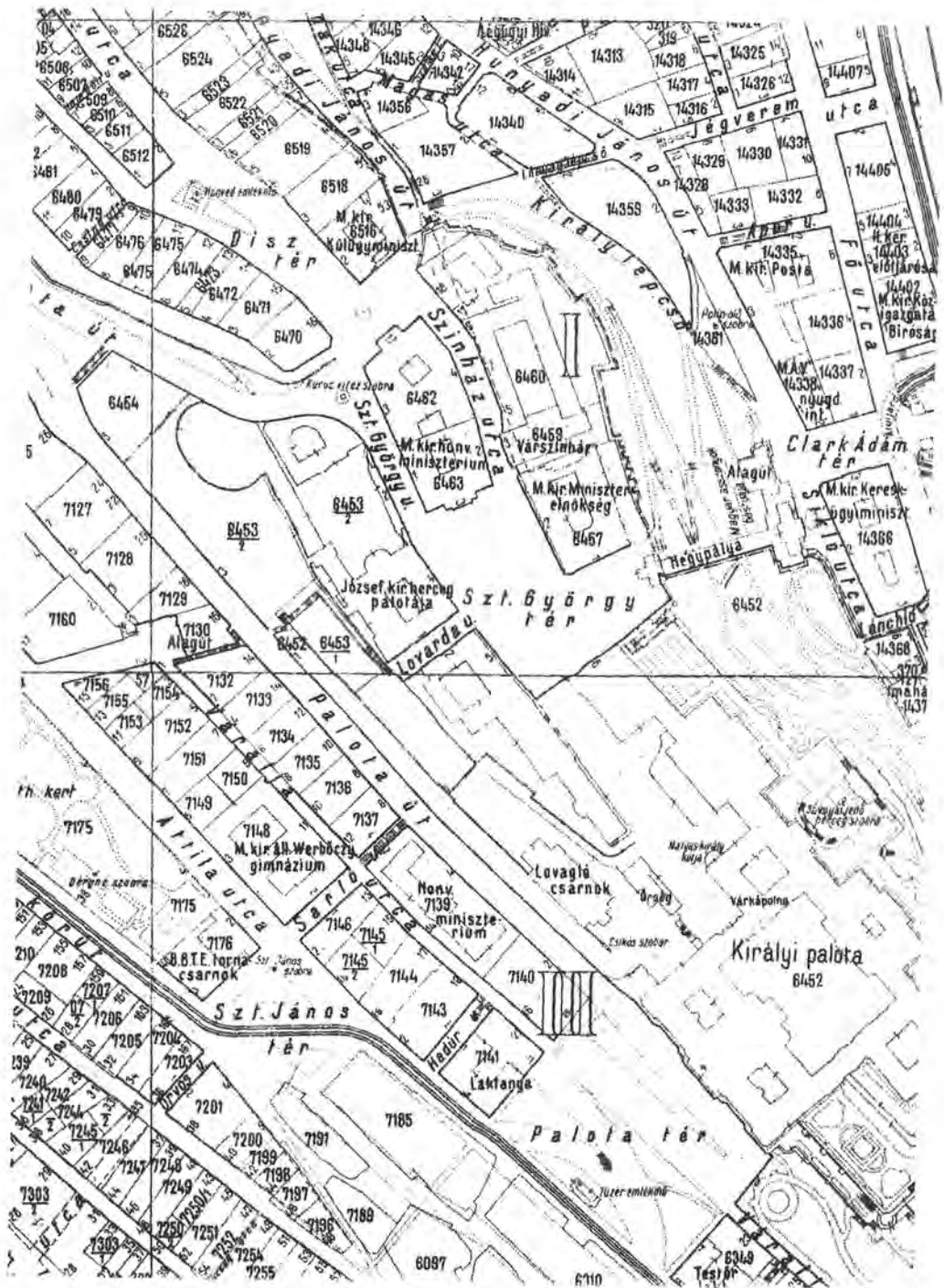

A Szent György tér és környéke Budapest 1895-ös 1:5000-es kataszteri térképén

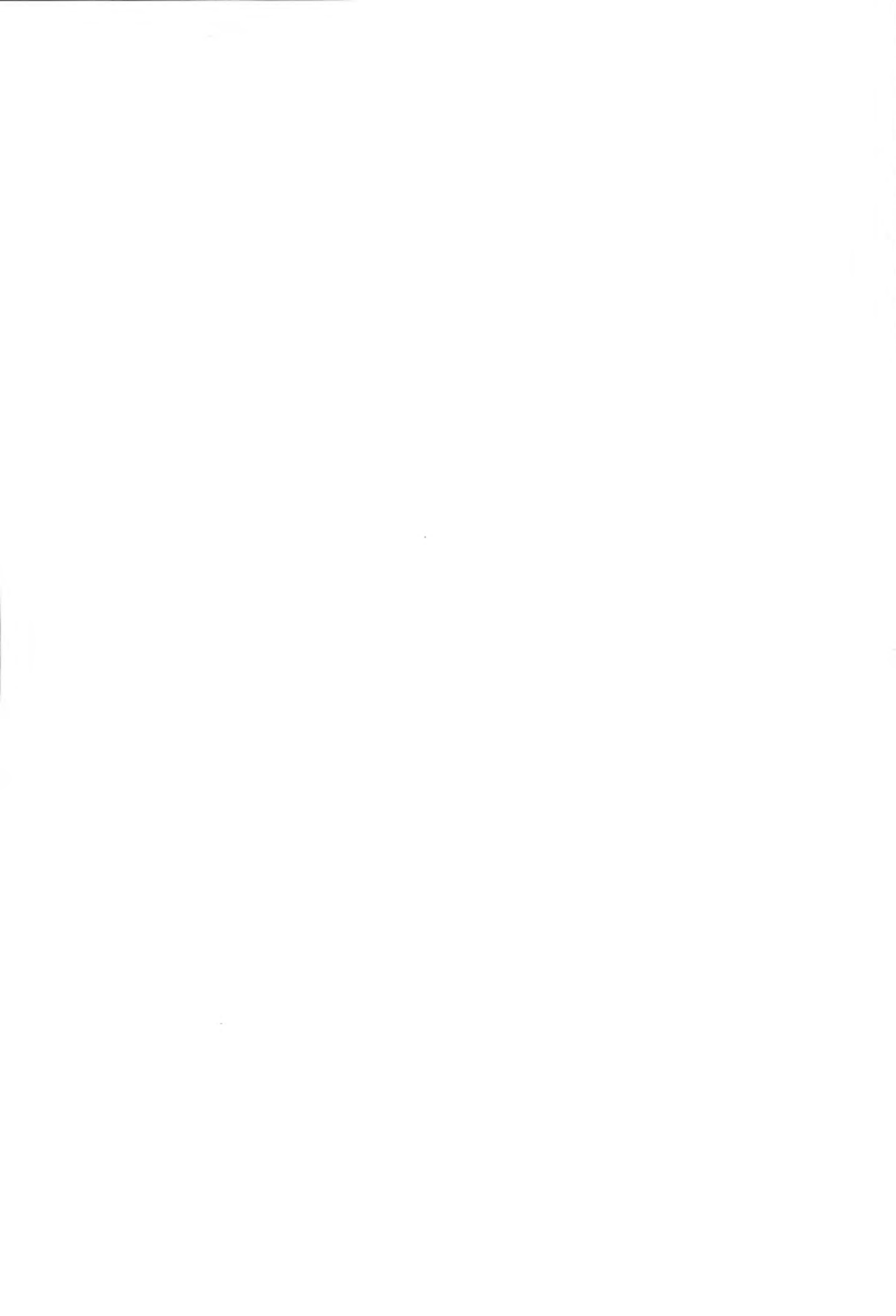

A Szent György tér és környéke Budapesti 1908-as 1:5000-es kataszteri térképén

A SZENT GYÖRGY TÉR TOPOGRÁFIAI VÁLTOZÁSAI

A Szent György tér és környéke Budapest 1937-es 1:5000-es kataszteri térképén

Végh András

A SZENT GYÖRGY UTCA 4–10. SZÁMÚ TELKEK RÉGÉSZETI ÁSATÁSA

ELŐZETES JELENTÉS

Az 1944/45-ös ostromban súlyosan megrongálódott budai Várnegyed több, mint ötven év elteltével még ma is kénytelen a pusztítás súlyos örökségével szembe nézni. Minden erőfeszítés ellenére sem mondható teljesnek a háború ütötte sebek gyógyítása, a hiányok pótlása, a kiürült terek új életre keltése. Különösen szembeszökő a Dísz tér és az egykori királyi palota között tátongó terület, amely golyó és repesz lyuggatta falakkal idézi meg még mindig az ostromot, és kietlen, üres térségen vezet keresztül a Várnegyed házai közül a palotába költöztetett múzeumokhoz, nemzeti gyűjteményekhez tartó turisták ezreit. Útjuk a Szent György téren át halad, egy olyan különös, képzeletbeli városi téren át, amelyet évtizedek óta csak a tradíció, illetve régi dokumentumok őriznek. A földfelszín felé emelkedő épületek teljes, vagy részleges pusztulása talán egyetlen pozitívumot hordoz: a régészeti kutatások lehetőségét, amely a földfelszín alól újra napvilágra hozhatja a korábbi századok során föld alá temetett emlékeket, értékeket.

1994–2000 között a Szent György tér helyreállítási programjának keretében nagyszabású régészeti ásatás sorozat tárta fel a városrészt, hogy segítséget nyújtson a helyreállítás terveinek kialakításához, felszínre hozza és megmentse a föld rejtette értékeket. A kutatások révén egy teljes középkori városnegyed eddig jobbára ismeretlen képe bontakozhatott ki előttünk és jobban megismerhettük az újkori városnegyed emlékeit is.¹ Ebben a nagyszabású munkában számomra a Szent György

---

¹ A feltárásokról eddig megjelent szakmai közlések időrendben: FELD István – GYURICZA Anna – HANNY Erzsébet – PÖLÖS Andrea – VÉGH András: I. Szent György tér. In: A Középkori Osztály munkatársainak ásatásai és leletmentései 1981–1991 között. BudRég 29. (1992), 242–244.p.; A budavári Szent Zsigmond templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. (szerk. BUZÁS Gergely – FELD István). Bp., 1996.; MAGYAR Károly: Budapest, Szent György-Platz – SW – Region. ArchÉrt 123–124. (1996–97), 258.p.; ALTMANN Júlia: Budapest I., Szent György-Platz – Theater-Passage. ArchÉrt 123–124. (1996–97), 258.p.; H.HANNY Erzsébet: A nagyrévi kultúra áldozati gödre a budai Várhegyen. BudRég 31. (1997), 199–210.p.; KOVÁCS Eszter: A budai ferences kolostor törökkori építkezései. Szakdolgozat, ELTE Közép- és Koraiújkori Régészeti Tanszék. Kézirat, 1997.; BENCZE Zoltán – NYÉKHELYI Dorottya – VÉGH András: Újabb ásatások a budavári Szent György téren. Magyar Múzeumok 3. (1998), 17.p.; KÁRPÁTI Zoltán: A budapesti Szent György tér középkori története a Szent Zsigmond prépostság alapításáig. Szakdolgozat, ELTE Közép- és Koraiújkori Régészeti Tanszék. Kézirat, 1998.; FELD István: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. BudRég 33. (1999), 35–50.p.; BUZÁS Gergely: A budai Szent Zsigmond templom kőfaragványai. BudRég 33. (1999), 51–66.p.; VERES Szilvia Edit: Kerámialeletek a Szent Zsigmond templom szobortöredékei mellett. BudRég 33. (1999), 67–82.p.; MESTER Edit: Üvegleletek a budavári Szent Zsigmond templom ásatásából. BudRég 33. (1999), 83–88.p.; FELD István – KÁRPÁTI Zoltán: Häser und Parzellen der

utca mára teljesen lebontott nyugati házsorának négy telkén nyílt lehetőség 1998–2000 között ásatásokat végezni. Munkámmal egy időben B. Nyékhelyi Dorottya tölem délre a Szent György utca 2., Bánffy köz, Szent György tér 3. (Teleki-, vagy József főhercegi palota) és Lovarda köz területén, Magyar Károly tovább délre, a Lovarda köz és a Királyi istállók területén, Bencze Zoltán és Mester Edit az utca túloldalán, az egykori Honvéd Főparancsnokság területén végezte a feltárásokat. A régészeti kutatást a BTM Középkori Osztályának osztályvezetője, Bencze Zoltán szervezte és koordinálta.

A munka természetéből adódóan, vagyis a hatalmas terület és a kötött határidők miatt a feltárást nagy létszámú munkáscsapat és ásatási technikai segédzsemélyzet végezte. Átlagosan 30–35, néha több, mint 40 ásatási segédmunkást (és egy folyamatosan a helyszínen tartózkodó földmunkagépet) alkalmaztunk három ásatási szezonon keresztül. A falak, pincék, kutak feltárása legfőképpen az ő érdemük. Kitartásuknak, valamint egykori szakmájuknak, bányászati ismereteiknek nagy szerepe volt abban, hogy a hegy belsejének számtalan üregét biztonsággal bonthattuk ki. Hozzájuk társult a feltárást irányító és dokumentáló, általában négy–öt fős stáb, amelyet állandó munkatársammal, Belényesy Károllyal együtt vezettem és rajtunk kívül egyetemi hallgatók állandóan cserélődő 2–3 fős csoportjából állt (Csippán Péter, Ringer István, B.Sárosi Edit, Serlegi Gábor, Sófalvi András, Stibrányi Máté, Szabó László, Szebeni Andrea). Nekik köszönhető a dokumentáció aprólékos tennivalóinak elvégzése. A geodézia felméréseket a Középkori Osztály geodétája, Viemann Zsolt készítette el Tóth Anikó segítségével. Végül, de nem utolsó sorban meg kell emlékeznünk a reneszánsz palota omladékának szakszerű kiemelését és

---

mittelalterlichen Stadt Buda in der Umgebung der Hl. Sigismund-Kirche. In: *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa*. (Hg. Márta FONT – Mária SÁNDOR). *Varia Archaeologica Hungarica* 9. (2000), Bp.-Pécs, 57–66.p.; B. NYÉKHELYI Dorottya: *Découverte d'un puits médiéval place Saint-Georges*. In: *Un chateau pour un royaume. Histoire du chateau de Budapest*. Paris, 2001. 73.p.; MAGYAR Károly: Budapest I., Szent György tér – DNY-i terület. Az 1997.év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek Ser. I. No. 51* (1998). Bp., 2001. 136–137.p.; ALTMANN Julianna: Budapest I., Szent György tér 1–3. Az 1997.év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek Ser. I. No. 51* (1998). Bp., 2001. 178.p.; ALTMANN Julianna – MAGYAR Károly: Budapest I., Szent György tér középső és DK-i része. Az 1997.év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek Ser. I. No. 51* (1998). Bp., 2001. 178.p.; BENCZE Zoltán – B. NYÉKHELYI Dorottya – VÉGH András: Budapest I., Szent György utca 2–10. *Régészeti kutatások Magyarországon 1998*. Bp., 2001. 131–132.p.; BENCZE Zoltán – B. NYÉKHELYI Dorottya – VÉGH András: Budapest I., Szent György tér 4. *Régészeti kutatások Magyarországon 1998*. Bp., 2001. 132.p.; BENDA Judit: A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga. *BudRég* 35. (2002), 535–548.p.; BENCZE Zoltán – B. NYÉKHELYI Dorottya – MAGYAR Károly – VÉGH András: Budapest I., Szent György tér nyugati sávja. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. (szerk. MARTON Erzsébet). Bp., 2002. 177–179.p.; BENCZE Zoltán: Budapest I., Dísz tér 17. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. (szerk. MARTON Erzsébet). Bp., 2002. 179.p.; ALTMANN Julianna: A budavári ferences kolostor. *Műemlékvédelem* 46 (2002) 345–350.p. Az ásatásokat 2002. március és 2003. február között kiállításon mutatta be a Budapesti Történeli Múzeum *A múlt rétegei* címmel.

konzerválását magas színvonalon megoldó Módy Péter kőszobrász restaurátorról és Turiné Makoldi Gizella festő restaurátorról.

Az alábbiakban az ásatások lezárultával megpróbálom összefoglalni elsődleges benyomásaimat, amelyeket a feltárások során szereztem. Írásom tehát előzetes beszámoló, amelyet a leletanyag részletes feldolgozása előtt állítottam össze. Nyilvánvaló, hogy sok minden elkerülte a figyelmemet, sok apró részlet tanulmányozására nem volt még idő és lehetőség, a jövőben a további feldolgozások pontosítani fogják, vagy helyesbítik is majd több helyen mostani megállapításaimat. Az élmények frissessége azonban írásra késztet, hiszen az idő múlásával a benyomások halványodnak, az összefüggések elfelejtődnek. Legyen tehát ez a tanulmány alap, amelyből később a témát részletesen és pontosabban ki lehet fejteni.

Előzetes régészeti ismeretek

Régészeti leletmentés – 1981

A Fehérvári-kapudéli oldalában a felvonulási épületek helyén 1981-ben autóbuszparkolót alakítottak ki az egyre növekvő turistaforgalom számára. A parkoló vízelvezetését ekkor új csatornák építésével oldották meg. Az árkok készítése közben középkori eredetű falakat bolygattak meg, és előkerült egy félköríves, élszedett kőkeretes, középkori pinceajtó. A régészeti leletmentést Zolnay László irányítása mellett Tóth Attila és Nagy Ildikó végezte szeptember és október hónapban. Felmérték a csatornaárkokkal keresztülvágott pincefalakat, majd lehetőségük nyílt kutatószondával megvizsgálni az Árpád-kori városfalat. A kutatóárkot nem mindennapi szerencsével éppen a városfal egyik tornyánál sikerült megnyitni, így sikerült meghatározni a torony helyét és a hozzá csatlakozó legkorábbi városfalat és egyéb falakat is.²

Mélypince feltárás – 1994

A Szent György utca alatt húzódó mélypince üregek felmérése már a XIX. század végén elkészült. Ennek nyomán a Várnegyed veszélyelhárítási program keretében 1994-ben az egykori Honvéd Főparancsnokság épületéből kiindulva feltárták az utca alatti mélypincéket, amelyeket még az előző századfordulón tömedékelték. A pincefolyosó az utca alatt húzódik az egykori Szent György utca 6. és 8. számú épületek előtt. A Szent György utcai épületek felé vezető feljárókat akkor nem bonthatták ki, hiszen a házak pincéi is tömedékelve voltak. Csupán az egykor a tömedékeléshez épített aknát nyitották meg újra és építették ki szellőzőnek a 6. számú telken.

A telekrend rekonstrukciója és a telekszámozás azonosítása

A XX. század elejétől kert, istálló, majd felvonulási terület és buszparkoló foglalta el hatszázötven éves telkek és házak helyét a Szent György utca nyugati oldalán. A régészeti kutatás ennek az 1901-ben lebontott házsornak a maradványait

² Tóth Attila naplója és ásatási jelentése a BTM Adattárában.; ZOLNAY 1984. 205.p.

vizsgálta, ezért célszerű volt kiindulásként az egykori telekosztást rekonstruálni. Az újkori házokról rendelkezésünkre állnak XIX. század végi kataszteri térképek, fényképfelvételek és nézeti rajzok. Ezek alapján ismert, hogy a bontás előtt a Teleki-palota melletti köztől kezdve öt telek sorakozott (Szent György utca 2–10.) egy kisebb közig, amely a Fehérvári-rondellára vezetett. A köz túloldalán a Fehérvári-kapuhoz épült egykori tüzérlaktanya (Szent György utca 12.) emelkedett. A várfalak felőli oldalon bástyasétány vezetett csakúgy, mint a Fehérvári kapu északi oldalán vezet ma is. A telkek homlokzatát tehát mintegy 10 méterrel a várfalak mögött vonták meg.

Ezeket a telkeket igazolhatóan a XVII. század végén, vagyis a város visszafoglalását követően alakították ki a meglévő középkori házmaradványok felhasználásával. Néhány példa a telkek méreteinek kétszáz éves folyamatosságára. Az ún. Marek-féle térképen (1873) a Szent György utca 2–12. sz. telkek a 6–11. számoknak felelnek meg. Azonos méretek között láthatjuk viszont a telkeket az ún. Langer-féle (1749) térképen is. A város visszafoglalása utáni újjáépítési korszak első részletes telekösszeírása, az ún. első Zaiger (házösszeírás, 1696) ugyanezen méreteket közli (Nr. 276–282.), a különbség csupán annyi, hogy a 10. sz. telket két részre osztva mutatja be (Nr. 277–278.).³

A ma ismert legkorábbi térkép és összeírás, az 1687 januárjában készült Hauy-féle felmérés közvetlenül a város visszafoglalását eredményező pusztító erejű ostrom utáni állapotot rögzítette. Ez a felmérés jelentős eltéréseket mutat a későbbi felmérésekhez képest. A Szent György utca 4. sz. telket mélységében három telekegységre tagolva ábrázolja, a 6. sz. telek déli részén köz vezet keresztül, a 8. sz. telket szintén három részre bontja, míg a 10. sz. telek déli részén újabb közt jelöl, az északi részt pedig két telekre osztja. A telkek várfalak felőli részei csonkák, feltehetően az ostromok pusztításai következtében. A térképen ábrázolt rendkívül tagolt, felaprózott telekstruktúra tehát az egykori középkori házoknak az ostromok pusztításai nyomán átalakult török kor végi állapotát tárja elénk.⁴ Az 1696-os első Zaiger adatai szerint egyébként mindegyik telken voltak kisebb-nagyobb falmaradványok, különösen a 4–8. sz. telkek bővelkedtek jó falakkal, régi pincékkel és boltozatokkal. A török kor súlyos háborús pusztításai után a XVII. század végén az eredeti telekosztást állították helyre, majd ezután ezen keretek között valósult meg a polgárházak újjáépítése.

Szent György u. (1901 előtt)	Zaiger (1696)	Hauy (1687)
(az egykori Bánffy köz és a Fehérvári-kapu között)		
2.	282.	378.
4.	281.	379., 380., 381.
6.	280.	Köz + 382.
8.	279.	383., 384., 387.
10.	277., 278.	Köz + 385., 386.
Köz	Rondell Gässl	Köz
12.	276.	388.

³ Közli: NAGY 1971.

⁴ WEIDINGER – HORLER 1956.

Régészeti feltárás – 1998–2000

Újkori beépítés, XX. század

A feltárási terület egészen a park fűvét megbontva egy kb. 10–15 cm vastag humusz, illetve ugyanekkora vastagságú homokréteget kellett eltávolítanunk, az 1997-es parkosításkor idehordott feltöltést. A homok alatt a legtöbb helyen megtalálható volt még egy sóderes, törmelékes réteg, az 1981-ben készült buszparkoló alapozásának maradványa. A buszparkoló útburkolatához víznyelők és betoncsövekből készített csatornarendszer is tartoztak (ld. 1981-es leletmentés), amely 1,5–2 méter mélységben futott és számos régi falat áttört és elpusztított.

A sódert egy változó, 10–50 cm vastag épülettörmelékes planírozási rétegen terítették, amely a második világháború utáni évek bontási törmelékével volt azonosítható. A bontási réteg a főhercegi palota egykori istállójának területén jóval vastagabb volt (130–150 cm), ugyanis az istálló falait egykori pinceszintjéig teljesen visszabontották és a padló aljzatbetonát a bontási törmelékkel töltötték fel. Ezen bontási szintről a háború utáni évek felvonulási épületeinek, műhelyeinek maradványai mélyedtek a talajba, oszlopok tövei, betontömbök, derítőaknáknak, meszesgödörök.

Az 1944/45-ös ostrom súlyos pusztításainak maradványait is feltárhattuk. Az istálló épületén kívül négy nagyméretű bombatölcsért találtunk, amelyeknek háborús törmelékkel feltöltött belsejéből kerültek elő robbanószerkezetek (100 kg-os romboló légibomba, aknavetőgránátok, kézigránátok, puskalószerek). A bombatölcsérek átlagos átmérője 3–4 méter, mélységük esetenként kb. 3 méter; jelentős pusztítást vittek végbe a régészeti rétegekben és objektumokban.

Az ostrom utáni tereprendezés, bontás planírozási rétege alatt feküdtek, mint már említettük, a luxusistálló alapfalrészletei, illetve pincepadlójának aljzatbetona. Az alapfalak téglából készültek, vastagságuk 80 cm, mélységük átlagosan 3 méter. (A pince padlószintje: 161,00 Afm.) A nyugati homlokzat előtt a Fehérvári-rondella szomszédságában betonozott emésztőakna készült az istállóhoz.

Az istállón kívül a tereprendezés szintje alatt az egykori főhercegi kert maradványaira bukkantunk, többszörösen megújított murvás sétányok felületeire, illetve egy kb. 30–60 cm vastag, mesterségesen idehordott humuszcéteg, a növények kultúrrétegére. Ezen rétegek szintjéről, néha ezen szinteket átvágva tártuk fel a kerten átvezető századfordulós lefolyó csatorna és vízvezetékrendszer közműárkait. A csatornákat esetenként 2–2,5 méter mélységben vezették, tönkretéve az útjukba eső minden falat és régészeti objektumot.

A kert és az istálló 1902 után készültek, miután a Szent György utca teljes házsorát lebontották. Az istálló betonpadlója és a kert humusza alatt már ez a bontási szint jelentkezett. Az utcai homlokzat mentén a kerti humusz általában hiányzott, mivel a főhercegi palota kerítése mellé egy keskeny, kb. 5 méter széles épületet emeltek. Az épület alatt a polgárházak maradványai már kb. 50 cm-rel az 1997-es park járószintje alatt előtűntek, míg a telkek belsejében kb. 1,5 méter mélységben kerültek napvilágra.

A polgárházakat egységesen, egy időben bontották le. Az ásatás a házak pinceszintjeit tárta fel, a falak általában a boltozatok negyed-félívéig visszabontva kerültek napvilágra, kivéve az utcai homlokzatnál, ahol a falak eléri szinte a

teljes boltozat magasságát. A boltozatokat megbontva, átszakítva a házak bontási törmelékével töltötték fel a pincéket és mélypincéket.

Feltehetően a Szent György utca alatti mélypince szakasz tömedékelésére szolgált az az akna, amelyet már 1994-ben megtaláltak és szellőzővé építettek ki. A 4×3 méteres, téglalap alakú aknát (belmérete: 3×2 méter) a Szent György utca 6. számú ház északi pincéjében, a homlokzati fal felhasználásával építették meg azután, hogy a pincét egy téglafallal ketté osztották. A nyugati felet meszesgödörnek használták, míg a keleti félbe került a téglából készült akna, amely a pincepadlót áttörve mélyed a mélypince szintjére és egy kis folyosóval csatlakozik az utca alatti járathoz.

Újkori beépítés, XVIII–XIX. század

Az újkori házak utcai homlokzati falai (vagyis a pincefalak és falalapozások) a mai járda nyugati szegélyén futnak. Ennek az az oka, hogy a főhercegi palota kertjének kerítését a visszabontott homlokzati falak alapozásán emelték, a mai járdaszegély pedig még mindig őrzi ezt a homlokzati vonalat.

Szent György utca 4.

A bontás előtt zártosrú, körülépített udvaros, egyemeletes lakóház volt, amely a Szent György utca 2. számú telken épült házzal közös, copf stílusú homlokzattal rendelkezett.⁵

A telek nagy részén a bontási törmelék eltávolítása után közvetlenül a töredezett sziklafelszín (édesvízi mészkő) hoztuk napvilágra. Úgy tűnik, hogy a bontás szintsüllyesztéssel is együtt járt, amelynek eredményeképpen az újkori épület alapfalmaradványai is javarészt megsemmisültek. Csupán két, egymástól független pincetér került az egykori házból napvilágra a telek északi oldalán az utcai homlokzatnál, valamint a bástyasétányi homlokzat mögött. Az újkori épületeknek ezeken kívül egyéb pincéje nem volt.

Az utcai homlokzat északi oldalán, az utcára merőleges irányú, a telekhatár mellé épített, téglalap alakú pince a XVIII. századból származott. Oldalfalai törtkőből készültek, cementes, kavicsos habarccsal. Téglaboltozata általában a vállmagasságig maradt meg, de az északi oldalon épebben áll, különösen az utca felőli oldalon. Bejárata nyugatról vezet le a délnyugati sarokban, maga a lépcső téglalapozású, fa járólapos volt. A pince keleti zárófala eredetileg az újkori pincét megelőző középkori pince homlokzati falával egyezett meg. Az újkori pincét ugyanis egy korábbi, középkori pince helyén készítették el (ld. középkori beépítés) úgy, hogy felhasználták annak homlokzati falát. Ma a homlokzati fal nyugati oldala előtt a főhercegi palota kerítés menti épületének alapozása húzódik. Az újkori pince padlója közvetlenül a márgás altalaj. (Szintje: 159,00 Afm.)

A bástyasétányra tekintő homlokzat mögött egy másik, középkori eredetű, többször átalakított, egészen a bontás idejéig használatban lévő pince került napvilágra (ld. középkori beépítés). A téglalap alaprajzú építményhez az újkorban mindkét végén nyitottak lejárót az egykori udvar felől.

⁵ Pogány 1955. 588.p.

A pincéken kívül, a sziklás felszínbe csak elvéve vágtak gödröket (főleg szemétgödröket a török korban). Említést érdemel egy falazott emésztő, amely az utcai homlokzat mögötti pincétől nyugatra került elő. A kör alaprajzú építmény átmérője mintegy 2 méter, mélysége 6 méter volt. Tömedékelését a XVIII. század végén, vagy a XIX. század elején végezheték el. Az emésztőt közvetlenül egy betömött középkori kút keleti oldalához mélyítették.

Szent György utca 6.

A bontás előtt zártosorú, kétudvaros, egykor egyemeletes lakóház volt, copf homlokzattal.⁶

A középtengelyen elhelyezett kapubejáró belsejében az északi oldalon nyílt a téglából készült, fa járólapos pincelejáró. A lépcsők vegyes oldalfalazatú folyosóba torkolltak, amelyből az utca felé egy középkori téglából falazott, lejtős járat vezetett egy középkori eredetű pincébe (ld. középkori beépítés). A pincefolyosó az ellentétes irányban kb. 3 méter után észak felé megtört és elérte a telek középkorú eredetű északi oldalfalát, amellyel párhuzamosan ezután kifutott a telek nyugati végéig. A folyosó eredeti téglá boltozata a megtört vonalú szakaszon épen maradt, másutt a boltvállak maradtak meg. A folyosó végén kőlépcsők vezettek fel az egykori udvar nyugati végébe. A bástyasétány felőli oldalon három téglalap alakú helyiség található, amelyeket átjárók kötöttek össze. A déli szárny alatti pincehelyiség hosszan elnyújtva húzódik az egykori udvar mentén 7 méter hosszan, majd egy újabb pincelejáró mellett néhány lépcsővel emelkedik fel egy valamivel magasabb járószintű, kb. 10 méter hosszú pincehelyiségbe, amelynek utca felőli végéből lejárát vezet a mélypincészintre. A telek déli részén az utcai homlokzatnál nincs pince.

A mélypince lejáró téglából készült, fa járólappal. A lépcső egy, az utcára merőleges dongaboltozatos térbe vezet, amely a Szent György utca alá nyúlik, majd pedig az utca alatt merőlegesen északra fordul. A mélypincében a falazat mindenütt téglából készült, a pincelejáró nyíláskeretének íve felett a vakolatba bevésített 1763-as évszám olvasható.

Az újkori pincék kiépítése egységes időben történhetett, erre utalnak a pincék azonos minőségű és jellegű falazatai és téglá boltozatai. Az építkezés feltehetően a XVIII. század második felében történt, a mélypince lejáróban megfigyelt évszám valószínűleg ehhez az építési fázishoz sorolható.

Szent György utca 8.

A bontás előtt zártosorú, körülépített udvaros, egyemeletes lakóház volt klasszicista homlokzattal.⁷

A telek tengelyében elhelyezett kapubejáró déli oldalán lépcsők vezettek a telek teljes déli oldalán végighúzó pincébe. A pincelejárótól a bástyasétányig folyamatosan húzódott egy kb. 27 méter hosszú helyiség, amelyet egysoros téglafalak osztottak szakaszokra. A déli pincéhez a nyugati oldalon a bástyasétány homlokzata mögött egy helyiség csatlakozott még az újkorban, de a pince nem ölelte körbe az

⁶ Uo.

⁷ Uo.

udvart. A pince oldalfalai törtköből készültek, egységes jellegűek, az északi oldalfalat néhol megbontotta a főhercegi istálló alapozása. A déli oldalfal a szomszédos Szent György utca 6. ház pincéjével közös, hosszú szakaszon korábbi, középkori alapfal aláfalazásával és átépítésével készült. Az egykori dongaboltozat téglából rakott, és a boltvállak magasságáig maradt fenn helyenként. A pincejáró nyugati oldalán keskeny nyílás vezet az udvar alá egy kisméretű helyiségbe. Ennek a térnek a nyugati falán súlyhárító ív alatt kisebb, földbe mélyített üreg található.

A pincelejáróból egy ajtó nyílik az utca felé, a jóval mélyebb padlójú, homlokzat előtti pincehelyiségekbe. A déli pincehelyiség átalakított középkori pincetér (ld. középkori beépítés), a még magasan álló középkori oldalfalakra újkori téglaboltozat került, amely igen jó állapotban, mély ívekkel maradt meg. A pincetér utca felőli középkori homlokzati falát elbontották és az újkori homlokzat vonalában új homlokzati falat készítettek. Ezen a falon át lejáró vezet az északi sarokban az utca alatti mélypincébe, amely el volt falazva újkori téglákkal. A téglák kibontása után a pusztán az altalajba vágott, minden épített falazat nélküli, keskeny folyosót találtunk, amely lejtővel vezetett a mélypince-szintre. A lejárót teljesen nem bonthattuk ki, mivel az 1994-es feltárás során mintegy 1,5 méter vastag betonnal tömedékelték a bejáratot, amelynek eltávolítása meghaladta lehetőségeinket. Az északi oldal falon félköríves átjáró vezet az utcai középső pincehelyiségbe, amelyet az egykori kapualj alatt építettek. A helyiség oldalfalai újkori falazatok, a mai jó állapotú tégl dongaboltozat alatt egy lefaragott, korábbi kétszintes fiókos dongaboltozat ívei látszanak. Innen egy átjáró vezet nyugat felé egy kisméretű, téglalap alakú helyiségbe, továbbá észak felé a harmadik utcai pincetérbe. Ez a pince is középkori eredetű (ld. középkori beépítés), a magasan álló középkori oldalfalakat az újkorban megújították és tégl dongaboltozattal látták el. A pince eredeti középkori utcai homlokzatát itt is elbontották az újkorban és kiterjesztették az újkori homlokzat vonaláig. Ebbe a pincetérbe beleépült a főhercegi istálló déli homlokzati fala. Az utcai pincetérből nyugat felé egy széles átjáró vezetett egy középkori eredetű másik helyiségbe, amelyet az újkorban jelentősen átalakítottak. A helyiség közepén keresztirányban dongaboltozatot helyeztek el úgy, hogy az eredetileg egységes teret keresztfalakkal részekre osztották. A pince nyugati felében áttörték a középkori falat és pincelejárót helyeztek el. A pincét így az udvar felől észak felé nyíló lépcsőkön át egy kisebb folyosó segítségével lehetett megközelíteni. Az északi pince tehát nem folytatódott tovább a bástyasétány felé, vagyis a pincék nem ölelték körül az északi oldalon az udvart. Az újkori épület egyéb alapfalmaradványait nem találtuk meg, feltehetően a főhercegi palota istállójának építésekor teljesen megsemmisültek.

Szent György utca 10.

A bontás előtt emeletes, U alakú beépítésű lakóház volt.

Az utcai homlokzat sajnos ezen a részen már kívül esett kutatási területünkön, mivel a főhercegi palota garázsának íves északi lezárása belehasít az eredeti telek utcai részébe és a mai kerítés is ezt a vonalat követi. Az épület homlokzata mögött egy nagyméretű középkori pincehelyiséget tártunk fel, amelyet a török kor utáni újjáépítés során egy hosszanti fallal megosztottak. Az újkorban már csak az eredeti

tér északi részét használták, míg a délit betemették. A pincébe falépcsős lejáratot nyitottak az udvar felől az északi telekhatár mellett.

A telek déli határfala mentén középtájon tártunk fel egy másik újkori pincehelyiséget. A téglalap alakú pincetér falai téglakő vegyes falazatból épültek, nagyméretű kötömbökből, téglafalegyenekkel.

Az újkori épület nehezen értelmezhető alapfalcsonkjai kerültek elő ezenkívül a telek délkeleti részén a két pince közötti részen. Egyéb alapfalrészlet nem került elő, feltehetően megsemmisültek a főhercegi palota pincéjének építése során. Az sem zárható ki, hogy az újkori épületbe egyes középkori alapfalakat is beépítettek, bár ezt igazolni nem tudtuk.

Török kori maradványok

A telkek területén török kori építkezésnek nem maradt fenn nyoma. A sérült, de használható épületeket a hódoltság idején is lakták, amelynek nyomai a feltárt hulladékgödörök és tároló vermek. Viszonylag kevesebb nyoma maradt területünkön a város elfoglalásával próbálkozó XVI–XVII. századi ostromoknak. Ennek oka a pincék kitisztítása és újbóli használatbavétele lehet. Két olyan középkori pinceteret találtunk csupán, amelyet a törökkor végén megszüntettek és eltömedékeltek: a Szent György utca 10. telken már megemlékeztünk a homlokzat mögötti pince beszűkítéséről, ezenkívül a Szent György utca 6. telek déli oldalán a közvetlenül a mélypince-lejáró előtti szakaszt töltötték fel ekkor. A Szent György utca 10. számú telken ugyanakkor jelentős török kori pusztulás tárult szemünk elé. A márgába vágott mélypince folyosó beomlott, az omladékban ágyúgolyók is hevertek. A reneszánsz palota völgy felé néző homlokzata az épület pincéibe zuhant, a palota előtti várfalban számos becsapódott ágyúgolyó hevert.

Középkori beépítés

A középkori beépítés emlékei a város alapításának idejétől, vagyis a XIII. század közepétől kezdve maradtak fenn. A középkori telkek homlokzatának vonala mintegy 1,5–2 méterrel hátrébb húzódott az újkori homlokzat vonalánál. A telkek hátsó része viszont elért teljesen a városfalig (a XIII. században az I. városfalig, míg a XIV. század végétől kezdve a II. városfalig), tehát a középkorban nem volt bástyasétány. (A bástyasétány feltárását ld. külön.)

Szent György utca 4.

A telek utcai homlokzatának északi részén középkori pince keleti és északi falai, valamint nyugati falának és bejáratának csomkjai kerültek elő. A középkori pince északi fala egyben telekhatáru is szolgált. Ez az északi fal az újkori északi pincefaltól (és egyben telekhatártól) kb. 1 méterrel északabbra helyezkedik el, az újkori pincefallal párhuzamosan fut. A fal nyugati végén a sarok után közvetlenül előkerült már 1981-ben a pince eredeti bejárat ajtajának fele. Az élszedett kökeretes, félköríves bejárat nyugat felől vezetett a pincébe. Az ajtót az újkori pince fala vágta ketté, megsemmisítve a déli szár- és ívkövet.

A pince és a telek déli határa között néhány sziklagödröt leszámítva egyéb bemélyített objektum nem található, mindenütt az erősen likacsos édesvízi mészkőből álló felszínt értük el az újkori feltöltés alatt. Az újkori pince déli falával párhuzamosan délről középkori épület alapozása fut kelet-nyugati irányban, amelyet kb. a telek közepéig lehetett még megfigyelni. Innen a szintszüllyesztések teljesen tönkretették a fal további szakaszát, ezért az épület nyugati lezárását nem ismerhettük meg. A falak, a pince és a bolygatatlan sziklafelszín elhelyezkedéséből arra következtethetünk, hogy az épület bejárata a telek déli határa mentén helyezkedett el.

A sziklás felszín a telek közepén erősen töredezett és ebben a sávban több nagyméretű beásással mára el is tűntették. Ezen beásások közül különös figyelmet érdemel a telek északi oldalán, a telekhatáron épült, még a XIII. század végén tömedékelt korai pince részlete (északi vége már a Szent György utca. 6. szám alá esik). A településtörténeti szempontból rendkívül jelentős objektum tájolása enyhén eltér a késő középkori telek tájolásától, jelzi annak kisebb változását az évszázadok során. (Valójában a pince a XIII. században az északról határos telekhez tartozott, a pince déli fala alkotta ekkor a telekhatárt.) A nagyméretű, téglalap alakú pincét a mállott sziklába vágták, kőből épült oldalfala erősen visszabontva jelentkezett kevéssel a pincepadló felett. A pincét betöltő földből bekarcolt díszítésű, Árpád-kori kerámia és V. István király (1270–1272) szlavón báni dénárja került elő. Nem figyelhettük meg a keleti zárófalat, mivel ennek helyén egy később épült középkori kút mélyed a hegy belsejébe. Ezen kutat egy beléomlasztott épület törmeléke töltötte ki, az omladékot a XV. században borították belsejébe. A nehéz műszaki körülmények miatt a kutat nem sikerült teljesen kitisztítani, mintegy 8 méter mélységnél kellett felfüggeszteniünk a munkát. A kút déli oldalát világháborús bombatölcser bolygatta meg.

A teleknek a bástyasétányra néző újkori homlokzata mögött téglalap alakú pincét tártunk fel, amely a Szent György utca 2.-vel határos falat érintette, ám nem ért ki a Szent György utca 6. számú telekig. A pince törtkő falazatát sokszor pótolták, javították kővel, téglával vegyesen. Megfigyelhető volt egy elfalazott lejáró a délkeleti sarokban és egy másik, egykor falépcsős lejáró az északkeleti sarokban. Mindkét lejáró kelet felől, vagyis az egykori udvar felől nyílt. Figyelemre méltó, hogy a pince nyugati falának iránya középtájon kissé megtörik. A pince keleti fala köpenyezett, közepén ez a köpenyezés hiányzik és középkori téglákból rakott boltív alatt lejárát vezet a mélypincébe. A bejárat eredeti kökereteit eltávolították, csupán azok téglával kifalazott fészket figyelhettük meg. A folyosó a bejárat után csaknem 90°-os szögben dél felé fordul, és így halad részben a Szent György utca 2., részben a 4. számú telkek alatt található kb. 10×4 méter belvilágú, téglalap alakú mélypincéhez. Mind a folyosó, mind a mélypince dongaboltozatos, a boltozatot alkotó téglák középkoriak, az oldalfalak tört kőből rakottak. A folyosót az újkorban a felső pince felől elfalazták és márgával tömedékelték, majd a mélypince számára új lejáratot nyitottak a Szent György tér 2. felől. A felső pince padlóján több további eltömedékelt mélypince lejáró, illetve felhagyott mélypince lejáró-kezdemény került elő.

A felső pince jelentős középkori átépítés jeleit mutatja. Mint említettük, a középkor késői szakaszától fogva egészen 1900 körüli bontásáig az épület a várfalakkal párhuzamos tengellyel helyezkedett el. Kiderült azonban, hogy a pincének létezett egy korábbi középkori előzménye, amely a várfalakra merőlegesen állt. A bástyasétány

újkori homlokzata (vagyis a pince nyugati fala) és az Árpád-kori városfal között tömedékelt középkori pinceteret ástunk ki, amelynek északi fala a fentebb leírt pince falának nyugat felé futó folytatása volt. A tömedékelt korábbi pincetér nyugati falát egykor a várfal, pontosabban a várfal alatti szikla alkotta, amelyet néhol aláfalaztak. Innen a nyugatra, a városfal alá vezető, sziklába vágott folyosó indítását is kibontottuk, amelynek folytatását azonban az itt található ciszterna tönkretette. A korábbi pince déli fala a későbbi pince nyugati falán megfigyelhető töréshez futott. A korábbi pincét épülettörmelékkal tömedékelték, a törmelékből egy XIV–XV. századra keltezhető élszedett ajtókeret ép szarköve került elő. Eszerint a későbbi pince, amelyet 1901-ig használtak, egy korábbi pince leszűkítésével jött létre, amelynek során az újkori bástyasétány alá eső részt megszüntették.

A késői pince keleti oldalán is megtaláltuk a korábbi, városfalra merőleges pince részletét, amelyet pénzek tanúsága szerint Mátyás király idején szüntettek meg. Innen délkelet felé vezettek lépcsőfokok egy sziklába vágott helyiségbe, amelyet azonban lefalaztak és amelyen keresztül később a ma is álló mélypince lejárót építették.

Szent György utca 6.

A telek jelentős középkori maradványokat őrzött meg. Középkori beépítése is középtengelyes kapualjjal rendelkezhetett, amelytől északra helyezkedett el a homlokzat mögötti egyetlen dongaboltozatos pince. Belmérete: kb. 6×8 méter, oldalfalai törtkőből (mészkö), boltozatai téglából készültek. Eredeti bejárata az utca felől nyílt (feltártuk annak a kőlépcsősornak néhány fokát, amely keletről levezet az elfalazott bejáráshoz), később az átellenes nyugati oldalon alakítottak ki rézsús padlójú lejáratot. A pince padlóján az északnyugati sarokból dongaboltozatos mélypince lejáró indul nyugat felé. A fa járólapos, illetve kő lépcsők egy nyugat felé tartó folyosóba vezetnek, amelynek oldalfalai törtkőből (mészkö) rakottak, boltozata középkori téglából készült. A lejáró lépcsőfokaitól kb. 5 méterre dél felé egy 4 méter hosszú oldaljáratot tártunk fel. Tovább, a lépcsőtől mintegy 15 méterre, a folyosó végén egy kutat találtunk, amely kb. 2 méter átmérővel mélyed a sziklába. Falazata nincs, a kút szájánál a sziklába vágott gerendafészek jelezték az egykori lefedést. A felszíntől számított mintegy 22 méterig (140,00 Afm körül) mélyítve sikerült kitisztítani a kút belsejét. Az épülettörmelékes betöltés az 1901-es bontás során került a kútba, azonban maga a kút bizonyosan középkori eredetű. Ezt bizonyítja a hozzá vezető középkori mélypince folyosó, valamint helyzete is, ugyanis az újkori pincefalat pontosan a kút felett vezették keresztül, megszüntetve ezzel a víznyerés lehetőségét közvetlenül a felszínről.

A homlokzat mögötti pince nyugati, hátsó oldala mögött korábbi középkori épületek csonkjai maradtak meg. Az újkori pincelejáró elbontása és egyes alapfalak eltávolítása után sikerült feltárnunk egy XIII. században épült és meglehetősen hamar, feltehetően még ugyanabban az évszázadban megszüntetett pince hátsórészét. Ez az épület megelőzte az előbb említett középkori pincét. A korai pince falai kőből épültek, déli oldalán egy árubeemelő aknát találtunk, valamint az odavezető félköríves lezárású, faragott kövekből készült eredeti ajtó került napvilágra. Ennek a pincének a tájolása is enyhe mértékben eltér a későbbi épületektől, hasonlóan a Szent György utca 4. középtáján feltárt Árpád-kori pincéhez. A további középkori falrészletek között meg kell említenünk egy négyzetes aknát, amelyet a XV. században tömedékelték.

A Szent György utca 6. szám egykori udvara módot adott arra, hogy megfigyelhessük a XIII. és XIV. századi járószinteket és a hozzájuk csatlakozó épületmaradványokat. Ennek oka a telek alatt kelet-nyugati irányba húzódó tömedékelt árok (ld. őskori maradványok), amelynek felszíne a középkorban enyhén mélyebb volt a szomszédos telkeken található sziklafelszínénél. A kisebb horpadást tehát a középkor folyamán többszörös szintemeléssel egyenlítették ki, amely ma is jól vizsgálható. Sajnos a késő középkori falakhoz tartozó eredeti XIV–XVI. századi járószintek már nem maradtak meg, mivel ezek a mai szinthez igen közel, vagy afölött helyezkedhettek el. A korai járószintek azonban jelentős mélységben voltak. A természetes feltöltésen nyugvó legalsó járószint, amely a XIII. század második felére keltezhető mintegy 2,60–2,70 méteres mélységben található, a mai felszín alatt. Itt, az újkori ház udvarának nyugati szakaszán egy erősen átégett vörös színű agyagpadlót tártunk fel (ld. Árpád-kori gödrök és kemence). Megújuló feltöltések, házmaradványok és járószintek jelzik – még mindig ebből a korszakból – a terület sorozatos átépülését és megújulását. Felszínre került több Árpád-kori faházrészlet és értékes leletanyag, közte egy vaskulcs és II. Ottokár cseh királynak az 1260-as évekre keltezhető bécsi pfennigje.

Az egykori kapubejáró déli fala, amely az udvart is határolta, szintén jelentős középkori építmény volt. Ez a fal tört mészkőből készült és a homlokzattól kiindulva kb. 20 méter hosszan tártuk fel nyugat felé. Érdekessége, hogy igen mélyen alapozott, eléri a mélypince mélységét, és elképzelhető, hogy annak eredeti oldalfalát is alkotja, amelyet ma újkori téglaköpeny takar.

A fal meghosszabbításában, a déli szárny pincéjének a mélypince-lejáró előtti része a középkorban épült. Ennek a pincének nyugati falát az újkori pincepadló alá mélyítve tártuk fel. A pince keleti faláról is kiderült a padló alatti mélyítés során, hogy a mélypince lejáró előtti szakasz még középkori eredetű. A török kor pusztításai után a pince padlóját jelentősen megemelve feltöltötték, északi és déli oldalfalait kijavítva vették újra használatba, keleti és nyugati oldalfalait pedig a feltöltés felett elbontották. Ettől a középkori pincétől tovább nyugat felé, az újkori pince padlója alatt, a Szent György tér 4. sz. teleknél a már említett Árpád-kori pince északi lezárását és részben betöltését tárhattuk fel.

Az északi szárny alatti pincefolyosó padlóján és részben az udvar alatt egy Árpád-korban betömött pince maradványait tártuk fel. A márgatörmelékbe ázott objektum kb. 5×3 méter nagyságú, téglalap alakú, lekerékített sarkokkal. A sarkokban és középtájt az oldalfalaknál cölöplyukakat figyelhettünk meg, az egykori gerendavázis szerkezetű építmény maradványait. A kisméretű pince a telek északi határához illeszkedett.

A falak kutatása közben vált világossá az is, hogy a Szent György utca 6. és 8. számú telkeket elválasztó fal is középkori eredetű alapfal, amelyet az újkorban pincefallá alakították át aláfalazás és köpenyezés segítségével.

Szent György utca 8.

Ezen a telken szintén jelentős középkori maradványok őrződtek meg. Az egykori középtengelyes kapubejáró mindkét oldalán középkori eredetű pincehelyiségek helyezkednek el.

A déli pince belmérete a középkorban kb. 5×6 méter volt, utcai homlokzati falát az újkorban elbontották és a pincét ebbe az irányba megnagyobbították. A helyiség többi fala középkori eredetű, amelyek a mai teljes magasságig emelkednek, a boltozat azonban az újkorban készült, korábbi boltozat nyomát nem találtuk. A pincetér eredeti, középkori bejárata nem került elő, feltehetően az utca felőli, elbontott falon nyílt, mert a mai bejárat a nyugati falon újkori eredetű.

Az északi pince eredetileg nagyméretű helyiség volt, amelyet közepén előreugratott pillérekön nyugvó heveder osztott két részre, oldalfalai szintén középkori eredetűek, a boltozatokat azonban itt is megújították az újkorban. Az első rész belmérete 5×6 méter, míg a hátsó részé kb. 5×9 méter. A hátsó rész mind a középkorban, mind pedig az újkorban többször átépült, középtáján egy észak-déli osztófalon eredeti középkori ajtó szárköve és küszöbköve került elő. A pincét a középkorban a délnyugati saroknál pincegádoros lejáraton keresztül lehetett megközelíteni. Ezt a lejárót az újkorban elfalazták és az északnyugati sarokban a nyugati fal áttörésével új bejáratot alakítottak ki.

A telek déli oldalán végighúzóódó, viszonylag sekély aljú újkori pince padlóját eltávolítva rengeteg korábbi beásást, gödröt tártunk fel. Az egymásba kapcsolódó gödörfüzérék egyes beásásai igen különböző korokból származtak. Legfiatalabbak közülük azok az újkori cölöplyukak voltak, amelyek a fal mentén egymástól mintegy 2–3 méter távolságra sorakoztak. Ezek feltehetően egy fa állványzat beásásának maradványai lehettek. Nagyszámban találtunk változó méretű Árpád-kori gödröket, akadt 5 méteres átmérőjű is közöttük, általában lekerekített, de nagyon szabálytalan alaprajzuk és szabálytalan fenékkiképzésük volt. Feltártuk továbbá a kora bronzkori ún. Nagyrévi-kultúra néhány tároló vermét. (ld. őskori maradványok) A pince padlója alatt előkerült néhány fémöntő-gödör. (ld. ágyúöntő műhely)

A pince nyugati végében, a bástyasétányra néző homlokzati fal alatt középkori falazott kút került elő. A kör alakú, mintegy 2 méter átmérőjű akna kb. 10 méter mély volt. Betöltésének felső rétegei még törökkori leletanyagot tartalmaztak, alattuk azonban vastag XIV–XV. század fordulójára keltezhető egységes, erősen szemetes, leletanyagban gazdag feltöltés helyezkedett el. A kút alján megjelent a víz, és az alsó iszapos rétegek a XIII. század végi – XIV. század eleji használatot bizonyították.⁸

Teljesen feltártuk a telek udvarát, amelyet sűrűn beborítottak a régészeti jelenségek. Ennek oka abban kereshető, hogy ezen a szakaszon hiányzik a Várhegy fennsíkjának édesvízi mészkő takarója, és a mállott márgában könnyen lehet ásni. Ehhez járul továbbá, hogy a terep eredeti, természetes szintje már lejteni kezdett északi irányba a mai kapu táján lévő völgytorkolat felé. Ez oknál fogva meg tudtuk találni a természetes humuszt, és az arra rárakódott Árpád-kori és XIV. századi járósinteket, annak ellenére, hogy az újkori bolygatás a főhercegi palota istállója révén viszonylag sok helyen és mélyen tönkretette a korábbi rétegeket. Az udvart a déli pincéhez hasonlóan sűrűn beborították a legkülönbébb beásások és gödrök. Ezek többsége itt is őskori és Árpád-kori volt. Figyelmet érdemel azonban két

⁸ A kút leletanyagát Szebeni Andrea dolgozta fel az ELTE Középkori és Koraiújkori Régészeti Tanszékén benyújtott szakdolgozatában.

egymás mellé ásott, négyzetes emésztőakna, egyikük török kori, míg másikuk késő középkori leletanyagot tartalmazott. Az Árpád-kori gödrök az udvar területén is változatos méretűek és meglehetősen szabálytalan formájúak voltak.

Szent György utca 10.

A telken feltártuk egy középkori eredetű és a XVI. század elején jelentős mértékben átépített, reneszánsz városi palota alapfal maradványait és pincéit. Az épület homlokzata mögött, a telek északi oldalán pedig egy nagyméretű középkori pincehelyiség helyezkedett el. Eredeti falai tört édesvízi mészkőből készültek és a déli falon megfigyelhettük az egykori síkfödém gerendafészkeinek sorát. A homlokzati pincehelyiség mögött egy másik nagyméretű pincehelyiséget találtunk, amelynek falai hasított márgából épültek, középkori téglákból készült szegmensíves boltozatát átszakították. Kőkeretes pinceablakát a délnyugati sarokban eredeti helyén tárhattuk fel. Ebből a pincéből nyugat felé sziklába vágott folyosó indul egy félköríves, boltozott nyíláson keresztül.

A folyosó első 10 méteres szakaszát pusztán a márgás altalajba vágták, mindenféle falazat nélkül. Ez a rész a török kor ostromai során beomlott. A 6–8 méteres mélységet a leomlott épület törmeléke, reneszánsz kőfaragványok és idomtégla, valamint török kori leletanyag és ágyugolyók töltötték be. A márgába vágott szakasz az egykori épület alatt haladt, ezután azonban, már az egykori udvar alá eső folyosószakaszt kifalazták. Ez a falazott szakasz páratlan épségben került elő, mintegy 20 méter hosszú, oldalain öt darab, egyenként kb. 3–3 méter hosszú oldaljártat figyelhető meg. Utóbbiak feltehetően hordók tárolására szolgáltak. Az északon lévő második oldalfolyosóból szellőzőkürtő vezet a felszínre. A falakat hasított budai márgából, csúszó zsalu segítségével készítették, némi téglá felhasználásával. Építésének idejét a XVI. század elejére tehetjük, a palota reneszánsz szellemű kiépítésének korába. A folyosó belsejét az elfolyó csapadék által behordott iszap töltötte fel kb. 1–1,5 méter vastagon. Sajnos nem állt módunkban az alagút teljes hosszában kihordani az iszapot, ezért nem tudjuk, hogy a folyosó végét lezáró omladék mögött hogyan folytatódik. Itt ugyanis már elérjük a középkori külső várfal vonalát, az alagút pedig az indulásától kezdve folyamatosan lejt a várfal felé. Feltehető, hogy a várfal külső oldalán feltárt akna alján megfigyelt beomlott folyosó a most feltárt alagút folytatásával azonos. Eszerint a folyosó elvezetne a második városfal alatt és nekivezet a mai városfalnak és a török kori bástyának.

A pincéktől és a beszakadt alagút omladékától nyugatra árkados udvar maradványait sikerült megfigyelniünk. Pillérek és falpillérek alapozásait tárhattuk fel, amelyek egy nagyjából négyzet alakú udvart vesznek körül a telek hátsó részén. Az alapfalak ugyanolyan hasított márgából készültek, mint az említett alagút. Az udvar déli oldalán a pillérek közvetlenül a telekhatár mellé épültek, a nyugati oldalon egy újabb épületszárny előtt haladtak el (ld. reneszánsz palota omladéka), az északi oldalon keskeny épületszárny helyezkedett el. Ezen a sávon a teljes feltárást nem tudtuk elvégezni a működő távfűtő vezeték miatt, csupán annak teljes kiváltása után lehet ide lehatolni. A telek középtáján az északi oldalon, a távfűtő vezeték déli szélé mellett egy kisebb méretű pincére bukkantunk, amelynek boltozata épen áll, de bejáratát sem a déli, sem a keleti, sem a nyugati oldalán nem találtuk meg, tehát

valószínűleg északról a távfűtő vezeték alól nyílik. Belsejét a fent elmondott okból kitakarítani nem lehetett.

A beomlott mélypince folyosó déli oldalán érintetlen rétegeket találtunk. Közvetlenül a telek déli határánál épült újkori pince nyugati fala mellett Árpád-kori és őskori gödröket tártunk fel, valamint egy nagyméretű földbeásott, Árpád-kori objektum került elő. A négyzetes alaprajzú építmény feltehetően földbeásott pince lehetett, amelynek fa konstrukciója teljesen elpusztult. Figyelemre méltó, hogy a feltárt objektum a telek déli határa mellett helyezkedik el hasonlóan a Szent György utca 4. és 6. számú telkeken feltárt Árpád-kori pincékhez.

A telken feltárt érdekes építmények közé tartozik továbbá egy akna, amely a középkori pince déli oldalán mélyed a hegy belsejébe. Az akna négyzetes keresztmetszetű, téglaboltozat fedi, amelyet leeresztőnyílás tör át. Sikerült kb. 9 méter mélyen kitakarítanunk belsejét, amelyet a XIV–XV. század fordulóján tömedékeltek el. Ezen a mélységen ráleltünk egy észak felé vezető beomlott folyosó kökeretes bejáratára, valamint dél felé egy nagyméretű sziklaüregbe vezető átjáróra. A sziklaüreg a hegy sziklás márgájában található, mintegy 3 méter széles és 6–8 méter hosszú. Belsejét igen vastag, agyagos beiszapolódás tölti ki, amely vízáró réteget képez, ezért megtalálásakor az üreg belsejében nagymennyiségű összegyűlt talajvíz állt. Miután a vizet leszivattyúztuk, kiderült, hogy az iszapos feltöltés jelentős mennyiségű, organikus maradványt őrzött meg. A felszínről két középkori bőrcipőt, fagerendákat, hordó töredékeket, és nagyszámú gyümölcsmagvat gyűjtöttünk. Sajnos a rendelkezésünkre álló idő már nem tette lehetővé az üreg teljes feltárását. A terem belseje rendkívül balesetveszélyes. Az oldalfalak az állandó vizes közegben felpuhultak, mállanak, az üreg főtéjéről pedig hatalmas szikladarabok váltak le a márga repedései mentén. Teljes feltárására a pincemaradványok helyreállításával egy időben kell sort keríteni.

Természetes sziklafelszín – őskori maradványok

A Várhegy természetes felszíne igen változatos képet mutatott feltárási területünkön. Említettük már, hogy a Szent György utca 4. számú telek területén a modern bolygatás alatt közvetlenül tűnt elő a töredezett édesvízi mészkő. A telek északi határán azonban a mészkő töredezett szegélyét figyelhettük meg és innen északra már márgára találtunk, amely a felszínen erősen mállott állagú, könnyen bontható volt. A hegy tömegét alkotó tömör márgát a mélyebb aknáknban, kutakban láthattuk. A márga feiszíne a Szent György utca 6. és 8. számú telkeken északnyugat felé haladva egyre erőteljesebben lejtett, a mai Palota útnál lévő völgytorkolat irányába.

A Szent György utca 6. számú ház udvara és déli szárnya alatt, gyakorlatilag az édesvízi mészkőréteg határán a márgába mélyedő, kelet-nyugat irányú árok részleteit tártuk fel. Az árok érdekes módon az utca felé mélyül (alja itt kb. 156,50 Afm szinten található), a várfalak felé emelkedik (középtájt mélysége kb. 157,20 Afm), majd a falak előtt kb. 10 méterrel megszűnik. Eredeti szélességét az udvart övező pincék miatt nem tudtuk a feltárt szakaszokon megfigyelni. Jellegzetessége a legalsó kb. 1 méter mély rész, ahol az oldalfal kb. 30–40°-os szöveget zár be. Ezt a meredekebb árokszakszt kövekkel kevert sötétbarna humusz tölti ki, amelynek tetején kb. 1

méteres feltöltés után egy köves felszín kerül szét. A kövek ráhúzódnak az ároknak innen induló sekélyebb oldalfalára is. A kövek közül és alól csupán néhány őskori kerámiatöredék került elő. A köves szintet kb. 1,5–2 méter vastag, homogén, sötétbarna humuszos feltöltés fedi, amelyből csak igen szórványosan került elő néhány apró őskori edénytöredék, Nagy Konstantin császár érme, valamint a réteg felső részéből néhány XIII. századi kerámia töredék. A humusz felett található az első, lejárt felületű, XIII. századi járósínt. A Várhegyet keresztülszelő árok további szakaszait korábban már megfigyelték a Honvédelmi Minisztérium udvarán és a Színház utcában is. Ásatásunkon egyelőre a lelőköörülmények nem tették lehetővé, hogy egyértelműen eldöntsük az árok természetes, vagy mesterséges eredetét. A magam részéről kizártnak tartom, hogy ilyen egyenletes irányban és egyenletes szélességben természetes völgy szelje ketté a hegyet, ezért az árkot mesterséges eredetűnek gondolom, korát pedig az előkerült kerámia alapján közelebbi meghatározás nélkül a bronzkorba keltezem. Az árokhoz tartozó erődítésnek nyoma sem maradhatott a felszíni erózió és a mesterséges szintsüllyesztés miatt.

Őskori telepjelenségek kizárólag az ároktól északra kerültek elő ásatási területünkön. Feltártuk a kora bronzkori Nagyrévi-kultúra jó néhány tároló vermét és házakra utaló cölöplyukakat. A vermek szabályos formájúak, kör alaprajzúak, a lyuk széles, oldalfaluk egyenletesen szűkül felfelé. Formájuk alapján méhkas alakú tároló vermeknek tarthatók. Betöltésükből értékes kerámia töredékek, kőbalta, hálónehezék kerültek elő. A Szent György utca 10. számú telken, a déli telekhatár melletti újkori pince nyugati oldalánál, közvetlenül a fal mellett Árpád-kori és őskori gödrök között feltártunk egy bronzkori gyermeksírt. A magányos sír ezideig az egyetlen ilyen jellegű objektum a Várhegyen. A mállott csontok mellett hét őskori edényt találtunk, ezeket mellékletként helyeztek a sírba. Ugyanezen a telken a beomlott mélypince folyosó északi oldalánál egy nagyméretű tárolóverem belsejébe egy gyermek csontvázát helyezték. Külön figyelmet érdemelnek az őskori cölöplyukak, amelyek leginkább a Szent György utca 8. számú telek udvarán rendszert alkotva borították be a felszínt. Feltehetően gerendavázaz őskori építkezés nyomait tárhattuk itt fel.

Bástyasétány – a városfalak és környezetük

Az újkori házak előtti bástyasétány kb. 12 méter széles sávja páratlan lehetőséget nyújtott a korábbi erődítésrészletek és a várfalakhoz csatlakozó épületek, objektumok feltárására. Ezen a szakaszon 1,5 méter mély újkori bolygatás alatt eredeti állapotukban őrződhettek meg a középkori maradványok, újkori pincék nem tették tönkre a régészeti jelenségeket.

I. (Árpád-kori) városfal

A város XIII. század közepén épült első városfala a feltárt területen mintegy 60 méter hosszan került napvilágra. A fal váltakozó szakaszokon tört édesvízi mészkőből, illetve márgából készült, vastagsága kb. 2 méter. Mai magassága a lábazat fölött a legépebb helyeken mintegy 1–1,5 méter, az alapfal 0,6 méter mély, a humuszos

altalajba mélyed, és a márgás sziklafelszínen áll. A falat kb. 3 méterrel beljebb húzták fel a meredek hegyoldal pereménél, iránya észak felől nagyjában a mai várfallal párhuzamosan enyhe íveléssel vezet dél felé egy félkör alakú toronyig, amely előtt kelet felé enyhén megtörik, így halad egyenes vonalban tovább. A terület északi részén egyébként a főhercegi palota istállójának emésztője egy rövid szakaszon elpusztította a falat. A toronytól délre előbb egy török kori gödröt vágtak bele a városfalba, majd egy középkori eredetű ciszterna foglalja el a fal eredeti helyét (Szent György utca 4.). A ciszternától délre az újkori szintsüllyesztés miatt a falat már nem lehet megtalálni, csupán nyomvonalát jelöli ki az egykor a falhoz épített pince.

A Szent György utca 6. számú telek mögött az 1981-ben már felfedezett, félköríves torony rendkívül jó állapotban került elő. A torony az Árpád-kori erődítés része, a várfalhoz másodlagosan épült hozzá. (Mint ismeretes, az Árpád-kori várossfalat szabályos távolságra elhelyezett külső tornyokkal erődítették.) Falai a várlejtő irányába 4,5 méter magasságban állnak, a szikláig mélyített belsejében 3,5 méter magasak, a város felől az eredeti járószint fölé 1 méterrel magasodnak. Bejáratának szárkövei és küszöbköve eredeti helyükön őrződtek meg. A küszöb járószintje: 159,68 Afm. A torony tört édesvízi mészkőből rakott, a kövek mérete és a falazás módja azonban eltér a várossfal köveitől. A bejárat oldalfalain is az utólagos kiképzés jelei utalnak arra, hogy az ajtót a már meglevő várossfalon keresztül később nyitották meg. A két építési fázist nem sikerült pontosabb kelezéssel meghatározni. Az itt feltárt torony az eddig feltárt hasonló tornyok közül a legjobb állapotúak közé sorolható. Hasonlóan jó állapotú, helyreállított torony látható a Hadtörténeti Intézet udvarán (Bencze Zoltán feltárása, 1987–1990).

II. (késő középkori) várossfal

A XIV. század végén a várost egy újabb, külső fallal vették körül, amelynek egyes szakaszait már több helyütt feltárták, és megállapíthatták, hogy általában a mai várfalak magját alkotja. Területünkön is megtalálható ez a második várossfal, de elhelyezkedése különbözik az egyéb helyszínektől. A II. várossfal hozzáépült az Árpád-kori toronyhoz és a toronytól északra a mai várfal mögött kb. 4 méterre, azzal párhuzamosan halad a város kapuja felé. A torony a várossfal hozzáépültével is használatban maradt, mind a fal, mind a torony felületét kívülről egységesen bevakolták, belsejében a járószintet feltöltéssel megemelték.

A II. várossfal meglehetősen vékony falazatú erődítés, hiszen a fal szélessége mindössze 1,2 méter. A fal tört mészkőből egyenletesen rakott, kavicsos habarccsal szilárdított, jó minőségű. Több helyen kőcsatornás átereszek törnek át. Igen jó állapotban van, hiszen a feltárt szakaszon magassága a lejtő felől mintegy 4,5–5 méter, míg a város irányából kb. 2 méter. Ezt a várfalat közvetlenül a hegy platójának peremére helyezték, oly módon, hogy a sziklás hegyoldalt függőlegesre faragták és a sziklához építették az erődítést. Ez lehet a magyarázata annak is, miért nem készítettek vastagabb falazatot. A szintkülönbség a várfal belsejénél kialakított XIV. század végi járószint és a fal külső lábazati szintje között mintegy 2,5 méter volt. A fal belső oldalán nem került elő belső pillérek sorozata, mint a II. várossfal Teleki-palotára eső szakaszán, illetve ettől délre.

Az alább részletesen ismertetett II. számú fémöntökemence alatti rétegek feltárásával pontosabb adatokat kaptunk a középkori második fal építési korára vonatkozóan. A jól megfigyelhető rétegsorban a humuszos altalaj és a vékony, erre ráarakódott XIII. századi feltöltés felett helyezkedett el a városfal habarcsos építési szintje, amely csatlakozott a városfal lábazati kiugrásához. Az építési réteg alján Mária királynő (1382–1387) dénárja került elő. A falat tehát az érme kibocsátásával egy időben, vagy annál kevéssel később készítették. Az építési szintet vastag, szemetes feltöltés fedte, amelyben rengeteg XIV. századra keltezhető kerámia- és kályhacsempe-töredéket találtunk. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a fal felépülte után nem sokkal a toronytól északra eső szakaszon már fel is töltötték a falszorost. A feltöltés egészen az újkori bolygatásig ér, ezért annak eredeti magassága nem állapítható meg.

Ezt a feltöltést a falszoros többi feltárt részén is megtaláltuk, sőt azt is megfigyelhettük, hogy a toronytól északra az I. (Árpád-kori) városfalat elbontották. A bontás pontos idejét nem sikerült meghatározni, de megfigyelhettük, hogy a XV. századi falak és kemencék már az I. városfal visszabontott tetejére épültek rá.

A toronytól kb. 7 méterre északra a városfal elvékonyodik és nyílás töri át, melynek külső oldala előtt a városfal elé kiugró, kis tornyot tártunk fel. Belmérete 2×3 méter, közvetlenül a sziklára épült, nyugati falának alján, a lejtő irányába boltozott kifolyónyílást készítettek. Belsejét középkori, majd török kori, erősen szemetes föld töltötte ki.

III. (török kori) városfaltól a mai várfalig

A mai várfal magját általában az Anjou-kori külső (II.) városfal alkotja, területünkön azonban ettől némileg eltérő helyzetet találtunk. Az Árpád-kori toronytól északra eső szakaszon az 1530-as években, az első ostromokat követően újabb külső várfalat emeltek a korábbi falak elé. A fal köpenyként veszi körül a tornyot, majd megkerüli a második városfalhoz illesztett tornyot (ez az oka a mai várfal irányváltásának) és innen egyenesen fut a kapu irányába, magába foglalva egy korábbi épület falmaradványait is. (ld. reneszánsz palota omladéka) A fal belső oldalán másodlagosan felhasznált faragott kövekből és kváderekből rakott, a lábazat törtekéből készült. A fal külső oldalát a modern köpenyezés miatt nem figyelhettük meg. A lábazati szintet a mai járószint alatt kb. 4 méterre építették és így falszorost alakítottak ki a II. és a III. városfal között, amelyet csak az 1560-as években töltöttek fel. A fal alja a belső oldalon a sziklára épült kb. 6 méteres mélységben.

Ezt a falat a rondella és a kapu környezetében több ízben szétlőtték. A rondella mögött egy ágyúgolyókkal szaggatott várfalszakaszt tártunk fel. Megfigyelhettük ezenkívül mind az 1550-es években, mind pedig az 1660-as években épült török kori rondellák várfalokhoz kapcsolódó torkolatát.

A III. városfal ezen török kori magja ma erősen kifelé dől a lejtő felé. 1849-ben ugyanis éppen feltárási területünkön lőtték azt a rést a falon, amelyen át a honvédek Budát visszafoglalták a császáriaktól. Az ostromágyuk rombolásának hatására a III. városfal megdőlt. Érdekes módon az elmozdult falat nem bontották le, hanem az 1850-es években egy vastag köpeny előfalazásával megtartották és megszilárdították. Ma a falat kívülről téglaburkolat borítja. Külső szondákkal feltártuk a fal külső

lábazatát, amely ezen a szakaszon kb. 3 méter feltöltés alatt a sziklára épült (lábazat: 150,00 Afm). A XIX. század második felében a török kori eredetű fal tetejét a kb. 161,00 Afm magasságra bontották vissza, majd 1,5 méterrel felmagasították és mellvédet készítettek. Ez az építkezés határozza meg a várfal mai megjelenését. A háború után Gerő László irányítása mellett a várfalat csupán kijavították, illetve a török kori rondellát állították részben helyre.

Árpád-kori gödrök és kemence

A városhatár mögött, sőt a városhatár alatt is feltártunk néhány nagyméretű gödröt (73, 82.), melyeket még a városhatár megépülte előtt feltöltöttek, ezekből a rétegekből meglehetősen szerény mennyiségben került elő XIII. századi használati kerámia, állatcsont. Pontosabb korhatározásra alkalmas leletet nem ismerünk, de a rétegtani viszonyokból egyértelműen kimutatható, hogy a gödrök korábbiak a városhatárnál. Eredeti funkciójuk talán anyaggyűjtés, külszíni márgafejtés lehetett, hiszen formájuk meglehetősen szabálytalan, betöltésük pedig – mint említettük – csak kevés hulladékot tartalmazott.

A mai bástyasétány alatt kibontottunk néhány olyan objektumot is, amelyek a belső (I.) városhatár alatt helyezkedtek el. Teljesen feltártuk azt a rendkívül nagyméretű beásást, amely az Árpád-kori torony és az I. kemence között a városhatár alá is benyúlik, de nem kaptunk magyarázatot készítésének okára. A gödör betöltéséből XIII–XIV. századra keltezhető kerámia és I. Károly király dénárja került elő. Feltártunk továbbá egy altalajba vágott csatornát az I. és II. kemence közötti szakaszon, amely a belső városhatár alatt vezette el a vizet, de már a XIV. század folyamán betömődött. A városhatár belső oldalán téglából épített, boltozott nyíláson át távozott a víz a várfal alatt.

Megemléltendő ezenkívül egy a torony mögött feltárt nagyméretű, kör alaprajzú, Árpád-kori kemence részlete, amely a torony építésével közel egyidős volt.

Középkori ciszterna

Az Árpád-kori városhatár tornyától kb. 6 méterre dél felé egy nagyméretű ciszternát tártunk fel. A ciszternát az I. városhatár helyén, annak a teljes megszüntetése után építették meg. A kör alakú ciszterna az esővizet hasznosító, vízsűrös rendszerű volt. Közepén faragott kövekből összeállított kútgyűrű található, amely egy nagyméretű, szabályos mészkőkvaderekből falazott palack formájú tartályba vezet le. A kútgyűrű és a tartály csatlakozásától felfelé agyaggal kitapasztott oldalú, folyamatosan szélesedő „kehely” készült, amelynek belsejét tiszta sóder töltötte ki. A háttetőkön összegyűlt esővizet nyílásokon keresztül (ez utóbbiak már hiányoztak) vezették a szűrőréteggént szolgáló sóder közé, amely a kehely alján a kútgyűrű és a tartály találkozásánál kiképzett szivárgókon keresztül megtisztulva jutott a tartályba. Hasonló rendszerű ciszternákat tártak fel a ferences kolostor kerengőudvarán (a Sándor-palotában) és a Lovarda közben.

Ágyúöntő műhely

A Szent György utca 8. számú telek középkori emlékeinek bemutatása során már szó esett a fémöntő-gödrökről. A középkori telek végében, vagyis a mai bástyasétány

felszíne alatt felszínre került két nagyméretű, ipari jellegű, fém (bronz) olvasztó kemence maradványai. Az I. számú kemencét az Árpád-kori városfal visszabontott felszínére építve találtuk meg. A kemence hosszúkás, téglalap alakú tüztérből, valamint a mindkét végéhez csatlakozó kisebb teresedésből (fűtőakna, kémény ?) állt. Jobbára csak az alsó néhány téglasor maradt meg falaiból. A II. számú kemencének ennél jobb állapotban maradtak meg falai, a boltozatos tüztér és a fűtőcsatornához vezető lépcsőfokok is megőrződtek. Ez a kemence közvetlenül a középkori külső (II.) városfal belső oldalához épült. Formája hosszúkás téglalap alakú, falai téglából készültek. A tüztér feletti olvasztótér már hiányzott, a téglák között sok helyütt kifolyt bronzolvadék töltötte ki. A tüztér téglái a rendkívül magas hőfokú tüzelés miatt üvegszerűen megolvadtak, sőt néha cseppekben elfolytak.

A kemencék környezetében több fémöntő-gödör helyezkedett el, amelyek nagy részét feltártuk. A bronzöntés lényege ugyanis, hogy a kemencében megolvasztott fémeket a mélyebben fekvő mintába csapolják, ezért a mintát a földbe ásva helyezték el. Mindkét kemence mellett találtunk egy-egy nagyméretű, négyzetes alaprajzú, rendkívül mély gödört. Az I. kemencénél megfigyelhettük továbbá, hogy a kemence és a gödör között négyzetes kőalapzatot készítettek. Ez az alapzat a II. kemencénél elpusztult, feltehetően az öntögödörbe omlott. Az alapzatok emelőszerkezetek számára készülhettek, amelyek a megolvasztott bronzal telt öntőedényt emelték át a földbeásott minta fölé. Az I. kemencénél épen maradt az alapzat felszíne is, és ennek segítségével megállapítható, hogy az öntögödör mélysége mintegy 4,5 méter volt. Az öntögödörök aljának közepén az altalaj köralakban átégett. Az öntögödöröket a használat után betömték, mégpedig az öntés során keletkezett hulladékkal. Éppen ezért a betöltésből nagyszámban kerültek elő a fémről levert, átégett agyagminta töredékei. A betöltés ezenkívül rendkívül sok fémsalagot is tartalmazott. Ezen nyomok alapján és fémöntéssel kapcsolatos ismeretek figyelembevételével úgy gondoljuk, ezen a helyszínen ágyúöntés folyt a XV–XVI. század fordulóján.

Régészeti bizonyítékainkat kiegészítik az okleveles források, amelyek 1489-ben Jakab királyi ágyús mester házáat, 1515-ben és 1518-ban Márton királyi ágyús mester házáat említették meg az utcában. A porosz származású Marienwerderi Jakab mester Mátyás király ágyús mestere volt, aki szolgálatát II. Ulászló idején is folytatta. Halála után örököse, Márton mester viselte tisztségét, aki egyébként II. Ulászló király székesfehérvári siremlékén is dolgozott. A királyi ágyús mesterek ugyanis nem csak ágyút öntöttek. Az ágyúöntő-gödörtől nem messze feltártunk egy harangöntő-gödört, amelynek alján egyedülálló régészeti leletként az öntőminta alja is épen megmaradt. A kör alakú gödör betöltése itt is tele volt a levert minta töredékeivel és fémsalagokkal. Nem messze ettől a gödörtől egy másik harangöntő-gödör sérült részlete is előkerült. Feltártunk további öntögödöröket is, amelyek azonban nem kapcsolódtak szorosan a kemencékhez, fennáll az a lehetőség is, hogy a hozzájuk tartozó kemencék teljesen elpusztultak.

A reneszánsz palota omladéka

A Szent György utca 10. számú telek mögé eső bástyasétány alatt a középkori telek folytatásaként épületfalakat tártunk fel, amelyek még a II. városfal elé is kiterjednek

és nekivezetnek a III. városfalnak, ez utóbbi belső síkján egy, a merőleges falakkal egykorú keskeny falat is megfigyelhettünk. A telkek teljes szélességében a várfalon túlnyúló falak három helyiséget képeznek. Ezek közül az északi helyiséget az újkorban is használták, ezért leletanyagot nem tartalmazott. A másik két helyiség falainak közét egy leomlott reneszánsz palotahomlokzat törmeléke töltötte fel mintegy 5 méter vastagságban. A tisztán épülettörmelékes rétegből jelentős építészeti részletek kerültek elő: reneszánsz kőfaragványok (dekoratív, gyümölcsfüzéses, palmattás keretdíszek, felirattöredék, tojássoros párkány, nyíláskeret töredékek), reneszánsz idomtégla elemek (kymatagozatos keretek, tojássoros párkányok), valamint egyedülálló jelentőségű, figurális motívumokkal díszített festett faltömbök. A faragványok és a festmények a XVI. század első harmadában készültek, egy új korszak, a Budán oly tragikusan rövid életű reneszánsz világi építészeti ritka emlékei. Bizonyítékkal szolgálnak arra, hogy a Mátyás király udvarában megkezdett reneszánsz szellemű építészeti a XVI. század elején már a városi paloták építésénél is teret nyert. A falomladék alatt szemetes réteget találtunk, amelyből majolika- és üvegtöredékek, könyvsarok-veretek, bronz és vastárgyak kerültek elő egyéb háztartási jellegű hulladék kíséretében, feltehetően az egykori épület berendezésének maradványai. A feltárt falak nyilván csupán alépítményeül szolgálhattak annak a hegy lejtőjére néző palotának, amelynek emeleti falai a mélybe hullottak. A két helyiség nyugati falán lőréseket, illetve egy hevenyészve berakott, boltozott ívvel áttört falrészletet találtunk. A feltárt falakon mindenütt jelentős pusztulás nyomait figyelhettük meg. Ezen a szakaszon a II. városfal megdőlt. A fal előtti merőleges falak repedeztek, a lejtő irányába szétnyíltak. Egyértelmű, hogy jelentős külső beavatkozás, minden valószínűség szerint ostromgyűk rombolása tette tönkre az épületet. A palota a leletek tanúsága szerint még a török foglalás (1541) előtt összeomlott, a törmelék közül előkerült János király 1534-ben vert dénárja, amely jelzi a pusztulás (1541) idejét: valószínűleg Wilhelm Roggendorfnak a csecsemő János Zsigmond pártja elleni 1541-es ostromát. Történeti forrásokból ismert, hogy a Zsidó-kapu (ma Fehérvári-kapu) környékét agyúkkal rombolták.⁹

A hétszázötven éves telekstruktúra

Tanulmányunk végére érve szeretnénk még egyszer felidézni a telekrend rekonstrukciójáról írt gondolatainkat. A régészeti ásatások elvégzése után bizonyítottnak látszik az a vélemény, hogy a török kori, – a Hauy-féle felmérésen megörökített – rendkívül felaprózódott telekstruktúra a sorozatos háborús pusztítások nyomán alakult ki oly módon, hogy a még épen maradt épületeket önállóan hasznosították. A hódoltságot megelőző időre ugyanis nem ez a felaprózott szerkezet volt jellemző. A feltárások alapján megállapíthatjuk, hogy az 1696-os Zaiger tulajdonképpen helyreállította a telkek eredeti rendszerét, de ennek során természetesen kisebb korrekciókra is sor került. A változás érintette az utcai homlokzatot, amelyet mintegy 2 méterrel az utca felé kiterjesztettek. Észlelhetők

⁹ A feltárást nehéz műszaki körülmények mellett lehetett csak elvégezni, a működő távfűtő vezeték kiváltásával.

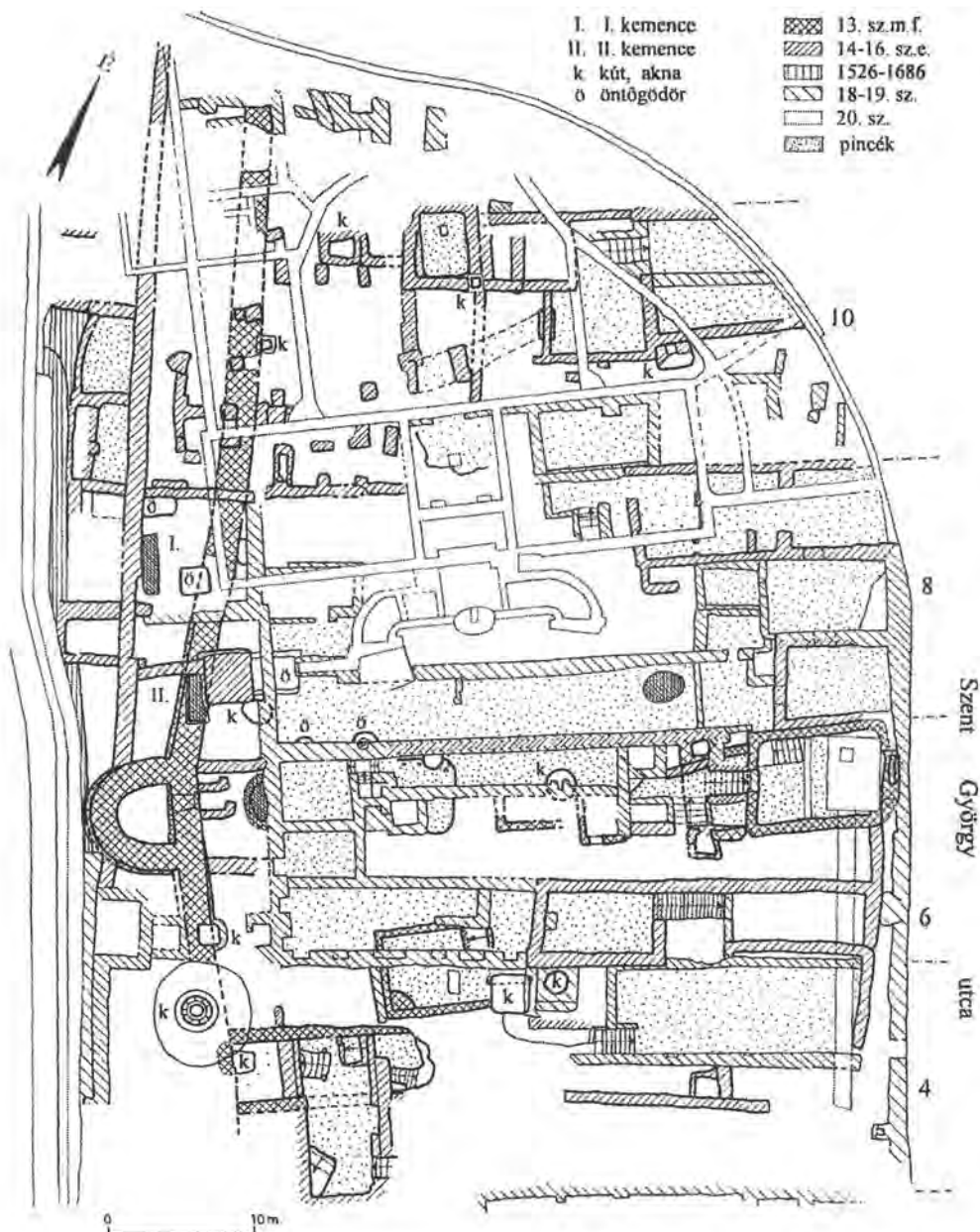
elmozdulások a telekhatárok irányain is, főleg a telkek hátsó szakaszain, hiszen az újkori telkek kijelölésekor nyilván a meglévő maradványokhoz igazodtak, és ahol ez nem volt megfigyelhető, maguk tűzték ki az új telekhatárt. Újkori kitérés eredménye a bástyasétány homlokzata is, hiszen a középkorban a telkek még a várfalig értek. Mindezen korrekciók ellenére a város visszafoglalása utáni telekosztás során főbb vonalaikban a középkori telkeket élesztették újra.

A Szent György utca mai telekméretei tehát nagyjából megfelelnek a középkori telkek méreteinek, sőt jól illeszkednek az egész Várnegyed területén megfigyelhető egységes alpméretű telkek sorába, amelyekről joggal feltételezték, hogy homlokzati szélességük a város alapításakor kiosztott eredeti telkek méreteivel egyeznek meg.¹⁰ A feltárt házak középkori kőfalait ugyan többnyire csak a XIV. századtól tudjuk keltezni, de a XIII. századi beépítés nyomai is elegendő támpontot nyújtottak annak bizonyítására, hogy a telekstruktúra az alapítás utáni századokban is lényegét tekintve változatlan maradt. Fontos objektumok ilyen szempontból a telekhatárokkal érintkező és már az Árpád-kor végén megszüntetett pinceépitmények a telkek belsejében, amelyeket szabályos rendszerességgel figyelhettünk meg telkenként. A telekstruktúra maival egyező ritmusát igazolják a feltárt középkori kutak is, amelyekből telkenként egyet-egyet találunk. A régészeti források tehát bizonyítják, hogy a Szent György utca nyugati házsorán hétszázötven éves, újra és újra megújuló telekstruktúra található. A török kor súlyos háborús pusztításai után a XVII. század végén az eredeti telekosztást állították helyre, majd ezután épültek újjá a polgárházak.

Irodalom

- LÓCSY 1964   Lócsy Erzsébet: Középkori telekviszonyok a budai Várnegyedben. In: Budapest Régiségei 21. (1964), 191–208.p.
- LÓCSY 1971   Lócsy Erzsébet: Adatok a budai Várnegyed XIII. századi beépítéséhez. Budapest Régiségei 22. (1971), 209–222.p.
- NAGY 1971   Nagy Lajos: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971), 81–117.p.
- POGÁNY 1955   Pogány Frigyes (szerk.): Budapest műemlékei I. (Magyarország Műemléki Topográfiája IV.). Bp., 1955.
- WEIDINGER – HORLER 1956   Weidinger György – Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956), 19–31.p.
- ZOLNAY 1984   Zolnay László: Előzetes jelentés a budai vár déli részén végzett 1975–1981. évi feltárásokról. In: Budapest Régiségei 26. (1984), 203–216.p.

¹⁰ Lócsy 1964.

A feltárás alaprajza (Viemann Zsolt felmérése nyomán rajzolta Kuczogi Zsuzsanna)

**Archaeological Excavation of 4–10. St. George Street (1998–2000)
(Preliminary Report)**

Between 1994 and 2000 as part of the reconstruction works of St George Square a comprehensive series of archaeological investigation was conducted to support the planning of the reconstruction and to unearth and save the treasures hidden under the earth. Due to the research the outlines of a whole mediaeval city quarter was discovered and new insight was achieved concerning the modern period city quarter. From 1998 to 2000 I had the opportunity to do archaeological excavations at four plots on the western side of the former St. George Street, where the houses had already been pulled down. Alongside with my research there were other excavations on the neighbouring plots. The whole project was coordinated and organized by the Mediaeval Department of the Budapest Historical Museum.

Due to the large size of the territory and the strict deadlines the work was done by a large number of workers and technical people. At an average there were 30–35, sometimes even more than 40 workers and helpers and a machine at our help throughout the three seasons of the archaeological research.

The following study is the first summary of the results of the excavations. It serves as a base for a further thorough investigation of the whole material.

Archaeological research has proved that the plot-system made up of tiny units registered in the first detailed map of Buda made by Joseph Hauy (1687) was only the result of constant wars, as the surviving buildings came into use individually. This was not the case before the Turkish period. It is also apparent that the first description of the plots (1696) reconstructed the original mediaeval plot-system, though introduced some necessary corrections as well. Thus the size of the plots in St George Street today matches that of their mediaeval antecedents, and they fit in with the system of plots in the whole castle area.

Although the excavated stone walls of the houses can mainly be dated back only to the 14th century, traces of buildings from the 13th century provide a sufficient basis to prove that the plot system did not change in the course of the centuries after the foundation of the city. From this point of view the most important objects are cellars running up to the border of the plots as can regularly be observed. Mediaeval wells found at the border of the plots also underline the coincidence of the plot system in the Middle Ages and today. Thus written and archaeological sources claim the same: In the western side of St. George Street there has been a recurring plot system for 750 years.

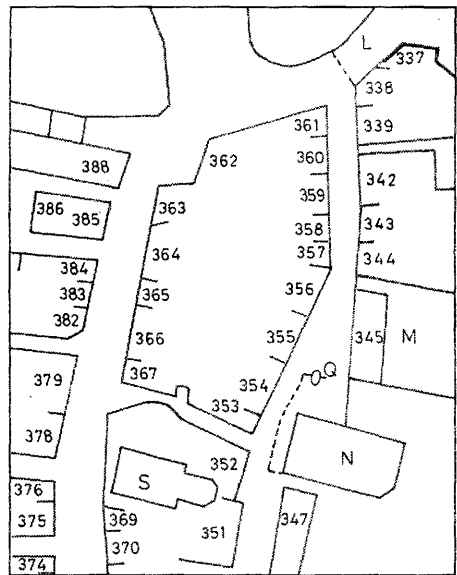
RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A DÍSZ TÉR 17. SZ. ALATT¹

ELŐZETES JELENTÉS

A Szent György tér középkori történetét Végh András e tanulmánykötetben részletesen összefoglalta.² A középkori Szent János és Szent Zsigmond utca nyomvonala némiképp eltért a mai utcavonaltól, az általuk közrezárt háztömb pedig északon túlnyúlt a mai Dísz tér 17. épülettömbjének északi zárófalánál. Az 1541-es Erhard Schön metszet a mai Szent György tér középső részét zárt beépítésüként ábrázolja.³

Az 1686-os visszafoglalás után nem sokkal, 1687-ben készült Hauy-féle helyszínrajz alapján a későbbi Honvéd Főparancsnokság helyére, az épülettömb hosszabbik, keleti oldalára három (H. 357–359) telek rekonstruálható. A rövidebbik, nyugati oldalra valószínűleg csak egy teljesen (H. 363), kettő pedig részben (H. 362 és 364). A 357-es és 358-as teleknek egyaránt 9,17 méter, a 359-esnek pedig 14,22 méter széles volt az utcafrontja. A nyugati oldalon a 363-as telek utcafronti szélessége 12,64 méter volt.⁴

A mai Szent György tér területén 1696-ban 40 telket írtak össze, ebből négy került egyházi, 11 katonai kézre. Polgárok csak négy telken telepedtek le, 21 telek üres maradt, jöllehet azokat 1696-ban kimérték annak ellenére, hogy 16 telken még fennálló romos falakat sem találtak.⁵ Az 1696-ban készült Zaiger 272-es számon említi a Hauptwacht (Főőrség) épületét, amely a mai Dísz tér déli oldalán a Főparancsnokság épületétől kissé északabbra épült fel. A Dísz tér 17. területén a Carmeliter Gasse oldalára a Z.270-es és 271-es, a nyugati Schloss Gasse oldalára pedig a Z.273-as telek esik. Ez utóbbinál a leírás megjegyzi,

Hauy 1687-es alaprajzának részlete

¹ Az egykori Honvéd Főparancsnokság épülete. Az előzetes szondázást 1999. februárjában Zádor Judit kezdte el, de balesete miatt a júniusban induló feltárást már a szerző vezette. Munkatársamnak, Mester Editnek ezúton is köszönetet mondok.

² Végh András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében.

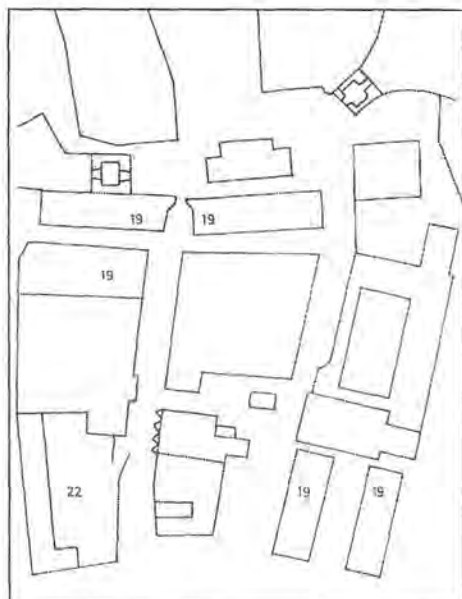
³ RÓZSA 1999. 49.p. 1. kat. sz. 18. kép

⁴ WEIDINGER – HORLER 1956. 29–31.p. 1. sz. melléklet

⁵ NAGY 1971. 87.p.

*Az 1696-os Zaiger adatainak
térképre vetített részlete*

*Részlet Regal 1715. áprilisában készült
budai alaprajzából*

hogy némi régi fal mellett van omladékkal telt pince is.⁶ Az 1715-ben készült Regal-féle térkép szerint a Hauptwacht épületétől délre a Z. 271–273-as telkek helyén laktanyaépület található,⁷ amit egyaránt kis köz választott el a tőle délre található épületektől és a Hauptwacht tömbjétől. A mai Szent György tér középső területének Dísz tér felé eső részén 1715-re kialakult az a beépítési tömb, amely azután a XIX. század második feléig alaprajzi formájában többé-kevésbé változatlan maradt.

A XIX. század első felében a Főörség épülete mögött elhelyezkedő laktanyaépületet a város szerezte meg,⁸ majd 1846–47-ben József nádor harmadik felesége, Mária Dorottya hathatós anyagi és erkölcsi támogatásával templomot építettek a budai evangélikusok számára. Az épület keleti oldalán alakították ki magát a templomot, míg a nyugati részben volt az evangélikus iskola és a paplak.⁹ Ezt ábrázolja Gustav Emich 1850-ben készült térképe. 1877-ben a Fővárosi Közmunkák Tanácsa foglalkozott a „rozzant örségi épület” eltávolításával.¹⁰ 1878-ban, a

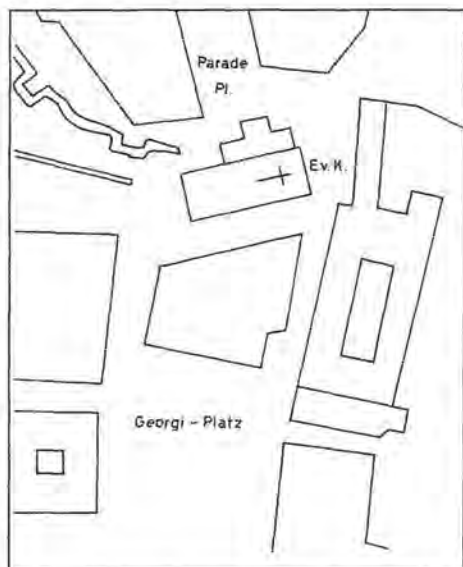
⁶ Ain Haus in der Schlosz gassen hat im gesicht 10. im Ruckhen 22: an der Rechten seithen 9 cl. 2 sch. und an der linckhen 14 cl. Hat noch etwas alten gemeür und verschütte Keller. Közli: NAGY 1971. 116.p.

⁷ A laktanyaépületek 19-es számmal szerepelnek a térképen.

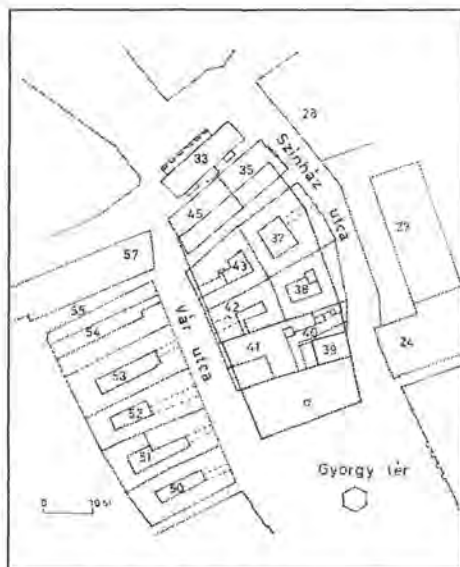
⁸ Vö. BFL XV 203/21–11. Joseph Baczo: Situationsplan Städtischen Hauses in der Festung Ofen hinter der Haupt-Wache. Febr. 846.

⁹ POGÁNY 1955. 579–580.p. (Horler Miklós leírása); Lásd még Magyar Károly e kötetben megjelent tanulmányát. Megköszönöm a szerzőnek, hogy kéziratába betekintheitem.

¹⁰ SIKLÓSSY 1931. 347. p.

*Gustav Emich térképének részlete
Ofen und Pest, 1850*

*Az 1878. február 11-én készült
szabályozási térrajz részlete*

Honvédelmi Minisztérium építését megelőzően készült szabályozási térrajzon¹¹ 33-as számmal jelölve még látható a Főörség épülete, 1880-ban viszont már egykori helyéről emlékeznek meg.¹² Ez az állapot, melyet például egy 1893-as térrajzon¹³ is megfigyelhetünk, nem sokáig maradt így. Az evangélikus templomot és iskolát átköltöztették a Bécsi kapu térre¹⁴, ahol a hitközség részére az átengedett (Dísz téri) telkek értékével felérő új templomot, iskolát és paplakot épített a Honvédelmi Minisztérium.¹⁵ Ezután már nem volt akadálya, hogy a minisztériumtól északra található 37. és 43. helyrajzi számú ház, a Harang utca, továbbá az evangélikus templom és iskola helyén¹⁶ felépülhessen a Honvéd Főparancsnokság épülete. Az 1895. november 7-én készült 25/XVIII /8a jelzésű végleges szabályozási térrajzot a Tanács törvényhatósági bizottsága 1895. december 11-i közgyűlésén hagyta jóvá.¹⁷ Az 1895–96-ban felépült Honvéd Főparancsnokság épületének alapozásakor négy

¹¹ BFL III. 544/95. Buda, Pest főváros I. kerületében 39 és (40.41) helyr. sz. alatt fekvő telkek szabályozási térrajza. 1878. február 11.

¹² SIKLÓSSY 1931. 384.p.

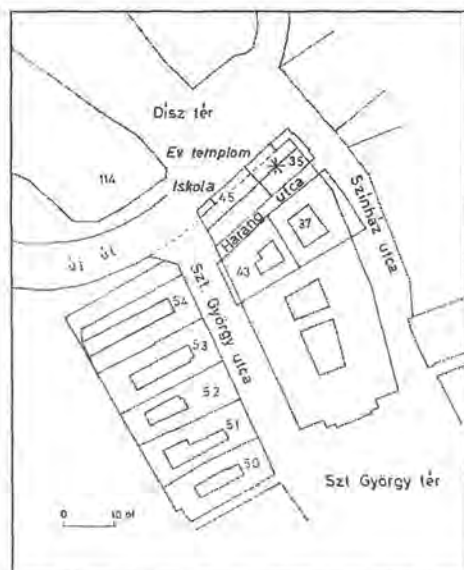
¹³ BFL III. 544/95. 1157/893. Budapest főváros I. ker. a Várban fekvő 35, 45 és 54 h.r.sz. telkek szabályozási módosítási térrajza. 1893. március 27.

¹⁴ SIKLÓSSY 1931. 395.p.; POGÁNY 1955. 579–580.p.(Horler Miklós leírása).

¹⁵ Építő Ipar, 1897. február 10. 39.p.

¹⁶ BFL III. 544/95. 512/895 39–XV /II.h./ Budapest székesfőváros I. ker. a Várban 35,45,39,40,41,42 és 43 hrsz. alatt fekvő egyesítési és szabályozási térrajza. 1894. szeptember 13.

¹⁷ A térrajz nem maradt meg, csak a közgyűlési határozat jegyzőkönyvi bejegyzését ismerjük. BFL III/544/95 52570/9663 III/95

A területre vonatkozó 1893. március 27-i szabályozási módosítási térrajz

Az 1894. szeptember 13-i egyesítési és szabályozási térrajz

helyen találtak régi, mély pincét, több egymás felett fekvő helyiséggel, valamint a telken keresztül húzódó, mélyen lenyúló, helyenként 3 méter vastag, szikla keménységű bástyafalat. Ez utóbbit alapozáskor lebontották. A telek Színház utcai sarkában 20 m²-nyi kiterjedésű posvány volt, a fenekét nem tudták elérni, így pilotázni kellett. Ez a vízér az egész telken megfigyelhető volt és mindenütt a leendő főfalak alatt húzódott. Az udvari fal középső pillérénel egy kerek, kövel falazott – az akkori gyalogút szintjétől számítva 8,5 méter mély – kút került elő, ami kövekkel volt feltöltve.¹⁸

A Honvéd Főparancsnokság négy szintes épülete a második világháborút követően még viszonylag jó állapotban volt, mégis azóta két szintet lebontottak belőle. A Szent György tér rendezésére 1993-ban kormányhatározat született.¹⁹ A megindult régészeti kutatások során 1999–2000-ben került sor a Főparancsnokság épületének, továbbá az épület Dísz téri homlokzata előtti három méteres sávnak feltárására.²⁰

A Dísz tér, Színház utca, Szent György tér és Szent György utca által határolt épülettömb részletes régészeti kutatását két ásatási szezonban végeztük el. A feltárások az épület pinceszintjén, belső udvarán és az épület északi homlokzata előtti járdán folytak 10 hónapon keresztül. Ennek során mintegy 2500 m²-es területen sikerült a középkori beépítettséget tisztázni. Munkánkat nagymértékben nehezítette hogy a XIX. század végén épült Főparancsnokság pinceszintje sok kisebb helyiségből

¹⁸ Építő Ipar, 1897. február 10. 39.p.

¹⁹ 1053/1993 (VII. 8.) Korm. h.

²⁰ MARTON – KISFALUDI 2002. 179.p. 38. kat. sz. (Bencze Zoltán leírása).

A Honvéd Főparancsnokság épülete a Dísz tér felől a második világháború után

állt, így nagy, egybefüggő szelvényeket csak a belső udvaron és az épület homlokzata előtt tudtunk nyitni. A rossz adottságok ellenére 34 pincehelységet sikerült feltárni és az eredeti sziklafelszínig nyomon követni az egyes korszakok építészeti és tárgyi emlékeit. Az intenzív újkori beépítettség miatt a középkori házaknak csak a mélyebben fekvő részei maradtak meg.

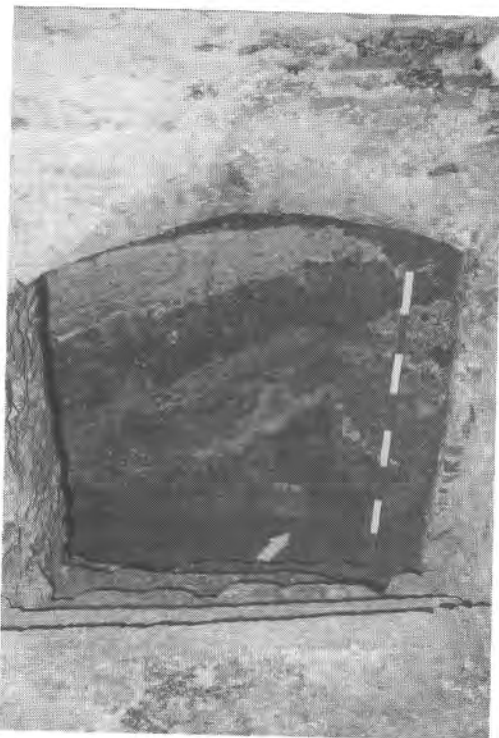
Pincék

A mai épület délkeleti sarkában egy középkori ház pincéjének falrészlete került elő, melyhez az „A” jelű kút tartozott. Ettől északra egy megközelítőleg észak-déli irányú középkori pincét tártunk fel, melynek felső teréből lépcsőkön lehetett lejutni a mélyebben fekvő pincerészbe. A felső pincének az északi, a keleti és a déli falát ismerjük, nyugati falára ráépült a Főparancsnokság épületének fala. A falak alul tört kőből készültek, melyre téglaboltozatot építettek. A pince téglából készült dongaboltozata nem egységes. Az északi részen a kisméretű középkori téglából készült boltszakasz beszakadt, míg a déli részen található újkori téglából rakott – alatta talán középkori eredetű²¹ – boltzat még a helyén állt. A felső pince északi falában egy mélypincébe vezető boltíves ajtó került elő. Négy lépcsőfok után egy hosszú, téglalap alakú, márgába ásott mélypincébe jutottunk. A pince északi folytatását

²¹ Hasonlóan, mint az innen nyíló mélypince esetében.

Az „A” jelű vizes kút feltárás közben

A Főparancsnokság keleti szárnyában található középkori mélypince lejárata

Az épület keleti szárnyában feltárt középkori mélypince lejárata északi irányból.

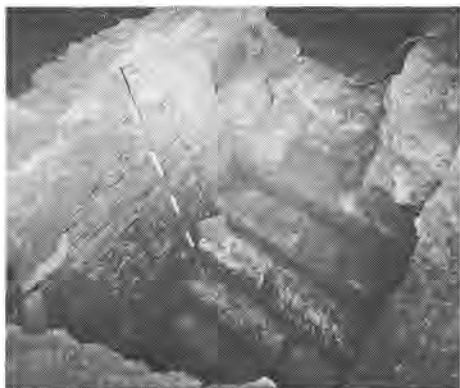
Az épület keleti szárnyában feltárt középkori mélypince lefalazott északi vége

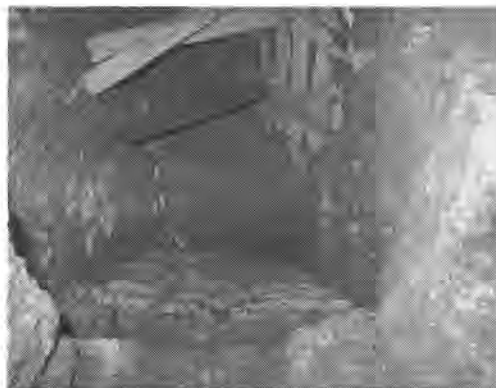
A Főparancsnokság keleti szárnyában található középkori mélypince északi szakasza

a mai épület alapfala elpusztította. A középkori mélypince dongaboltozatát az újkorban több helyütt átépítették. Az újkori járószint alatt megtaláltuk a sok késő középkori házikerámiát tartalmazó középkori járószintet is.

A másik középkori pincét a Főparancsnokság épülete előtti járda alatt, a nyugati oldalon találtuk meg. A kelet-nyugati irányú pincelejártnak szerencsésen megmaradt az összes lépcsőfoka, a lépcsők feletti téglaboltozat indításai és a bejárat boltíves ajtónyílása is. A pince belső tere teljesen fel volt töltve, így belső szakaszait az út felbontása nélkül nem tudtuk tisztázni. Valószínűleg ehhez a pincéhez tartozhattak azok a középkori falak, amelyeket a mai épület északnyugati sarka előtt találtunk az újkori falak alatt. Az *Építő Ipar* már idézett száma megírja, hogy a Főparancsnokság építéskor a Dísz téri főfal alatt 3 méterre a Szent György utcai saroktól, a járószint alatt 4 méterrel dongaboltozat volt, ami egy 3 méter magas üreg fölött húzódott, melynek aljában egy méteres víz állt. A dongaboltozat a Dísz tér felé folytatódott s az építési telek felé föld képezte a boltvállakat. A vizet kiszivattyúzták, de mivel másnap újból víz volt benne, a Dísz tér felé elfalazták a járószinttől 9,8 méter mélységű üreget, majd betonnal töltötték fel.²²

A Főparancsnokság épülete előtt feltárt középkori pincelejáró déli irányból

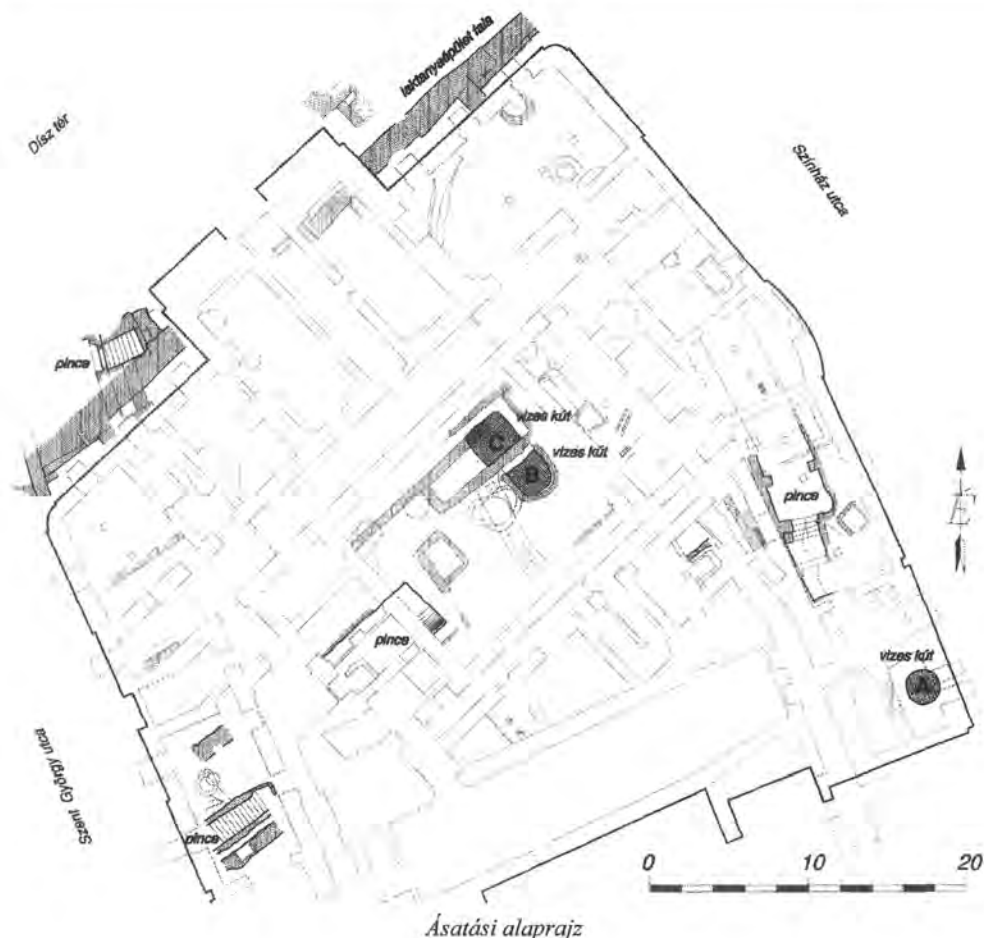

Az épület Dísz téri homlokzata előtti középkori pincelejáró kelet felől

Az épület Dísz téri homlokzata előtt előkerült kelet-nyugati irányú falszakasz valószínűleg a korábban itt állt laktanyaépület északi zárófalával azonosítható.

Több újkori pincerészletet is kibontottunk a mai épület pinceszintje alatt. A középkori mélypincétől keletre talált pince dongaboltozatát a közművek és a mai épület falai elpusztították, csak a boltozat indításai maradtak meg. Keleti falában egy téglapárkányos szellőző ablak volt. Egy másik kelet-nyugati irányú, beomlott boltozatú pince az udvar nyugati szárnya alatt került elő és a belső udvar alá is kihúzódott. A nyugati épületszárny délnyugati pince helyiségében pedig egy olyan újkori pincelejárót tártunk fel, amely befutott a mai Szent György utca alá.

²² *Építő Ipar*, 1897. február 10. 39.p.

Kutak és hulladékgödrök

A régészeti leletanyag döntő többsége a kutakból és hulladékgödrökből került napvilágra. Az általában 8–10 méter mélyen a sziklába ásott kutak kör vagy négyzet alakúak voltak. A kutak közül háromban a levegőtől elzárt vizes, iszapos közeg megőrizte a szerves anyagokat, fákat, bőrt és növényi magvakat. A „C” jelű kút vizes, iszapos alsó rétegében igen sok nagyméretű famaradványt találtunk.

Az „A” jelű kút vizes, iszapos alsó rétegéből 92 302, a „C” jelűéből pedig 23 442 db növényi mag, termés került meghatározásra. Ezek feldolgozását Gyulai Ferenc végezte el.²³

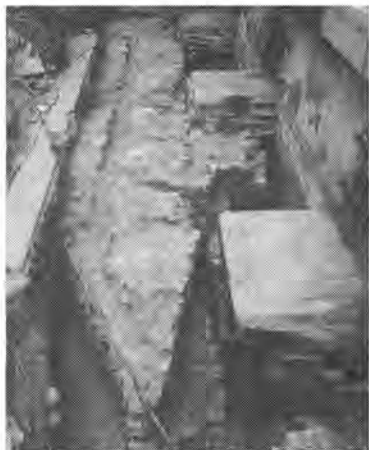
²³ Gyulai Ferenc: A budavári volt Honvéd Főparancsnokság területén feltárt középkori kutak növénymaradványai. 62 p. (kézirat)

Előzetesen annyit emelnék ki²⁴ érdekességként, hogy mind az „A”, mind pedig a „C” jelű kútból előkerült elszenesedett, gabonaőrleményből készült ételmaradvány is, melyek kása, kenyér vagy akár sütemény maradványai lehetnek.

A kutak általában már a középkor folyamán használaton kívül kerültek. Nem tudjuk, mi az oka ennek, hiszen a három vizes kútnak még feltáráskor is az alsó 2–2,5 méteres része vizes, iszapos betöltésű volt.²⁵ Ha megnézzük a három vizes kút mélységét,²⁶ akkor azt látjuk, hogy átlagban 150 Afm mélységre kellett a területen a kutakat leásni.

A mai épület belső udvarán, az egymáshoz igen közeli két vizes kút mellett, további három kút (ciszterna?) is feltárássra került. Valószínűnek tűnik, hogy a „B” és „C” kút között egykor telekhatár húzódott. A Honvéd Főparancsnokság udvarán feltehetőleg észak-déli irányban is keresztülfutott egy telekhatár, amely magyarázhatná a kis területre csoportosuló kutak számát. Nehezebb helyzetben vagyunk a Szent György utcai oldalon a telekhatárokkal. A későbbiek során talán segítségünkre lehet, ha az utca nyugati házsora publikálásra kerül. A régészeti leletanyagból²⁷ válogatást lehetett látni *A múlt rétegei* című kiállításon.²⁸

*A korábbi laktanyaépület alapfalai
a Honvéd Főparancsnokság
Dísz téri homlokzata előtt*

A „C” jelű kút feltárás közben

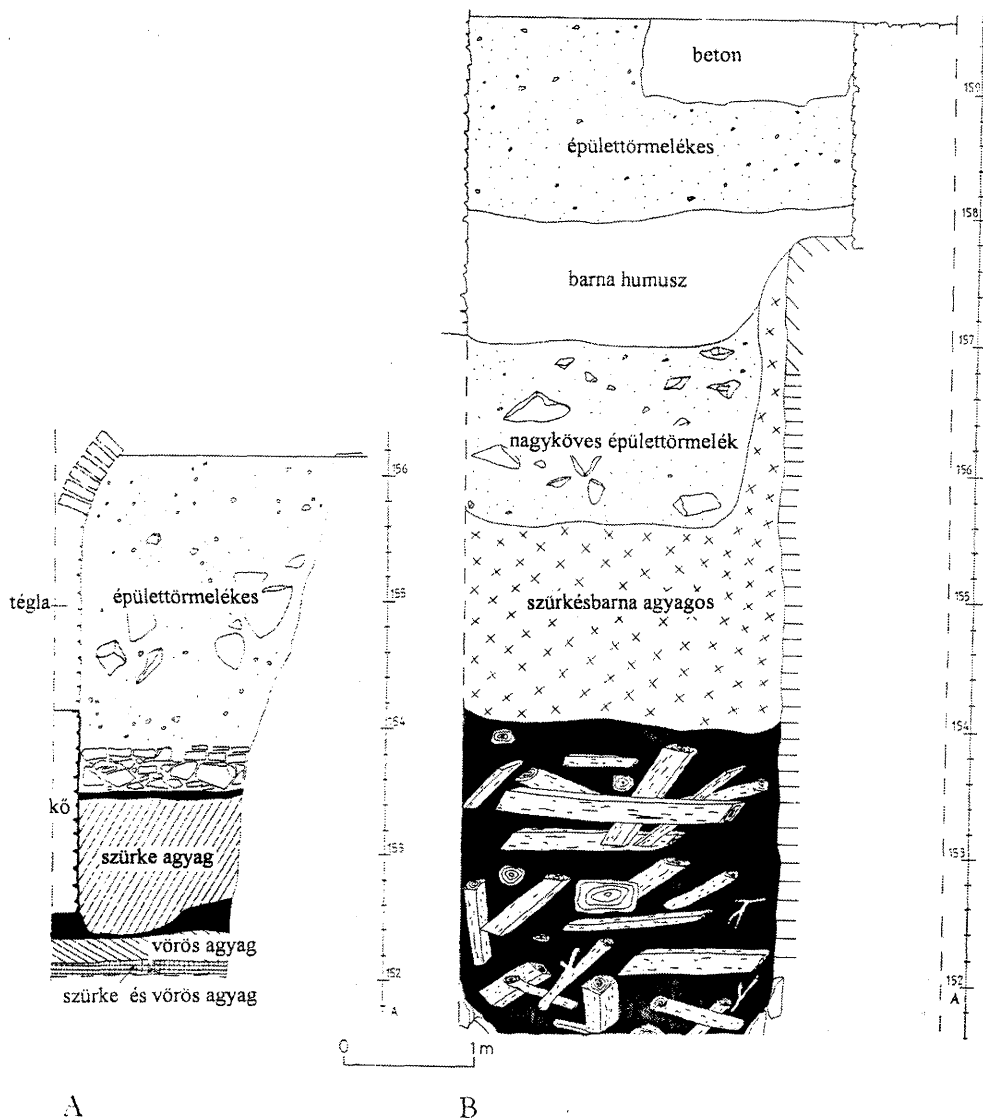
²⁴ A teljes leletanyag feldolgozása folyamatban van. Tervezett kötetünkben a régészeti eredmények mellett a már elkészült természettudományi vizsgálatok, így Gyulai Ferenc archeobotanikai, Babos Károly fámeghatározási, továbbá Gryneus András dendrokronológiai eredményei is publikálásra kerülnek.

²⁵ Az építési beszámolóban említett vízer a Főparancsnokság építése idején is problémákat okozott. Erről: Építő Ipar, 1897. február 10. 39.p.

²⁶ A: 149 Afm, B: 150 Afm, C: 151,5 Afm

²⁷ Vö. BENCZE 2002a. 55.p. 4. kép

²⁸ BENCZE 2002b. 34–35.p.

A./ A középkori mélypincétől keletre feltárt újkori pincerészlet kelet-nyugati irányú metszete
 B./ A „C” jelű kút metszete

Irodalom

- BENCZE 2002a** Bencze Zoltán: Török emlékek régészeti kutatása Budán az 1990-es években. In: A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. (szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi). Bp., 2002. 51–58 p.
- BENCZE 2002b** Bencze Zoltán: A múlt rétegei. Magyar Múzeumok 2. (2002), 34–35.p.
- Építő Ipar** Építő Ipar. Műszaki hetilap. 21. évf. (1897. február 10.), 6/1049. szám.
- MARTON – KISFALUDI 2002** Marton Erzsébet – Kisfaludi Júlia (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Bp., 2002.
- NAGY 1971** Nagy Lajos: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971), 81–117.p.
- POGÁNY 1955** Pogány Frigyes (szerk.): Budapest műemlékei I. (Magyarország Műemléki Topográfiája IV.). Bp., 1955.
- RÓZSA 1999** Rózsa György: Budapest régi látképei. 2. kiadás. Bp., 1999.
- SIKLÓSSY 1931** Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? (1870–1930). A Fővárosi Közmunkák Tanácsa Története. Bp., 1931.
- WEIDINGER – HORLER 1956** Weidinger György – Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956), 19–31. p.

Az ásatási alaprajzot Viemann Zsolt, a térképeket Kuczogi Zsuzsanna, a metszetrajzot Mester Edit, a fényképeket Bakos Margit készítette.

The Archaeological Excavations at 17 Dísz Square (Preliminary Report)

The mediaeval Szent János and Szent Zsigmond streets in the southern part of the Castle District in Buda are slightly different from the modern track of the streets and the block of flats bordered by them reached over the northern walls of the building at NR. 17 Dísz Square. The central part of the present-day Szent György Square was shown as a closed area on a print by Erhard Schön from 1541. Three plots can be reconstructed on the longer, eastern side of the building, where later the Army Headquarters were built as a ground plan made in 1687, shortly after the siege of Buda by Haulj shows. Probably there is only one complete site on the shorter, western side or two incomplete ones. The building of the Hauptwacht, the Main Garrison which was built north to the Army Headquarters on the southern side of the square, was recorded as NR. 272 in Zaiger in 1696. On the territory of 17 Dísz Square the plots nrs Z.270 and 271 were found on the side of the Carmeliter Gasse while along the Schloss Gasse to the west there is plot NR. Z. 273. The record of the latter mentions a cellar full of debris near the old walls. The Regal Map of 1715 shows the building of barracks on the site of Z. 271 and 273 plots south to the Hauptwacht building. This building was parted with a small alley from the garrison building and the houses to the south. The barracks behind the garrison were bought by the city in the early 19th century, then a Lutheran church was built there with a contribution from Maria Dorothea, third wife of Palatine Joseph. The church itself was erected on the eastern side while the school and the rectory were built on the western side (see Gustav Emich's map from 1850). The Municipal Board of Public Works decided to demolish the dilapidated garrison in 1877. While in 1878 the Garrison building was marked an NR. 33. On the drafts before the construction of the Ministry of Defence building, it was not found in 1880 or 1893 on the drafts, but it did not last long. The Lutheran church and the school were moved to Bécsi Kapu Square where a new church, school and rectory, worth the old property were built by the Ministry of Defence. The new Army Headquarters was built in the place of the houses NR. 37 and 43 north to the Ministry, Harang Street, the church and the school. The wall remains found during the groundwork of the Ministry building in 1895–96 were partly destroyed, partly filled in with concrete. The Army Headquarters' four-storey building was in a relatively good condition after World War II. but still two storeys were removed. The excavations started on Szent György Square included the uncovering of the Army Headquarters and a 3-metre wide track outside the facade on Dísz Square in 1999–2000. The mediaeval buildings were surveyed on a 2500 m² large area. Work was hindered by the fact that the basement was made up of several small rooms so large, unbroken spaces were only found in the inner court and outside the facade. 34 basement rooms have been uncovered and the architecture and remains of the different periods were traced up to the rocky surface. Due to the intensive building over the plots only the deeper layers of the mediaeval houses can be found. At the south-east corner of the present day building a fragmented wall of a mediaeval cellar turned up where the well marked A belonged to. To the north a mediaeval cellar of north-south direction was unearthed, with stairs leading from the upper room

down to the deeper one. The walls of the upper room were made of broken stone at the bottom on which a heterogeneous brick vault was built. The northern vault made of small mediaeval bricks had fallen down but the southern vault made of modern bricks, probably on mediaeval foundations was unbroken. A vaulted door leading to a deeper cellar was found in the northern wall of the upper cellar. Four steps lead to a longish, rectangular deep cellar dug in marl. The barrel vault of the deeper mediaeval cellar was rebuilt in several places in the modern times. A mediaeval floor containing a lot of late mediaeval ceramics was found under the modern floor. The other mediaeval cellar was found under the pavement outside the Army Headquarters to the west. All the steps of the east-west entrance, the base of the brick vaults and the vaulted doorway of the entrance were found as well. The interior of the cellar was completely filled up so the cleaning of the inner tracks was preceded by the taking up of the road. The east-west wall outside the facade on Dísz Square is probably identical with the northern outer wall of the earlier barracks. Several fragments from modern cellars have been found under the basement of the building. The barrel vaults of the cellar found east to the mediaeval cellar were destroyed by the modern walls and public utilities, only the base of the vaults remained. Another east-west cellar with fallen down vaults was discovered under the western wing of the court and stretching under the inner court as well. A modern shaft running under Szent György Street was found in the south-eastern underground room of the northern wing. Most of the archaeological finds turned up from wells and refuse pits. The wells dug 8 or 10 metres deep into the rocks were usually round or square-shaped. The moist, muddy substance preserved the organic materials, trees, skins or vegetal seeds in these wells. The moist, muddy bottom layer of well C produced several large wooden debris, from well A 92 302, from well C 23442 vegetal seeds turned up. Ferenc Gyulai processed all this material. A very interesting fact is that the food debris made of carbonised wheat turned up from wells A and C, which could have been bread, cake or mush. People probably stopped using these wells during the Middle Ages. It is not known why as these wells had 2–2.5 metres of moist, muddy layers even at the time of excavations. Considering the depths of these water wells we can say that on average it was necessary to dig down 150 m (height about Adriatic sea level) deep to make the wells on the site. Three additional wells (cisterns) were found near the two adjacent water wells in the inner court of the present-day building. Probably the border of two plots lay between wells B and C. It is probably that another border ran across the court of the headquarters from the north to the south which would explain the number of wells on such a small area.

A SZENT ZSIGMOND-TEPLOM ÉS KÖRNYÉKE

RÉGÉSZETI JELENTÉS

A budai Várnegyed déli részén elhelyezkedő tér egy része a második világháború pusztításai óta igen rendezetlen képet mutatott. Régészeti tevékenység csak kisebb építkezések, közmű fektetések kapcsán történt. 1955-ben Nagy Emese néhány szelvényt nyitott. Ekkor került elő a Szent Zsigmond-prépostság templomához tartozó kőfal.¹ A terület rendezési tervei az 1980-as évekre tették lehetővé, hogy a tervezett építkezéseket komolyabb régészeti munkák előzzék meg. 1988-ban szondázó jellegű kutatás indult a Szent György tér (hrsz: 6466) északi részén, a volt Honvédelmi Minisztérium (hrsz: 6462) előterében és annak közepső, illetve déli udvarán. A rövidesen leállított munkát csak 1994-ben folytathattuk új tervekkel, új beruházóval. Ekkor a Színház utca teljes hosszában történő kutatására is lehetőség nyílt. A tér északi részén kisebb-nagyobb megszakításokkal 1996-ig folytak ásátások. A terület méretéhez képest a feltáráshoz adott idő nem tette lehetővé teljes felületű kutatás elvégzését; megfigyeléseinket több esetben csak kisebb részletek vizsgálatára alapozhattuk, amit gyakran nehezített az újkori közművek, épületek sokszor igen jelentős mélységig hatoló bolygatása. A munkálatok vezetője mindvégig Feld István volt.² A feltárást a terület északi és déli felén különböző metodikával végeztük. Erre az előbb említetteken kívül egyrészt a terület domborzati viszonyai, másrészt az újkori beépítés és felületalakítás következtében kényszerültünk.

Mindezek ellenére a keletről és nyugatról is egy-egy középkori nyomvonalú út által közrefogott ásatási terület a település egyik zárt egységének, mondhatni „mikrorégiójának” tekinthető, amelynek építéstörténete a sajátosságok mellett fontos adatokat szolgáltat a város és az uralkodó építkezéseinek megismeréséhez. A kutatás elsődleges célja az egykori Szent Zsigmond prépostsági templom alaprajzi meghatározása, maradványainak feltárása, továbbá a terület településtörténetének vizsgálata volt.

Eredményeink a vártnál is kiemelkedőbbek voltak, így az ásatás vezetője, felismerve a leletek jelentőségét, a feltárást követően kiállításon mutatta be a leletanyagot, továbbá tudományos konferencia szervezésével igyekezett összefoglalni a Szent Zsigmond-templomra és környékére vonatkozó korábbi és legújabb kutatási eredményeket.³

¹ KUMOROVITZ 1963. 12. j. BTM Adattár; GERŐ 1959. 217.p.

² Szeretnék köszönetet mondani Feld Istvánnak azért, hogy 1994-től folyamatosan részt vehettem a kutatásban, és az ásatás feldolgozását átengedte számomra.

³ A budavári Szent Zsigmond-templom és gótikus szobrai. Kiállítási katalógus. (szerk.: BUZÁS – FELD) Bp., 1996; A Szent Zsigmond-templom és a Zsigmond kor budai szobrászata. Konferencia a Budapesti Történeti Múzeumban, 1996. Előadások megjelentek: BudRég 33 (1999) 5–139; Az ásatás beszámolója: FELD, 1999. 35–50.p, FELD – KÁRPÁTI, 2000. 57–66.p.

A feltárásokat, különösen a templomtól északra, nem tekintjük befejezettnek. A tér rendezésére született tervek megvalósulása előtt további kutatásokat kell végezni.

A terület geológiai adottságai

Az ásatás eredményességének lehetőségét jelentősen befolyásolta a terület sajátos domborzata. A déli rész egykor természetes magaslatként emelkedett ki a Várhegy déli részén, amelynek északi, legmagasabb pontjára építették a templom déli falát. Innen tovább északra, enyhe lejtéssel induló, majd hirtelen eséssel – megközelítőleg kelet-nyugati irányú – árok szeli keresztül területünket. Ennek mélységét mutatja, hogy alját nem sikerült elérnünk. A domborzat tagoltságának csökkentésére, megszüntetésére való törekvés már a középkor folyamán elkezdődött. Az első település még a természetes alakulatokhoz idomult, azonban a város alapítását követően megindult a terület jelentős mértékű feltöltése. Ennek következtében a szint kiegyenlítését szolgáló rétegek mondhatni megmentették számunkra az alattuk fekvő település nyomait. A késő középkori szinteket azonban az újkori építkezések során, többek között az ásatás által feltárt néhány barokk kori építmény és az 1879. április 3-tól 1880. május 1-ig épülő, Kallina Mór által tervezett Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium épületének délnyugati részén pincével nem rendelkező helyiségek járószintjei, továbbá az udvari szintek kialakításakor elpusztították.⁴ Ennek ellenére az épen maradt részeken lehetőség adódott az északi terület egységes rétegtani elemzésére. A déli részen ennél is mostohább körülményekkel kellett megbirkózni. 1767-ben Mária Terézia parancsára a templom maradványait végleg elbontották,⁵ és a kialakult tér felszínét 1827-ben a Sándor-palota építéskor tervezett módon, jelentős mértékben lesüllyesztették.⁶ Ekkor pusztult el minden korábbi szint. Az ásatási terület délkeleti felén, a Várhegyet átszelő alagút építéskor készült jelentős kiterjedésű aknával az esetleg megmaradt nyomokat végleg megsemmisítették.⁷

A Szent Zsigmond-templom

Zsigmond király 1408-tól véglegesen Budára költözött. Az uralkodó reprezentációjának megfelelő környezet kialakítása végett jelentős építkezések kezdődtek a királyi palota és a város területén. A király, valószínűleg vallásos életének reprezentatív színhelyt teremtve, impozáns, társaskáptalannal kiegészített

Az 1989-es kutatás rövid ismertetése FELD – GYURICZA – HANNY – PÖLÖS – VÉGH: I. Szent György tér. A Középkori Osztály munkatársainak ásatásai és leletmentései 1981 – 1999 között. Bud. Rég. 29(1992) 242–244.p.

⁴ Építési Ipar, 19–175. sz., 1880. május 9.

⁵ Új Magyar Sion, 1882.

⁶ JANKOVICH 1827. 12., 15.p.

⁷ Jól tükrözte az idézett munkálatok „eredményességét”, hogy ezen a részen minden megnyitott felületen, a legújabb szint alatt rögtön az altalaj került napvilágra. Ennek következtében csak az altalajba mélyedő pincék, vermek betöltését vizsgálhattuk.

királyi kápolna építésébe fogott a Zsidó utcában. Az egyház alapítása körül több, legendászerű emlék maradt fenn. A végvárok korának bárdja, Tinódi Lantos Sebestyén régebbi énekekre hivatkozva meséli el, hogy Tari Lőrinc Szent Patrik purgatóriumában szerzett élményei indították a királyt arra, hogy kápolnát alapítson saját lelki üdvének megmentésére.⁸ Tari Lőrinc 1411-ben járt Írországbán.⁹ Eberhard Windecke, Zsigmond király kortárs krónikása 1424-re visszaemlékezve írja le, hogy a király Salgói Miklós, hűtlenségben bűnösnek talált és száműzetésre ítélt nemesember elkobzott vagyonát adományozta a budai Zsidó utcában alapított kápolna és káptalan számára.¹⁰ Salgói (Szécsényi) Miklós hűtlenségi pere 1435-ben zajlott.¹¹ A hagyományban fennmaradt ellentmondó adatok ellenére az alapítás 1410-ben történt. XXIII. János pápa egyik oklevele 1410. augusztus 3-án arról tanúskodik, hogy már folyt a kápolna építése, augusztus 18-án pedig a pápa búcsúengedélyt adott többek között a váron kívüli Szűz Mária királyi kápolna számára.¹² A mai kutatásban az alapítás kapcsán alapvető topográfiai és etnikai kérdések vetődtek fel. Az utcának nevet adó zsidó lakosság jelentősebb része az általános feltételezés szerint az 1360-as években történt kiűzetéséig a nyugati oldalon, a Zsidó-kaputól délre lakott.¹³ Zsinagógájuk a kapu mellett lehetett, amiről a Képes Krónika 94. szakasza tudósít bennünket. Temetőjük a kapu alatti völgyben volt.¹⁴ Azonban a kutatás már az ásások alatt felvetette a nürnbergi, IV. Károly császár által királyi kápolnaként alapított Frauenkirche templomának kettős patrocíniuma, az épület elhelyezése kapcsán, hogy a budai újabb Szűz Mária-kápolna hasonló körülményei miatt a zsinagóga esetleg a Szent Zsigmond-templom helyén állt, és valójában Zsigmond király telepítette át a környezetében lakó zsidókat.¹⁵

Az új egyház fenntartása a kápolnaispánság jövedelmeiből történt. A kápolnaispáni intézmény 1435 körül történt megszüntetését követően a javadalmak nélkül maradt káptalant 1451-ben újraalapították, és a XVI. század elejére jelentős birtokokkal is rendelkezett. A gazdaggá lett káptalan prépostjait megbecsülték az udvarban, vezető hivatalnokok között szerepeltek.¹⁶ A templomnak az uralkodó spirituális életének reprezentációjában betöltött szerepe mutatkozik meg abban, hogy Mátyás király első

⁸ Régi magyar költők tára. Bp. 1981. 3.köt. 358.p.

⁹ KOVÁCS 1985. 12.p.

¹⁰ ALTMANN 1893. 179.p.

¹¹ KUMOROVITZ 1963. 16.j.

¹² Uo. 110.p.

¹³ ZOLNAY 1987. 28.p.

¹⁴ KAUFMANN 1895.

¹⁵ VÉGH 1999. A templom alatt feltárt házak leletanyaga és építészeti jellege nem szolgáltatott bizonyító adatokat e felvetésre. A feltárt pincékhez tartozó felmenő részek funkcióját meghatározni biztosan nem volt módunk, így az alapincézett épületek bármelyikéről elképzelhető, hogy zsinagógaként működött. Azonban meg kell jegyeznem, hogy munkánk során nem találtunk a rituális fürdővel azonosítható építményt, továbbá az előkerült leletanyag sem tartalmazott az épületek tulajdonosainak etnikai meghatározását lehetővé tevő tárgyakat.

¹⁶ KUBINYI 1999. 19–23.p.

feleségét, Podjebrád Katalint, majd II. Ulászló hitvesét, Foix-i Annát is az egyházban temették el.¹⁷ A főurak által is kedvelt volt a templom, amit misealapítványok,¹⁸ Bánffy Miklós 1486-ban épített mellékkápolnája mutat.¹⁹ 1514-ben a török elleni keresztes hadjárat kiindulópontja, Dózsa György fővezérré avatásának helyszíne a templom.²⁰

A prépostság épületét az első komoly sérülés az 1529-es ostromban érthette. A török kor alatt mecsetté alakították, Aga meszdzsidi, Kapu agaszi, illetve Kücsük dzsámiként is említették.²¹ Az 1686-os győztes ostromban romba dőlt, a visszatelepülő prépostság némileg helyreállítva 1767-ig használta. Mária Terézia a palotába költöztette az intézményt, a régi templomot lebontották.²²

A dicső múltú templom alapokig legyalult maradványait csaknem teljes mértékben sikerült feltárnia a régészeti kutatásnak. Elsősorban déli része vált láthatóvá, északi részét a volt Honvédelmi Minisztérium épülete bolygatta. A háromhajós, négyszakaszos hosszházhoz nyújtott, egyhajós, sokszögzáródású szentély csatlakozott. Az alapjaiban 55 méter hosszú templom északon sekrestyével épült. Analógiák alapján csak feltételezhetjük, hogy bazilikális elrendezésű volt. Az épületről az újkori pusztítások miatt sajnos nem tudunk többet, belső építészetét ugyancsak töredékeiben ismerhettük meg. A kőfaragvány anyagból kiemelkednek a világiak és laikusok elválasztására szolgáló kőrácson rekesztőfal töredékei, vörösmárvány szenteltvíztartó fragmentuma, a szobrászati anyagból a Fájdalmas Krisztus-szobor, a terrakotta anyagú, angyalt ábrázoló kisplasztikák, illetve egy még pontosan meg nem határozott anyagú, festett, kisméretű leánykafej. A szobrászati anyag szoros kapcsolatot mutat az 1974-ben Zolnay László által talált budavári gótikus szoborlelettel. Ennek alapján Buzás Gergely vetette fel annak lehetőségét, hogy az Elődvarban talált szobrok is a Szent Zsigmond-templomra készültek volna. Az iparművészeti díszek közül talán legjelentősebb a templom bronzcsillár(ai)ból megmaradt néhány levéltöredék.²³ E egyszerű leletek a káptalan épülete körül talált gödrök, vermek, kutak betöltéséből kerültek elő. A legnagyobb mennyiségű lelet az egyház épületének déli oldalán állt kettős épület (7–8.) déli tagjához ásott terjedelmes gödörből származik. A feltehetőleg mélypince kialakítására szolgáló beásást a templom pusztulásakor, a kísérő kerámia és éremleletek alapján a XVI. század első felében tömték be.²⁴

¹⁷ Uo. 24., 25. j.

¹⁸ VÉGH 1999.27.p.

¹⁹ Bánffy-kápolna

²⁰ VÉGH 1999. 25. j.

²¹ GERŐ 1959. 217.p.

²² MAGYAR 2002. 24.p., lásd fentebb 5. jegyzet.

²³ A kőleletekre: BUZÁS 1999. 51–65.p., Vir Dolorum szobor: SALLAY 1999. 123–139.p. A bronz leleteket Gere László dolgozza fel.

²⁴ A pincékről: FELD 1999. 36.,47.p.; 1.,4–9. kép, a kerámialeletekről: VERES 1999. 67–82.p., az éremleletekről: BODOR 1999.89–92.p.

A templom építését megelőző településnyomok

Már az első, szondázó jellegű munkálatok során kiderült, hogy a templom építését követően jelentősen átalakult a terület. A mindezt megelőző körülbelül két évszázadon át változatos szerkezetű építmények, polgárházak formálták a hegy itteni részének képét.

A Szent Zsigmond-templomtól északra fekvő terület

1. A volt Honvédelmi Minisztérium egykori középső udvarán feltárt jelenségek²⁵

Az itt állt építmények egy természetes árok északi szélén helyezkedtek el.²⁶ Az udvart határoló északi épületfalról 10 méterre délre – az őshumusz, illetve nyugaton egy szürke agyagterítés tetején egy sorba rakott, néhol meszes habarccsal összefogott, lapos kövekből alapozott épület déli felének részletei kerültek elő. Az I. építmény déli fala 8,4 méter hosszúnak bizonyult, az objektum északi kiterjedését azonban nem volt módunk meghatározni, mindössze 1,5 méter vált keleti falából láthatóvá. A kőalpra 15 cm átmérőjű gerendát fektettek, amelynek elkorhadt maradványát több ponton is megfigyeltük. A falsarkokban 20 cm átmérőjű cölöpöket vertek le. A kelet-nyugati irányú kősor déli oldalához 20–25 cm vastag egyenmű, sárga kőporos kőmorzsalékot terítettek, amelyre az épület középső részének nyugati felénél – minden bizonnyal az egykori bejárat elé – két nagy méretű, laposabb követ fektettek. Itt, a déli fal közepén ugyancsak cölöpöt helyeztek el. A sárga kőmorzsalék az építmény mesterségesen kialakított külső járósíntjét jelentette, amelyre a használat során vékony, szürke agyag rakódott. Az épület belsejét a talpgerendák szintjéig szürkésbarna kevert agyaggal töltötték fel, amelyre vékony, vöröses agyagot tapasztottak. A feltöltésből és a járósínról azonos jellegű, sötét összeálló kerámia töredékek kerültek elő. A csupán igen kis területen kutatót belső térről, annak esetleges tüzelőberendezéséről nincsenek további ismereteink.

Az épület felmenő részének szerkezetéről sem szolgáltatott adatokat a feltárás. Mindenesetre az objektum környezete tudatos felhagyásra utalt, mivel semmiféle pusztítás, égés nyoma nem mutatkozott. (Valószínűleg egy teljes egészében faszervezetű építmény volt, amelyet szétszedtek.) A tudatos felhagyást valószínűsíti az objektum feletti rétegsor is. A külső járósíntet még megújították egy újabb sárga kőporos, majd egy szürke, kevert agyagos réteggel – előbbi egy szürke mécses töredékét tartalmazta. Az ezután – a leletanyag tanúbizonyossága szerint még a XIII. század folyamán – keletkezett sárga agyag, illetve szürke, szemetes réteg már befedte az épület maradványait. A házhoz tartozó külső rétegekből és a tárgyalt szintemelési rétegsorából azonos jellegű fehér és szürke kerámia (mécses, fazék) került elő.

²⁵ A templomtól északra lévő terület leírását a modern objektumokhoz viszonyítva adjuk meg, hiszen ezek napjainkban is (még) láthatóak, és így könnyebb a tájékozódás.

²⁶ Az altalaj szintje itt 160,28 Afm.

A leírt építmény mellett közvetlenül, kissé délkeletre egy felül 1,3 méter széles és – a mai szinttől mérve – 4,7 méter mély²⁷, megközelítőleg kelet-nyugati irányú, V alakú – „A” objektumnak nevezett – árok rövid szakaszát bontottuk ki. Alja 2,2 méter vastagságban agyagos, köves, nagyobb famaradványokat és gazdag leletanyagot tartalmazó földdel volt feltöltve, amely hasonlít az I. építmény belső szintje alatti anyaghoz. Az árok északi oldalán itt is megfigyeltük a külső szint sárga kőporos terítését, azonban a tényleges járófelületet a rövid szakaszon megmaradt homokos, apró kavicsos agyagréteg jelenthette. A szintemeléskor ide már nem került a sárga agyagból, csak a szürke szemetes réteget hordták erre a részre.

Az „A” objektum és az I. építmény közötti kapcsolatot nem volt módunk kutatni. Betöltésében több, akár még a XII. század végére – XIII. század elejére keltezhető darab is volt, így szürkésbarna, a vállon három, egymást metsző hullámvonalal díszített fazék töredéke, kívül vörösre, belül szürkére égett, a válltól bekarcolt vonaldíszítéssel ellátott tölcésrés szájú palack nyaka. A jellegzetes XIII. századi fohér, spirálvonalas fazekak, tálak és palackok mellett néhány rosszabb minőségű redukált égetésű, kihajló peremű fazék, színvonalas minőségű persely, peremén bepecsételt díszű tál, fedők, vágott fülű kancsó töredékeit is megtaláltuk, az utóbbiak nagy része import árnak tekinthető. A budai leletanyagban egyedülálló egy fehér anyagú, kisebb méretű fazék vagy bögre töredéke. Testét vörös földfestékkel egymást keresztező, haránt irányú csíkok, illetve a metszéspontokba és a keresztek legtávolabbi pontjai közé húzott függőleges vonalak díszítik. Nyakára és peremére vízszintes vonalat festettek, az utóbbi helyen ezt rövid, függőleges csíkok is tagolják. A hazai leletanyagban ismeretlen a szürke anyagú, kívül és belül közvetlenül az agyagra felvitt zöld mázzal díszített, feltételezhetőleg talpas, lapos mécesstál. A máz felülete egyenetlenebb, mint az ismert nyugati termékeké.

2. A volt Honvédelmi Minisztérium egykori déli udvarán feltárt jelenségek

Az említett természetes árok legmélyebb része esik erre a területre. Ennek megfelelően a mai szinttől mérve 4,5 méter mélységben²⁸ még mindig az őshumusz mutatkozott, s az első emberi településnyomok 1,2 méterrel magasabban jelentkeztek. Itt is megfigyelhettük az északról ismert sárga agyagterítést, amelyről több, leletnélküli agyagréteget hámoztunk le. Felette²⁹ faszenes felületű járószint került elő, paticsdarabokkal és bekarcolt vonalas, fehér kerámiával. Az itt nyitott szelvényünkkel nem tisztázhattuk ennek a II/a. építménynek nevezett objektumnak a szélét, csupán egy 23 cm mély, a padlóba mélyedő cölöplyukat azonosítottunk a déli metszefalnál.

Megállapíthattuk viszont, hogy az elpusztult épület omladékára szürke agyagot hordtak, s ezen alakították ki a II. építmény első járószintjét.³⁰ Az egyszer megújított, faszenes felületű padló több sorban, sárga agyagba rakott, átlag 40 cm széles

²⁷ Aljának szintje 157,88 Afm. Felül északi oldala magasabban, kb. 160,00 Am szinten van.

²⁸ 158,02 Afm

²⁹ 159,62 Afm

³⁰ 159,74 Afm.

kőalapozású építményhez tartozott. Az építmény észak-déli kiterjedése minimum 4,1 méternek bizonyult, kelet-nyugati méretét nem tudtuk meghatározni, csupán déli falának a kutatóárkunkba eső 2 méter hosszú szakaszát ismerjük. A kőalapozás legalább 40 cm magas volt, s erre nagy valószínűség szerint faszerkezetű falat ültettek. A megújított padlón a déli és az északi oldalon is nagyobb méretű paticstömbök hevertek jelentős mennyiségű faszénnel és fröcskölt festéses, bekarcolt díszes edénytöredékekkel együtt.³¹ Az épület fala a tapasztás, és az azon látható karók lenyomata alapján ácsolt faszerkezetű lehetett. Megfigyelhettük azt is, hogy pusztuláskor a nyugati fal az építmény belseje felé dőlt, a déli fal omladéka pedig a külső járószinten jelentkezett. Az omladékban fenékbélyeges és bekarcolt, illetve hullámvonalas edénytöredékeket találtunk.

A déli oldalon adódott lehetőség az építményhez tartozó külső szint meghatározására. Az északi, I. építmény mellett megfigyelt, sárga kőporos szürke, faszenes réteg 0,5 méterrel mélyebben itt is megvolt, s ausztriai típusú fazékperemet és fehér, spirálvonalas oldaltöredéket tartalmazott. Az erről felszedett barna rétegben volt a II. építmény építési rétege, amelynek teteje egyben járófelületként szolgált. Pusztulása után rövid ideig kilátszottak az építmény romjai, ugyanis az omladék tetején az árokba lefolyó esővíz vékony hordalékot rakott le. Végül helyét még a XIII. század folyamán elplanírozták és mintegy 50 cm magasan feltöltötték, többek között az északon már említett szürke, szemetes réteggel. Erre utal az innen előkerült kerámia és egy szlavón báni dénár is.

Ezután a feltöltésbe északon és délen is 70 cm széles kőfalat ástak. Mindkettőnek a déli oldalán mutatkozott az építési rétege, a kelet-nyugati irányú falak építésekor tovább emelték a szintet a két fal között világosbarna, apróköves, délen pedig épületörmelékanyaggal. Az észak-déli kutatóárok keleti oldalán azonos rétegtani és lelet viszonyok között észak-déli irányú fal bontakozott ki. E három fal alaprajzilag egyetlen, 5,8 méter észak-déli kiterjedésű épület nyugati felét adja meg (1. épület).

Rétegtani és alaprajzi helyzetükön kívül bontási szintjük is egy építményhez tartozónak mutatja a falakat. (160,10–160,30 méter) Mindhárom a fedőréteg alapján valamikor a XV–XVI. században bontották el. Az alapjaiban fennmaradt épületről keveset mondhatunk. Biztosnak tűnik, hogy a XIII. század második felében, végén épült fel. Minden bizonnyal kelet felé folytatódott, de nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy nyugaton is csatlakozott hozzá épület. Feltöltéséből világos, hogy nem pince volt. Funkciójára utalhat, hogy a belső szintjének tartott égett, faszenes felületeken a déli falnál kövekkel kirakott, égett felületet, tűzhelyet találtunk. Így lakóépület, esetleg konyha lehetett. Mivel közelebb van a Zsidó utcai fronthoz (6 méterre), ezért valószínűbbnek tartom, hogy a nyugati oldalon lévő telken állhatott.

³¹ Az egyik kiemelt, 14 cm vastag tapasztás egyik oldalán két, egymástól 3–4 cm-re lévő, 3–4 cm átmérőjű, párhuzamos karó lenyomatát lehetett megfigyelni. A töredék jól mutatta, hogy a fal felének tapasztása hullott az épület belsejébe, azaz a falnak legalább 30 cm vastagnak kellett lennie.

3. A volt Honvédelmi Minisztérium délkeleti szárnya

A minisztériumi épület téglafalai sok, apró felületre szabdalták a területet. Ugyanakkor, mivel ez a rész nem volt alapincézve, a modern padlók alatt intakt rétegeket vizsgálhattunk.

Az épület egykori déli kapualjának keleti oldalán lévő két helyiségben megfigyelhettük, hogy az őskori leletekkel, főleg állatcsonttal és kevés Árpád-kori cseréppel vegyes humusz tetejére vastag, kevert, köves réteget hordtak, megalapozva egy járósíntet, amelynek égett, faszenes felületét kb. 5 méter hosszan követhettük kelet-nyugati irányban.³² Feltehetőleg ugyancsak faszerkezetű építmény – III/a. építmény – nyomáról lehet szó, ennek azonban semmilyen más ismervéről nincs tudomásunk. Pusztulása után nyugaton sárga agyaggal, keleten kevert, szemetes törmelékek kb. 30 cm magas feltöltés került erre a területre. Ezáltal újabb épület alapoztak meg.(III. építmény) A fiatalabb építmény paticsos, faszenes omladék alatt több helyen is tüzelés nyomát találtuk, s a sárga, agyagos járósíntet rengeteg későbbi cölöplyuk vágta át. A járósíntekről és a feltöltésekből előkerült leletek igen apró, de azonos jellegű, főként bekarcolt spiráldíszes edénytöredékek és jelentős mennyiségű állatcsont, illetve vasrögök voltak. Itt a nyugatról szomszédos modern tér északnyugati sarkában kibontakozott egy tűzhely átégett, vörös tüzelőfelületének csekély maradványa is, amelyet dél felől ívelt karólyuk-sor övezett.

4. A Színház utca nyugati oldala

Az egykori Szent Zsigmond-templom szentélyében és attól északkeletre, a volt Honvédelmi Minisztérium Színház utcai fala mellett gyakran méteres vastagságú humusz mutatkozott a márga altalaj felett. Ezt a fekete, nagyrészt természetes, bronzkori objektumokkal tagolt réteget kutatva a mai Várszínházzal – a középkori ferences templommal – szemben bontakozott ki a déli részén mintegy 80 cm mélyen földbeásott IV. építmény, amelyet csak töredékeiben lehetett feltárni, mivel keleti szélét közműárok, nyugati részét az újkori téglafal pusztította el. Az építmény természetes lejtőbe vágott déli fala talpas vázszerkezetű volt. A 15 cm oldalú talpfát a letaposott belső járósíntnél mintegy 30 cm-rel magasabban, a márga altalajból kifaragott padkára fektették.³³ A fagerenda elszenesedett maradványát csak egy rövid szakaszon sikerült megfigyelni. A padlószint feletti omlásrétegben talált faltömbök alapján feltételezhető, hogy a pallókkal vagy deszkákkal kitöltött vázszerkezetet belülről agyaggal tapasztották be, azonban a pallófalnál jellemző, talpgerendába vésett hornyolat a talpgerenda megmaradt rövid szakaszán nem mutatkozott. E rétegből került elő egy mázas, feltehetőleg férfialakot ábrázoló aquamanile pusztulásakor újra átégett töredéke. A padlóba sekély gödör mélyült, amelynek barna betöltéséből fehér, kettős peremű, spirálvonalas, XIII. századi fazék oldaltöredéke került elő.

Sajnos, az építmény alaprajza nem bontakozott ki egyértelműen előttünk. Mivel délkeleti sarka a márgapadka íveléséből kikövetkeztethető volt, így kelet-nyugati

³² 161,60 Afm. Az altalaj e részen 160,40 Afm szinten van, ami arra utal, hogy már a természetes árok déli szélére kerültek az említett építmények.

³³ A belső padlószint magassága 160,05 Afm, a padkáé 160,34 Afm volt.

kiterjedése meghaladhatta a 3,8 métert. Az észak felé nyitott újabb szelvény déli felében a padlónak megfelelő szinten ívelt szélű, faszenes felületet figyeltünk meg, amely még bizonyosan az épülethez tartozott. Tovább észak felé ugyanezen a szinten már csak szürke, habarcsos, kőporos felület mutatkozott, azonban egyértelmű volt, hogy az altalaj lejtése miatt itt is igyekeztek vízszintes felületet létrehozni. Mivel földpadka ezen a részen már nem jelentkezett, de az ívelt faszenes felület szélénél több helyen lapos köveket találtunk, arra következtethetünk, hogy a keleti és az északi építményfalat kőorra építették. Minden bizonnyal a ház pusztulásakor zuhanhattak a padlóra a keleti részen feltárt, egy halomban fekvő, különböző méretű vaskarikák, amelyeket kb. 1,5 cm vastag, lemezesen törő kő- vagy márgalapok fedtek. A rajtuk és köztük lévő faszenes, hamus agyag származhatott úgy a tetőzet, mint a fal anyagából, így csak felvetődhet az a lehetőség, hogy az épületnek padlása is volt. Nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy a falra felakasztott tárgyakról van szó.

A tárgyalt építménynek a faszenes felület végződésével azonosítható északi szélétől 2–2,5 méterre északra, az említett kőporos réteg tetején újabb égett famaradványokat bonthattunk ki.³⁴ Itt egy észak-déli irányú elszenesedett deszka északi végével kapcsolódott két, kelet-nyugati irányban fekvő, félkör keresztmetszetű – 18 cm átmérőjű, 1,6 méter mérhető hosszúságú – gerendához. A gerendákat észak felé vékony agyagtöltéssel és nagyobb mészkövekkel határolták el egy patkó alakú kemencétől. (IV/a. építmény) Beomlott, legfeljebb 1,5 méter átmérőjű boltozata kormos felületű folyami kavicsból és vörösre átégett agyagból állt. Szétbontása után a 10 cm vastag agyagrétegből kialakított, keményre égett sütőfelület mutatkozott.³⁵ Alatta a már említett kőporos réteg jelentkezett. A tüzelőberendezés a természetes rétegek tetejére hordott, már az előzőekben is ismertetett objektumoknál is megfigyelt szürke, faszenes rétegbe mélyedt. A kemence száját nem sikerült meghatározni, de a kutatóárok északi metszetsfalán megfigyelt égett, hamus, vékony csíkok alapján nagyon valószínű, hogy északi irányból fűtötték. Méretei alapján nem tartjuk háztartási kemencének.

Kezdetben felmerült, hogy a gerendák, illetve a kemence az ismertetett IV. építmény részei lettek volna, ezt azonban nem tudjuk bizonyítani. Mindenesetre az bizonyos, ha ez a IV/a. építmény szabadon állt, akkor valamilyen fakonstrukcióval védtek. Mivel a kemence omladékából és tüzelőteréből lelet nem került elő, csak a stratigráfiai viszonyok segíthetnek korának meghatározásában. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt megállapíthattuk, hogy az IV/a. építményt a természetes kelet-nyugati árok humusszal feltöltődött déli lépcsőjének szélére építették³⁶. Kiderült továbbá, hogy a Színház utcában feltárt építmények felhagyását, pusztulását követően egyszerre töltötték fel területüket, nagyrészt a volt Honvédelmi Minisztérium belső udvarairól ismert szemetes, szürke réteggel. Ezt a kemencétől északra eső területen sötétbarna, sok famaradványt és bőrhulladékot tartalmazó vastag feltöltés lerakódása vagy idehordása előzte meg. Ez utóbbi rétegből került elő egy 11–20 cm átmérőjű,

³⁴ Szintjük ugyancsak 160,05 Afm

³⁵ 159,96 Afm. Kelet-nyugati ármérő: 120 cm, észak-déli átmérő: 80 cm.

³⁶ Ugyanis a kemence alatt szürke feltöltés, 159,67 Afm szinten a márga altalaj jelentkezett, míg északi végénél 158,88 Afm mélységben is a fekete őshumuszt bontottuk.

210 cm hosszú tölgygerenda. Rajta több helyen sikerült megmunkálási nyomokat megfigyelni.³⁷ A feltöltésekből származó további leletek jellegükben megegyeznek a feltárt objektumokból származó anyaggal, így minden bizonnyal az épületek használatakor a mindennapi élethez tartozó, felhalmozódott szemetet terítették el a területen. Ezután a mai Színház utca területén a planírozás felületének kisebb kövekkel való felszórásával létrehozták a középkori Szent János utca első burkolatát.³⁸ Az utat nem sokáig használhatták, amit a felette lévő vékony, az útburkolat alatti szemetes agyaggal szinte megegyező lerakódás mutat.

A mai utca ezen középső részén, a IV. építmény környékén, az említett út felett finom, fehér, illetve világosbarna színű, vastagon elterített kőporréteget találtunk. Erre vöröses agyag került, amelynek felületét kőburkolattal látták el.³⁹ A leírt terület közvetlenül az utcának nevet adó Szent János ferences kolostor temploma előtt található. A templomról közvetett adatok alapján tudjuk, hogy 1260–70 között már állt. Csekély falmaradványainak egy része az északi és a nyugati oldalon maradt ránk.⁴⁰ Az északi támpillérsor nyugati tagja alapozási padkájának szintje azonos az utca második kövezetének ezen a részen mért szintjével.⁴¹ Ennek alapján a kőporos réteget a templom építéskor keletkezett kőfaragó hulladékkal hozhatjuk kapcsolatba. Megerősíti ezt az azonosítást, hogy ez a réteg csak a templom előtt és attól kissé északra szolgált az itteni természetes mélyedés megszüntetésére. A második útfelület szintje közel azonos a 1. számú kőépületnél azonosított építési réteggel. Így a Honvédelmi Minisztérium udvarán megfigyelt faszerkezetű épületek, illetve a Színház utcai építmények planírozása közötti hasonlóság, továbbá az azonos szintek arra utalnak, hogy itt még a XIII. század folyamán jelentős területalakítás történt.

Az imént bemutatott építmények legnagyobb része az első középkori település tanúja. A település lakosai épületeik kialakításakor igazodtak a terep alakulatokhoz, azokat kihasználták, de a szükséges mértékben módosítottak is azokon (szintkiegyenlítő feltöltések, mesterségesen létrehozott külső járószintek stb.). A létrejött település szerkezetének meghatározására nem rendelkezünk elegendő adattal. Az biztosnak tűnik, hogy az egyelőre rendszertelen elhelyezkedésűnek látszó házak nem igazodnak a középkori város itt húzódó két kövezett burkolatú útvonalához. Tudjuk, hogy az épületek nem teljes egészében épültek kőből. Alapfalaikban egyes esetekben csak egyetlen sorban (I. építmény), máskor szinte falszerűen rakva használtak kőanyagot (III. építmény) az építők. Felmenő faluk favázszerkezet volt, amelynek kitöltése változatos megoldásokat mutatott. Több esetben megfigyelhettük, hogy a falakat talpfákra ültették. Sikerült bizonyítani, hogy ezek az épületek nem veremlakások voltak. Az I. építménynél megfigyelt külső járószint közel azonos

³⁷ A vizsgálatokat Grynaeus Andrásnak köszönöm, aki több, félbehagyott fűrészelés és kb. 2 cm élhosszúságú szalu nyomait fedezte fel a gerenda felületén.

³⁸ Ennek szintje délen 160,30 Afm, északon 160,00 Afm.

³⁹ Szintje délen 160,80 Afm.

⁴⁰ ALTMANN 1973. 3. kép; GYÖRFFY 1997. 145.p., HO. VIII. 121–123

⁴¹ A szintadat 160,80 Afm. – Köszönöm Altmann Juliannának, hogy betekintést engedett a templom felmérési rajzaiba.

szinten helyezkedett el az épület padlójával. A III. építmény első szintjét mindössze 40 cm-rel vitték mélyebbre a külső járófelülethez képest, azonban rakott kőalapjára támaszkodó falai jóval e szint fölé magasodtak. Az V. épület déli felét a természetesen lejtő talajba vágták, azonban északi feléről kimutathatóvá vált, hogy szabadon, a föld felett állt. A házak szintjei viszont nem hasonlíthatók össze egymással, ugyanis mind a terület domborzati viszonyaihoz igazodott és nem valamilyen tudatosan alkalmazott, egységes rendező elv szerint épült. Tehát komolyabb földmunka csak az épületek területén, illetve közvetlen környezetében mutatható ki. Azonban éppen ez a tény világít rá arra, hogy e házak ugyanannak a településnek hírnökei.

Korának meghatározásakor az épületekből előkerült leletanyag kisebb mértékben segít. Azt megmutatja, hogy már a XIII. században álltak, sőt néhány, a Várhegy északi részén, illetve Óbuda és Szentjakabfalva területén előkerült analógia alapján a XII. század végére, de inkább a XIII. század első felére tehető létezése.

Konkrétabb adatok adódtak, amikor a terület korbeltől legjelentősebb épülete a Szent János ferences templom és épületeink rétegtani viszonyait vizsgáltam. Az írott források arról tanúskodnak, hogy a kolostor 1266 és 1270 között már állt.⁴² Ásatásunk pedig megtalálta a második útréteg alatt, az építéskor elterített kőfaragó hulladékot. Az úttest szintje a templom előtt megegyezett északkeleti részének külső járósíntjével (160,80 méter). Ehhez az építési időszakhoz területünkön az 1. kőépület látszik igazodni. Északi és déli falának építési rétege az adott szintadathoz közelít. A régészeti adatok azt mutatják, hogy a XIII. század harmadik harmadának elején a templommal szemben lévő területen kőházak álltak. Mindezzel összhangban vannak az írott források, amelyek az 1283-ban létrehozott, a kolostorral szemben álló, az egykori nádor özvegye által alapított begina kolostorról adnak hírt. Az 1. ház építéskor átlag 50 centiméteres feltöltéssel egyenlítették ki a szintet a korábban itt állt III. építmény romjain, azonban a 2. út alatti köporos réteg alatt korábbi, rövid ideig használt úttest utal arra, hogy a korai település pusztulását követően és a templom felépülése között eltelt időben kövezett felületen jártak. Ehhez az időszakhoz most még épület nem köthető, így funkciója talán a templom építésének folyamatával társítható, ugyanis ez az út az alatta lévő feltöltéssel sem küszöbölte ki a természetes üreget, de az oda folyó csapadék üledéke igencsak megnehezíthette a közlekedést, vagy akár az építőanyag szállítását. A burkolat feltárt rövid szakaszán jól meg lehetett figyelni a mélyen benyomódott keréknyomokat. Az 1. út ráfed a V. és V/a épület maradványaira. A kettő közötti feltöltés megegyezik az I. és a III. építmény pusztulását követő planírozó feltöltéssel. A szürke, szemetes réteg vegyesen tartalmazta a korábbi településről származó és a későbbi időszak leleteit is. A planírozás és a szintemelés mellett a korábban felgyülemllett szemét eltakarítását is szolgálta. Korát a III. épületnél talált szlavón báni dénárok keltezik az 1240-es, 1260-as évekre. Ennek alapján egyértelműnek tűnik, hogy a legelső telep mindezt megelőzően élt, de a templom és a városi házak építéskor már nem létezett. Így bizonyítottan látom, hogy a Várhegy déli részén a jogilag meghatározott város előtt már működött egy fejlett település, amely talán a tatárjárás idején elpusztult. Erre utalhatnak a III., IV., V. épületek üszkös, faszenes omladékai.

⁴² GYÖRFFY 1997.145.p.

A Szent Zsigmond-templom és az attól délre lévő terület környéke

1. Keleti oldal

A területre vonatkozó megfigyeléseket alapvetően meghatározta az a tény, hogy a XIX. század elején jelentős mértékű szintsüllyesztést végeztek, amely során minden korábbi járószintet „leborotváltak”, ezáltal csak általában mélyedő objektumokat tárhattunk fel. A kérdéses időszakra vonatkozó pincéket, vermeket csak betöltésük alapján vizsgálhattuk.

A templom déli fala a terület egykori legmagasabb pontján állt. A szentély fala korábbi kőpince északi részére épült (2. épület). A pince terébe alapozták a falon kívül a szentély két támpillérét is. Nem volt mód teljes feltárára, így csak egy keskenyebb sávban termeltük ki betöltését és falai vonulatát igyekeztünk meghatározni. A márgába vágott pince 70 cm széles, törtkövekből rakott falai kelet-nyugati irányban 5,30 méter széles teret határoltak körül. Járószintje 159,60 méteres átlagszinten bontakozott ki. 161,56 méter magasan megmaradt déli falán két falazási technika elvadását figyeltük meg. A padlótól kb. 1,5 méter magasságig kevesebb habarcsot használtak, hézagosabb, lazább szerkezetű a falazás. Felette viszont bővebben adagolták a kötőanyagot, így ez a rész sokkal erősebb, masszívabb, jobb tartású fal hatását kelti. A fal előtt, nagyjából annak észak-déli tengelyében 20 cm átmérőjű és 20 cm mély cölöplyuk mélyedt.

A pincét a templom építése folyamán, szakaszosan töltötték fel. Erre utal, hogy a pilléreket a pince aljáig alapozták, másrészt a templom falazásában és a betöltésben azonos szinten figyelhetünk meg váltást. 160,27 méter szintig laposabb, lemezesen törő köveket használtak, amelyeket szélesebb alapba raktak. Eddig a pince betöltése épülettörmelékes anyagot tartalmazott. Az első alapozási padka felett nagyobb méretű, gyakran másodlagosan felhasznált faragott köveket építettek be. A betöltés pedig humuszos és kevert márgarétegekre váltott, amely minden bizonnyal a templom falak alapozási árkából került ki.

Mivel az ismert falszakaszokon sehol sem sikerült lejáratot azonosítani, így kézenfekvőnek tűnik, hogy északról lehetett megközelíteni. Mindez megfelelne annak az elgondolásnak, miszerint a középkorban épp itt, a Honvédelmi Minisztérium déli homlokzata előtt és részben alatt a Zsidó és Szent János utcát összekötő átjáró volt, ami nem elsősorban a ferencesek templomának megközelítését szolgálta, hanem a két oldalán lévő pincékbe való lejutást segítette, a berakodást könnyítette. A feltárt részről csekély mennyiségű lelet származik.

Feltártunk a 2. épület déli falához közvetlenül kapcsolódó, de attól kissé keletebbre elhelyezkedő, az ásátás során márgapincének nevezett, délen ívelt falú beásást. (2.a. épület) Az objektumot a márgába vájták, északi határa a 2. épület déli fala, amelynek ide eső síkját bevakolták. A fal eredetileg 1,2 méterrel keleti irányba futott tovább a kőpince falánál, és így a márgapince teljes északi oldalát lezárta. Később viszont az említett hosszúságban a falat elbontották, vagy kiomolhatott, így csak lenyomata maradt meg a márgafalon. Valószínűleg a kőpince építését követően ásták a 2.a. pincét, de a kőpince keleti falán túlfutó déli fal arra utal, hogy a 2. pince építésekor már tervezték a 2.a. pincét is.

A függőleges márgafal aljának mentén, mind a négy oldalon (159.88 méteren) körülbelül 50 cm széles, meredek padkát hagytak, amely délen rézsűbe váltott. Itt mélyítették az épület tengelyének vonalában kövekkel kirakott négyzetes, sekély gerendalyukat. Az északi fal előtt, de közelebb a keleti oldalhoz, hasonló négyzetes és sekély lyuk volt. Talán a pince lefedésével vannak kapcsolatban, de a helyiségen belül használt valamilyen állványrendszer részei is lehettek. A pince alja további 20–30 cm-rel mélyebben helyezkedett el. A kőfal vakolata a nyugati oldalon a padka széléig tartott, onnan dél felé fordult. Minden bizonnyal a padkán ülő egykori falon folytatódott. E falról csak feltételezhetjük, hogy kőből volt, amire a sarkokon előkerült kevés habarcsnyom utal. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a pince három oldalát faszervezetű béléssel látták el. A 2.a. épület alapterülete a márgafalat mérve 6×4,5 méter, belterülete a falazatot tartó padkán belül 4,5×2,5 méter. Mivel lejártnak nyomát egyik oldalon sem találtuk, így minden bizonnyal felülről jutottak le.

A pince betöltése a padkák felett sötétebb barna, köves, elvált a pince belsejének világos márgás anyagától.⁴³ Mindenesetre a leletanyag azonos időszakból származik a két betöltésben. A néhány mázas töredéken kívül főként bordásfalú, továbbá festett fehér kerámia, mázatlan lábas, gyorskorongolt kúpos fedő, jelentős mennyiségű, csontgomb készítésekor keletkező hulladék jellemzi a betöltést.

A két pince elhelyezkedése és falkapcsolatai alapján egy telekhez tartozott. A lakórészt hordozó kőpince mögé talán a tárolókapacitás növelése érdekében a telek legvédettebb zugában fabéléses pincét ástak. A középkori Zsidó utca nyugati oldalának feltárásakor több ízben meg lehetett figyelni, hogy a város korai időszakában változatosan helyezték el a pincéket, pl. a telek végén. Minden bizonnyal ezzel az esettel van itt is dolgunk, tehát a telek homlokzati vonala a Szent János utcára nézett. Mivel a 2.a. pincét a kőépület déli oldalához építették, a telek északi határa a 2. ház északi falának vonalában volt. E falra épült rá minden bizonnyal a szentély déli fala. A szentély területén újkori bolygatásokon kívül csak a természetes humusztakarót figyeltük meg. Semmilyen, a templomot megelőző építkezésnek az útrétegekkel is egyeztethető nyomát nem találtuk. Északra a legközelebbi polgári kőépület a telektől körülbelül 18 méterre található, a ferences templommal szemben. Ennek betöltése jóval későbbi a látóterünkbe eső időszaknál, építése idejének pontos meghatározásához pedig kevés információval rendelkezünk.⁴⁴ A két telek között elhelyezkedő terület beépítetlen maradt a templom építéséig. Az egyetlen értékelhető objektum egy kőbéléses kút volt, amelyet nem bontottunk ki teljesen.⁴⁵ Ennek alapján az is elképzelhető, hogy a telek nem a Szent János utca (azaz kelet) felől, hanem az üresen maradt parcella, tehát észak felől nyílt.

⁴³ A feltételezett fabélés elenyészése során átszínezhette a helyére kerülő betöltést.

⁴⁴ A történeti adatok alapján a ferences harmadrendi női kolostor polgári épületből átalakított, két utcát átkötő tömbje helyezhető ide. Lásd Végh András tanulmányát: Középkori városnegyed ...

⁴⁵ Az elért mélységig hódoltság kori leletek, és építészeti faragványok kerültek ki belőle.

A 2.a. pince déli falától 1 méterre, kissé keletebbre kelet-nyugati tájolású, azaz az utcára merőleges tengelyű, keleti felével természetes mélyedésbe épített kőpince betöltését bontottuk ki (3. épület).⁴⁶ Építéskor igyekeztek kihasználni a természetes üreget, így csak nyugati végét kellett kivájni a márgából. Falait a betemetés előtt kitermelték, csak néhány helyen maradtak meg kisebb csonkokban, amelyeket tovább bolygattak a késő középkorban, illetve a hódoltság idején. Déli részét az ásatási felület egész délkeleti sarkát elfoglaló XIX. századi beásás pusztította el. Ennek ellenére sikerült meghatároznunk méreteit. A törtköves falazatú pince belterülete 5,4×9 méter. Keleti falának déli végén alakították ki az utcáról nyíló bejáratát, amelyet márgára fektetett kőlapokból kirakott lépcsőn közelítettek meg. A lépcső szélessége 1,5 méter lehetett.

Használatának idejéből a járószíntet képező agyagrétegből előkerült XIV. századi kerámia töredékek és egy csontfeldolgozó műhely hulladékai maradtak ránk.

A pince falmaradványaira is ráfedő betöltés erősen kelet, délkeleti lejtésű rétegződés, amely nagyrészt köves, törmelékes, kevert, faszenes agyagos, illetve kevert márgarétegek váltakozásából áll. Mindez arra utal, hogy a templom építéskor a lerombolt épület kőanyagát felhasználták, és a felesleges gödröt a munkálatok során keletkezett melléktermékekkel (kőhulladék, a kiásott alapárkok anyaga) betömtek. A betöltésből előkerült leletanyag azonos korú a 2. és 2.a. épület betöltésével.

A pince keleti felének betöltése nem maradt meg eredeti formájában, ugyanis azt a templom első pusztulásával egykorú betöltésű gödör bolygatta.

Ha lemérjük a 2. épület északi széle – azaz a templomszentély déli falának belső síkja és a 3. épület déli fala közötti távolságot, 18 méter telekszélességet kapunk, ami megegyezik a város északi részén mért átlagos adatokkal.⁴⁷ Valószínűleg a két pince és a márgaverem egy telken helyezkedett el, kelet-nyugati kiterjedését viszont megközelítőleg 14–16 méter, azaz 44–50 láb hosszúságban adhatjuk meg a telek végében lévő hulladékgödrök alapján.

Érdemes lemérni a fenti telek és a templom északi oldalán említett másik épület közötti távolságot. Ugyancsak 18 méter közöttük a távolság. Mindez arra utal, hogy a két utca közötti területet egységes rend szerint, egyszerre jelölték ki.

2. Nyugati oldal

A volt Honvédelmi Minisztérium délnyugati sarkában lévő helyiségekben feltártuk a Szent Zsigmond-templom alapozásakor annak alapfalaiba részben belefoglalt korábbi lakóház két helyiséges pincéjét. (4. épület) A törtkövekből falazott épület kelet-nyugati tengelyű, azaz a Zsidó utcára merőlegesen állt. Falai szélességét sehol sem tudtuk megmérni, de a többi pince alapján 60–80 cm körüli értékre következtethetünk. Nyugaton a mai útburkolat alá nyúlt. Északi falára nagyrészt a templom épült rá, csak nyugati vége maradt meg, azonban az északnyugati épületsarkot török kori gödör vitte el. Legépebben 60 cm széles észak-déli irányú osztófala és keleti zárófala maradt meg. Déli fala a Honvédelmi Minisztérium és a közművek építésének martaléka lett.

⁴⁶ A pince északi falánál a márga észak felé, fülkeszerűen beugrik, ezt a fal építését követően betöltötték. A keleti oldalon nyugat felé lejtő általajt figyeltünk meg.

⁴⁷ Lócsy 1964. 193.p.

A pince kelet-nyugati belterülete 14,70 méter volt az osztófallyal együtt, így egy 10,1 méteres nyugati és 4 méteres keleti szakaszra tagolódott. Észak-déli kiterjedése 7 méter körüli. Mindkét pinceszakaszt külön bejáraton lehetett megközelíteni, amelyet az oromfalak déli felén helyeztek el. Azonban a nyugati falon, az északnyugati saroktól 1,70 méter távolságra homokkőből faragott keretkő került elő eredeti helyzetben, amely a mai szinttől csak 110 cm (160,81 méter) mélységig tartott. Az épület használata során újabban nyitott lejáratról van szó, ugyanis a déli sarokban lévő, a márgába vágott lépcsős lejáróban⁴⁸ az említett nyugati fal síkjával megegyező falcsontok kerültek elő. A templom támpillére részben hozzáépült e falhoz. Sajnos a fal és a lépcső közötti részt közmű pusztította el, így már nem lehet a lejáratot fedő rétegek és a fal helyzetét rekonstruálni. Mindenesetre a falban lévő északi nyílás és ennek a falnak a déli lejárattal elfalazására utaló helyzete azt mutatja, hogy a pince terét leszűkítették. Mindez magával vonhatta azt is, hogy az épület homlokzatát is beljebb kellett „tolni” a telkek belseje felé.⁴⁹ A módosítás okát minden bizonnyal az utca szélesítésével kell összefüggésbe hozni.⁵⁰ Mindez a templom építése előtt történt. A korábbi, nagyobb alapterületű pinceszakasz járószintje 160,00 méter körül volt. A falak is eddig értek le. A helyiség szűkítését követően igyekeztek visszanyerni az elveszett teret, ezért a járószintet kb. 40 cm-rel (159,51 méter) vitték lejjebb, úgy, hogy az eredeti szinten építették meg az új zárófalat, majd előtte 20 cm széles padkát hagyva a márgát tovább ásták. Ezáltal elkerülték a többi fal átépítését is. A járószintet vékony barna agyag jelentette.

A keleti helyiséget az udvarból közelítették meg. A délkeleti sarokban elhelyezett, 16–20 cm fokmagasságú, kőlapokból kirakott, megmaradt hat lépcsőfok 1,7 méter szintkülönbséggel jut el a küszöb előtt lévő utolsó, a Honvédelmi Minisztérium építéskor elrombolt fokig. (162,33 –160,56 méter) Az 1,20 méter szélességű lépcsőt mindkét oldalán gádorfal övezte. A bejáratból mindössze az ajtó keretének északi szárelemének helye és a küszöbök lenyomata maradt meg. Az utolsó lépcsőfok és a küszöb között köves feltöltéssel alakítottak ki 1,5 méter hosszú felületet.

A keleti pinceszakasz alja 160,00 méter körül volt, amelyet vékony agyagterítéssel egyszer megújítottak. (szintje 160,08 méter) Felülete faszenes volt.

A keleti pincefalat belülről habarcsanyaggal simára kenték, azonban ez, hasonlóan a 2.a. pincénél megfigyelttel nem ért le a fal aljáig. Körülbelül 40 centiméterrel felette szakadt meg. A falhoz 10 cm átmérőjű cölöpöt állítottak, amelynek lenyomata megmaradt a habarcsban. E függőleges cölöp közelében, attól délre, két vízszintes

⁴⁸ Minden bizonnyal kőlapokból készültek a lépcsőfokok, ahogyan a keleti pinceszakasznál,

⁴⁹ A budai pincéknek a közelmúltban megindult szisztematikus kutatása rámutatott arra, hogy a felmenő épületrész alaprajzi elrendezésének alakulásai nem minden esetben hatnak a pincék alaprajzára. Pl.: az Országház utca 10. számú háznál az épület átalakításakor nem használták fel a korábbi pince hosszanti falazatát. Köszönöm Zádor Juditnak a szíves tájékoztatást.

⁵⁰ Az utca nyugati oldalán a templom előtti telkek utcai homlokzatán ugyancsak hasonló módosításokat végeztek.

sávban lyukakat véstek a falba, amelyek 8–28 cm mélyek. Valószínűleg fa polc-rendszerrel állították e fal elé.⁵¹

Nem tudjuk, hogy a két pincetér között volt-e átjáró. Az osztófal egy szakaszon, az északi oldalon hiányzott, ami a templomfal építésekor is kiemelhetett, de az sem elképzelhetetlen, hogy ott egykor nyílás volt.⁵²

A 4. pince betöltésének korát a falak szuperpozíciója mutatja meg, ugyanis a betöltés felső, nagyjából 1,5 méteres részét a török korban átforgatták, az alsó, bolygatatlan részről XIV. századi leletanyag került elő I. Lajos király szerezsenfejes, 1373–82 közötti veretével. A falak alaprajzi helyzete egyértelműen elárulja, hogy a pincét a templom építésekor tömték be.

A 4. pince keleti végén feltárt kölépcső megmaradt legfelső fokától keletre, 2 méterre újabb épület délnyugati sarka bontakozott ki (4.a. épület). Déli oldalát a humuszba vágták. Észak-déli belső kiterjedése 4,5 méter. Falait belül habarccsal kenték be, így sima felületet kaptak. Ebben az esetben sem ért le a pince aljáig ez az elkenés, hanem 30 cm-rel állt meg felette. A 60 cm széles nyugati falat északon nyílás tagolta. Küszöbkövét másodlagosan felhasznált hornyolt ablakkeret szemöldökköve jelentette.⁵³ A bejárat szélessége 1,2 méter volt. A gádorfallal határolt külső járószintet nagyobb kőlapokkal rakták ki. Szintje megegyezett a küszöbével. A belső járófelületet 161,43 méter magasságban alakították ki az őshumuszra hordott köves feltöltésen. Ez a szint csaknem 1,5 méterrel van magasabban, mint a 4. pince keleti szakaszának felülete. Ebből következőleg az épületet a környezetében lévő más pincékhez képest nem lehet igazán pincének nevezni.

A 4.a. pince minden bizonnyal ugyanazon a telken állt, mint a 4. épület. Mivel az eredeti udvarszint nem maradt fenn, azonban sejthető, hogy 162,70 méter felett volt, továbbá kevert, hódoltság kori leleteket tartalmazó betöltése a 4. pince felső rétegeihez hasonló módon bolygatásnak tekintendő, így datálása nem könnyű. A belső szint alatt előkerült csekély leletanyag alapján későbbi beépítés lehetett a telek utcai homlokzati részéhez képest. Mindenesetre bizonyos ideig együtt is funkcionáltak, amit jól mutat a lejárati tudatosnak tűnő elhelyezése. Hiszen az északnyugati sarokba rakott gádor lehetővé teszi mindkét pincének az udvarból történő megközelítését.

A 4. pince feltételezett déli falától körülbelül 3 méterre, délre újabb épület jelentkezett, amely utcai homlokzata erőteljesen beugrott a 4. épület vonalához képest. Az utcai frontra ereszes elhelyezkedésű 5. épület két traktusa a templom alá esik. Nyugati fala délkeleti irányú, ami arra utal, hogy ezen a ponton a Zsidó utca vonala megtört. Keleti fala nem követi ezt az elmozdulást, aminek következtében

⁵¹ Vácott a budaihoz hasonlóan inkább a zárófalaknál jellemző. Azonban ott szabályos gerenda-fészkeket, kőkonzolokat alkalmaztak. A rendszer feladatát néprajzi analógiák és XVIII. századi inventáriumok alapján sikerült megfejteni. Az oszlopokra szerelt fűrészelt deszkákön élelmiszert, használati eszközöket tároltak. MIKLÓS 1996. 46–47.p.

⁵² A Vízivárosban feltárt több középkori pince alapján felmerült, hogy esetleg egy másik lejárati is vezetett a keleti pincetérbe. Végh András 1997. évi kutatása során került elő egy a Corvin téren, illetve korábban a Medve utcában.

⁵³ Szintje 161,68 Afm

enyhén trapezoid alaprajzú. Az épület teljes feltárását nem végezhattük el. Falait tört kövekből, nem túl erősen kötő, sárgás habarccsal rakták. A körítő falak átlag 80 cm szélesek, osztofala 60 cm vastag. Északi helyiségének belterülete 6,6×9 méter, déli szakaszának rekonstruált alapterülete 5×8 méter.

Az északi traktus alapincézett volt, sőt kelet felé vezető lejárattal mélypince tartozott hozzá.⁵⁴ A pincét a keleti fal térségében elhelyezett, kőkeretes lejáraton lehetett megközelíteni, amelyből az északi gádorfal, az őshumusza és márgába vajt, kövekkel kirakott lépcső részlete, továbbá a küszöbök és az ajtókeret északi szárkövének lábazata maradt meg eredeti helyén. Az épület betöltésekor zuhant be a kőkeretes ajtó ívelt szemöldökköve. A márgán kialakított járófelülete 158,68 méter szinten helyezkedett el. Az utca felől nem építettek lejárót.

Déli helyiségének északi és keleti oldala, továbbá nyugati falának rövid szakasza ismert. E falhoz épült a templom egyik támpillére is. Északnyugati sarkát török gödör vágta. Kiderült, hogy a helyiség falainak alja megközelítőleg 1,5 méterrel magasabban van, azaz az északi rész 158,68 méteres padlósintjéhez képest 160,00 méterrel végződik a déli épület nyugati fala.

A 14 méter hosszúságú utcai homlokzattal rendelkező épület déli záródását nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Az 5. épület és a vele délről határos 7. kőpince kapcsolatát tekintve nem vált bizonyossá, hogy milyen kronológiai viszony van közöttük. A kutatás során és azt követően több feltételezés született. Jelenleg úgy látom, hogy az 5. épület készült el korábban, amelynek falszerkezete és homlokzati vonala eltér a 7. épületétől. Sokkal inkább látszik időrendi kapcsolat az alább ismertető 6. épülettel.⁵⁵ Az 5. épület építésének korát pontosan meghatározni nem lehet, hiszen nem maradt fenn a falakhoz futó külső, eredeti rétegződés, szint. Alaprajzi helyzete azt mutatja, hogy a ház nyugati homlokzata az egykori Zsidó utcához igazodik, azaz építésére az utca vonalának, illetve annak mentén a telkek kijelölését követően kerülhetett sor a legkorábban. Mivel a templom nyugati része szinte teljes egészében a házra épült, sőt annak falait néhol fel is használták, így a ház pusztulása a templom építéséhez kötődik. Erre utalnak a betöltésből előkerült éremleletek is. Betöltésének anyaga tükrözi használatának korát. E rétegződést csak apró felületeken volt módunkban vizsgálni, ugyanis a ház alapterületéből a templom falai jelentős felületet elvesznek, továbbá a hódoltság idején a mai, süllyesztett szinttől mérve is átlag 1,5 m mélységig, sőt az északnyugati sarokban a pince aljáig megkeverték, vagy újratöltötték a területet. Mindezen rontottak még az újkori közművek is. Ennek ellenére sikerült megállapítani, hogy az északi pincét

⁵⁴ A megfigyelést a betöltés bontásakor keletkezett, ember méretű beszakadásba való bemászásakor tettem. Azért keletkezett üreg a betöltésben, mert a mélypince lejárátát nem tömték be teljesen, így a felső rész töltését követően a lejáróba lecsúszó föld üreget hagyott maga után. A templomhájo délnyugati pillérét a felső pince betöltésébe alapozták csaknem a bejárat felett, ami az adott technikai lehetőségeink mellett nem tette lehetővé a mélypince feltárását.

⁵⁵ Az ásatást vezető régész, Feld István véleménye szerint a két épület fordított időrendi viszonyban áll egymással. A 7. épület állt volna korábban, majd hozzáépítették az 5. épületet, így egy háromtraktusos, ereszes homlokzatú beépítés jött létre. FELD 1999. 36.p. Azonban ez az elmélet nem veszi figyelembe a 6. és 7. épület rétegtani kapcsolatát.

és a mellette lévő traktust is délkelet, keleti irányból egy ütemben töltötték be, főként épülettörmelékekkel, szeméttel, közéjük vékony humuszcsíkok rétegződtek. A leletanyag a fehér, spirálvonalas és redukált égetésű kerámián túl, jelentős mennyiségű, fehér anyagú, profilált és szögfej, illetve kihajló peremes bordásfalú fazék, tálka és pohár töredékét, grafitos, „T”- bélyeges fazéktöredéket, továbbá vörös festésű és festés nélküli kancsók mellett a magasabb minőségű edénykultúra elemeit is tartalmazta. Többek között egy siegburgi feliratos! kőcserép apró töredékét, vagy a mázas lepárlóedény néhány darabját. A pince bejáratánál és a déli részen került elő néhány darabja a már ismert típusú, zöldmázás, Eberhard püspök címerével díszített kályhacsempének, amelyhez tartozó töredék a 3. pincéből is előkerült. A csontleletek közül a keleti oldalról már ismert csonthulladékon kívül egy kisméretű játékkocka említhető. A betöltést Zsigmond 1387–1427 között vert parvusa keltezi.

Nagyjából a déli terület közepén, márgába mélyedő, biztosan csak keleti határával meghatározott pince bontakozott ki. (6. épület) A lefaragott márga elé kőbélést húztak, amelynek nyomait az északkeleti sarokban figyeltük meg az északi fal nyomait jelentő két, kelet-nyugati irányú falcsont és a közöttük húzódó néhány kődarab képében. Délebbre a fal helyén habarcsdarabok hevertek. Az északi falcsont vonalában volt a pince északi széle. A fal folytatását egy török kori gödör pusztította el, de északi szélét néhány eredeti helyén maradt kődarab mutatta, továbbá a nyugati irányban, meghatározott vonalban elválás mutatkozott, amely egészen a vitatott kőpince lépcsőjéig tartott, tehát a kőpincét a 6. épület betöltésébe mélyítették. Járószintje 159,90 Afm körül mozgott. Ezen a szinten nagyobb, lapos sziklatömb hevert.⁵⁶ Az északkeleti sarok előtt ívelt vonalú, körülbelül 30 cm-rel mélyebb lépcső volt a pince alján.

A 6. épület déli oldala nem határozható meg egyértelműen, ugyanis oda később, ma már meghatározhatatlan kapcsolatu falakat alapoztak, továbbá a török korban beásással bolygatták ezt a részt. Az így kialakult helyzetet tovább bonyolította egy kelet-nyugati irányú közmű is. Ennek alapján a pince eredeti betöltésének határa sem segít a déli oldal meghatározásában.

A pince nyugati széle ugyancsak elpusztult. Mindössze annyit sikerült megfigyelni, hogy a kettős késő középkori pince déli tagját is a 6. pince betöltésébe ásták.

Mindezek alapján körülbelül 11×8 méteres alapterületű gödör feltételezhető, amelynek széleit minden bizonnyal kifalazták. Nem tudjuk, hogy milyen beosztású volt, azt sem, hogy kiért-e az utcáig.

A pince barna, kevert betöltéséből három érme került napvilágra, amelyek közül kettő I. Károly verete, a harmadik egy bécsi dénár. Közülük a legkésőbbi Károly király 1332-ben kiadott obulusa. Ennek alapján a pincét legkorábban a XIV. század második harmadának elején temethették be. A leletanyag legjelentősebb részét a bekarcolt spirálvonalas kerámia alkotja, de előkerült néhány díszkerámia is. Többek között egy sárgamázás, vörös anyagú, női fejét ábrázoló kerámia aquamanile töredéke. Mázas orsógombok, fehér anyagú, oldalán vörös festésű, nagy méretű

⁵⁶ Ezen a részen figyeltük meg, hogy a márgába ágyazódott természetes mészkő-„paplan” egyes esetekben a pincék járószintjét is meghatározza. Ugyanezt tapasztaltuk az innen nyugatra lévő késő középkori pince első fázisának alján is, ahol a mészkőtömbre rakták a déli falat.

korsó alsó részének töredéke, ékesen bekarcolt oldalú kehely töredéke, sárga anyagú, peremén ujjbnyomásokkal, vállán csoportokban elhelyezve beszúrt lyukakkal díszített füles korsó, továbbá szürke, redukált égetésű kisméretű fazék vagy bögre, fülén bekarcolásokkal díszített, lapos peremű, tálszerű edény töredéke, szürke tál alakú kályhaszemek. A fémtárgyak közül kiemelkedik a kúpos, hatszirmú rozettás övveret, a három budai latot nyomó súly és a feltehetőleg gótikus övcsat öntéséhez használt, agyagból készült minta.

A pince betöltésének anyaga nem válik el élesen a többi bemutatott épületétől. Ennek alapján nem kizárt, hogy azokkal azonos időben, azaz a templom építésekor szüntették meg. Erre utalhatna, hogy falait nagyrészt kiszedték.⁵⁷

A keleti oldalon lévő házak vizsgálatakor megállapíthatjuk, hogy a házakat átlag 18–18,5 méter széles parcellákra építették. Ezt az értéket kapjuk, ha lemérjük az 5. ház északi szélé és a 6. északi fala közötti távolságot. Ez megegyezik a keleti oldalon kapott adatokkal. Az 5. telek beépítése a következő: az északi oldalon és közepén ereszes homlokzatú kőépület a déli telekhatárnál kapualj, ami 4–4,5 méter hosszú. A 6. telek beépítése hasonló lehetett az 5. telekhez.

A területen több, egymástól méretben és alaprajzban is különböző verem került elő. Feltételezhetőleg az 5. ház telkének délkeleti sarkában állt, a nagyjából északnyugat-délkeleti tengelyű verem.

A „B” objektum alaprajza megközelítőleg téglalap, de nyugati vége bolygatott. 2,5 méteres szélességét a déli oldalon tudtuk mérni. Hosszát, a bolygatásokat elhagyva 6,5 méterben állapíthatjuk meg. A vermet statikai okok miatt nem lehetett teljesen feltárni, ugyanis a templom fala ráépült, azonban jelentős méretére utal, hogy a mai szinttől mért 4,1 méteres mélységben⁵⁸ még nem került elő az alja. Már a használata idején kezdett betöltődni, de végleg a templom építésekor szüntették meg. Ezt bizonyítja, hogy az alsó rétegeket lezáró kőporos csík felett a templom falából leszakadt kövek hevertek, továbbá a kőfal súlyát a verem felett teherhárító ívvel próbálták meg elvezetni. A betöltés nem izapolódott le az építéskor, csak később, ugyanis a fal alatt rés keletkezett.

A verem eredeti funkcióját nehéz lenne meghatározni, de mérete alapján nagyon valószínű, hogy tárolásra készítették. Hamarosan viszont a konyhai és háztartási hulladékot dobálták bele. Az általános, bekarcolt spirálvonalas fazekakon és bögréken túl füles fazekak, grafitos, esetenként perembélyeggel és fehér anyagból készült, bordásfalú pohár töredéke, továbbá nagyméretű, vastag falú, grafitsemcsékkel erősített anyagú tárolóedény peremtöredéke jellemzi a telek tulajdonosának konyháját. A háztartás magasabb minőségű kelléke volt a belül mázazott mosdótál és az Anjou-kori mérműves csempekből rakott kályha.

Az ásatási terület délnyugati részén feltárt barokk betöltésű, kéthelyiséges kőpince északnyugati sarkában, részben az északi fal alá mélyedő vermet bontottunk ki („C” objektum). A pincét a márgába mélyítették, úgy ahogy északabbra is

⁵⁷ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget sem, hogy a pincét még a XIV. század folyamán betemették. Az utca nyugati oldalának kutatásakor megfigyelhető volt, hogy a korai, XIII. századi telek egyik szélének közepén alakítottak ki pincét, amelyet később megszüntettek. Lásd Végh András tanulmányát: A Szent György utca 4–10 ...

⁵⁸ 157,90 Afm

megfigyeltük, az altalajban „úszó” mészköszikla felszínén alakították ki járósíntjét. E szint alatt lévő verem ásásakor átvágták a sziklát és körülbelül 2,5 métert mélyítettek. A kör alaprajzú gödör alja 156,90 méter szinten volt. Átmérője a tetején megközelítette a 1,5 métert, kissé lejjebb, a kőfal alatt közel 2,5 méterre szélesedett ki. 157,70 méter magasan a verem északi oldalán 80 cm széles padkát alakítottak, ezáltal az alsó rész belső terét leszűkítették. A padka szélére három, 20–30 cm átmérőjű gerendafészket vájtak. A gödröt élelmiszer, esetleg jég tárolására használhatták. Úgy vélem, a gerendafészkeket a lejáráskor használt létra aljának biztos támasztása végett készítették.

A verem minden bizonnyal korábbi a pincénél. Sőt betöltése is megelőzte a pince építését. Betöltése egységes, faszenes, kevert, nagyrészt a XIII–XIV. század fordulójára jellemző leleteket tartalmazott. Leletanyaga főként fehér anyagú bekarcolt spirálvonalas és vörös földfestékekkel díszített edényekből, továbbá szürke, redukált égetésű import kerámiából állt (vágott fülű korsók, mécsesalak, lapos és kúpos fedők, lábasok, itató edényke). Ebből az anyagból kiemelkedik egy zöld mázas, kos-, vagy bivalyfejet ábrázoló kiöntőcsöves edény töredéke, továbbá egy idáig még pontosan meg nem határozott, csúcsos, kúp alakú, palástján rádlimintával díszített, belső felén máz jellegű anyaggal bevont szürke kerámia töredéke. Két ablaküveg apró töredékét is megtaláltuk.

Sajnos ma már nehéz eldönteni, hogy a „C” objektumot melyik telken ásták. Ugyanis környezetében nem találtunk a már említett, későbbi pincén kívül más építményt.

A terület déli részének közepe táján, a barokk betöltésű pince délkeleti sarkától délkeleti irányban alig egy méterre, feltehetőleg az egykori telekhatárok mentén ásták a kör alaprajzú, márgába mélyített „D” objektumot. A legyalult szinten átmérője 140 cm. Mélyebben, a sziklás szint alatt oldala ötszög alakot vesz fel. Feltehetőleg itt már nehezebben lehetett a márgát faragni. Átmérője azonban leszűkül 1,2 méterre. Alja 157,30 méter felszínén jelentkezett.⁵⁹

Betöltése egységes, barna, kevert, szemetes anyag, amelyben nagyrészt a már megszokott spirálvonalas és néhány későbbi kerámia, kőcserép töredékét találtunk. A templom építését (1410 körül) követő betöltésre utal néhány mázas tetőcserép darabja.

A bemutatott épületek, telkek egymáshoz viszonyított időrendjét pontosan nem tudjuk megadni, azonban a templom építése és környezetének rendezése kapcsán lehetőségünk van rekonstruálni az épületek pusztulásának folyamatát. Megfigyeléseink azt mutatják, hogy a házakat északról dél felé haladva szüntették meg. Először a templom alapterületére eső telkek házait rombolták le, azonban pincéiket nem tömték be azonnal, hanem mint „alapozási árkot” felhasználva a főfalakat beléjük építették, és csak ezután töltötték be azokat. Erre utalt az, hogy gyakran a templom falait is a pince járósíntjéig építették (2. épület), továbbá, hogy a betöltésekben a templom alapfalai mentén soha nem találtunk ahhoz köthető utólagos beásásra utaló bolygatást.

⁵⁹ A veremtől keletre a Várhegyet átszelő alagút építésekor jelentős kiterjedésű gödröt ástak, amely elpusztított minden korábbi jelenséget. Így a vermet nem lehet egyik oldali telekhez sem kötni.

A templom belső elemeit, így a délnyugati hajópillért viszont a már betömött 5. pince rétegeibe alapozták. Az építkezés során rombolták le a délebbi épületeket is, pincéiket nagyrészt azzal az anyaggal tömték be, amely a templom azon részeinek alapozásának kiásásakor keletkezett, amelyek alá nem esett pince. Erre utalt, hogy a 3. pince betöltése a jelentős mennyiségű márgát tartalmazott. Mindez az írott források tükrében az alapítást követően, de 1417 előtt ment végbe.⁶⁰ Feltárásunk eredményei egyértelműen azt mutatták, hogy ezzel egy időben a templomtól délre lévő házakat is megszüntették.⁶¹ Úgy vélem, mindez *egységes* téralakítási koncepció része lehetett. A terület északi főelemét maga a templom alkotta, a délit pedig a Szárazárok mögötti királyi palota együttese. A két végpont között helyezkedett el a polgárházak között felépített királyi ház, az újonnan azonosított Friss-palota.⁶² Tehát feltételezésem szerint a Szent Zsigmond-templomtól délre elterülő részt, azaz a korábbi Zsidó és Szent János utca által közrefogott területet egyetlen, szabad térré alakították. Mindez azt jelenti, hogy a mai Szent György tér őse, ha csak időlegesen is, már Zsigmond király korában kialakult. Talán tudattalanul, de már a korábbi történeti irodalomban is felmerült, hogy a templomtól délre tér helyezkedett el. Visszafelé haladva az időben Székely György a templom topográfiai kutatástörténetének összefoglalásakor említi, hogy történeti és régészeti kutatásának eredményei egyértelműen bizonyították, hogy a „budai Zsidó utca (utóbb Szent Zsigmond utca) és a Szent János utca déli végénél építette Zsigmond a templomot, s ott a teret ugyancsak Szent Zsigmondról nevezték el.”⁶³ Zolnay László Szent Zsigmond piacát említi a vár előterében, a mai Szent György téren.⁶⁴ A templom helyének meghatározását Kubinyi András, aki a város történetét összefoglaló monográfiában végezte el, ugyancsak teret említ a templomtól délre.⁶⁵ A templom alapítástörténetét részletesen feldolgozó Kumorovitz L. Bernát a régészeti és topográfiai kutatásokat is felhasználva írja le, hogy az egyház prépostsággá szervezése a XV. század közepéig lezárult. A templomról kapta nevét a hozzá vezető utca, illetve az „előtte lévő tér”.⁶⁶ Gerő Győző a templom török kori beazonosításakor ugyancsak a templomról elnevezett teret említi.⁶⁷ A felsorolt tanulmányok alapvető forrásmunkája volt Pataki Vidornak a város topográfiai alapkutatására vonatkozó eredményei. A krónikairodalomra hivatkozva ő maga

⁶⁰ Ekkor a kápolna első ismert kanonokja királyi adományban részesült. KUMOROVITZ 1963. 143.p. 126.j.

⁶¹ A pincékből előkerült leletanyag egyezése a templom alatti épületekével, valamint feltöltésük iránya, a betöltés anyagának konzisztenciája, azaz, hogy nagy mennyiségben tartalmazott humuszt és márga altalajt.

⁶² Magyar Károly a Koldus-kapu toronyépületét régészeti, építészeti, történeti források és ábrázolások alapján azonosította a korábban a Szárazárok déli oldalához helyezett palotával. MAGYAR 1992. 57–92.p.

⁶³ SZÉKELY 1999. 15. A tér kifejezést az irodalom elsősorban a palota előtti részen, a két utca találkozásánál használja, tehát nem kifejezetten a Szent Zsigmond-templom déli oldalára.

⁶⁴ ZOLNAY 1982. 346., 362.p.

⁶⁵ KUBINYI 1973. 16.p.

⁶⁶ KUMOROVITZ 1963. 110., 129.p.

⁶⁷ GERŐ 1959. 217.p.

is Szent Zsigmond teret ír.⁶⁸ Némethy Lajosnak elvitathatatlan érdemei vannak abban, hogy elsőként bizonyította és hívta fel a figyelmet arra, hogy a mai Szent György tér és a középkori nem ugyanaz, azonban a krónikairódalom alapján ő is „sz. Zsigmond terének” határozta meg a Zsigmond palotája előtti teret.⁶⁹ Vajon honnan származik, és mit takarhat a toposzként újra és újra felbukkanó Szent Zsigmond tere? A krónikairódalomban Hunyadi László lefejezésének helymegjelölése kapcsán Thuróczy szerint Hunyadit a budai vár elé vezették és a Friss-palotával szemben lefejezték.⁷⁰ Bonfini, a Zsigmond palotája előtt szélesen elterülő utcát jelöli meg helyszínként.⁷¹ Galeotto, Mátyás királynak a cseh Holubárral vívott párviadala során említi, hogy az esemény a Szent Zsigmond utcában történt.⁷² A fenti hivatkozások – Némethyig követve – azonban a szélesen elterülő utcát fordítják térnek, illetve kritika nélkül átveszik, és így lesz a Szent Zsigmond utcából Szent Zsigmond tér. Mindezek ellenére az említett írott források közvetve lehetségesnek tartják a tér meglétét, amely már az alapítást követően létrejöhetett volna a vár felé haladó két utca torkolatában.⁷³ Zsigmond király palotaépítkezése és a Szent Zsigmond-templom, mint a reprezentáció egyik fontos eleme feltehetőleg egységes építészeti koncepció alapult.⁷⁴ Az egységes rendszerű térnek csak addig volt jelentősége, amíg a templom része volt a királyi kápolnaszervezetnek.

Természetesen felmerül a kérdés, miszerint ebben az esetben hogyan illeszthetők be e rendszerbe a templomtól délre feltárt hódoltság és barokk kori betöltésű pincék? A feldolgozás jelen fázisában az a válasz tűnik elfogadhatónak, hogy ezek az építkezések Zsigmond halála után kezdődhettek meg. Ennek egyik oka lehetett, hogy amikor a XV. század második felében a társaskáptalan kivált a kápolnaszervezetből, a prépostnak szüksége volt külön házra, amelynek helyéről 1514 novemberében értesülünk. Ennek alapján biztos, hogy az a templom déli oldalán és a Szent Zsigmond utca keleti felén, tehát a Friss-palota és a Szűz Mária-egyház között helyezkedett el.⁷⁵

⁶⁸ PATAKI 1950. 274.p.

⁶⁹ NÉMETHY 1885. 293.p.

⁷⁰ „assignatus ac sub multorum custodia armatorum ante castrum Budense in oppositum atrii Friispalotha denominati deductus pariterque ibidem et decollatus est.” Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. (ed.: Galántai, Elisabeth – Kristó, Julius) Bp., 1985. 279.p.

⁷¹ „ante Sigismundi palatia late diffunditur;” Antonius Bonfinius: *Rerum Ungaricarum decades*. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saec. XV. (ed.: Fögel, József – Iványi, Béla – Juhász, László) Lipsiae (Lipcse), 1936. III. 197.p.

⁷² „in platea enim divi Sigismondi actum est.” Galeottus Martius Narnensis: *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Johannem, eius filium liber*. (ed. Juhász, László) Lipsiae (Lipcse), 1934. 15.p.

⁷³ Lásd Végh András tanulmányát: *Középkori városnegyed ...*

⁷⁴ Természetesen több tényező is szerepet játszott a templom elhelyezésében: a kiemelkedő terepment, a Zsigmond apja, IV. Károly császár nürnbergi Istenszüllő Szűz Mária-kápolnájával hasonló alapítási körülmények. Mindkettőt zsidó negyed területén építették. VÉGH 1999.

⁷⁵ MAGYAR 1992. 62.p.; 66. 56. j.; KUMOROVITZ 1963, 129.p.; PATAKI 1950. 299.p., 111. j.

Irodalom

- ALTMANN 1973 Altmann Julianna: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. In: *Archaeológiai Értesítő* 100. (1973), 82–87.p.
- ALTMANN 1893 Altmann, Wilhelm: Eberhard Windecke: *Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigismundus*. Berlin, 1893.
- BODOR 1999 Bodor Imre: Az 1974-ben feltárt budavári szoborleletet kísérő pénzleletek. In: *Budapest Régiségei* 33. (1999), 89–92.p.
- BUZÁS 1999 Buzás Gergely: A budai Szent Zsigmond templom kőfaragványai. In: *Budapest Régiségei* 33. (1999), 51–66.p.
- FELD 1999 Feld István: Beszámoló az egykori budai Szent Zsigmond templom és környéke feltárásáról. In: *Budapest Régiségei* 33. (1999), 35–50.p.
- FELD – KÁRPÁTI 2000 Feld István – Kárpáti Zoltán: Häuser und Parzellen der mittelalterlichen Stadt Buda in der Umgebung der Hl. Sigismund-Kirche. In: *Varia Archaeologia* 9. (2000), 57–66.p.
- GERŐ 1959 Gerő Győző: Hol állott a budai Kücsük dzsámi? In: *Budapest Régiségei* 19. (1959), 215–220.p.
- GYÖRFFY 1997 Györffy György: *Pest-Buda kialakulása*. Bp., 1997.
- JANKOVICH 1827 Jankovich Miklós: Budán felfedezett gazdag sírbolt, mellyben hihetőleg Katalin, Mátyás király első hitvesének és Podjebrad György leányának teteme találtatott. Pesten. 1827.
- KAUFMANN 1895 Kaufmann Dávid: Magyarország legrégebb zsidó temetője. In: *ArchÉrt* 15(1895), 219–223.p.
- KOVÁCS 1985 Kovács Sándor: *Tari Lőrinc pokoljárása. Középkori magyar víziók*. Bp., 1985.
- KUBINYI 1973 Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest Története* 2. Bp., 1973.
- KUBINYI 1999 Kubinyi András: A budavári Szent Zsigmond káptalan a késő középkorban. In: *Budapest Régiségei* 33. (1999), 12–23.p.
- KUMOROVITZ 1963 Kumorovitz L. Bernát: A budai várkapolna és a Szent Zsigmond prépostság történetéhez. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15. (1963), 109–151.p.
- LÓCSY 1964 Lócsy Erzsébet: Középkori telekvizonyok a budai várnegyedben. In: *Budapest Régiségei* 21. (1964), 191–208.p.
- MAGYAR 1992 Magyar Károly: A Budavári Palota Északi, ún. Kolduskapujának tornya az újabb kutatások tükrében. In: *Budapest Régiségei* 29. (1992), 57–92.p.

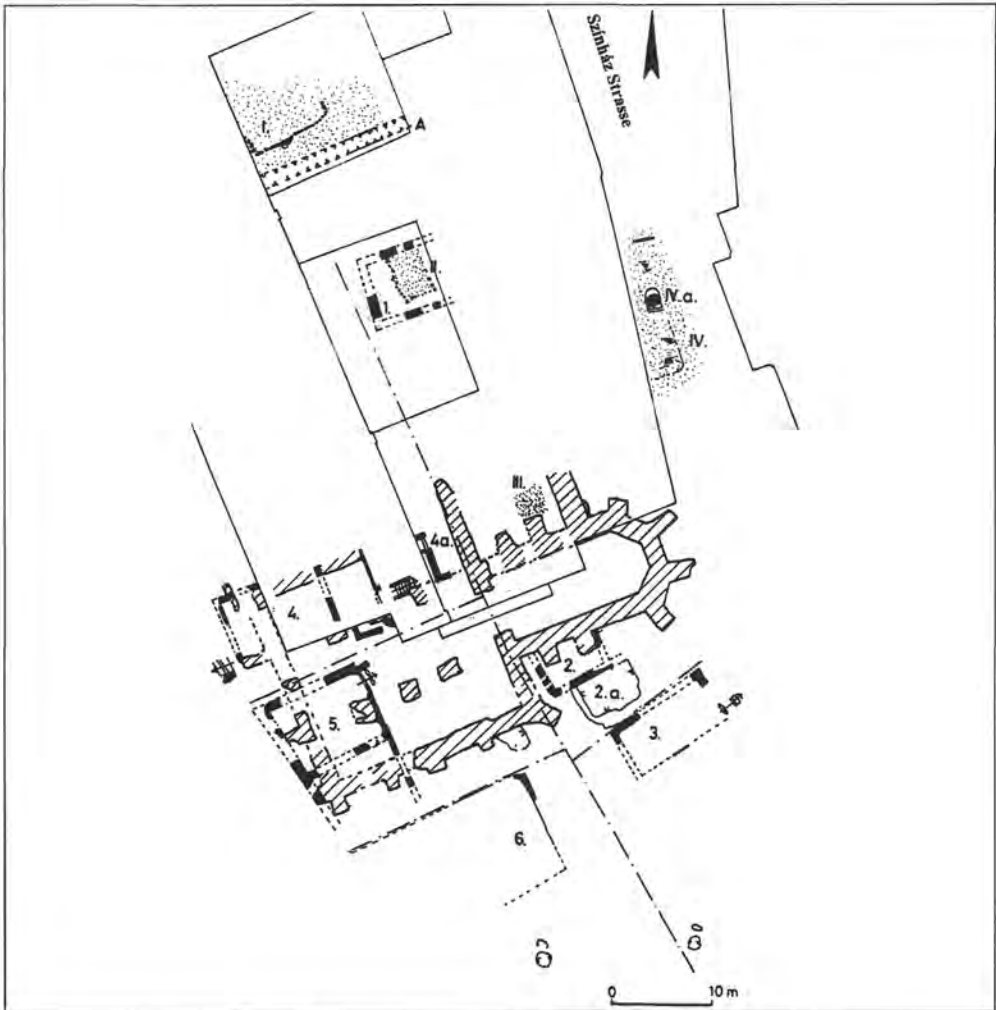
- MAGYAR 2002 Magyar Károly: A királyi székhelytől a kormányzó-i székhelyig. In: *História* (2002), 9–10. sz. 22–31.p.
- MIKLÓS 1996 Miklós Zsuzsa: Vác középkori pincéi. *Váci Könyvek* 9. Vác, 1996.
- NÉMETHY 1885 Némethy Lajos: Buda várának régi helyrajza III. In: *Archaeológiai Értesítő* 5. (1885), 290–296.p.
- PATAKI 1950 Pataki Vidor: A budai vár középkori helyrajza. In: *Budapest Régiségei* 15. (1950), 241–299.p.
- SALLAY 1999 Sallay Dóra: A budai Szent Zsigmond prépostság fájdalmas Krisztus-szobrának ikonográfiája. In: *Budapest Régiségei* 33. (1999), 123–139.p.
- SZÉKELY 1999 Székely György: A budai Szent Zsigmond templom kutatás-történetéhez. In: *Budapest Régiségei* 33. (1999), 15–18.p.
- VERESS 1999 Veress Szilvia: Kerámialeletek a Szent Zsigmond templom szobortöredékei mellett. In: *Budapest Régiségei* 33. (1999), 67–82.p.
- VÉGH 1999 Végh András: Adatok a budai kisebb Szűz Mária, más néven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. In: *Budapest Régiségei* 33. (1999), 25–34.p.
- ZOLNAY 1982 Zolnay László: Az elátkozott Buda – Buda aranykora. Bp., 1982.
- ZOLNAY 1987 Zolnay László: Buda középkori zsidósága és zsinagógáik. Bp., 1987.

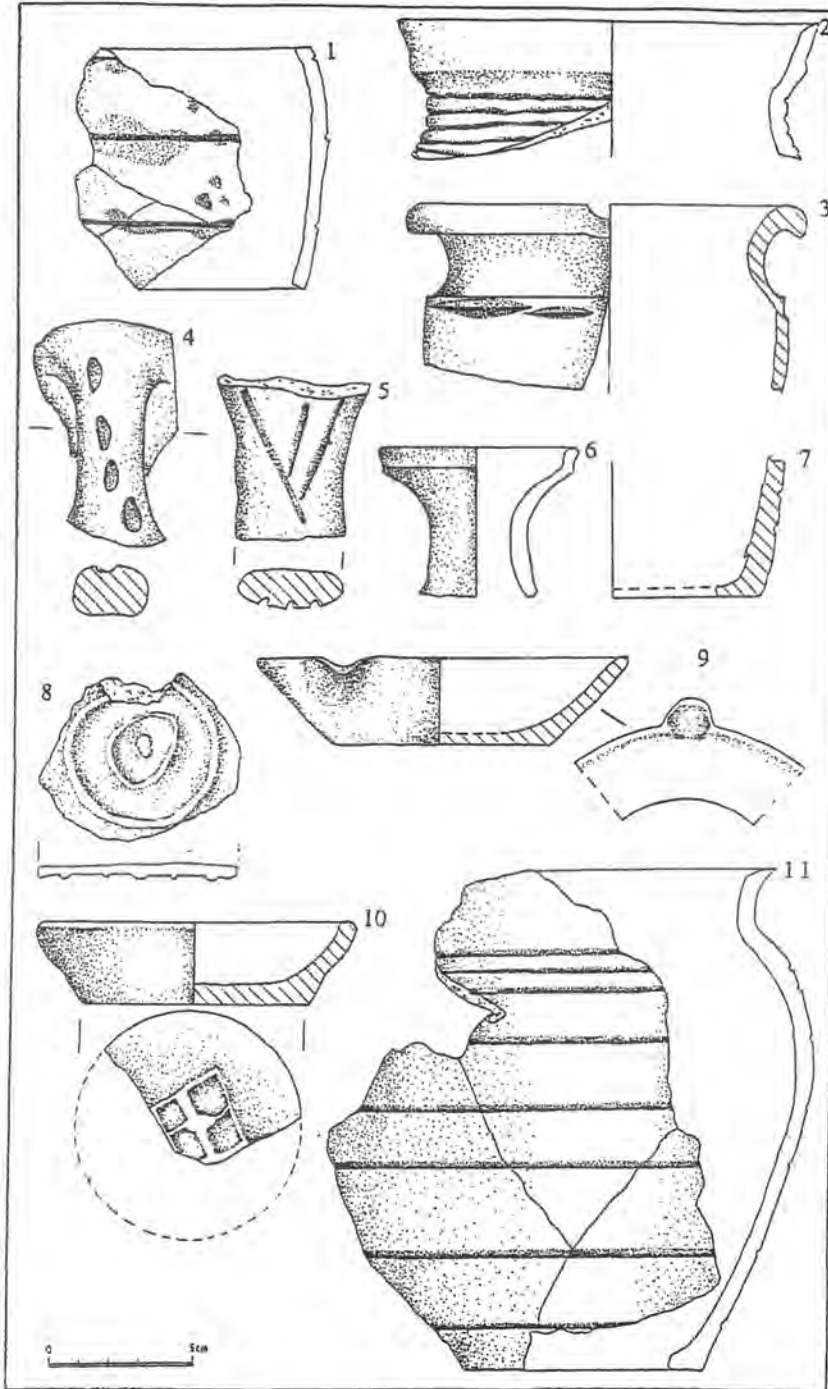
A Szent Zsigmond-templom feltárt alapfalai

Az I. építmény déli fala feltárás közben

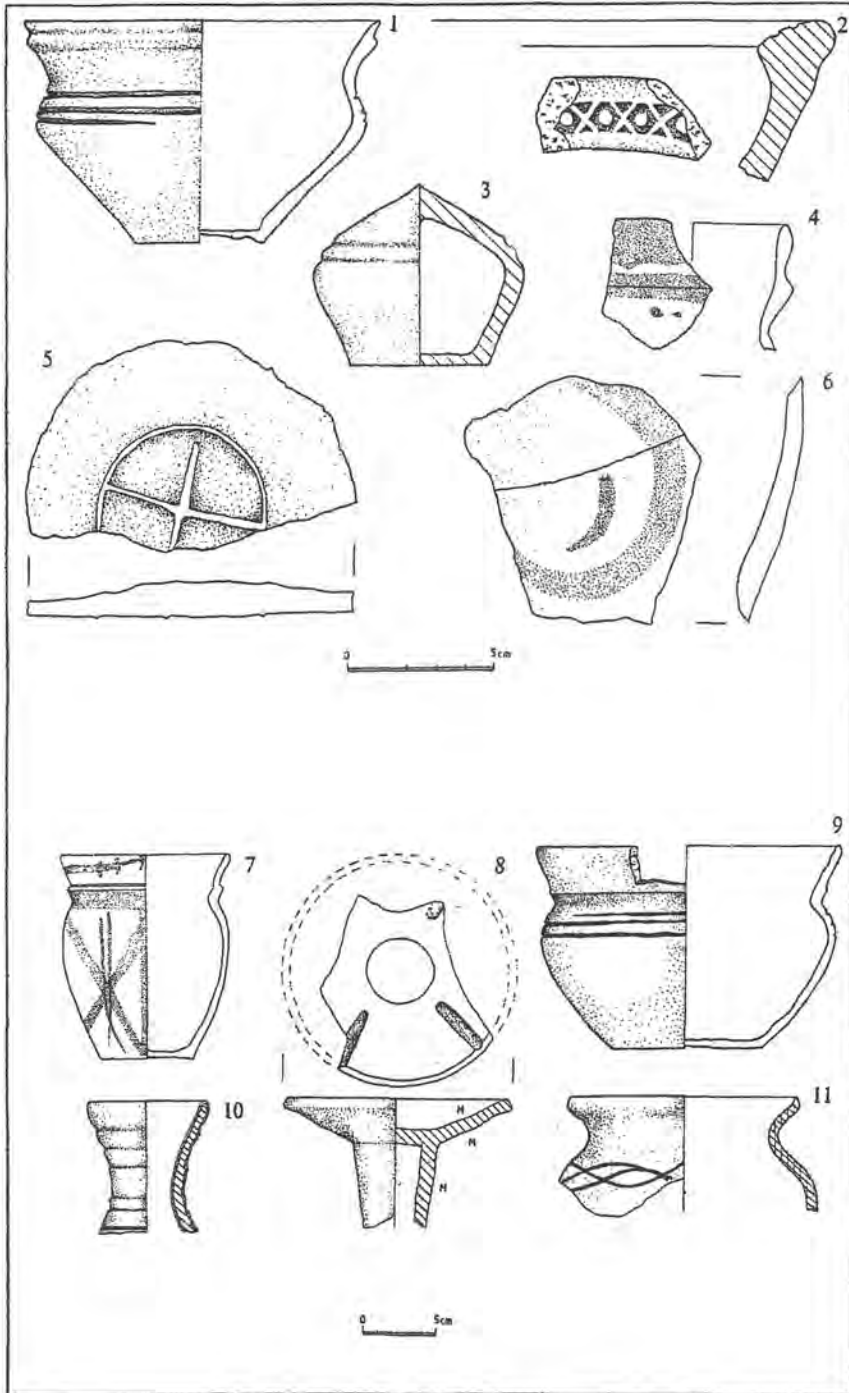

A Szent Zsigmond-templom és környékének alaprajza

Leletek az I. építmény feletti szürke szemetes rétegből

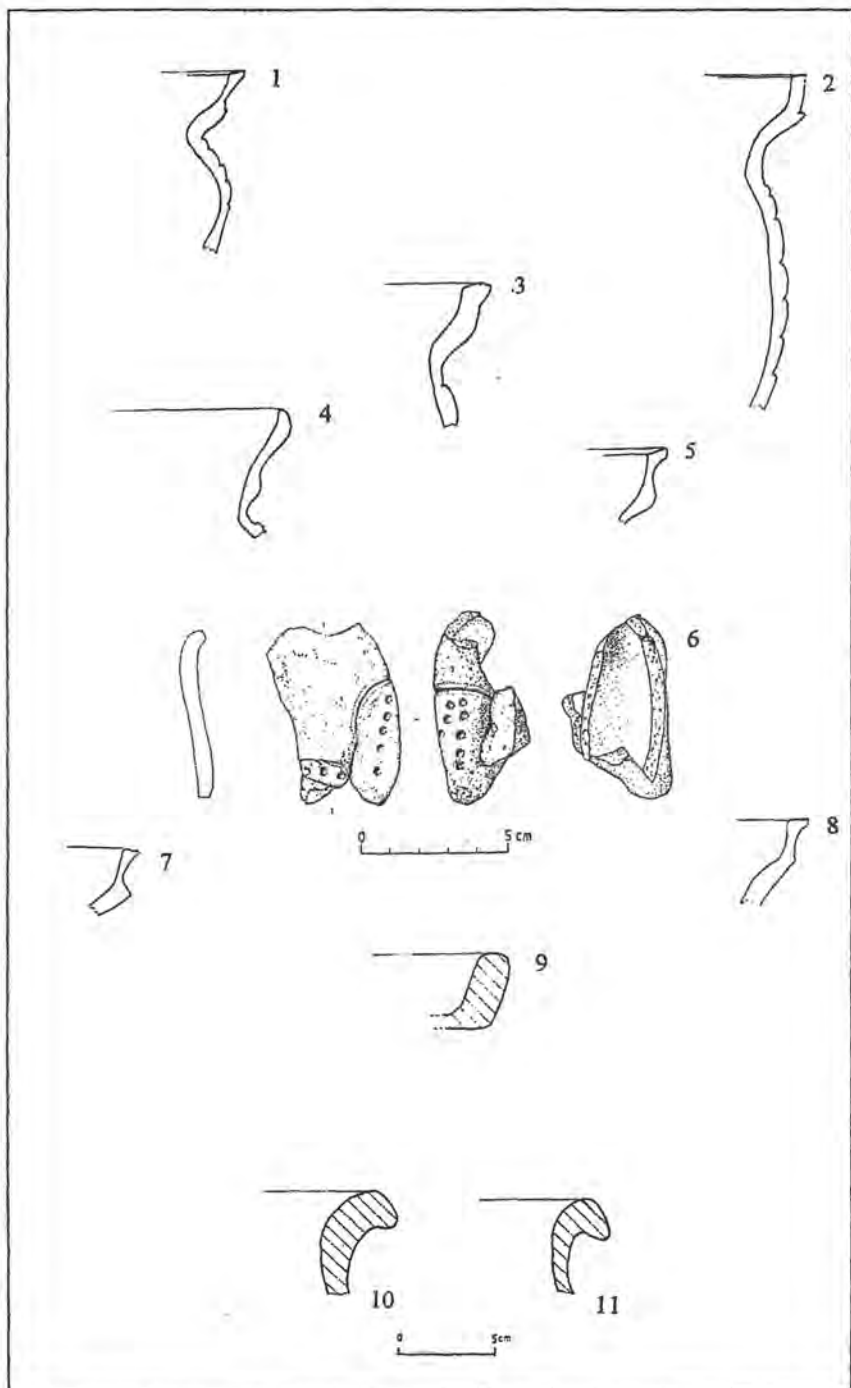
Leletek az „A” jelű árok betöltéséből

A II. építmény keleti és északi fala feltárás közben

A IV. építmény feltárás közben

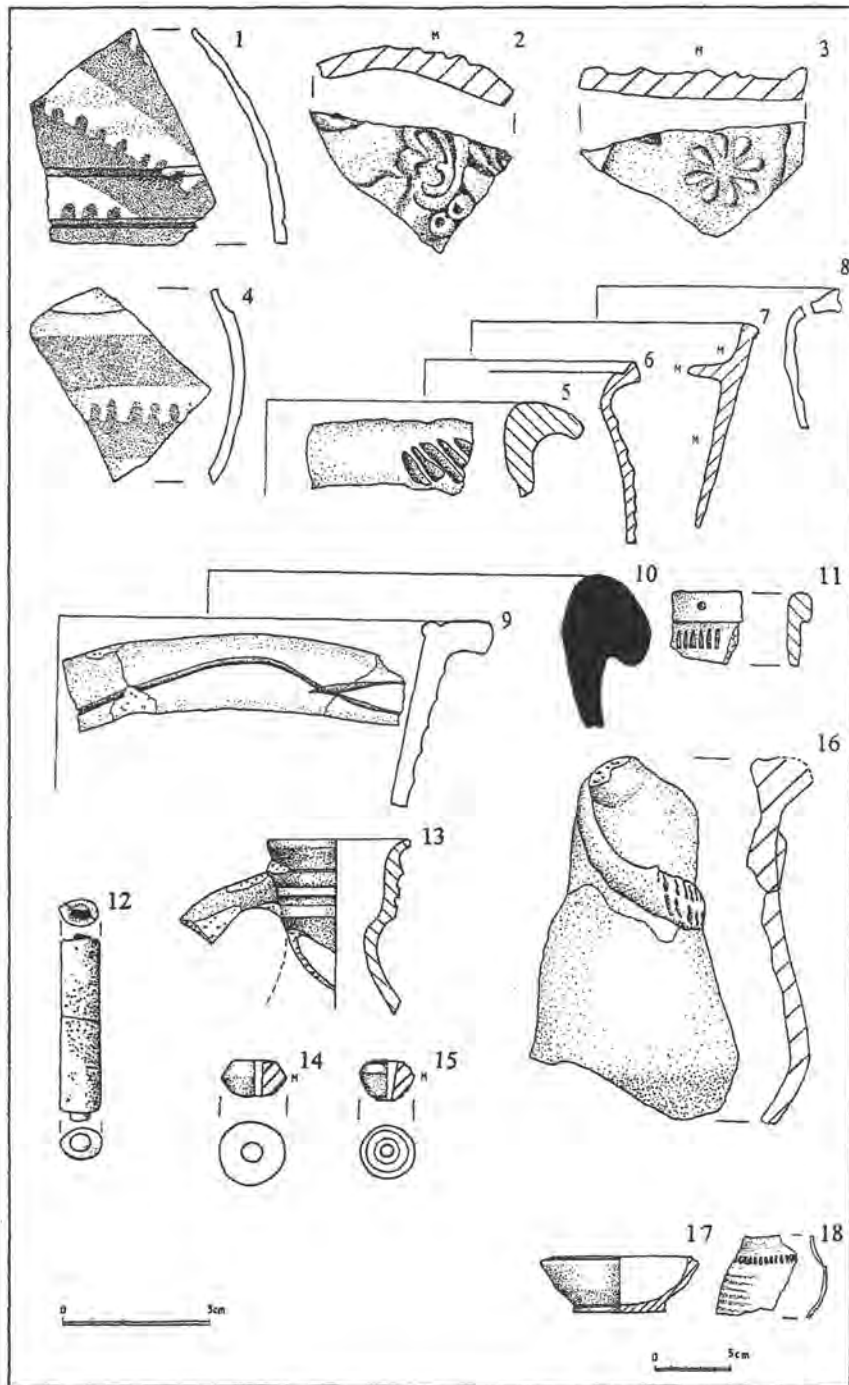
Leletek a IV. építmény padlójáról és a felette lévő szürke szemetes rétegből

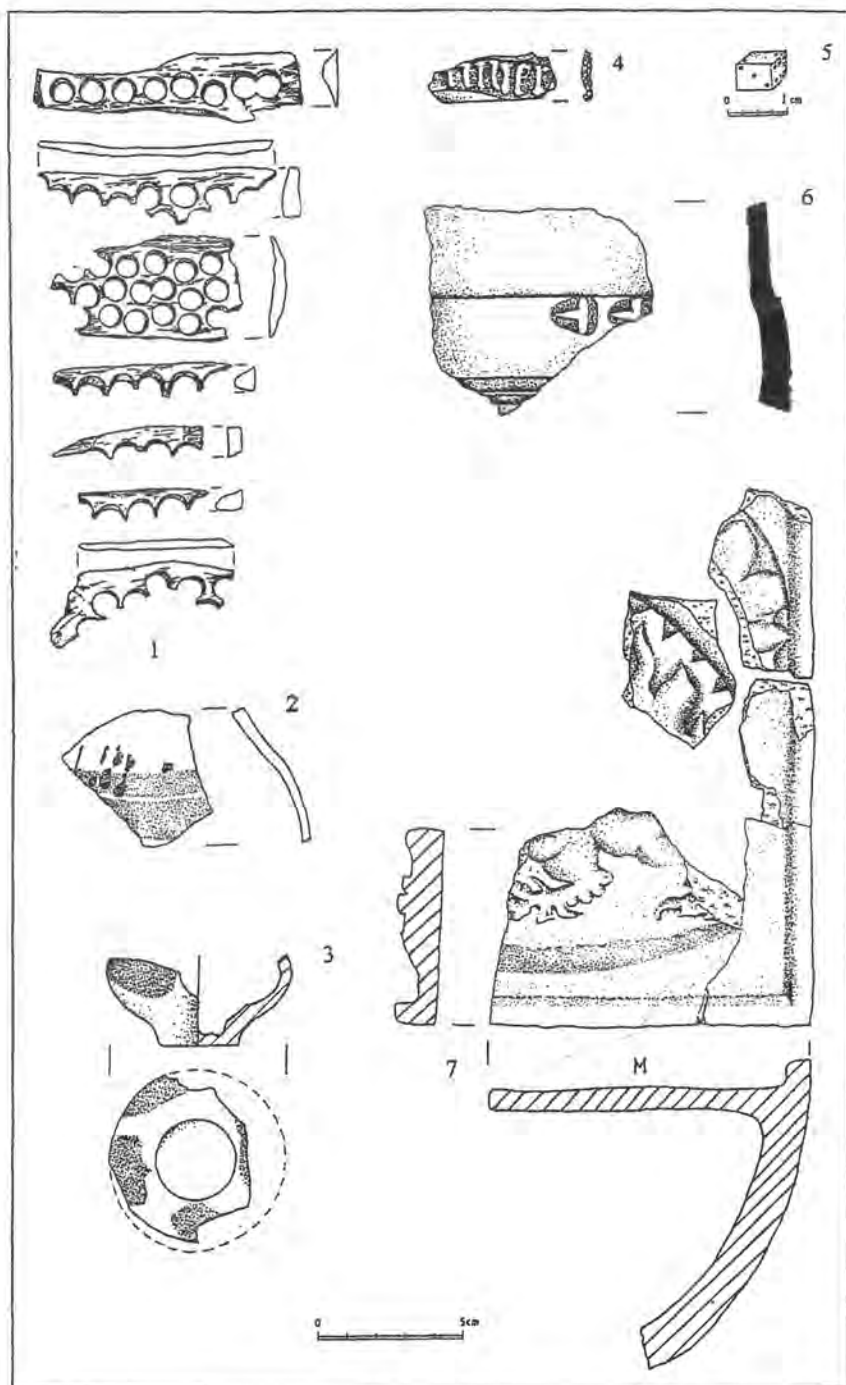
A IV.a. kemence nyugati metszete

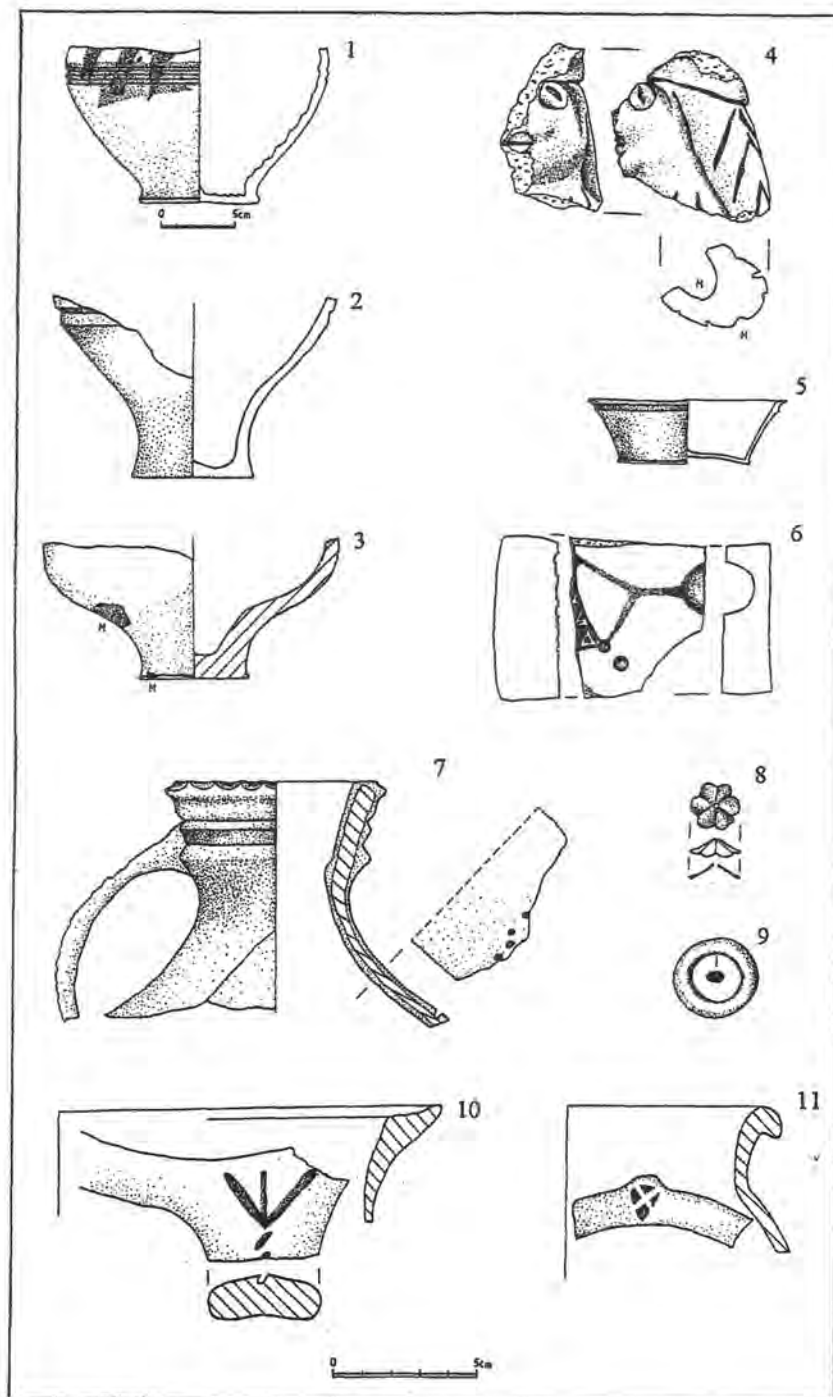
A 2. épület déli fala feltárás közben

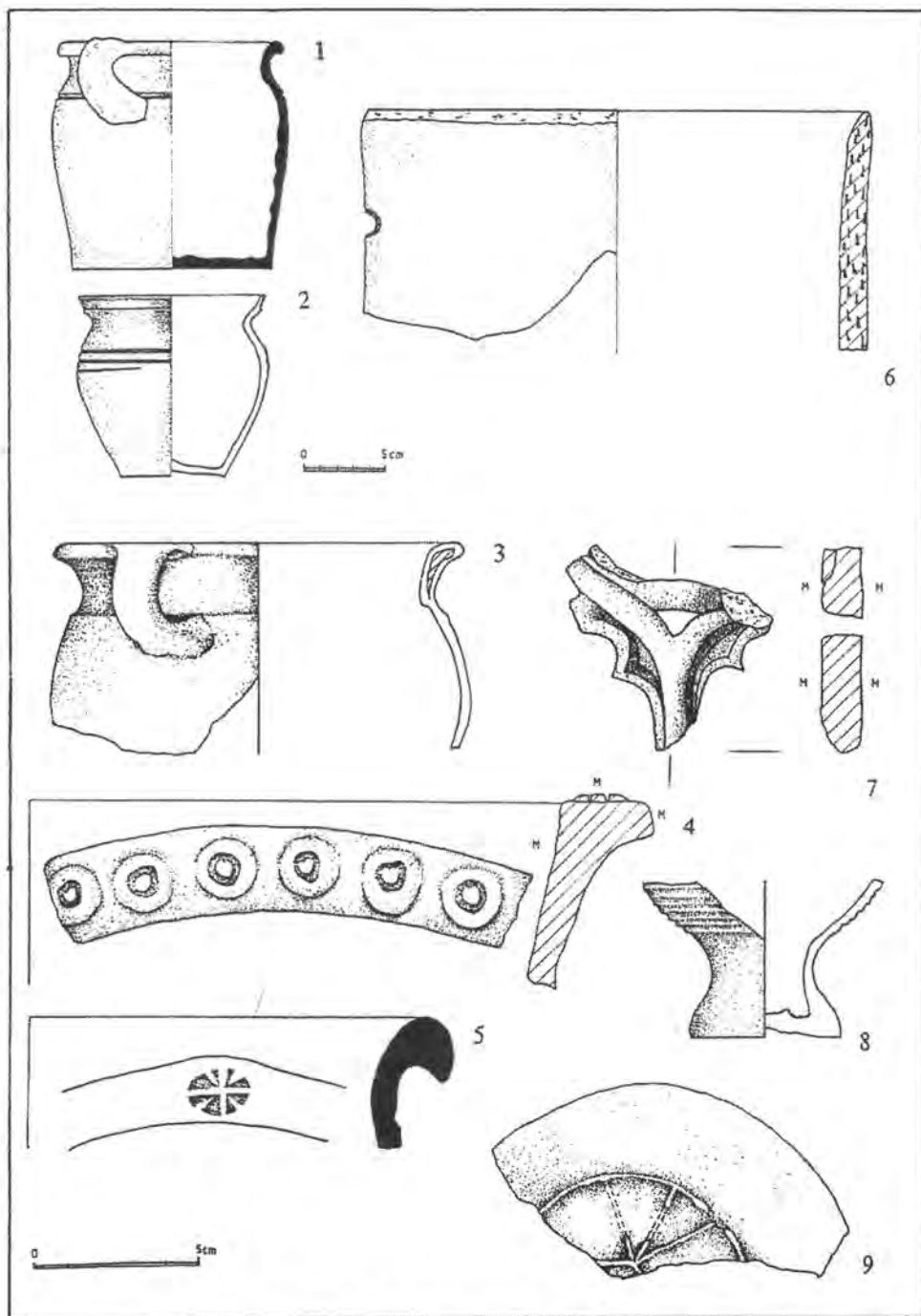
Leletek a 3. épület betöltéséből

Leletek az 5. épület betöltéséből

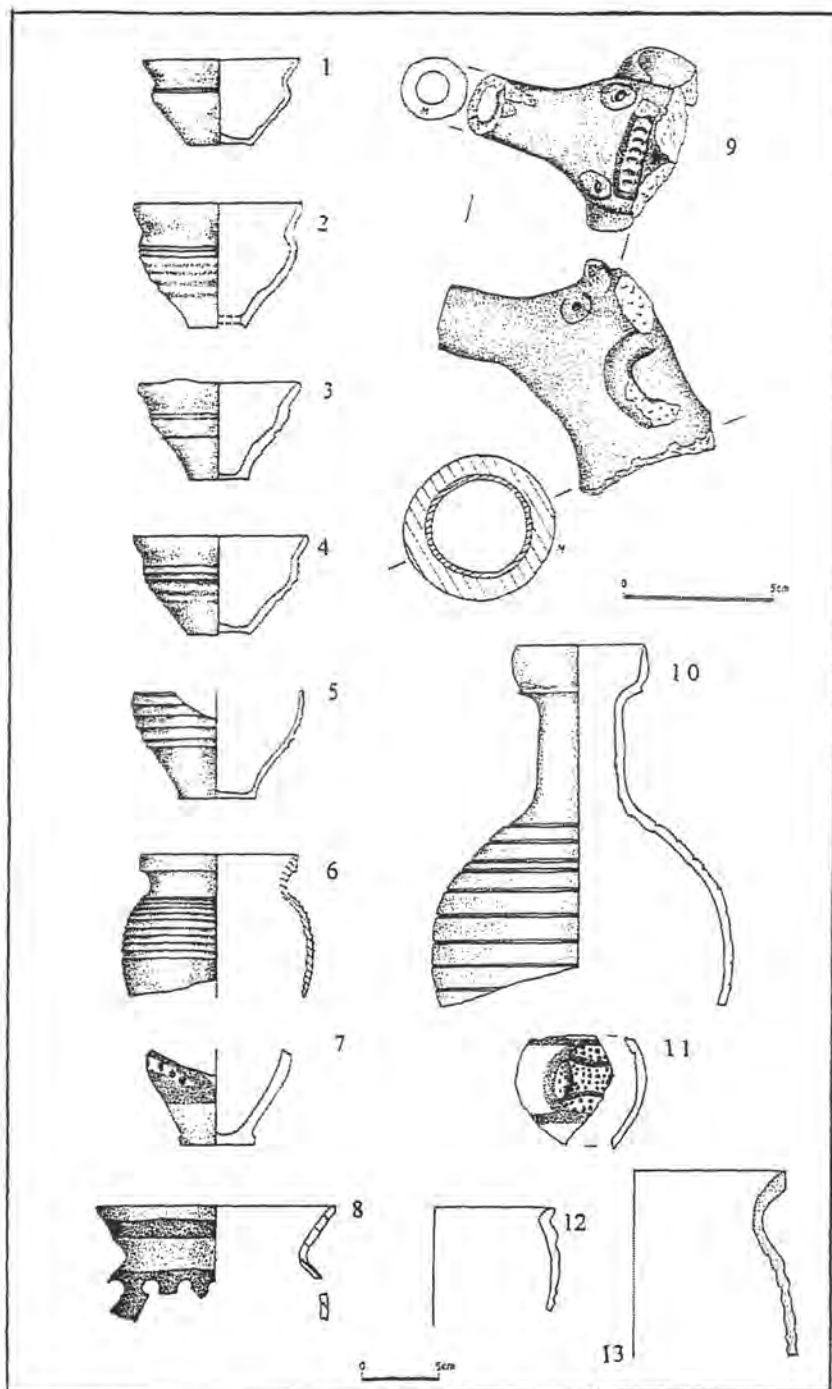

Leletek a 6. épület betöltéséből

Leletek a „B” jelű verem betöltéséből

Leletek a „C” jelű verem betöltéséből

The St. Sigismund Church (Archaeological Report)

The 1988-1996 excavations on the northern part of Szent György Square and the southern courtyards of the former Ministry of Defense, completed with the uncovering of the western part of Színház Street revealed both the history of the St. Sigismund church and of those buildings and lots, that once could be found in the area of the provostship.

Due to the great natural ditches of east-westerly direction on the northern part of our area, the traces of the first medieval inhabitants have been preserved. Though the structure of the settlement has not yet been clarified, edifices built on top of each other (edifices IIIa.–III.) and renewed ground levels (edifices I., III) indicate that the community of the settlement lived here for a relatively long period.

When building their houses the people followed the configuration of the terrain. The edifices of ascending walls were built on the surface of the ground. Object V.a. presumably was used for an oven. Imported utensils were quite common in the everyday life of the settlement, even ornamental vessels could be found in the households. Paths taking shape on the natural ground connected the buildings and parts of the settlement. The line of Jewish Street (Zsidó utca), existing in the period of the town, presumably evolved in the place of one of the paths. According to data gained from stratum analysis the age of the settlement can be dated to the first half of the 13th century. The abandonment and ruin of the settlement may have been effected by the Mongol invasion. During the construction of the founded town these edifices vanished for good. In the second half of the 13th century stone buildings were erected in their places, which is proved by written sources and the existence of building 1. Significant part of the finds in pits C and D might be the witness of this time.

In the next period, ending with the construction of the St. Sigismund church, the area between Jewish Street and St. John Street (Szent János utca) was also parceled out. Most of the lots were covered by the already common „transversal” houses (buildings 3, 4, 6), yet, a few houses of irregular location were also erected. In all likelihood building 5 was built parallel with the street. The length of the front of the lots is identical with the measurements of the division observed on the northern side of Castle Hill (buildings 4, 5). The depth of the lots, pressed close between the two narrowing streets, is less than the depth of the lots by the town wall. In the back of the lots usually pits and dung-holes were dug (objects B, D)

From 1410 the appearance of the area changed, since the construction of the St. Sigismund or Virgin Mary chapel, serving as the church of the collegiate church of royal founding, began.

From the area lying south of the church to the king's palace in town, an open space was created between the two streets.

A BUDAI FERENCES KOLOSTOR A TÖRÖK KORBAN

Budapesten az I. kerület, Szent György tér 1–2. és a Színház utca 1–3., azaz a Sándor-palota és a Várszínház épületének helyén állt a ferencesek Evangélista Szent Jánosnak szentelt középkori temploma és kolostora. Bár az alapítás pontos dátuma ismeretlen, nagy valószínűséggel köthető IV. Béla városépítéséhez.¹

A budai kolostor első okleveles említése Nána-Beszter nembeli Beszter fia Demeternek és feleségének 1266–1270 közé keltezett végrendelete, amelyben ingóságokat hagynak a kolostorra és temetkezőhelyül választják azt, bárhol is halnának meg.²

A nagy hírű kolostor lakója volt Henrik testvér, Ágnes királyné gyóntatója. Az ő közbenjárására temették 1301-ben III. Andrást a Szent János-templomba.³

A XV. század első felében a ferences reformmozgalom hatására a magyarországi kolostorokat is felosztották a mariánusok és a salvatoriánusok között. Julianus Caesarini pápai legátus javaslatára a budai kolostor a salvatoriánusoké lett. Ezt a határozatot 1444-ben IV. Jenő pápa is megerősítette.⁴

1526-ban, amikor a törökök először foglalták el Budát, a kolostort a várossal együtt kirabolták.⁵ A barátok közül nyolcat meggyilkoltak (egyikük korábban Szerémújlaokról menekült ide).⁶ A javak nagyobb részét azonban a mohácsi

¹ A ferences kolostor feltárását Altmann Julianna, a Budapesti Történeti Múzeum régésze vezette 1994–1996. között. Az ásatásról eddig megjelent a kolostor középkori építéstörténetét összefoglaló munkája: ALTMANN 2002.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani a feltárónak, hogy lehetőséget adott a terület török kori történetének és leletanyagának feldolgozására. 1994–1996 között ásatási technikusként dolgoztam Altmann Julianna mellett, 2001-ben pedig hosszabb távolléte alatt én vezettem a kutatást.

² „Ego Demetrius filius Bezter adhuc sanus et incolumis de bonis et possessionibus meis coram fratribus minoribus tale condidi testamentum quod ubicunque me mori contigerit apud ecclesiam sancti Johannis evangeliste fratrum minorum in domo monte Budensi volo sepeliri quod et a ministro eorumdem fratrum vivens diligenter procuravi...” HO VIII. 121–123. p.

³ „...et aliis religiosus viris ac specialiter frater Henrico de ordine fratrum minorum confessoris nostri qui de Alamania per dominum Al. Regem Romanorum patrem nostrum carissimum et dominam Reginam matrem nostram specialiter fuerat destinatus...” HO VI. 352–353. p. „...Interim anno Domini Mo CCCo Io in festo Sancti Felicis in Pincis idem rex Andreas in castro Budensi requievit in Domino et sepultus est in ecclesia Sancti Iohannis Evangeliste apud Fratres Minores. ...” SRH I. 478. p.

⁴ KARÁCSONYI I.köt. 58. p.

⁵ I. Szulejmán szultán naplója III. Az 1526. évi hadjárat. 932. év Zil-hidse hava. Kritikai kiadás: THURY 1893. 317–319. p. Lufti pasa: Teváríkh-i-ál-i-Oszmán II. Dseláládze Musztafa: Tabakát-ül-memálik ve deredsát-ül-meszálík III. Kritikai kiadás: THURY 1896. 17. p., 168–170. p.

⁶ KARÁCSONYI I. köt. 385–386. p.

csatavesztés hírére a királyi kápolna legértékesebb tárgyaival együtt idejekorán Pozsonyba menekítették, s ott 1527-ben leltárba vették.⁷ 1529-ben az újabb török támadáskor kilenc barátot öltek meg.⁸ A tragikus események ellenére a ferencesek továbbra is kitartottak. 1535-ben huszonnyolcan laktak a kolostorban, köztük Hardi Gellért, Szapolyai János gyóntatója.⁹ 1538-ban Dubravicki Mihály még megajándékozta a kolostort, s úgy rendelkezett, hogy ott temessék el,¹⁰ 1541-ben azonban a szerzetesek elmenekültek a török hódítás elől Budáról, az épületet a benne lévő javakkal együtt sorsára hagyták.

A törökök a város elfoglalása után elsőként a Nagyboldogasszony-templomot alakították át dzsámivá, amelyben Szulejmán szultán 1541. szeptember 2-án a győzelmet megünnepelte.¹¹

A Szent János-templom (a Szent György-templommal és a palota kápolnájával együtt) Hans Dernschwam leírása szerint 1555-ben már török templomként működött.¹² A dzsámít, amelynek korai elnevezése nem ismert, feltehetőleg magánszemély alapította, költségeit a későbbiekben is alapítványi pénzből fedezhették.¹³

⁷ „...Dann die stuckh(e), So in dem dritten auszug mit C Bezaichent begriffen unnd zu der Kirchen zu Sannd Johans und in unns(er)er) Cappeln hie zu ofenn gehören, herab geen ofen zuhandenn unnsers hoffrichters alhie Stephann von Pempplingen woll=verwart ennden. ...” A forrást közli ŠULCOVÁ 1996., a tanulmány azonban csak I. Ferdinánd imént idézett levelével és az A listával foglalkozik. A lista keletkezésének dátuma Iványi Béla tanulmányában tévesen 1528-ként szerepel. IVÁNYI 1941. 33. p.

⁸ KARÁCSONYI I. köt. 387. p.

⁹ KARÁCSONYI II. köt. 22. p.

¹⁰ KARÁCSONYI I. köt. 395–396. p.

¹¹ Dselaladze Musztafa: Tabakát-ül-memálik ve deredsát-ül-meszálík XII. in: THURY 1896. 231–232. p. Szulejmán szultán fethnáme-ja Szulejmán pasához (kelt 1541. szeptember 22.–október 20.) in: THURY 1893. 392–396. p.

¹² „A Szent János-kolostor is török mecsetté vált.” V.ö.: TARDY 1984. 500. p. A keresztény templomok átalakításakor a törökök először a belső berendezést hordták ki, és azon díszeitől is megfosztották az épületet, amely nem felelt meg előírásaiknak. Az ún. „Verancsics-évkönyvben” a Nagyboldogasszony-templommal kapcsolatban ezt olvashatjuk: „Szolimán passa pedig mind e sok dolog között, igin tisztítatja vala az nímet Bódogasszony templomát, ki Budában fű vala, kihányván belűle mind az oltárokat, karokat, mind egyébféliakat, kik ott az mi módonk szerint valának. És oztán az sanctuariomban bal felől, tágos és magas kerek pulpítozt, imádló helt, minemő Konstantinápolban is szent Soffiában vagyon, csináltata, meg is szőnegekkel is, arany bársonokkal is felöltetetté.” Memoria Rerum [1981] 73–74. p. Az átalakítás során a Szent János-templom polygonális apszisát egyenes záródással helyettesítették, az építkezés időpontját azonban nem lehetett megállapítani. GERŐ 1980. 40. p., 140. p.

¹³ A dzsámi alkalmazottainak fizetésjegyzéke nem szerepel a török kincstári defterekben. VELICS – KAMMERER 1886. 453–454. p.; VELICS – KAMMERER 1890. 244–246. p., 365–369. p.; FEKETE – KÁLDY-NAGY 1962.; Részletesen FEKETE 1941. 123–124. p. és 13. sz. jegyzet.

A dzsámi jelentősebb kiépítésére és díszítésére akkor kerülhetett sor, amikor a pasák az alsóvárosból, a Duna partján álló szerájukból felköltöztek a várba.¹⁴ Mivel a dzsámit a pasák személyes használatára tartották fenn egészen Buda 1686. évi visszafoglalásáig, bizonyos reprezentációs igényeknek is meg kellett felelnie. Ekkor kaphatta a Szeráj-dzsámi¹⁵ vagy Pasa-dzsámi¹⁶ nevet. A minaret is ez időben készülhetett. Míg Sibmacher 1598–1602 között készült rézkarcán¹⁷ még jól látható a templomtorony (azonosítását a kép felirata is megerősíti), Dilich 1606-os rézkarcán már vékony minaret áll a templom mellett.¹⁸ A templom tornyát a metszetek következetesen a szentély mellé, az északkeleti sarokra teszik, azonban ásatás hiányában ezt még nem sikerült hitelesíteni. A torony elbontásának okát nem ismerjük, ostrom által elszenvedett sérülés, de nagyobb átalakítási munka is lehetett. A XVII. századi metszeteken a minaret a templom nyugati oldalán, délnyugati sarkán áll. Azoknál a keresztény templomoknál, amelyeknél máig megmaradt a dzsámivá átalakítás nyoma, legtöbb esetben megfigyelhető, hogy a minaretet közvetlenül a délnyugati és/vagy északnyugati sarokra, tehát a (fő)bejárat mellé építették. Érdekes példa erre Famagustában (Ciprus) a késő gótikus Szent Péter- és Szent Pál-templom (később Szinán pasa-dzsámi) és Nicosiában a hasonló Szent Katalin-templom (később Haidar pasa-dzsámi).¹⁹

Valószínűleg a Pasa-dzsámi díszítőeleme (talán a minber részlete) lehetett az az egyetlen török kori, puha mészkőből készült, téglalap alakú, piskótamintás végtelenített mustrával díszített építészeti tagozat, melyet a Sándor-palota 26. helyiségében a barokk kaszárnyaépület alapfalába beépítve találtunk.

Evlia Cselebi leírásából ismerjük, hogy a márványpadlójú dzsámi mellett állt Gázi Ahmed bég mauzóleuma,²⁰ és itt működött a város egyetlen csorgókútja.²¹

¹⁴ A tizenötéves háború harcai alatt a császári csapatok Pálffy Miklós vezetésével 1598-ban megostromolták a várat, és az alsó várost sikerült elfoglalniuk. A bizonytalanná vált helyzet miatt költöztették fel a pasa szeráját a várba. A palotát a középkori Szent János-, a török kori Vízi- (HERMANN 1943. 34. p.) vagy Szeráj- (KARÁCSON 1904. 238. p.) kaputól délre alakították ki egészen a várfalakhoz építve. 1654–1655-ben Kara Murad pasa bővítette ki.

¹⁵ KARÁCSON 1904. 243. p. (Azonban Szeráj-dzsáminak nevezték a királyi palota kápolnáját is. FEKETE 1944. 86–87. p.)

¹⁶ FEKETE 1944. 408. p. és LVIII. t. (Buda térképe)

¹⁷ A metszet hitelessége a palota délkeleti végének ábrázolásánál némileg vitatható, mivel a védműveket sarkított nézőponból hegyes – sziklás kiszögellésre helyezi, és a várfalak bemutatása is sematikus, a város tömegének megjelenítése és az egyházi intézmények elhelyezése mégis pontosnak tekinthető.

¹⁸ Azokon a XVI. századi metszeteken, amelyeken az épületek jól felismerhetők, torony látszik, a XVII. századtól minaretet ábrázolnak. Vö. RÓZSA 1963. Hans Dernschwam beszámol arról, hogy a Szent György-templom mellé „török szokás szerint” új tornyot építettek, a Szent János-templommal kapcsolatban ezt nem említi. (TARDY 1984. 498. p.) A szerző jól ismerte Budát és a változásokról részletesen ír, valószínűleg ezt is megemlítette volna.

¹⁹ SCHMIDT-WORLEY 1992. 78–80., 9–99. p.

²⁰ Az átnézett forrásokban Ahmed bégre vonatkozó adatot nem találtam. Csak feltételezés, hogy ő lehetett az alapító, ezért temették díszes mauzóleumba a dzsámi mellé.

²¹ „...A szeráj dsámi, ez is templom volt. A budai vezírek mind itt végzik imádságukat; a pasa palotájának közelében van. Oszmánli módon egy mináretje van, de díszes. Márvánnyal lerakott tiszta

1686-ban Buda visszafoglalása után már csak a templom épületét tudták pontosan azonosítani.²² Patrocíniuma és az, hogy melyik szerzetesrendhez tartozhatott, feledésbe merült. Ennek oka az volt, hogy 1541 után a Mária Magdolna-plébániatemplom maradt Buda egyetlen keresztény temploma, ahol a hívek lelki gondozását 1596-ig ferencrendiek végezték,²³ ezért ezt a templomot ők kérték és kapták meg 1690-ben.²⁴

A visszatelepülő szerzetesrendek közül először a jezsuitáknak adták a területet, akik nem sokkal később továbbköltöztek a Nagyboldogasszony-templom mellé. A karmeliták azonban 1692-ben azzal a kéréssel fordultak a Kamarához, hogy számukra a Vízi-kapu mellett egy nagyobb telket biztosítsanak, mivel nem csak a lakosság, hanem a katonaság részére is tartanának istentiszteletet. Kérésüket elfogadták, és 1693-ban megkezdték a templom helyreállítását és attól északra a kolostor megépítését.²⁵ 1784-ben II. József feloszlatta a rendet, a szerzeteseket kiköltöztette a kolostorból, a berendezési tárgyakat elárvereztette. A templomot a bécsi kancellária kérésére színház építésére engedte át.²⁶ A színház 1787-ben nyitotta meg kapuit, és 1924-ig működött, amikor is az életveszélyessé vált karzat miatt, az előadásokat betiltották.²⁷ A színház bezárása után katonai raktár volt, a második világháború után üresen állt. 1977-ben felújították, azóta újra színházként működik.

A templomtól délre Fontana 1686-ban készített térképén egy kör alaprajzú épület látható a templom fala mellé építve, valamint egy téglalap alapú tömb jelzi a beépítettséget, az épületekről azonban nem kapunk pontosabb információt a háztömbök elnagyolt ábrázolása miatt.²⁸ Hauy 1687-ben készített felmérése itt öt telket jelöl 346–350. számozással.²⁹

Miután a terület a Kamara tulajdonába került, az öt telket összevonták és két párhuzamos kaszárnyaépületet emeltek rá, amelyek 1692-re már állhattak.³⁰ 1696-ban összeírták a vár telkeit (Zaiger über die Vöstung), az említett épületek a 252. és

épület: hárem kapuja tövében egy ólomtetű magas kupola alatt Gázi Ahmed bég van eltemetve. ...” KARÁCSON 1904. 243. p. „...Egyetlen csorgója a pasa palotája dsámijának háremkapujánál, Ahmed bég mauzóleuma mellett levé egy csöví jó vizű csorgó. A vizét alulról a Dunából egy ügyes frenk mesterember úgy vezette fel, hogy mesterségén az ész elbámul. ...” Uo. 243–244. p. Ezt a csorgókat a „frenk mester” Kodzsa Musza pasa (1631. okt.–1634. jún., 1637. febr.–1638. febr., 1640. febr.–1644. márc.) megbízásából készítette. FEKETE 1925. 410. p.

²² Az újkori városrendezés nyomán bomlott meg a régi utcarend, ekkor került a köz (ma Színház köz) az épületek közé.

²³ Fekete Lajos a templom átalakítását a mezőkeresztési csatához és Eger bevételéhez köti. Innen eredhet egyik neve, a Fetih dzsámii (Győzelem dzsámija). FEKETE 1944. 87. p.

²⁴ KARÁCSONYI I. köt. 155. p.

²⁵ Az újjáépített templomot 1736-ban szentelték fel. CLAUDERNÉ 1943. 165–168. p.

²⁶ A színház Kempelen Farkas tervei alapján épült meg.

²⁷ VLADÁR 1943. 171–175. p.

²⁸ BUBICS 1891.

²⁹ WEIDINGER – HORLER 1956.

³⁰ Ld. 25. jegyzet

253. számot kapták.³¹ A kaszárnyákat 1786-ig használták katonai célra, majd 1803-ban gróf Sándor Vince vásárolta meg a két épületet a Kamarától.³²

A ferencesek magyarországi történetéről a mai napig megjelent egyetlen összefoglaló mű Karácsonyi János rendtörténete. A szerző több kézirat³³ és levéltári adatok alapján írta meg a rendtartományok és ezeken belül az egyes kolostorok történetét.³⁴ Budapest török kori történetét és hétköznapi életét Fekete Lajos foglalta össze³⁵ korabeli történetírók, utazók írásait és törökországi levéltári adatokat is felhasználva munkájához. Megállapításainak nagy része máig helytálló.³⁶

A topográfiai munkák közül az egyik legkorábbi Rupp Jakab tanulmánya, amelyben a szerző saját levéltári kutatásainak alapján állította össze Budapest helyrajzi történetét. Ő a Szent János-templomot a Mária Magdolna-templommal (1817 óta Helyőrségi-templommal) azonosította.³⁷ A Szent Zsigmond-templom helyét Rupp a valósághoz híven állapította meg, de két patrocíniuma miatt (a másik Szűz Mária volt) a prépostság bővítését feltételezte, amely új templom építésével járt együtt, s szerinte a Boldogasszony kisebb egyháza állt volna a mai Várszínház helyén.³⁸ A forrásokban szereplő Szent János-templomról úgy vélte, hogy az nem azonos a ferencesek templomával, és patrónusa Keresztelő Szent János volt. Mivel a leírások alapján a templom a Szent János-, más néven Vízi-kapu közelében állt, a szerző közvetlenül a kapu mellé, attól délre lokalizálta.³⁹

Rupp tévedését, legalább is a Szent János-templom vonatkozásában, Némethy Lajos igazította ki. Munkájában levéltári adatokat és a korabeli metszetek ábrázolásait használta fel, melyek egyértelműen igazolják a templom helyét.⁴⁰

Pataki Vidor Buda középkori helyrajzáról szóló tanulmányában⁴¹ megpróbálta felvázolni a Szent János utca középkori szerkezetét a házakkal és tulajdonosaikkal. Feltételezése szerint a ferences kolostort alakították át a török korban Pasa-palotává. A Sándor-palota helyére a Rozgonyi család házát tette.⁴²

Ásatásokat először Gerő Győző végzett a területen 1961–1966-ban. A Színház utca 5–9. szám alatt (a karmelita kolostor épületében) és az épületektől keletre húzódó

³¹ NAGY 1971.; WEIDINGER – HORLER 1956.

³² A helyükre emelt Sándor-palota építéstörténetéről ld. Farbaky Péter tanulmányát.

³³ *Analecta Franciscana, Kósa: Antiquarii provinciae s. Mariae in Hungaria ordinis Minorum s. p. n. Francisci strictioris observantiae collectanea. 1774.*, Toldy: *Analecta*

³⁴ KARÁCSONYI I., II. köt.

³⁵ FEKETE 1944.

³⁶ A könyv tizedik, művészetekről szóló fejezetét Genthon István (építészet), Bárányiné Oberschall Magda (iparművészet) és Garády Sándor (agyagművesség) írták.

³⁷ RUPP 1868. 110–112. p. Tévedése visszavezethető a már említett okokra.

³⁸ Uo. 122–126. p.

³⁹ Uo. 120–122. p.

⁴⁰ NÉMETHY 1878. 7–12. p.

⁴¹ PATAKI 1950.

⁴² Itt jegyzem meg, hogy a tanulmány 11. képén található térkép a szöveghez képest is igen pontatlan.

sétányon feltárta a Pasa-palota maradványait és a Szent János-templom polygonális szentélyzáródását.⁴³ Az ásatás azonban nem terjedt ki a karmelita kolostor déli szárnyának és udvarának területére, így továbbra is kérdés, milyen kapcsolatban állt egymással a Pasa-palota és a dzsámi.

1971-ben a Várszínház épületében és a sétányon Altmann Julianna vezette a felújítási munkákat megelőző feltárást. Ekkor kerültek elő a Szent János-templom alapfalai, építészeti tagozatok (boltozati bordák, oszlopfők) és sírkőtöredékek, a sétányon pedig a kolostor keleti traktusának első, a templomhoz kapcsolódó helyisége.⁴⁴

1994-ben a Szent György téri Rendezési Terv keretében indult ásatás a Sándor-palotában és a Színház közben.⁴⁵ A feltárásokat megelőzően a Sándor-palotáról tudományos dokumentáció készült. Az ehhez kapcsolódó falkutatás eredményeként kiderült, hogy a Sándor-palota keleti és nyugati szárnya a XVII. század végi kaszárnyák felhasználásával épült. A déli és az északi szárnyat közéjük emelték, az eredeti nyílásrendszert pedig megváltoztatták.⁴⁶

Az ásatás eredményei⁴⁷

Az 1994 áprilisától 1995 augusztusáig tartó ásatás, majd az 1996-ban és 2001-ben végzett leletmentések folyamán a Sándor-palota földszinti helyiségeiben és pincéiben,⁴⁸ valamint az udvarán előkerültek az egykori ferences kolostor alapfalai, előbukkant az udvar, az azt körülvevő kerengő, valamint a keleti, déli és nyugati kolostorszárny, a Színház közben pedig az északi kerengőfolyosó templomhoz kapcsolódó része.⁴⁹ A kerengőt itt téglapadlóval burkolták, ennek nyomait már a Sándor-palota 49. helyiségében, tehát a nyugati kerengőfolyosóban is megtaláltuk (melynek egész területére temetkeztek).

A kolostor udvarán feltártuk egy vízsűrűs ciszterna maradványait, közepén kövel kirakott kúttal.⁵⁰

A kolostor épületeinek legtöbb felmenő fala elpusztult, így „in situ” építészeti tagozatok előbukkanására nem számíhattunk. Nagyobb számú, másodlagos helyzetű faragvány került elő a déli kolostorszárny maradványai között. E szárny északi

⁴³ GERŐ 1980. 40., 112–114. p.

⁴⁴ ALTMANN 1973., ALTMANN 1994. 143–148. p., KUBINYI – ALTMANN 1975.

⁴⁵ A rendezési terv előzménye: a Várhegy e részén kormányzati negyedet szerettek volna kialakítani.

⁴⁶ FARBAKY 1994.

⁴⁷ Az ásatást nehezítette, hogy álló épületen belül, annak helyiségeiben kellett dolgozni. A részben még működő közműveken kívül problémát okozott, hogy statikai okokból a palota falai mentén viszonylag széles földsávokat kellett feltáratlanul hagyni.

⁴⁸ A déli szárnyba épített öt méter mélységű ún. mélypincék egy kút kivételével (2. helyiség) minden középkori jelenséget elpusztítottak.

⁴⁹ A Színház köz déli részére építették meg a várat ellátó távfűtővezeték egyik ágát, amellyel elpusztították a kerengőfolyosó déli, a kolostorépülethez kapcsolódó felét.

⁵⁰ Erre a ciszternára utalhat Zsigmond lengyel herceg számadáskönyvének adata. „...Item eodem die ad cordam, qua trahitur aqua domino principi de cisterna in claustro Sancti Johannis, dedi II den. ung. ...” DIVÉKY 1914. 33., 109. p.; KUBINYI 1984. 636. p.

falát köpenyezéssel erősítették meg – a munkálat pontos idejét még nem ismerjük. Ebből nagy mennyiségű festett, faragott követ (boltozati bordák, oszlopfelvezetek, mérműtörédek, Madonna-szobor töredéke) bontottunk ki.

A középkori emlékeken kívül az altalaj (budai márga) és a szikla (édesvízi mészkő) feletti fekete rétegben bronzkori kerámia, valamint kisebb gödrök voltak, a 16. és 17. helyiségek között pedig egy áldozati gödör került elő.⁵¹ Szórványosan az egész területen találtunk római kori cseréptörédeket objektum nélkül.

*A ferences kolostor épülete a török korban*⁵²

Mivel az írott források a kolostorépület török kori sorsáról nem tesznek említést, így a korra vonatkozóan csak az ásatásból kaphattunk információt.

Török kori építkezések nyomait csak egy helyen tudtuk megfigyelni. A Sándor-palota 46–48. helyiségeiben (a kolostor nyugati szárnyában), a mai járószinttől számítva mintegy 80–110 cm-es mélységben erősen átégett, döngölt agyagpadlót találtunk. A padló befutott a középkori falak mellé, tehát a kolostor hosszfalait használták fel zárófalakként. Az építmény észak-déli kiterjedését nem lehetett pontosan meghatározni. A végét észak felől a Sándor-palota északi zárófala, valamint a Színház közben vezetett modern távhővezeték pusztította el, délről a Sándor-palota egyik keresztfalának alapozása, amely ezen a részen mintegy 9 méter mély volt a középkori pincék miatt.⁵³ A padló azonban a templom déli zárófaláig bizonyosan nem ért el, mert a Színház közben a távhővezeték északi oldalán már semmi nyomát nem találtuk, és a középkori téglapadló is megmaradt.

A helyiséget észak-déli irányban kettéosztották egy vékony, alapozás nélkül a padlóra rakott fallal, amelyet gyenge habarcsos kötőanyag tartott össze. A falat északi végén egy, a déli végén három, az agyagpadlóba rakott, másodlagosan felhasznált középkori oszloptörzsdarab zárta le. A kövekbe másodlagosan nagyobb méretű lyukakat fúrtak, így azokba faoszlopokat állíthattak, amelyek a tetőt is tarthatták. A helyiség nyugati felét egy kelet-nyugati irányú keresztfal osztotta ketté, amely egybeköt az észak-déli fallal, azzal egyszerre épült. Tehát az eredeti teret kisebb helyiségekre osztották fel. A törököknél a középkori épületek ilyen jellegű átalakítása szokásos volt, esetenként az épület falához kívülről fabódékat is építettek.⁵⁴

⁵¹ Az őskori anyagot H. Hanny Erzsébet dolgozta fel. HANNY 1997.

⁵² A török kori kerámia értékeléséhez: FEHÉR 1960., FEHÉR 1973., FEHÉR–PARÁDI 1960., FODOR–KOZÁK 1972., GERELYES 1980., GERELYES 1987., GERELYES 1991., GERELYES–FELD 1986., HATHÁZI–KOVÁCS 1996., Keramische Bodenfunde..., KOVÁCS 1984., KOZÁK 1966., LAZÁR 1986.

⁵³ A barokk épületeknél megfigyelhető volt a Színház utcában is, hogy az alapokat az altalajra rakták, igazodva a középkori jelenségekhez.

⁵⁴ A XVI. századi utazók leírásaiból ismert ez a jelenség Budán kívül is. „...A házak sorban egymás után beomlanak. Építkezésnek nyoma sincs, legfeljebb annyi, hogy a lakó meghúzhassa magát az eső és hó elől. A nagy, tágas termetek, szobákat istállószerűen, kőből, agyagból-fából összeeszkábált cellák tömegére darabolták fel. ... A házak egytől egyig disznóolakká váltak; annyira körülépítették őket, hogy az ember jószerivel rá sem ismer a kapukra és a régi nagy hintőbejárókra. Ugyanis a házak elé – mi több : a házakhoz tapasztva – ereszalját, zsisárusbódékat építettek, melyekben a kézművesek török módi szerint a nyílt utcán ülnek és dolgoznak. ...” TARDY 1984. 498. p.

A padlószint feletti feltöltésben épülettörmelék, nagy mennyiségben égett fadarabok és deszkák,⁵⁵ jellegzetes hódoltság kori kerámia (talpas tál, tálka alakú zöld és sárga mázas kályhaszemek, tál alakú négyszögletes kályhaszemek, fazekak, szürke korszók töredékei), vaseszköz (szögek, szekérrúd végének vasalása,⁵⁶ kőfaragó csákány, köfajtó kalapács,⁵⁷ ajtó- vagy ládavasálás, kampó, patkók, vaskések, díszes késnyél), a feltöltés legfelső, anyagában el nem különíthető részében kevés XVIII. századi kerámia is előfordult.⁵⁸

A nagy mennyiségű égett fa és a szögek⁵⁹ alapján gyanítható, hogy a falak felmenő része fából készülhetett, esetleg a tetőzetet is fával javították.

Az épület pusztulása az 1680-as évek ostromaihoz köthető. Erre utalnak az erős égésnyomok, és a feltöltésben található vékony falú, vörös sávós festéssel díszített, a XVII. század második felére keltezhető fazék,⁶⁰ egy keréklakatos puska elsütőszervezete és egy mozsárhoz készült bomba töredéke; mindkettő nyugat-európai gyártmány, használatuk a XVII. századra tehető,⁶¹ valamint I. Lipót (1657–1705) bécsi ezüst képfennigese 1683-ból,⁶² ami közvetlenül a padlószint felett került elő.

Kályha vagy kemence alapozását, esetleg erre utaló tapasztásdarabokat nem találtunk, így az épületet feltételezhetően nem lakás céljára használták, valószínűbb a gazdasági funkció. A 46. helyiségben talált, egyik szélén kővel kirakott égetőhely, a 48. helyiségben lévő kisebb égetőhely és a mellette található finom homok (öntőhomok?) alapján kisebb kovácsműhely lehetett a hozzá kapcsolódó istállóval, kocsiszínnel. Innen kerülhettek a földre a szekérvasalások, a patkók és a kisebb (4–5 cm hosszú) vékony szögek.⁶³ Szintén a gazdasági szerepre utalhat a 48. helyiség északi végében feltárt, az agyagpadlóba mélyülő karólyukak eddig értelmezhetetlen sokasága.

„...A városban korábban fényűző házak épültek, melyekben magyar főurak laktak; az épületek részben leomlottak és romba dőltek, részben gerendákkal aládúcolták és befodlozták őket, s legtöbbjüket török katonák lakják...” MITROVICEI 1982. 27. p. „...Nagyon fájlatlható, hogy a szép város disznó- és kutyaóllá változott, mert a szép épületeknek, amelyek – akárcsak Bécsben – vasrácsokkal, szép udvarokkal voltak díszítve, már csak a külső falai vannak meg. Ehelyett a mostani bódékat építették, benn fekszenek, mint a disznók, a kutyák. A legszebb vasrácsos kőboltokat sárral tapasztották be. ...” KOVÁCS 1986. 133. p.

⁵⁵ A deszkák dendrokronológiai vizsgálatát Grynaeus András végezte el. Az eredményül kapott 56 évnvi sor jelenleg még nem kapcsolható, „lebegő” sort alkot, egyezést mutatva a Muhi középkori mezőváros területén feltárt 512. str. számú kút adatsorával. Leletanyag hiányában azonban nem volt pontosan keltezhető. (Grynaeus András szíves szóbeli közlése.)

⁵⁶ BALOGH 1966. 1. tábla. A többi szekérvasalás nem határozható meg pontosan, a szekéren több helyen is felhasználhatták azokat.

⁵⁷ NAGY 1964. 20., 22. kép

⁵⁸ Pl. folytatott mázas díszítésű tál és habán kancsó töredéke.

⁵⁹ A szögek mérete és alakja is igen különböző; leggyakoribbak a nagy, szögletes fejű, 10–12 cm hosszú nagyobb és a szétkalapált fejű, 6–7 cm hosszú kisebb darabok.

⁶⁰ GERELYES 1991. 30., 37. p.

⁶¹ KALMÁR 1971. 163–165., 197–200. p. Valamint egy kisebb méretű, tüskés lándzsacsúcs, kora pontosabban nem határozható meg. (24. kép)

⁶² HERINEK 1972. kat.sz. 2050

⁶³ Az ásatásból előkerült vasanyag döntő többsége a Sándor-palota e három helyiségéből származik.

Az agyagpadló elbontásából kevés kerámia került elő, valamennyi a XVI–XVII. századra keltezhető: pohár alakú, négyszögletes tál alakú és zöld mázas kerek kályhaszemek, valamint talpas tálak töredékei.

Az elbontott agyagpadló alatt a 46. helyiségben egy középkori pincét találtunk,⁶⁴ amelyből észak felé egy boltozott alagút is nyílt. A pincét épület- és kályhatörmelékekkel töltötték fel. A zömében középkori kályhaszem- és kerámia-töredékeken kívül a feltöltés zöld mázas kerek kályhaszemeket, sgraffito díszítésű talpas tál és kínai porceláncsésze töredékét is tartalmazta, ezért a pince betöltése a XVI. század második felénél-végénél korábbra nem tehető.

A 47. és 48. helyiségekben az agyagpadló alatti fekete rétegben XIII–XIV. századi kerámiára bukkantunk. Középkori járósíntet sehol nem lehetett megfigyelni, a törökök a középkori padló elbontása után alakították át saját szükségletük szerint a középkori épületet. A pince betöltéséből előkerült néhány kis méretű, négyzet alakú, mázas padlótéglatöredék. Feltételezhető, hogy a kolostor nyugati szárnyának ezen részét egykor ilyen padlótéglák boríthatták, majd ezt a török kor folyamán felbontották, nem elképzelhetetlen, hogy (talán a Pasa-dzsámiban) másodlagosan felhasználták.

Egy helyen volt az agyagpadló alatt korábbi, zárt török gödör. A 47. helyiség délnyugati sarkában lévő, márgába vágott gödörből szürke korsók, talpas tálak, kiöntőcsöves korsók, zöld mázas kerek kályhaszemek töredékei, fazék,⁶⁵ bronz könyvkapocs, nagyobb mennyiségű állatcsont (főként kis kérődzők csontjai), egy késői damaszkuszi stílusú fajanszfedő töredéke,⁶⁶ valamint Miksa császár (1564–1576) 1572-es ezüstdénárja⁶⁷ került elő. A leletanyag alapján az agyagpadlós építmény keletkezése a XVI. század végére tehető.

A török korban betöltött pince eredeti, délről nyíló bejáratához kelet felől egy lépcső vezetett le. Ebből a lejáróból dél felé (a Sándor-palota 43. helyisége alatt) egy másik pince is nyílt, amely a XVI–XVII. század folyamán is használatban volt. Ennek a pincének padlószintjétől indult lefelé egy nagyobb méretű török gödör. Ezt a pincét a XVIII. század végén töltötték fel a laktanyákból kikerült hulladékkal.

A kolostor keleti és déli szárnyában ilyen átalakításokat nem tudtunk megfigyelni, azonban arra következtethetünk, hogy ezeket az épületrészeket is használták a török kor folyamán. Míg a nyugati szárny déli felében és a déli szárnytól délre, az épületen kívül nagy számú (19 db) török hulladékgödört tártunk fel, addig a déli épületen belül egy sem került elő, valamint igen kis felületen, de megtaláltuk a középkori téglapadló nyomait is.

Ugyanígy nem került elő török hulladékgödör a keleti szárny északi felében. Ezen kívül az egész Sándor-palota területén itt mutatható ki leginkább, hogy a középkori falakat az újkori épületekhez is felhasználták. A palota keleti homlokzati fala, ha keveset is, de mai napig őriz a kolostor keleti zárófalának felmenő részéből,

⁶⁴ Ennek a helyiségnek a teljes feltárása nem történt meg.

⁶⁵ A 97.60.1.13. és 97.86.3.1. leltári számú fazekak erős rokonságot mutatnak. Legközelebbi párhuzamukat a váli anyagban találtam. HATHÁZI – KOVÁCS 1996. 47. p.

⁶⁶ LANE 1957. 49–54. p. A fajanszfedő stílusa alapján 1540–1555 közé keltezhető.

⁶⁷ CNH III./I. 94.

a palota keleti kapualjának déli fala pedig a kolostor egyetlen máig álló részlete, melyben szerencsésen megőrződött egy – már az újkorban elfalazott – reneszánsz ajtó kőkeretezése.

A keleti szárny déli felében és bővítményében újabb pincesor feltárására került sor. Ezeknek pontos méretét nem ismerjük, mert legnagyobb részükön modern pincék húzódnak a Sándor-palota 10–12. helyiségében. Az egyik pince eredeti betöltését kizárólag a palota 18. helyiségében tudtuk megfigyelni. A leletanyag előzetes áttekintése alapján úgy tűnik, ezt is a XVIII. század folyamán töltötték fel. A törmelék közül a török kori kerámián kívül XVIII. századi tányérok, korsók töredékei is előkerültek. Ennek a pincének a padlószintjétől is indult egy török gödör, melyben igen kevés kerámiát és állatcsontot találtunk. A kerámiaanyag azonban a XVII. század második felére jellemző, magas talpú, behúzott peremű talpas tálakat is tartalmaz, így a gödör betöltése a XVII. század végére tehető. Mindebből arra következtethetünk, hogy a keleti szárny pincéit (legalábbis egyiküket a déli részen) a török kor folyamán is használták.

A kolostor udvarán török kori kőburkolatot tártunk fel.⁶⁸ Ez a kövezet feltehetően az egész udvart borította, azonban egybefüggő felületét csak a Sándor-palota északi szárnyában, épületen belül tudtuk megfigyelni, a mai udvar alatt már nem találtuk nyomát. A kisebb-nagyobb méretű, tört kövekből készült burkolat hosszabb használatára utal, hogy a kövek felülete erősen megkopott. A kövezet átvágása során a kövek alatt mintegy 30–40 cm vastag, habarcsos, téglás, köves épülettörmelékes réteg jelentkezett, amelyből kevés, inkább a XVI. század második felére jellemző, hódoltság kori leletanyag került elő. Ez alatt már a ciszternahoz tartozó, sóderos szűrőrétegek következtek. Az épülettörmelékes rétegben talált leletanyag pontos keltezésre nem adott módot, ám a ciszternától nyugatra előkerült egy márgába vágott tárolóverem, melyet mind a planírozás, mind a kövezés elfedett. Feltárása során nagy mennyiségű, a XVI. század második felére keltezhető leletanyag került elő: többek között nagy változatosságban sgraffito-díszes talpas tálak töredékei, redukált égetésű, osztrák import fazekak, alacsony talpgyűrűs, egyenes oldalú, egyenes peremkiképzésű talpas tálak. Ennek alapján a kőburkolat építését legkorábban a XVI–XVII. század fordulójára tehetjük. Néhány helyen megfigyelhető volt, hogy a kövezést egyszer megújították; a két kőréteg közül is török kori leletanyag került elő.

A ciszterna kútját a Sándor-palota északi szárnyának építésekor erősen megbolygatták, egyik tartópillérét, a kút nyugati felét teljes mélységig elbontva, a sziklára alapozták. (Az elbontott kútgyűrűket is beépítették a pillérbe.) A ciszterna műemléki helyreállítását megelőző munkák során a kút felső 13 kősorát (ez a megmaradt kút mintegy fele) el kellett bontanunk.⁶⁹ Ekkor nyílt alkalmunk arra, hogy a kút betöltését megvizsgálhassuk. Noha a betöltés a pillér építésekor keveredett,

⁶⁸ Ebből a korból hasonló jellegű, kültéri kövezés került elő a Pasa-palota udvarán (GERŐ 1971. 392.p.), valamint az Arany-bástyában, ahol a bástya építését megelőző út készült ugyanilyen alaposággal (MAGYAR 2002. 70. p.) A királyi palota Nagyrendellájában a török kor végéről származó, jól megépített kőburkolatot tártak fel (GEREVICH 1966. 248–249. p.)

⁶⁹ A köveket a pontos dokumentálás után számozva bontottuk szét, majd az alap megerősítése után a helyükre kerültek vissza.

eddig a mélységig döntően XVII–XVIII. századra keltezhető leletanyagot (zöld mázas, tálka alakú kályhaszemek, mázatlan, tál alakú kályhaszemek, alávágott peremű fazekak, írókás, márványozott és fehér mázas tányérok, márványozott mázas korsók, szürke, nagy méretű tálak, préselt pipák töredékei) tartalmazott. Mivel komolyabb középkori betöltésre utaló nyom nem került elő, feltételezhetjük, hogy a kutat a török korban is használták, és a Fontana metszetén a dzsámitól délre ábrázolt kör alaprajzú, kupolás épület a kútház lehetett.

Az 1686. évi ostrom után készült Hauy-féle felmérésen a már említett öt telek közül hármon jelöl észak-déli irányú, azaz az utcával és a városfallal párhuzamos épülettömböt 346., 347. és 349. számmal. Maga a felmérés pontosításra szorul, mivel a keleti épületrészek nem közvetlenül a városfal mellett, hanem attól mintegy 11 méterrel beljebb helyezkedtek el. Ezt igazolja, hogy 2001-ben a Sándor-palotától keletre lévő sétányon végzett kisebb kutatás során előkerült a már a felmérésen is látható, törést mutató városfal egy részlete, amely legkésőbb a török korban épült. A ma is látható városfal tulajdonképpen ennek a falnak a köpenyezése oly módon, hogy megtörését is kiegyenesítették.

Az ostrom után a kolostor keleti és nyugati szárnyának nagy részét elbontották, megmaradt észak-déli irányú homlokzati falainak felhasználásával építették fel a kaszárnyaépületeket. A déli szárny kelet-nyugati irányú falait visszabontották, majd a két kaszárnya közötti területet elplanírozták. A jelenlegi udvart szinte teljes egészében ez az egységes planírozási réteg fedi, ami egyúttal takarja a kolostor kelet-nyugati irányú visszabontott falait is. A planírozási rétegből előkerült kerámiaanyag zöme késő török kori.

A középkori kolostor épülete, amely ha átalakítva is, de fennmaradt a hódoltság korának végéig, igazán a XVII. század végén semmisült meg, kisebb részleteit azonban még ma is megtalálhatjuk a Sándor-palota falaiba rejtve.

Irodalom

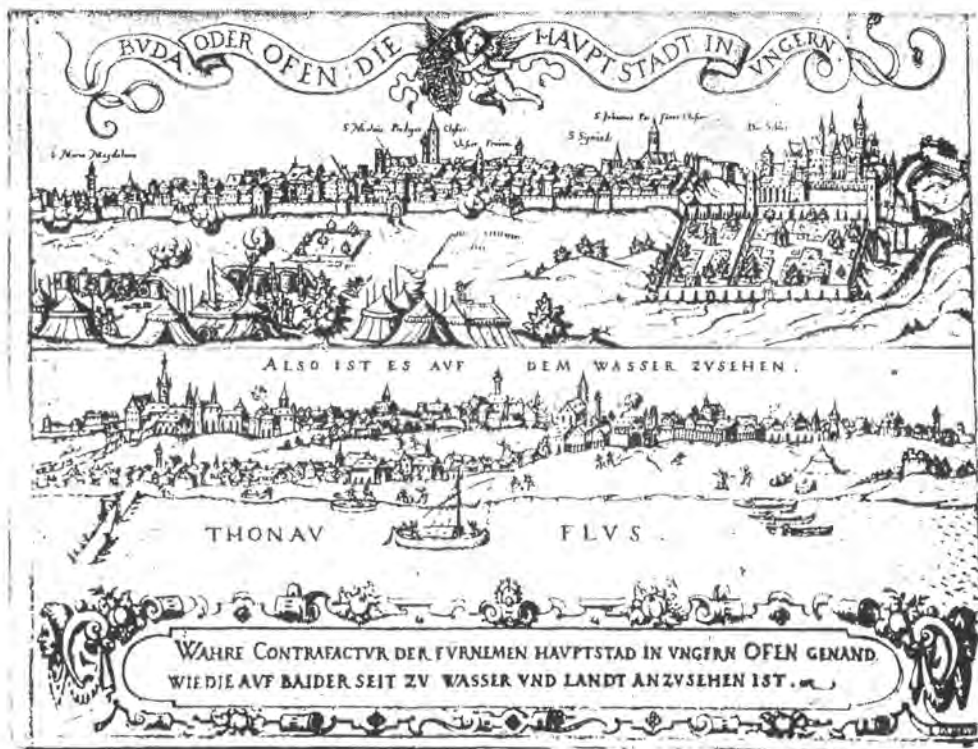
- ALTMANN 1973 Altmann Julianna: Előzetes jelentés a budavári ferences templom kutatásáról. In: Archeológiai Értesítő 100. (1973), 82–87. p.
- ALTMANN 1994 Altmann Julianna: Az óbudai és a budavári ferences templom és kolostor kutatásai. In: Művészettörténet-Műemlékvédelem VII. Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Bp., 1994. 137–152. p.
- ALTMANN 2002 Altmann Julianna: A budavári ferences kolostor. In: Műemlékvédelem 46. (2002), 6. sz. 345–350. p.
- BALOGH 1966 Balogh István: A lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században II. In: Ethnographia 77. (1966), 74–92. p.
- BUBICS 1891 Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről (ford.: Bubics Zsigmond). Bp., 1891.
- CLAUDERNÉ 1943 Clauderné Vladár Margit: A Várszínház története. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 10. (1943), 163–176. p.
- CNH III./I. Huszár Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. Corpus Nummorum Hungariae III./I. Bp., 1975.
- DIVÉKY 1914 Divéky Adorján: Zsigmond lengyel herceg budai számadásai 1500–1502., 1505. In: Magyar Történelmi Tár 26. Bp., 1914.
- FARBAKY 1994 Farbaký Péter: Budapest, I. Szent György tér 1–2. Sándor-palota. Építéstörténeti és falkutatási tudományos dokumentáció. Hild-Ybl Alapítvány. Kézirat, 1994.
- FEHÉR 1960 Fehér Géza: A pécsi Janus Pannonius Múzeum hódoltságkori török emlékei. In: A Pécsi Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959. (1960), 103–149. p.
- FEHÉR 1973 Fehér Géza: Adatok Eger török agyagművességéhez (a múzeum régi raktáranyaga alapján). In: Az Egri Múzeum Évkönyve 10. (1972), [1973], 191–214. p.
- FEHÉR – PARÁDI 1960 Fehér Géza – Parádi Nándor: Esztergom-szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások. In: Esztergom Évlapjai 1. (1960), 35–44. p.
- FEKETE 1925 Fekete Lajos: Mehmed Chalife „Tárich”-ja az 1625–1664. évek eseményeiről. In: Hadtörténeti Közlemények 26. (1925), 387–427. p.
- FEKETE 1941 Fekete Lajos: Mohamedán vallási és szellemi élet a törökkori Budán. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 9. (1941), 119–141. p.
- FEKETE 1944 Fekete Lajos: Budapest a törökkorban. Budapest története III. (szerk.: Szendy Károly). Bp., 1944.
- FEKETE – KÁLDY-NAGY 1962 Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula: Budai számadások könyvek 1550–1580. Bp., 1962.

- FODOR – KOZÁK 1972 Fodor László – Kozák Károly: Leletegyüttesek a románkori székesegyház környékéről. Adatok az egri vár XVII–XVIII. századi kerámiájának történetéhez 1. In: Az Egri Múzeum Évkönyve 8–9. (1972), 147–196. p.
- GERELYES 1980 Gerelyes Ibolya: Előzetes jelentés a Békés-kastélyzugi törökkori palánkvár ásatásáról 1975–1978. In: Archeológiai Értesítő (1980), 102–111. p.
- GERELYES 1987 Gerelyes Ibolya: Török kerámia a visegrádi Alsóvárból. In: Communicationes Archaeologicae Hungariae (1987), 167–179. p.
- GERELYES 1991 Gerelyes Ibolya: Török leletegyüttesek a Budavári palotából 1972–1981. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 23. (1991), 21–75. p.
- GERELYES – FELD 1986 Gerelyes Ibolya – Feld István: Hódoltságkori leletegyüttes az ozorai várkastélyból. In: Communicationes Archaeologicae Hungariae (1986), 161–182. p.
- GEREVICH 1966 Gerevich László: A budai vár feltárása. Bp., 1966.
- GERŐ 1971 Gerő Győző: I. ker. Színház u. 5–7. In: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1962–1965. években. Budapest Régiségei 22. (1971), 392. p.
- GERŐ 1980 Gerő Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon. Dzsámik, türbék, fürdők. Bp., 1980.
- HANNY 1997 Hanny Erzsébet: A Nagyrévi kultúra áldozati gödre a budai Várhegyen. In: Budapest Régiségei 31. (1997).
- HATHÁZI – KOVÁCS 1996 Hatházi Gábor – Kovács Gyöngyi: A váli gótikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez. Székesfehérvár, 1996.
- HERINEK 1972 Herinek, Ludwig: Österreichische Münzprägungen von 1657–1740. Wien, 1972.
- HERMANN 1943 Hermann Egyed: Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorf Henrik képes útleírása. Pécs, 1943.
- HO VI Hazai Okmánytár 6. (szerk.: Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghely Dezső) Bp., 1876.
- HO VIII Hazai Okmánytár 8. (szerk.: Nagy Imre) Bp., 1891.
- IVÁNYI 1941 Iványi Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei 1526–1541. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 9. (1941), 32–84. p.
- KALMÁR 1971 Kalmár János: Régi magyar fegyverek. Bp., 1971.
- KARÁCSON 1904 Karácson Imre: Török történetírók. Török-magyarokori történelmi emlékek. Második osztály: írók. III. Bp., 1904.
- KARÁCSONYI I., II. Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp., 1922–1924.
- Keramische Bodenfunde Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter – Neuzeit Wien.
- KOVÁCS 1984 Kovács Gyöngyi: Török kerámia Szolnokon. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 30–31. Szolnok, 1984.

- KOVÁCS 1986 Kovács József László: Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Az idősebb Stephan Gerlach naplója. Bp., 1986.
- KOZÁK 1966 Kozák Károly: A sümegi és a szigligeti vár XVII. század végi kerámiája. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5. (1966), 81–89. p.
- KUBINYI 1984 Kubinyi András: Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon. In: Történelmi Szemle 27. (1984) 4. sz. 636–643. p.
- KUBINYI – ALTMANN 1975 Kubinyi, András – Altmann, Julianna: Nepoznati zagrebacki biskup: Sigismund Vémeri (1500.) In: Bogoslovska Smotra 45/1 (1975), 127–138. p.
- LANE 1957 Lane, Arthur: Later Islamic Pottery. Persia, Syria, Egypt, Turkey. London, 1957.
- LÁZÁR 1986 Lázár Sarolta: Az egri vár törökkori magyar cserépedényei. In: Agria 22. (1986), 35–63. p.
- MAGYAR 2002 Magyar Károly: Török kori erődítések a budai vár déli részén. In: A hódoltság régészeti kutatása (szerk.: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi.) Opuscula Hungarica III. Bp., 2002. 59–70.p.
- Memoria rerum 1981. 1504–1566 Memoria rerum. Magyarország legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József). Bp., 1981.
- MITROVICEI 1982 Mitrovicéi Vratislav Vencel viszontagságai (ford.: Nagy Judit) Bratislava-Bp., 1982.
- NAGY 1964 Nagy Emese: A középkori Buda és Pest építészetének technikai és szervezeti kérdései I. In: Budapest Régiségei 21. (1964), 133–187. p.
- NAGY 1971 Nagy Lajos: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 18. (1971), 81–120. p.
- NÉMETHY 1878 Némethy Lajos: Török mecsetek Budán. Bp., 1878.
- PATAKI 1950 Pataki Vidor: A budai vár középkori helyrajza. In: Budapest Régiségei 15. (1950), 239–300. p.
- RÓZSA 1963 Rózsa György: Budapest régi látképei 1493–1800. Monumenta Historica Budapestinensia II. Bp., 1963.
- RUPP 1868 Rupp Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868.
- SCHMIDT – WORLEY 1992 Schmidt, Rainer – Worley, Brian Junior: North Cyprus. London, 1992.
- SRHI Schwandtner, J. G.: Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini I. Viennae, 1746.
- ŠULCOVÁ 1996 Šulcová, Jana: Klenoty uhorského kráľovského pokladu uložené na bratislavskom hrade a ich osud v roku 1527. In: Zborník Slovenského Národného Múzea 90. (1996).

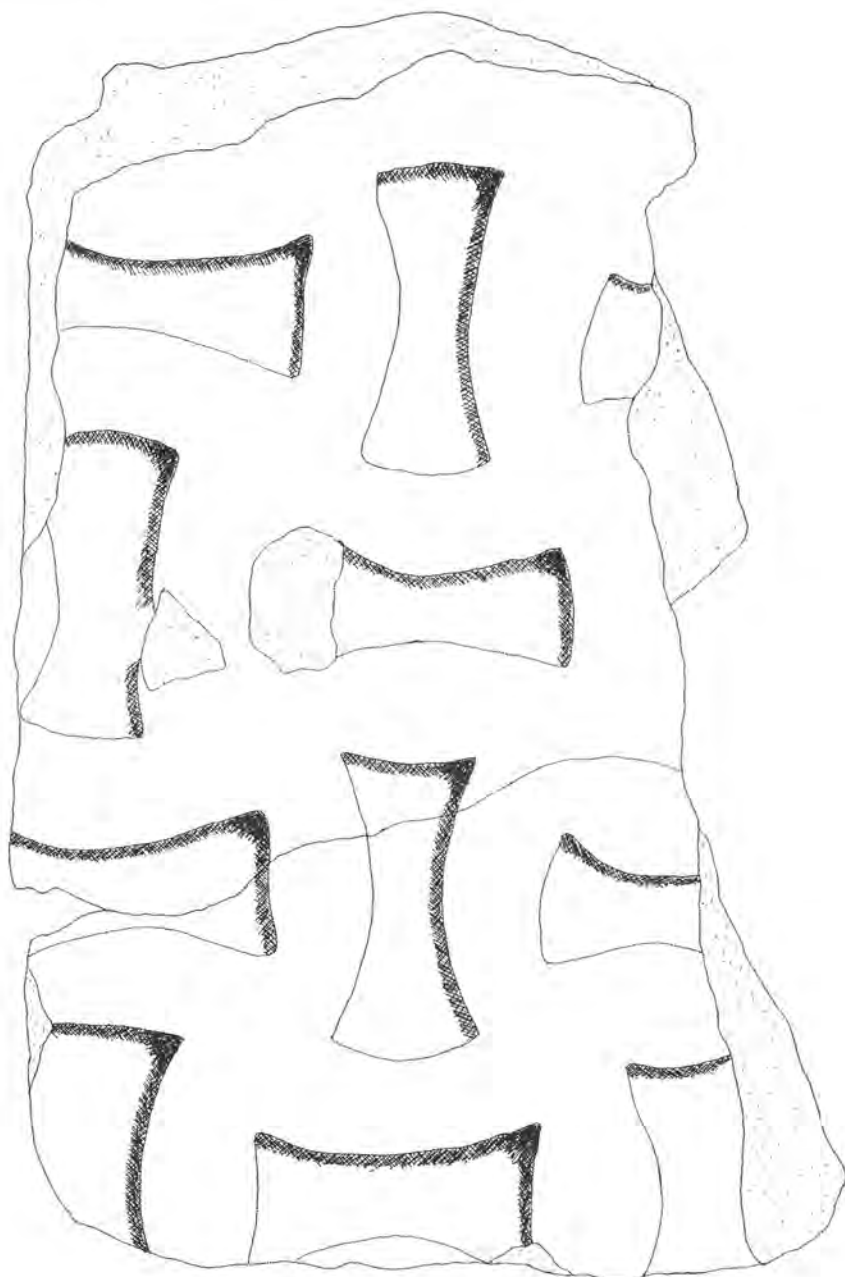
- TARDY 1984 Dernschwam, Hans: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. (közreadja: Tardy Lajos) Bp., 1984.
- THÚRY 1893 Thúry József: Török történetírók. Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. I. Bp., 1893.
- THÚRY 1896 Thúry József: Török történetírók. Török-magyarkori történelmi emlékek. Második osztály: írók. II. Bp., 1896.
- VELICS – KAMMERER 1886 Velics Antal – Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek I. (1543–1635.) Bp., 1886.
- VELICS – KAMMERER 1890 Velics Antal – Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek II. (1540–1639.) Bp., 1890.
- WEIDINGER – HORLER 1956 Weidinger György – Horler Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956), 29–31. p.

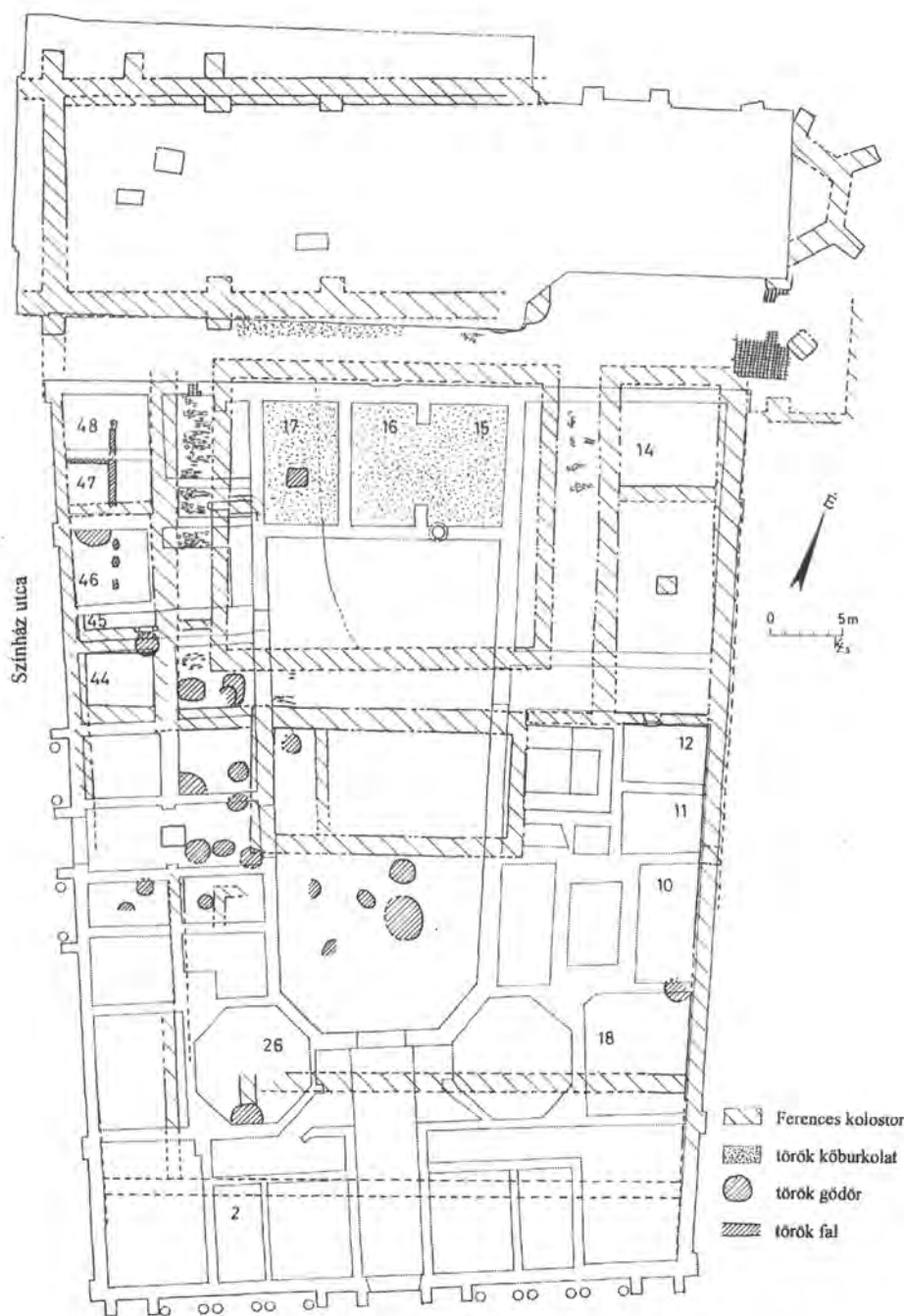
Sibmacher: Buda ostroma 1598–1602 körül

Dilich: Buda és Pest látképe, 1606

Török kori építészeti díszítő elem (rajz: Kovács Eszter)

*A ferences kolostor ásatási alaprajza a török kori objektumok kiemelésével
(A felmérést Kuczogi Zsuzsanna készítette)*

*Ásatás a Sándor-palota 47. helyiségében
(Fotó: Bakos Margit)*

*Ásatás a Sándor-palota 46. helyiségében
(Fotó: Bakos Margit)*

*Ásatás a Sándor-palota 48. helyiségében
(Fotó: Bakos Margit)*

*Ásatás a Sándor-palota 17. helyiségében
(Fotó: Bakos Margit)*

*Ásatás a Színház köz területén
(Fotó: Bakos Margit)*

The Franciscan Cloister in Buda Castle during the Turkish Period

The mediaeval Franciscan cloister consecrated to St. John stood in the place of the Sándor Palace and the Castle Theatre (1–2 Szent György Square and 1–3 Színház Street) in Budapest. Although the date of the founding of the cloister is unknown, it can be most likely linked with the town planning of King Béla II.

In 1555 the St. John church was undoubtedly used as a mosque. Its early naming is unknown; may have been established by a private person, and its expenses were probably covered by foundation funds. The further expanding and decorating of the mosque may have probably been carried out when the pasha moved from the seraglio standing on the bank of the Danube in the lower town to the castle in 1598. Since the mosque was preserved for the pashas personal use till 1686, it had to meet certain representation demands. It was then that the mosque was given the name „Pasha Jami”, or „Seraglio Jami” and a minaret was erected also. Sometime later the polygonal sanctuary of the building was demolished and it obtained a square termination (during the uncovering in the Sándor Palace a decorated stone fragment was found which might have been part of the minber). The courtyard of the cloister was paved on the turn of the 16th–17th centuries and was later repaved (the filling of the four-sided pit, dug in the courtyard, can be dated to the second half of the 16th century, the first paving can be found above it)

Of the cellars found in the cloister's western wing, the southern one was used (its filling was baroque); the northern cellar however was filled (it can be dated to the second half of the 16th century). Using up the main walls of the cloister a stiff clay floored room was created along with the demolishing of the medieval levels. The room was divided in two with a thin wall of northwest direction, raised almost dry on the stiff clay floor, both end of which terminated with secondarily pierced, carved stones, acquired from the cloister. A smaller wall of east-west direction divided the western side. Since much charcoal and many burnt pieces of wood were found in the waste layer of the building, it is probable, that the upper structure was made of wood.

According to archaeological finds the eastern and southern wings of the cloister were both used till the end of the era.

B. Perjés Judit – B. Kozocsa Ildikó

EGY TÖRÖK KORI AMULETT RESTAURÁLÁSA

Az elmúlt évek Szent György téri ásatásain olyan leletek is felszínre kerültek, amelyek a gyakorlott restaurátort is új feladatok elé állították.

Hazánk mérsékelt-szárazföldi éghajlata alatt a XVIII. századnál korábbi leletek között alig-alig találunk papírból készületeket. E korból származók sem magukban, hanem más anyagokkal összedolgozva maradtak meg (például a templom körüli temetők föld sírjaiból feltárt párták töltőanyagául és a művirág csokrok szírom és levélke díszítéseihez többek között papírt is felhasználtak).

A szerves anyagok közül a papír megy leghamarabb tönkre, ezt jelzi az is, hogy sem a korábbi¹, sem a jelenlegi², a restaurátori képzésben használt tankönyv nem foglalkozik a papír leletek kezelésének kérdésével. A talajban végbemenő bomlási folyamatok, a környezeti hatások a földben lévő tárgyakat másképpen rongálják, mint a föld felett lévőket. Tudjuk, hogy az oxigén, a nedvesség és a mikroorganizmusok jelenlétében minden szerves anyag egy meghatározott időn belül teljes mértékben lebomlik. Azt is tudjuk, hogy minden lelet egyedileg reagál ezekre a fizikai-kémiai-biológiai hatásokra. Ezért kivételes körülmények között, mint ezen esetben is, a papír viszonylag jó állapotban megmaradhat.

Az 1999. évi ásatáson előkerült lelet³ esetében is számba vettük a fennmaradását elősegítő és az azt gátló tényezőket. A fém tok egyik oldalán sérült volt, ezért kilátszódott belőle a tok belsejét kitöltő földes-barnás színű textil egy része. A törési felületek nem frissek, de hogy mikor keletkeztek, azt csak feltételezhetjük. A törmelékes gödörből⁴ török kori cserepek közül előkerült fém tok nem közvetlenül a földbe kerüléskor sérülhetett meg, hanem jóval később, a föld növekvő nyomása következtében. A törmelékes talaj oxigénben dúsabb, tehát gyorsítja a bomlási folyamatot. Ebben az esetben azonban, amíg a tok ép volt, a benne lévő textilt és a papír tekercset az védte mind a talajban levő levegőtől, mind a csapadék közvetlen romboló hatásától.

A feltárási konzerválás megkezdése előtt megröntgeneztettük⁵ a sérült tokot, hogy megtudjuk, mi van még benne. A vizsgálati képen annyit láthattunk, hogy egy vékony anyagból való tekercset tartalmaz, amit a látható szövet vett körül.

A tok sérült oldalánál, minden nehézség nélkül kiemeltük a föld-nyirkos állapotú, textilborítású, szorosan összetekert papírtekercset. A textilborítást óvatosan leszedtük,

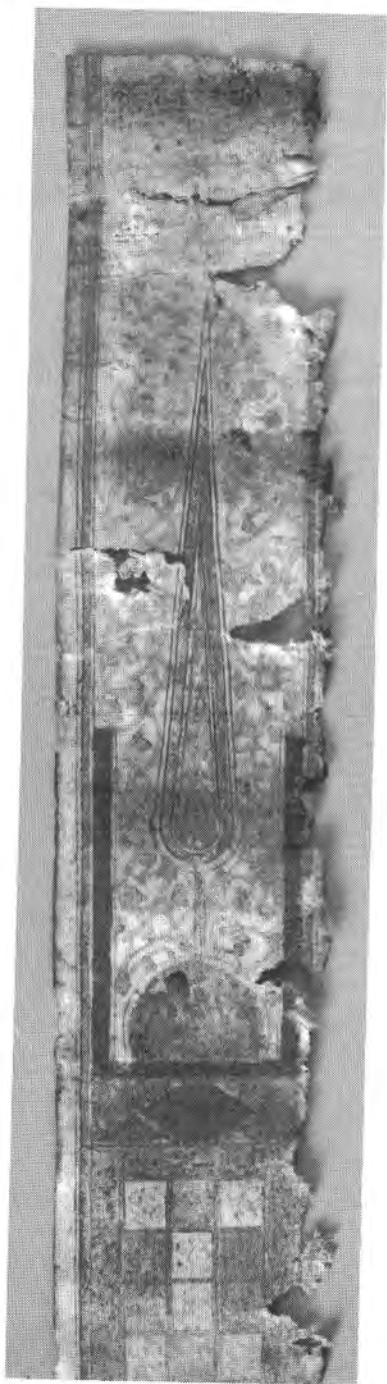
¹ Régészeti kézikönyv I. köt. Gyakorlati régészet (szerk.: BANNER János – LÁSZLÓ Gyula – ÉRI István – RADNÓTI Aladár). Bp., 1954. 443 p.

² CRONYN, Janey M.: Régészeti leletek konzerválásának alapjai (szerk. T. BALÁZSY Ágnes). Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1996. 280 p.

³ Bronz tokban szövet: ennyi látszódott a feltáráskor történt adatrögzítéskor.

⁴ A területet Magyar Károly ásatásvezető és Tóth Anikó régészek tárták fel. Ezúton köszönjük Magyar Károlynak cikkünk elkészítéséhez nyújtott támogatását.

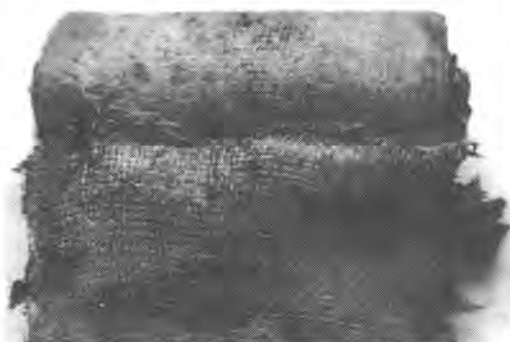
⁵ A röntgen fotókat Hutai Gábor, a Magyar Nemzeti Múzeum restaurátora készítette.

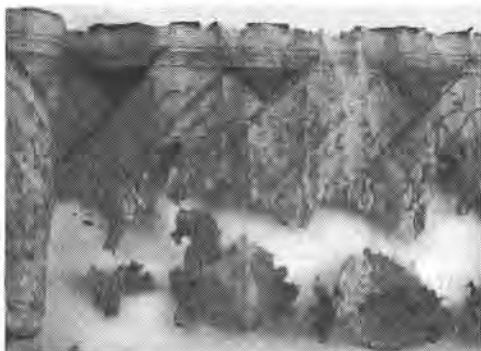
*A papirtekercs eleje
(fotó: Bakos Margit)*

*Kibontás közbeni részlet
(fotó: Bakos Margit)*

*A tekercs bontásának megkezdése
(fotó: B. Perjés Judit)*

*Egyre rosszabb állapotú részek bontás közben
(fotó: B. Perjés Judit)*

A kibontott vászon darab (fotó: Bakos Margit)

alatta a papír anyag szintén nyirkos volt – de nem vizes. A föld-szennyezett papír rostanyaga igen gyenge megtartású. Bontás közben kiderült, hogy három részből készítették⁶. A kör alakú végeket apró, törmeléken göbök formájában viszonylag vastag, fekete elszíneződés borította, amely a kibontás során a textil- és papírszéleken is több helyütt rajta maradt. Úgy tűnt, mintha a feltekeréssel befejeztével levédtek volna valamilyen anyaggal. Ez a fekete termék a vizsgálat eredménye szerint vasat, rezet, magnéziumot, alumíniumot, szilíciumot, foszfort, ként, klórt és kalciumot tartalmazott, azonban nem volt eldönthető, mi is az. Az anyag pontosítására röntgen-diffrakciós vizsgálatot javasoltak.⁷

A kis henger kibontása után, a papírkézirat anyagát és a festékeket is megvizsgáltattuk.⁸ A papíryanag mikroszkópi, morfológiai, kémiai vizsgálati eredményei azt mutatták, hogy a rost összetétel nem tartalmaz az európai papírkészítés anyagaitól eltérő elemeket. A minta anyaga len és kender rostokból áll, közepes és rövid, nem foszlatott rost részekből. Enyvezetlen, ecsettel, megfelelő sűrűségű festékekkel írtak rá.

⁶ A tekercs kibontását B. Perjés Judit kezdte meg, a munkálatokat B. Kozocsa Ildikó folytatta.

⁷ A vizsgálatokat Járó Márta vegyész (Magyar Nemzeti Múzeum) és Tóth Attila (MTA Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Kutató Intézet) végezték. Optikai mikroszkópos szemrevételezés után a mennyiségi elemösszetétel megállapítására elektronsugaras mikroanalízis (EDS) történt közvetlenül a minta felületén.

⁸ A papír anyagát Nemes Takách László vizsgálta, a festékanyagot Járó Márta értékelte ki EDS vizsgálati módszerrel.

Lehet, hogy enyvezett volt, de akkor a talajban történt lebomlás során az enyvező anyag kioldódott a papírból.

A papírkézirat díszítő vörös színét cinóber (higanyszulfid), a sötétszürkés-feketét korrodált ezüst (ezüst szulfid és ezüst-klorid keveréke), a ragyogó aranyat aranyfűt lemez adja. A szövegek korom tintával íródtak. (Feltevésünket alátámasztja, hogy nem oldódott sem víz, sem alkohol hatására.)

A vászon szövet kibontása után a papírtekerics kezdeti, viszonylag jó állapotú részét milliméterről milliméterre haladva, etilalkoholos oldattal ecsetelve bontottuk ki, majd 3%-os Klucel M (hidroxipropil-cellulóz) etilalkoholos oldatával folytattuk a munkát.⁹ Mivel a papíryanagban sem töltő-, sem enyvező anyag nem volt, a rostok erősen összetapadtak, filcesedtek, a kibontást csak nagyon lassan és óvatosan lehetett végezni vékony ecset és szike segítségével. A Klucel oldószere kissé nedvesített és szilárdságot is kölcsönzött a rostoknak, ugyanakkor nem oldotta a tintát és a festékeket. A kibontott kéziratról szakaszonként azonnal felvételt készítettünk, ez megkönnyítette a lebegő töredékek későbbi pontos elhelyezését.

A rögzítést átlátszó japán fátyolpapír darabkákkal végeztük 5%-os Klucel M oldatot használva ragasztóként, végül a gyenge megtartású kéziratarabokat ugyancsak 2–3%-os Klucel M alkoholos oldatával ecseteltük szilárdítás céljából. A kézirat harmadik szakasza volt a leghiányosabb. E legbelső csík lábzetából hiányzott a legtöbb, s ez volt a leggyengébb állapotban, feltehetően azért, mert ezt tekerték rá a legszorosabban arra az erősen korrodált vékony vas tűre, amelynek már csak néhány mm-es kis töredéke maradt meg. A korrózió szétmarta a papíryanagot.

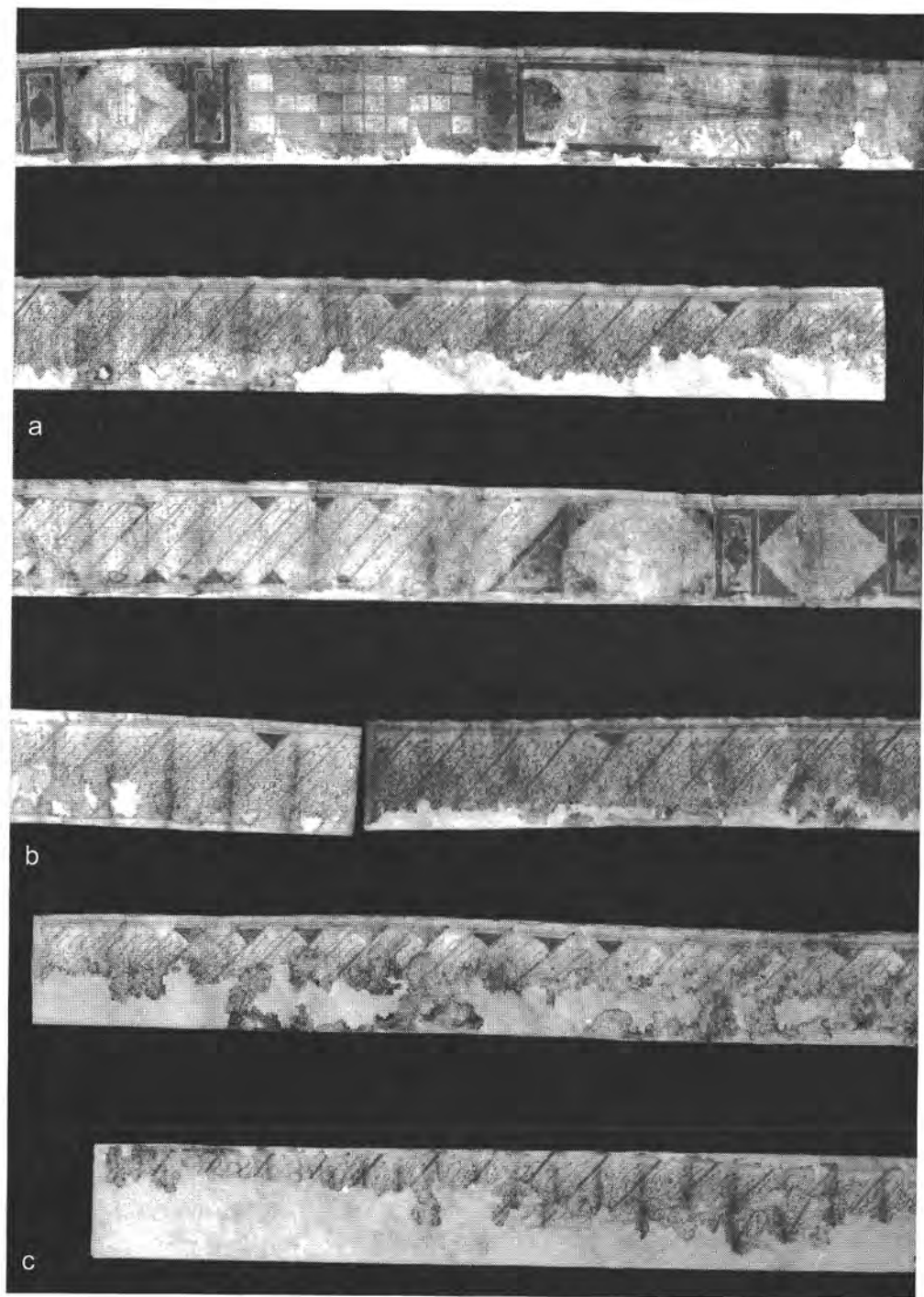
A kézirat hiányainak a kiegészítésére egy év elteltével került sor. Mivel a rectón és a versón is más-más szöveg van, a kiegészítést úgy kellett megoldani, hogy a szövegek mindkét oldalon láthatók maradjanak. A gyenge papíryanag megtámasztásáról – kasírozásáról – le kellett mondani, mert ezzel a módszerrel az olvashatósága csökkent volna. A kiegészítő papíryanag len és kender rostokból kézi öntéssel készült¹⁰, különböző vastagságban és színárnyalatban. A rostok színezése direkt színezéssel történt. A rostok len és kender összetétele azonos az eredeti papíréval, úgyszintén enyvezetlen, töltőanyagot nem tartalmaz, s a rostok őrlési foka is hasonló, átlagosan SR 35.¹¹

A papírhiányok kiegészítése átvilágítható üveglapon, a megfelelő színű papírok kiválasztása után a kézirat versóján, minimális átfedéssel készült. A rostok összeragasztására 5%-os Klucel M etilalkoholos oldatát, valamint ebbe kevert vízben és Klucelben oldott 0,5% mennyiségű Glutofixet (hidroxietil-metil-cellulózt) használtunk. Ez utóbbi kissé késlelteti a száradást és fokozza a tapadás erősségét. Száradás után a töredékek átmeneti rögzítésére szolgáló japán fátyolpapír csíkok leoldására került sor etilalkohollal. Préselés után a kiegészített kéziratarabokat utánenyvezéssel erősítettük meg, szintén 2%-os Klucel M etanol oldatával.

⁹ A szétbontott papír-csíkok mérete: teljes hossz – 1620 mm (1. csík – 840 mm, 2. csík – 420 mm, 3. csík – 360 mm); szélesség: 35–36 mm.

¹⁰ A Papíripari Kutató Intézet terméke.

¹¹ A papírpépből a kiegészítő anyag keverését és öntését Tóth Zsuzsanna restaurátor végezte.

A restaurált papirtekercs, a-c (fotó: Bakos Margit)

Restaurálás után a kézirat a további károsodás veszélye nélkül olvasható, kutatható és megfelelő környezetben kiállítható.¹²

A hatszögletű, sérült, fém tok¹³ kúpos végződéseinek egyikét talán összeforrasztották a hosszúkás alakú testtel, majd belehelyezték a textilbe burkolt papírtekercset. A másik végénél még egy vékony ezüst lemezt is behajlítottak a tokba a jobb záródás biztosítására. A külön álló töredéken maradt meg két kis fülecske, amely a nyakba akasztását tette lehetővé. A hiányzó harmadik fület pótolni kellett.

A tok felszínét szürkés-zöldes korrózió réteg borította. A mechanikus tisztítás során is megmaradt ez a színösszetétel, amely ónozott bronzra utal. A töredékek helyre ragasztása és a hiány pótlása oxid festékekkel színezett epoxi gyantával történt.¹⁴

A vászon darabka,¹⁵ amely a tok sérülése következtében erősen bepiszkolódott, a tok korróziója is szennyezte, széleit – a papírtekercs szélén is tapasztalt – kis fekete göbös maradványok csúfították. Vizesen kellett tisztítanunk ahhoz, hogy a földes szennyeződést eltávolítsuk belőle. Kezdeti szakasza igen töredékes, hiányos volt. Az egybefüggő, nagyobbik darab közepén három betű (?) nyomai maradtak meg. A tisztítás megkezdése előtt ezeket levédtük, nehogy a tisztítás során eltűnjenek.¹⁶ A tisztítás és az üveglapon, szobahőmérsékleten való szárítás után a darabokat kreplin alátámasztással, varrókonzerválással egymás mellé rögzítettük.

A tok, a textília, a papírtekercs ma már alig sejtetik a fantasztikus látványt és azt az érzést, amelyet e leletegyüttes megmentésének lehetősége váltott ki a helyreállítását végző restaurátorokból.¹⁷

Hasonló darabok ismertek a Szent István Király Múzeum állandó régészeti kiállításából és az egi Dobó István Múzeumból, s e három darab összehasonlító vizsgálata pontosíthatná eddigi feltételezéseinket.

¹² Maximális világítási érték: 60 lux; környezeti hőmérséklet: 20 °C; RH 50%.

¹³ A fém anyagának műszeres vizsgálatára ez idáig nem került sor.

¹⁴ Uverapid két komponensű, 20 perces epoxi műgyanta ragasztó.

¹⁵ Mérete: 220 mm×40 mm; enyhén Z sodratú lencérna; szövetsűrűség: 17–19/15–16 cm².

¹⁶ A levédés ecsetes ráírással, Regnal /Polivinil-butiro-acetál/ 3%-os alkoholos oldatával történt.

¹⁷ A papírtekercset B.Kozocsa Ildikó, a tokot és a textilt B. Perjés Judit restaurálta.

The Conservation of an Amulet from the Turkish Period

The excavations carried out on Szent György Square in the past few years brought to light which meant a new challenge even for the most experienced restorers. There have been hardly any paper-based finds from before the 18th century due to the temperate, continental climate of Hungary. Even those from that period are not single finds but they were mixed with other materials. We considered all the factors that have contributed to or hindered the survival of the finds from the excavations in 1999. The metal case was damaged on one side leaving the earthy brownish fabric used to fill the interior of the case visible. The brittles are not recent, there are only guesses about the date of its origin. The damaged case was radiographed before the preliminary conservation process. After the textile covering was delicately peeled off the paper underneath was moist but not wet. During the undoing three different parts were discovered. Probably the paper was coated with a certain kind of material to protect it after it had been reeled up. This black substance turned out to be a mixture of iron, copper, magnesium, aluminium, silicon, phosphorus, sulphur, chlorine and calcium. After the opening of the small cylinder the material of the paper manuscript and the dyes could be investigated. The sample was made of harl and flax fibres, medium and short, unsized, unshredded fibres. The ornamental colours of the manuscript are the bright red vermillion (mercuric sulphide), the dark greyish black corroded silver (a mixture of silver sulphide and silver chloride), and the bright gold (gold-foil). The text was written in lamp-black ink. The linen cloth and those parts of the scroll which were in good condition were unfolded millimetre by millimetre, applying a solution of ethanol, then a 3% solution of Klucel M (hydroxi-propil-cellulose) and ethanol. The fixation was carried out with slips of transparent Japanese gauze paper using a 3% solution of Klucel M as glue. The missing parts of the manuscript were completed a year later, and it was necessary to leave both sides of the text visible. The paper used to complete the find was made of hemp and flax fibres, hand-cast in different shades and thickness. The fibres were dyed directly. The completion of the missing paper was carried out on a glass sheet with glow-through lamps on the verso of the manuscript with a minimal superimposition after the careful choice of suitably coloured paper. The fibres were pasted together with a 5% solution of Klucel M, ethanol and 0.5% of Glutofix (hydroxi-ethyl-methyl-cellulose) solved and mixed in water and Klucel. After the pressing the completed manuscript was fastened with another gluing up using a 2% Klucel M-ethanol solution. One of the conical tips of the damaged hexagonal metal case had probably been soldered to the body, then the fabric-coated scroll was placed into the case. At the other end there was a silver foil bent into the case to make it tighter. Two little lugs were found on the separate fragment which made it easier to carry the case round the neck. The third, missing lug had to be replaced. The fragments were assembled and completed with epoxy resin mastic dyed with oxide. The pieces of linen were cleaned, dried on a glass sheet at room temperature, and as they were in pieces, they were sewn together on a creplin base.

Szilárdfy Zoltán

MEDITÁCIÓS KÉPEK A BUDAVÁRI KLARISSZÁK HAGYATÉKÁBÓL

A klarisszáktól ránk maradt képző- és iparművészeti emlékekből e tanulmány csupán két oltárképre, s egy unikális olajfestményre szorítkozik. Ezek többretű tematikájukkal, „képrejtvény” jellegüknél fogva szemlélődésre indítanak, szokatlan kompozíciójuk pedig a spekulatív meditáció vizuális igényét ébresztik a nézőben.

Pozsonyból 1714-ben a budai Várba költöztek a nagy múltú óbudai klarisszák jogutódai, akik a legnevezetesebb magyar nemesi családok leszármazottjaiként arisztokratikus kultúrájukkal arra törekedtek, hogy szerzetesi eszményüket Szent Ferenc második rendjében örökölt lelkeségükkel megvalósítsák, esztétikai érzékükkel pedig saját környezetüket és mindazokat megörvendeztessék, akik számítanak jó kvalitású kézi munkáikra, melyekről már a korábbi századokban is nevezetesek voltak. A XVII. és XVIII. század barokk és rokokó díszítő kedve számos alkalmat nyújtott tehetségük sikeres kifejtésére.

Klasterük csinos templomukkal együtt – miután 1748-ban felépült – az Immaculata tiszteletére szenteltetett föl, s ebben az új templomban már állt Jézus Szíve tiszteletére oltár, majd 1756-ban arról értesülünk, hogy a nyolc év alatt mindinkább gazdagon kiképzett szentegyházban az Olajfák hegyén imádkozó Krisztusnak is van már oltárképe.

Amikor II. József 1782-ben feloszlatta a klarissza rendet, a kolostor szépséges berendezése árverés során szerteszét szóródott. Szerencsére az oltárok, képek jelentős része a piliscsabai birtokukon akkortájt épült új plébániatemplomba került. Itt maradt fenn az a tematikájában egészen egyedi oltárkép, melyet ikonográfiai különlegessége miatt érdemes bemutatni azzal a másik oltárképpel együtt, amely Szűz Mária Szeplőtelen Szívét ábrázolja.

Ma már kétséget kizáróan eldönthetetlen, hogy ez a kompozíció az 1748-ban feljegyzett első három oltárkép egyikével, avagy a később felsoroltak közül az agonizáló Krisztus ábrázolásával lenne azonos, ugyanis ezen a képen mind Jézus Szentséges Szíve, mind pedig az Olajfák hegyén vérrel verítékező Megváltó alakja megtalálható. A többretű kompozíció kivitelezése minden bizonnyal még a XVII. század végén Budán letelepedett skóciai származású festő, Falkoner György leányának, Anna Erzsébetnek (1714–1790) tulajdonítható, aki „... a kép Irásban való Tudományáért vétetődött be ingyen” a szerzetbe, ahol mint Zsófia nővér működött. Az újonnan épült kolostortemplom belső festési munkáiból részt vállalt, valamint egy másik művészeti területen, a sok türelmet igénylő pergamen miniatűrök, szentképek festésében is jeleskedett.

Az oltárkép ikonográfiáján a klarissza meditatív lelkület tükröződik, ezért értelmezését azokból az egykorú irodalmi forrásukból kíséreljük meg, melyeket maga a festő és a szerzet többi tagja egyaránt ismerhetett.

*Falkoner Anna Erzsébet Zsófia: A vérrel verítékező Krisztus az engesztelés tükkörképe, 1748
(oltárkép a piliscsabai plébániatemplomban)*

*Falkoner Anna Erzsébet Zsófia: Szűz Mária Szeplőtelen Szívének allegóriája angyalok körében, 1748
(oltárkép a pilisecsabai plébániatemplomban)*

A főtéma a vérrel verítékező Krisztus, akit halálfélelmében a vigasztalás anyaga ölel át. A Lukács Evangéliumból (22,43–44) merített mozzanat formai megoldásában a XVIII. század első felének két bécsi géniuszára vezethető vissza: Georg Raphael Donner (1693–1741) és Paul Troger (1698–1762) széles körben kisugárzó művészetére. Donner a pozsonyi dóm Alamizsnás Szent János kápolnája számára készített bronz reliefjén jeleníti meg a teljesen elalélt Üdvözítő alakját, amint átöleli az angyal. Barátja, Troger a Belvedere képtárban lévő olajfestményén hasonló módon vitte vászonra a témát, mely szinte szentimentális drámaisággal hat a szemlélőre. A kitűnő augsburgi festő és grafikus, Gottfried Bernhard Göz (1708–1774) leheletszerű, finom rézmetszetén ugyancsak ilyen típusú kompozícióban mutatja be az Olajfák hegyi jelenetet.

A középkor látomásirodalma még az ókori apokrifekből táplálkozott. Annak legteljesebb summázatát a Martin von Cochen Jézus és Mária életét összegző népkönyvének hazai átköltéséből idézem, amelyet a szintén Szent Klára szerzetéből való báró Ujfalusi Judit (1676–1738) *Makula nélkül való Tükör* címen 1712-ben a nagyszombati Jezsuita Akadémia nyomdájában jelentetett meg. Ebben ez olvasható: „Oh Ádám fiai, leányi rémüllyetek meg: Imé a mi Üdvözítünk bűneinkért ily nagy szorongatást szenved, imé kilencen hét ezer háromszáz, s öt véres veríték csöppet verítékezik.” Föltűnő a képen Krisztus vérvörös ruházata, melynek értelmezését ugyancsak a már idézett meditáció érzékelteti: „... az édes JESUS, hogy az ő sz. fejét a földről fel nem emelhetette, hanem maga véreben meg-ázva a földön fekütt, és az alsó köntöse annyira megázot, hogy semmi száraz nem volt benne”. Az oltárkép vörös tónusát csak fokozzák a kép alján a Purgatórium lángjai, benne a szokásos „Tria Anima” helyett öt szenvedő figura látszik, utalván Jézus öt szent sebére. Mintha a XVIII. század egyik legnépszerűbb imádságos könyvének, gróf Sigray Erzsébet Róza klarissza apátnő Pozsonyban kiadott *Jó Illatú Rosáskertjének* szavai ihlették volna a művészt: „A te rósa Színű Szent Véred szállyon-le, a mely őket élessze nehéz kínokban”, továbbá „... a te drágalátos Szent Véredért mellyet te a Szent Olaj hegyén nagy bőven ki-ontottál, szabadicsd-ki a te meg-hólt hivednek lelkeit, a Purgatóriumnak rettenetes szörnyű tüzének kinnyából: s kiváltképpen azt a lelket a mellyről soha senki meg nem emlékezik”. A tisztítótűz ábrázolásának kettős aktualitása van. Egyrészt idézi a franciskánus lelkiség Poziuncula-kultuszát, bűcsúszerzési jámbor gyakorlatát a szenvedő lelkek javára, másrészt pedig hitvédelmi jelentőségű, ugyanis a döbbenetes látvány erejével cáfolta a hitújítókat, akik tagadták a tisztítótűz létét. A tridenti zsinat után ez a téma a középkorban annyira népszerű pokoltornác-ábrázolás örökébe lépett.

A Krisztust átölelő angyalt a *Makula nélkül való Tükör* meg is nevezi, méghozzá Mihály arkangyalnak tartja, aki „alá-jöve... szép iffiu képében és látván az ő Urát, Istenét olly nyomorultul, megrettene rajta, és mondá: Üdvöz légy JESUS, ... oh erős Istenség, modd-meg mit jegyez ez véres veríték?... oh szerelmes Uram JESUS ne szomorkodgyál... Emlékezzél meg mennyi sok ezer lelkek fognak utánnad azon pohárbul innya, és kedvedért életüket le-teszik... az Angyal azért nagy tisztelettel fel-emeli a földről, és a véres verítéket le-törlötte, de vigasztalta, erősítette, és minden tehetségével szolgált néki, az után fel-méne mennyekbe.” A Krisztus jobb vállán látni az angyal kezében a verítéket letörlő kendőt.

Apparuit illi Angelus de Cælo confortans
eum. Luc. 22. v. 43.

Circumdede runt me Dolores mortis
Pf. 17. v. 6.

*Gottfried Bernhard Göz: Az Olajfák hegyén vérrel veritékező Krisztus
Rézmetszet, 1750 körül (a szerző gyűjteményében)*

Az angyal vigasza a meditáló lelket engesztelésre indítja, s az érzékletesen leírt Olajfák hegyi jelenet után maga az Üdvözítő szólal meg: „Te-is vigasztalhatz, ha akarod, és olly kedvessen veszem tüled, mint akkor az Angyaltúl vettem.”

A középkor végi devotio moderna sajátossága az értünk szenvedett Istenemberrel való compassio, a teljesen együttérző szolidaritás vállalása. Az engesztelés jámbor gyakorlata, amely különösen a Jézus Szíve tiszteletben öltött formát, teológiailag csupán a halálfélelemben vigasztalást nyert Krisztus misztériumában értelmezhető. Ugyanis a megdicsőült Üdvözítő mennyei boldogságához semmiféle engesztelő gyakorlattal hozzátenni nem lehet. Kín-szenvedése során istensége szerint Ő előre látta a világ végezetéig az emberiség minden gonoszságát, melyet ártatlan báránként magára vállalva végtelen szomorúság, lelki gyötrellem borult rá olyannyira, hogy veríték és izzadság helyett a szenvedés vért sajtolta ki belőle. De ezt követően az égi vigasz üdítő kelyhéből izlelte mindazt az odaadó együttérző szeretetet, melyet a történelem végéig követőinek engesztelő szíve nyújt majd neki. Így tehát minden emberi engesztelés és jóvátétel kizárólag csak nagycsüörtök éjszakájának illatos légkörében, ezüstös fényében értelmezhető, amennyiben az engesztelő szeretet megnyilvánulásai évezredekkel áthidalva visszahatnak az Olajfák hegyi eseményre, beváltva, realizálva azt a vigaszt, mely végül is Jézust hősiessé fölbátorította az önként vállalt megváltó halálra.

A festmény homlokterében Jézus Szívének a pozsonyi orsolyitáknál tisztelt kegyképét ismertem fel, mely valójában egy festett dombormű, amit gróf Sigray Borbála úrhölgy hálából ajándékozott még 1710-ben a nővéreknek. Tulajdonképpen az egykori Koronázó Város Szent Szív kultuszának ez a kegytárgy volt a „gyűjtőpontja”, számos rézmetszet is készült róla.¹ Nyilván a Pozsonyból Budára költözött klarissza apácák Jézus Szíve áhitatát a pozsonyi emlékek határozták meg, amikor az ottani orsolyák körében megalakult társulat után harminc évvel, 1742. december 21-én Budán a várbeli klarisszák is megalapították kolostorukban az Üdvözítő Szíve Testvérületét.² Figyelemre méltó, hogy társulati könyvük címlapját a Szentséges Szív képével éppen Falkoner Zsófia nővér akvarellje díszíti. Az a vörös lángtenger, mely félkörben övezi az angyalok által felmagasztalt Irgalmas Szívet, mintegy kioltani hivatott a kép alján látható Gyötrelmek Tüzét.

A Getsemáne-kert zöld pázsitján mintha a szent veríték nyomait is láthatnánk, amit már a keresztény ókortól kezdve a heliotrop, vagyis a vérjáspis kőben vélték felfedezni, ezért készítettek ékszereket belőle, melyek apotropaiikus jellegét Krisztus drága vére motiválta.

Mária sírja az Olajfák hegyének közelében található, amint Pécsváradi Gábor obszerváns ferences 1517-ben jeruzsálemi zarándoklatáról szóló Itineráriumában feljegyezte: „... van egy tágas barlang Szent Joahim és Anna kertjében, azért járt oda az Úr hűségesen imádkozni, mivel az nagyapjának és nagyanyjának kertje volt...” továbbá arról a hagyományról is értesít, mely szerint: „Maga a Boldogságos Szűz Mária is fia halála után gyakran kereste föl a hegyet; mind a mai napig mutogatják a helyet a hegy oldalán, ahol elfáradt, és megpihent.”

¹ SZILÁRDFY 2001. 235–248. p.

² SCHWARCZ 2001. 148–150. p.

A felsorolt adatok fényénél értelmezhető az oltárképen a Krisztussal szemben térdelő Fájdalmas Szűzanya alakja. A keresztény ikonográfiában jóformán ismeretlen együttes művészi megjelenítése egy olyan misztikus mélységű szemlélődést jelenít meg, melyről csupán némi rész-előképek tájékoztatnak. (Gyűjteményemben megvan mindkét változat, G.B. Göz augsburgi metszete, akinél a téma először tűnik fel, s az ő nyomán a Joseph Kollanetz által készített rézmetszetű kép is, melyen a Purgatóriumban szenvedő lelkekért esedező Szűz Mária a Szentháromság előtt térdel, Szent Fia szívsebéből pedig vérsugár enyhíti a szegény lelkek kínját. Az ilyen ábrázolások segíthették Falkoner nővért az egyedi kompozíció szerkesztésében.)

Gottfried Bernhard Göz: Szűz Mária közbenjárása a Purgatóriumban szenvedő lelkekért
Rézmetszet, 1765 (a szerző gyűjteményében)

Az Olajfák hegyi Krisztussal együtt ábrázolt Szűzanya kompozíciója a salzburgi bencések reprezentatív Mária-kongregációs termében látható, ugyanott, ahol a rózsafüzér tizenöt titkát bemutató olajfestmények közül a fájdalmas olvasó első misztériuma. Az utrechti származású Adriaen Bloemaert-ot (1609 után–1666) nyilván a rózsafüzér magánáhítata bátorította az apokrif mozzanat művészi megjelenítésére. Érdekes módon a Getsemáne-kert jelenet a háttérrel képezi, míg a kép domináns szereplői: az elalélt Szent Szűz, akit Krisztushoz hasonlóan angyalok vigasztalnak. Nem valószínű, hogy az 1637 körül készült manierista remekművet Falkoner Zsófia ismerte, de annyi bizonyos, hogy mindkét alkotás irodalmi forrása közös: Bloemaertnál Martin von Cochen műve, Zsófia nővérnél pedig Ujfalusi Judit könyve.

*Adriaen Bloemaert: A fájdalmas rózsafüzér első titka, 1637
(Aula Academica Benediktinerstift, Salzburg)*

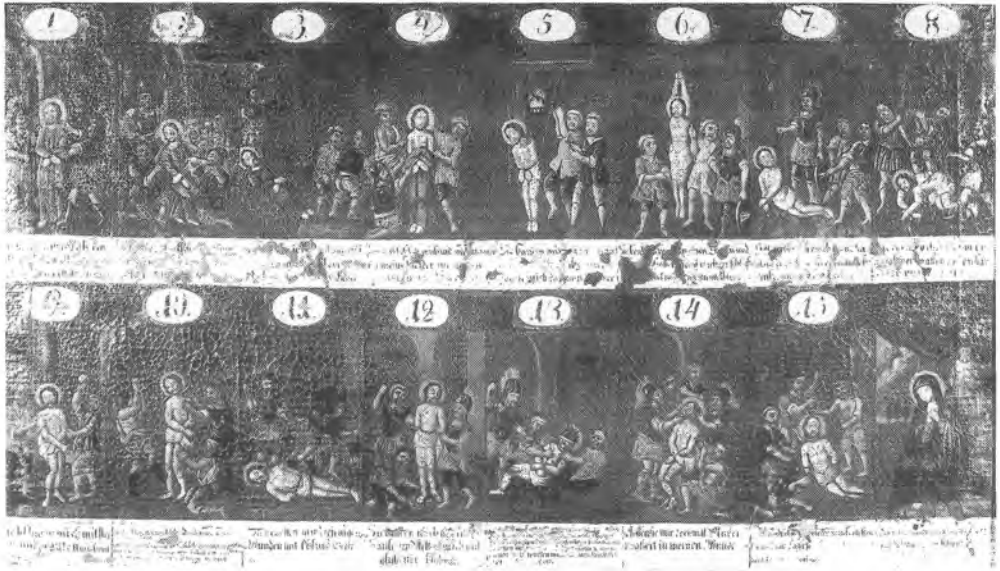
A Piliscsabán látható másik oltárkép, amely eredetileg a Jézus Szíve oltárral szemben állhatott, Szűz Mária Szeplőtelen Szívének allegóriája. Az egészen sajátos kompozíció a mariológia szabályai szerint felépített rétegeivel valóban meditációra serkent. Az égi szférában a Szentháromságot jelentő ragyogó háromszög az isteni Gondviselés szemével, alatta Mária nevének monogramja, majd a kép közepén a rózsakoszorús, lángoló szív a fájdalom törével szintén fénysugarakkal övezve. Mária monogramja fölé egy angyal koronát emel, vele szemben a másik, a Máriára utaló (a hagyomány szerint a sírjában megtalált) rózsákat tartja. Középen tömjénező angyalt látunk, a másik oldalon a zarándok ruhás angyal itt az őrző angyalra utalhat. Szűz Mária alatt a négy arkangyal hódol, Szent Mihály kezében a lángpallossal, Gábrriel a liliomszállal, Uriás tartja a holdsarlót – emlékeztetve a Szent Szűz kozmikus jelentőségére, Rafael pedig a kis Tóbiást oltalmazza, aki ezen a festményen már kontaminálódik az őrangyal szerepkörével. Mivel Pozsonyban létezett Mária Szeplőtelen Szívének Társulata, s feltehetően annak tagjai közül többen lehettek a Budára költözött klarisszák közösségéből is, akik a kultuszt megörökölve áhitatgyakorlatokkal azt lelkiségükben melenggették, számukra jelentőségteljes volt a Mária Szíve-oltár felállítása.³

1782-ben II. József szerzetesrendeket feloszlató intézkedése a klarissza monostorokat is megszüntette. Ennek során ingóságai szétszóródtak. Részint árverés útján értékesítették kegytárgyaikat, részint pedig az apácák magukkal vitték hitbuzgalmi eszközként a sokszor művészi minőségű tárgyaikat, melyek egyúttal kedves, de a szétosztás miatt keserű emlékül is szolgáltak. Ezekben a vészterhes napokban talált menedéket rokonánál, Dobrowolny Miklós egri kanonoknál Kuthy Klára utolsó pesti klarissza apátnő. Az ő hagyatékából kerülhetett az egri ferencesekhez Magdalena Beutler (†1458) freiburgi klarissza apáca képmása, a háttérben Krisztus szenvedésének miniatűr jeleneteivel. Az olajfestmény egykorú, még a XVIII. század elejére datálható másodpéldányát a budai Erzsébet-apácák Fő utcai kolostorában láttam, a klarissza rend feloszlása után került oda a budavári kolostor számos más kegytárgyával együtt. Az Erzsébet-apácák jámborságát a klarisszákéhoz hasonlóan Assisi Szent Ferenc lelkisége határozta meg, s így ájtatosságait is szívesen átvették és gyakorolták. Egy ilyen meditatív ájtatosság szemléltető eszközének tekintem azt a vászonra festett olajképet, amely nyilvánvalóan a budai klarisszák hagyatéka Szent Erzsébet betegápoló leányainál (akiktől munkadíj fejében származott magángyűjteményembe).

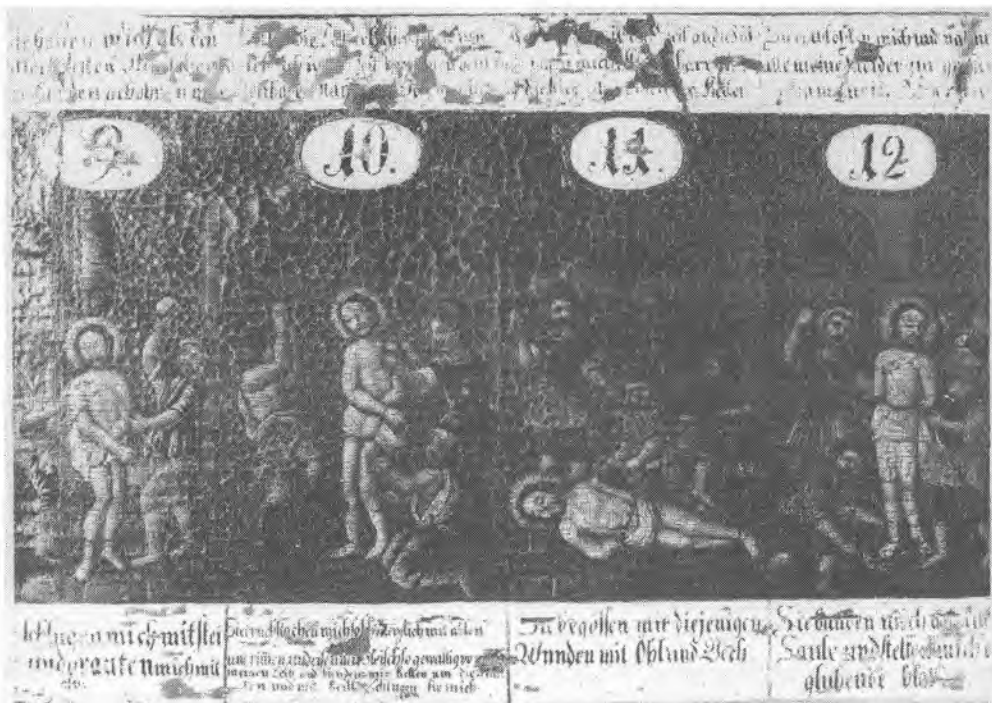
A privát devóció és népi vallásosság ezen páratlan kultusztörténeti és kulturhistóriai jelentőségű darabján a Pozsonyból Budára települt, amatőr művészkedésben járatos klarissza apácák egyike 15 ábrával illusztrálta rendtárs elődjüknek, Magdalena Beutlernek misztikus látomássorát, melyben Krisztus ismeretlen, titkos szenvedéseit jelenítette meg a korabeli kínzókamrák tortúráival.

A képsort Szent Brigitta látomása értelmében a Fájdalmas Anya ülő alakja zárja, aki, mint szemtanúja a történeteknek, Szent Fia gyötrelmei tőprengve elmélkedik. (A jelenetek alá írt szöveg egyezik annak a ritkaságnak tekinthető kisnyomtatványnak a szövegével, melynek egy példányát a jeles soproni művész, id. Storno Ferenc hagyatékából unokájától, Storno Gábortól kaptam meg.)

³ SCHOEN 1943. 8. p.

*Ismeretlen magyarországi szerzetes festő: Krisztus titkos szenvedései, 1700 körül
(a szerző gyűjteményében)*

Magát a festményt azért illetem a páratlan jelzővel, mivel a Krisztus titkos szenvedéseivel foglalkozó szakirodalomban eddig még a témának ilyen jellegű szinopszisára nem találtam. Idős, ma már nem élő budai Erzsébet-apácától hallottam, hogy a rend működése idején nagycsüörtőkről nagypéntekre virradólag közösségükben mindig megtartották a klarissza Magdolna nővér ájtatosságát, melyet számukra ez a régi festmény jelenített meg. A többalakos drámai jelenetek egy-egy olyan Krisztus-típusra redukálódtak, melyek a csoportképből önállósulva meghatározó szerepet tölthettek be, különösen a népi vallásosság szakrális művészetében.

A tizenöt titkos szenvedés egykorú leírását gyűjteményemben őrzöm. A közölt olajfestmény jelenetei alá írt német szöveg fordítása az alábbiakban olvasható.

„Ezeket a börtön-titkokat, melyeket már régóta tiszteltek a királyi kisvárosban Prágában Szent Vencelnél többször újolag is renoválták és most is tisztelik őket. Tizenöt titkos szenvedés és fájdalom, ahogy azt Jézus Krisztus az ember, a Szent Klára rendjéből való kegyes és istenszerető Mária Magdolnának, aki Rómában nagy szentségben élt és üdvözülten meghalt, élő szóval kinyilvánította.

A nővér áhította, hogy Krisztustól, az ő szent szenvedéséről valamit megtudjon. Akkor Krisztus megjelent neki és fölfedte titkos szenvedéseit és fájdalmait, ahogy azt ő a megfeszítés előtti utolsó éjszakán elszenvedte és így szólt hozzá: Kedves Nővér! Aki ebből a tizenöt titkos szenvedésből naponta egyet nekem áldoz és az imádságot áhítattal végzi, azt az utolsó ítélet napján az örök boldogsággal fogom megjutalmazni.

Krisztus mondá neki: A zsidók a legrosszabb embernek tartottak, aki akkor a földön élt.

1. Megkötözték lábaimat kötéllel, és levonszoltak a lépcsőn egy sötét, bűzös tömlőbe.
2. Megfosztottak engem minden ruhától, ó tiszta szívemnek mily szégyen, és irgalmatlanul hegyes vasakkal döfködték szent testemet.
3. Megkötözték testemet kötéllel, s vonszolták föl-alá a börtön földjén.
4. Kikötöttek egy gerendához és hagytak engem lógni, míg le nem estem, a nagy fájdalomtól véres könnyet hullattam.
5. Egy cölöphöz kötöttek engem, átszurkálták egész testem mindenféle fegyverekkel, hegyes szögekkel és kövekkel, és iszonytatóan megégették parázzsal és fáklyákkal.
6. Átszúrták testemet árákkal és nyársakkal, és letépték rólam bőrömet és husomat.
7. Egy cölöphöz kötöttek engem, és izzó vasra állítottak.
8. Bekötözték szemeimet a legszennesebb kendővel és megkoronáztak tüzes koronával.
9. Egy hegyes szögekkel kivert székre ültettek, mely mély sebeket ejtett testemen.
10. Sebeimbe folyékony ólmot és szurkot öntöttek, azután lelöktek a székről.
11. Kitépett szakállam sebeibe szögeket és csiptetőket szurkáltak, legnagyobb kinszenvedéseimre és szégyenemre.
12. Egy keresztre taszítottak engem, olyan erősen és szorosan hozzákötözték, hogy alig lélegezhettem.

13. Leszorították szent fejemet a földre, egyikük lábával mellkasomon állt, általszúrták nyelvemet, koronám egyik hegyes tövisével.
14. Szájamba förtelmes mocskot öntöttek.
15. Gyalázkodóan beszéltek rólam, összekötötték hátul kezemet, majd kivezettek a tömlőcből és vesszővel hajtottak, mint egy barmot.

Ezután így szólt Krisztus hozzá: Kedves Nővérem! Azt kívánom, hogy ezt a tizenöt szenvedést másoknak is meséld el...⁴

A látomások már többször idézett barokk szövegeknyvének egyetlen fametszetű illusztrációján I.M. monogramista mester egy síró angyal társaságában, a börtönben hármass bilincsbe (Dreikant) vert ülő Krisztust mutatja be. Ezt az ábrázolást, amely a dél-német és osztrák népművészet máig fennmaradt megannyi kegytárgyát ihlette, hazánkban ikonográfiai raritásként a fertőszéplaki kálváriakompozíció egyik kőszobrán örökítették meg. Irodalmi gyökerét W. Larson Augsburgban 1709-ben *Theatrum dolorum JESU Christi Dei hominis* című hitbuzgalmi könyvében találjuk. Itt arról történik említés, hogy a talmudi hagyomány szerint a Krisztust elítélő főpapok és farizeusok Őt varázslónak tartva, fogdájukban láncokkal úgy összekötötték, hogy emiatt sem állni, sem ülni nem tudott. Ez a Dreikantnak nevezett kínzószerszám a XVII. században még használatban volt, és a büntetőjogi gyakorlat szabályozta a lekötözés módját is.⁵ Különbösen a titkos szenvedések jeleneinek embertelen tortúráit már a középkori eredetű budai joggyakorlat is érvényesítette, amely a Mária Terézia -kori büntető törvénykönyvében is éreztette hatását, kiváltképp a kínvallatások során (torturalia examina), amikor a gyötrelmek fokozására a különböző kötélszorítóktól, a gúzsbakötéstől, de még a borzalmas spanyol csizma alkalmazásától sem riadtak vissza.⁶

Az itt közölt fametszet egy ma már nem létező müncheni kegyképről készült, melyet az egykori Gruftkirchében tiszteltek⁷. A síró angyal szalagiratán ez olvasható: „A föltámadáskor az igazságra fény derül”, vagyis az utolsó ítéletkor fog bebizonyosodni, hogy Jézusnak kik okoztak annyi borzalmas szenvedést.

Krisztus titkos szenvedéseinek epikus eseményekből fűzött sora a gyűjteményemben őrzött festményen több olyan közkedvelté vált ikonográfiai típusra utal, amelyek ezekből kegyképpé redukálódtak. A legismertebb példa az apokrif mozzanatok közül a Rastchristus, vagyis Pihenő, illetve Búsuló Krisztus, akinek épp' Budán, a fogaskerekű vasút alsó végállomása közelében, Buda szabad királyi város egykori vesztőhelyén, a kivégzettek temetője mellett még ma is áll – kovácsoltvas kerítéssel körülvéve – barokk kőszobra, melyet Rothe Mária budai polgárnő állíttatott 1725-ben, amit a korabeli följegyzések „Ecce Homo”-nak neveznek.⁸

⁴ SZILÁRDFY 1997. 25–30. p.

⁵ MARKMILLER 1979. 176–184. p.

⁶ ZOLTÁN 1963. 263–264. p.

⁷ STEINER 1977. 28. és 30. p.

⁸ SZÖLLŐSSY 1987. 25. p.

*I.M. monogramista: A hármas bilincsbe vert Krisztus
Fametszet, 1700 körül (a szerző gyűjteményében)*

Irodalom

- MARKMILLER 1979 Markmiller, Fritz: Ein Sonderbild der „Geheimen Leiden“: Zur Ikonographie von „Christus auf dem Dreikant“. In: Volkskunst 2. (1979)
- SCHOEN 1943 Schoen Arnold: Emlékezés a klarisszák budavári és a ferencesek pesti templomára. Bp., 1943.
- SCHWARCZ 2001 Schwarcz Katalin: Mária Terézia látogatása a budai klarisszáknál 1751. augusztus 8-án. A budai klarissza zárda története. 3. rész. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 29. (2001), 135–160.p.
- STEINER 1977 Steiner, Peter: Altmünchner Gnadenstätten. München, 1977.
- SZILÁRDFY 1997 Szilárdfy Zoltán: Krisztus titkos szenvedéseinek ikonográfiája. In: Hevesi Napló. Különszám (1997).
- SZILÁRDFY 2001 Szilárdfy Zoltán: A budavári klarisszák egy meditációs oltárképének ikonográfiája. In: Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában. (szerk.: Barna Gábor). Szeged, 2001. 235–248.p.
- SZÖLLÖSSY 1987 Szöllőssy Ágnes: Budapest köztéri szobrai 1692–1945. Bp., 1987.
- ZOLTÁN 1963 Zoltán József: A barokk Pest-Buda élete. Bp., 1963.

Pictures of Contemplation from the Bequest of the Clarissan Order from Buda Castle

The legal successors of the Clarissan nunnery moved back to Budavár from Pozsony (Pressburg) in 1714. The convent dedicated to the Immaculata was completed in 1748 in which there was a new Heart of Jesus altar. From 1756 there is an altarpiece with Jesus praying on the Mount of Olives. Joseph II. dissolved the order in 1782 and all the furnishings were scattered in auctions. Most of the altarpieces and pictures were taken to the new parish church on the Piliscsaba estate but it is impossible to say whether they are identical with the first three recorded altarpieces from 1748 or they are the later depictions of the agonising Christ. The heterogeneous composition was probably created by Anna Erzsébet, the daughter of the György Falkoner, an artist of Scottish origin who settled down in Buda at the end of the 18th century (1714–1790) but she was known as sister Zsófia in the convent and she took part in the interior decorations of the convent's church. The iconography of the altarpiece reflects the meditative spirit of the order. The main theme is Christ perspiring blood, who is embraced by the angel of solace in his agony of fear. The actual realisation is related to the form and style of Georg Raphael Donner (1693–1741) and Paul Troger (1698–1762). The depiction of the Purgatory has a double topicality: on the one hand it reflects the pious processions' practice of the Franciscans, and it is to strengthen people's faith. After the Council of Trent this topic took the place of the depiction of the limbo, so popular in the Middle Ages. The consoling angel invites the contemplating souls to propitiate. The main features of the late mediaeval *devotio moderna* are the compassion with the God-man suffering for us, and the taking over of deeply sympathetic solidarity. The practice of pious propitiation which culminated in the worship of the Heart of Jesus is probably related to the mystery of Christ being comforted in his fear of death. In the foreground of the picture the icon of the Heart of Jesus worshipped by the Ursulite nuns from Pozsony can be recognised. (Probably the Clarissan nuns had been influenced by the cult of the Heart of Jesus in Pozsony after they moved to Buda where they founded the Society of the Heart of the Saviour in the convent on 21 December 1742 and the membership booklet was decorated with a watercolour by Sister Zsófia Falkoner depicting the Holy Heart.) The motifs on the altarpiece representing the kneeling Mater Dolorosa opposite Christ are almost unprecedented in Christian iconography. (The print by G. B. Götz is the first of this kind and Joseph Kollanetz made a similar copperplate engraving inspired by him.) The other altarpiece from Piliscsaba which originally must have been opposite the Heart of Jesus altar is an allegory of the Immaculate Heart of the Virgin Mary. There is a shining triangle over the horizon representing the Holy Trinity with the eye of God's Providence, we can read the initials of Mary underneath, and we can see a burning heart with a crown of roses and the dagger of pain crowned by rays of light in the middle. There used to be a Society of the Immaculate Heart of the Virgin Mary in Pozsony and probably there were several nuns among its members who later moved to Buda. (In 1782 the nuns brought their religious objects as souvenirs or devotional objects, very often of artistic quality.) An oil portrait of Magdalena Beutler (†1458), a Clarissan nun from Freiburg got into the possession of the Franciscans in Eger,

probably from the bequest of Klára Kuthy, the last Clarissan abbess in Pest, with the miniatures of Christ's sufferings in the background. A replica, probably from the early 18th century was found in the Elisabethan nuns' convent in Fő street in Buda. One of the Clarissan nuns had made 15 illustrations of her predecessor in the order, Magdalena Beutler's series of visions in which the unknown and secret sufferings of Jesus were represented with all the tortures in the chambers of the time (up to now no reviews of the topic have been found in the relevant literature). The terrible tortures from the scenes of the secret sufferings were enforced by the mediaeval law in Buda but it had its effect on Maria Theresa's penal code as well. The epic of the secret sufferings of Christ has been reduced to several devotional icons. The most widely known example of the apocryphal events is the so-called Rastchristus, or the Resting and Sorrowful Christ of whose Baroque stone sculpture can be seen even these days on the earlier town scaffold (1725, it was called Ecce Homo).

Horváth J. András

NÉZETEK ÉS TÖREKVÉSEK A BUDAI VÁROSPOLITIKÁBAN 1867 ÉS 1873 KÖZÖTT

Ritkán figyelemre méltatott területe a főváros történetének az egyesítés előtti budai várospolitikája. Czaga Viktória úttörő, Szentkirályi Mór ismert röpiratát, illetve a budaiaknak a városegysítéshez való viszonyát elemző tanulmányán kívül nem született a témáról feldolgozás.¹ Jelen kísérlet célja megrajzolni az érintett időszak jobb parti várospolitikájának legjelentősebb további meghatározó vonásait. Választ szeretnénk kapni arra, hogy miként fogták fel saját helyzetüket a budai városatyák a „kisvárosi fővárosban”, hogyan viszonyultak saját urbanitásbéli meghatározottságaikhoz a városi funkciók alapján, s általánosságban melyek voltak a váropolitika főbb törekvései és megnyilvánulási formái a városi önkormányzatok helyreállítása (1867), valamint az új „nemzeti metropolisz” szervezeti alapjainak lerakása (1873) közötti fontos időszakban. Meghatározhatók-e sajátosságos értékszempontok, s ha igen, melyek ezeknek társadalmi-politikai jellemzői? Továbbá: kiolvasható-e a testületi előterjesztésekből, illetve határozatokból a közgyűlésnek mint „erkölcsi testületnek” egyfajta én-, ön-, vagy ideálképe, s ha igen, melyek ezek leglényegesebb elemei Buda város vonatkozásában?

Város és állam viszonya – a város mint országos politikai tényező

Nemzetstratégiai kérdésekre adott váropolitikai reflexiók

Jobbára ugyan a kormánypolitikával összecsengő hangszerelésben, ám mégis igen élénk eszmecsere zajlik ebben az időszakban a budai városházán az országos jelentőségű kérdésekről. A diskurzus legitimációs keretét az 1848-as városi törvény biztosítja.² A középítészeti hatáskör 1870-es részleges elvonása, illetve az adó- és tanügyigazgatás csekély mértékű társadalmi ellenőrzés alá helyezése (1868) révén

¹ CZAGA 1999. 13–21. p.; SZENTKIRÁLYI [1971]. 290–292. p.

A tárgyra vonatkozó legjelentősebb forráscsoportok: Buda szabad királyi főváros képviselőtestületének fennmaradt jegyzőkönyvi anyaga (BFL IV.1105.) és a városi tanács iratai (BFL IV.1106.). Egyéb fontos nyomtatott források: Buda Szabad Királyi Fővárosa Hatóságának 1872-dik évi működéséről szóló végjelentése. Források felhasználása mellett összeállította Bogisich Károly főjegyző. Buda, 1873.; GÁRDONYI Albert: A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Bp. 1913.; Fő-zárszámadás Budapest Főváros illetőleg az ezen név alatt az 1872. XXXVI. törvénycikk alapján 1873. november 17-től kezdve egy törvényhatósággá egyesített Pest és Buda szabad királyi fővárosok valamint Ó-Buda mezőváros összes pénzkezelési ágazatairól 1873. évről. Bp. 1876. Egyéb feldolgozások: WILDNER StK 91/4. 9–59 p.; FLAXMAYER é.n.; KISS 1958. 19–34. p.; VÖRÖS 1978. 117–320. p.; LUKÁCS 1996.; CZAGA 1997.

² 1848: XXIII. tc. 25. §., 1848: XVI. tc. preambuluma. Vö.: SARLÓS 1976.; KAJTÁR 1992.; TRÓCSÁNYI 1911.

bizonyos fokig sérelmet szenved ugyan a szabad királyi város „ösi szabadságához” fűzött kortársi mitológia, ám a hagyományos városi öntudat reprezentánsai ennek ellenére sem tagadják meg hozzájárulásukat a rendies eredetű városi indentitást egyébiránt fenyegető perspektívájú kormányzati törekvésektől.

Az országos jelentőségű kérdésekben folytatott törvényhatóságok közötti körlevelezésben – amely régi joga volt a törvényhatóságoknak, s amelyet az 1872-es fővárosi törvény szövetszerűen is rögzített – a budaiak is élénken részt vettek.³ A kiegyezés politikai tartalmát közvetlenül nem érintő egyéb fontos közjogi kérdésekben meglehetősen intranszignens, a szentistváni állameszme alapjainak megerősítését szorgalmazó álláspontot képviseltek. Szatmárnémeti „közönségéhez” csatlakozva például „azon kedves reménynek engedték át magukat, hogy Fiume városa, Szent István birodalmának tagadhatlanul kiegészítő része mihamarább és közvetlenül Magyarországhoz fog tényleg is visszakapcsolatni”.⁴

A véderő kérdésében a csak valamivel később kikristályosodó kormánypárti állásponttal szemben viszont éppenséggel az ellenzék nézeteihez közelítő követelésként szólítják fel a kormányt, hogy „... a magyar serezek a megkoronázott magyar király ő fölsége és az alkotmány iránti hűsége megeskettessenek, [s] a képviselőház fölkérendő, hogy a magyar szent korona [így!] birodalmából már megajánlott és ezentúl megajánlandó katonák nemzeti védsereggé alakíttassanak”.⁵ S persze hajthatatlanok a magyar szupremácia tekintetében. Hajdúdorognak a magyar görög katolikus püspökség létrehozására és a magyar nyelv „oltári nyelvvé” emelése tárgyában kelt feliratából például csak az utóbbi elemet helyeslik, kijelentvén, miszerint „... a közgyűlés e hazában csakis magyar püspökségeket ismer el, s a nemzetiségi szakadást még inkább növelni s mintegy törvényesíteni nem ohajtja, hanem inkább a protestans atyafiak példáját követni kívánja, kik nem kérenek külön német, tót, magyar superintendentiákat...”.⁶

Hasonló szellemben „vették megütközéssel”, s „mint az államlét elleni törekvést” rendelték irattárba tétetni az erdélyi szászoknak a régi feudális nemzet kiváltságaira alapozódó igényeikkel kapcsolatos átiratát is – „tekintve az ezen feliratot átlengő nem szabadelvű szellemet”.⁷

„Felelős politika” – szemben az ellenzékkel

A határozott nemzeti értékelvű alapállás – mint utaltunk rá – nem tette elfogadhatóvá számukra ugyanakkor ennek a kormányzati politikával szemben történő érvényesítését. A kizárólag érzelmekre, illetve indulatokra alapozott ellenzéki politizálást „a józan belátásra apelláló, felelősen állást fogláló erkölcsi testület morális kötelezettségvállalása”-attitűd alapján utasították el, mint tették ezt a nevezetes Heves megyei affér alkalmával is. Ebben az esetben a kormány ugyanis felfüggesztette a megye önkormányzati jogait, annak a kiegyezési törvényekkel

³ 1872:XXXVI. tc. 2. §. c).

⁴ BFL IV.1105. 229/1868. (november 3.) kgy. sz.

⁵ BFL IV.1105. 13/1868. (január 7.) kgy. sz.

⁶ BFL IV.1105. 153/1868. (július 7.) kgy. sz.

⁷ BFL IV.1105. 50/1873. (február 3.); 239/1873. (szeptember 1.) kgy. számok.

szemben hozott határozatai miatt. Jóllehet számos törvényhatóság együttérzését fejezte ki a megye vezetése iránt, a budaiak azonban elítélték ezen szolidarizálást (konkrétan Győr vármegye átiratára reagáltak) s természetesen magukat az akciókat is, és kinyilvánították, hogy mind a „competens nemzetgyűlés”, mind a kormány eljárásához „... nézeteivel e városi közönség is járul.”⁸

Pest megye ezzel kapcsolatos sérelmi feliratára válaszolva fejtette ki részletesen a közgyűlési többség az alkotmányos vívmányok védelmével kapcsolatos álláspontját. Eszerint „Buda városa” kötelességének ismerte „...jegyzőkönyvbe venni határozott óvását a sérelmi feliratban felhozott szép és nagy hangzatú szavak irányában, – tudniillik – hogy ’a nemzetnek többet nincs mit vesztenie’. A nemzet, hála az égnek, túl van azon időközön – hangoztatták – midőn e szavakat a szomorú valóság igazolta, s jelenleg a nemzetnek, melynek törvényes képviselői együtt vannak a haza jóléte felett tanácskozándók, a nemzetnek, mely néhány hónappal [ez előtt] tette fel törvényes királya homlokára Szt. István koronáját ... a nemzetnek, mely felelős kormánnyal és önválasztotta helyhatóságokkal bír, a nemzetnek, melynél [így!] a sajtószabadság, egyleti szabadság és esküdtzéki eljárással dicsekedik, a nemzetnek, mely az egész monarchiát rendőri és katonai hatóságok terhe és súlya alól kiszabadítván, jogállammá változtatá, ezen nemzetnek, ha nem is mentek még teljesülésbe minden ohajai, minden kívánatai, igen is sok van veszteni valója, s valóságos bűnnek mondható a nézet, mely a szavak értelmét talán kellően fel nem fogja, ily üres phrasisokkal nagy hangzású szavakkal felzavarni, és fellázítani és kételyekbe ejteni [akarja]...”⁹.

A kormánypolitika tartalmi elemeivel való ezen aggálytalan azonosulás mellett azonban nem volt mellékes a protokolláris vetület sem. Így a buzgó közgyűlés Hunfalvy János javaslatára Deák Ferenc mellett nemcsak a kormánytagokat, de még ismertebb államtitkárokat is – „kiket részint állásuknál, részint egyéb körülményeknél fogva a rendes képviselők sorába felvenni nem lehetett...” – tiszteletbeli városi képviselőkül választott.¹⁰

Nemzeti célok – helyi érdekek

A tisztán országos politikai kérdések mellett némely városatya igyekezett a helyi természetű, ám a városi érdekeken túl is mutató, szélesebb perspektívába illeszthető ügyek érdekében is hallatni a hangját.

A budai szüret határnapjának szóba hozatalakor például a polgármester szóvá téve a bortermelés és szőlőművelés országosan alacsony színvonalát, felterjesztést javasolt intéztetni a minisztériumhoz fiatal gazdáknak egy országos alap költségére történő,

⁸ KOLOSSA 1979. 816–817. p.; BFL IV.1105. 127/1867. (december 2.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 12.035/1867. ikt. sz.

⁹ BFL IV.1105. 12/1868. (január 7.) kgy. sz.

¹⁰ Név szerint: gróf Andrássy Gyula, gróf Festetics György, báró Wenkheim Béla, gróf Mikó Imre, Horváth Boldizsár, gróf Lónyay Menyhért, báró Eötvös József, Gorove István miniszterek, valamint Szlávy József, Hollán Ernő, Tanárky Gedeon, Zeyk Károly államtitkárok. BFL IV.1105. 2/1867. (május 24.) kgy. sz.

külföldi tanulmányútra küldése céljából „...a budai bor jó hírének érdekében ... is, hogy ... ekként ma holnap oly borunk legyen, melyet a világba lehessen küldeni...”¹¹.

Allami, egyben helyi érdekek együttes előmozdításának lehetőségét látta a közgyűlés egy honvédségi laktanya számára történő ingyenes telekfelajánlás során is. A közös katonaságnál csak valamivel népszerűbb honvédség pozícióit a városatyák a terhes és népszerűtlen katonai beszállásolástól való megszabadulás lehetőségével; egy laktanyaépület „előnyös” városképi hatásával; a kereskedelmi forgalom megélénkülésével; s végül – nem mentesen az illúzióktól – a katonai szolgálat helybeli teljesítéséből fakadó előnyök ecsetelésével próbálták meg javítani.¹²

Nem volt szükség hosszabb magyarázkodásra viszont a Mátyás-templom restaurálásához történő hozzájárulás megszavaztatása alkalmával, hiszen, amint a jegyzőkönyvben is áll: „...az országos műemlékek és építészeti maradványoknak fenntartása és a pusztulástól való megóvása országos érdekekkel bír, ezek között pedig Budán első sorban a IV. Béla illetve Mátyás korabeli templom áll”. A torony tűzjelzésre alkalmassá tételének kikötésével mindazonáltal a városvezetés nem mulasztott el a városrendészet gyakorlati szempontjaira is tekintettel lenni a magasabb érdekek szóba hozatala során.¹³

A 48-as tradíciók ereje

A kiegyezés létrejötté, az ország, s a testvérvárosok számára is nyilvánvalóan sokkal kedvezőbb politikai feltételek ugyanakkor nem feledtethették a közelmúlt nagy nemzeti megrázkódtatásait. A város lakosságának a nemzeti ügy iránt rokonszenvező, nagyobbik része számára heves érzelmeket kiváltó, meghatározó élmény volt a Vár ostroma, majd a Hentzi-emlék ottani elhelyezése, a Helytartóság, a császári tartományi kormány szerv berendezkedése és ténykedése, az új hatalomhoz való kényszerű alkalmazkodás.

Ezért a dicső küzdelem emlékei, az alkotmányos törekvések fő- és mellékszereplőinek megbecsülése több ízben is tárgya a budai közgyűlésben elhangzott felszólalásoknak. Mindezeknél fogva tehát természetes, hogy a negyvennyolcas múltjára tekintettel távollétében polgármesterré választott, s az emigrációból hazavárt Házmán Ferencet a közgyűlés megérkezése napján, testületileg fogadta.¹⁴

Noha mindkét város polgármestere jelentős '48-as érdemekkel büszkélkedhetett, a budai városházán mégis valamivel többször került előtérbe a szimbolikus jellegű politizálás – főként valamely történelmi vagy kulturális vonatkozás révén. Így például, míg a pesti közgyűlésben csak röviden utaltak a svájci árvízkárosultak megsegítésének (!) indokoltságára (amely közgyűlésnek egyébként az emigrációs

¹¹ BFL IV. 1105. 97/1867. (szeptember 25.) kgy. sz.; CZAGA 1999. 110. p.

¹² BFL IV. 1105. 202/1871. (október 2.) kgy. sz.

¹³ BFL IV. 1105. 72/1873. (március 3.) kgy. sz.

¹⁴ BFL IV.1105. 1867. június 5-én kelt határozata. Házmán Ferenc életútjára és polgármesteri tevékenységére vonatkozólag ld.: CZAGA 1997.

éveit Svájcban töltött Horváth Mihály is tagja volt), addig a budai jegyzőkönyv meleg szavakban emlékezett meg ennek morális szükségességéről is: „Figyelembe véve azon érdemeket melyeket a schwiczi nép magának a szabadság, de különösen honunk érdeke körül szerzett, ... hogy 1849-ben üldözött hazánk fiainak menhelyt szolgáltattak, ... de főleg ama részvétet, melyet 1863-ban midőn hazánkat sujtotta ínség, tanusítottak ... a bizottmány [szükségesnek tartja] a város lakosságát falragaszokon adakozásra felhívni, gyűjtést eszközölni...”¹⁵. A szabadságharc emlékezetére utaló egyéb megfogalmazások is érzelmileg átszínezett formában jelentkeztek; a Bem-, a Petőfi-szobor felállításáról a hivatalsszervezet felhasználásával gondoskodott a városi hatóság, s Arad városát még ki is oktatták jó ízlésből a puritán budaiak, mondván: „Buda városa egy bált nem tart éppen legalkalmasabb eszköznek, a vértanuk számára emelendő szobor magasztos céljának elérésére”.¹⁶

A 48-as tradíciók és érzelemvilág a kötelező retorikai megnyilvánulások mellett tehát a kézzelfogható áldozatvállalás formájában is testet öltött, ám a városi gazdálkodás iránt érzett felelősség, no meg a szűkös lehetőségek az ezen célokra szánt pénz ésszerű felhasználásának követelményét sem feledtethették. Ezért a pesti Vidats János által kezdeményezett rokkantthonvéd-menházra való adakozás esetében is, miközben a közgyűlés is úgy vélte, hogy „nemzetünk becsületbeli kötelessége az 1848/9iki szabadság harc rokkantjairól, életfogytiglani eltartásuk által gondoskodni”, a város a tényleges hozzájárulás folyósítását „össz nemzeti” megvalósítástól – azaz országgyűlési határozaton alapuló országos alap létesítésétől – tette függővé.¹⁷

A főváros-szerep

Jóllehet az Andrássy-kormány fővárosfejlesztő törekvései elsősorban az ipar, a kereskedelem és a magánépítkezések tekintetében sokkal dinamikusabban fejlődő Pest városára irányultak, ám Buda sz. kir. „főváros” közgyűlésében sem csengett idegenül – mégis sokszor szorongást keltett – a tényleges fővárosi szerepkör betöltésére irányuló, vagy erre reflektáló felvetés.

Az 1859-ből származó 2 millió forintos adósságteher jelentős mértékben nehezedett a város költségvetésére, s még a kisebb összegű rendkívüli kiadások esetében is nehézségeket okozott.¹⁸ A szűkös anyagi lehetőségek ellenére azonban a képviselőkben nem csupán a történeti gyökerű, igazgatási funkciójú „szabad királyi

¹⁵ BFL IV.1105. 228/1868. (november 6.) kgy. sz.

¹⁶ BFL IV.1105. 81/1867. (szeptember 2.); 242/1868. (november 6.); 16/1868. (február 3.); 34/1868. (február 3.) kgy. sz.; BFL IV.1106. 8928/1867. tan. ikt. sz.

¹⁷ BFL IV.1105. 65/1870. (február 7.) kgy. sz.

¹⁸ Jellemző például, hogy az 1867-es koronázás alkalmával Balázsy Antal városi alügyész azon lelkesedett, hogy „gr. Szapáry Antal főlovászmester kegyes volt 3500 ft segélyt az orsz. alaphól kieszközölni” a város költségei fedezése céljából. Ám mivel „...a város közönsége dacára ennek nem leszen képes rögtön s azonnal mindazon költséges kiadásokat fedezni, melyek a koronázási ünnepély emelése tekintetéből okvetlen szükségesek lesznek, s el nem maradhatnak ... Szapáryhoz oly kérelem volna intézendő, hogy ... hatalmas befolyásával a pénzügyminiszter úrnál oda hatni kegyeskedjék, hogy a város még 6000 ft-ot kaphasson”. BFL IV. 1105. 3/1867. (május 24.) kgy. sz.

fővárosi” tudat munkált, hanem mind az ország közvéleménye, mind a központi kormányzat által is egyre határozottabban megfogalmazott új fővárosi szerep morális kényszere is.

A korszak városfejlődésének sajátos ellentmondása, hogy miközben szinte mindenkinek – Andrásstól a zurnalisztákon át Táncsicsig – nagyvonalú és ambiciózus elképzelései voltak Pest-Buda jövőjéről és a várospolitika, a városvezetés feladatairól, a valós költségvetési feltételek köszönő viszonyban sincsenek ezen elvárásokkal. E kettősség természetesen a városatyákat is igen nyomasztotta, s a pénzsűke feszültséget keltett az egyébként együttműködésre utalt városok között is. A Buda és Óbuda közötti néhány ezer forintos elszámolási vita során például a főváros képviselőtestülete ingerülten tudatta a mezővárosiakkal, hogy a „... követelés elengedéséről szó sem lehet, sem jogi, sem méltányossági szempontból, mert ... habár Óbuda számára is a szóban álló összeg lefizetése reá nézve nyomasztónak tekinthető, de másrészt Budának pénzvisszonyai annyira ziláltak, az igények melyek teljesítését [az] egész ország a fővárostól elvárni szokott oly költségesek, hogy a város életfeltételei közé tartozik új jövedelmi forrásokat nyitni, de tényleg meglévő, világos ... követeléseket elengedni nem lehet, nem szabad...”¹⁹

Nem történeti és nem presztízsszemponokat, hanem gyakorlati megközelítést igyekezett előtérbe állítani Áldassy Antal is, a város addigi főbírája, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elválasztása során a városra leselkedő veszély ecsetelésekor. Kezdetben, az új állami törvényszékek szervezéskor ugyanis a jobb parti város is külön törvényszéket kapott, ám 1875-ben, a Budapesti Királyi Törvényszék létrehozásakor a városrész végül elesett ettől az előnytől. A főbíró ezért – tartva a hátrányos fejleményektől – igyekezett hangsúlyozni a cáfolhatatlan tény, miszerint Buda „...az ország fővárosa és a koronás király székhelye, hol a kereskedelem, népesség és forgalom nöttön nő ...”, mely „...több lakossággal bír, mint néhány kis megye...”²⁰ A fővárosi szerepvágy szolid ambícióira utal ugyanakkor, hogy a jobb partiak próbáltak megértőnek mutatkozni más alcentrumok igényei tekintetében is. Sáros megye ügyvédi karának a felállítandó ítéltáblák felosztása ügyében kelt átiratát így megértéssel fogadván, kijelentették, miszerint „... habár a városnak szorosan vett érdekei talán éppen az egész kir. táblának Budapesten leendő összpontosítását tenné kívánatosnak ... ám – az – nemzetgazdasági s különösen törvénykezési szempontból pártolandónak tartja [a decentralizálást.]”²¹

A városi önkép, a fővárosi presztízs feletti bizonytalanság szempontjából méltó a figyelemre a már régóta tervezett, ám csak 1873 után építeni kezdett budai rakpart ügye. 1867-ben vita keletkezett ugyanis a Közmunka- és Közlekedésügyi Minisztérium, valamint a város között a rakpartok mikénti építéséről. Míg a közgyűlés eredetileg egyszerű „kőhányás”-t is alkalmasnak vélt a célra, a minisztérium és a városfejlesztés ügyét jobbára távlatosan szemlélő Házmán polgármester viszont maga is úgy vélte: egyszerű „kőhányás ... a főváros fogalmával pedig össze nem

¹⁹ BFL IV.1105. 28/1867. (július 8.), 74/1872. (március 11.) kgy. számok.

²⁰ BFL IV.1105. 391/1870. (december 5.) kgy. sz.

²¹ BFL IV.1105. 11/1868. (január 7.) kgy. sz.

egyeztethető....²² A biztonsági szempontok felvetésén túlmenően (a kőhányást a jégzajlás és a csuszamlások „megszaggathatják”) szükségesnek mutatkozott az illetékes kormány szervnek hosszabban ecsetelnie a főváros presztízse és a városképi megjelenés szempontjából nem mellőzendő körülményeket. Elvégre: „... az ország fővárosának Dunapartja forogván kérdésben, minden igyekezettel azon kell lenni, hogy a szabályozandó Dunapart lehetőleg díszes alakot is nyerjen, amit azonban egyszerű kőhányás által, mely alacsony vízálláskor rendetlen kőhalmaz gyanánt látszanék ki a vízből, elérni nem lehet...²³

A főváros-gondolat legközvetlenebb társadalmi következményeként a – pesti helyzetnél mindazonáltal korlátozottabb mérvű – bevándorlással szembeni érzelmi alapállásra a közkórház állami támogatásának elnyerését célzó közgyűlési határozatból következettethetünk. Amint ugyanis fogalmaztak: „tekintve, hogy városunkban mind fővárosi állásánál, mind földirati fekvésénél fogva sok, különösen munkakerülő nép gyűl össze, kik betegség esetében házi pénztárunk tetemes kárára magánkórházunkban ápolatnak...” – tartottak igényt a városi közkórház – ezt követően el is nyert – állami segélyezésére.²⁴

A magasabb, az új igények, a rivaldafénybe állított fővárosi szerep külső és belső kényszere, a várakozásokkal teli légkör a kultúra terén is éreztette hatását. Fontos ügy volt ezért a Várszínház irányításának, vezetésének, művészeti színvonalának és műsorpolitikájának kérdése kulturális nemzeti centrum kialakítása szempontjából. A képviselőtestület ezért úgy döntött, hogy a színház vezetését szerződéses teljhatalmú direktor megbízása helyett folyamatos bizottmányi ellenőrzés alatt fogja tartani; az volt a véleményük ugyanis, hogy „... egy kitűnőbb városi polgárokból álló, igazságos, szigorú s pontos választmányi testület mindenütt bizonyára nagyobb szellemi s anyagi hitelnek, hírnévnek fog örüdeni, mint bár mely egyes önálló igazgató...” A városatyák a jól ismert nyomokon haladtak, hiszen a korrekt ügyvitelt és a várospolitikai kontrollt egyéb területeken is (pl. szoborbizottmány, vendégeket, ünnepséget szervező, fogadó választmány) a kollektív bölcsesség letéteményeseinek tekintett városi bizottmányoktól remélték. Ezúttal is ezek alapján vélte úgy a képviselőtestület, hogy „a budai magyar népszínház csak is egyedül egy efféle választmány szigorú s pontos ellenőrzése és kezelése alatt indulhatna virágzásnak; ... széles e hazában alig van olly magyar színigazgató ki képes volna – önállóan egy ily választmány támogatása nélkül – azon igényeknek megfelelni, melyeket a főváros művészeti szempontból támaszt és méltán támaszthat...”²⁵ Nem bizonyultak azonban elégségesnek a körültekintő intézkedések, mert végül 1870-ben – főként az ekkoriban még elég hiányos nyelvismeret folytán – megszűnt a városban a magyar nyelvű színjátszás.²⁶

²² BFL IV.1105. 117/1867. (november 4.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 10.912/1867. tan. ikt. sz.

²³ BFL IV.1105. 96/1867. (szeptember 25.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 9921/1867. tan. ikt. sz.

²⁴ BFL IV.1105. 65/1867. (augusztus 5.), 251/1868. (december 7., 15–16.), 71/1868. (április 6.) kgy. számok.

²⁵ BFL IV.1105. 18/1867. (június 5.); 102/1867. (szeptember 25.) kgy. számok;

²⁶ CZAGA 1999. 15. p. A budai kerületekben még 1880-ban is a „polgári rendes népesség”-nek csak relatív többsége – 74 821 fő közül 31 535 (42 %) – volt magyar anyanyelvű. FLAXMAYER Stk. 53. 20. p.

A város és intézményrendszere

A képviselőtestület társadalmi jellemzői

A budai képviselőtestület összetétele a korábbi – 1861-es helyzethez – képest gyökeresen ugyan nem változott meg, az aránymódosulások tendenciája – főként az egyes városrészek vonatkozásában – azonban félreismerhetetlen. Az 1867-ben megválasztott 201 városi képviselő közül 103 az 1861-es közgyűlésnek is tagja volt, s csupán 36 városatya vett részt már az 1848-as első népképviselői testület munkájában is. A régi és új képviselők ezen arányai a pesti helyzethez hasonlóak.²⁷

Noha a közgyűlés csaknem háromnegyedét 1867-ben is még a „reál” – területek reprezentánsai alkották, 1848-hoz képest azonban az értelmiségi és hivatalnoki rétegekhez tartozók együttes arányának a megkétszereződésével találkozunk.

Még jelentősebb eltéréseket fedezhetünk fel az 1867-ben megválasztott 82 új és a közgyűlésből kikerült 32 régi városatya összehasonlítása során. Ugyan mindkét esetben természetesen domináltak a kézműves jellegű ipar képviselői, ám nem hagyható figyelmen kívül, hogy míg az új városatyák közül később, 1873-ban 16 rendelkezett valamilyen részvénytársasági érdekeltséggel, addig a kimaradt régiek közül egynek sem volt ilyen vagyoni lehetősége. A régi, rendi eredetű és jellegű polgárság visszaszorulásáról tanúskodik az is, hogy míg az újszülött városatyák körében csupán 18 polgárjoggal rendelkezővel találkozhatunk, a kimaradtak közül viszont csupán hárman nem bírták ezen kiváltságot. Nincsenek adataink az újak származásáról, ám azt tudjuk, hogy a régiek nagyjából helybeli születésűek voltak, szorosan kötődtek a városrészhez, amelyben laktak, amit többjük városrészi esküdt volta is alátámaszt. Az 1867-ben kiszorultak között négy céhelöljáró is előfordul, igaz az újak esetében is találkozhatunk ilyennel, mégis jellemzőbb azonban, hogy az ekkor színre lépők újszerű társadalmi funkciókat is betöltöttek. A városi közéletben megszokott hagyományos szerepvállalást példázza Peringer Ferenc tabáni mészáros, akit a Budai Lövészegylet allövészmeztéréként süvegeltek meg szerte a városban, vagy az ifjú Karácsonyi Guidó gróf, aki a Gyermekekörző Intézetek Elterjesztésére Alakult Egylet mellett a Zeneművészetet Támogató Egylet vezetőségének is tagja volt.

Az új tagok városi kereteken túlmutató tevékenységére utal viszont az olyan új típusú funkció, mint például Madarassy Pál ügyvédnek egyetemi államvizsgabizottsági tagsága, avagy többek akadémikus volta (Entz Ferenc a modern szőlészet jeles előmozdítója, Hegedűs János, a Magyar Vöröskereszt egyik megalapítója, Nendtwich Károly, az első magyar nyelvű kémiai szakkönyv megalkotója).

²⁷ Az itt közölt adatok némileg eltérnek a budai képviselőtestület összetételéről korábban közzétettektől (Vö.: HORVÁTH 1999. 23–52. p.) Ennek az az oka, hogy jelen dolgozatban csupán a városrészek szerint beazonosítható városatyákat vettem figyelembe, s figyelmen kívül hagytam a – városrészi érdekérvényesítés szempontjából szintén érdektelen – főtisztviselőket is. Az itt elemzett adatok az „Új emberek...” c. dolgozathoz készített adatbázisból valók; a felhasznált forrásokat ld. ott! Vö.: BARACZKA 1943. 234–255. p.; Buda szab. kir. főváros 1867. máj. 20. választott képviselőinek névjegyzéke. 1867.; VÖRÖS 1978. 252–256. p.

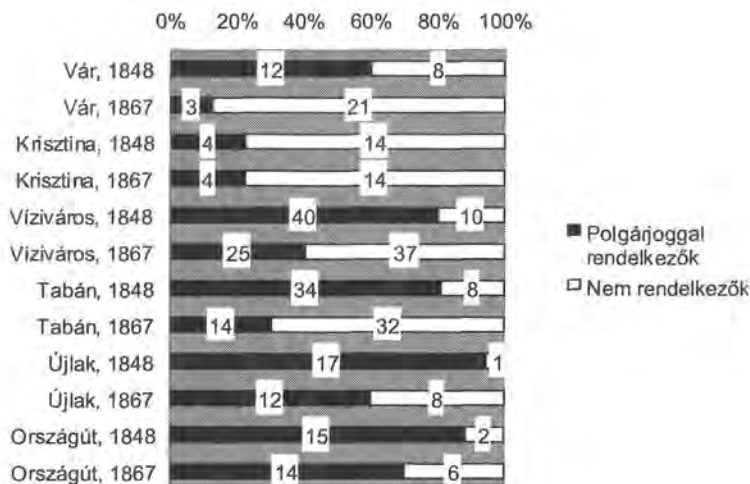
Buda város erőteljes társadalmi tagoltsága a hat városrész eltérő közgyűlési reprezentációja révén is megfigyelhető. Az 1848 és 1867 között végbement folyamatokra utalnak a városatyák társadalmi jellemzőinek városrészenként eltérő változói.

Foglalkozás csoport	Vár, 1848		Vár, 1867		Krisztina- város, 1848		Krisztina- város, 1867		Vízi- város, 1848		Vízi- város, 1867		Tabán, 1848		Tabán, 1867	
		%		%		%		%		%		%		%		%
Bankár			1	4							1	2				
Iparos	6	30	5	21	6	33	3	17	31	62	27	44	17	40	16	36
Kereskedő			1	4	2	11	3	17	4	8	3	5	7	17	5	11
Közlekedési							1	6								
Vendéglátó									1	2	3	5				
Östermelő	1	5			5	28			2	4	1	2	4	10	7	16
Magánzó	6	30			2	11	5	28	8	16	7	11	7	17	8	18
Állami hivatalnok	2	10	5	21	2	11	1	6	3	6	8	13	2	5	2	5
Városi hivatalnok	2	10	4	17	1	6					2	3	1	2	1	2
Magánhivatalnok			1	4			1	6			1	2			1	2
Ügyvéd	3	15	2	8					1	2	3	5	2	5		
Orvos			1	4			1	6							1	2
Író, tudós, művész			4	17			3	17			5	8	2	5	3	7
MINDÖSSZESEN	20	100	24	100	18	100	18	100	50	100	61	100	42	100	44	100
(REÁLTERÜLET)	13	65	7	29	15	83	12	67	46	92	42	69	35	83	36	82
(HIVATALNOKOK)	4	20	10	42	3	17	2	11	3	6	11	18	3	7	4	9
(ÉRTELMISÉGIEK)	3	15	7	29			4	22	1	2	8	13	4	10	4	9

Foglalkozás csoport	Újlak, 1848		Újlak, 1867		Országút, 1848		Országút, 1867		Buda, 1848		Buda, 1867		
		%		%		%		%		%		%	
Bankár												2	1
Iparos	9	50	9	45	9	53	10	50	78	47	70	37	
Kereskedő	2	11	4	20	3	18	2	10	18	11	18	10	
Közlekedési							1	5				2	1
Vendéglátó	1	6	4	20					2	1	7	4	
Östermelő	2	11	1	5			3	15	14	8	12	6	
Magánzó	4	22	1	5	3	18	4	20	30	18	25	13	
Állami hivatalnok					1	6			10	6	16	9	
Városi hivatalnok									4	2	7	4	
Magánhivatalnok											4	2	
Ügyvéd									6	4	5	3	

Orvos			1	5	1	6			1	1	4	2
Író, tudós, művész									2	1	15	8
MINDÖSSZESEN	18	100	20	100	17	100	20	100	165	100	187	100
(REÁLTERÜLET)	18	100	19	95	15	88	20	100	142	86	136	73
(HIVATALNOKOK)					1	6			14	8	27	14
(ÉRTELMISÉGIEK)			1		1	6			9	5	24	13

Az önálló államiság visszaszerzését követően még meghatározóbbá váló kormányzati negyed-jellegből következően a Vár hivatalnok-imázsa, az „... ünnepies, feszes, hivatalnoki szín és hang...”²⁸ lett most már visszavonhatatlanul uralkodóvá; ezt testesítik meg a városrész új képviselői is. A „kisszerű” hagyományos iparúzők és a „szürke” Hausherrek csöndesen háttérbe vonulnak, hogy helyet adjanak az állami és városi adminisztráció néhány alkalmi reprezentánsának, nemkülönben a tudomány világából itt, az egyre patinásabb falak között otthonra lelő helyi kiválóságok számára.²⁹ A városi identitás szempontjából a régi polgárjog ekkorra már messzemenően perifériális jelentőségűvé válik. Erre az a körülmény utal meglehetősen egyértelműséggel, hogy a városi képviselők közül itt, Buda központjában csökkent legdrasztikusabban az ezen kiváltsággal rendelkezők aránya – ellentétben az Országút külvárosi képviselőivel, akiknek viszont kétharmada büszkélkedhetett a „szabad kir. városi polgár” címmel.

²⁸ HUNFALVY 1987. I. köt. 69. p.

²⁹ Az előbbieket reprezentálja pl. Walheim János, volt budai polgármester, Áldásy Antal, városi törvényszéki alelnök, vagy Rupp Zsigmond, később a városrész első közjegyzője; az utóbbiakra példa – a fentebb már említettekén kívül – Peregriny Elek bölcsészprofesszor és Ribáry Ferenc gimnáziumi tanár.

A Várhoz hasonló folyamatok jellemezték a bukolikus jellegét ekkor még nagyobb részben őrző Krisztinaváros, valamint az ezzel ellentétben meglehetősen urbanizált Víziváros közgyűlési reprezentációját is.³⁰ A kettejük közötti fő különbséget az előbbinek erőteljesebb értelmiségi, az utóbbinak viszont meghatározóbb hivatalnok-karaktere képezte.

Tabán, Újlak és az Országút egyértelműen a kisegyszisztenciák lakossági területei voltak, amelyek közül a Tabán viszonylag tagolt társadalomszerkezete a közgyűlési padosorokban is visszatükröződött. Érdekes módon a Vár, a Krisztinaváros és a Víziváros tekintetében érzékelhető elitizációs folyamatok a tabáni képviselők esetében nem mutathatók ki – mi több, a szőlőművesek, gazdák, majorosok arányának megnövekedése révén ennek a városnegyednek a reprezentációja – az ezen rétegekhez sorolható képviselők többsége folytán – ellentendenciát alkotott.

A képviselők politikai megoszlásáról csupán jelzésszerű adatokkal rendelkezünk. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a közjogi ellenzék nem volt teljesen súlytalanak tekinthető – ha ez nem is mindig tükröződik a közgyűlési megnyilvánulások hangnemében. Mindenesetre az 1872-es országgyűlési képviselőválasztás szavazási névjegyzéke szerint – a városatyák közül 43-an támogatták saját polgármesterüket, a Deák-párti Házmán Ferencet, viszont a függetlenségi Andorffy Károly is élvezhette 38 képviselő bizalmát (akik közül viszont csak hatan voltak jelen a 48-as közgyűlésben is).³¹

A két politikai csoportosulás társadalmi összetétel szempontjából nem mutat markáns eltéréseket. A nem tőkepénzesnek tekinthető, szerényebben adózó iparos, kereskedő városatyák egy árnyalattal ugyan hangsúlyosabban voltak jelen a függetlenségi csoportjában, viszont ezek körében találjuk például a legnagyobb budai adózó Heinrich János vállalkozót, vagy a közjogi ellenzék vezéregyéniségeit: Andaházy László és Andorffy Károly ügyvédek. A nagy adót fizető Deák-pártiak közül a téglagyáros idősebb Holzspach András, vagy Nagy Ágoston, a Budai Zeneakadémia igazgatója említhető. S a korszak ismert jelenségeként nyugtázzhatjuk, hogy míg a kormánypártiak körében négy magasrangú állami hivatalnokkal is találkozunk (úgy mint: Balázs Antal királyi táblai bíróval, Légrády Sándor váltótörvényszéki hivatalnokkal, Stangl János ny. pénzügyi tanácsossal, s mindenekelőtt Reitter Ferenc miniszteri tanácsossal) – addig az ellenzékieket csak legfeljebb egy-két városi alkalmazott képviseli.³²

³⁰ Vö.: VÖRÖS 1978. 185–187. p.

³¹ Noha az uralkodóvá váló folyamatokból fokozatosan kiszoruló hagyományos városi elemek politikai attitűdjének megrajzolásakor kézenfekvőnek tűnhet elhelyezésük a függetlenségi–baloldali táborban, a rendelkezésre álló – ugyan csak töredékes – adatok megfontolásra intenek. Meglepő módon ugyanis az 1867-es képviselőtestületbe már be nem került korábbi városatyák közül hét volt kormánypárti és három ellenzéki, míg az ekkor újként bejutottak többsége ugyanakkor ellenzéki szavazó volt: 16 függetlenségivel szemben 12 kormánypárti. BFL IV.1106.b. Központi Választmány szavazói jegyzéke. 1872.

³² HORVÁTH 1999.

Néhány vonás a budai városatyák polgárképéhez

Jóllehet az intézményrendszer kifejtettsége, s a költségvetési kondíciók tekintetében számottevő különbségek voltak a két város között, a városatyák közgyűlési megnyilvánulásaiban mégis több hasonló, mint eltérő vonást találunk. Ezen utóbbiak közül való a régi városi polgárjog érvényességének kérdését az ebből fakadó kisebb gyakorlati előnyök nyomán is felvető kérdések köre.

Régi kiváltsága volt a budai polgároknak a bormérési jog, amely sok kisebb egzisztencia fennmaradásának képezte alapját, s némi társadalmi presztízst is jelentett egyben. Sokakat érintett ezért a budai közgyűlés pénzügyi bizottságának az a határozata, amely azt javasolta, hogy „a városi polgárjoghoz a szabad bormérés egybekötve ne legyen ... tekintetbe véve, hogy a polgárjogoknak a bormérési előjoggal való engedélyezése az 1848iki törvények szellemével, melyek az efféle előjogokat megszüntették, meg nem fér...”³³ S noha a városi identitás biztosítása, a budai öntudat ébren tartása végett még ezt követően is adományozott polgárjogot a város az azt kérelmezőknek, az ügyiratokon az egyértelműség kedvéért ettől fogva azért már feltüntették: „... az 1848iki törvények értelmében t. i. bármi néven nevezendő előjogok és szabadalmakkal való felruházás nélkül...”³⁴ A polgárjogért folyamodókat egyébiránt mind vagyoni, mind erkölcsi tekintetben véleményezték. A morális tulajdonságok vagy pozitív formában, az illetők általános társadalmi elfogadottságára, „jó hírére”, „köztiszteletben” álló voltára hivatkozva fogalmazódtak meg, avagy negatív formában, de pozitív-semleges tartalommal, tudniillik, hogy „ellenük erkölcsi tekintetben kifogás” nem tehető. A kérelmezők anyagi viszonyainak esetelése során a vagyoni önállóság konstatálása mellett az ingatlan vagyon megléte volt szükséges, egyben elégséges kellék.³⁵

A régi jogokkal szemben viszont az új jogokban részletetés kérdése merült fel a zsidó emancipációs törvény fogantatba vételével kapcsolatosan. Buda esetében – miként láthattuk – a '48-as érdemek, illetve a történelmi érvek jelentős súllyal estek latba, amelyek ebben az ügyben „a rendies maradványok” megléte ellenére is, a jogkiterjesztés irányába billentették el a kérdést. Így az előterjesztő is azzal indokolta kérését, miszerint „... izraelita hazánkfiak már 1848/9ben a legnagyobb önfeláldozással és vitézséggel küzdöttek a honvédok sorában a haza jólétéért és számtalan vérzett el közülük szabadságért, egyenlőségért...”, amely érvelést a közgyűlés egyhangúlag el is fogadta és „... a Budán lakó izr. honpolgárok közül – tekintve jó hírnevüket, népszerűségüket, szakképzettségüket és a közügyek iránti ismert érdekelttségüket...” őt személyt „tiszteletbeli képviselőül” közfelkiáltással meg is választott.³⁶

³³ BFL IV.1105. 182/1868. (augusztus 3.) kgy. sz.; 236/1868. (november 17.) kgy. sz.

³⁴ BFL IV.1105. 193/1868. (szeptember 1.), 201/1868. kgy. számok.

³⁵ BFL IV.1105. 39/1867., 41/1867. (július 8.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 4669/1867., 6359/1867., 6685/1867., 6858/1867. tan. ikt. sz.

³⁶ Név szerint: Bauer Miksa (kereskedő, a Budai Népbank igazgatótanácsának tagja, 1873-ban az I. kerületi összeíró választmány póttagja, az előljárási egyik esküdteje, a Tabánban, Templom tér 1. sz. alatt lakott.) Bechtl Márton, Hasek Móric, dr. Löblin Miksa (orvos, 1873, 1876: I. kerületi képviselő, 1879, 1882: virilista, a kerület hatósági orvosa, a Várban, Úri u. 5. sz. alatt lakott.) Neumann Fülöp. BFL IV.1105. 40/1868. (március 3.) kgy. sz.; BFL IV. 1403.a. 1873.; Adressen-Kalender...1873.

A modernitására oly büszke Pest ellenben, amely persze a rendi eredetű polgárjog adományozását sem igen kultiválta akkoriban már – noha elvileg egyetértett vele – a városok helyzetének végleges rendezéséig elutasította Matolay Elek hasonló tárgyú indítványát...³⁷

Az alkalmazottak – lojalitás, teljesítményelv, szolgálatéthosz

A városi hatóság a hatályos városi törvény (1848:XXIII. tc.) alapján 1869-ben véglegesített ún. „Házszabály” (tulajdonképpen ügyrendi szabályzat) alapján fejtette ki képviseleti tevékenységét.³⁸ Ennek első tervezetét még 1848-ban Pest városa alkotta meg, amelyet 1861-ben, majd 1867-ben módosítottak. A jogtörténet által behatóan elemzett pesti házszabály több más városi önkormányzat hasonló szabályzatának, sőt a néhány évvel későbbi önkormányzati törvényeknek is mintául szolgált, nem beszélve az egyesített főváros későbbi szervezési szabályrendeletéről.³⁹ Az ezen szervezeti keretek között zajló várospolitikai fórumán igen gyakran kerültek szóba magukkal a működtetőkkel, illetve a városi intézményrendszer működési feltételeivel kapcsolatos, a korabeli gondolkodásmódba is betekintést engedő ügyek.

Az évtized második felében megsokszorozódott szolgáltatási feladatok, a városi hivatalok és a lakosság között megnövekedett érintkezési felületek mindkét város esetében a létszámkeretek bővítését, az új helyzethez való alkalmazkodás szükségességét állították előtérbe. Noha a rendszeres kiadások legnagyobb részét mindkét esetben a személyi kiadások jelentették, az arányok mégis eltérőek voltak. Míg Pesten a javadalmazások a fenntartási és működtetési kiadások körén belül a költségeknek csupán az egyharmadát alkották, addig Budán 1869-ben ez az összeg képezte a kiadások abszolút többségét (51,7 %).⁴⁰

A különbség természetesen a két városi intézményszervezet eltérő jellegével magyarázható. A jobb parti „fővárosban” ugyanis a városházi törzsszemélyzetten, az egyes városrészi albiróságok csekély létszámán kívül, csak a kórház, a főreál, a Várszínház, néhány iskola, a laktanyák és a plébániák, no meg a Rudas fürdő fenntartása képezett dologi kiadásokat.

Ami a szervezeti kérdéseket illeti, a város képviseleti szerve, a közgyűlés nem csak elvi szinten igyekezett biztosítani a maga számára az önkormányzati jogokat, hanem annak számos állandó és ad hoc bizottságai részletes vizsgálataikkal, a tanács kontrollja mellett, a városházi előterjesztések megalapozottságát is hivatottak voltak garantálni. Jól fejlett testületi szellem dominált a régi, archaikus városigazgatásban, amely a bizottságok túlbujánzása formájában is megnyilvánult, s erőteljesen befolyásolta a személyi döntéseket. Az egyén különleges alkalommal mentesülhetett csak a közösségi kontroll alól; ez esetben viszont szinte korlátlanul gazdálkodhatott az egyszer megszerzett erkölcsi tőkével. Ennek példája a közmegebecsülésnek örvendett

³⁷ BFL IV.1302. 7585/1868. (március 4.) kgy. sz.

³⁸ BFL IV.1302.1170/1867. (július 19.) kgy. sz.; IV.1105. 19/1869. kgy. sz.

³⁹ KAJTÁR 1992. 60–68. p.; RUSZOLY é.n.

⁴⁰ Az alábbiak az 1869. évi zárszámadási adatokra vonatkoznak (Buda szabad kir. főváros közköltség előirányzata 1871-re; Számadási kimutatás szab. kir. Pestvárosa összes pénztárai forgalmáról 1869-dik évben. Pest. 1870.)

Házmán Ferenc polgármester felmentése a „currens és kevésbé fontos ügyek” intézése alól, Deák-párti országgyűlési képviselővé választása folytán. A mind a tanács, mind a közgyűlés elnöki tisztét betöltő, a lakosság által választott, tekintélyes polgármester gyakori távolléte ugyanakkor valószínűleg nem nyomasztotta, hanem inkább fokozta a közgyűlési aktivitást.⁴¹

A fizetett és tiszteleti jellegű városi hivatalokra részint a közgyűlés, részint a városi tanács választotta, illetve nevezte ki az arra alkalmasakat. A szakhivatali feladatokra a közgyűlés a tisztviselőket általában többes kijelöléssel, a testületi posztokra közvetlenül választotta.⁴² Az önkormányzat 1867-es újjászervezése alkalmával egy negyven tagú szervezőbizottmány működött együtt a tanáccsal az alacsonyabb hivatali állások betöltésénél, amelyet azután a közgyűlés változtatás nélkül jóvá is hagyott.⁴³ Árgus szemekkel figyelte a képviselőtestület a tanács kinevezési gyakorlatát, s jellemző a közéleti aktivitásra, hogy olyan stratégiai jelentőségű állás betöltése esetében is, mint például a közkórház gondnoka, a képviselőtestület elvetvén a tanács javaslatát, heves vita után végül az elnök szavazatával volt csak képes dönteni.⁴⁴

Mind az erkölcsi vonatkozásokra, mind a gyakorlati alkalmasság szempontjaira súlyt fektettek a kinevezéskor. Így például míg a budai zálogbiztosi állásra jelentkező Stóics Gerő csak azután kaphatta meg az áhított posztot, miután bebizonyosodott róla, hogy „a több oldalról tett kifogások ... tévedésen alapulnak, s teljes hiteles okmányokkal be van bizonyítva ... hogy fedhetlen jellemű s hogy ellene erkölcsi és rendőri tekintetben kifogás soha nem volt,⁴⁵ – addig az aljegyzői állomásra jelentkező Sztankovits György esetében jogi képzettsége mellett azt vették figyelembe, hogy „...ügyvédi irodában is dolgozván, magát gyakorlatilag is kiképezte...”.⁴⁶ Noha Buda esetében a városépítési és építésrendészeti feladatok Pestnél szűkebb körűek voltak, mégis a város vezetése igyekezett megfelelő műszaki képzettségű kádereket biztosítani mérnöki hivatala számára. Ezért nem díjnokokat, hanem fix fizetésű műszaki segédeket alkalmazott erre a feladatkörre – „...mivel díjnokságra ügyes, fiatal technikusok mai napság csak alig vállalkoznak...”.⁴⁷

Rendies, patriciusi jellegű szemléletmód; a helyi társadalmi érdekek érvényesítésének szándéka; s az egyén személyes teljesítmény alapján történő minősítése *együttesen* voltak fontosak Christen Gyula tiszteletbeli főorvossá történt megválasztásakor. Egyként lényeges volt, hogy „...egy régi érdemes budai családnak ivadéka”, továbbá, „hogy helyben már hosszabb idő óta a szenvedő

⁴¹ CZAGA 1999. 110–111. p.

⁴² Az albirákat és albirósági ülnököket a közgyűlés kijelölés nélkül, az albirósági jegyzőket a tanács már hármas kijelölés alapján választotta. BFL IV.1105. 5/1867. (május 24.), 46/1867. (július 22.). kgy. sz.

⁴³ BFL IV.1105. 33/1867. (július 8.), 45/1867. (július 22.). kgy. számok.

⁴⁴ BFL IV.1105. 73/1870. (február 8.) kgy. sz.

⁴⁵ BFL IV.1105. 185/1868. (augusztus 3.) kgy. sz.

⁴⁶ BFL IV.1105. 110/1868. (június 2.) kgy. sz.; 5979/1868. tan. ikt. sz.

⁴⁷ BFL IV.1105. 119/1870. (február 21.) kgy. sz.

emberiség javára fáradhatatlanul működik...”, s az is, hogy „...orvosi tudományát a bécsi és berlini kórházakban gyakorlatilag bővíté”.⁴⁸ A budaiak számára oly fontos hagyomány és presztízis szempontjai mellett a teljesítményvelvet vették tekintetbe a Viziváros felmérését önszorgalomból elvégző Varasdy Lipót főmérnök, vagy Áldásy Antal főbíró „ügybuzgalmánk” említésekor is; nemkülönben annak a törvénytörő írnoknak az esetében, aki azért juthatott „személyes pótlék”-hoz, mert „nem annyira gépies munkát végez, mint a többi írnok”.⁴⁹

Az akkori jelenben is – mint utaltunk rá – elevenen élt a félmúlt, így nyugdíjazási kérelmeknél, kegydíjak adományozásánál is fontos szempontként értékelték a korábban tanúsított politikai magatartást. Így nem hagyhatták figyelmen kívül Weidinger Alajos volt tanácsnok nyugdíjmelési kérvényénél „...különösen azt, hogy ... 1861ben ... moraliter kényszerített az akkori politikai viszonyoknál fogva állomásától vissza lépni ...”; s Funk Kálmán helyettes főügyész számára is a provizórium időszakában történt „hazafias lemondása” tekintetbe vételével szavaztak meg nyugdíjat.⁵⁰ Az erkölcsi kárpótlás morális kényszere bizonyos esetekben még a szigorú szabályok félretételét is eredményezhette. Így például az 1861-ben polgármesteri tisztséget is betöltött Feley Ede tanácsnok özvegye esetében a képviselőtestület szó szerint kegyet gyakorolt, hiszen Feley rövid szolgálati idejénél fogva sem nyug-, sem kegydíjra nem formálhatott volna igényt, ám „... tekintve még is nevezett férjének bokros érdemeit, kitűnő politikai jellemét, valamint azt, hogy a szerencsétlen politikai viszonyoknak – [másutt: „rendíthetetlen hazafiságának és tántoríthatlan szabadelvű politikai nézeteinek,] – áldozata lőn, s folyamodónő elszegényedett s könyörületre méltó állapotát...”⁵¹ – nem hagyhatta őt mégsem ellátatlanul az érdemekre figyelő város. Miként a Budát „28 éven át minden megszakasztás nélkül hűségesen szolgáló” hites szolga özvegyét,⁵² vagy a harminc éven át szorgalmasan körmölő városházi írnokot sem.⁵³

Ha az egyéni érdem és a város érdekei kerültek ellentétbe, a meritokratikus szemléletmódból eredően az előbbi is győzedelmeskedhetett. Ez történt Endresz Mihály alkamarás esetében is, akit annak ellenére hagytak meg tisztségében, s – tekintettel addigi érdemeire – rendeltek mellé segédet, hogy „agg koránál és gyengélkedő egészségi állapotánál fogva” már nem volt képes ellátni egyszemélyes hivatalát.⁵⁴

⁴⁸ BFL IV.1105. 55/1867. (augusztus 5.) kgy. sz.

⁴⁹ BFL IV.1105. 351/1870. (szeptember 24.); 77/1873. (március 3.); 116/1870. (március 8.) kgy. számok.

⁵⁰ BFL IV.1105. 99/1868. (május 8.) kgy. sz.

⁵¹ BFL IV.1105. 86/1867. (szeptember 2.); 102/1868. (május 8.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b 7999/1867. tan. ikt. sz.

⁵² BFL IV.1105. 112/1867. (november 4.); BFL IV.1106.b 11.647/1867. tan. ikt. sz.

⁵³ BFL IV.1105. 60/1867. (augusztus 5.) kgy. sz.

⁵⁴ BFL IV.1105. 45/1867. (július 22.) kgy. sz.

A hivatali szigor mindezek mellett és ellenére ugyanakkor természetesen könyörtelen volt: függelensértés, rendreutasítás elleni tiltakozás azonnali elbocsátást vont maga után.⁵⁵ S elutasították a fegyelmi úton elbocsátott városi vadász nejeinek végkielégítési kérelmét is.⁵⁶

A városeyesítés eszméje és az azzal kapcsolatos gyakorlati lépések

Az együttműködés irányába tett megnyilvánulások

Nyilvánvalóan csupán elméletileg választható el a főváros-gondolattól a városeyesítés kérdésköre. Ennek előzményei, megvalósítása és következményei a főváros-történet gyakran elemzett és – legutóbb a 125. évforduló alkalmával – ragyogóan dokumentált fejezetei.⁵⁷ Az ott érintett szempontokhoz kapcsolódóan ehelyütt csupán néhány, főként a mentális és az érzelmi viszonyulásra utaló további vonásról ejtünk néhány szót – mintegy oldalfénnel világítva meg a kérdést.⁵⁸

Noha a budaiakban számos fenntartás és szorongás élt az ugyanakkor általuk is kikerülhetetlennek tartott közigazgatási átalakulással kapcsolatban, a bal parti városhoz fűződő érzelmi és akarati viszonyukat ennek ellenére mégis inkább az együttműködőkészség jellemezte. Ezt tükrözi a három város kiküldötteiből alakult bizottság „köztetszéssel” fogadott jelentése, s a közgyűlésnek a tárgyban a Képviselőházhoz intézett felirata is.⁵⁹ A budaiak – a pestiekhez hasonlóan – ugyan jobban szerették volna, ha az egyesítés az érintettek előzetes egyeztetése alapján megy végbe, s meggyőződésük volt, hogy nem a pestiek, hanem ők hoznak áldozatot. Am a „magasabb politikai és nemzetgazdasági célok” érdekében a közgyűlési többség mégis kinyilvánította: „...nem habozunk egy percet sem szívünknek egy drága álmáról lemondani, önállóságunk egy utolsó sóhaját elfojtani akkor, midőn arról van szó, hogy evvel a közös haza és a nemzet fényének emeléséhez járulhatunk”.⁶⁰

Az együttműködési készség egyéb más módon, például a különféle városi szabályzatok és rendelkezések, eljárásmodozatok egységesítési szándékában is megnyilvánult. „Az egybevágó érdekek és a napi renden levő viszonyoknál fogva együtt és összhangzó eljárás tekintetéből” határoztak a budaiak Pest város hatóságának a súly- és mértékhtelezési eljárás egységesítése ügyében kelt megkereséséről csakúgy, mint saját cselédrendészeti eljárásokról, azt „főbb mozzanatait és kényesebb pontjaiban” Pest városával kívánván egyeztetni.⁶¹

⁵⁵ „Prohács Gyula helyettes imoknak ... a polgármester úrnak egy, a kezelés pontosabbá tételére vonatkozó rendeletének visszautasítása miatt történt azonnali elbocsátása”. BFL IV.1105. 111/1870. (március 8.) kgy. sz.

⁵⁶ BFL IV.1105. 111/1867. (november 4.); BFL IV.1106.b 9041/1867. tan. ikt. sz.

⁵⁷ V. ö.: GÁRDONYI 1913.; BFL IV.1314. Pest, Buda, Óbuda egyesítésére vonatkozó bizottsági iratok. 1870–1873.; Egy nagyváros... 1998.; GYÁNI 1998.

⁵⁸ CZAGA 1999.

⁵⁹ BFL IV.1105. 40/1872. (február 5.) kgy. sz.

⁶⁰ GÁRDONYI 1913. 195. p.

⁶¹ BFL IV.1105. 372/1870. (november 7.), 16/1871. (február 13.), 39/1871. (március 6.) kgy. számok.

Budának és Pestnek az ingatlan- és lakáspiacon történő lassanként meginduló egységesülésére, ingatlantulajdonosoknak és lakásbérletlőknek a két város közötti kapcsolataira, mozgására utal az a közgyűlési határozat, amely a pestivel egyező hónapokban állapította meg a lakbérleti évnegyedeket.⁶² Elkülönüléssel szembeni törekvést jelez a krisztinavárosi nyári színikör felújításakor kinyilvánított azon szándék is, hogy ennek révén a pesti közönség Budára édesgethető legyen, – amely törekvés komolyságát egyébként a Nemzeti Színházzal megkötött szerződés is aláhúzza.⁶³ Megállapodásra utasította a budai közgyűlés a közös iskolatanács számarányának megállapítására kiküldött bizottság vitatkozó tagjait is, s idomulva a bal parti város eljárásához, ő sem zárkózott el az új szerv költségvetési támogatásától.⁶⁴

A gyanakvás csökkentését egyébként szimbolikus és merőben gyakorlati célú kölcsönös gesztusok is szolgálták. Ilyen volt például egy pesti polgárnak a budai szegények számára juttatott adománya, későbbi ideköltözése alkalmából.⁶⁵ A hatóság részéről pedig idesorolhatjuk a budaiak meghívását József nádor pesti szobrának, vagy Rottenbiller Lipót főpolgármester arcképének leleplezése alkalmából.⁶⁶ Korántsem volt képletes segítség viszont, – s egy „fővároshoz” ugyancsak méltatlan állapotokra utal – a pesti tűzoltók rendszeres, s a budaiak által is nélkülözhetetlenek elismert segítségnyújtása.⁶⁷

Az elutasítás gesztusai

Vegyük sorra ezek után az akár az egyesítés eszméjével, akár a más életritmusú és végső soron mégiscsak riválisnak tekintett „fiatalos” bal parti várossal szembeni ellenérzéseket. A budai közgyűlés többségi álláspontjától eltérően, egyértelműen elvetette az egyesítés eszméjét az Andaházy László és Gombár Tivadar vezette képviselői csoport. Az eljárás mód tekintetében hangoztatott legfőbb kifogásaikat – mely szerint valójában nem is maguk a városok egyesülnek, hanem csupán egyesítik azokat – tartalmi oldalról főként az igazgatási funkciók elvesztéséből

⁶² „...habár közgyűlésünk Pest v. hatósága által újabban módosított lakbérleti évnegyedek célszerűségét tökéletesen belátni nem képes, mindazonáltal azon szoros kapcsolat és érintkezésnél fogva, mellyel fővárosunk lakossága P. v. lakosságával áll, a kgy. a szabályokban meghatározott lakbérleti negyedeket jan., ápr., júl., és okt. hónapok elsejéről – febr., május, aug. és nov. hón. elsejére áthelyezendőknék...[elfogadja]” BFL IV. 1105. 266/1868. (december 28.) kgy. sz.

⁶³ BFL IV.1105. 85/1871., 102/1871. (május 8.) kgy. számok.

⁶⁴ BFL IV.1105. 111/1869. (május 5.), 6/1871. (január 2.) kgy. számok.

⁶⁵ Bainviller Ker. János pesti polgár budai ingatlanvásárlása alkalmából és majdani Budára költözése alkalmából 100 ft-ot adományoz a városi szegényeknek. BFL IV.1105. 156/1872. (augusztus 5.) kgy. sz.

⁶⁶ BFL IV.1105. 96/1869. (április 18.), 238/1871. (november 10.) kgy. számok; BFL IV.1106.b. 16.924/1871. tan. ikt. sz.

⁶⁷ Légrády Sándor interpellációja: „tűzvész esetén a pesti tűzoltók segítsége nélkül a legnagyobb szerencsétlenség történhetne”. Gombár Tivadar interpellációjára: „...hogyan történhetett, hogy az utolsó várbeli tüzesetnél egy városi fecskendő sem jelent meg...?” Házmán polgármester ezt választotta: „...ez a közönség egykedvűségének felróható, miután senki lovakat adni nem akart...” BFL IV. 1105. 37/1871. (február 20.), 145/1871. (július 10.), 541/1871. (december 19.), 14/1872. (január 8.) kgy. számok.

adóó hátrányokkal; a két város eltérő társadalmi összetételéből fakadó ellentétekkel; valamint a közlekedés hátráltató tényezőivel indokolták.⁶⁸

Nem különösebben mélyítették el a jó viszonyt a városok eltérő gazdasági-kereskedelmi helyzetéből fakadó ellentétek sem. A két város 1852-ben közös fogyasztási adókerületté vált, ami azt jelentette, hogy közös megegyezés alapján szedték a város külterületi határain felállított vámoknál a beszállított termények utáni fogyasztási adót és köveztvámot.⁶⁹ A városok és a pénzügyi kormányzat közötti szerződés 1867-ben történt lejártakor Buda és Pest között nézetkülönbség keletkezett az egyes termények utáni adórészesedés mértékéről. Pest külön szerződést kívánt kötni a pénzügyi kormányzattal, amelyet a budaiak „a testvériség érzetével meg nem egyeztethető”-nek minősítettek.⁷⁰ A jobb partiak főként a bor adóemelésébe nem akartak belenyugodni, modván: az „a budapesti termesztés egy fő ágát, a szőlőművelést sujtaná...”, továbbá, mivel „...Pest városa oly összeget igényel e czímen, hogy Buda városának abból világos vesztesége van...”⁷¹ A megindult tárgyalások azonban a városok külön érdekeit figyelembe vevő megállapodás megkötésével hamarosan eredményre vezettek.⁷²

A két város rivális szakközegei árgus szemekkel figyelték „az ellenfél” pénzügyi manővereit, s Buda a költségvetési egyensúly minden áron való biztosítására irányuló törekvésében olykor még a lakosság széles körét érintő kereskedelmi szempontokat is figyelmen kívül hagyta. Így például Mandl Ferenc vízvárosi képviselő nem átallotta a két város közötti kereskedelmi forgalmat fojtogató lánchídi vám budai tarifájának a pesti mértékhez „igazítását” – persze emelését – is javaslatba hozni.⁷³

Múltidéző „városi öntudat” megnyilvánulásaként, illetve adminisztratív akadékoskodásként találkozhatunk a két város közötti lakossági közeledést jelző spontán megnyilvánulással szembeni – a fentebbi megnyilatkozásokkal ellentétes tartalmú – hatósági ellenállással is. A Krisztinavárosban megválasztott Frank Lőrinc albírószági ülnököt a közgyűlés például csak abban az esetben volt hajlandó megerősíteni, ha – pesti lakos lévén – ténylegesen is Budára költözik...⁷⁴

A városok közötti versengés egyik fontos terepét az intézmények elhelyezésének kérdése alkotta. Nem javította a budaiak közérzetét a Műegyetem elődjének, a József Politechnikumnak a városeejesítés előestéjén Pestre történt átköltöztetése, amely

⁶⁸ GÁRDONYI 1913. 201–202. p.; CZAGA 1999. 16–17. p.

⁶⁹ Vö. FABÓ 1996. 63. p.

⁷⁰ BFL IV.1105. 24/1867. (július 8.), 123/1867. (november 4.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 6885/1867.; 10.440/1867. tan. ikt. sz.

⁷¹ BFL IV.1105. 269/1868. (december 28.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 15.850/1868. tan. ikt. sz.

⁷² Ezek szerint az összes, közösben bevett vámösszegek 7/10-ed része Pestet, 3/10-edet pedig Budát illette. A bor fogyasztási adója változatlan (21 krajcár/akó) maradt, s a sör, a vágómarha, a sertés és a tűzifa adóösszegét nem közös kulcs szerint, hanem a tényleges fogyasztás arányában fizették. KÖRÖSY 1873. 203–204. p.; CZAGA 1999. 14., 19. p. 14. sz. jegyzet; BFL IV.1105. 178/1868. (augusztus 3.); BFL IV.1106.b. 6467/1868. tan. ikt. sz.

⁷³ „Buda ... annál is inkább hasonló eljárást kövessen, minthogy ekként a város jövedelmeit néhány 1000 ft-tal szaporítani lehetne.” BFL IV. 1105. 42/1867. (július 8.) kgy. sz.

⁷⁴ BFL IV. 1105. 16/1867. (június 5.) kgy. sz.

lépést a budaiak a kormány részére tett különféle telekajánlatokkal igyekeztek elhárítani – ám sikertelenül.⁷⁵

Adódtak ellentétek a népoktatási törvény nyomán felállított közös tankerületi iskolatanács körül is. Noha a törvény célja éppen az volt, hogy közös testületbe fogja össze a két város oktatáspolitikájával kapcsolatos kezdeményezéseket, pontosan ezt hiúsította meg a budaiaknak a tanerők választására és az oktatás finanszírozására vonatkozó ügyek külön osztályokban történő intézését célzó követelése.⁷⁶ Amúgy az iskolatanács tevékenysége során szintén fedeztek fel sérelmes mozzanatokot az érzékeny lelkületű budaiak, hiszen, amint Ribáry Ferenc az egyesítés előestéjén egy interpellációjában rámutatott: a budai iskolaügy a fővárosi iskolatanács előtt „oly formában tárgyalatott, hogy ezt Buda fővárosa, mely e tekintetben minden kitelhetőt megtett, csak megalázásnak” tekintheti. A pesti tanügyi fejlesztésekhez képest szerény budai lehetőségekkel kapcsolatban Peregriny Elek pedig úgy vélte, a leghelyesebb az öntudatos szegény ember szerepéhez folyamodni: „...a szegénység szomorú ugyan, de nem szegény, ez áll pedig Buda városánál; ez szegény és mivel szegény nem tehet annyit, mint óhajta vagy tehet más gazdag város.” S bár elismerték, hogy több iskolaépület „rozzant állapotban létezik, más pedig célszerűtlen helyen van”, a város önrésztén esett súlyos csorbaként értékelték, s a leghevesebben tiltakoztak az ellen az ötlet ellen „hogy az iskolatanács iskoláinkat egy orvos és építész által megvizsgáltathassa.”⁷⁷

Az új, egyesített város közös pénzügyi kereteinek egyoldalú szűkítésétől való félelmek sem voltak ismeretlenek a jobb parti város képviselőtestületében. Riadalmat keltettek például a pesti vízmű bővítése, továbbfejlesztése körüli bonyodalmak: esetleges nagyobb városi hitel felvétele nyomán ennek csupán az egyik városrészt előnyösebb helyzetbe hozó volta. Az őszintén egyesítéspárti Házmán polgármester azonban igyekezett csillapítani a kedélyeket, oszlatni a kételyeket, és reményét fejezte ki „tekintve a három város solidaritását és a fontos ügy közösségét” – mely remény bizonyossá is vált –, hogy ilyenféle előterjesztéseket a testvérváros képviselőtestülete a budaiak meghallgatása nélkül nem fog eszközölni.⁷⁸

A Közmunkatanácsnak a rivális testvérváros fejlesztése irányában tanúsított kezdeti nagyobb aktivitása szintén nem túlságosan kedvezett a rokonérzelmek erősödésének. A budai tanács így, tekintet nélkül az Óbudától a promontori vámvonalig húzódó út tényleges jelentőségére, csupán a „paritás” elve alapján vetette fel annak „országos úttá” nyilvánítását is, jóllehet ennek tényleges forgalma ezt ekkoriban persze még nem indokolta. Ám a közgyűlés nem tartotta abszurdnak

⁷⁵ BFL IV. 1105. 42/1869. (március 1.) kgy. sz.

⁷⁶ „...a budaiak a budai, a pesti tagok pedig a pestiben; mi által a fennmíftt kérdésekben sem a budaiak a pesti, sem a pestiek a budai kérdésekhez hozzászólni avagy ezekben, habár csak véleményezőleg is, határozni nem foghatnak; a bpi közös iskolai tanács öszves üléseinek tartatván fel minden egyéb, a törvényben körülírt, de a felsorolt két kérdést nem érintő ügyekben való közös tanácskozás és közös határozat...” – áll a tanácsi előterjesztésben. BFL IV. 1105. 126/1869. (május 22.) kgy. sz.; 1868:XXXVIII. tc. 123. §.

⁷⁷ BFL IV. 1105. 22/1873. (február 3.) kgy. sz.

⁷⁸ BFL IV. 1105. 268/1872. (december 28.) kgy. sz.

a követelést, – hiszen az FKT, illetve a minisztérium a pesti Váci út fenntartására is biztosított államsegélyt...⁷⁹

A város igazgatási ágak szerinti működése

Közegészségügy

A helyi hatóság számára a szűkös városi közegészségügyi infrastruktúra (közkórházi férőhelyek és orvosi létszám stb.) fejlesztésénél fontosabb szempont volt a városi higiénét alapjaiban meghatározó urbanizációs feltételek fejlesztésének, továbbá a rendszeres jelleggel fellépő különféle járványok – kolera, himlő, marhavész – során igénybe vehető egészségrendészeti eszközrendszer alkalmazhatóságának és hatékonyságának kérdése.

Az egészségügyi „intézményi hálózat” a város egyéb dimenzióihoz idomult. A kórházi szükségleteket a férfibetegeket ápoló Irgalmas Rendi Kórház, a főként nőket fogadó régi Szent János Kórház, valamint a fiókkórházként fungáló vízivárosi kényszerítő dologház biztosította.⁸⁰ A városi zárszámadás házipénztári és kórházi alapi kiadási tételei a – Pest városihoz hasonló arányú – szokásos személyi és dologi fenntartási összegeket tartalmazták.⁸¹

A városi (Szent János) kórház 1869-es közkórházzá nyilvánítása együtt kellett, hogy járjon a kórházi profil megerősítésével is. Vagyis a „városi kórház, melyben egyszersmind az elaggott érdemesült polgárok eddig ápolottak”, ettől fogva már kizárólagosan gyógyító funkciókat látott el.⁸² A kórházbővítési igények teljesítése során azonban nem minden esetben a legkorszerűbb megoldásokat választották, amit például a folyosókat a főfalon kívülre (azaz a „Gangra”) helyezni rendelő határozat is illusztrál.⁸³ Buda város közkórháza még az orvosi személyzettel nem igazán jól ellátott Pesttel összehasonlítva is alacsony egészségügyi létszámmal rendelkezett: 6 orvos, 1 szülésznő (!), 16 ápoló állott szolgálatban az intézmény újjászervezésekor.⁸⁴ S jellemző a viszonyokra, hogy a város ugyanakkor – a házipénztár „terheltetésé”-től való félelem folytán – például elvetette Szénássy Sándor tiszteletbeli főorvos állás utáni folyamodványát – „nem látván a városi főorvosok szaporításának szükségét”.⁸⁵

Ennek fényében nem túl meglepő, hogy az 1872/73-as nagy kolerajárvány elleni védekezés során, a város vezetése az intézkedések foganatosításakor nagy mértékben támaszkodott a medicinán kívüli, a városi közéletben aktív, laikus erőkre. Az 1872 októberében kiütött járvány tovaaterjedésében, a betegek kezelésében és elkülönítésében, továbbá a köztisztasági rendelkezések szigorú végrehajtásában döntő szerepük volt a városrészenként, helyi orvosokból, esküdtekből, egyéb ismert ottani aktív társadalmi

⁷⁹ 1872-ben az állam a pesti főutak fenntartására 15.000 forint államsegélyt biztosított. Fő-zárszámadás 12–13. p.; BFL IV. 1105. 229/1871. (november 6.), 139/1872. (augusztus 5.) kgy. sz.

⁸⁰ Buda szabad királyi főváros leltára. 1869. BFL IV.1106.b. 400/1864. lvt. sz.

⁸¹ Az 1873. évi közegészségügyi költségek Budán az évi kiadások 8,9 %-át, Pesten 7,9 %-át alkották. (v.ö. Fő-zárszámadás 136., 152–155. p.)

⁸² BFL IV.1105. 228/1869. (augusztus 2.) kgy. sz.

⁸³ BFL IV.1105. 145/1873. (május 5.) kgy. sz.

⁸⁴ BFL IV.1105. 173/1869. (július 5.) kgy. sz.

⁸⁵ BFL IV.1105. 88/1867. (szeptember 2.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 6815/1867. tan. ikt. sz.

elemekből alakult és különleges hatalommal felruházott ún. „vészbizottságoknak”.⁸⁶ Ezek számos tagja – élükön az igen agilis korábbi városi kapitány Petrovics Szilárd helyettes polgármesterrel, az ő – „buzdító példájára ... saját egészségük és éltük kockáztatásával éjjel nappal buzgólkodva, mindent, mit fly körülményekben megtenni lehetett, megtettek”.⁸⁷

A járvány kordában tartásának érdeme felett kialakult vita egyként utal a korabeli orvoslás alacsony eredményességére, valamint a városi alkalmazásban állott orvosok városigazgatási szervezetrendszerbe integrálásának nehézségeire. A helyi doktorok érzékeny vereséget szenvedtek a járvány leküzdését követő, s pozícióharccá fajult „értékelési diskurzus” során. Ezt tükrözi Mandl Ferenc, vízivárosi esküdt megállapítása is, aki úgy vélte: „...ha a járvány megszüntetése körül valakinek érdeme van, úgy az érdem legkevésbé az orvosoké, mintsem a vészbizottságoké és első sorban a rendkívül buzgó helyettes polgármesteré, Petrovics Szilárdé...”.⁸⁸ Az orvosok és a laikus városatyák közti vitának végül az előbbieknél az a „behódoló” nyilatkozata vetett véget, amelyben közegészségügyi kérdésekben is – a tisztán „szakkérdéseken” túlmenően – elismerték a tanácsi intézkedés illetékességét.⁸⁹

Az igazgatási apparátussal szemben simulékonyabb városi állatorvos ellenben a marhavész elhárítása alkalmával pénzjutalomban részesült, mivel „lankadatlan kitartás és törhetetlen eréllyel járt el, s a veszedelem távoltartásában kellő sikerrel működött”.⁹⁰

Köztisztaságügy

A köztisztaság fokozása révén a közegészségügyi állapotoknak, a közhigiénének a javítása, ezáltal a járványveszély csökkentése ekkoriban már mindenki által elfogadott evidenciának számított.⁹¹ A város köztisztaságügye ezért itt is, miként Pesten, a közérdeklődés homlokterében állott, s számos esetben került terítékre a közgyűlésben mind a műszaki alapinfrastruktúra vonatkozásában (vízvezeték, csatornázás, utcakezelés), mind pedig rendészeti vetületben.⁹² A közterületi higiénia esetében emellett persze városesztétikai, s a városi presztízs szempontjai is – „a főváros utóbbi időben módosult körülményei és a köztisztaság különben is megtöbbszörösített igényei” – felmerültek.⁹³

⁸⁶ A járvány során Pest város hatósága által foganatosított hasonló intézkedésekre és a járvány lezajlására vonatkozólag ld. SÍPOS 1998. 111–138. p.

⁸⁷ BOGISICH 1873. 22. p.

⁸⁸ BFL IV.1105. 212/1872. (december 2.) kgy. sz.

⁸⁹ BFL IV.1105. 1/1873. (január 3.) kgy. sz.

⁹⁰ BFL IV.1105. 49/1869. (március 11.) kgy. sz.

⁹¹ SÍPOS 1998. 115.p.

⁹² Francz Alajos indítványa: „a taban külváros több részében egyidő óta mindinkább lábra kapó rendellenességeket és különösen ... az egészségre hátrányos tisztátlanságot, a kapitányi hivatal utasíttassék a közegrend szabályok szigorúbb érvényesítésére”. BFL IV.1105. 62/1870. (február 7.) kgy. sz.; Tanácsi előterjesztés a vízivárosi János utcában létesítendő csatorna iránt; határozat: „miután a közegészség, valamint a köztisztasági tekintetek ... egy földalatti csatorna létesítését hangosan követelik.” BFL IV.1105. 270/1870. (július 4.) kgy. sz.; Rongy és csontszedési „üzletek” eltávolítása a belterületről BFL IV.1105. 54/1868. (március 24.) kgy. sz.

⁹³ BFL IV.1105. 12/1871. (január 2.) kgy. sz.

A magánterületen történő hatósági beavatkozást ugyanakkor csak súlyos közegészségügyi okok igazolhatták: „... a nyári hónapokban a házi sepredeknek több napon át a konyhában való tartása, avagy az udvarokbani felhalmozása a közegészségre hátrányos és ártalmas hatással van, tekintve továbbá, hogy városunk területén Cholera esetek még mindig felmerülnek...”⁹⁴

Tényleges fővárosi szerepkör és funkciók kibontakoztatásának perspektívái, a némileg megélenkült közlekedés által felvert por állította előtérbe az utcák locsolásának igényét. A vonatkozó különbizottsági javaslatban a liberális várospolitikai elvi célszempontjaira találunk érdekes utalásokat. Ezen érvelés szerint a városi adminisztráció eszközrendszere közvetítő közegként mozdíthatja elő a személyes szabadság alkotmányos biztosítása révén felszínre kerülő különféle társadalmi megnyilvánulásokat, teheti lehetővé ezek kibontakoztatását, érvényesülését, – adott esetben a városban belüli fizikai térváltoztatás körülményeinek megkönnyítésével. A város, mint közhatalom ilyen módon alakítja át konkrét társadalmi jelenségekké a politikai szabadságjogokban rejlő elvi lehetőségeket. A korszak városi közszereplőjének eszmék iránti fogékonyságára jellemző, hogy mindez az utcák locsolása alkalmával vált pregnánssá az érvelésben: „...mértánolvá végre korunk azon immár általános uralomra emelkedett elvét, miszerint a polgárisulás egy maga is, de kiválólag s különösen az alkotmányos élet fogalmától áthatott szellemeknek szabad mozgása elutasíthatlanul követeli, hogy a szabadelvűség áldásai ne csak az állampolgárok politikai életére szorítkozzanak, hanem a társadalmi s mindennapi élet térére is kiterjedjenek...”⁹⁵

A csatornázás súlyos hiányosságai nem tették elzárkózóvá a városvezetést az újszerű technológiai megoldásoktól sem. Így az egyik vállalkozó engedélyt kapott például az emésztőgödörök „...légmentes szivattyú géppel való tisztítására, ... mely ... nem csak szokatlan tisztasággal, hanem még a bűzáramlatnak is teljes kizárásával eszközöltetik”.⁹⁶ A légtisztaság kérdése, a városnak a kellemetlen szagoktól való megszabadítása, a „miazmák” elleni harc fontos eleme volt a korabeli általános higiéniai törekvéseknek.⁹⁷

S ezek mintegy „ideológiai vetületeként”, a nagy szekularizációs hullámverés egyik kis tarajaként merült fel a kripták felszámolásának, s városi hullakamrák felállításának látszólag mellékes, futó ötlete. Stangl János, későbbi II. kerületi előljáró a fentiek értelmében úgy vélte: „...egyik fő tényező az egészséges levegő...biztosítása, s eltávolítása mindannak, ami ... a levegőt egészségtelenné teszi. Egy ilyen az egészségnek ártalmas és bűzt okozó intézmény a kripták intézménye...”⁹⁸ Ne kerteljünk: a Deák Ferenc egyházpolitikai javaslatának támogatását is kezdeményező városatyát főként a klerikalizmus elleni harc lehetősége inspirálta. Feltételezésünk bizonyítéka, hogy az említett képviselő a pápai csalhatatlanságról zajlott későbbi vita során is sietve csatlakozott a dogmát a kolerához hasonlóan „megelőzni és elhárítani” szándékozó

⁹⁴ BFL IV.1105. 159/1868. (július 7.), 197/1873. (július 7.) kgy. számok.

⁹⁵ BFL IV.1105. 116/1869. (május 5.) kgy. sz.

⁹⁶ BFL IV.1105. 115/1869. (május 5.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 5909/1869. tan. ikt. sz.

⁹⁷ V. ő. SÍPOS 1998.115–116. p.

⁹⁸ BFL IV.1105. 307/1870. (szeptember 5.) kgy. sz.

Peregriny Elek felszólalásához.⁹⁹ Nyilvánvaló tehát, hogy Stangl esetében a késő aufklerista „szellemi egészségvédelem” elszánt küzdelmének egyik várospolitikai megnyilvánulásával állunk szemben.

A közegészségügyet a város szolgáltatási szerepköre által a lakosság higiéniai színvonalának emelésén keresztül előmozdítani törekvő felvetés volt a városi kézen lévő Rudas fürdőt – „a városi vagyonnak ezen gyöngyét” – fejleszteni törekvő szándék. A közgyűlés a lehető legszélesebb körűen értelmezte a városi szükségleteket, amidőn határozatában leszögezte: a városnak „...mint tulajdonosnak a nagy közönség egészségügyi igényeinek méltánylása szempontjából multhatatlanul kötelessége azt lehetőleg fejleszteni is, hogy ennek jótékonyágában minél többen részesülhessenek is”.¹⁰⁰

Közüktatásügy

Buda „fővárosa” gyakran volt bírálatok tárgya a bal parti városhoz képest elmaradottabb közüktatásügye folytán. S valóban, noha már mind az 1872-es, mind az 1873-as előirányzatban százezres tételeket szerepeltetett iskolai beruházásokra, ezen összegek tényleges folyósítására azonban az egyesítésig már nem került sor.¹⁰¹ Pest városa az egyesítés évében össz-beruházási költségeinek az 1869. évi 7,9 % helyett immáron 28,1 %-át fordította iskolalétesítésre (mely az össz-költségek 11,9 %-át alkotta). Budán ellenben nemigen történt előrelépés a konkrét cselekvés szintjén, hiszen a közüktatásügyi költségek az 1869-es 7,3 %-hoz képest öt évvel később is csak 7,7 %-ot tettek ki.¹⁰² Ezen adatokat figyelembe véve hat némileg ironikusan a főjegyzőnek az a megállapítása, mely szerint – visszatekintve a közüktatás terén elvégzett munkára – a város „a tanügyre a legnagyobb gondot fordítván, annak emelése céljából semmi költséget sem kímélt”.¹⁰³ S noha a törvény az állami szerepvállalás kötelezettségét is rögzítette, ennek biztosítására – mintegy 50 ezer forint folyósítása erejéig – már csak 1873-ban került sor.¹⁰⁴

A közvéleménynek a beruházások elmaradása miatti ingerültségét a közgyűlésben elhangzott interpellációk is tükrözték. A majd csak a következő időszakban átadásra kerülő Medve utcai iskola terveivel kapcsolatos túlzott körültekintés, avagy aggályoskodás egyként tükrözi az építetű hatóságnak a korszerűség iránti felfokozott igényét, a törvényi rendelkezéseknek mindenben való megfelelni akarást, s az egyhelyben topogás miatti általános elégedetlenséget. Mártás Hugó, pesti

⁹⁹ Pesti Napló, 1871. szeptember 5. Reggeli kiadás.

¹⁰⁰ BFL IV.1105. 8/1868. (január 7.), 117/1869. (május 5.), 24/1870. (január 11.) kgy. számok; BFL IV.1106.b. 15.793/1870. tan. ikt. sz.

¹⁰¹ Tanügyi kiadási előirányzatok: 1871: 45.702, 1872: 158.430, 1873: 226.708 forint; A tényleges kifizetésre vonatkozó zárszámadási kimutatásokban azonban sem az 1871., sem az 1873. évre vonatkozóan nem találunk adatokat. Fő-zárszámadás; Buda szabad királyi főváros közüktatás előirányzata 1873-ra. Buda [é. n.]. Vö.: FÁBÓ 1998. 63. p.

¹⁰² Fő-zárszámadás 124. skk., 181. p.; BFL IV.1302. 38.442/1868. (november 8.) kgy. sz.

¹⁰³ BOGISICH 1873. 20. p.

¹⁰⁴ BFL IV.1105. 79/1872. (április 8.), 201/1873. (július 7.) kgy. számok; BFL IV. 1106.b. 4573/1872., 11.607/1873. tan. ikt. sz.

építész elfogadott tervét megelőzően a város illetékesei külhoni építészek munkáit is szemrevételezték, megsértve ezzel a patrióta érzelmeket: „...dacára annak, hogy ügyes és képzett építészekben helyben bővelkedünk, még is ok nélkül a külföldhez folyamodunk”.¹⁰⁵ Am a városatyák dicséretére szolgál, hogy fontosabbnak tartották az iskolaépítés ügyét annál, hogysen azt a Közmunkatanácsal folytatott rejtett presztízs-küzdelem oltárán áldozzák fel. Ezért, mivel a végleges jóváhagyás előtt egyébként is be kellett a terveket mutatniuk, megjelölték azokat a pontokat, amelyek vonatkozásában valóban kíváncsiak voltak a felettes építési hatóság véleményére. Ezek egyrészt a belső térképzés funkcionális alapkövetelményeire, másrészt az egészségügyi feltételek alakításának mikéntjére vonatkoztak. Így állásfoglalást kértek arról, hogy a törvény előírásainak megfelelően az épület számára kiválasztott hely közegészségügyi szempontból egyáltalán elfogadható-e; megfelelő méretűek-e a tantermek (max. 60 gyermek), szárazak, világosak és könnyen szellőztethetőek-e? Továbbá, – s ez jellemző a higiénés elvárásokkal szembeni akkori bizonytalanságra, – kérdésként merült fel az árnyékszékek épületen belüli vagy kívüli elhelyezése, valamint belső csatornázás (!) alkalmazása – nehogy annak „figyelmen kívül való hagyása miatt, az későbbben tetemes költségbe kerüljön”.¹⁰⁶

A városi közoktatás tárgyi feltételeinek javítását az egyesítés előtti időszakban azonban – mint utaltunk rá – a régi épületek átalakításai, bővítései, kisebb jelentőségű kisajátítások kezdeményezése alkotta.¹⁰⁷ Noha az erőfeszítések korlátozottak voltak, 1872-ben már Buda 14 pontján állott – a vasárnapi iskolákon túlmenően – akár egyosztályos bérlemény, akár többosztályos létesítmény az alapfokú képzés szolgálatában.¹⁰⁸

A törvény kötelezettségként írta elő a népnevelés községi előmozdítását, s a város vezetése is – figyelemmel az átfogó nemzetpolitikai célra, mely szerint „a valódi szabadsághoz csak a helyes népképzés által juthatni” – belátta népnevelési egyület „alakításának ... fontosságát, ..., s annak ... megvalósítására minden segélykezeti nyújtani kötelességének” ismerte.¹⁰⁹ A helyi társadalom mozgósítását pedig a magasrendű eszmei célok valóra váltása mellett a szűkös anyagi fedezet bővítési lehetőségei is nélkülözhetetlenné tették. Ezen célból iskolai pénzalapot hoztak létre, felhíva a képviselőket és a polgárságot, hogy „testestől lelkestől annak gyarapítására és növelésére” törekedjék.¹¹⁰ Túl jól sikerült azonban a társadalmi érdeklődés felkeltése, mivel a várbeli iskolaszék odáig merészkedett, hogy – a törvényes felügyeleti jogon

¹⁰⁵ BFL IV.1105. 128/1873. (május 3.) kgy. sz.

¹⁰⁶ BFL IV.1105. 181/1873. (július 7.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 11.429/1873. tan. ikt. sz.; V. ö.: 1868: XXXVIII. tc. 27., 34. §§.

¹⁰⁷ BFL IV.1105. 114/1872. (június 5.), 65/1873. (március 3.), 117/1873. (április 7.) kgy. számok.

¹⁰⁸ A városi tulajdonú iskolák megoszlása városrészenként 1872-ben: elemi iskolák, különböző iskolai osztályok: Vár: Bécsi kapu utca, Fortuna utca; Víziváros: Iskola utca, Ötpacsirta utca; Krisztinaváros: Iskola utca; Tabán: Hosszú utca, Iskola utca; Újlak: Bécsi út; Országút: Fő utca; Sváb-hegy; Lipótmező. Rajziskola: Vár, Fortuna utca. Vasárnapi iskolák száma: 6. Adressen-kalender, 1872. 215–216. p.

¹⁰⁹ BFL IV.1105. 99/1867. (szeptember 25.), 46/1869. (március 1.) kgy. sz.

¹¹⁰ BFL IV.1105. 129/1870. (március 7.) kgy. sz.

túlmenően – ezen alapnak egyenesen „a községi közös vagyomból való kihatása, elkülönítése és az illetékes iskolaszékeknek gondozása és rendelkezése alá való bocsátása iránt” tegeyen javaslatot.¹¹¹

A felvetődő igényeket és a rendelkezésre álló lehetőségek korlátozott voltát szemlélteti a budapesti tankerületi iskolatanács budai osztályának az elemi állapota, illetve bővítése tárgyában 1870-ből kelt előterjesztése. Ennek alapján a közgyűlés úgy határozott, hogy a Krisztinavárosban és az Országúton „a tanulóifjúság nagy számánál fogva egy pármenetes I. osztályt”; a Tabánban „tekintve a külváros messze lenyúló terjedelmét, egy két osztályú új iskolának a Sáros fürdő táján” való létesítését; a Felső-Vízivárosban egy fiók-fiúiskola megszervezését; az újlaki iskola esetében „a szomszéd háznak kisajátítás útján való megszerzését” biztosítja. Elfogadta továbbá a már meglévő leányiskolának „rendes négy elemi osztályú intézetté való emelését” is.¹¹²

A szorongató épületgondok megoldására a város vezetése – képtelen lévén önálló beruházási program megvalósítására – kisebb ingatlanok kibérlésével és kisajátítások kezdeményezésével próbált meg választ keresni.¹¹³ A várbeli és a vízivárosi igények kielégítésére például a Vár aljában lévő Királyi Katolikus Gimnázium épülete néhány helyiségének – „6 tanterem, tanári lakások, rajzterem, fizikai terem, kisebb könyvtár terem” – kibérlése szolgált.¹¹⁴ A korszerű pedagógiai szemléletmódból fakadó igények iskolatípusonkénti rangsorolása is a kényszerű oktatáspolitikai „fegyvertár” része volt. Míg ugyanis a budai főreál esetében a közgyűlés hozzájárult a tornaterem felszereléséhez, elismerve „a tornászatnak az emberi test fejlődése és edzésére nézve hathatós és jótékony befolyását”, ugyanakkor viszont – tekintettel „korlátolt házipénztárára” – el kellett utasítania a Budai Tornaegyletnek tornacsarnok létesítésére vonatkozó kérelmét.¹¹⁵

Természetesen nem csak az alsófokú, de a középfokú oktatás is küszködött a szűkös keresztmetszetekkel. A társadalmi igények fokozódásának kézzelfogható jeleként 1868-ban már a város büszkeségének számító főreálban is felmerült párhuzamos osztályok létesítésének igénye.¹¹⁶ Ám ezek megindítása ellenére is előfordult 1872-ben, hogy helyszűke miatt mintegy hatvan városi lakos gyermeke nem jutott be Buda reprezentatív iskolájába.¹¹⁷

Lassan emelkedett a tanerők létszáma is, hiszen 1868-ban 42, s öt évvel később is csak 15-tel több tanító és tanár szolgált a városi közoktatásügyet.¹¹⁸ Az ágazat

¹¹¹ BFL IV.1105. 86/1870. (február 8.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 848/1870. tan. ikt. sz.; A törvény nyomán (1868:XXXVIII. tc. 127. §.) a Vízivárosban kettő, a többi városrészben egy-egy iskolaszék alakult. Az iskolaszék elnöke Peregriny Elek tanácsnok volt. BFL IV. 1105. 233/1869. (szeptember 6.), 203/1872. (szeptember 27.) kgy. számok.

¹¹² BFL IV.1105. 85/1870. (február 8.) kgy. sz.; BFL IV. 1106.b. 446/1870. tan. ikt. sz.

¹¹³ BOGISICH 1873. 7., 20. pp.

¹¹⁴ BFL IV.1105. 154/1869. (június 16.), 246/1868. (december 7., 15., 16.) kgy. számok; BFL IV.1106.b. 6181/1867. tan. ikt. sz.

¹¹⁵ BFL IV.1105. 241/1869. (szeptember 17.), 221/1872. (október 25.) kgy. számok

¹¹⁶ BFL IV.1105. 239/1868. (november 3.) kgy. sz.

¹¹⁷ BFL IV.1105. 205/1872. (október 7.) kgy. sz.

¹¹⁸ BOGISICH 1873. 7. p.

városigazgatási alulszervezettségére utal az a tény is, hogy a várbeli városi tulajdonú elemiben az ottani kegyesrendiek tanítottak „sikeresen és eredményteljesen” – melynek folytán a város javadalmazásukat is hajlandó volt emelni „buzgóságuknak jövőben is fenntartásául...”¹¹⁹ A Várban lévő leányiskola két osztályának például csak egy tanítója volt, s a közgyűlés a népoktatási törvény esztendejében szánta rá magát altanítói állomás szervezésére „... azon buzgó érdekeltségénél fogva, melyet a nevelés és tanügy iránt mindenkor tanusított...”¹²⁰

Az iskolatanács és az iskolaszékek 1868-as megalakulása szinte természetszerűleg vetette fel a tanerők és az oktatási létesítmények feletti hatósági ellenőrzés kérdését, s – mint fentebb utaltunk rá – vezetett bizonyos hatásköri vitákhoz. Így míg az iskolatanács 1869-ben az iskolaigazgatói állások megszüntetésével szándékozott volna előrelépni, addig a képviselőtestület úgy vélte: ez által „...nem csak a kívánatos egység kiveszne, hanem okvetlenül még sajnós következtetésű zavarok támadnának, melyeknek a zsenge ifjúságot kitenni nem lehet ...s különben is kívánatos, hogy a tanítótestület egy összetartó kapcsolattal bírjon...” Az általa kinevezett iskolaigazgatókat ezért „saját hatósága alatt álló felelős organum”-oknak tekintette. Nem vehette teljesen figyelmen kívül azonban a városrészenként választott és működő iskolaszékeket sem – amelyeknek tagjai rendszeresen látogatták az iskolákat –, s ezért kötelezte a vezető tanerőket, hogy vegyenek részt az iskolaszéki üléseken, s adjanak tájékoztatást „...a tanítás módjairól, gyakorlatáról...”¹²¹ Az iskolák szervezeti önállóságának erősítését célozta a főtanítóknak igazgatótanítókká, az altanítóknak pedig osztálytanítókká nyilvánítása is.¹²²

A szűkös anyagi feltételeket, a tanítói testület alacsony létszámát tekintetbe véve érdekes – s utal a későbbi viszonyoktól jócskán eltérő szemléleti sajátosságokra –, hogy a budai városatyák fontosnak tartották ugyanakkor hét elemi és néhány polgári iskolai tanítónak az 1873-as bécsi világkiállításra történő kiküldését – „tekintve hogy a közkiállítás mily hatalmas befolyással lehet a tanítók látkörének bővítésére, a felfogás tisztázására, és a bírálati tehetség élesztésére”.¹²³

Nem jellemezte a közgyűlést beszűkült tantervi célok és primer pedagógiai szempontok korlátolt érvényesítése a nem városi fenntartású iskolák segítése tekintetében sem. A Budai Ének- és Zeneakadémiát például „nemcsak erkölcsi szükség”-ből, de azért is támogatandónak ítélte, mert „általa a finomabb ízlés és műveltség is növekszik és a társadalmi élet nemes irányba tereltetik”.¹²⁴

S természetesen nem maradhatott figyelmen kívül a helyi érdekű kultúrpolitika számára is hagyományosan legfontosabb nyelvkérdés ügye sem. Jóllehet köz-helyszerűen hangoztatott vád volt a budaiakkal szemben nem elégséges magyarságuk, ám a közgyűlés a tényleges helyi anyanyelvi állapotokkal is szembehelyezkedett, amikor intézkedést igénylő felterjesztésben tudatta a minisztériummal, hogy a budai

¹¹⁹ BFL IV.1105. 68/1872. (március 11.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 1548/1872. tan. ikt. sz.

¹²⁰ BFL IV.1105. 238/1868. (november 3.) kgy. sz.

¹²¹ BFL IV.1105. 248/1869. (október 7.) kgy. sz.

¹²² BFL IV.1105. 97/1870. (március 7.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 823/1870. tan. ikt. sz.

¹²³ BFL IV.1105. 163/1873. (június 3.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 10.073/1873. tan. ikt. sz.

¹²⁴ BFL IV.1105. 267/1869. (november 5.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 14.586. tan. ikt. sz.

reáltanoda tanárai hol németül, hol magyarul adnak elő, ahol a magyar sajnálatos módon még mindig „nem rendes tanítási nyelv”.¹²⁵

Újszerű kezdeményezésekkel is találkozunk a helyi oktatáspolitikai frontján az akkor még csak céhes, illetve egyleti keretek között mozgó szakoktatás úttörő pártolása alkalmával. Az Országos Iparegylet átiratát az ország nagyobb városaiban alapítandó ipariskolák létesítése tárgyában a budaiak ugyanis „...az ipar fontossága és az iparúzők művelése iránt a Buda városában felállítatni tervezett ipariskola ügyében való ajánlatot elismeréssel fogadván az évi költség fedezéseül kívánt 300 ftot készsággel...” szavazták meg.¹²⁶

Egyházipolitika, kegyúri jog

A helyi oktatáspolitikai kérdéseikhez is kapcsolódnak, ám ennél szélesebb körűen is utalnak a korabeli városvezetői elit felfogásbeli jellemzőire a „kulturharccal”, állam és egyház viszonyával, az 1870-ben kinyilvánított pápai csalhatatlansági dogmával kapcsolatos közgyűlési megnyilvánulások. A sajtóságos konfliktus, amint az közismert, később Németországban terebélyesedett ki igazán, de itthon sem siklott el felette a közvélemény.

A királyi főkegyúri jog alapján a szabad királyi városok kegyúri jogai a plébániák és a templomok építésére és fenntartására, valamint a plébánosok és káplánok kinevezésre való kijelölésére („bemutatására”) korlátozódtak. A közgyűlés ezen jogosítványokkal korábban rutinszerűen igyekezett élni, s nem vette különösebben jó néven az alkotmányos érdekek aktivizálódott hívek, a városi lakosság városrészenkénti autonomista jellegű igényeit ezek újmódi érvényesítésére. Elutasító magatartásában a kegyúri terheknek az egész várost érintő voltára és a városrészen belüli pártoskodás veszélyeire hivatkozott.¹²⁷ Ősi jogigényét természetesen az egyházkormányzati joghatósággal, a hercegprímással szemben is igyekezett érvényesíteni.¹²⁸

Az ismert helyi egyháziak általános megbecsülésnek örvendtek, akik közül a két legnépszerűbb, Ráth József budavári apátplébános és Lutter Nándor, a Királyi Katolikus Gimnázium tanára, a kisdédovács egyik kezdeményezője, aktív résztvevője is volt a helyi közséppolitikának. Társadalmi elfogadottságukra jellemző, hogy előbbi főplébánossá történt megválasztása közfelkiáltással történt, utóbbit pedig a közgyűlés egy ízben védelmébe is vette a veszedelmes ultramontán vádakkal szemben.¹²⁹

Mindez azonban a legkevésbé sem jelentette azt, hogy „a főváros” képviselői szerve a legkisebb mértékben is teret engedett volna az ekkoriban éppen meglehetősen roszkatag pápizmusnak. Ellenkezőleg. Messzemenően igyekezett eleget tenni a népoktatási törvény liberális törekvéseinek, s összhangban a Pest városi kívánalmakkal, Budán is fontos célként jelölték meg a közoktatás világi

¹²⁵ BFL IV.1105. 127/1868. (június 10.) kgy. sz.

¹²⁶ BFL IV.1105. 72/1868. (április 6.) kgy. sz.

¹²⁷ A tabáni és a krisztinavárosi hívek 1869-es beadványukban ui. városrészek szerinti plébánosválasztási jog megadását kérik a közgyűléstől. BFL IV.1105. 25/1869. (február 1.) kgy. sz.

¹²⁸ BFL IV.1105. 53/1868. (március 24.) kgy. sz.; BFL IV. 1106.b.

¹²⁹ BFL IV.1105. 104/1867. (november 4.), 1/1868. (január 7.) kgy. számok; BFL IV.1106.b. 11.773/1867. tan. ikt. sz. V. ő.: A Hon, 1867. december 30.

jellegetek további erősítését.¹³⁰ A közgyűlés nagy szótöbbséggel vetette el a felekezeti iskolák felállítását sürgető kisebbségi iskolabizottmányi javaslatot, visszhangozván a koreszmét, mely szerint: „Buda sz. kir. fővárosában községi iskolák lesznek felállítandók”, s lelkesen tette magáévá az iskolatanácsok hatáskörének a felekezeti intézményekre való kiterjesztését szorgalmazó Pest megyei átiratot is.¹³¹

S noha a város szűkös anyagi eszközei folytán teljesen nem nélkülözhetette egyháziak részvételét a helyi oktatási intézményekben, ahol lehetett, igyekezett előmozdítani a szekularizációt. Kimondotta például tanítói és „egyházkarmesteri” állás egyidejű betöltésének tilalmát, tekintettel arra, „...hogy a tanítók az egyházi szolgálattétel által, a serdülő nemzedék kárára iskolai kötelmeik teljesítésében fölöttebb gátoltnak...”. Fontos oktatási célok elérése esetén méltányolta viszont az egyháziak erőfeszítéseit is; így nem volt rest a Marczibányi alapítványból jutalomban részesíteni azokat a római katolikus tanítókat, „akik a magyar nyelv tanításában legtöbb szorgalmat tanusítanak és a legjobb sikerrel működnek”.¹³²

Természetesen nem hagyták érintetlenül a budai képviselőtestületet az országban ekkoriban felgerjedő antiklerikalizmus egyéb megnyilvánulásai sem – miként a túlpárti városban is már egy ideje hallhatók voltak különféle egyházellenes megnyilatkozások.¹³³ Buda is lelkesen csatlakozott több törvényhatóságnak a Jezsuita Rend betiltását célzó kezdeményezéséhez, ám csupán az iskolai célú alapítványi pénzek vonatkozásában támogatta a Jászkuon kerületnek „a kolostorok és zárdák megszüntetése és a papi javak elvétele és állami célokra fordítása” tárgyában kelt felirati javaslatát.¹³⁴ Jól érzékelteti ez ekkori heves indulatokat, hogy Kramolin Alajos patikus, régi budai polgár 1869 augusztusában például házmozást indítványozott az Erzsébet-apácánál, mivel úgy hallotta, az ötvenes években egy apácát ott be akartak falazni. A városi hatóság azonban feljelentés hiányában nem intézkedhetett...¹³⁵

A legnagyobb konfliktust azonban a csalhatatlansági dogmának a városi kegyuraság illetékessége alá tartozó egyházi létesítményekben, azoknak királyi tetsvényjog nélküli kihirdetési kísérlete keltette. Ribáry Ferenc, a Királyi Katolikus Gimnázium tanára (!), az Országos Tanáregylet vezetőségi tagja 1871. augusztus 7-i interpellációjában szegezte a város első emberének a dogmával kapcsolatos tanácsi intézkedésekre vonatkozó követelést: tudniillik, hogy az az „... országos törvényeinknek megsértésével, városunkban ki ne hirdettessék”. A polgármester – érezvén a felmerült konfliktusban a városi kereteken túlmutató politikai feszítőerőt

¹³⁰ „...a népoktatási törvény alapján a város által alapított, s jövőre alapítandó néptanodák nem hitfelekezetieknek, hanem *vallásfelekezet nélküli községi*eknek mondattak ki” (Kiemelés az eredetiben). Jelentés ... 1869. 4. p.

¹³¹ BFL IV.1105. 129/1869. (május 14.), 99/1871. (május 8.) kgy. számok.

¹³² BFL IV.1105. 47/1869. (március 1.) kgy. sz.

¹³³ V. ö.: Pesti Napló, 1870. január 20., március 24., 1871. január 19., szeptember 14., november 9.

¹³⁴ BFL IV.1105. 54/1870. (február 7.), 237/1872. (november 4.) kgy. számok; BFL IV. 1106.b. 154/1870. tan. ikt. sz.; Buda szabad 13. p.

¹³⁵ BFL IV.1105. 224/1869. (augusztus 2.) kgy. sz.

– igyekezett nem rontani a helyzetet „előleges” intézkedésekkel, egyértelművé téve ugyanakkor, hogy a fennálló jogszabályok „netáni megsértői ellen a törvény szigorát alkalmaztatni fogja”.¹³⁶

Házmán Ferenc csillapító szavai azonban süket fülekre találtak, s egy hónappal később a budai közgyűlés a szabadelvű többség és a sarokba szorított klerikális minoritás szenvedélyes vitájának színterévé vált. Az izgatott Ribáry tanár által megfogalmazott többségi álláspont szerint „az infallibilitás dogmája nem is annyira egyházi, mint inkább politikai dogma”, melynek fő veszélye, hogy a tévedhetetlen pápa „feloldhatja a polgárokat kötelességeik alól és megakadályozhatja a kormányt szabadelvű törvények keresztül vitelében”. S közvetlen veszedelmet jelenthet a város számára, hogy bizony az könnyűszerrel elveszítheti befolyását az általa fenntartott oktatási és egyházi intézmények felett, ha neki, mint patrónusnak nem lesz joga „hozzászólni” ahhoz, hogy „mit tanít valamely lelkész vagy tanító az ő patronatusa alatt álló egyházban vagy iskolában. ...E könnyen bekövetkező bajt meg kell előzünk”, s „...miután pedig a kormány tétlen, tehát a híveknek kell kezökbe venni a dolgot”, hangoztatta – a közgyűlési többség által „harsogó éljenekkel fogadtatván” – a liberális katolicizmus álláspontját megfogalmazó gimnáziumi tanár. Peregriny Elek tanácsnok, akadémikus, bölcsészstanár pedig – biztosítván a közönséget, miszerint ő ugyan jó katolikus, de – mint feljebb utaltunk rá – egyenesen a kolera veszedelméhez hasonlította a pápai tantétel kártékony voltát, s „furfangosak a papok” felkiáltással, annak szerzetesek általi kihirdetése ellen is biztosítékokat követelt.

Alkalmazkodva a korszellemhez, a dogma hívei sem voltak restek élni a szabadelvű fegyverzettel, így Ország Sándor, a Közmunkatanács tagja éppen hogy a lelkiismereti szabadság védelmében emelte fel szavát az ellen, „hogy a törvényhatóság pressiot gyakoroljon a hívőkre”, illetéktelennek ítélve a közgyűlést a kérdés tárgyalására. S miközben azon nem lepődött meg senki, hogy Ráth József esperesplébánosnak is ez volt a véleménye, az ehhez az állásponthez csatlakozó Pleskott Henrik városi ügyésztől viszont ezt már rossz néven vették. Andorffy Károly – egyébiránt a függetlenségi ellenzék vezére – Pleskottot ezért „középkori nézeteket” ápolónak is titulálta. Mindezek nyomán a nagy szótöbbséggel meghozott városi határozat leszögezte: „Buda sz. kir. főváros közönsége, mint patronus a csalhatatlansági dogmát, mely a placetum regiumot meg nem nyerte, jogilag létezőnek el nem ismeri és ez okból annak kihirdetését vagy kihirdettetését a kegyurasága alatt álló egyházakban és iskolákban jogsértésnek tartja és azon lelkészeknek és tanítónak járandóságai, ki a kérdéses dogmát kihirdetné vagy kihirdettetné megszüntetendők”.¹³⁷

¹³⁶ BFL IV.1105. 1871. augusztus 7-ei bejegyzés.

¹³⁷ Jellemző a városi közvélemény tájékoztatását érintő bizonytalankodásra, hogy a sajtótudósításban a határozat szövege a hitelesített jegyzőkönyvben törölt szövegrésszel jelent meg: „Buda főváros közönsége kinyilatkoztatja, hogy a régi kath. hitelvekhez ragaszkodván, a csalhatatlansági dogmát, mint olyat, mely a placetum regiumot ... stb. Pesti Napló, 1871. szeptember 5. Reggeli kiadás.; BFL IV.1105. 180/1871. (szeptember 4.) kgy. sz.

Természetesen – mintegy a „helyi egyházpolitikai küzdelem” lezárásaként – Deák Ferencnek a csalthatalansági dogma elleni és a kötelező polgári házasság bevezetését szorgalmazó utolsó képviselőházi felszólalását is, az amúgy már a városegysítésre készülődő budai városatyák élénken, felirat által is nyomatékositva helyeselték.¹³⁸

A város mint közhatalom

A városi rendőrség ügye

Közigazgatás és igazságszolgáltatás 1871-ig egyazon városi hatóság által intéztetvén, az adott lakosság számára a városi tanács, a városi törvényszék, illetve ennek városrészi albíróságai, egyszóval a városi hatóság összességében, fokozottan közhatalomként, hivatalként, igazgatási szervként, vagyis intézkedő hatóságként jelent meg. Ezt erősítette még a mai értelemben vett rendőrségi feladatok municipális hatáskörbe történt visszakerülésének körülménye (ide értve a politikai rendészeti feladatok ellátását!) is.

Az alulfinanszírozott és csekély létszámú városi rendőrség még a pesti zilált viszonyoknál is gyatrább helyzetben volt.¹³⁹ Így nem csak a kormánykörökhöz közel álló képviselők, mint pl. Ország Sándor, de az 1861-ben városkapitányi posztot is betöltött municipalista Áldassy Antal is – pusztán szakmai okok folytán – kénytelen volt szorgalmazni a városi rendőrség államosítását célzó törekvéseket.¹⁴⁰ Az ezt ellenzők – élükön a függetlenségi Andaházy Lászlóval – viszont tisztán politikai és presztízs-alapon „voltak kénytelenek” ellenezni a modernizációs törekvéseket. Andaházy, miközben sietett kétségtelenné tenni, hogy amúgy „...ő sem barátja a jelenlegi rendőri viszonyoknak”, ám mégis ellenzi a javaslatot, mert mint mondotta, „...egyáltalán nem akarja azt, hogy Buda legyen az első municipium, mely a kormányt s illetve Magyarország képviselő házát felszólítja, miszerint egyik sarkalatos önkormányzati jogát semmisítse meg, s ezért az indítvány elfogadása, nézete szerint „nem volna haladás hanem hanyatlás”. Pesten a rendőrség feletti vita (Szentkirályi Mór főpolgármester és Thaisz Elek főkapitány személyes konfliktusa

¹³⁸ BFL IV.1105. 212/1873. (július 22.) kgy. sz.

¹³⁹ HORVÁTH 1994a. 179–192. p.

¹⁴⁰ Áldassy is úgy vélte: a rendőrség „...jelenlegi szerkezetében a mai kívánalmaknak kellőképp meg nem felelhet, s egyáltalán nem a jelenlegi viszonyokhoz és lakossági számhoz mért; ... a város kedvezőtlen anyagi viszonyai miatt lehetetlen egy olly rendőrséget felállítani, mely által a személy- és vagyonbiztonság a kellő és kívánatos mértékben elérhetővé, s a rend akképp a mint azt a főváros méltósága megkívánja, fenntartatható; továbbá ... hogy Pest, Buda és Óbuda és Újpest városok egymáshoz közelsége és lakóinak folyton folyvásti érintkezésénél fogva lehetetlen, hogy négy külön hatóság és főnök alatt álló renőrség a célnak megfelelőleg fennállhasson; ... a jelenlegi nagyban megváltozott viszonyok anyagi és biztonsági szempontokból egy országos rendőrségnek felállítását okvetlen szükségessé teszik.” Ezért javasolja a közgyűlésnek a rendőrség „olly képeni szervezése és felállítása iránt – amint az más szabad államokban is létezik – a magyar országai képviselőház elé törvényjavaslatot terjeszteni méltóztassék.” BFL IV.1105. 76/1869. (április 5.), 349/1869. (december 23.) kgy. számok.

formájában) sokkal élesebb formában jelentkezett, s Szentkirályi lemondása révén a municipalisták vereségével végződött.¹⁴¹

Az állami rendőrség budai ellenzőinek javaslatára a közgyűlés végül – mintegy áthidaló megoldásként – három szavazatnyi többséggel a pestiekkal közösen készítendő felirat mellett foglalt állást.¹⁴²

Egyelőre azonban – 1873-ig, a Budapesti Magyar Királyi Államrendőrség létrehozásáig – a városnak magának kellett végeznie a városkapitányság keretei között a közbiztonsági feladatokat. Ami a szervezetrendszerrel illeti, a testületi jelleg kidomborítását, „a rendőri szolgálatban bizonyos egyöntetűség” előmozdítását célozta az archaikus eredetű, részben társadalmi alapon szervezett negyedmesteri funkciónak 14 egyenruhás rendbirtossal történő felváltása.¹⁴³ Fontos volt az uniformis kérdése mind a városi hatóság tekintélyének a lakosság körében való érzékeltetése, mind a közbiztonság fokozása szempontjából, ezért a közgyűlés később az ennek viselésétől húzódozó biztosokat a városkapitány útján szigorúan figyelmeztette is.¹⁴⁴

Az igazgatásrendészeti és közbiztonsági ügyek összekapcsolódása, parttalansága
A „szigorú, de igazságtalan” Kovács Károly városi kapitány és hivatala egyébként – pesti kollégájához, Thaisz Elekhez hasonlóan – gyakran volt céltáblája a sajtótámadásoknak. Nem vette tőle jó néven a bevételekre érzékeny közgyűlés például, hogy 1871-ben, miközben járdatisztítás elmulasztása miatt vagy négyszáz háztulajdonost „minden szabályszerű eljárás nélkül” keményen megbírságot, a befolyt összegnek viszont csak töredékét adta át a házipénztárnak.¹⁴⁵

Nem hiányoztak a Buda személy- és vagyonbiztonságának helyzetére vonatkozó felszólalások sem a városi közgyűlés üléseiről.¹⁴⁶ A városkapitányság hivatalos működésének erősítése, az adminisztráció tökéletesítése mellett (ekkor rendelték el a teljes körű házszámozást), a városi hatóság a csekély rendőri erők pótlása gyanánt a társadalom bevonásában rejlő lehetőségek gondolatát is felvetette.¹⁴⁷ Így merült fel az ötlet, hogy a kiszabott bírság harmada a feljelentőt illesse.¹⁴⁸ Cseléd- és bejelentő hivatal létesítésével – szemmel tartandó az alsóbb társadalmi rétegeket – a háztulajdonosok számára elvileg már 1870-től kötelezővé tették a lakók bejelentését a kapitányi hivatalnál.¹⁴⁹

Nem volt érdektelen, s szintén nem volt mentes az osztályszempontoktól a zárórarendelet körüli közgyűlési vita sem. Kellemetlen jelenség lehetett az álmos hivatalnokváros burgerei számára a nagyvárosiasság szerény megnyilvánulásaként

¹⁴¹ A konfliktus történetére vonatkozóan ld. HORVÁTH 1994b.

¹⁴² BFL IV.1105. 168/1868. 92/1869. (április 16.) kgy. sz.

¹⁴³ BFL IV.1105. 212/1869. (augusztus 19.) kgy. sz.

¹⁴⁴ BFL IV.1105. 308/1870. (szeptember 5.) kgy. sz.

¹⁴⁵ BFL IV.1105. 80/1871. (május 8.), 44/1872. (március 11.) kgy. számok.

¹⁴⁶ BFL IV.1105. 244/1870. (június 28.) kgy. sz.

¹⁴⁷ BFL IV.1105. 334/1869. (december 6.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 15.445/1869. tan. ikt. sz.

¹⁴⁸ BFL IV.1105. 24/1868. (február 3.) kgy. sz.

¹⁴⁹ BFL IV.1105. 196/1869. (augusztus 2.), 304/1869. (december 6.), 143/1870. (április 4.), 185/1871. (szeptember 4.) kgy. számok; BFL IV.1106.b. 12.346/1871. tan. ikt. sz.

egyre gyakrabban felharsanó éjjeli tivornyák ricsaja. Mivel a Pesten nagyobb arányú problémát záróra-rendelkezők fogantatásával próbálták meg kiküszöbölni, Buda sem tekinthetett el ezen közrendészeti szabály kiterjesztésétől. Hiszen, amint az egyik interpellációban joggal utaltak is rá (mely egyszersmind kézzelfogható jele volt a két város társadalmi közeledésének): „kik Pesten most nem türetnék, bizonyosan Budára fognak jönni...”. A kereskedelmi forgalomból származó bevétel hasznánál azonban a városi hatóság ezúttal lényegesebbnek tartotta a közrend szabályrendelet útján történő garانتálását „az éjjeli dobzodás és tivornyázásokból keletkezni szokott zaj és lármának lehetőleges korlátozása és a közrendnek minél sikeresebb fenntarthatása szempontjából”. Úgy vélte, ennek híján „...kihágásokra tág tér nyíthatna és az alsóbb osztályú lakosságnak erkölcsstelenedésére alkalom szolgáltatna...”. A két városnak már az egyesítést megelőzően is megfigyelhető összehangolt igazgatási tevékenységére jellemző, hogy a záróra-rendelkezők behozatala, kiterjesztése, majd feloldása is nagyjából azonos időpontokban történt.¹⁵⁰

A közgyűlés a közvilágítás kiterjesztésének szükségességét sem a „főváros” attraktivitásának növelése, a városias jelleg fokozása folytán, hanem a jegyzőkönyv tanúsága szerint azért támogatta, mivel „a kiterjedtebb kivilágítás a személy és vagyoni biztonság ellen intézni szokott merényletek megfékezésére jelentékeny tényezőt képez és hathatós befolyással van”.¹⁵¹

A korabeli kapitányi hivatal egyébként szinte megoldhatatlan feladatokkal nézett szembe kiterjedt igazgatásrendészeti feladatai teljesítése során. A belső kereskedelmi korlátozások felszámolását követően ugyanis, amikor „a szabad ipar és az üzleteknek korlátozás nélküli gyakorlása tényleges haladást tett”, a hatóság számára különösen fontos volt az általa megszabott „peremfeltételek” folyamatos és hatékony ellenőrzése. Ám ez roppant nehézségekbe ütközött.

Pregnánsan utal a helyzet bonyolult voltára a vásárfelügyelet feletti ellenőrzési, valamint intézkedési jog kérdése. A város, vonatkozó szabályutatisításában, miközben egyértelműen hitet tett a helyi kereskedelem teljes szabadsága mellett – mondván: „bár mikor és bár kinek szabad élelmi cikkeket a fővárosba eladás végett hozni” –; meg kellett szabnia ugyanakkor a kereskedelem rendészeti feltételeit is (meghatározott súlyok és mértékek használata, hamis és ártalmas élelmiszerek forgalmazásának tilalma stb.); – az adott létszám mellett ezzel ugyanakkor lehetetlen feladat elé állítva az ezek ellenőrzésével megbízott saját rendészeti hatóságát. A szabadkereskedelem elve és a szigorú reglementáció hatósági igénye között áthidalhatatlan űr tátongott. Erre a helyzetre utalt a vásárrendészeti szabályutatisítás tárgyalása során az élelmiszerek árusítását a terekre és piacokra korlátozni szándékozó bizottmányi javaslattal szembeni tanácsai állásfoglalás is. Eszerint: „...minthogy ennek keresztül vitele a legnagyobb számú közegek felállításával sem eszközölhető és Buda városa legkisebb haszna és előnye nélkül a lakosság kényelmét korlátozná, és végre magára

¹⁵⁰ Pesten a zárórát 1870-ben rendelték el, amit a kávémérésekre már korábban is meglévő budai szabályozás néhány hónap múlva követett. Amikor pedig a bal parton 1872 januárjában feloldják a rendelkezést, ezt márciusban Budán is enyhítés követi. BFL IV.1105. 387/1870. (december 27.), 30/1871. (március 6.), 66/1872. (március 11.) kgy. számok.

¹⁵¹ BFL IV.1105. 103/1870. (március 8.) kgy. sz.

a termelőre is, kinek huzamosabb időig vesztegelni kellene, a mai korban hol idő pénz, hátrányosan és károsan hatna”.¹⁵²

Ne feledjük, az egységes büntetőtvénykönyv ekkor még a jövő zenéje, egyelőre a közrendészet fogalmi körébe tartozónak vélték a majd csak a későbbiekben elkülönülő szakigazgatási feladatok egész sorát: a közegészségügyet, a köz-tisztaságügyet, a közélelmezésügy nagyobb részét, együtt az igazgatásrendészettel, a közbiztonságüggyel. A városi szerveknek, szükségük volt tehát az ezekben történő intézkedésekhez elvi fogódzóra. Így került az év során a budai közgyűlés elé – az igazságügyminiszteri jóváhagyást végül is meg nem nyert – rendőrbíróági feladatok ellátása céljából fenyítő bizottmány szervezésére, annak hatáskörére, eljárási módozataira és a kezelési szabályokra vonatkozó javaslat megtétele.

A fenti körülményeket figyelembe véve nem túlságosan meglepő a közigazgatási hatóság számára bűnügyekben biztosítani szándékozott széleskörű ítélkezési jogosultságra vonatkozó javaslat. Az elképzelés szerint az említett szerv az alábbi ügyekben lett volna első fokon illetékes: kerítés; „kisebb nemi vétségek”; könnyű testi sértés; rágalmasz; rablás; zsarolás, sikkasztás, csalás, orgazdaság; közbotrányokozás. S körültekintően gondoskodott volna a városi hatóság az ítélkezési költségek fedezetéről, a végrehajtásról is: a vagyontárgyak lefoglalásakor azok elárverezését, s a pénz rabtartási költségek fedezése céljából gyümölcsözőleg történő elhelyezését óhajtotta. A fenyítő bizottmányi határozat ellen az – ekkor még, illetve már szintén városi – törvényszékhez lehetett volna fellebbezni.¹⁵³

Jobb híján rendészeti eszközöket vélt alkalmazandónak a városi hatóság olyan különböző természetű problémák kezelésére is, mint pl. a húsarak emelkedése, vagy a – valójában soha, később sem orvosolt – utcai koldulás felszámolása. Előbbivel kapcsolatosan, nehezményezvén a hatósági árszabályozás alkalmazásának kormányzati tilalmát, szükségesnek tartották, hogy „...a kapitányi hivatal legalább oda utasíttassék hogy szigorúan őrkdjék, miszerint a hús kimérése körül a közönség meg ne csalassék, [és a] csaló mészárosok a lehető legszigorúbban megbüntettessenek”.¹⁵⁴

A koldulás mondhatni örökzöld témája a fővárosi igazgatástörténetnek. A kérdés kezelése során az autochton városi közösség ekkoriban már egyre nehezebben fenntartható szemléleti megközelítéséből indultak ki. Ennek megfelelően Petrovics Szilárd tanácsnok előterjesztésére a budai közgyűlésben „...elkül kimondatott, hogy az itthonos valódi szegények gyámolítassanak; az idegenek kíméletes módon illetőségi helyökre szállíttassanak; a munkaképes csavargók [pedig] munkára kényszerítessenek...” Jóllehet kisebbségi álláspontként e mellett felbukkant a vitában a jelenséget főként társadalmi ügyként kezelő, s közösségi összefogást szorgalmazó vélekedés is, amely szerint a zavaró tünet „...leginkább az associatio útján lenne megszüntethető...”¹⁵⁵

¹⁵² BFL IV.1105. 16/1872. (január 8.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 17.960/1872. tan. ikt. sz.

¹⁵³ BFL IV.1105. 52/1868. (március 24.); 131/1868. (július 7.). kgy. sz.

¹⁵⁴ BFL IV.1105. 180/1868. (augusztus 3.) kgy. sz.

¹⁵⁵ BFL IV.1105. 154/1868. (július 7.), 330/1870. (szeptember 24.) kgy. számok.

A városi hatóságok, ekkoriban amennyire csak lehetett igyekeztek szűk keretek között tartani a hatósági szegénypolitikát, s rendészeti, illetve magán- vagy társadalmi ügyként kezelték azt.¹⁵⁶ Beszédeselek a számok e tekintetben, hiszen Pesten 3,3, Budán pedig 1,9 %-át fordították a városok 1869-ben szegényügyi kiadásokra.¹⁵⁷ A százalékok mögé pillantva, az egyes kiadási tételeket közelebbről vizsgálva azonban nem téveszthetjük szem elől azt a körülményt sem, hogy Pesten a feladatkört Budánál intézményesültebb formában és szervezettebb keretek között végezték. A jobb parti városban viszont a csekély összegeket csaknem teljes egészében az eseti segélyezés keretei között adták ki. E tény a talán valamivel archaikusabb, paternalisztikusabb társadalmi viszonyokkal, az itt tán szorosabb családi-rokonsági kötelékek megtartó erejével magyarázható.

A lakossággal való hatósági érintkezés szélsőséges esetei

A személyes ismertségből fakadó patriarchális kedélyesség valójában azonban ekkor már csak ritkán mérsékli a bürokratikus megnyilvánulások ridegségét, amelyek – szélsőséges hivatali kihágásként – akár a tettelegességig is fajulhattak.

Knezevics Ottmár tabáni albirósági jegyző ellen is elsősorban azért indult fegyelmi vizsgálat 1868-ban, mert ittas állapotban bottal megütötte Weisz Károly nyugalmazott „cs. k. tisztviselőt”; s ámbátor a derék Bach-husár megbocsátott néki, a hatóságnak kapóra jött az ügy, hogy eljárhasson az egyébként is hanyag tisztviselővel szemben.¹⁵⁸

A városi hatóság és az ügyfelek viszonyában némelykor a tettelegességig fajuló ellentétek mögött politikai-etnikai konfliktusok is meghúzódtak. Ezt példázza a néhány évvel korábban megesett, ám 1868-ig tartó, szintén a tabáni albiróságon előfordult másik ügy is. Ebben a – később egyébként az egyesített fővárosi közgyűlésbe is beválasztott – szerb származású, szintűgy s varcgelb érzületű albirósági esküdt, Osztóits Miklós náspángolta el Czékus János budai polgárt. Az eredeti jegyzőkönyvi szöveg tartalma, fordulatai, nyelvi fogyatékoságai, egyszersmind plaszticitása a maga elevevenségében tárja elénk a korabeli társadalmi-politikai helyzet egész bonyolult „kisvilágát”. Ezért tárgyunk szempontjából sem érdektelen talán szemügyre venni az elkövető vallomását az 1865. július 16-án történt abúzsról, behatóbb elemzés mellőzésével, csupán betűhív átírásban rekesztve ide azt: „Czekus Polgár urat (mert valóban szégyen ilyennel Polgárnak lenni [ti.’hogy ilyesvalaki polgárjoggal rendelkezék’]) látom, a ki azon goromba kijelentéssel toppantott be, ’adatok az árnyékszéki kulcsot hogy szarjak ide egyet néktek’, amint a ... biztos átadta néki, már újra kiáltott ’nem kell, már most a nadrágomba szartam, és most tisztítsatok meg, én félem fordul, ’ez az orosz fekete-sárga kutya’, mert mind annyiszor amikor velem találkozik, illyképp fogadott, ’arra jó, mert nagyon csodálom, hogy az ilyen fekete-sárga embert már régóta fel nem akasztották’, arra azután a bepisztkolt gatyáját az őrszoba közepire dobta és egész meztelenül járkált”; a biztos erre azt kérdezte: „miért támad már engem Isten tudja hányadszor ilyen

¹⁵⁶ ZIMMERMANN 1997. 102. skk. p.; KÖRÖSY 1905.

¹⁵⁷ Buda szabad kir. főváros közköltség előirányzata 1871-re. Buda. É. n.

¹⁵⁸ BFL IV.1105. 168/1868. (augusztus 3.) kgy. sz.

Politikai mocskolásokkal, és miután elhallgatni nem akart, két pandúr által haza elvezetni parancsolta”; majd elvezetése közben így szólt: „az az orosz fekete sárga kutya, olyan Petyárt szolgáltok aki a Senbruni Pepit [Petrovics Szilád tanácsnok, városi kapitány] szolgált, azt nem sokára az Ostoičcsal együtt felakasztva fogjátok látni’. Az ilyen, a főkapitány úr ellen kifejtett megbecstelenítésekre nem csak az ottani örvezető, hanem minden tisztességes Polgárnak kötelességében állana az Előljároinak becsületjét az ilyen piszoktól védeni, előveszi a peracet és mondja: ’aki az én főkapitányomat sérti, azt összekötözöm’ és felé ment, hogy már elhallgasson, mert a Galenia mindig nagyobbodott odakinn. Arra Czékus én felém fordul: ’ez az orosz fekete sárga kutya parancsolta, hogy kössetek, felém közeledett és pofon vágott, amire magamat védvén, nehogy folytassa, egy közel levő bikacsökkel egy néhányat, miután már illyképp dübe hozot, reája ütöttem és elmentem.” „Czékus majdnem minden korcsmából és kávéházból kidobattott, kicsapongó és mindég ily Politikai sértések végetti megtámadása végett, valódi Isten ostorának tekinthető” „szinte ilyen kicsapongások végett több holnap a haditörvénynél elcsukva volt, baráti által valódi Politikai Mertirnek [mártírnak] tekintetik, és ötet eszközül az ilyennek kivitelére szolgál, amit ők szabad elvű eljárásnak, s aki velük egy korcsmában nem iszik és nem szid, mint társai, azt fekete sárga embernek nevezik...”¹⁵⁹

Város és tér – a közterület, a térszerkezet alakításával összefüggő kérdések

Városrendezés és –szabályozás: kis lépések, nagy remények

Buda városának változatos domborzati felszíne, térszerkezeti tagoltsága, a királyi palota, illetve a Várhegy 1874-ig katonai erődként kezelt sajtáságos jogi és építészeti státusza, a műemléki szempontok ekkoriban történt fokozottabb előtérbe kerülése, s főként a város krónikus pénztelensége nem hatottak különösebben jótékonyan a városrendezési törekvésekre. Városfejlesztésre vonatkozó átfogó javaslat megtételére a minisztérium 1868 januárjában szolgáltotta fel a képviselőtestületet. Ez „örömmel üdvözlöttvén”, a polgármester nyomban bizottmányt is küldött ki ennek elkészítése céljából.¹⁶⁰ Buda a fennmaradó további önálló városi lét időszaka alatt azonban – főként a Várral kapcsolatos függő kérdések folytán – nem volt képes általános szabályozási tervet kidolgozni. A város fizikai, építészeti megjelenésére, attraktivitására és a közlekedési funkciók ellátására vonatkozó megfontolások egy-egy kisebb jelentőségű szabályozás, egyéb rendelkezés folytán azonban fényt vetnek a közgyűlésben érvényesíteni kívánt szempontokra.

Végigpillantva rajtuk megállapítható, hogy a középítészeti terén a város vezetése valóban a legkirívóbban orvosolandókat jelölte meg. Ezek a következők voltak: az Ördög-árok befedése, a Duna-part szabályozása, illetve a rakpartépítkezés megkezdése; a Várba vezető utak és lépcsők szabályozása; valamint a Fő utca

¹⁵⁹ BFL IV.1122. b. 145/1869. lvt. sz.

¹⁶⁰ A bizottmány tagjai voltak: Hunfalvy János, Reitter Ferenc, Liedermann Károly, Ribáry József, Nendtvich Károly, Herrich Károly, Richter I., Zehetner Mihály, Andorffy Károly, Balázsy Antal, Ország Sándor, Klemm Antal, Ráth Péter, Heinrich János. BFL IV.1105. 5/1868. (január 7.) kgy. sz.

legszűkebb szakaszainak szélesítése.¹⁶¹ A pénztelenség és az általános szabályozási terv hiánya közepette a városi hatóság a konkrét esetek megvalósításakor – úgy tűnik – igyekezett nem figyelmen kívül hagyni a hosszú távú érdekeket.

A Vár erődjellegét ugyan csak 1874-ben szüntette meg az uralkodó, ám az ún. várerődítési telkek már 1868-tól fogva a telektulajdonosok szabad rendelkezése alá kerültek, – helyesebben kerültek volna, ha a városi tanács nem formál jogot azok esetenkénti kisajátíthatóságára. A cél a lehetséges későbbi városrendezési feladatok érdekében igénybe vehető szabad területeknek a város számára történő biztosítása volt. Ezen közösségi érdek indokoltságát Ország Sándor tanácsnok egy interpellációra adott válaszában külön is jónak látta hangsúlyozni: „...a városi tanácsot egész eljárásában csak a közönség javának, különösen az építendő városrész szépségének, kényelmének és forgalmi könnyítésének biztosítása vezette...”¹⁶²

Átfogó szabályozási rendelkezések, s a kellő összegű kisajátítási alap híján sem zárkozhatott el a város azonban a legégetőbb problémák orvoslásától. Így Buda legforgalmasabb pontján, a Fő utcában is, ámbár a hatóság tisztában volt az utcának „...egy tágabb szabályozási vonal szerinti...” rendezése szükségességével – mindazonáltal a Szépítési Bizottmány a vonalkijelölés során, a szűkös pénzügyi lehetőségek közepette is igyekezett „...mind a kényelmes közlekedhetésre, mind az utca szépítésére...” tekintettel lenni.¹⁶³

A városképi szempontból mégoly szerény előrelépés, különösen ha a forgalom némi élénkülésével is együtt járt, s némi eltávolodást jelentett az avított városi funkcióktól, még a lakossági terhek növelése árán is elsőbbséget élvezett. A Három nyúl laktanya földszinti helyiségeinek boltokká alakítása során is ezek a megfontolások kerültek előtérbe.¹⁶⁴

Magánépítetők pénztárcájának kímélése sem tartozott a lehetetlenségek világába, ha városképi szempontból éppenséggel érzékeny terület kérdése került szóba. A Budai Iparbanknak átengedendő városi telek esetében például a képviselőtestület a tanácsi javaslattól eltérően az épület díszítéséül szolgáló ún. kiszökelléket – mivel ez „szépészetileg” emelte az épület becsét – nem 100, hanem csak 50 forintért bocsátotta a szűkölködő pénztintézet rendelkezésére.¹⁶⁵ A Dunasoron építendő házak esetében viszont, míg 1868 nyarán még megelégedett csupán kétemeletes – a későbbiekben három emeletre magasítható – házak építtetésével is az engedékeny városi hatóság, egy évre rá – mit sem törődve a tanács presztízsével – saját rendelkezését is módosította, s most már három emeletesek létesítésének kötelezettségét írta ugyanoda elő.¹⁶⁶

¹⁶¹ BOGISICH 1873. 16–19. p.

¹⁶² BFL IV.1105. 262/1868. (december 15.), 7/1869. (január .) kgy. számok.

¹⁶³ BFL IV.1105. 137/1868. (július 7.), 339/1869. (december 23.), 106/1873. (április 7.) kgy. számok; BFL IV.1106.b. 6299/1868. tan. ikt. sz.

¹⁶⁴ BFL IV.1105. 250/1870. (július 4.) kgy. sz.

¹⁶⁵ BFL IV.1105. 92/1871. (május 8.) kgy. sz.

¹⁶⁶ BFL IV.1105. 174/1868. (augusztus 3.), 326/1869. (december 6.) 167/1872. (augusztus 5.) kgy. számok; BFL IV.1106.b. 8114/1868. tan. ikt. sz.

Elmondható, hogy a budai várospolitikai – általános szabályozási terv híján is – rugalmasan bár, de igyekezett érvényesíteni a normativitás elvét és a következetességet. Azzal utasították el például az egyik háztulajdonosnak a szabályozási vonaltól való eltérésre irányuló kérelmét, hogy „...efféle közérdekű szabályozási vonalak megállapításánál egyesek kívánsága figyelembe nem vétethetik...”.¹⁶⁷ A város érdekével egybevágó magánépítetők érdeke érvényesülését ellenben igyekeztek előmozdítani – az adott esetben érdekeltséggel is bíró városatyák...¹⁶⁸

Az előnyös városképi megjelenés, a nagyvárosiasság előmozdítása ugyanakkor természetesen nem tehetett mellékessé az elsődleges városi szükségletek érvényesítését. A közterület hasznosítása, forgalmi szempontok érvényesítése érdekében nem szüntethette meg csak úgy a tanács például a belterületi tűzifatelepeket. Noha a Gazdasági Bizottmány előterjesztésében ezek felszámolásának egyéb kedvező következményeit is ecsetelve úgy vélte, hogy ez esetben például „...a különben is nagyon érezhető lakás hiányon is lenne segítve, a mennyiben reménylhetők, hogy ezek tulajdonosaik által beépíteni fognak...” – a közgyűlés azonban az általános építési terv elkészültéig kénytelen volt megkegyelmezni nekik, elfogadván, hogy a „...tűzifa épen oly szükséges cikket képez, mint bármely élelmi szer, s egyenlőre csak azok felszámolását rendelte el, amelyek „közlekedési, szépítészeti és tűzrendőri tekintetekben a legkirívóbban és szembe tűnőbben ütköznek...”¹⁶⁹

A megnövekedett városi forgalom – amelyet a városi hatóság már csupán az ebből fakadó közvetett adóbevételek folytán sem tekinthetett, de egyébként sem tekintett hátrányos fejleménynek – a szűk budai utcákon bonyolódott. A legfontosabbnak, a Fő utcának a szabályozása, szélesítése még a pesti helyzet javításánál is sürgetőbbnek tűnt. Ám a szűkös anyagi eszközök folytán a városnak jobbra csak léptékigazításra futotta. „...Azon élénk közlekedés miatt, melynek [a Fő utca] örvend, czélszerű s kívánatos volna egy tágabb szabályozási vonal szerint rendezni, de mivel ez oly tetemes kisajátítási költségekkel járna, melyeket a város jelenlegi kedvezőtlen pénzvisszonyai miatt elviselni képtelen; ám a Szépítési Bizottmány a vonalkijelölésnél tekintettel volt mind a kényelmes közlekedhetésre, mind az utca szépítésére...”¹⁷⁰

A tanács egyébiránt a túlzott beépítéssel szemben inkább a közterület növelését szorgalmazta. A Széna tér szabályozása során az FKT konkrét tervezetével szemben is – kevés köztér meglétére és forgalmi okokra hivatkozva – a tér nagyobbítását igényelték, összhangban a Közmunkatanács egyébként közterület

¹⁶⁷ BFL IV.1105. 31/1868. (február 3.) kgy. sz.

¹⁶⁸ Scheich Károly képviselő felszólalása: „felemlítvén ama nehézségeket és tetemes áldozatokat, melyekkel az építkezés a várban egybe van kötve”: szakértő bizottmány kiküldése: állapítsa meg az ott építendő házak házadómentességének időtartamát, „nem volna-e méltányos és a vár emelkedése érdekében szükséges ... nagyobb időtartamú adómentességet...” kieszközölni. BFL IV.1105. 41/1869. (március 1.) kgy. sz.; Egyéb adómentességi javaslatok: 21/1871. (február 13.) kgy. sz.

¹⁶⁹ BFL IV.1105. 7/1870. (január 11.), 35/1872. (február 5.) kgy. sz.; BFL IV.1106.b. 15.016/1870. tan. ikt. sz.

¹⁷⁰ BFL IV.1105. 137/1868. (július 7.) kgy. sz.

növelő törekvéseivel.¹⁷¹ Távlatos szemléletről tanúskodva, hasonló szempontokat hangsúlyoztak az építendő Margit híd és a Vérmező közötti városi terület szabályozása alkalmával is; hiszen „a kérdéses hídon mint hallik, és mint a közlekedés kellő kihasználása szükségesnek tünteti fel nem csak gyalog és kocsis forgalom lesz, hanem lovasúti pálya is”.¹⁷²

A közterületekkel való gazdálkodás kérdése azonban nem korlátozódott csupán a beépített belterületi részekre. A közgyűlés, elfogadván Házmán polgármester indítványát, mely a „város kies vidékeinek élvezhetőbbé és regényesebbé tételére” irányult, s megértve a budai couleur local fenntartásának és ápolásának jelentőségét, „a kopárhegyeknek és a már kivágott részeknek beültetése és beplántáltatása” céljából a város főerdését javaslattételre utasította.¹⁷³ A meglévő faállomány védelmében pedig a pénzbüntetés mellett a szigorú tanácsnok még az elzárás lehetőségét is megpendítette.¹⁷⁴

Mivel a jobb parti városban Pesthez képest viszonylag kevesebb városi tulajdonú ingatlant adtak el, az ezek fölötti magyarázkodás is sokkal kevésbé aggályoskodó. „Miután ... a parlag telek a városnak semmi hasznot nem hajt, míg annak eladásából a városra nézve nem csak anyagi haszon keletkezik, hanem az adó alap is nagyobbodik s öregbedik ...” – áll a természetű források kimeríthetlenségének tévképzetében leledző közgyűlési határozatban.¹⁷⁵

Az Ördög-árok és a városi csatornahálózat

Az ekkoriban bűzlő csatornaként végigkanyargó, s egy-egy felhőszakadás alkalmával vészesen megduzzadó Ördög-árok még hosszú ideig megoldatlan problémája a városnak. Jóllehet évekig folyt a huzavona, a technológiai bizonytalankodás: téglából vagy betonból építsék a város főkanálisát, a félig elkészített hatalmas műtárgynak végül a közterületen uralgó rendetlenség, illetve figyelmetlenség okozza részleges pusztulását.

A közgyűlés már 1867-ben bizottságot küldött ki az Ördög-árok egyenlőre csupán legalsó részének „szépészeti, közlekedési de különösen egészségi szempontból” történő beboltozása tárgyában. Ám a finanszírozási és technológiai kérdések tisztázása ez esetben is elhúzódott. Végül a város nem járt túl rosszul, hiszen a több mint 600 ezres költségből csak 278 ezret kellett állnia, a többit az FKT fizette. A kiépítés mikéntjére – téglá vagy beton – vonatkozó vita az 1875-ben bekövetkezett tragédia szempontjából érdemel figyelmet. A Közmunkatanács átíratában éppen a biztonsági megfontolásokat hangsúlyozva úgy vélte, hogy noha elvileg, a párizsi nagyszabású építkezések tapasztalatai alapján megfelelőnek tekinthető a beton is (!), ám – egyetértett a városi mérnöki hivatal álláspontjával, mely szerint a tartósságra vonatkozóan „kellő ismeretek még nincsenek”, viszont a vízhatlan mésszel készített téglafalazat „tartóssága ... minden kétségen felül áll”. 1875. június 26-án azonban egy hatalmas felhőszakadáskor a csatornába sodródott nagyobb tárgy nyomán – nem lévén

¹⁷¹ BFL IV.1105. 176/1871. (augusztus 3.) kgy. sz., 323/1870. (szeptember 5.) kgy. számok.

¹⁷² BFL IV.1105. 11/1873. (január 3.) kgy. sz.

¹⁷³ BFL IV.1105. 325/1870. (szeptember 5.), 207/1872. (október 7.) kgy. számok.

¹⁷⁴ BFL IV.1105. 42/1871. (március 6.) kgy. sz.

¹⁷⁵ BFL IV.1105. 118/1868. (június 2.) kgy. sz.; 226/1868., 284/1868. kgy. számú határozatok.

*A budai városháza a Szentháromság téren
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

védőrács a bemeneti nyílásnál – az áradat felszakítja az elkészült alsó szakaszrészt, s több halálos áldozatot is követelő sártengerré változtatja a Tabán ezen részét.¹⁷⁶

A műszaki infrastruktúra kiépítésére Pesthez képest korlátozottabb anyagi eszközökkel rendelkező Buda – eleget téve az urbanizáció korparancsának – kénytelen volt az ingatlantulajdonosokra támaszkodni. A közgyűlés úgy döntött, hogy „miután a csatornák a tisztaság és közegészség fenntartásának egyik lényeges tényezője”, s melynek létesítése „ugy a hatóság, valamint a lakosság elutasíthatlan kötelességéhez tartozik”, a tulajdonosok ne házaik, hanem telkeik homlokhosszmértéke szerint járuljanak hozzá a csatornázási költségekhez.¹⁷⁷ Nem vádolható a háztulajdonosok anyagi érdekeinek gátlástalan érvényesítésével a képviselőtestület a járdafektetést és a csatornaépítést lehetővé tevő egy másik helyi rendelkezés módosítása esetében sem. Ez ugyanis kimondta, hogy a tanács, amennyiben „a közegészség, tisztaság és közlekedés érdekei a csatorna létesítést és járda lerakást kívánatossá teszik”, ennek foganatosítását – a korábbiaktól eltérően – akár a háztulajdonosok beleegyezése nélkül

¹⁷⁶ BFL IV.1105. 120/1867. (november 4.), 83/1872. (április 8.), 209/1872. (október 7.), 253/1872. (december 2.). kgy. sz.

¹⁷⁷ BFL IV.1105. 29/1870. (január 10.) kgy. sz.; 15.483/1870. tan. ikt. sz.

is elrendelheti.¹⁷⁸ A városnak az egyesítés évére elkészült általános csatornázási terve – mely a Közmunkatanács szerint is „elismerést érdemlő szakavatottsággal készült” – azonban már az új városi hatóság előmunkálatainak képezi csupán részét.¹⁷⁹

Rakpartépítési próbálkozások

A kormányzati városfejlesztési kezdeményezések bejelentésének időszakára jutott a budai képviselőtestület is – kezdetben döntőnek tűnő, majd végül is elhalasztott – elhatározásra a Lánchíd körüli rakpart-építkezés megindítása ügyében. Bizonyos összeg rendelkezésre állt volna ugyan a munkálatok megkezdésére, ám mivel a körültekintő jobb parti városatyák Pestnek állami támogatás elnyerését célzó kezdeményezéséről értesültek, most már ők sem akarták elkapkodni a dolgot. A tiszti ügyész javaslatot is tett ezért, hogy Buda városa is kezdeményezze a költségek felvételét az országos költségvetésbe, s a nagyobb siker reményében – viribus unitis – „...egy városi bizottság magát a Pest városi bizottmánnyal érintkezésbe tegye, ... s a folyamodás együttes beadására a szükségesek eszközlésbe vétessenek...”¹⁸⁰

A városi hatóság befolyásának, tekintélyének korlátozott voltára utal a Lánchíd Társulat által a minisztérium számára készített – egyébként a kormányzerv által is megfontolásra ajánlott, az építkezés megkezdését hátráltató – beadvány is. A Társulat ebben arról értekezett, hogy a munkálatok során „kimosatnának” a hídpillérek, ami nyilvánvalóan a várost terhelő utólagos beavatkozás esélyét vethetné fel. A városatyák számára azonban jelentős erkölcsi tehertételt okozott az építkezés elmaradása miatti, őket elítélő közhangulat. Attól tartottak, hogy „...ezen örökös, a város lakosságát már méltán bosszantó halogatás által ... előbb utóbb a városi hatóság nevetségessé fogna válni ... [s egyébként is] a veszély feltételezése csak puszta és igazolatlan állítás, mely miatt a budai partnak építését – mint hogy az a városra nézve életkérdés és 1ső s főfeltétel annak felvirágoztatására – akadályozni nem lehet, nem szabad...”¹⁸¹ Nem tántorodtak volna el tehát a Társulat burkolt fenyegetőzésétől, ám a munkálatoknak a város részéről történő megkezdését végül a Közmunkatanács színre lépésével immáron újfajta kormányzati koncepció megjelenése tette tárgyalanná.¹⁸²

Rövid összegzés

Úgy véljük, a fenti áttekintésben felvonultatott számos korabeli idézet bepillantást enged a budai városházán ekkoriban domináló gondolkodásmódba, s érzékeltetni képes a különféle megnyilvánulások értékszem pontjainak sokrétűségét és eltérő intenzitását.

„Rendies” és „modern” vonások egyként megfigyelhetők a hagyományos szabad királyi városi öntudatot és tradíciókat hordozó, ám a reprezentatív jellegű országos

¹⁷⁸ BFL IV.1105. 42/1870. (február 7.) kgy. sz., 257/1873. (szeptember 1.) kgy. számok.

¹⁷⁹ BFL IV.1105. 12/1873. (január 3.) kgy. sz.

¹⁸⁰ BFL IV.1105. 97/1868. (május 8.) kgy. sz.

¹⁸¹ BFL IV.1105. 194/1868. (szeptember 1.) kgy. sz.

¹⁸² BFL IV.1105. 97/1868. (május 8.) kgy. sz.: 8355/1868. K. K. M. (július 21.) sz. rend.

központ kialakításának követelményeit, nemkülönben a városi tömegtársadalom perspektívájából adódó feladatokat is egyre inkább felvállalni kényszerülő városvezetés megnyilvánulásaiban. Számos, ugyanakkor igen jellemző, morális természetű attitűd nehezen értelmezhető a rendies–modern ellentétpár merev alkalmazásával. Néhány fontos korabeli mozzanat, illetve megnyilvánulás azonban kétségkívül elhelyezhető ebben az ellentétpárban.

A rendi korszak várospolitikai szemléletét idézi például a jószerivel még az elemi szintű kommunális igények teljesítését is akadályozó „takarékos” városgazdálkodásra való törekvés; avagy említhetnénk a szűkös városi kollektívum eszméjének érvényesítésére utaló különféle megnyilvánulásokat. A korlátozott társadalmi bázison megvalósuló várospolitikai tevékenység ekkor ugyan már a képviseleti szerv tagjainak intenzív bevonásával, viszont a régi időkre emlékeztető módon, a testületi jelleg egyfajta túlburjánzása révén megy végbe. További rendies vonás, hogy a budai városatyák ekkoriban is a személyes ismeretségen alapuló, zárt jellegű, autochton városi közösség érzelmi és szemléleti keretéből indulnak ki – főként a rendészeti és az igazgatási funkciók teljesítése alkalmával (pl. helybeliek, idegenek erőteljes megkülönböztetése).

Másrésről viszont, ezen szűkös városszemléleti korlátok ellenére is, a budai városatyák zöme erőteljesen szabadelvű irányultságú, s pártolván a szekularizációt, kiélezett helyzetekben – egyfajta liberális katolicizmus világnézeti keretei között – még antiklerikális velleitású is akár. Találkozhatunk továbbá – a modernitás jeleként – a teljesítményelv érvényesülésével is az alkalmazottak tevékenységének értékelése során. A népnevelés és a városi kultúra-mecenatúra nyomán bukkan fel az itt még csak embrionális formában jelentkező „társadalomreformer” modern jellegű várospolitikusi szerep-igénye is.

Nehezen kategorizálhatók a rendies–modern ellentétpár alapján viszont a későbbi városigazgatás személyi politikájában is érvényesíteni kívánt olyan értékelvek és attitűdök, mint: lojalitás, szolgálatéhosz, megbízhatóság, szorgalom.

Források

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára

- IV.1105. Buda szabad királyi főváros képviselőtestületének jegyzőkönyvei
- IV.1106. Buda város tanácsi iratai Budapest Főváros Levéltára

Nyomtatott források

- Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873. Pest. 1873.
- Buda Szabad Királyi Fővárosa Hatóságának 1872-dik évi működéséről szóló végjelentése. Források felhasználása mellett összeállította BOGISICH Károly főjegyző. Buda, 1873.
- Buda szab. kir. főváros 1867. máj. 20. választott képviselőinek névjegyzéke. Nyomatott Bagó Mártonnál [1867]
- Buda szabad kir. főváros közköltség előirányzata 1871-re. Buda. É. n.
- Fő-zárszámadás Budapest Főváros illetőleg az ezen név alatt az 1872. XXXVI. törvénycikk alapján 1873. november 17-től kezdve egy törvényhatósággá egyesített Pest és Buda szabad királyi fővárosok valamint Ó-Buda mezőváros összes pénzkézeltési ágazatairól 1873. évről. Bp. 1876.
- GARDONYI Albert: A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Bp. 1913.
- Jelentés szab. kir. Pest városa törvényhatósága ... 1869 Jelentés szab. kir. Pest városa törvényhatósága 1868. évi működésének főbb mozzanatairól. Pest, 1869.
- Számadási kimutatás szab. kir. Pestvárosa összes pénztárai forgalmáról 1869-dik évben. Pest. 1870.

Irodalom

BARACZKA 1943	Baraczka István: Buda főváros első törvényhatósági közgyűlésének megalakulása 1848. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 10. (1943), 234–255.p.
CZAGA 1997	Czaga Viktória: Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere. Bp., 1997.
CZAGA 1999	Czaga Viktória: A főváros egyesítése a budaiak szemszögéből. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. 28 (1999), 13–22.p.
Egy nagyváros 1998	Egy nagyváros születése. Tanulmányok Budapest Múltjából 27. (1998)
FABÓ 1996	Fabó Beáta: A Budapesti vámvonalszámrendszer változása a XIX–XX. században. Tanulmányok Budapest Múltjából. 25. (1996), 61–84.p.
FABÓ 1998	Fabó Beáta: Iskolaépítés a fővárosban. In: Egy nagyváros születése. Tanulmányok Budapest Múltjából 27. (1998), 61–76.p.
FLAXMAYER é.n.	Flaxmayer József: Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686-tól 1872-ig. Statisztikai Közlemények. 53. É. n.

- GYÁNI 1998 Gyáni Gábor (szerk.): Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. Bp., 1998.
- HORVÁTH 1994a Horváth J. András: A kiegyezéstől a városi kapitányságok állami kezelésbe vételéig (1867–1873). In: A fővárosi rendőrség története 1914-ig (szerk.: Kollár Nóra). Bp., 1994. 179–192.p.
- HORVÁTH 1994b Horváth J. András: Pest város főkapitánya – önálló hatóság, vagy a városi tanács közege? I–II. *Rendészeti Szemle*, 2–3. sz. (1994).
- HORVÁTH 1999 Horváth J. András: Új emberek az Újvárosházán – az egyesített főváros első közgyűlésének társadalmi összetétele. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 28. (1999), 23–52.p.
- HUNFALVY [1987] Hunfalvy János: Magyarország és Erdély képekben. I. köt. Bp., 1987.
- KAJTÁR 1992 Kajtár István: Magyar városi önkormányzatok (1848–1918). Bp., 1992.
- KISS 1958 Kiss György: A budapesti várospolitiká. Bp., 1958.
- KOLOSSA 1979 Kolossa Tibor: A dualizmus rendszerének kialakulása és megszilárdulása (1867–1875). In: Magyarország története 1848–1890. (szerk.: Katus László) Bp., 1979.
- KÖRÖSY 1873 Körösy József: Pestvárosi statisztikai évkönyv. Első folyam. Pest, 1873.
- KÖRÖSY 1905 Körösy József: Budapest Székesfőváros szegényügye az 1900–1902. években. Bp., 1905.
- LUKÁCS 1996 Lukács Lajos: Pest–Buda az 1867-es kiegyezés idején. Bp., 1996.
- RUSZOLY é.n. Ruzsoly József: Városi közgyűlési házszabályok (1861–1867).
- SARLÓS 1976 Sarlós Béla: Közigazgatás és hatalmpolitika a dualizmus rendszerében. Bp., 1976.
- SÍPOS 1998 Sípos András: A kolerajárvány és ahogy a város válaszol. In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda. (szerk.: Gyáni Gábor) Bp., 1998. 111–138.p.
- SZENTKIRÁLYI [1971] Szentkirályi Móric különvéleménye Buda és Pest egyesítéséről. 1871. március 18. In: *Források Budapest Múltjából* I. (szerk.: Bácskai Vera) Bp., 1971.
- TRÓCSÁNYI 1911 Trócsányi Móricz: Önkormányzat és decentralizáció. Bp., 1911.
- VÖRÖS 1978 Vörös Károly: Pest–Budától Budapestig 1849–1873. In: *Budapest története* IV. (szerk.: Vörös Károly) Bp., 1978.
- ZIMMERMANN 1997 Zimmermann, Susan: *Prächtige Armut. Fürsorge, Kinderschutz und Sozialreform in Budapest*. Sigmaringen, 1997.

Aims and Aspirations of Local Politics in Buda 1867–1873

The lecture focuses on the manifestations and the deeds concerning the political activity of Buda royal city from the period of the compromise and the reconstruction of the selfgovernmental rights in 1867, to the time of the city unification in 1873. That Act of 1872 extinguished centuries of independence in the cases of Buda, Pest and Óbuda. Still, the aldermen's great majority of Buda supported the aim of the government to establish a representative national centre, regarding only of marginal importance to the solicitudes occurred around this process, though those weren't remained unmentioned. They rather favoured the governmental policy in the issues of nationwide scales too, opposing the fulminative declarations of other selfgovernments, which attacked the compromise. Although but a few couples of the old aldermen from the time of 1848 existed in 1867, the freedom-fighting traditions from those times lived vividly in the whole body, making considerable effect on the fields of symbolical, or on the human politics, regarding the appointing procedures of the city authority. The heavy burden of a debt didn't ease the situation of the city, bearing traditionally the name „Capital”, which hindered seriously to develop any field of the administration, would it be matched to its city-rank. So, didn't secluded itself the city-management from the idea to transfer the businesses of the police to the government, as well. As for the public health, or the public sanitation it can be mentioned the serious tasks to manage with the several kinds of epidemics, or in the sphere of the public education, some reparations of smaller degree, of which administrative branch wasn't really able to cope with the growing public demands, and it is interesting mention too, the strong aspiration to promote the secularization. That latter aim grounded for ardent debates over the issue of the Pope's infallibility-dogma at the chamber of the city-council. The priorities of the city-planning coincided basically to that of the governmental aspirations, and the majority of the city-representatives looked forward to as a solution to win the government for this activity.

BUDAPEST „TAPASZTALAT TÖRTÉNETE”

Budapest modern kori történetében 1873 talán az egyik legfontosabb fordulópont, mivel végérvényesen csupán a városegysítéssel dőlt el, hogy az alkotmányos önállóságát 1867-ben részben visszaszerző Magyarország politikai központja ettől fogva Pest-Buda lesz. 1873 más szempontból is kivételes jelentőségű a város életében. A közigazgatási tekintetben egymástól elkülönülő három város, Pest, Buda és Óbuda közös adminisztratív és fizikai (infrastrukturális) keretbe foglalása nyitotta meg az utat a későbbi évtizedek hihetetlenül gyors urbanizációja előtt. Az ekkortól felgyorsuló nagyvárosi fejlődés eredményeként Budapest a dualizmus végére közel egymilliós metropolisszá nőtte ki magát.

A három település fővárosként történő egyesítése – óhajként – félszázaddal korábban is megfogalmazódott. Széchenyi a Budapest kifejezést használva (1831) arról elmélkedett, mi kell ahhoz, hogy valódi főváros váljon az egyesített Budapestből. „Buda-Pest fekvése kies, s olyan, mely egyesítő középpontnak sok tekintetben helyesnek látszik. Ha azonban a két város s annak körvidéke természeti mibenlétében hagyatik, egyesítést, ítéletem szerint, csak századok lefolyta eszközölhet; mely századokban viszont annyi egyesülés elleni erő is fejlődhetik ki, hogy Buda-Pest hihetőleg soha nem léphet ki a provinciális városok sorából, s egyesítő pontul nemigen fog szolgálhatni. A kérdés tehát abban forog, vagy inkább az a feladás: kinyomozni, a két testvérváros mily kifejlésre képes.”¹

I.

Az 1870. évi X. törvény nyomán (ez a rendelkezés hívta életre a Fővárosi Közmunkák Tanácsát) a három testvérvárost egységes várostervezési projekt fogta egybe, közigazgatási egyesítésük azonban néhány évet még késett. A Közmunkatanács fő feladatának tekintette, hogy elvégezze a településeket egymástól elválasztó és árvizeivel azokat folyton veszélyeztető Duna szabályozását, valamint hidakat építsen a folyó fölé. Fontos feladata volt továbbá a főútvonalak megnyitása, a főváros egész területét átfogó szabályozások és a telekpolitika irányítása, az építési előírások kidolgozása és foganatosítása, valamint számos más várostervezési feladat ellátása is. Ez a munka több évtizedet követelt ott, ahol – mint Széchenyi korában, az 1830-as években és persze azt követően még jó ideig – a modern infrastruktúra nyomokban is alig létezett. „Budapest völegénye”, báró Podmaniczky Frigyes nagy hévvel vetette bele magát a nagyváros-teremtés grandiózus munkájába, amikor 1873-ban alelnöki minőségben a Közmunkatanács operatív vezetőjévé nevezték ki (1905-ig töltötte be ezt a posztot). Egyszer, amikor az 1880-as években felmerült, hogy esetleg le kell majd mondania a hivataláról, amire azonban végül nem volt hajlandó, így vallott az őt ebben az időben jellemző ethoszról. „Természetes tehát,

¹ SZÉCHENYI 1995. 9. p. Vö. CSORBA 1993. 20. p.

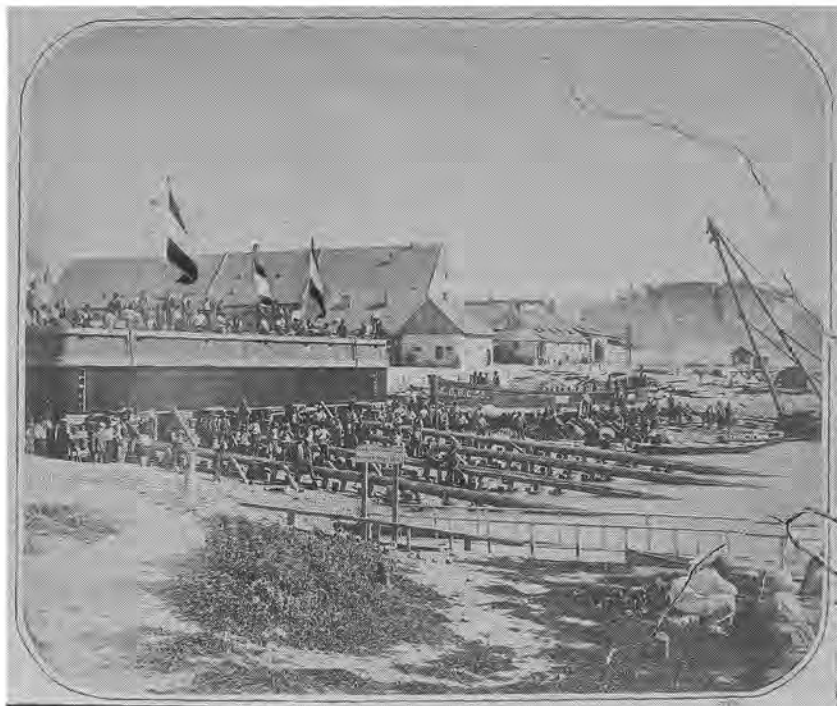
*Az épülő Nyugati pályaudvar, 1876 körül
Fénykép, ismeretlen felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

hogy én, aki annyira csüngöttem s csüngök most is fővárosunk emelésén s biztos jövőjének megalapításán, nem valék képes megbarátkozni azon gondolattal; hogy a munkát félbe hagyva, a vezetésem alatti hatóságra s reám bízott teendők tisztességgel való bevégzése elől mintegy megszökjem. Hisz akkortájt sem a főváros építkezési szabályzatának kérdése, sem a vízvezeteki, sem a csatornázási ügy, sem a közúti vaspálya hálózatának végleges megállapítása még csak alapjaiban sem volt eldöntve. [...] Az előkészület stádiumában volt még akkora a Duna-szabályozás... , még tényleg folyamatba sem tehattük a Nagykörút megnyitásának... fontos ügyét. [...] Az Andrassy út telkeinek eladása és kiépítése még nem volt befejezve. [...] Az Operaház építése éppen akkor fejeztetett be [1884 - Gy. G.], de annak teljes részletes bevégzése s a felülvizsgálat s a leszámolás, még a távoli jövőben derengett.”²

A nagyszabású építkezések egy sor kitűnő hazai és külföldi építész vonzottak Budapestre. Ennek volt köszönhető, hogy a tömeges építkezések ellenére a főútvonalak lakóépületei a historizmus színvonalas alkotásaként épülhettek meg. A mellékutcák kialakítása során ugyanakkor már jóval kevésbé érvényesült ez az építészeti igényesség. Hauszmann Alajos, számos kiemelkedő középület tervezője jegyzi meg naplójában: „Az 1872. évben megindult a budapesti Sugár-úton – a

² PODMANICZKY 1984. 471–472. p.

A Duna szabályozása Pest-Budán, 1872

Fénykép, ismeretlen felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár

jelenlegi Andrassy úton – a nagyméretű építkezés... [A] Fővárosi Közmunkák Tanácsa ugyanis elsősorban a Sugár-út kiépítését tartotta legfontosabb feladatának, és mivel annak szabályozása Lechner Lajos pályanyertes tervei szerint már megtörtént, a régi házak kisajátítását pedig már végrehajtották, a Tanács szerződést kötött az Állami Magyar Municipális Hitelintézettel és az Erlanger Bankkal az út kiépítése ügyében. A Hitelintézet technikus igazgatója Koch Henrik építész lett, aki engem arra szólított fel, hogy az építési iroda vezetését vegyem át; de mivel e tisztséget tanári állással nem tartottam összeegyeztethetőnek, Petschacher Gusztáv bécsi építész neveztek ki erre az állásra, aki több külföldi, leginkább bécsi építésszel Budapestre jött, hogy a nagyarányú városépítés munkájában közvetlenül részt vegyen. Petschacher, aki itt meglepedett, nagy tehetségű építőművész volt, aki csakhamar tért hódított és számos kiváló alkotást létesített. Művészetéért rajongott, és meggyőződését senkivel szemben nem áldozta fel...”³ A bécsi születésű építész művészi állhatatosságára

³ HAUSZMANN 1997. 31–32. p. Az 1890-ben viszonylag fiatalon, 45 éves korában meghalt „műépítész”, aki maga a Teréz körút 24. számú, vagyis nem a saját tulajdonában álló (József körút 27. számú) bérházban lakott, felesége, Weninger Irma révén nagypolgári (bankári) családi kapcsolatokkal is rendelkezett; sógora volt Weninger Vince bankigazgatónak. BFL IV 1411 b. Petschacher Gusztáv Ede hagyatéka, 1890.

*A Sugár út a Gyár utcánál (ma Jókai utca), 1878 körül
Fénykép, Klösz György felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

Hauszmann példaként idézi, hogy Petschacher – az építészeti kérdésekben egyébként szuverén megrendelővel – János Salvator főherceggel, a későbbi Orth Jánossal is szembeszállt a „stílusok dolgában”.

A fővárosi rang elnyerése, a városok egyesítése, valamint a nagyszabású infrastruktúra-fejlesztés – mind-mind szorosan hozzátartozott Budapest dinamikus népességnövekedéséhez. A kortársak által is amerikai üteműnek tartott növekedést jól mutatja, hogy 1869-ben a három város együttes népességszáma 280 ezer fő, egy évtized múlva viszont százezerrel múlta felül ezt a számot, a millennium idején, az 1890-es évek derekán pedig egyenesen 600 ezren laktak Budapesten. Az intenzív bevándorlás eredményeként Budapest népessége az 1870-et követő negyedszázad során több mint a duplájára emelkedett.⁴ A város népessége így nagyrészt elsőgenerációs városlakókból állt. Már pusztán ezért is elementáris, mélyen felkavaró élményt jelentett a város lakói számára a napról napra kibontakozó új nagyvárosi architektúra és térszerkezet, az ehhez szabott modern életforma. A város régi és új lakói egy gyökeresen új mentális rend szabályait, a modern fizikai környezet esztétikáját és etikáját kezdték megismerni, megszokni és végül elsajátítani. A születőben lévő nagyvárosi modernitás tapasztalata érthetően lebilincselte tehát a korabeli budapesti flâneurt, akinek vitális „város-élményét” egy 1870-es évekbeli napló segítségével követjük most nyomon.

⁴ KATUS 1991. 19–35. p.

Az Erzsébet téri kiosk, 1870-es évek

Fénykép, Klösz György felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár

A Csorba házaspár szünni nem akaró éber figyelemmel kísérte a város viharos építészeti gazdagodását; semmi áron sem mulasztották volna el, hogy azon nyomban személyesen is ne győződjenek meg az újdonságokról s ami a legfontosabb: benyomásaikat a naplójukban is rögzítették.⁵ Az 1873 tavaszáról való bejegyzés szerint: „A Lipót [ma Váci] utcában megnéztük az Új Városházát”, melynek építése ekkor valójában még be sem fejeződött. Egy 1874 januári bejegyzés pedig arról tudósít, hogy „melegen felöltözve útnak indulánk a lóvonatú kocsin a városba. Az Erzsébet téri kioszkot megszemlélve átmentünk a Dorottya utcára.” A Hauszmann Alajos által tervezett, azóta viszont elpusztult kioszképület mindössze néhány hónappal korábban készült el. Gyorsan reagált a házaspár a Petőfi Sándor utcai főpostára is, melyről azt jegyzik meg: „nagyszerű épület”. Néhány héttel később: „Elmentünk a szép Vámházig”, vagyis az Ybl Miklós, a kor legjelentősebb magyar építésze által tervezett, szintén még csak félkész neoreneszánsz Duna-parti palotáig. 1875 márciusában pedig felkerekedtek, hogy megtekintsék az akkor elkészült Új Városháza (mint írják: „nagyon szép”) belvárosi épületét. Két hónappal később viszont a külváros felé vették útjukat. „Együtt mentünk a Viola utcán ki a Duna mellé..., ahol a vasúti hidat néztük meg. Innen a vágóhídhöz mentünk megkérdezni, mikor lehet bemenni. Akár most is mondá [az] egyik ór. Na jó, akkor menjünk be; egy szolgálta vezetett minket... Megmutatott mindent; az istállókat, vágóhidat, próbavágóhidat – ez különösen díszes

⁵ TÁNCICS – CSORBA 1994. passim. „Köszalásaik” során szerzett város-élményükről bővebben GYÁNI 1998. 62–74. p.

*A Koronaherceg utca (ma Petőfi Sándor utca) a főpostával, 1890-es évek
Fénykép, ismeretlen felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

– stb. Borralaló adás után eljövénk.” A budapesti Marhavágóhíd – a látogatás idején – még vadonatúj, hiszen az épületegyüttes 1872 nyarán készült el véglegesen.

Nem csak a középületek, de a városkép más meghatározó elemei, így a bérpaloták is élénken foglalkoztatták naplóíró családukat. „A Mária utcán mentünk végig a Bodza térre, s azután át az Akácfa utcára, hol egy gyönyörű házat láttunk, mely belülről remek szobrokkal volt ékesítve. Pompás ház, a Szandház szobrász testvéreké. Kérve a Terézvárosi templomhoz, láttuk az új iskolaépületet, olyan tornyosforma, mint a Stein-ház. A Király utcában megnéztük a majd 2 millióba került Dobler-féle házat [ma Király utca 28.], mely a volt Bácskai-udvar helyén épült. Ez is remek épület... [, később] mentünk megnézni a Sugár úton az 5 új házat. [...] Gyönyörű paloták. Láttuk s néztük az Octogont is [az Andrássy út és a Nagykörút találkozási pontja – Gy.G.] 4 ház, azazhogy nagyszerű, pompás 4 palota az 8 szöveget képezve...” Az új, a nagyvárosi küllemű Budapesttel teljes mértékben azonosuló, identitásukat a várossal szorosban egybefűző budapesti polgár város-imázsáról árulkodik a beszámolójukat lezáró felkiáltás: „óh mily fenséges szép lesz 5-6 év múlva ez a Budapest.”

A korabeli percepció azonban nem volt mindig ennyire egyöntetű. A lapok némelyike – a Csorba házaspárral egybehangzóan – dicsérte ugyan a főposta új épületét, de rögtön hozzá is fűzte. „Van fölséges postapalotánk. De a ki gyönyörködni

*A Fővámpalota dunai homlokzata, 1878 körül
Fénykép, Klösz György felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

akar benne, annak hanyat kell feküdnie; másképp meg nem látja abban a sikátorban hova az épület homlokzata néz.”⁶ Hasonló kritika érte a szűk Váci utcába beszorított Új Városházát is; az épület elé – éppen ebből a megfontolásból – a város vezetése új teret kívánt nyitni, amire azonban végül nem került sor. A Duna-parti vámház megítélése is megosztotta a közvéleményt. A minisztérium egyik főtisztviselője szerint ez „a nagyszerű épület a főváros történetében korszakot jelző”, mások szerint azonban igencsak rossz helyre került, és ők teljesen elhibázottnak tartják annak városképi helyét. A népszerű vicclapban írták róla: „És van kevésbé pompás vámpalotánk az alsó Dunaparton. De annyira víz-szélen, hogy a ki Pesten meg akarja bámulni, annak át kell sétálni Budára.”⁷

De miért okozott problémát, ha történetesen át kellett menni Budára Pest látványa végett? A kérdés jogosnak tűnik, mivel nem egészen magától értetődő, hogy a közigazgatásilag eggyé vált Pest és Buda más téren is egységet alkotott volna. Pestet és Budát ugyanis nem csak a Duna, de emellett sok más egyéb is határozottan elválasztotta egymástól akkoriban. A népességszáma alapján gyorsan növekvő, korábbi németes jellegét mindinkább levetkőző kereskedővárossal, vagyis Pesttel a zömmel német népességű *hivatalváros* Buda állt még ekkor is szemben. A nagyvárosi

⁶ Idézi FABÓ 1998. 175. p.

⁷ Idézi FABÓ 1998. 176–177. p.

*A Duna Gőzhajózási Társaság rakhelye a Lánchíddal, 1878 körül
Fénykép, Klösz György felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

fejlődés (már 1873 előtt is) többnyire csak Pestnek kedvezett és ez a helyzet 1873 után sem módosult érdemben. Valójában nem történt meg az igazi elegyedés a főváros két része között, noha 1849 óta állandó híd is összekötötte már őket egymással. Jól tudták ezt a várostervezés korabeli szakemberei is. A főváros szabályozási tervét 1871-ben elkészítő Ország Sándor meg is jegyzi: „Különös gondot kellene továbbá fordítani arra is, hogy Buda és Pest utcái, melyeket a közöttük keresztülfolyó Dunafolyam bizonyos mértékben elválaszt egymástól, de amelyeket e folyó tulajdonképpen csak annál szorosabban egyesít, a jövőben egy városnak lesznek tekintendők.”

A két város közti közvetlen fizikai kapcsolatot negyedszázadon át kizárólag a Lánchíd biztosította. Ezzel magyarázható, hogy éppen a Lánchíd volt az, ami az egységes város szimbólumává lett, s az is, hogy a Lánchídat tették meg a szabályozási munkák térbeli középpontjának. „Az egységes egészbe egyesített városok tulajdonképpeni középpontjának a Lánchídat kell venni, ezért a pályázóknak különösen ajánljuk, hogy a két Duna-partot fel- és lefelé egyaránt ettől a középponttól kiindulva osszák be” – szögezte le Ország.⁸

A tervezői akarat azonban egyáltalán nem mondható mindenhatónak, hiszen több minden is gátolta, hogy a Lánchíd maradéktalanul meg tudjon felelni ennek a rá osztott szerepnek. 1874. januárjában például több száz budapesti polgár memorandumot

⁸ KOHUT 1971. 99. p.

fogalmazott, melyben azt követelték a fővárosi képviselőtestülettől: töröljék már el végre a Lánchídon 1849 óta kötelezően előírt hídvámot. „Miután a testvérvárosok immár ténylegesen egyesítettek és a hídvám az ‘egy és ugyanazon város’ közepette egy ép oly képtelen, mint igaztalan és közkárú, s így a főváros méltóságával, sőt becsületével épen meg nem egyezhető intézmény”.⁹ A dolog lényegét illetően a hatóság egyetértett a lakosokkal, mert elismerte: „Mindenkinek tudja és érzi azt, hogy a fővárosnak a Duna által elválasztott két részét összekötő lánchíd a fennálló hídvám miatt oly terrenumot képez, a mely a főváros egységét megszakítja...”¹⁰ Ennek ellenére a hatóság nem pártolta a hídvám javasolt megszüntetését, mivel azt – szerintük – a budapestiek közül rendszeresen csak egy meghatározott kisebbség használja; méltánytalan lenne tehát, vélték, ha az ő kedvükért mindenkit megadóztatnának a hídvám (ami ráadásul állami és nem városi jövedelemforrás) megváltásával. A hivatal szerint a hidat főként azért használják, mert „az emberek a hídon vagy élvezeti vagy üzleti célból járnak”. Márpedig „a kik a keresett élvezetért a hídvámot kénytelenek fizetni, e terhet könnyen és igazságosan elviselhetik, a kik pedig üzlet miatt használják a hidat tagadhatatlan, miszerint azok azt haszonért teszik és a hídvámban viselt teherért üzleti költségeikkel egyaránt megtérítést nyernek...”¹¹ Sőt, „a hídvám jövedelmet mintegy 30%-ig idegenek nyújtják”. Ebben – ismerjük el – volt is némi igazság, mint ahogy abban is egyetérthetünk a hivattal, hogy a pestiek Budára valóban többnyire csak kirándulás céljából rándultak át hébe-hóba.

A naplóíró Táncsics Eszter és férje, Csorba Géza „üzleti” céllal például soha sem használta a hidat, legfőljebb akkor, ha „szórakozni” vágytak (ismerős, netán rokon családok meglátogatása végett), esetleg azért, hogy a budai hegyekben tegyenek kirándulást. „A Fürdő [ma József Attila] utcán kimentünk a hídhöz s azon át Budára; ott ismét vasútra ültünk, azaz, hogy szegény Géza csak állt... Laszlovszky-nál [a mai Zugligeti úton álló major, amely akkortájt a kirándulók első állomása volt - Gy.G.] leszálltunk s megnéztük ama helyet, hol 2 év előtt ültünk. Mentünk felfelé, kerestük ama fát, melynek tövében Géza mamája ült jó kora reggel. 12 órára értünk fel a Disznófőhöz... [Később] felmentünk a Normafához... [majd] megnéztük a Harangvölgyet. Fácántól [ez egy vendéglő - Gy.G.] lefelé jövet megfájdult a gyomrom s egész hazáig mindig fáj... A budai hídfőtől gyalog jövénk az Erzsébet térre...”¹²

A híd tehát kétségkívül összekötötte, egyúttal azonban el is zárta egymástól a város egymással szembenálló két felét. A szegényebb sorsú budapestiek kétszer is meggondolták, hogy pénzt adjanak egy ilyen átkelésért; helyette inkább az olcsóbb hajó („propeller”) szolgáltatását vették igénybe. Csorbáék a naplóban említett 29 budai kiruccanásuk során csak minden második alkalommal használták a hidat, ellenben nyolcszor a hajót részesítették előnyben. A Lánchíd forgalmát utóbb, tehát a második Duna híd, a Margit híd átadása után (1876) is még mindig erősen korlátozta a hídvám. A XX. század elején a fővárosba költöző és többnyire pénztelen

⁹ Uo. 1971. 18. p.

¹⁰ Uo. 18–19. p.

¹¹ Uo. 20. p. Bővebben vö. GYÁNI 1998. 26–31. p.

¹² TÁNCICS – CSORBA 1994. 44–45. p.

*A Margit híd Pest felől, 1880 körül
Fénykép, ismeretlen felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

Bartók Bélának is komoly gondot okozott a hídpénz leszurkolása gyakori budai „üzleti” átruccanásai alkalmával. Kitörő örömmel fogadta tehát, amikor 1903-ban átmenetileg felfüggesztették a hídpénz szedését, amiről nyomban be is számolt egyik anyjához írt levelében. „Ex lexben vagyunk már! Ez rám nézve is haszonnal jár, most ingyen mehetek át Budára (a hol annyiszor van dolgom) mert most – azt mondták – nem kell hídvámot fizetni. Mihelyt egy kis időm lesz, tizszer megyek át és vissza a Lánchidon, hogy megspóroljak 20 krajcárt, a mit kellene fizetnem, ha nem volnánk ex lexben.”¹³

II.

Budapest társadalma – a nagyvárosi fejlődés jeleként – idővel egyre jobban polarizálódott; ezt még fokozta is, hogy az 1880-as évektől Budapest kezdett gyárvárossá átalakulni. Ekkoriban a város aktív népességének a négyötöde, 1890-ben pedig a kétharmada állt proletárokból. A magyar társadalom vagyoni és egyéb elitjei egyaránt a fővárosban koncentráálódtak. Ez okból pedig hallatlanul felduzzadt Budapesten a házciselség, amely a tehetős középosztály és a nagypolgárság háztartásaiban képviselte a proletár elemet.

¹³ LÁSZLÓ 1974. 31–32. p.

A belsőleg meglehetősen tagolt nagyvárosi társadalomban természetes dolognak számít az egyenlőtlenségek nyilvánvaló térbeli kifejeződése. Nem meglepő tehát Budapest esetében sem a szegregáció ténye, bár a magyar főváros e téren nem követte túl mechanikusan a nyugat-európai metropoliszokat, ahol (kivált Londonban vagy Párizsban) szélsőséges méreteket öltött az osztályok lakóhelyi elkülönülése. Ennek ellenére Budapesten is úgyszólván mindennapi tapasztalattá lett az egyes társadalmi, felekezeti és etnikai csoportok térbeli szóródása. Éppen ezt a fajta tapasztalatot fejezte ki a mássággal szemben a korban oly gyakran megnyilvánuló (szándékos) vakság, vagy ellenkezőleg: az idegenséget látva az iránta megnyilvánuló fokozott érdeklődés (és csodálkozás), rosszabb esetben a mássággal szembeni kifejezett utálkozás. Mindez a város mentális térképének *ismert és ismeretlen* tájakra történt feldarabolódásából eredt. Különösen tipikusnak mondható az alsó, a szegény rétegek által lakott városrészek mentális eltávolítása a középosztály és a felsőbb körök részéről. Ezek a „veszélyes helyek”-ként is elkönyvelt térségek legfőljebb csak – mintegy néprajzi érdekesség gyanánt – kerültek be a jobb módú családok szellemi látókörébe, feltéve, ha észrevették egyáltalán a létezésüket.¹⁴

Kiss József költő, az első kifejezetten modernista irodalmi folyóirat, *A Hét* alapító főszerkesztője (1889-1921) Eugen Sue *Les mystères du Paris* mintájára írt *Budapesti rejtelmek* című, 1874-ben (álnéven) megjelent budapesti ponyvája is bővelkedik a percepció ilyesféle megnyilatkozásaiban.¹⁵ Buda gellérthegyi részén feküdt a XIX. század elején épült Tabán, amely falusias kinézetével és lakóinak kirívó szegénységével,¹⁶ valamint azzal tette magát széles körben is ismertté, hogy hangulatos kocsmái és kisvendéglői folytán a főváros kedvelt mulató negyedéül szolgált. Kiss a tabáni image-nek azt a középosztályi szempontból mondhatni természetes „olvasatát” rögzítette regényében, amely a városrészt a szegénység ezoterikus világaként ábrázolja. „A Ráczfürdő háta mögött kezdődik a számkivetettek telepe. Keskeny, piszkos sikátorok közt visz az út a hegy lejtőjén lefelé. A hegybe rovátkolt durva lépcsőfokokkal párhuzamban emelkednek a házak mindkét felől. [...] Csupa apró házacskák ezek, újabb és régibb keletűek, odaragasztva a vén Gellért bordáihoz. Egynémely oly roskatag, oly gyöngye, hogy e támasz nélkül talán már összeomlott volna. Többnyire földszintes házikók, de akad emeletes is. [...] A sötét, piszkos, kábító bűzű udvarra számos alacsony ajtócska nyílik. Itt emberek laknak. Ha egy-egy ajtó történetesen nyitva áll, az enyhítő félhomályban láthatsz képeket, minőket a költő fantáziája sohse fest. Élő borzalmakat látsz, melyek hetekig zavarni fogják éji álmodat. Beteg, kiaszott alakok beesett szemüregéből vetnek reád egy közönyös pillantást; ha éhesek volnának, tán másképp néznének, de ők nem éhesek, ők *csak* betegek! Ott fekszenek ketten-hárman egy vackon, míg a szűk helyen még három, négy alak ül, vagy áll, vagy sürgölődik. Ezek elrejtik arcukat előled, te pedig ne kívánd látni. Jobb így.”¹⁷

¹⁴ A „mentális térkép” fogalmának budapesti alkalmazásához vö. GYÁNI 1998. 34–40, 55–56. p.

¹⁵ A mű születését, irodalmi kontextusát és fő tartalmi jegyeit elemzi CSÁSZTVAY 1997. 243–265. p.

¹⁶ A városnegyed társadalmi karakteréről bővebben GYÁNI 1992. 139–146. p.

¹⁷ SZENTESI [KISS] 1874. 1. rész. II. köt. 21–22. p.

*A Ráczfürdő és környéke, 1890 körül
Fénykép, ismeretlen felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

A Tabán kocsmáiban gyakran mulató Krúdy Gyula, „a magyar Proust” viszont – az irodalmi impresszionizmus városi poézisének megfelelően – a városrészt már szinte idilli színben tüntette fel. „Alant a Tabán havas háztetői, mély udvarai esti aluvásukat kezdték, mintha éjszakára elúsznának valahová messzire a tündérmesékbe. Egy varrógép pergett egy féldiónyi házikóban, és egy sikátorban kis fekete kutya a katonagomb nagyságú sápadt holdat ugatta a torony mögött.”¹⁸ Krúdy – John Lukács szerint – „gyakran írt a városról, arról, amilyen 1900 táján volt. Sajátos, lírai stílusában, olyan mélységekről és olyan kifejező zeneiséggel, ahogyan sem azelőtt, sem azóta, és talán – nem, egészen bizonyosan – sohasem fog írni senki”.¹⁹ Az azonban kétségtelen, hogy nem Krúdy az egyedüli, aki fájlalta, hogy az egyébként valóban nyomorúságos nagyvárosi falut, Tabánt a két világháború közt végérvényesen lebontották.

Az elit éppúgy szociális rezervátumban élt, mint a szegények óriási tömege, és kívülről nézve olybá tűnt, mint egy időlegesen itt időző előkelő idegen. Külön húzódott az arisztokrácia, amely a XIX. század közepétől mind nagyobb számban költözött Budapestre, ahol a nagypolgárság is fokozatosan kialakította a maga exkluzív lakónegyedeit. „A Múzeum kert volt a mágnásnegyed központja” – emlékezik egy

¹⁸ KRÚDY 1956. 329. p. Krúdy Budapest-imázsáról FÁBRI 2001. 25–61. p.

¹⁹ LUKÁCS 1991. 26–27.p.

*Festetics Tasziló herceg palotája, 1870-es évek
Fénykép, Klösz György felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

herceg, aki szüleivel együtt maga is itt élt. Miután sorba veszi az arisztokrácia sűrűn egymás mellett sorakozó palotáit, végül a legszebb, az Ybl Miklós által tervezett Festetics-palota leírásával érzékelteti a negyed hűvösen arisztokratikus jellegét. „Festetics Tasziló herceg egyemeletes szürke palotája... előtt vagy másfél méterrel a hercegi azilumjogot jelző láncok érik a földet oroszlánfejjel díszített alacsony vaspillérek között. Mikor gyermekkoromban néha átugrottam ezeket a láncokat, nem sejtettem, hogy – legalább elvileg – Festetics herceg ‘pallosjoga’ alá kerültem. A hercegek hajdan láncokkal vették körül palotájukat és aki a láncokon belül volt, annak élete-halála felett ők ítélkeztek. [...] Persze ez a jog a mi korunkban már régen nem létezett, és minthogy Festetics Tasziló grófot 1910-ben Ferenc József emelte hercegi rangra, így ez csak egy szimbolikus történelmet idéző emlék volt. A palota melletti kertet szép magas rács védte hercegi címeres kapuzattal.”²⁰

Ha nem is védte lánc a külső betolakodóktól a nagypolgárság hasonlóan fényűző otthonait, ám ezeket az Andrássy út külső, a Városligethez közeli szakaszán, az 1870-es évektől egymás mellett felépülő palotákat is kellőképpen elsáncolták (előkerttel és kerítéssel) a nagyvárosi (az utcai) nyilvánosságtól. Az út ezen szakaszán – tehát a Bajza utcától kezdődően – az 1883–1884. évi lakójegyzék tanúsága szerint villatulajdonos volt Hieronimy Károly vasúti vezérigazgató, Bródy Zsigmond lapszerkesztő, Rieger

²⁰ ODESCALCHI 1991. I. köt. 58–59. p.

Sugár úti villa, 1878 körül
Fénykép, Klösz György felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár

György gözmalmi igazgató, Kornfeld Zsigmond, az Általános Hitelbank igazgatója, Weiss Miksa nagykereskedő, Rausch Ferenc gyáros és még számos nagypolgár család. A századelőn (1910-es adatok szerint) a tőkés nagypolgárság képviselői mellett mind több a nagybirtokos, az arisztokrata, sőt az állami főtisztviselő is a villák tulajdonosai között. Példaként említhetjük gróf Széchenyi Lászlóné földbirtokost, gróf Apponyi Albertet és gróf Apponyi Sándort; az állami főhivatalnokok között pedig feltűnik egyebek közt gróf Csáky Albert volt vallás- és közoktatásügyi miniszter. S természetesen az üzleti élet vezéregyéniségei továbbra is szép számmal képviseltették magukat e helyen: Weiss Manfréd mellett megemlíthetjük Hopp Ferenc nagykereskedőt, Ohrenstein Henrik cementgyárost, Babocsay Ármin építési vállalkozót, vagy Hoffman Vilmos gyarmatáru nagykereskedőt. Mindez azt jelenti, hogy amíg az 1880-as évek derekán az Andrásy út Körönd és Városliget közti szakaszán a lakók (vagyis nem csak a villák tulajdonosai) közel kétharmad részben, addig 1910-ben immár háromnegyed részben a nagypolgárság, a nagybirtokosok és az állami tisztviselői elit tagjaiból rekrutálódtak.²¹

A villák tulajdonosai és/vagy lakói többnyire nem állandó jelleggel lakták az épületeket, inkább csak a nyári hónapokban használták azokat, vagy reprezentáció

²¹ Az adatok forráshelye: Budapesti cím- és lakjegyzék 1883–84, 1910. Továbbá HIDVÉGI 1993. 185–190. p.

(estélyek, bálók) céljából vették őket igénybe. Az építészeti szempontból is kifejezetten választékos negyed²² szembetűnő zártsága és elkülönülése ugyanakkor mély nyomokat hagyott a budapestiek „mentális térképén”. *Köd az Andrássy úton* című írásában Kóbor Tamás, a naturalista író, aki a századforduló Budapestjét plebejus és egyúttal zsidó szemmel figyelte és ábrázolta tárcák, novellák és regények hosszú sorában,²³ némi megdöbbenéssel konstatálta: az Andrássy úti paloták felett is úrrá lesz időnként a prózai, az alantas köd. „Csak olyan a köd itten, mint másutt. De előttem különös, hogy az Andrássy úton egyáltalán van köd. Úgy érzem, hogy az a külvárosokba, a szűk és piszkos utcákba való, ahol az emberek nem törődnek az időjárással, jó és rossz időben azt a ruhát viselik, amelyik éppen van – ahol a szegénység szemérmesen megvonul, és ha ráborul az a nedves, sűrű fátyol, elrejtőzhetik mögötte a világ szeme elől.” Ám nem teljesen rendjén való ez ott, ahol a gazdagság fitogtatása a legfontosabb. „Aztán elgondolom, hogy mióta olyan szépre épült az Andrássy út, nagyon sűrű lett nálunk a köd... Pedig ez a mi Andrássy utunk mutogatásra készült. Sugáriránya egyenesen a világvárosok sorába vezetett bennünket. Ezek a büszke, magas paloták hirdetik a mi kultúránkat, a mi művészetünket és – gazdagságunkat. Mi látszik ebből most? – Hat lépésnyire a sima aszfalt, hat lépésen túl szürke pára, mely eltakar mindent. Két sor vörösen lobogó gázláng jelöli az utat, de alig egy kőhajításnyira. Ha elfelejtem, hogy két végtelen palotasor közt járok, mi sem emlékeztet rá. Sőt, úgy érzem, nincsenek is itt paloták.”²⁴

Nemcsak a társadalmi osztályok, de az egyes felekezetek és etnikumok is gyakran hajlanak a térbeli elkülönülésre. Nyilvánvaló ez a törekvés a Budapesten különösen nagyszámú, a XX. század elején a népesség közel egynegyedét alkotó zsidóság esetében. Igaz, a pesti zsidóság – belső társadalmi rétegződésének megfelelően – idővel lakóhelyi szempontból is széttagolódott, hogy ezáltal is mérsékelje korábbi ggettőszerű elkülönülését.²⁵ Nem sokkal az emancipáció törvénybe iktatása (1868) után azonban ez a belső differenciálódás még nem volt, nem lehetett széles körben érzékelhető tapasztalati tény. Így könnyen előfordulhatott, hogy a zsidónegyed éppúgy az idegenség benyomását keltette a kívülállóban, mint a proletár nyomorával olyannyira mellbevágó Tabán. Az Oktogonról – tudósít a Csorba házaspár naplója az 1870-es évek derekáról – „kimentünk a Hermina térre [a mai Opera helyén volt – Gy. G.], a zsidófészekbe. Jaj! mennyi zsidó volt ott. Átmenvén a téren, egy utcában a Duna fürdőt láttuk. Csinos helyiség, de kár, hogy ott van, ahol van..., mendegéltünk a 3 dob [a mai Dob – Gy.G.] utcában, hol egy igen szép hotel épült; nem tudom ugyan ki fog oda szállani, hacsak a zsidók nem. E hotel mellett mindjárt egy más 3 emeletes gyönyörű épület van. Kár ebbe a ronda kis utcába.”²⁶

Szociálisan és etnikailag egyaránt idegenül hat tehát a város egy-egy pontja az oda alkalomadtán betévedő „idegen” szemében. Ez a sajátosan nagyvárosi tapasztalat szüli a korabeli város-imázs megannyi belső feszültségét. A már idézett napló írója

²² Az egyes villákat egyenként tárgyalja és elemzi GÁBOR 2002. 44–63. p.

²³ Kóbor Budapest ábrázolását behatóan elemzi SÁNTA 2001. 99–167. p.

²⁴ KÓBOR 1894. 3. p.

²⁵ Vö. ZEKE 1990. 162–183. p.

²⁶ TÁNCICS – CSORBA 1994. 172–173. p.

kifejezetten sajnálkozik rajta, hogy a szép és ragyogó Budapestből olykor még az általa nem különösebben kedvelt helyi zsidóság életterébe is jut valami kevéske. A rosszallás, a *ressentiment* érzése nem ritkán a többi „kisebbséggel” szemben is megnyilvánul; aminek az az oka, hogy a zsidóságén kívül másmilyen felekezeti és etnikai enklávék is léteztek a városban. A XIX. század végén a reformátusok 40%-a koncentráldott például három egymással szomszédos pesti kerületbe;²⁷ a budapesti szlovákok szegregálódását pedig valamelyest érzékelteti, hogy a Vsebecny Slovensky robotnický spolok nevű, 1899-ben alapított szlovák egyesület szervezői javarészt (fele részben) egyetlen ház lakóiból kerültek ki.²⁸

Budapesten – a többi európai metropolisszal egybevetve – ugyanakkor kisebb a szegregáció korabeli mértéke. Ami azzal függött össze, hogy akár egy épületen belül sem volt ritka a határozott társadalmi keveredés. Ez persze nem feltétlenül vont maga után a társadalmi érintkezés kivételesen nagy nyitottságát, a máshol tapasztaltaknál jóval demokratikusabb voltát. Nem, hiszen az egy házban élő, egyúttal azonban igencsak eltérő társadalmi státusú bérlők – az egymás közti érintkezésben – a diszkrét és finom megkülönböztetések alkalmazása révén mindig aggályosan érvényesítették az őket megillető (vagy inkább csak elvárt) társadalmi tekintélyt. Így volt ez még olyankor is, amikor pedig a bérház egyöntetűen középosztályi családokat tömörített falai között. „Ezek a társadalmi megkülönböztetések – dokumentálja egy memoár szerzője – a legjellegzetesebben mutatkoztak meg magában a nagy, négyemeletes házban, ahol laktunk. [...] Alattunk is orvos lakott, dr. Köves nevű őszülő ember, de nem tanár, sem kórházi orvos, hanem egész nap otthon rendelt. Köveséket zsidóknak tudtuk, de egyebet róluk alig. [...] Apám dr. Kövest igen derék embernek tartotta, kolléga úrnak szólította, magázta, ő tanár urazta, néha a liftben, a lépcsőházban beszélgettek – de több alig történt húsz éven át. [...] Felettünk ügyvéd lakott, dr. Sebők. [...] Sebőkék nem voltak zsidók, mégsem érintkeztünk velük, mert másként éltek, mint mi, s ezt otthon, főként anyám és a cselédek, olykor megbotránkozva tárgyalták. [...] Nem, Sebőkék nem voltak ‘unzereinerek’, ezt mi gyerekek is éreztük.”²⁹

Másként alakult persze a helyzet a proletárok által benépesített bérkaszányákban, ahol az egységesen szoba-konyhás bérlemények szociálisan homogén lakóközösséget zsúfoltak össze. Ők, főként a nők és a gyerekek, feltűnően nagy szociabilitásról tettek tanúbizonytságot a házon belüli nyilvános és félnyilvános terek (kapubejárat, udvar, lépcsőház, körgang) biztosította keretek között. Lakbérstrájkok idején, vagyis az 1910 körüli években például különösen szilárdná lett a lakók közti szolidaritás, mint ahogy a Hétház, az 500 bérlőnek és mintegy kétezer embernek otthont adó, jellegzetes angyalföldi épületkomplexum esete is kézzelfoghatóan bizonyítja.

A bérhátralékosokra kirótt szankciók úgyszólván kikezdehetetlen egységbe kovácsolták a ház bérlőit. „Az egyre ismétlődő kilakoltatások folytán a Hétházban egy-egy lakásban húsz-huszonöt ember él most együtt, akik behurcolkodtak egymás lakásaiba” – szól a korabeli beszámoló.³⁰ A meglévő, bár persze jóval szerényebb

²⁷ VÖRÖS 1983. 56. p.

²⁸ GYÁNI 1995. 110. p.

²⁹ GRANASZTÓI 1965. 471–472. p.

³⁰ Idézi GYÁNI 1992. 92–93. p.

*Tüntetés a lakbérzsora ellen a Szigony utca egyik bérházában, 1910
Fénykép, Müllner János felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

mérvű társadalmi különbségeket figyelmen kívül hagyó, egységben fellépő lakóközösségek élete mondhatni gyökeresen megváltozott a lázadások hónapjaiban. „Vándorértekezletekkel, szónoklatokkal és énekszóval kezdődött, s elsején a lakók egyöntetűen megtagadták a házbérfizetést” – emlékezik Kassák Lajos, a Hétház akkoriban még proletár sorsú lakója. A Hétház lakósztrájk-mozgalma hamarosan valóságos karnevállá változott. „Nemsokára megkezdődött a macskazene a házakban. [...] Házról házra jártunk, Silberstein (‘a mozgalom lelke’) szónokolt, a férfiak az udvar közepén álltak, és munkásdalokat énekeltek, az asszonyok főzőkanalakkal, rossz fazekakkal, ócska pléhdarabokkal siketítő lármát csaptak a folyosókon. Így tartott ez tíz, tizenegy óráig, aztán szétszéledtünk, bebújtunk a fészekünkbe, hogy eltegyük magunkat másnapra.”³¹

III.

A lakóház ugyanakkor elsősorban a magánélet szent birodalma, még ha időnként (mindenekelőtt lakbérstrájkok idején) és helyenként (mindenekelőtt a bércsármányokban) nagyobb tér is nyílik itt a nyilvános élet számára a máshol megszokottnál. A nyilvánosság azonban elsősorban a mindenki számára korlátozás nélkül egyaránt hozzáférhető utca világához tartozik szorosan hozzá, a nagyvárosi utcához, amely

³¹ KASSÁK 1974. 616., 620. p.

miután a köz *semleges* terévé változott, legfőljebb funkcionálisan vehető majd birtokba. A nagyvárosi nyilvánosság – különösen az utcai szociabilitás – ettől fogva szinte kötelező erővel ölti magára a *fegyelmezett* és *személytelen* viselkedés imperatívuszát, melynek érvényesítéséért olykor városi szabályrendeletek is, többnyire viszont íratlan szabályok kezkeskednek. „A művelt embert a műveletlentől – szól a XX. század eleji viselkedési útmutató – utcán, villamoson, autóbuszban, cukrászdában, vendéglőben, színházban, hangversenyen elsősorban az különbözteti meg, hogy a művelt ember viselkedése tartózkodó, másodsorban pedig az, hogy feltűnést sosem kelt.” Ez az ethosz hatja át a polgárt, aki immár csak közlekedési célból, testi és lelki mozgásra és levegőszívásra használja az utcát, mivel: „Az ucca minden egyéb célra való felhasználása a jónevelés törvényeibe ütközik”. A polgár így ahhoz tartja magát, hogy: „Mivel az ucca... nem a mi kizárólagos tulajdonunk, beszéljünk halkán és mellőzzük a széles gesztusokat”.³²

A visszafogott, helyesebben a megregulázott nyilvánosság nagyvárosi terében nyer nagy jelentőséget az *intelligens tekintet*, ami ahhoz segít hozzá, hogy megfelelően eligazodhassunk az idegenek kaotikus világában. Az viszont, aki legalább egy időre ki szeretné magát vonni az utcai nyilvánosságból, alkalomadtán visszahúzódhat a félnyilvánosság egyik-másik terébe (így beül például egy kávéházba). Ám a nyilvános és a félnyilvános közti határvonal meghúzása felettébb kényes és egyúttal roppant nehéz feladat. Ezen okból ragaszkodott az 1880-as évek elején a budapesti kávéos ipartestülete ahhoz, hogy a kávéház (étterem, cukrászda) kapjon már végre felhatalmazást az üzleti célból lefoglalt járdarész bekerítésére; hiszen – érveltek – így védheti csak meg azt „a helyet a kíváncsiak szemei elől”. Ez egyszersmind „kényelmessé teszi az utcán való üldögélést, melyet sokan kerülnek, ha mindenki által láttatnak”. A rendőrség ellenben, bár végül arra kényszerült, hogy visszakozzon, ellenezte ezt a megoldást, mert „az utca áttekintése, ezen bekerítés által igen megnehezítették, sőt lehetetlenné tétetik”.³³

A magán- és a közszféra szétválása megadja a lehetőséget arra, hogy az idegenek idegenekkel elvegyülve nap mint nap létrehozassák a nagyváros köztéri nyilvánosságát. Ebből azonban közvetlenül még nem következik, hogy az informális szociabilitás nyomban és maradéktalanul kiszorulna az utcáról. Podmaniczky például épp egy utcai találkozásnak tulajdonítja, hogy az 1870-es évek elején vezető állami tisztségbe nevezték ki. „Reggelenként, mikor esetesen más végzendőm nem volt, a Steingassner-kávéházban elköltendő reggelimet megelőzőleg, a Duna-parti corsón szerettem fel s alá járni. E sétatím közben gyakran találkozám Szláv József akkori miniszterelnökkel, aki hasonlólag nagy kedvelője a reggeli üdítő mozgásnak. Szláv József mindenért, ami Budapest szépítését érintette, rendkívül érdeklődött s e nyomon haladó eszmecseréink közben pendíté meg a Királyi Várkert bővítését, az annak alját elfoglaló házsor eltávolítása képében. Nagy hévvel felkarolt eszméjét egészen a magamévá tevém, mely közelebbi ismerkedésnek köszönhetém talán részben azt, hogy utóbb... Szláv József miniszterelnök által 1873. március 8-án a Fővárosi Közmunkák Tanácsa alelnöki állásra neveztettem ki.”³⁴

³² Idézi GYÁNI 1998. 53–54. p.

³³ Idézi GYÁNI 1998. 54. p.

³⁴ PODMANICZKY 1984. 433–434. p.

Az utca, és kivált az eltömegesedő Körút és Sugárút azonban kétségkívül megritkítja, s egyúttal elszegényíti a nyilvánosság keretei közt létrejövő informális társas érintkezést. A „veszélyesen” vegyes összetételű utcai „társadalom” strukturált világáról sokan és sokféleképpen beszéltek ekkoriban, Kóbor Tamás sem mulasztotta el, hogy 1901-ben megjelent *Budapest* című regényében ne ábrázolja e közkeletű jelenséget. „Ha kisüt a nap, százával hemzsegnék az utcán. Ki tudná őket mind elsorolni? Ott látod a hajdan kartonruhás dohánygyári leányt, aki beleunt a munkába, és szeretne kalapot viselni. A blúza rikító, vadonatúj kasmír, a szoknyája olcsó ternő, melynek kapcsain keresztül látni a durva, piszkos alsószoknyát, a cipője ócska, s nagy keze durva cérnakesztyűbe van bújtatva. [...] Ott van teljes szegénységében a gouvernante, erősen befűzve, titokzatos mosollyal az ajkán és olyképpen lesütött szemmel, hogy mindent meglát és mindenkire szól. A házikisasszony, akit hazulról elüldöz a szegénység, a foglalkozásos szerető, éktelenül drága, részletfizetéses ruházatban, mely messziről kiáltja, hogy aki viseli, megvásárolható. A hagyományos vidéki úrnő, aki elvesztette pénztárcáját, s noha estére várja az urát, mégis rászorul addig valamelyik úr szívességére. [...] És beletarkul a sokaságba a keresett hanyagsággal, lehetetlen színösszetételekben kiöltözködött színinövendékek serege, akik kettésével, hármasával, szerepet vagy kottát szorongatva tüntető kacagással kényszerítik magukra a figyelmet, mert azt hiszik, hogy nagy dolog színinövendéknek lenni.”³⁵

Az író szemei előtt ily módon felvonuló tarka (belvárosi) utcai népről persze csak annyi tudható meg, amennyi a pusztán látvány alapján kiderül róla. Az utca terét kitöltő, azt elárasztó nagyvárosi nyilvánosság kizárólag a vizuális kommunikáció számára férhető hozzá, mivel beszédre, verbális érintkezésre nem adódik többé mód. De mennyire megbízható vajon a kizárólagosan vizuálisan megalapozott (társadalmi) tudás akkor, amikor a modern nagyvárosban a társadalmi heterogeneitás a legfőbb szabály. Ráadásul a nagyvárosban éppen a látszatok tudatos – olykor manipulatív – használatán múlik az egyéni érvényesülés végső sikere. Nem kétséges, a vizuális informálódás önmagában elégtelen; mivel azonban másfajta kognitív eszköz rendszerint nem áll a nagyvárosi ember rendelkezésére, idővel kellő jártasságra tesz szert abban a tekintetben, hogy vizuálisan tájékozódva is képes legyen a társadalmi tér pontos jelentésének a helyes értelmezésére. Az idegenek tömegeit rendszerezve közvetlenül is segíti őt a nagyvárosi népesség „szabályszerű” térbeli eloszlásának, a szegregációnak a ténye. Ha pontosan tudja, hogy ki rendszerint hol lakik és adott helyen rendszerint ki lakik, könnyen és viszonylag megbízhatóan meg tudja fejteni a jelek pusztán csak látható rendszerét. Akkor támadnak komolyabb nehézségei, amikor a lokalizált voltokban helyesen megragadott elemek összekuszálódnak ebben a csak vizuálisan hozzáférhető nyilvános térben. Ez olykor még a Kóbor által úgyszólván szociografikus hűséggel leírt Koronaherceg (ma Petőfi Sándor) utcában, a belváros korabeli fő bevásárló negyedében is előfordulhatott, de igazán gyakran azokon a köztereken került rá sor, mint amilyen a városi közpark is.

A belvárosi utcák elsőrendűen a vásárlás, a fogyasztás lehetőségével vonzották magukhoz főként a nőket, valamint a tehetősebb családokat. „A Váci utcában

³⁵ KÓBOR 1993. 15–16. p.

Monaszterly és Kuzmíknál néztünk batisztot, onnan a Kristóf térre mentünk, Úri utcában [ma Petőfi Sándor utca] pár helyen, a Völegénynél [divatüzlet a Váci utcában - Gy.G.] is voltunk, onnan a Kellerhez és Zsitvayhoz küldtek [divatüzletük a Szervita téren állt - Gy.G.]. Nem volt semmi ízlésünkre való és drága volt. Innen a Szerviták templomába mentünk, hol azonban csak pár percig maradtunk. Átmentünk a Váci utcába, az Udvari nőhöz [ez a divatüzlet a Váci utca és Vörösmarty tér sarkán állt - Gy.G.]. Ott volt nagy választék és olcsóbb.³⁶

Az 1870-es éveket idéző „útibeszámoló” később sem veszi el az érvényét, noha a nagyvárosi fejlődés idővel modernizálta, egyúttal térbelileg is kibővítette Budapest kereskedelmi infrastruktúráját.³⁷ A korzózás, a nagyvárosi magamutogatás ezen fontos megnyilvánulása úgyszintén az üzletekkel és kávéházakkal zsúfolt belvárosi térben, rajta kívül a Duna-parti sétányon kínált kitűnő alkalmat a nyilvánosság zavartalan élvezetére. „A vásárló asszonysereg ilyenkor már átváltozott sétáló társasággá. Megindult a korzó. Fől-alá az utcán, kettesével, hármasával és magánosan. Tarka, színes, csábító látomások váltakoznak. Mintha bemutatnák most. Amit előbb beszereztek: a hölgyek megjelenése ragyogó. Természetes, hogy akad aki megbámulja. A férfiaknak errefelé semmi dolguk, de ők ilyenkor szintén sétálnak. Meg-megállnak, különösen a Szervita tér és a Kígyó tér [ma a Ferenciek tere egy része] sarkán, és defilíroztatják maguk előtt a sétáló szépségeket. Ezek nemigen bánják. Hiszen arra valók, hogy megbámulják őket. Amellett ők is látnak. Titkos ismeretségek kötődnek a távolból. [...] Polgárlányok itt vetnek csodálóan ellenséges pillantásokat az arisztokrácia hideg szépségeire, akik fogataikon hajtanak keresztül a polgári pompázók sorfalain, egy-egy üzlet előtt lebegő léptekkel leszállván.”³⁸

Amíg a korzózás a középosztálybeli hölgyeknek, addig a kávéházak látogatása jószerivel a középosztály férfi tagjai számára nyújtott feltétlen szórakozást. Ha viszont együtt korzózott a család, akkor rendszerint közösen ültek be a sok budapesti kávéház valamelyikébe (számuk a XIX–XX. század fordulóján 500-600 körül járt). A XIX. században a nők egyedül – kísérelő nélkül – nem voltak szívesen látott vendégei a kávéházaknak, hiszen könnyen prostituáltak nézték volna őket. A kávéház, ez a jellegzetesen félnyilvános hely tehát a férfiak territóriumá volt, akiknek szinte teljesen ki is töltötte a teljes hétköznapi életét; nem múlhatott el ugyanis a nap anélkül, hogy ne élvezték volna e hely vendégszeretét. A kávéház roppant nagy vonzerejét növelte, hogy az új, immár csak a napilapokból beszerezhető információkra oly mértékben szomjas modern polgár egyedül a kávéházban juthatott hozzá a hazai, valamint a külföldi lapok széles választékához. A Csorba házaspár – a naplóban dokumentált – 470 napból 83 alkalommal vette igénybe összesen 22 (!) kávéház szolgáltatásait, egyúttal 70 alkalommal esik szó a naplóban utcai korzózásukról. A kettő gyakran össze is kapcsolódott egymással. Egy ilyen, tehát a kávéházban végződő Duna-parti korzózásról szól a következő bejegyzés. „Mi a Redoute [a Vigadó elődje, Csorbák megszokásból itt a régi nevet használták] felé irányzók lépteinket, melynek kávéházába betértünk. Ott egy ablakfülkében helyet foglalva... rengeteg sok újságot

³⁶ TÁNCICS – CSORBA 1994. 183., 417. p.

³⁷ Bővebben GYÁNI 1997. 101–127. p.

³⁸ KÓBOR 1993. 10. p.

olvastunk.” Más alkalommal pedig, amikor a Duna jeges áradása tartja izgalomban a várost. „Elmentünk Eszterrel a Dunához. Lassan emelkedik. Nyugtalanságom ösztönszerűen hajtott be a Vigarda kávéházba. Esti lapokat kértem.”³⁹

Am a nagyváros szocio-fizikai struktúrája még a korzó világára is erősen rányomta a maga bélyegét. Molnár Ferenc 1901-ben megjelent regényének orvos hőse úgy próbálta – társadalmi státusában – azonosítani a kivizsgálás céljából előtte megjelenő pácienszt, hogy elsőként az illető külső fizikai megjelenését vette tüzetesen szemügyre; majd ezt követően képzeletben belehelyezte őt a város nyilvános terébe. Egyszerre élt tehát az „idegen” azonosításának azzal a két kognitív technikájával, melyet a szakirodalomban az „apparential ordering” (a kinézet utáni rendszerezés), valamint az „ordering by spatial location” (a térbeli elhelyezkedés utáni rendszerezés) kifejezéssel szoktak illetni.⁴⁰

„Egy ifjú állt előtte, övig meztelenül. Nagy karosszéken hevert indigókék kabátja és rózsaszínű, kék csíkos inge. Öltözéke tehát arra engedett következtetni, hogy bankhivatalnok, ötven-hatvan forint fizetéssel, s mind indigószínű kabátját, mind gyönyörű ingét hitelbe vette. Maga a fiú teljesen jelentéktelen figura volt. Olyan rendes Váci utcai és Andrássy úti arc, aminőt vasárnap délelőtt ezen a két korzón százával látni. Természetesen különbséget kell tenni a Koronaherceg utcai korzó ifjai és amazok közt; a Koronaherceg utcaiak barnára égett szép szál legények, diszkrétan öltözködnek, de alapjában véve éppúgy viselkednek az utcán, mint a Váci utcaiak. Onnan ismerni meg őket főleg, hogy a homlokuknak csak az alsó, a szemöldök fölé eső részét égette le a nap. A felső fele tiszta fehér. Ez az evezősegyletek kis sapkáitól van. A Váci utca és Andrássy út ifjai vagy egészen fehér, vagy egészen barnára sült homlokkal járnak. Őket ugyanis nem veszik be az evezősegyletekbe. Ez azért van, mert ők nem tartoznak a pápa alá, bár leghőbb vágyuk ez volna. Szegények, ők minden lehetőet elkövetnek: nem járnak a zsidó templomba, megmagyarosítják a nevüket, szidják az izraelitákat, barátkoznak szegény, eladósodott káplánokkal, agrárius, klerikális elveket vallanak, s maguk közt ők is alakítanak evezősegyleteket szalonképes hiten levő elnökkel s merev exkluzivitással – de mindhiába. [...] Az indigó kabát és a gyönyörű ing tulajdonosa ehhez a csoporthoz tartozott. A homloka egészen fehér volt...”⁴¹

Merőben másféle volt a budai korzó társadalmi képlete, melynek szintúgy szigorú magatartási elvárásai a csendes, konzervatív, hivatalnok jellegű (és egyúttal keresztény) társadalomban megszokott mércékhez igazodtak. Fikciós megjelenítése Krúdynál olvasható. „A hervadt fák alatt szerelmesek mendegéltek, férfiak, komoly, megfontolt, mondhatni Ferenc József-kabátos urak – itt-ott szürke bajusz –, oldalukon a pesti asszonyka vagy leányka, aki elégedetlenül és rosszkedvűen lépkedett hódítója oldalán. [...] Igen gyakran mutatkozott a tavalyi divat a Budán sétáló hölgyek ruházatán, sőt általában mindnyájan olyanformák voltak, mintha az ‘Elhagyott menyecske’ neve alatt ismerkedtek volna az apróhirdetések között.”⁴²

³⁹ TÁNCICS – CSORBA 1994. 126., 331.p.

⁴⁰ LOFLAND 1973.

⁴¹ MOLNÁR 1993. 5–6. p.

⁴² KRÚDY 1975. 176. p. A regény 1913-ban jelent meg először.

*A pesti Vigadó, 1860-as évek
Fénykép, ismeretlen felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

A középosztályétól élesen elkülönülve élte a maga külön társas életét az az elit, melynek világáról – olykor még a túlzásoktól sem visszarettenve – így számolt be a korabeli névtelen krónikás. „Ha van Budapestnek oly Operaháza, oly Nemzeti színháza és oly Népszínháza, a melynek ugy műélvezetét mint fényes berendezését irigyli tőlünk nem egy nemzet fia: nemcsak oly Redouteja [a Vigadó a Duna parton – Gy.G.] van, minőt szintén e célra alig lát az ember egyebütt földrésztünkön; de van Budapestnek oly dúsan virágzó egyleti és társulati élete is, a mely száz meg száz góczpontban foglalkoztatja majd anyagi, majd közművelődési, majd ismét közjótékonsági célokra a vagyonosabb elemeket. [...] Valaki kiszámította, hogy Budapesten annyi egylet és társulat van, miszerint egy művelt vagyonos budapesti lakos az esztendő egész szorgalmi ideje alatt reggeli 8 órától esti 8 óráig minden egyes nap, minden órájában találhat magának oly választmányi vagy közgyűlést, a hol magát a közügy javára értékesítheti.”⁴³

A nagyvárosi nyilvánosság további jellegzetes színtere a közpark, melynek – a XIX. század eleje óta – a Városliget a fő letémenyese. „Kétszer hetenként értem jött Katinka kocsin, és kirándultunk a Városligetbe, ott, ahol nagy, sűrű fák körítették egy szép rétet, ahol lövölde állott egyszer: kivált hétköznapokon, csendes, üde hely volt ez...”⁴⁴ – szól

⁴³ A budapesti társaság 1886. 465–466. p.

⁴⁴ KÁNYA 1998. 49. p.

a belvárosi polgárlány visszaemlékezése az 1840-es évekre. A dualizmus idején, midőn az Andrássy út teljes kiépítésével a (beépített) város elérte végül a parkot, modern közparkká fejlesztették a Városligetet. Az is közrehatott ebben, hogy olyan funkciók betöltésére is alkalmassá tegyék, amilyeneket az 1885-ben megrendezett Országos Iparkiállítás, vagy az 1896-ban sorra kerülő millenniumi kiállítás támasztott vele szemben. A század végén úgy vette végül birtokába a város népeisége a parkot, hogy a szegregálás „technikáját” alkalmazva mégsem elegyedett egymással túlzott mértékben. A *kisajátítás* és a *megosztás* párhuzamosan alkalmazott eljárásai szabták meg a park különös használatának a módját; ez azt eredményezte, hogy ez a látszatra demokratikus nyilvános tér sem teremtette meg a sokféle társadalmi réteg egymásközi keveredésének a tényleges lehetőségét.⁴⁵ „A tisztásnál, hol a szökőkút löveli ívalakban sugarait, megoszlik [a Városligetbe érkező – Gy.G.] tömeg; az elegancia a Stefánia-útra, a középosztály a tó kis szigeteire, a mulatni vágyó naív ünnepi publikum az élvezetek eldorádójába: a tűzijátéktérre siet. De a szökőkút környékének is megvan a közönsége...: ünneplő ruhába öltöztetett gyermekcsereg. A padokon svájci bonneok. [...] Ott lenn a tóparton ezrével nyüzsgő a tömeg. Egész regatta úszik a felkavart vízben s vállalkozó, nyalkán kiöltözött kereskedő segítők. [...] röpitik imádottjaikat a széles facsolnakon... A nagy ladikokban egész csoport inasgyerek rakodik be. [...] A szigetről valami keringő dallamos ütemei hangoznak ki s benn a fehér asztalok körül százával ülnek a Terézváros mamái eladó lányakkal... Fehér mellényes nagykereskedő dandyk lejtének el nagy Széchenyink szobra mellett. [...] Túl a faszorban tódul a tömeg a Wurstlprater [a Vurstli] felé. A hadsereg az uralkodó elem itt.” S tovább, a tömeggel zsúfolt zajos, poros tűzijátéktér, ahol „bódék sűrűn állnak egymás mellett, cirkusz, gyorsfényképező, lövölde, óriásdáma, automata színház, ringlispiel békésen megférnek egymás mellett.” Túl a vasúti töltésen a zöldben a füre telepedve népes családok hűsölnek, itt „a külváros szűk utcáinak lakói boldogan uszonnáznak a szabadban. [...] Ezeknek elég szórakozás ez is, kiszabadulni a pincelakások nedves gőzéből... és színi egyszer egy héten az isten adta szabad tavaszi levegőt.[...] Másforma az élet ott, hol a fenyvesek sötét zöldje mellett a divatos Stefánia-út porondja fehérlik. Ez már úribb és az igazán úri világ felkapott sétáló és néző helye. Nem a nyár verőfényes ünnepnapjainak, hanem a tavaszi szép délutánok és alkonyok óráiban. Nagy divat ott kocsikázni, lovagolni, sétálni vagy a kocsikázókat, lovaglókát és sétálókat a kirakott székekről nézni, bírálni...”⁴⁶ E székek és padok használatáért, tegyük rögtön hozzá, fizetni kellett.

A Városliget úgyszólván egyezményes „felosztása” a köztér-használat békés (hallgatólagos konszenzuson nyugvó) gyakorlatára utal. Nincs, helyesebben nem volt ez azonban mindig így. A modern nagyváros egyik állandó meghatározó jegye ugyanis, hogy könnyen szolgál a társadalmi konfliktusok féktelen megnyilvánulásainak terepül. Ami közvetlenül a tömegek feltűnő nagyvárosi koncentrációjából, valamint abból fakad, hogy a nagyvárosi társadalom mindig módfelett polarizált; végül az is hozzájárul ehhez, hogy a nagyváros (kivált a főváros) a központi állami hatalom szimbolikus és egyúttal persze tényleges székhelye is. A köztér fizikai birtokba vétele ezáltal óhatatlanul és szinte mindig határozott politikai jelentésre és kivételes politikai jelentőségre tesz szert, amit a nagyvárosi ember sohasem téveszt szem elől.

⁴⁵ Bővebben GYÁNI 1998. 74–85. p.

A városi tér ennek folytán szinte észrevétlenül, ám annál határozottabban átalakul egyfajta színházzá; ez azzal jár, hogy a városi publikum két külön közösségre válik szét: egyik oldalra kerülnek a nézők, a többé-kevésbé passzív megfigyelők (velük, mint a korzó szemlélődőivel, korábban volt már szerencsénk találkozni); a másik oldalra kerülnek ugyanakkor a (köz)szereplők, akik színészként működnek közre az éppen aktuális „darab” szerepeiben.⁴⁷ A kettőjük együttes részvételével lepergő „színjáték”, az ennek megfelelő szereposztás triviális tapasztalatát a XIX. század végén különösen gyakori nyilvános ünnepélyes temetési ceremóniákon éppúgy átélhetik az érintettek, mint az ekkor még viszonylag ritka nyilvános pártpolitikai rendezvényeken; a jelenlévők többsége itt is, ott is lényegében „passzív” megfigyelőként képviselteti magát – ezt fejezi ki az ott és akkor tanúsított magatartása, és ennek felel meg, ezt szólatatja meg az esemény átélése során szerzett élményvilága.

Deák Ferenc 1876. február 3-iki nagyszabású temetési szertartásával, az esemény szemlélőjeként átélt élményekkel szemléltetjük az imént taglalt nagyvárosi tapasztalati univerzumot – erről Csorbáék naplója vall igen beszédesen. „A Kerepesi úti [ma Rákóczi út] boulevard-ra mentünk. [...] Az ablakok kezdtek már benépesülni; a gyászlobogók lengtek, a gyászdíszítések igen jól vették ki magukat; a nagy nézőközönség a katonasorfal mögött húzódott meg, az állványok, lajtorják, fák vasrácsai, a háztetők megteltek nézőkkel, illetve mégcsak kíváncsi, türelmetlen... közönséggel.” Ám ezután kezdődik csak „az előadás” a „közönség” „szórakoztatására”. Nem marad végül adós a napló írója azzal sem, hogy kiértékeltje a nap folyamán tapasztaltakat. „A mamáékhoz átmenve részleteket beszéltünk a soha nem látott nagyszerű, pompás temetési szertartásról, főleg a menet gazdag látványosságáról.”⁴⁸ Így fest tehát – persze csak az utcai néző (a szemlélődő) szemszögéből – a nemzet nagyjától vett végső búcsú nyilvános rituáléja. A vele kapcsolatos tapasztalat azért tud egyáltalán bekerülni (az adott módon) a nagyvárosi személyiség látókörébe, mert a szóban forgó nevezetes esemény a város, színpadként szolgáló, nyilvános terében „előadott” látványosság rangjára emelkedett.

S mi a helyzet vajon a nyilvános előadás „előadóival”, ők mit élnek át az „előadás” közben? Budapesten a századfordulón, és különösen a XX. század első másfél évtizedében feltűnően megsokasodtak az óriási tömegeket megmozgató, nemegyszer véres eseményekbe torkolló tüntetések és zavargások. Korábban főként az egyetemi diákság használta fel e célra az utcai nyilvánosságot, midőn a függetlenségi eszme nevében protestált, vagy az 1880-as évek elején az antiszemita tüntetések alkalmával. Az 1890-es évektől, vagyis a felnőtt férfi választójog mind gyakoribb követelése jegyében azonban többnyire már az ipari proletariátus törekedett a köztér átmeneti és szimbolikus kisajátítására; így nyilvánította ki és tette nyilvánvalóvá önnön politikai akaratát és félelmetes erejét.⁴⁹

A „vérvörös csütörtök” néven ismert, 1912. május 23-án és 24-én lezajlott zavargás volt a legszámottevőbb ezek sorában: százezres tömeg vett rajta részt, és

⁴⁶ Idézi GYÁNI 1998. 83–84. p.

⁴⁷ A koncepcióhoz vö. SENNETT 1998. Különösen 212–237. p.

⁴⁸ TÁNCICS – CSORBA 1994. 329. p.

⁴⁹ Vö. GYÁNI 1991. 345–355. p.

*Felfordított villamos a Nagymező utcában, 1912. május 23.
Fénykép, Müllner János felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

a megmozdulást végül csak reguláris haderővel tudták végérvényesen felszámolni. A zavargás, melynek végeztével 184 sebesültet és négy halottat számoltak össze a hatóságok, térbeli koreográfiáját tekintve a szokványos nagyvárosi mintát követte. A tömeg a külvárosokból egyöntetűen áramlott befelé azért, hogy hatalmába kerítse a város belső negyedeit, elsősorban a parlament előtti hatalmas teret. S csak midőn e törekvése meghiúsult, csapott át az offenzíva defenzívába: a tüntetők ezt követően visszaszorultak a munkásnegyedekbe, a kül- és elővárosokba, melyeket teljesen kisajátítottak maguknak – barikádokkal védve azokat a hatalom erőivel szemben. A barikád szimbolikus válaszvonalat képezett a kül- és a belváros, a polgári (vagyis a hatalommal azonos) világ és saját szűkebb világuk között.

A tüntetés, a többség számára, a május elsejéhez fogható keretek közt vette kezdetét, melynek immár megszokott térbeli rendje – a XX. század eleji nyomtatott városkalauz leírása szerint is –, „hagyományosan” állandósult. „Kora délután gyülekeznek a munkások ipari szakmák szerint zászlókkal és jelzőtáblákkal rendszerint a Tisza Kálmán [ma Köztársaság – Gy.G.] téren s innen vonulnak hosszú menetben a Rákóczi úton, Körúton és az Andrássy úton keresztül a Városligetbe, melynek háta megett a tágas vendéglőkertet egészen lefoglalják. Itt ünnepi beszédeket tartanak majd zene, ének, tánc és társasjátékok fejezik be a vörös ünnepet.”⁵⁰

⁵⁰ Idézi GYÁNI 1998. 100. p.

Az újkeletű szokások és a friss hagyományok, úgy tűnik, a nagyvárosban is felettebb makacs dolgok, hiszen a „vérvörös csütörtök” résztvevőjeként az eseményt elbeszélő Kassák így kezdi beszámolóját. „A Tisza Kálmán téren volt a találkozó. Korán ebéd után már tömve volt a térség, a mellékutcákban sötét, nagy csoportok álldogáltak, a rendezők loholtak ide-oda, oszlopokba állították a tömegeket, s fél kettőkor vörös zászlókkal és jelmondatokkal teleírt táblák alatt elindult a menet. Az első zászlók árnyékában haladt a pártvezetőség, utána következett a végtelen munkástábor, szakmai csoportokba rendezetten. Ki a körutakra. Négyes sorokban, hármas oszlopban hullámozott az áradás. A tömegben zenekarok dolgoztak. Valóban olyan volt ez, mint a munka hadserege, fáradhatatlan lelkesedéssel, ostromlásra készen. [...] Az útvonalon végig az üzletek zárva vannak, kíváncsi urak és hölgyek állnak a kávéházak hatalmas üvegei mögött, s fönt a házak emeletein megteltek a balkonok, a nyitott ablakokból előrehajolnak az emésztő polgárok, lornyonokkal és gukkerekkel értékelik a tömeget.”⁵¹

Az iménti, némileg regényes előadás plasztikusan érzékelteti, hogy ez alkalommal gyökeresen felcserélődtek néző és előadó szokványos, régről ismert szerepei: a nagyvárosi nyilvánosságot korábban rendszerint nézőként élvező alsóosztályok tömegei ugyanis ezúttal a színjáték főszereplőivé léptek elő, hogy „strukturált tömeg”-et alkotva bámulatot, egyúttal persze páni félelmet is keltsenek az őket csendesen szemlélő polgárokbán.

***

A modernitás korának kezdetét a XIX. század elejére-közepére, arra az időre szokás datálni, amikor egy sor területen egyszerre és párhuzamosan sorsdöntő változásokra került sor az iparosodás, a gyáripari fejlődés, valamint a robbanásszerű urbanizáció következtében. Mindezek hatására, meglepően rövid időn belül, gyökeresen átalakult a munka és a lakóhely egymáshoz fűződő kapcsolata, és átrendeződött a közösségi kapcsolatok rendszere (beleértve az egyén és az állam kapcsolatát) is: kialakultak a ma jól ismert modern városi életkeretek. Ezen fejlemények okairól és tárgyi összetevőiről sokat értekeztek már a „hosszú XIX. század” történetét elbeszélő munkák szerzői. Keveset foglalkoztak viszont azzal a nem kevésbé fontos kérdéssel, hogy mi történt eközben az emberek fejében. Roppant keveset tudunk így ma még mindarról, amit a történelmi léptékű változások részesei egyáltalán észrevettek mindeme folyamatokból (a percepcióról), valamint arról, hogy az utókor által forradalmi változásként számon tartott történéseket miként tudatosították a szóban forgó fejlemények részesei (magáról a mentalitásról). Alapos vizsgálatot kíván tehát, hogy milyen tapasztalatok kísérték, miféle élmények formálták a „nagy átalakulás” objektív folyamatát. Az Osztrák-Magyar Monarchia második legnagyobb metropolisza, Budapest különösen alkalmas egy ilyen vizsgálat céljaira, mivel a város viharos urbanizációja kivételesen gazdag tárházát nyújtja ezen történelmi tapasztalatoknak.

⁵¹ KASSÁK 1974. 752–753. p.

Nyomtatott források

Budapesti czim- és lakjegyzék 3. évf. (1883–84), Bp., 1884.

Budapesti czim- és lakjegyzék 22. évf. (1910). Bp., 1910.

Irodalom

- A budapesti társaság Bp., 1886.
 CSÁSZTVAY 1997 Császtvay Tünde: A Hét bagoly esete a magyar irodalomban. In: Budapesti Negyed 16–17. (1997 Nyár-Ősz), 243–265.p.
- CSORBA 1993 Csorba László: Budapest-gondolat és városeejesítés. In: Budapesti Negyed 2. (1993 Ősz-Tél), 14–31.p.
- FABÓ 1998 Fabó Beáta: Építkezés a reprezentáció szolgálatában: középületek és terek. In: Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda (szerk.: Gyáni Gábor). Bp., 1998. 164–213.p.
- FÁBRI 2001 Fábri Anna: „Mit lehet írni Pestről?” (A Krúdy-művek Budapestjéről). In: Budapesti Negyed 34. (2001 Tél), 25–61.p.
- GÁBOR 2002 Gábor Eszter: Andrásy út. Bp., 2002.
- GRANASZTÓI 1965 Granasztói Pál: Vallomás és búcsú. Bp., 1965.
- GYÁNI 1991 Gyáni Gábor: Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben. In: Társadalmi konfliktusok. Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Salgótarján (1991), 345–355.p.
- GYÁNI 1992 Gyáni Gábor: Bérkaszánya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Bp., 1992.
- GYÁNI 1995 Gyáni Gábor: Asszimiláció és akkulturáció a századfordulós Budapestben. In: Regio, 1–2. (1995), 101–114.p.
- GYÁNI 1997 Gyáni Gábor: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. In: Budapesti Negyed 16–17. (1997 Nyár-Ősz), 101–127.p.
- GYÁNI 1998 Gyáni Gábor: Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapestben, 1870–1940. Bp., 1998.
- HAUSZMANN 1997 Hauszmann Alajos naplója. Építész a századfordulón. Bp., 1997.
- HIDVÉGI 1993 Hidvégi Violetta: 53 telek tulajdonosváltásai. In: Budapesti Negyed 1. (1993 Nyár), 185–190.p.
- KÁNYA 1998 Kánya Emília: Réges-régi időkről. Egy 19. századi író emlékiratai, Bp., 1998.
- KASSÁK 1974 Kassák Lajos: Egy ember élete. Bp., 1974.
- KATUS 1991 Katus László: Budapest népesség-növekedésének forrásai a 19. században. In: Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára (szerk.: Somogyi Éva). Bp., 1991. 19–35.p.
- KÓBOR 1894 Kóbor Tamás: Köd az Andrásy úton. In: Kóbor Tamás: Aszfalt. Bp., 1894

- KÓBOR 1993 Kóbor Tamás: Budapest. Bp., 1993.
- KOHUT 1971 H. Kohut Mária (szerk.): Források Budapest történetéhez 1873–1919. Bp., 1971.
- KRÚDY 1956 Krúdy Gyula: Őszi utazások a vörös postakocsin. In: Krúdy Gyula: A vörös postakocsi. Őszi utazások a vörös postakocsin. Bp., 1956.
- KRÚDY 1975 Krúdy Gyula: A vörös postakocsi. In: Krúdy Gyula: Nyolc regény. Bp., 1975.
- LÁSZLÓ 1974 László Ferenc (szerk.): 99 Bartók-levél. Bukarest, 1974.
- LOFLAND 1973 Lofland, Lyn H.: A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space. New York, 1973.
- LUKACS 1991 Lukacs, John: Budapest, 1900. A város és kultúrája. Bp., 1991.
- MOLNÁR 1993 Molnár Ferenc: Az éhes város. Bp., 1993.
- ODESCALCHI 1991 Erba Odescalchi Sándor herceg: Testamentum. Életem regénye I-II. Bp., 1991.
- PODMANICZKY 1984 Podmaniczky Frigyes: Egy régi gavallér emlékei. Válogatás a naplótöredékekből 1824–1887. Bp., 1984.
- SÁNTA 2001 Sánta Gábor: „Az ember ne legyen soha szegényebb, amilyen volt” (Kóbor Tamás *Budapestje*). In: Sánta Gábor: „Minden nemzetnek van egy szent városa”. Fejezetek a dualizmus korának Budapest-irodalmából. Pécs, 2001.
- SENNETT 1998 Sennett, Richard: A közéleti ember bukása. Bp., 1998.
- SZENTESI – KISS 1874 Szentesi Rudolf – Kiss József: Budapesti rejtelmek I. Bp., 1874.
- TÁNCSICS – CSORBA 1994 Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója. (sajtó alá rendezte: Buza Péter). Bp., 1994.
- SZÉCHENYI 1995 Széchenyi István: Buda-pesti por és sár. Bp., 1995.
- VÖRÖS 1983 Vörös Károly: A reformátusság a fővárosban a dualizmus korában. In: Kálvin téri tanulmányok. Bp., 1983. 55–63.p.
- ZEKE 1990 Zeke Gyula: A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tökéletes modernizáció korszakában (1867–1941). In: Hét évtized a hazai zsidóság életében I. Bp., 1990. 162–183.p.

A képek reprodukcióit Fáryné Szalatnyay Judit készítette.

History of Experiencing Budapest

The account given on the development of Budapest into a metropolitan domain focuses on the experiences shared by those who practically created and at the same time lived in the city at the formative period of its transformation during the late 19th and early 20th century. First the experiences of the city builders (town planners, architects) are presented by sounding the vice-president of the Board of Public Works, and one of the most eminent architects of the city. Not less important is that how the average city dweller has perceived the permanently changing physical image of Budapest. The latter is shown by citing several characteristic entries from the diary kept by a young Budapest couple in the mid-1870s.

A second consideration may be to assess the perception of social differentiation in the urban space. In examining the *social map* of contemporary Budapest, the author tends to confront the various images cherished in terms of the same socio-physical units of the city (Tabán), or the perception of *otherness* manifesting itself either socially, ethnically or confessionally. The rule of always keeping in mind the fine and subtle distinctions and conventions among the members of the diverse social groups remained in valid even in the tenement houses where the social mix of the tenants was the most frequent pattern.

With greater emphasis on the rigid threshold between the private and public domain, the street was able less and less to accommodate the varied manifestations of urban social life. Therefore, the precise knowing of who is who and what is what, the ordinary urbanite meets in his daily life is increasingly surrendered to the power of intelligent gaze which is able to decipher the latent meaning both of the strangers' behaviour and that of the events taken place around him. The practice of „reading the text of the city” is amply illustrated by excerpts taken by contemporary fictions, diaries and memoirs. The notion of the city as theatre, a realm where the more or less passive spectators (*flâneur*) encounter with „actors” who are at the centre of the theatrical performance of city life is also described by some examples, the burial of a great politician, the dramatic events of a mass riot and the May Day ceremony of the labouring classes.

The conclusion drawn points to the relevance of gaining a much better understanding of the specific modes of experiencing the material evolution of urbanisation process.

A TERÉZKÖRÚTI SZÍNPAD SZÍNHÁZI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

A színházi részvénytársaság megalakulása

1923 októberének végén *Az Est* című napilap színházi rovatában az alábbi néhány soros hír jelent meg: „A tavalyi szezonban hat-nyolc kabaré működött Budapesten, viszont az idén két éttermes kabarén és az Andrásy-úti Színházon kívül még nem nyitottak ilyen műintézetet. Ez a „kabaréinség” nem sokáig tart már, két szervezésben levő kabaré ma döntött a megnyitó napjáról. Mint értesültünk, a Salamon-Nagy Endre kabaré e hónap 31-én tartja első előadását és az Apollo Színpad pedig november 17-én nyitja meg kapuit.”¹

A Teréz körút és a Gyár (ma Jókai) utca között, a Nyugati pályaudvar közelében álló bérház földszintjén nem ez volt az első ilyen jellegű vállalkozás. 1912-ben Ferenczy Károly színész vezetett rövid ideig kabarét, s utána a mindössze két hónapig fennálló Pesti Kabaré működött a helyiségben. A kedvező fekvésű színházterem újbóli kihasználása 1916-ig váratott magára, mikor is Sziklay Kornél, a Vígszínház, a Magyar és a Király Színház népszerű komikusa igazgatásával nyílt meg az Érdekes Kabaré. Sziklay a Teréz körútra új bejáratot nyitattott, amely a későbbi vállalkozások szempontjából jó döntésnek bizonyult. A körúti főbejárat jelentősen emelte a műintézet presztízsét azzal, hogy a hátsó, kis utcák helyett a forgalmasabb, szebb és tisztább Nagykörút felé fordult. Ennek ellenére a színház csak egy évig állt fent, s az új tulajdonos Intim Kabaré néven működtette tovább. Az Intim Kabaré volt az első, hosszabb ideig fennmaradni képes színház, 1917 decemberétől 1923 márciusáig szórakoztatta nézőit. A folytonosság és a színvonalas műsor a kabarét ismertté és népszerűvé tette, s ez az ismertség az újonnan megnyitott Terézkörúti Színpadnak is hasznára vált.²

Az Intim Kabaré bérlője, Leopold Gyula lemondása után Roboz Aladár a Magyar Királyi Államrendőrség budapesti főkapitányságától előzetes engedélyt kért és kapott „cabaré előadások tartására”.³ Így már a vállalkozás formális megalakulása előtt megnyithatta színházát. Roboz Aladár neve nem volt ismeretlen a főváros színházi és filmművészeti életében, noha fivére, Roboz Imre, a Vígszínház 1926–1939 közötti bérlő igazgatója emlékéért jobban számon tartja az utókor.

Roboz Aladár 1895-ben született, középiskolai tanulmányai befejeztével rögtön besorozták, s a hadseregből hadnagyi rangban szerelt le 1918-ban. A fővárosba visszatérve még ez évben megalapította a nyári szezonokban működő Margitszigeti Színpadot (más néven Sziget Színpadot), s az 1920-as évek elején a filmgyártásba is

¹ *Az Est*, 1923. október 23.

² ALPÁR 1978. 23. p.

³ BFL VII. 2.e 222. folio

bekapcsolódott: először a Phönix Filmgyár Rt. igazgatója volt, majd a Korona Film Rt. egyik megalapítója. A Terézkörúti Színpad vezetése mellett néhány évig a Projectograph Mozgóképfabrik Rt. igazgatói posztját foglalta el, amelyet 1926-ban Budapest legszínvonalasabb mulatója, a Royal Orfeum vezetéséért hagyott el. Hütlensége az egyre népszerűbb (és egyre nagyobb hasznot is hajtó) filmiparhoz négy évig tartott, 1930-ban már a Sascha Filmipari Rt. budapesti igazgatójaként jegyezték. A második világháborút követően, 1948-ban kivándorolt az Egyesült Államokba, de a színházzal ott sem szakított, színdarab ügynökséget tartott fent.⁴ A Terézkörúti Színpad igazi vezetőjeként szívügyének tekintette a kabarét, amely mellett végig kitartott. A pénzügyi nehézségeket, művészeti válságokat mindig megoldotta, noha lényegesen egyszerűbb (és kisebb veszteséggel járó) lett volna a színházi dekonjunkció miatt megszabadulni a vállalkozástól. Roboz a részvénytársaságot egészen 1944-ig fenntartotta, jöllehet, a színház már évek óta nem is működött.

Miközben a főváros Salamon Béla és Nagy Endre nevével fémjelzett új színháza 1923 decemberétől elindult, a részvénytársaság alakuló közgyűlésére több mint két hónap múlva, 1924. február 20-án került sor. Az alapító tagok Roboz Aladár, Salamon Béla, dr. Gelléri Miklós és dr. Gelléri Sándor ügyvédek, Neu Soma földbirtokos, Zöldhelyi József bankigazgató, Barabás Albert szerkesztő és Salamon Gyula magántisztviselő (Salamon fivére)⁵ a részvénytársasági vállalkozás tárgyaként a következőket jelölték meg: „színházi, varieté, kabaré és mozgófényképelőadások tartása, valamint rokonvállalatok létesítése, továbbá ezekkel kapcsolatban buffet, bar, kávéházi- és vendéglői iparok gyakorlása és különösen a VI. Terézkörút 46. szám alatti „Terézkörúti Színpad” vállalatának átvétele és folytatása”.⁶ Ez a cégbíróságon bejegyzésre került vállalkozói tevékenységi kör jóval tágabb volt, mint amelyet a társaság valaha is megvalósított. Az alapszabály értelmében a Terézkörúti Színpad Részvénytársaságnak a Terézkörúti Színpad (a kabaré) üzemeltetése csupán egyik tevékenysége volt, ám nincs tudomásunk arra nézve, tartottak-e egyáltalán varieté vagy mozielőadásokat, a részvénytársaság más kabarét sem alapított, a „kávéházi és vendéglői iparok gyakorlásáról” nem is szólva. Ami ebből a tárgykörből feltehetően megvalósult, az alvállalkozóknak bérebe adott „buffet” és a ruhatár lehetett. (Nagyobb tevékenységi kör megjelölése napjaink vállalkozásaiban sem ismeretlen jelenség, számtalan kérvény, hivatali procedúra, illetékfizetési kötelezettség előzhet meg ily módon.)

Az alapszabályban lefektetettek értelmében a részvénytársaság százmillió koronás alaptőkével indult meg, mely tízezer darab, egyenként tízezer korona névértékű, bemutatóra szóló részvényre oszlott. Roboz Aladár „természetbeni betéttel” járult az alapításhoz, a „tulajdonát képező Budapesten VI. Terézkörút 46. szám alatt lévő „Terézkörúti Színpad” elnevezésű vállalat összes berendezési és felszerelési (színpadi, nézőtéri, ruhatári, öltözői stb.) tárgyainak tulajdonjogát abban az állapotban, ahogy azok jelenleg vannak, átruházza az alapítandó részvénytársaságra”.⁷ E természetbeni

⁴ Magyar Színművészeti Lexikon 1931.; Magyar Színházművészeti Lexikon 1994.

⁵ BFL VII. 2.e 222. folio

⁶ Uo.

⁷ Uo.

hozzájárulásáért Roboz 8500 darab, összesen 85 millió korona értékű részvényt kapott, mely óriási többséget jelentett társaival szemben, s ezt a részvénytöbbségi helyzetét a kabaré működése alatt végig megtartotta. Az alaptökén a többi tulajdonos a következőképpen osztozott: Salamon Béla 400 darab részvény, dr. Gelléri Miklós 400 részvény, Neu Soma 200 részvény, dr. Gelléri Sándor 200 részvény, Zöldhelyi József 50 részvény, Barabás Albert 50 részvény. Salamon Gyula nevére Salamon Béla 200 darab részvényt jegyzett.⁸ A Terézkörüti Színpad kisebb vállalkozás volt, mégis igen aktív részvénytmozgást figyelhetünk meg az évek során. (1. táblázat)

Annak ellenére, hogy a korabeli sajtó és egyes visszaemlékezések a Terézkörüti Színpad igazgatójaként említik, Nagy Endre sosem volt igazgatósági tag, sőt a vállalat egyik részvénytulajdonosa sem. Az alapszabály az igazgatóságot legalább három és legfeljebb tíz tagban határozta meg. Az első igazgatóság ennek megfelelően négy személyből állt: Barabás Albert szerkesztőből, Roboz Aladár részvénytársasági igazgatóból, Salamon Béla színházigazgatóból és dr. Gelléri Miklós ügyvédből.⁹

A részvénytársaság üzemeltette színház igazgatója Salamon Béla, művészeti vezetője Nagy Endre lett. Salamon, aki 1923-ban már befutott színész volt, 1885-ben Beregrákoson született szegény zsidó kereskedőcsaládban. Nem volt iskolázott ember, mindössze öt elemi osztályt végzett el, így fiatal korában különböző textil-cégeknek tanoncoskodott. Ez idő tájt kezdett el műkedvelő színielőadáson részt venni, ahonnan barátja, Szőke Szakáll ajánlására 1913-ban szerződtek a Royal Orfeumhoz (később Royal Sörkabaré). Népszerűségét itt alapozta meg, Szőke Szakáll vígjátékainak (melyek közül legismertebb a szimbólummá emelkedett *Vonósnégyes* volt) főszerepeivel. 1920–1923 között a Bonbonnière, az Apollo Színpad tagja volt, de fellépett az Emke és Trocadero kabarékban is.¹⁰

Salamon Bélánál jóval magasabb ívű pályát mondhatott magáénak Nagy Endre. Neve egybeforrta a kabaré meghonosodásával. 1877-ben született Nagyszöllösön, jogi tanulmányai után újságírói pályára lépett, 1895–1897 között a nagyváradi *Szabadság* munkatársa volt. A századforduló után több fővárosi lap, többek közt a *Pesti Napló* alkalmazta. Első kabarétréfaival 1902-ben jelentkezett a Tarka Színpadon, de közönség elé – konferansziéként – 1907-ben, a Fővárosi Cabaret Bonbonnière-ben lépett. 1908–1913 között a Modern Színpad vezetője, házi szerzője és konferansziéjaként létrehozta a műfaj későbbiekben is meghatározó jellemvonását, az aktuálpolitikai eseményekre újságírói gyorsasággal reflektáló politikai kabarét, amely ugyanakkor magas irodalmi színvonalon valósult meg. Nagy Endre szerint a kabaréműfaj az első világháború előtt kifulladás, így hirtelen elhatározással, megtakarított pénzén elutazott Párizsba.

A párizsi tartózkodás egy évig tartott, Budapestre visszaérkezve ismét újságíróként dolgozott, a világháború első két évében *Az Est* haditudósítója volt. 1919 végén megkísérelte feltámasztani a szerinte halott kabaréműfajt, előbb a Nagymező utcai Télkertben, majd a Gresham-palota pincéjében megalakított Pódium Kabaréban, ahol a műsorok legnagyobb részét is maga írta.¹¹

⁸ Uo.

⁹ BFL VII. 2.e 11.folio

¹⁰ Magyar Színházművészeti Lexikon 1994.

¹¹ Uo.

Nagy Endre hazajött!
Kabaré a Royal Orfeumban, 1914
BTM Kiscelli Múzeum Plakáttár

Nagy Endre szinpada
„Szén ő felsége a télkertben”, 1920
BTM Kiscelli Múzeum Plakáttár

Roboz Aladárnak sikerült a műfaj e két „nagygyúját” megnyernie a Terézkörúti Színpadhoz. A hagyomány szerint kettejük közül Salamon volt a lelkesebb. Nagy Endre véleménye a kabaréról jól ismert volt, többszöri sajtónyilatkozatai alapján. Viszont valamiből élnie kellett, nemcsak magát, hanem családját is el kellett tartania. Nagy Endre a kabarénak köszönhetően 1923-ra már lényegesen magasabb életszínvonalon élt, fiát Bonnban, lányát Párizsban taníttatta, így az elért életnívó megőrzéséért nem hagyhatta abba azt, amivel eddig is ilyen jól keresett. Mindenesetre úgy tűnt, legalábbis kezdetben, hogy Nagy Endre és Salamon Béla művészi képességeinek egyesítése még soha nem látott színvonalú kabarét fog alkotni. Melléjük színpadi főrendezőnek Herczeg Jenő színész-rendező, zenei vezetőnek Lányi Viktor zeneszerző és zenei kritikus csatlakoztak.

A Terézkörúti Színpad működése

Nagy beharangozás a sajtóban, állandó jelenlét a napilapok színházi rovataiban és a korszak legismertebb, legolvasottabb színházi-társasági lapjában, a *Színházi Életben*, a népszerűség, majd a visszaemlékezések elismerő hangvétele egy művészi és anyagi szempontból is sikeres vállalkozást sugallnak. Azonban,

hogy e két oldal milyen összhangban állt valójában, arról sokkal árnyaltabb és ellentmondásosabb képet kapunk, ha a kabarét működtető részvénytársaságot mint üzleti vállalkozást vesszük vizsgálat alá, amelynek megalakulása a magyar gazdasági élet dekonjunkturális időszakával esett egybe. A vesztt háborút követő visszaesés, dezorganizáltság, a jóvátételi kötelezettségek és a gazdasági élet már régről magával hurcolt elmaradottsága látványosabban nyilvánult meg, mint valaha. A pénzügyi romlás megállítására tett kísérlet sikertelennek bizonyult, és csak rontott az egyébként is katasztrofális helyzeten. Az infláció csúcspontját 1924 tavaszán érte el, amikor 1 aranykorona 18,4 ezer papírkoronával volt egyenértékű, szemben 1919 augusztusával, amikor még „csak” 9,9 papírkoronát ért.¹² A külföldi hitelek felvételével elindított gazdasági konszolidáció és némi mérsékelt fellendülés csak az évtized második felében következett be. Annak feltárása, hogyan hatottak a külső körülmények a Terézkörüti Színpadot üzemeltető magánvállalkozásra nem lehet részletes, mivel a fellelhető források alapján csupán a főbb tendenciák mutathatók be. A társasági törvény értelmében a vállalatnak minden évben kötelező volt a sajtóban, nyilvánosság előtt megjelentetnie az előző üzletév vagyoni és tehermérlegét, valamint eredményszámmláját. A vállalatok ennek az előírásnak általában a *Budapesti Közlönyben* tettek eleget.¹³

A vagyon mérlegben 1925-ben az adósok, a teher mérlegben pedig a tőketartalék és a hitelezők kategória is feltűnt, 1931-től kezdődően a nyereség helyébe a veszteség lépett. Mivel a sajtóban közzétett összesítő mérlegek kerültek bemutatásra a cégbíróságon is, így az egyes kategóriákat adó alkategóriák feltárása, egyes részletfolyamatok változásainak bemutatása nem lehetséges, s ez két szempontból is sajnálatos. Egyfelől a személyzeti kifizetések adatai a színház színészeinek, szerzőinek, adminisztratív személyzetének illetményeit összességében számszerűsítik, így az alkalmazottak társadalmi rétegvizsgálatához nélkülözhetetlen forrást, a bérek és jövedelmek nagyságát és alakulását elrejtik előlünk. Másfelől az (átmeneti) hitelek és hitelezők adatainak kibontásával bemutatásra kerülhetne a különböző hitelek származási helye, a kérelem indoklása és a nyújtott összeg fejében megszabott feltételrendszer. Azonban kénytelenek vagyunk beérni a rendelkezésre álló, csekély mennyiségű forrásanyaggal.

A Terézkörüti Színpad Rt. első évi rendes közgyűlésére 1925. május 18-án került sor. A megjelent részvényeseknek Roboz így értékelte a kabaré működésének első évét: „[A kevés eredmény] legfőképp annak tudható, hogy a gazdasági válság éppen akkor vette kezdetét, midőn vállalatunk 1924 augusztusában az 1924/25-iki idényt megnyitotta és a gazdasági depressió a kabaré látogatottságát erősen csökkentette...Büszkén mondhatjuk azonban, hogyha anyagi sikereket nem is tudunk felmutatni, annál nagyobb erkölcsi sikereket értünk el azáltal, hogy vállalatunk e rövid fennállása alatt úgy művészi, mint irodalmi szempontból a főváros legnívósabb kabaréjává lett”.¹⁴ A pénzen mérhető „siker” 7 832 196 koronát jelentett

¹² Magyarország története X/8. 1976. 439. p.

¹³ Nem ismert okokból a Terézkörüti Színpad Rt. 1936–1940 között a hivatalos értesítő ellenében a Pesti Naplóban közölte üzletmenete alakulását.

¹⁴ BFL VII. 2.e 219. folio

(viszonyítás végett: a társaság részvénytulajdonosi megoszlásában a második helyen álló Salamon Béla és Gelléri Miklós négy – négymillió korona értékű részvényt birtokoltak), s a milliós nagyságrendű összegek értéktelensége 1926-ban, már az új pénznemben történt számadásokban érvényesül markánsan, amikor az 1925-ös üzletév tiszta nyeresége 7 140 866 korona, azaz 571 pengő 28 fillér volt. A bevételek növelése érdekében 1926-ban a Terézkörúti Színpad négy hónapi vendéjátékra a Royal Orfeumban kibérelt helyiségbe költözött át. A próbálkozás azonban nem a várt eredményt hozta. „Várakozásunkban azonban a kora tavasszal beállott melegebb időjárás folytán csalódtunk, mert a bevételek gyengék voltak és a regie lényegesen magasabb volt, mint a mi régi regienk lett volna saját helyiségünkben, amihez hozzájárult még az is, hogy az érdeklődés fokozása céljából és a vendéjátéknak a köztudatba való terjesztése érdekében erősen reklámoztunk, ami szintén tetemes kiadást jelentett.” – értékelte az 1926-os évadot Roboz Aladár igazgatói jelentésében.¹⁵ A nehézségek ellenére a vállalat az addigi nyereségességét magasan túlszárnyalta, 1085 pengő értékben. Ám ebből valódi nyereség körülbelül 500 pengő volt, mivel bevett gyakorlat szerint az éves nyereséget előrelátóan a következő üzleti év számlájára írták fel. A felfelé ívelő üzletmenet 1930-ig tartott: 1927-ben 2538 pengő 44 fillér, 1928-ban 3850 pengő 77 fillér, 1929-ben 4118 pengő 66 fillér hasznot könyveltek el. A vállalkozást 1930-ban érte utol a gazdasági válság, ez volt az első veszteséges év, nem is akármilyen összeggel, 12 459 pengő 77 fillérrel. A kabaré pénzügyi helyzetének alakulását jól mutatják a nyereség és hitelek adatai. (2. táblázat)

A Terézkörúti Színpad Rt. a gazdasági válság okozta pénzügyi hullámvölgyből működése végéig sem tudott kikerülni. Az első években felvett átmeneti hiteleket a tartós hitelek váltották fel. Ahogyan a kezdeti időszakban a nyereséget a következő év számlájára írták át, olyan gyakorlatot folytattak 1930-tól is, de immáron az egyre nagyobb összegű veszteséggel. Az üzleti mérleg egyensúlyban tartása ugyan már kezdettől fogva hitelfelvételt igényelt, azonban 1930-tól ennek összege évről-évre nagyobb mértékűre növekedett, és egyre reménytelenebbnek látszott – a valójában veszteséges üzletmenet mellett – a visszafizetés lehetősége. A hitelek 1935-re egy nagyságrendbe kerültek a részvénytársaság alaptőkéjének összegével, majd túl is haladták. Ennek ellenére sem a hitelezők, sem a vállalkozás nem kezdeményezte a csődeljárást. Azt, hogy ebben mennyire játszott szerepet a hitelezőknek a Terézkörúti Színpad kabaréba vetett bizalma, vagy milyen pénzügyi „manipulátor” volt Roboz Aladár, már sosem fogjuk megtudni.

Érdemes lenne tudni, a rossz pénzügyi körülmények hogyan befolyásolták a Terézkörúti Színpadon munkát vállaló alkalmazottak számának alakulását. Az összesített statisztikák következtelensége folytán csupán 1929–1931 között szerepelt a színház a budapesti statisztikai kötetekben, így az adatok csak részleges értékkel bírnak. (3. táblázat)

A pénzügyi válsággal párhuzamosan csökkent az alkalmazottak száma, de egy bizonyos szint alatt már nem lehetett volna a színházat működtetni. Leginkább a szolga kategóriát érintette, s miután nem tudták a két fős zenekart sem foglalkoztatni,

¹⁵ BFL VII. 2.e 216. folio

más megoldással pótolták. Mészöly Tibor elmondása szerint az előadásokon 1931-ben Erdöss László zeneszerző zongorázott, illetve a színész Berky József (Berky Lili testvére) jól tudott hegedülni, így ezt a képességét is a kabaré szolgálatába állították.¹⁶ A színészek esetében nem is lehetett igazán leépíteni.

Nem jelent érdektelen vizsgálódást a vállalkozás üzletmenetének egybevetése a részvények mozgásával. Sajnos itt is részleges adatokat tudunk csak használni, mivel az alapszabályban meghatározott feltételek szerint a közgyűlés a részvénytőke minimum 60%-nak megjelenésével már érvényes volt. 1928-ig a részvényesek teljes számban megjelentek a rendes évi közgyűléseken, később azonban csak a rendkívüli közgyűlések voltak 100%-os részvételűek. Roboz Aladár 85%-os részvénytöbbsége 1938-ra 35%-ra apadt, de még így is ő maradt a legfőbb részvényes. A fennmaradó részen folyamatosan 7–9 fő osztozott, 5–200 darabos, állandóan változó nagyságrendben, ami inkább kis befektetésekre utal. 1933-tól a Roboz család két másik tagja, Róth Dánielné és Roboz Mátyás is tulajdonosként jelentek meg.

A Terézkörüti Színpadot üzemeltető részvénytársaságnak, mint gazdasági intézménynek – a források megsabta szélességű és mélységű – vizsgálata az alábbi eredményt adja. Míg művészeti oldalon, a közönség felé a kabaré jelentős sikereket könyvelhetett el, addig maga a vállalkozás évről-évre nagyobb deficittel működött. Ennek ellenére 1939-ig, a kabaré megszűnéséig megőrizte hitelképességét, a hitelezők nem számoltatták fel a vállalkozást. A veszteséges működés alapvető oka a két világháború közötti Magyarország gazdasági-pénzügyi szempontból kedvezőtlen helyzetéből adódott. A pénz elértéktelenedése mellett, és annak folytán egyre súlyosabb tételekként jelentkeztek a társaság működésében a különböző állami adók (társasági, vigalmi, kereseti adók) és az üzemeltetés egyéb költségei (bérleti, közüzemi díjak, bérek, gázsik, szerzői honoráriumok stb.), s a folyamatos működést – elegendő bevételi fedezet híján – csak egyre nagyobb összegű hitel felvételével lehetett biztosítani. A kezdeti évek (kis mértékben, de felfelé ívelő) sikereit az 1929-ben kirobbant gazdasági válság döntötte romba, s ezt a csapást a kabarét működtető részvénytársaság a legnagyobb erőfeszítések ellenére mindvégig nem tudta kiheverni.

A jelenség a korszakban korántsem eseti. A Nemzeti Színház a húszas években állami szubvenció mellett is csupán 1000 pengős nyereséget mondhatott magáénak, de pénzügyi helyzetének jobbítására bevezette a bérleti rendszert.¹⁷ Ez a módszer a nagyobb színházakon, ahol évadokban, és nem hónapokban gondolták végig a műsortervet, valóban segített, de a kisebb magántulajdonú, az államtól független színházakban nem volt járható út. A bevételek növelésének módja a színházterem bérbeadása volt, így a Terézkörüti Színpadon 1923–1930 között vasárnaponként gyermekelőadásokat, majd ezután hétfégi kabaré előadásokat tartottak, a folyamatos működés biztosításához pedig hitelfelvételhez voltak kénytelenek folyamodni. A gyermekelőadások nem jelentettek tiszta bevételi többletet, mint ahogy erről külön is említés történik az 1928-as Igazgatósági jelentésben: "...a vállalat színházi berendezése erősen rongálódik, mert a gyerekelőadások közönsége a székeken és a

¹⁶ Mészöly Tibor közlése

¹⁷ HOFER 1987. 107.p.

támlákon állva és a bársonyrészeket erősen piszkítva szokta az előadást végignézni”, így a berendezési mérlegből színházi szakvélemény alapján 10%-ot le kellett írni és a nézőtéri üléseket fel kellett újítani.¹⁸ A korszak kabaré-vállalkozásainak nagy száma és egyben rövid élettartamuk is azt bizonyítják, hogy a főváros nem tudta pusztán a nézőközönségből fenntartani színházait. „A két világháború közötti dekonjunkturális idők budapesti színházi közönsége tízezerre, s nem többre becsülhető”.¹⁹ Ehhez a nézőszámhoz pedig még a különféle támogatási formák mellett is aránytalanul magas volt a színházi vállalatok száma. A színházi dekonjunktúra és a szórakoztató intézmények száma okozta ellentmondás, a válság okai a korabeli közgazdasági szakírókat is foglalkoztatták. Pásztor Mihály az 1920-as évek közepén is erre kereste a választ *Budapest zsebe* című munkájában. Pásztor úgy látja, hogy részben a színházak is felelősek a kialakult helyzetért. A háború utáni infláció rövid távon a szórakoztató ipar minden ágában konjunktúrát okozott, a lakosság pedig igyekezett minél előbb megszabadulni a folyamatosan elértéktelenedő, felhalmozott pénztől, „amiből bőven jutott a mulattató üzemeknek” is.²⁰ Míg 1922-ben 4,5 millió, addig 1923-ban 10,3 millió svájci frank volt a budapesti szórakoztató ipar bevétele.²¹ Az 1923-as újabb pénzromlás csak megerősítette a fővárosiak „carpe diem” életfelfogását, és újabbnál újabb szórakozóhelyek alapítását inspirálta. 1923-ban a színház meghaladta a nagy, és hosszú távon legyőzhetetlennek bizonyuló vetélytárs mozi bevételeit is. Ezen belül Pásztor külön kiemeli a kabarék, orfeumok és mulatók jelentős emelkedését, amit a mozibevételek kb. 1/5-ére tesz. „...Budapest nyolcvannál több mozija naponta átlag 30–35 ezer embert, a 13 színház naponta körülbelül 7–8 ezer embert, a cirkusz és a tingli-tanglik naponta 2–3 ezer embert szórakoztatott. A kávéházak is megnépesedtek. 130-nál több kaszinóban forgatják az ördög bibliáját. A labdarúgó versenyeket 20–30 ezer ember nézi végig, de a jelentősebb mérkőzések iránt még sokkal nagyobb az érdeklődés. Divatba jöttek ismét a bálók, a táncos délutánok, és teljes gőzzel lépett akcióba Budapest minden mulattató üzeme. Kínálta, árulta a jókedvet annak a publikumnak, mely már belefáradt a kenyérhajszába és a csalódásokba. Kínálta a jókedvet annak a publikumnak, melynek már idegeire mentek az emóciók, a „konszolidáció” és a politika változatos meglepetései”.²² A szórakoztatóipar felfutása a kabaréműfajra sem volt hatástalan, 1922-től több új kabaré is nyílt, s próbálta egyéni stílussal becsalogatni a közönséget – többségében mindkettőt kevés sikerrel. 1922-ben nyílt a *Simplicissimus* (1923 októberéig üzemelt), Nagy Endre nyári kabaréja, a *Lomb Színpad*, a *Dreschler kávéház Faun kabaréja* (1923 februárjáig működött), a *Tarka Színpad*, a *Palace Szálló Palace Kabaréja* (1923 márciusáig), a *Magyar Vasút- és Hajózási Klubban a Művész Színpad* (1923 májusáig). A következő évben a kabarényitási láz tovább folytatódott: *Bonbonnière* (az *István Király Szállóban*), *Imperial* (az *Imperial Szállóban*), *Pesti Kabaré* (a *Royal Szállóban* 1924 májusáig),

¹⁸ BFL VII. 2.e 215. folio

¹⁹ HOFER 1987. 108. p.

²⁰ PÁSZTOR é.n. 61. p.

²¹ Uo. (Pásztor a 26,8 milliárd koronát értékállóbb pénznemben adja meg.)

²² Uo. 64. p.

majd az év végén a Terézkörúti Színpad.²³ A vállalkozók nagy lehetőségeket találtak a szórakoztatásban, amit jól mutatnak a fenti kabaréalapítások, és az infláció és a nyereségszerzés okán a belépőjegyek ára is folyamatosan emelkedett. „A hozzánk vetődő idegen meglepve konstatálhatta, hogy teli van a város olyan intézménnyel, amely szórakozást árul és mégis: utcán, kávéházban, vendéglőben, boltban temérdek a fáradt arcú, kedvtelen ember.[...] Egy sereg ügyes ember abból szeretne pénzt csinálni, hogy jókedvet árul a szegény, szomorú embereknek, és talán épp a nagy gazdasági pangás volt az oka, hogy 1924-ben nagyobb bruttó bevétellel dolgoztak a színházak, mulatók és mulattatók. [...] A színházdirektorokat azonban, akik 1924-ben jelentékenyen felemelték a belépődíjak árát, a bevételek nem elégitették ki. Folyton panaszkodtak. Azt mondták, hogy napról-napra drágább lesz a jókedv előállításí költsége; napról-napra nő a rezsí és egyre többet fal fel a jövedelemből. Budapest 13 nagy színházában esténként 5–6, sőt néha nyolcezer ember szórakozik”.²⁴

Azonban, amint az várható volt, a lakosság pénztartalékai elfogytak, Budapest zsebe rövid időn belül, 1925-re kiürült, s ez hamarosan érezhető volt a színházi piacon. A konjunktúra alatt megnövekedett közönség nagysága egyfelől apadásnak indult, másfelől az olcsóbb szórakozási formák felé tolódott el. A színházak, köztük a kabarék és mulatók is ettől kezdve mind egymással, mind a mozikkal is versenyezni kényszerültek. „Ma más a közönség. Ma kétszer is meggondolja, amíg színházba megy; és nagyon megnézi, hogy mit kap a pénzéért. Ma a színház fut a publikum után és nem megfordítva; [...] A színház kísérletezik; tapogatja a publikum pulzusát; megpróbálja kitalálni, hogy mi kell ennek a rosszkedvű nagy gyerekeknek, és nem tud rájönni, hogy mi a baja. Pedig a dolog egyszerű és világos. A publikumnak nincs pénze. [...] Ez a baja a színházüzletnek is. A premierekre még talán csak akad publikum, de a premierekből nem él meg a színház.”²⁵ – jellemzi Pásztor Mihály az 1925-ös évet. A kabarék közül is csak azok voltak képesek fennmaradni, amelyek mögött jelentősebb tőke/hitel állt, illetve olyan műsorokat mutattak be, amelyért a közönség hajlandó a mozijegy áránál többet fizetni. Természetesen a dekonjunktúrával csökkentek a belépőjegyek árai is, 1924 őszén az Apolló kabaré már úgy hirdette magát, mint a mozinál is olcsóbbat²⁶, s a Terézkörúti Színpad hirdetéseiben is, főleg az 1930-as években állandósultak a különféle árkedvezmények reklámozásai.

Budapest a főváros szórakozásából szintén jelentős bevételeket könyvelhetett el, megadóztatva az intézményeket vigalmi adó formájában. A vigalmi adó ügye a főváros illetékes hivatalai és a színházak közötti érdekegyeztető tárgyalások állandó központi témája volt az 1920-as évek közepétől kezdve. Magát az új városi adófajtát még 1916-ban határozta el a törvényhatósági bizottság közgyűlése a háborús helyzet okán, végül a határozat csak 1918-ban, a háború végén lépett hatályba. A vigalmi adó mértéke nem volt egységes, nagysága a szórakoztatás mikéntjétől függött.

²³ ALPÁR 1978. alapján

²⁴ PÁSZTOR é.n. 66. p.

²⁵ Uo.

²⁶ Pesti Hírlap, 1924. október 28.

A színházak (így a kabarék) esetében a jegyárak bizonyos százalékát tették ki. Más százalék vonatkozott a mozijegyekre, más a kaszinóbevételekre, vagy a sportesemények belépőjegyeire. (4. táblázat)

Sajnálatos módon a kabaréról, mint különálló kategóriáról csak 1925–1926-ban jelent meg statisztikai adat, utána (feltehetően) beleolvadt a színházak csoportjába. Az első két év adatai alapján a kabarékból befolyt vigalmi adók a színházi érték 0,07 és 0,4%-át tették ki (ami nem túl jelentős), és valószínűsíthetjük, hogy a továbbiakban is ilyen arányban viszonyulhattak egymáshoz. Az alacsony arány magyarázata a nagyszínházak drágább belépőjegy árai és a nagyobb befogadóképesség.

A 4. táblázat adatait grafikon formájában is felrajzolhatjuk, amely jóval látványosabb és értelmezhetőbb képet mutat. A vízszintes tengelyen az évszámok, a függőleges tengelyen a vigalmi adót fizető szórakoztató intézmények sorában elfoglalt helyezés látható. A táblázatból és a grafikonról az alábbiak olvashatók ki: a korszakban a legtöbb vigalmi adót a muzik fizették, 1930-ig a kaszinók és a színházak adóinak több, mint kétszerezését. 1930-tól a különbség még tovább növekedett, a moziból származó adó a másik két csoport több, mint háromszorosára emelkedett. 1932-től kezdődően pedig már több száz ezres különbség figyelhető meg. (A táblázatból egyértelműen látható, hogy mindegyik csoport adatsora folyamatos csökkenést mutat, de ennek a csökkenésnek a mértéke igazán figyelemreméltó.)

A színházi vállalkozások igazi „mélyrepülése” 1931-ben kezdődött meg, amikor a vigalmi adót fizető csoportok közül a 6. helyre zuhant. Kevesebbet adózott, mint az időközben 3. helyre felfutott „kávéházak, zenés kávéházak, kávémérések” csoport és a szintén emelkedő tendenciát mutató (4. hely) sportesemények. A színházi adó drasztikus süllyedése 1932-ben tovább folytatódott, amikor is a 9. helyre sorolódott be, majd innen eggyel feljebb emelkedve, lényegében a 8. helyen állapodott meg az 1930-as években. A kaszinók esetében az adóösszeg csökkenése durván feleakkora mértékű.

A színházak és kaszinók adózásban elfoglalt 2. és 3. helyét az 1930-as években a kávéházak, vendéglők és a sportesemények vették át. Az adóösszeg a bevétel, a jövedelem függvénye, így elmondhatjuk, hogy az egyes csoportok bevételei is ugyanilyen tendenciával mozogtak. A színházak válságát nem kizárólagosan a világgazdasági válság magyarországi jelenléte magyarázza, mellette ugyanannyira meghatározó a fogyasztók közösségének más területekre való átcsoportosulása. A két dolog természetesen összefügg. Csökkenő jövedelmei okán a közönség, amely persze továbbra is szórakozással kívánta szabad idejét eltölteni, olyan formákat keresett, melyek megfizethetők: legfőképp moziba járt (az 1930-as években már az összes budapesti mozi hangosfilmet játszott), ahol a külföldi filmsztárok mellett a magyar színészeket is láthatott (olcsóbban, mintha színházba menne, és még elegáns ruhát sem kellett öltönie). A mozi térhódításáról egyetlen adatsor tanúskodik, a Nagykörút menti kerületek moziüzemeinek száma.

A fővárosi színházak érdekképviseletai a válságot az üzemeltetési költségek csökkentésével próbálták kezelni, főleg a főváros által a színházakra kényszerített, többletköltségekkel járó szabályozásokat és a vigalmi adót kívánva megszüntetni.

A kérdés az 1930-as években vált egyre fontosabbá, a pénzügyi helyzet romlásával összefüggésben.

Már 1929-ben úgynevezett „Színházi Kilences Bizottság” alakult a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete, a Budapesti Színigazgatók Szövetsége és a Budapesti Színészek Szövetsége összefogásából.²⁷ A bizottság a főváros vezetősége mellett a Belügyminisztériummal is tárgyalásokat folytatott.²⁸ Az érdekképviselő a színházi válság legfőbb okát a vigalmi adóban látta. „A fővárosi színházak helyzete a rájuk nehezedő közterhek folytán lett válságossá és fenyeget összeroppanással. ...méltóztassék mindenekelőtt a háborús és konjunkturális idők csökevénye gyanánt ittmaradt vigalmi adó teljes eltörléséért folytatott küzdelmünkben bennünket támogatni. ...Kérjük továbbá a tűzoltói díjak elengedését. ...Kérjük mentesíttessenek a színházak azon súlyos teher alól, mellyel a tűzoltói kirendeltségek díjazása és az állandó tűzoltói őrsemek tartása jár. Érthetetlen módon még a nyári szünet alatt is, amikor nincs is előadás, fizetniük kell a színházaknak az állandó őrsek díját. Kérnünk kell a közüzemek tekintetében nagyobb kedvezményeket a színházak számára. Így különösen a villamosáram egységárának leszállítását, mert hiszen nemcsak méltánytalan, de jogtalan is, hogy a színházak rosszabb kategóriába soroltassanak és magasabb egységárat fizessenek, mint például a kávéházak. Kérjük továbbá a hirdetési vállalat díjszabásának leszállítását a kulturális célokot szolgáló intézmények tarifájának mértékére.” – olvasható a Belügyminisztériumhoz 1930-ban benyújtott memorandumban, melyet a színpadi szerzők részéről Heltai Jenő, a színházigazgatók képviselőjében Roboz Imre, a színészek nevében Hegedűs Gyula írtak alá.²⁹ Scitovszky Béla belügyminiszter támogatásáról biztosította a bizottságot, a főváros tanácsa is tovább adta javaslatát a színügyi bizottsághoz, s ezzel a memorandum megkezdte több éves utazását a hivatalok útvesztőjében, lényegében eredménytelenül. A főváros és a színházak a vigalmi adó és a közüzemi díjak ügyében nem tudtak mindkét fél számára megfelelő megoldást találni s ez az érdekellentét is közrejátszott abban, hogy a budapesti színházak képviselői nem támogatták a főváros 1936-os új színházi szabályrendeletének tervezetét. A Budapesti Színigazgatók Szövetsége 1936. március 24-i részletes válaszlevelében jól érzékelhető a színházaknak a város vezetőségével szembeni elégedetlensége. „És talán engedtessek meg nekünk, hogy Budapest székesfőváros adminisztrációja előtt emlékeztetbe idézzük azt a választ, amit kaptunk, amikor a múltban a színházak közterheinek enyhítése érdekében számtalanszor eljártunk, hogy sok a színház Budapesten, fájdalommal bár, de bele kell nyugodni abba, hogy Budapest közönsége nem tudja eltartani összes színházait.”³⁰

A budapesti színházak elégedetlenségét csak részben tekinthetjük jogosnak, mivel a főváros tett bizonyos engedményeket. Ámbár a vigalmi adót nem szüntette meg, annak összegét többször is csökkentette, illetve az állami színházakat rendszeres támogatásban részesítette, az Opera, a Nemzeti Színház és a Népszínház

²⁷ BFL IV. 1420.c 189.944/1929.

²⁸ Pesti Hírlap 1930. február 21.

²⁹ BFL IV. 1420.c 189.944/1929.

³⁰ BFL IV. 1420.c Szám nélkül

bér-, közüzemi stb. tartozásait az 1930-as évek elején átvállalta³¹, azonban a magánszínházak nem kaptak ilyen jellegű segítséget a fővárostól. Így csak saját leleményességükre számíthattak. Magánszínházként a Teréz körúti Színpadot is ugyanezek a gazdálkodási nehézségek érintették, ezek állnak eladósodása háttérben, de felszámolására amiatt nem került sor, mert hitelképességét (feltehetően Roboz Aladár személyes kapcsolatainak köszönhetően) működése alatt mégis képes volt megőrizni. Ehhez az is jelentősen hozzájárult, hogy az intézmény vezetősége a műfaj legnevesebb, ma már klasszikusnak számító színpadi szerzőit, kabaré- és nagyszínházi színészeket vonultatott fel színpadán.

Szerzők és színészek

Amikor a századforduló idején a kabaré, mint új színházi forma megjelent a lendületesen polgárisodó, mindinkább európai küllemű fővárosban, az irodalmi élet vezető egyéniségei csatlakoztak hozzá, és irodalmi színvonalú alkotásaikkal jelentősen hozzájárultak a műfaj meghonosodásához. A kabarét ugyanakkor a magyar színházi nyelv elfogadtatásáért vívott küzdelem utolsó harcterének is tekinthetjük, ahol a német nyelvű orfeumok elbuktak a magyar kabaréval szemben. „Van a kabarénak egy vívmánya[...], az, hogy ránevelte a magyar nyelvet egy olyan területre, amelyre azelőtt, ha véletlenül rá is tévedt, oly esetlenül csetlett-botlott rajta, mint csizmás atyafi a főúri szalon parkettjén. Azelőtt megállapodott közhely volt, hogy a könnyed élcelődésre, az elméskedő társalgásra a magyar nyelv a maga súlyos darabosságával nem alkalmas. Alig volt olyan vicc, amelynek továbbadásával ne fordították volna hirtelen németre a beszédet, mert magyarul „nem jönne ki jól”. [...] Tudjuk, hogy a magyar nyelv[...]milyen remekül állta meg a helyét azokban a föladatakban is, amelyeket a kabaré rótt rá.[...] Nem valami gyors magyarosodási folyamat játszódott itt le, a közönség egyszerűen tudomásul vette, hogy a magyarul megszólaló tréfa mulatságosabb, és közelebb áll az ízléshez.” – emlékezett a kezdetre 1935-ben Nagy Endre.³² A siker kivívásához Molnár Ferenc, Herczeg Ferenc, Heltai Jenő, Gárdonyi Géza, Bródy Sándor, Szép Ernő, Gábor Andor, Ady Endre, Ignotus, Babits Mihály, Bíró Lajos, Móricz Zsigmond vígjátékai, jelenetei, tréfái és sanzonjai járultak hozzá.

A generációváltás, a szerzőgárda kicserélődése az 1920–1930-as években ment végbe, ami egyben az irodalom elpártolását is jelentette. Az írók helyét a színpadi szerzők vették át, a kabaré alapvetően a szabadfoglalkozású, nagy részben zsidó származású polgári értelmiségi réteg műfaja lett, fő- vagy mellékállású újságírók, színészek, operettszerzők, librettisták, másodrangú színműírók működési területévé vált. Kozma György tanulmányában ezt a változást a közönség kispolgárizálódásából eredő ízlésbeli süllyedéssel vonja párhuzamba. „Elvben és gyakorlatban a húszas évektől kezdve, de a harmincas években már feltűnő módon, elváltak a művészet és a szórakoztatás útjai. A harmincas évekre az irodalom mesterei már olyan világot

³¹ BFL IV. 1420.c 45.963/1944. A főváros 1933-tól az Operaházat évi 140 500 pengő, a Nemzeti Színházat 59 500 pengő összeggel támogatta.

³² NAGY 1978. 146. p.

láttak maguk körül, amiről nehéz volt kabarékönyvedséggel írni, de ez még nem lett volna baj, ha a közönség igényelte volna a bonyolultabb értékek megszólalását a görlok mellett. Egész egyszerűen: Nagy Endre írónak tekintette magát, az írók is annak tekintették, az együttműködés természetesen adódott. Nagy Endre és Ady Endre együttműködését nem váltotta fel Békeffi és – mondjuk – József Attila együttműködése.”³³ E megállapítás érvényessége jól érzékelhető a Terézkörúti Színpad szerzőgárdájának vizsgálatában is, a színház működése alatt Babits Mihály két, Heltai Jenő egy verse, Kosztolányi egy jelenete, Molnár Ferenc *Előjáték a Lear királyhoz* című vígjátéka, Szép Ernő néhány és Várnai Zseni egyetlen szonója kerültek bemutatásra. Gábor Andor, aki Nagy Endre mellett az 1910-es évek legtermékenyebb kabaré szerzője volt, csupán egy „Pufi” darabbal volt képviselve, valamint érdekes adalékként említhetjük meg, hogy 1938 márciusában a kabaré műsor keretében Villon *Kalózik szeretője* című versét Faludy György átköltésében, Szenkár Dezső megzenésítésével Rácz Vali adta elő.³⁴

Nagy Endre, aki 1929-ig a Terézkörúti Színpad konferansziéja, legtermékenyebb szerzője és a kabaré művészeti vezetője volt, végig a szellemiség és a szellemesség elsekélyesedése ellen küzdött. Az általa teremtett műfaj még életében legendássá vált alakja az 1910-es évek színvonalas irodalmi kabaréjáért harcolt – szemben Nóti Károly és a többiek kispolgári ízlésvilágú, az unalomig ismert alaphelyzetű, ám Salamon Béla alakítása révén tökélyre fejlesztett bohózataival szemben. Azonban fokozatosan szembesülni volt kénytelen azzal a ténnyel, hogy a nézőtéren már nem ugyanaz a közönség foglal helyet, mint a régi Modern Színpadon. A „kortárs és sorstárs” Kellér Dezsőt idézve: „A közönség a színházból távozóban nem Nagy Endre elmés politikai sziporkáit idézgette, hanem Salamon „ziccer” bemondásait. Jobb mint a vonó! Lepsénynél még megvolt...Egyik szezon a másik után, és aztán egyszer csak a mester megérzi a bajt: valami megváltozott körülötte. Az a lekottázható zsidóság, ami azelőtt a színpadra lépését fogadta, lehalkult.[...] Érzi szürkülését, tekintélyének kopását, de az okát nem sejtí. Amikor ráeszmél, szinte örül, hogy ürügyet talál a távozásra.”³⁵ Nagy Endre második és immár végleges visszavonulása alkalmából nyílt levélben búcsúzott el. A diplomatikusan, ám sokat sejtetően megfogalmazott szövegben lemondását azzal indokolta, hogy a kabaré művészeti vezetéséhez szükséges „szellemi frissessége és rugalmassága már nem a régi.”³⁶ A visszaemlékezések szerint Nagy Endre olyannyira meghatározó személyisége volt a Terézkörúti Színpadnak, hogy a távozása utáni működés szinte új korszaknak tekintendő.

A tárgyalt intézményben működése alatt összesen 91 szerzőtől adtak elő valamilyen művet. Mindannyiukat bevonni a vizsgálatásba kissé körülményes lenne, így kénytelenek vagyunk ezt a számot csökkenteni. Eleve kihagyjuk a kilenc külföldi (francia, német, angol) szerzőt, kik közül Georges Feydeau francia vígjátékíró a

³³ KOZMA 1984. 94. p.

³⁴ ALPÁR 1978. alapján

³⁵ KELLÉR 1971. 100. p.

³⁶ BÁNOS 1973. 85. p. Nagy Endre visszavonulása után A kabaré regénye címmel írt az általa fénykornak tartott 1910-es évekről.

„Majd a Jegenye!”

Salamon Béla a Terézkörúti Szinpadon

BTM Kiscelli Múzeum Plakáttár

Harmath Imre, Herczeg Jenő, Karinthy Frigyes, Kellér Dezső, Kövály Gyula, Lányi Viktor, László Aladár, László Miklós, Liptai Imre, Lőrincz Miklós, Nagy Endre, Nóti Károly, Pásztor Árpád, Rejtő Jenő, Stella Adorján, Szenes Béla, Szép Ernő, Török Rezső, Vadnai László, Vaszary János és Zágon István alkották a Terézkörúti Szinpad szerzőgárdájának magvát.

Ennek a csoportnak nagy része 1884–1897 között született, tehát a Horthy-korszakban harmincas-negyvenes éveiket taposták. A két véglet, az öregek: Nagy Endre és Pásztor Árpád (1877), illetve a legfiatalabbak: Kellér Dezső (1905), László Miklós (1903), Rejtő Jenő (1905) és Vadnai László (1904) között nem csupán pár évnyi, hanem nemzedéknyi távolság volt, ami (élet)szemléleti, tapasztalati, és a műfajhoz való viszonyulási másságban is megmutatkozott.

Az 1880–90-es évek szülöttei Nagy Endrével kezdték el a kabarés pályafutásukat. Békeffi 1912-ben debütált a Modern Szinpadon, Emőd Tamás első jelenetét ugyanitt mutatták be 1914-ben. Az 1910-es évek pesti kabaréiban már ott volt Herczeg Jenő, Kövály Gyula és Szép Ernő is.

Az 1920-as évek végén, 1930-as évek elején fellépő szerzők a kabaré atyjának legendás alakját csak családi-társasági elbeszélésekből ismerték. Ők még nem ülhetek

legismertebb. A külföldi darabok ugyanis nem voltak meghatározó jellemzői a kabaré műsorának, inkább az esetleges „biztonsági tartalékot” jelenthették, ha a havonként változó műsort valamilyen oknál fogva nem lehetett az eredeti elképzelés szerint összeállítani (pl. a szerző nem írta meg a beígért darabot). A külföldi szerzők darabjai ugyan színesítették a megszokott előadásokat, de 14 évad alatt 9 idegen szerző semmiképpen nem jelent markáns jelleget, ráadásul a kilenc vígjáték közül ötöt 1938–1939-ben mutattak be, amikor már nem játszottak kabaréműsort.

A fennmaradó 82 magyar szerzőt bemutatott darabjaik száma alapján rostáltuk meg: vizsgálat alá csupán azokat vesszük, akik minimálisan 5 jelenettel (verssel, kis vígjátékkal stb.) járultak hozzá a kabaré műsorához. Ennek a kritériumnak 28 szerző felelt meg, és ők teljes mértékben képviselik a pesti kabarészerző típusát. Név szerint Békeffi László, Emőd Tamás, Faragó Sándor, Faragó Dezső, Fodor László, Görög László, Halász Rudolf,

ott a Modern Színpad nézőterén „nagyendrét” hallgatni, s a legenda után a valósággal való találkozás gyakran kiábrándító volt. „Ha eldicsekedtem édesanyámnak, hogy Nagy Endrével egy asztalnál ültem, ő ilyenkor lelki szemével a színpadról ismert, régi Nagy Endrét látta, a harmincévest, aki homlokába hulló, kócos, koromfekete hajával, egymásba érő, dús szemöldökével s mindehhez még a fénytelen, sárgás arcbőrével inkább cigányprímásnak hatott, mint írónak...De abban a Nagy Endrében, akit én megismertem, már nem volt semmi hév, az már egy fáradt, keserű, önmagával elégedetlen ember volt – az öregedő Nagy Endre. ...Örökké bánom, hogy én csak akkor kerültem össze vele, amikor már megcsömörlött a maga teremtette műfajtól.” – vallja be őszintén az akkor fiatalabb korosztályhoz tartozó Kellér Dezső.³⁷

A generációs különbségekkel szemben a csoport tagjainak pályakezdésében nem mutatkoznak éles különbségek. Kabarészerzőink többsége két úton jutott el a műfajhoz. Kisebbszámú különböző színiiskolák (Rákosi Szidi színiiskolája, az Országos Színész Egyesület iskolája vagy a Színművészeti Akadémia) elvégzése után, nagyobb számban az újságírói pályáról.

A vizsgált csoport 15 tagja érettségi vizsga vagy felsőfokú tanulmányok után először a hírlapírásban helyezkedett el, általában a színházi rovatnál, vidéken vagy a fővárosban. A felsőfokú tanulmány az esetek többségében jogi egyetemet vagy alsóbb szintű jogakadémiát jelent, azonban korántsem biztos, hogy ezekben a tanintézményekben diplomát is kaptak, lehet, hogy csupán 1–2 szemesztert hallgattak. A láthatóan humán beállítottságú csoportból Zágon István lóg ki, aki mielőtt újságírói (és színdarabírói) pályára lépett volna, előbb a Műegyetem Építészmérnöki Karát végezte el. Nem tipikus kabarészerző Lányi Viktor sem. A Pázmány Péter Tudományegyetem és a Zeneakadémia elvégzése után, 1910-től a *Pesti Hírlap* zenekritikusa volt, majd 1924–1926 között a Terézkörüti Színpad zenei vezetője. Írásai a *Nyugatban* is megjelentek, de maradandót Wagner, Verdi és Puccini operáinak magyar nyelvű műfordításaival alkotott.³⁸

A kabaré tehát az 1920–1930-as években a szabadfoglalkozású, fővárosi értelmiség, azon belül az újságírók műfaja volt, akik kabarétréfákat, jeleneteket is írtak. A hangsúly az „is”-en van, mivel csupán a kabaréból megélni nem lehetett. Folytatták a korábbi újságírást is, nevükkel találkozhatunk a korabeli napi sajtóban és a képes újságokban, legfőképp a *Színházi Életben*. Volt, aki nagyobb sikerekre vágyott, és komolyabb lélegzetvételű színdarabokat is írt, sikeresen, vagy sikertelenül, mint Nagy Endre vagy László Miklós.

A kabaré- és színpadi írók másik fontos működési területe az egyre nagyobb teret hódító, konkurens filmgyártás volt. Zágon István mellett Faragó Dezső, Görög László, László Aladár, László Miklós, Nóti Károly, Vadnai László és Vaszary János is csatlakoztak a filmesek táborához, számtalan magyar film forgatókönyvének szerzőiként. Ők voltak azok, akik a nemzetközi, elsősorban amerikai filmgyártásba is bekapcsolódtak már a harmincas évek közepén, s ennek segítségével a második világháború előestéjén végleg átköltöztek az amerikai kontinensre, a világ filmgyártásának fővárosába, Hollywoodba. Más történet, miért nem valósult meg

³⁷ KELLÉR 1971. 104. p.

³⁸ Magyar Színházművészeti Lexikon 1994.

számukra az áhított karrier, s hogyan váltak népszerű budapesti színpadi szerzőkből másodrangú filmes „gagman”-né.

A Terézkörúti Színpad szerzőiből kiválasztott csoport már az 1923. decemberi premiértől kezdve folyamatosan jelen van, mégis az első hat évet Nagy Endre fémjelzi. A legtöbb jelenetet és konferanszot is ő írta. Nagy Endre már a kezdetektől élesen elkülönítette saját kabaréműsorát a Salamon Béla főszereplésével színre került egyfelvonásosoktól. A műsoridő is szigorúan megosztott volt: az első részben Nagy Endréé, a másodikban Salamoné volt a színpad. Ez az elkülönülés még a konferanszban is megjelent, igazgatótársát minden alkalommal egyformán jelentette be: „Hölgyeim és Uraim, kabaréműsorunk véget ért, következik a Salamon-bohózat.”³⁹ A nézőtérén azonban nem mindenki értette meg a szavakban rejlő ironikus célzás jelentését.

Visszavonulása után egyre inkább előtérbe léptek a többiek, élükön Békeffi, Vadnai, Kőváry, László Miklós, Lőrincz Miklós. Jellemző, hogy a konferanszié személye általában megegyezik az adott műsor fő szerzőjével. 1932 októberében lépett fel konferansziéként Vadnai, s a műsor teljes egészében nevéhez köthető. 1933 áprilisában Kellér Dezső mutatkozott be ebben a szerepkörben, s egyben a műsort – három szám kivételével – ő írta. Ugyanez figyelhető meg a későbbiekben, Békeffi és Kőváry idején is.

A kabarészerzők nem voltak egy-egy színház házi szerzői, írásaikkal valójában „házaltak” a pesti kabarék között. Céljuk természetesen minél több jelenet, dal stb. eladása volt. Elég egyszer végiglapozni Alpár Ágnes kötetét ahhoz, hogy kitűnjön, a két világháború közötti pesti kabarékban ugyanaz a nyolcvan-kilencven színpadi szerző ontotta magából szellemességét, akik a Terézkörúti Színpadot is ellátták darabokkal. Így a kabarészínházak legfeljebb az előadásmódban mutathattak éles különbséget. Azonban volt egy nagyon fontos jelenség, amelyet nem hagyhatunk említés nélkül. A Nagy Endre alkotta politizáló kabaré 1936-ban elköltözött a Teréz körútról. Békeffi László a Gresham-palota földszintjén, Nagy Endre egykori Pódium kabaréja helyén saját kabarét nyitott, Pódium Írók Kabaréja néven. A hely és a névválasztás nem volt véletlen, Békeffi a Nagy Endre-i irányzatot kívánta feléleszteni, s merész szókimondásával az 1940-es évek elején a már háborút viselő, egyre radikálisabban jobbra tolódó országban a civil ellenállás és különvélemény szigetét jelentette.

Sajnálatos módon igen kevés eredeti forrásanyag maradt fent a színpadi szerzők jövedelmeiről, kereseti viszonyairól. 1924. január 6-i számában *Az Est* színházi rovatában Nagy Endrével készített riportot közöl, melynek témája a szerzői tiszteletdíjak és színpadi szerzők helyzete. „A kabarék szaporodnak s a régi, híres kabarészerzők ugyanilyen arányban fogynak” állapítja meg a hírlap tudósítója, majd felteszi a kissé vészharang színezetű kérdést: „Hol vannak a régi szép kabaréesték, hol vannak a régi ragyogó nevek a kabaré műsoraiból?” Nagy Endre válaszában arról panaszkodik, mennyire nincsenek anyagilag megbecsülve a kabaréírók. A régi, azaz a világháború előtti és a húszas évek közötti különbségeket Nagy Endre (természetesen az újságíró interpretálásában) így látja: „Amikor én kabarévállalkozó voltam, egy kis dalszövegért egy rend ruhát, vagy egy finom télikabátot fizettem. Ma egy kabaré

³⁹ KELLÉR 1971. 100. p.

ugyan ezért oly keveset ad, hogy a szerző egy este levacsorázhassa a honoráriumot, mert kap egy hónapra a harmincszor előadott dal után csekélyke negyvenötezer koronát. Egy kisebb kabarédarabért annyit adtam, hogy egy hónapig a Lidón lehetett belőle élni, ma egy félhavi lakbéréért sem tudja a szerző kifizetni”.⁴⁰ Ahhoz, hogy fogalmunk legyen, mit jelentett ez az összeg, valamilyen támpontot érdemes keresnünk. Ehhez nem kell mást tennünk, mint bepillantunk az ugyanazon oldalon megjelent „Ma a zsír és a vaj drágult az élelmiszerpiacon” című írásba, melyből megtudhatjuk, hogy aznap, 1924. január 6-án a marhahús 15–16 000, a tojás darabja 1000, a burgonya pedig 700 koronába került. A háborút követő infláció természetesen a kabarészerzőket sem kímélte, de csupán Nagy Endre túlzásoktól sem mentes (Lidó!) megállapítása alapján nem kell rögvést elsíratnunk a pesti kabaréíróit. Alpár Ágnes adattára alapján könnyen utánajárhatunk, hogy 1924 januárjában mely szerzők darabjait játszották a pesti kabarékban. Az adott hónap írói átlagosan három művel (dal, jelenet stb.) voltak jelen, a második helyen Zágon István áll, akinek egyidőben hat darabját játszották, az élen pedig a „kuplékirály” Harmath Imrét találjuk, neve összesen kilenc esetben fordul elő. Harmath már csak azért is remek példa, mivel nagyjából szonok szövegírójaként szerepel, így őt lehet a legtökéletesebben az említett 45 000 koronás összeghez mérni. Eszerint Harmath Imre az év első hónapjában 405 000 koronát keresett a kabaréműfajban. Amely jövedelem mellett még nem is vettük figyelembe a más színpadi műfajokból (Harmath az egyik legfelkapottabb magyar operett librettista) és a szerzői tantiemekből (a bevételből a szerzőt illető hányad) származó jövedelmeit. Való igaz, hogy önmagából a kabaréból nem lehetett megélni, de a szerzők más, már említett területeken is tevékenykedtek, így általában egyszerre több helyről is származott jövedelmük, amiről persze Nagy Endre elfelejtett említést tenni. Röviden: ha e „szabadfoglalkozású” művészek nem tudtak volna megélni a könnyű műfaj különböző ágaiban, akkor nem ezt csinálták volna, azzal együtt, hogy a népszerű szerzőket az átlagnál magasabb összeggel honorálták.

Mindazonáltal a színpadi szerzők és a kabarék vezetősége közötti üzleti viszonyok valóban tisztázatlanok, mindenféle jogi szabályozást nélkülözők voltak. Az *Est* 1930. október 24-i számában arról számol be, hogy egy szononért 30, egy kisebb jelenetért, tréfáért 80–120 pengőt fizetnek a szerzőnek. A kabarék ráadásul törekedtek arra, hogy a tapasztalatlan, kezdő íróktól „örökaron”, azaz egyszer s mindenkorra felhasználásra vegyék meg szerzeményeiket. Ez a gyakorlat sikeres darabok esetében, amelyeket többször is elő lehetett venni, vagy vidéki turnén is elő lehetett adni, kifejezetten előnytelen volt a szerzőre nézve. A rendezetlen, visszaélésre könnyen lehetőséget adó helyzeten a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete úgy próbált segíteni, hogy felvállalta a kabaréírók jogi képviseletét is.⁴¹ Fél évvel később létre is jött a kisszínházak és az egyesület között a megállapodás, mely szerint örökaron többé nem lehetett darabot megvenni. Viszont a szerzők általánosan 10 %-os tantiemjét a kabarék esetében lejjebb szállították.⁴² A jó kabaréhoz azonban édeskevés a jó darab, ha nincsenek jó kabarészínészek. A Terézkörüti Színpad három elemmel járult hozzá

⁴⁰ Az *Est*, 1924. január 6.

⁴¹ Az *Est*, 1930. október 24.

⁴² Az *Est*, 1931. március 1.

*Hacsek és Sajó. Jelenet a Teréz körúti Színpadon, 1934 körül
Seidner Zoltán felvétele. BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

a magyar színháztörténehez: konferansziéival, Salamon Béla kisember figurájával, valamint Hacsek és Sajó urakkal.

A kabaré megalakulásától 1929. évi visszavonulásáig Nagy Endre volt a kabaré konferansziéja. Sokoldalú művész volt, a monológok mellett fellépett saját darabjaiban színészként is. Rajzkészségét is a kabaré szolgálatába állította, nem ritkán konferanszait politikai karikatúrák rajzolásával kísérte. Hiába haladt el felette az idő, változott meg körülötte a közönség, visszavonulása után nem könnyen találták meg utódját. A rendezők sok mindent kitaláltak, hogy az egyes jelenetek közti szüneteket valahogyan kitöltsék, az előadást keretbe foglalják. Volt, hogy versikékkal, énekes összekötő szövegekkel próbálkoztak, nem nagy sikerrel. A közönség ugyan nem volt már kíváncsi Nagy Endre finoman ironikus magánszámaira, de a konferanszié szerepkörét igényelte. 1932-ben a humor nagymestere, Karinthy Frigyes lett a kabaré konferansziéja, a kiváló író azonban e szerepben csúfosan megbukott. Utána Vadnai László következett, a Hacsek és Sajó párbeszédék szerzője, aki Hacsek alakjában is gyakran színre lépett. „Mint konferanszié is megállta a helyét, a bécsiek stílusában, kedélyesen adta elő jóízű vicceit.”⁴³ Vadnai után, 1933 áprilisában a pályakezdő Kellér Dezső

⁴³ KELLÉR 1971. 116. p.

állt a függöny előtt, de ő sem vált be. 1933 szeptemberétől 1935 végéig Békeffi László konferált, akiben Nagy Endre méltó utódjára leltek, noha egészen másfajta stílust képviselt. „Konferálásával új színt, új hangot adott a magyar kabarénak. Élénkebb, harsányabb színt és köznapibb hangot. ... Felfedezte, hogy egy gúnyos fíntor, egy jókor alkalmazott gesztus néha többet mond, és arat olyan sikert, mint a leggondosabban kihegyezett poén.”⁴⁴ 1936 januárjában Kőváry Gyula író-rendező-színész konferált, majd a Terézkörüti Színpad működésének utolsó két évében a hölgyek is lehetőséget kaptak. Náray Teri, Bartók Ibi, Lórenz Mária zárták a konferansziék sorát.

Salamon Béla a kispolgár szerepkörének specialistája volt, s a színész a kabaré cégére lett. Tíz éven át volt igazgatója, vezető színésze a színháznak, de kilépése után sem lett hűtlen hozzá, évadról évadra szinte majdnem minden műsorban játszott.

A kispolgári szerepkört és a politikai kabarét olvasztotta egybe Herczeg Jenő és Komlós Vilmos Hacsek és Sajó kettőse. Az egymástól mind külső megjelenésükben, mind belső tulajdonságukban szöges ellentétet mutató figurák együttesen alkottak tökéletes egységet. A magas, sovány, enyhén kesernyés és az alacsony, kövér, jó kedélyű két alapforma társítása nem új keletű, klasszikus példáival a művészetek más terén is találkozunk, gondoljunk csak Don Quijote és Sancho Panza alakjára, vagy a commedia dell'arte-ből a cirkusz porondjára átszármazott fehér bohócra és társára, a buta Augusztra. Komlós Salamon Béla felfedezettje volt, egy nyári vidéki turnén találkoztak.

A kabaré női sztárjai a fanyar humorú Rajna Alice és a temperamentumos Kökény Ilona voltak. Állandó vendégként szerepelt a Vígszínház fiatal színésze, Gárdonyi Lajos. Mellettük a kisebb szerepeket Víg Miklós, Fenyő Árpád, Barna Lajos, Bata Erzs, Rolkó József, Mészöly Tibor, Tamás Mária és még sokan mások játszották. A ma már többségében ismeretlen nevek mögött a két világháború közötti magyar színésztársadalom derékhadához tartozó csoport rejtőzik. A Terézkörüti Színpad színészei kellőképpen reprezentálni képesek ezt a réteget. Nagy ívű karrierек ismertetésével nem szolgálhatunk, a személyek vizsgálatánál sokkal izgalmasabb, más típusú források alapján a csoport egységes vizsgálata.

A szerzők jövedelmi viszonyainak tárgyalása alapján a módszer a színészek esetében is csak részlegesen alkalmazható. Egyetlen forrása az a fizetési jegyzék, amely az OSZK Színháztörténeti Gyűjteményében található. (5. táblázat)

Az adatok azonban több szempontból is csupán tájékoztató értékűek. Először is a forrás egyetlen évadról, és annak is tavaszi szezonjáról szól, így nem követhetjük nyomon évről-évre a színészek jövedelmi viszonyainak alakulását, esetleges pozitív vagy negatív változását. A színészi fizetést a hírnév, a képzettség és a fellépések száma határozta meg. Magánalkalmazottként bérük nem volt szabályozva. Másodsor a listából nem derül ki, csupán feltételezhető, hogy a több színházi feladatot ellátó művészek, mint Békeffi, Kőváry, László Miklós (akik egyben írók és/vagy rendezők is voltak), ebben a felsorolásban csupán színészi tevékenységükkel szerepeltek. Nekik minden bizonnyal a kabarénak eladott darabok, jelenetek külön jövedelmeztek.

⁴⁴ KELLÉR 1971. 149. p.

A legmagasabb fizetést (725–775 pengő) Salamon Béla kapta. A társaihoz képest kimagasló illetményre két magyarázat is szolgál. Salamon 1933 óta már nem rendes tagja, hanem állandó vendégszereplője a kabarének, azaz gázsija is magasabb. Ugyanakkor ő volt a főváros legnépszerűbb kabarészínésze, személye a sikeres előadás garanciája, bármelyik pesti kabaré boldogan alkalmazta. Neki nem kellett kicsinyes összegekért direktorokkal alkudoznia, a feltételeket nagyjából ő szabta meg.

Salamon után a második hely Békeffié (400 pengő), aki utolsó szezonját töltötte a Terézkörúti Színpadon, 1936 őszén már saját kabarét nyitott. Már ismert kabaréíró és konferanszié, de még nem érte el pályája csúcsát, amint az jövedelméből is kiderül. Ezzel együtt így is a társulat átlag fizetésének két-háromszorosát kereste. A 200–250, illetve 100–150 pengős csoportot a színházi hierarchia szabta meg: az alsó csoportban az epizodisták, feljebb a nevesebb művészek. A fenti adatsorhoz viszonyítási pontot házon belül is találunk (ugyanazon az íven), a színház portása, illetve Hahn Sándor kellekes 126 és 122 pengőt kerestek havonta. Ha kereseti szempontból a kabarét nagyobb színházzal hasonlítjuk össze, a kép differenciáltabb lesz. A Vígszínházban Gombaszögi Ella egyheti keresete (ha minden este fellépett) 600 pengő volt, Cs. Aczél Ilona egy fellépésért 60 pengőt, Honthy Hanna 80 pengőt kapott.⁴⁵ A korabeli sztár az átlag pesti kabarészínész jövedelmének tízszeresét kereste meg, a jönevű drámai színész három-négyszeresét (pl. Sulyok Mária öt estére 130 pengőt kapott).⁴⁶ A kisebb fizetésű „nagyszínházi” színészek, mint pl. Berky József nevével sokszor találkozunk a Terézkörúti Színpad színlapjain. Számukra, kiknek művészetét anyaszínházukban előadásoként 5 pengővel honorálták, a kabaré állandó mellékkereseti lehetőséget biztosított. A nagyszínházak rosszul fizetett másod-harmadrendű színészei ugyanolyan keveset kerestek, mint a kabaré alsó fizetési csoportjába tartozók, ebben nem volt különbség. Viszont amíg drámai színész fellépett kabaréban, addig kabarészínészt nem hívtak nagyszínházi vendégszerepre, s ez már az összesített jövedelemben megmutatkozott.

A rendelkezésünkre álló illetményjegyzék nyilvánvalóan nem tükrözi a kabarészínészek valós jövedelmét, hiszen más kabarékban is vállaltak vendégszereplést, illetve különböző kulturális rendezvényeken léptek fel. Emellett a magyar filmgyártásból is kivették részüket, ők azok, akik a nagyszínházak kis színészeivel karöltve a magyar filmek epizodistái. Azonban a kabarészínészek mind jövedelmükkel, mind megítélésükkel elégedetlenek voltak. A színházon belüli konfliktusok kivétel nélkül abból eredtek, hogy minden adódó alkalommal éreztették velük a színésztársadalmon belül nekik juttatott másod-, vagy harmadrangú szerepüket. A kabaré „lenézése” egyidős a műfajjal. Már megszületése pillanatában, 1901-ben közleményt jelentetett meg az Országos Színészakadémiája, mely szerint magyar színészhez nem méltó kabaréban fellépni, s aki ezt a szabályt megszegi, azt szerződésbontással, sőt a kamarából való kizárással büntetik.⁴⁷ A határozat a műfaj népszerűvé válásával érvényességét veszítette, de a hozzáállás nem sokat változott.

⁴⁵ OSZK Kézirattár. A Vígszínház pénztári naplója 1936. március 6. – október 26.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ ALPÁR 1978. 18.p.

1924-ben a Budapesti Színházigazgatók Szövetsége ravaszabb módszert eszelt ki a drámai színészek kabaréban való szerepeltetésének megakadályozására. Az illető kabarét kötelezték, hogy a vendégként szerződötetett színész egyhavi gázsijának megfelelő összeget fizessen a színész „anyaszínházának.” A határozat megszületésekor a kabaréigazgatók nem voltak jelen, de a színészszövetség azonnal tiltakozást jelentett be. A konfliktust a kabaréigazgatók Wertheimer Elemérrel, az Apolló Kabaré igazgatójával az élen a klasszikus módon oldották meg, azaz bejelentették, amennyiben a határozatot nem vonják vissza, akkor kilépnek a szövetségből, s így a határozat nem lesz rájuk nézve kötelező. A színházigazgatók a színészek és a kabaréigazgatók ellenállására meghátráltak, a döntést elnapolták.⁴⁸ A téma a sajtóban a későbbiekben nem fordult elő, az érintettek jobbnak látták a kérdést elfelejtani.

A drámai és kabarészínészek közötti konfliktusok a vendégszereplések idején szinte tapinthatóak voltak. A Roboz Aladár vezette kabaré igazgatósága már a kezdetektől felléptetett vendégművészeket, kiknek személyes vonzerejétől remélt nagyobb bevételeket. A nagyszínházak színészeit a megszokott szerepkörön túli megmérettetés lehetősége, saját személyük további népszerűsítése és a plusz jövedelem motiválta. A Terézkörüti Színpadon fellépett vendégek válogatott névsora valóban imponáns. 1924: Medgyaszay Vilma és Sárosy Andor, az Operaház baritonistája, 1929: Fedák Sári, Biller Irén, Dayka Margit, Góth Sándor és Góthné, Kertész Ella, 1930: Törzs Jenő és Gál Franciska, 1931: Maklár Zoltán, 1932: Csikós Rózsai, Bilicsi Tivadar, Rátkay Márton, 1933: Bilicsi Tivadar, 1935: Beregi Oszkár, 1936: Bulla Elma, 1937: Muráti Lili, Somlay Arthur, Páger Antal, 1938: Mezey Mária és Makkay Margit.⁴⁹ De amint az már az üzletmenet tanulmányozásakor nyilvánvaló volt, a neves művészek pénzügyi szempontból nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, noha vitathatatlanul emelték a Terézkörüti Színpad presztízsét a fővárosi kabarék palettáján.

A kabaréhoz tartozó színészek azonban nem osztották maradéktalanul a vezetőség véleményét e kérdésben. A konfliktusok csupán két esetben foghatók meg, ami 14 évadnyi működés alatt nem tűnik soknak. Azonban ne felejtjük el, hogy a kérdés igencsak korlátozott és hiányos forrásanyaggal rendelkezik. Tartalmukat tekintve azonban lényeges jelenségekre utalnak.

1928 augusztusában *Az Est* egyetlen rövid mondatban arról ad hírt, hogy a Terézkörüti Színpad színészei a színházi bírósághoz keresetet nyújtottak be „bizonyos próbadíjdifferenciák miatt.”⁵⁰ Sem a beadvány részleteiről, sem a konfliktus megoldásáról nincsenek információink, de ebben az esetben konkrétan megfogható a pénz és a hátrányos megkülönböztetés kérdése. A próbadíjak különbözősége – pusztán logikai alapon – valamilyen külső művész(ek)e)t, vagy társulaton belüli hierarchiamozgást valószínűsít. A konfliktus lényegi tartalma amiatt is megfoghatatlan, mivel nem tudni, régebben megkezdődött jelenség megelőzéséről, vagy új keletű gyakorlatról van-e szó.

⁴⁸ *Az Est*, 1924. október 11. és 14.

⁴⁹ A Színházi Élet darabmellékletei és *Az Est* alapján (1924–1938).

⁵⁰ *Az Est*, 1928. augusztus 24.

Ennél is nagyobb sérelem okán ragadtak tollat a Terézkörúti Színpad színészei 1930 januárjában. A magyar színészársadalom érdekvédelmi és információs szaklapjában, a *Színészujság*ban levélváltás zajlott az alkalmazottak és a kabaré vezetősége között a korszak fő reklámozási formája, a színházi plakát okán. „Az igazságtalanságok sorozata adja kezünkbe a tollat, hogy tiltakozunk és rámutassunk arra a helytelen politikára, amelyet a t. Igazgatóság ellenünk és saját maga ellen folytat. A t. Igazgatóság azt hiszi, hogy felszólalásunk helytelen és hogy nincs hozzá jogunk, ezzel szemben megállapítjuk, hogy kötelességet teljesítünk saját magunkkal és a t. Igazgatósággal szemben. Saját magunkkal szemben azért, mert ha alkalmazottak vagyunk is, de emberek, művészberek vagyunk, mindegyikünk letette külön-külön a színművészetből az érettségít és akiknek minden szegénysége ez a kis név, amit hosszú évek során becsület munkával szerzett és amely nevek soha, sehol arra a vállalatra, ahol szerződésben voltak, szégyent nem hoztak. Csak a Terézkörúti Színpad szégyenli nevünket hirdetni, csak itt történnek velünk igazságtalanságok. Csak itt okoz nekünk az Igazgatóság anyagi és erkölcsi kárt, csak itt folytatják azt a rövidlátó politikát, ami ellen most már tiltakozunk kell, még mielőtt egészen a feledés homályába merülnénk. Tiltakozunk, mert azért a szeretetért, amellyel mindegyikünk a színházzal, az igazgatósággal szemben viseltetik, nem ezt az elbánást érdemeljük. Politikának is rossz, mert elkeseredést, ellenszenvet szül a társulatban, megbontja aranyos humorát, jókedvét. Kihatással van a színpadra, előadásra, közönségre, igazgatóságra, pénztárra és természetesen – megmondjuk őszintén – a mi zsebünkre, elhelyezkedési lehetőségeinkre. Helytelen az igazgatóság szempontjából, mert nem lehet érdeke, hogy csak idegen színházak nálunk vendégszereplő tagjainak csináljon reklámot, hanem elsősorban a saját állandó társulatának. Most azt mondja az Igazgatóság, hogy mi jogtalanul avatkozunk olyasmibe, amihez semmi közünk, hogy erőszakos kézzel nyúlunk olyan dologhoz, ami az Igazgatóság legszentebb joga. Hát nem így van! Kenyerünk javát mi is a színháznál fogyasztottuk el, ott is kerestünk, becsülettel, munkával, valami kis hozzáértés ragadt reánk is. Nem szégyen, ha a t. Igazgatóság jogos panaszunkat jóhiszeműen megfontolás tárgyává teszi és változtat helytelen politikáján. A leghatározottabban tiltakozunk az állandó mellőzések miatt és kérjük, hogy ez a jövőben pótoltsassék. Isten áldása is csak azon vállalaton lehet, ahol a szeretetért szeretet jár! A színház társulatának névsorát, a mi becsületes jó nevünket a t. Igazgatóság olyan gondosan titkolja, hogy a közönség csak az előadás alatt veszi tudomásul, hogy mi is itt vagyunk, pedig tessék elhinni, hogy van Pesten, sőt Budán és vidéken is sok olyan ember, aki bejönne a mi nevünkre is a színházba, ami egyikünkre sem lehet közömbös, mert mi is azt akarjuk, hogy a vállalat viruljon, ehhez a tudásunkkal, nevünkkel akarunk hozzájárulni. De hogy erre nyomtatott bizonyítékunk legyen: fontos a plakáthirdetés.” Az igazgatóság válasza: „Válaszolva dátum nélküli levelükre, tisztelettel közöljük Önökkel, hogy levelük a legrosszabb időben érkezett. Talán az első eset volt, hogy a Terézkörúti Színpad néhány vendéget szerződötetett műsorára, akikkel szemben élt azzal a régi szokással, hogy elsősorban hirdette őket. Ugyanakkor nem feledkezett meg a saját társulatáról sem, akik a műsor le hirdetésekor – éppen

e levél érkezése előtt egy nappal – az összes színlapokban kommunikézve lettek és az összes színházi lapokban jelenleg is szerepelnek. Mi meg vagyunk győződve arról, hogy amit Önök a levelükben közölnek, annak feltétlen alapja van, azonban a jelenlegi viszonyok úgy kívánják, hogy minden eszközt a színház jólmenése érdekében latba kell vetni, mert ellenkező esetben Önök erkölcsileg ki lesznek elégitve, de azzal még anyagi létjogosultságok nincs biztosítva. Mindenesetre feltétlen szem előtt fogjuk tartani kívánságukat és legyenek meggyőződve, hogy bennünket mindenkor ugyanazok a célok vezetnek, mint amit Önök a levelükben kifejtettek. Azonban a színház menetelének intaktságára vigyázni kell.”⁵¹ Az igazgatóság válasza diplomatikus, a tényeknek megfelelő. Valóban, a napilapok (élükön *Az Esttel*) szinte minden bemutatóról írtak, dicsérve a színészek játékát; a *Színházi Életben* két-három havonta képes beszámolókat adtak közre a műsorról. Azonban a harmincas években sem volt titok a reklámok közötti különbség. A körutakon kiragasztott plakátok ismertebbé tehetek egy nevet, mint a napi sajtó színházi rovatában egy 10–20 soros, apró betűs méltatás két hasonló közé beszúrva. A tét a népszerűség, a kiugrásra lehetőséget adó jobb szerep, végső soron a szakmai karrier és a személyes jólét. A plakátokon általában feltüntették a saját társulat tagjait is, de a vendégművész jóval hangsúlyozottabb helyet és méretet kapott, amely mellett a többiek mintha ott sem lettek volna. Az 1930-as felzúdulásra az előző évad adhatta az alapot, amikor Fedák Sári és a Góth házaspár vendégszerepelt egy-egy műsor erejéig a kabaréban. E két konfliktuson kívül másfajta érdekellentétről nincs tudomásunk, ami azonban nem az idilli állapotokból, hanem inkább a részleges forráslehetőségekből származik.

A Terézkörüti Színpad éves műsora

Az üzleti könyvek kimutatásai a naptári évhez igazodtak, míg a közönség számára a színházi évad ősszel (általában szeptemberben, de előfordult, hogy már augusztusban) kezdődött, és nyár elején (április-május végén) fejeződött be. Az általánosságban tíz hónapos évad igazodott ezáltal a fővárosi nagyszínházak időbeosztásához, megszokott hagyományaihoz, de ezzel a hasonlatosság véget is ért. A kabaré és a nagy(obb) színházak közti legfeltűnőbb és egyben legfontosabb különbség – a műfaji sajátosságokból adódóan – az, hogy a kabarészínházak műsorukat hónapról hónapra állították össze. Noha az egyes számokat, jeleneteket esetenként többször is színpadra állították, a műsor teljes formájában csak a bemutatót követő egy-másfél hónapig volt látható. Ez havi átlagban 30–35 előadást jelentett. A hétvégi délutáni előadásokat kezdetben az új kabaré iránti érdeklődés motiválta, és csak esetenként fordult elő, hogy a hét végén napi két előadást mutattak be, mint például az 1923. december elsejei nyitást követő héten.⁵² Az 1920-as években még nem, de 1930 májusától állandósult a vasárnaponként két előadás.⁵³ Azonban ekkor már nem a nagy érdeklődés, hanem a színházi pénzügyi

⁵¹ Színészújság, 1930. január 15.

⁵² *Az Est*, 1923. december 8.

⁵³ *Pesti Hírlap*, 1930. május 17.

válság provokálta a bevétel minden lehetséges módon történő növelését. A délutáni előadások külön is reklámozott vonzerejét az alacsonyabb jegyárak jelentették, noha ez valójában nem eredményezett érezhetően olcsóbb jegyárakat: 1931-ben az esti előadásokra a legdrágább jegyért 5 pengőt⁵⁴, míg a vasárnap délutánra szóló legdrágább belépőért 4,50 pengőt⁵⁵ kellett fizetni. Végül egy évvel később a kényszerítő pénzügyi helyzet következtében bevezették a szombat délutáni előadásokat is. A kabaré lehetőségei maximumán működött, a hét minden napján (ünnepnapra való tekintet nélkül) este, hétfőenként délután is.

Időről időre a Terézkörúti Színpad vezetősége tudatosan elővett a régebbi sikerdarabokból jó néhányat. Ilyen alkalom volt az úgynevezett „repríz” műsor, amelyet teljes egészében a már egyszer sikert aratott jelenetekből állítottak össze. Reprízre jó időpont volt az őszi évadkezdés, így nem jelentett gondot az új műsor összeállítása, nem kellett a rendezéssel sem különösen bajlódni, s végül a kabarélátogató közönséget mintegy ráhangolta az elkövetkező szezonra. Ilyen reprízzel kezdődtek az 1927., 1936. és 1937. évi őszi színháznyitások.⁵⁶ E mellett, főként az 1930-as évek tendenciájaként figyelhető meg (amikor már a Terézkörúti Színpadnak is több éves múltja volt már) egy-egy korábbi, akár több évvel azelőtti műsorszám modernizált, újbóli bemutatása. Ennek hátterében is eléggé prózai okot találhatunk, mint ahogy azt Kellér Dezső visszaemlékezése is tükrözi: „Roboz Aladár igazán kitűnő színházi szakember volt, de ebben a helyzetben a szakértelem már nem sokat segített. Új műsort már csak a legnagyobb kinnal hozott össze, mert a szerzők szívesebben írtak a jobb társulattal és konferansziéval is rendelkező Andrassy-úti Színháznak.”⁵⁷ Kellér itt némiképp túloz, és talán sötétebbnek festi le a válsággal birkózó színházi helyzetet, hiszen Roboz még éveken keresztül „össze tudta hozni” a kabaré havonta új műsorát, és Salamon Béla távozása sem végleges, illetve 1934-től Békeffi László hozott új szintet a Terézkörúti Színpadra. Mindazonáltal figyelemre méltó adatsort eredményez, ha a Terézkörúti Színpad műsortárát az ismétlések, egyes jelenetek újbóli bemutatása szempontjából böngésszük végig. (6. táblázat)

A Terézkörúti Színpad vezetősége a nézőszám emelkedését, és egyúttal a kabaré bevételét kívánta növelni azzal, hogy régebbi sikerdarabokat vett fel újból repertoárjába. Közülük volt néhány, amelyet több alkalommal is műsorra lehetett tűzni, olyan biztos sikert hozott. Ilyen volt Liptai Imre *Lakodalom* című jelenete, melyet 1924 márciusában mutattak be először, majd 1924 augusztusában, 1925 novemberében és 1929 májusában is műsorra tűztek. Lőrincz Miklós *Ciprián mester*-ét 1924-ben, majd 1930-ban és 1931-ben is bemutatták, Nóti Károly *Hej színművész, színművész*-e 1929-ben kétszer, majd 1935-ben is látható volt. Szintén három alkalommal volt a műsor része Szenes Béla *A hittantanár* című darabja (1925.

⁵⁴ Pesti Hírlap, 1931. március 31.

⁵⁵ Pesti Hírlap, 1931. szeptember 8.

⁵⁶ ALPÁR 1978. alapján

⁵⁷ KELLÉR 1971. 119. p.

január, 1930. január és május). A legtöbbször elővett jelenetek sorában a pesti kabaré már akkor klasszikusnak számító darabjait találjuk:

- Lányi Viktor – Nagy Endre: *Szabályos operett* (1925. szeptember, 1926. február, 1929. május, 1933. május)
- Szőke Szakáll: *Vonósnégyes* (1929. május, 1930. január, május, 1937. december)
- Vadnai László: *Békekonzferencia* (1929. szeptember és december, 1930. január és május)
- Vadnai László: *Félhét és nyolc között* (1930. szeptember, 1931. április, 1933. május)
- Vadnai László: *III. Konrád* (1924. február, 1930. szeptember, 1931. január, 1933. május)
- Vadnai László: *Mondja a szemébe* (1924. február, 1930. szeptember, 1931. augusztus, 1932. május)
- Vadnai László: *A vármegye pénze* (1924. február, 1930. január, 1931. január)⁵⁸

A fenti felsorolásból markánsan kitűnik, hogy legtöbb esetben Vadnai darabjait porolták le és adták elő újból (és újból) az éppen aktuális műsor keretében. Összegezve ez azt jelenti, hogy az 1930-as évtizedben – kivéve az 1934. évet – a színházi évad 8–9 bemutatott műsorának majdnem mindegyikében szerepelt egy (esetenként több), már egyszer színpadra állított műsorszám. Ez azonban semmiképpen nem jelentette azt, hogy a Terézkörüti Színpad önmagát ismételte volna, hiszen a műsorok nagyobb része teljesen új bohózatokból, (villám)tréfákból, jelenetekből állt, de az összeállítást-szerkesztést könnyebbé tette.

Mint már említettük, a kabaré legfőbb jellemzője az aktualitás, mércéje a taps és a nevetés. A műsorokat az igazgatóság közösen állította össze, de a legnagyobb feladat a művészeti vezetőre (Nagy Endre, Békeffi László, Kőváry Gyula) hárult. Ha egy műsorszám sikere elmaradt, akkor rosszabb esetben levették a műsorról. Ennek a szerzők természetesen nem örültek, hiszen így a siker mellett a szerzői jutalék (tantiem) is elmaradt. A Hacsek és Sajó jelenetek, melyek a Terézkörüti Színpad fő vonzerejét jelentették, sikertelensége esetén a szerző előadásról előadásra módosította a szöveget. 1938-ban, a vele készített interjúban Komlós Vilmos mesélte: „ha a premieren a tréfa nem volt jó, éjszaka Vadnai átírta.”⁵⁹ Igen töredékes nyomok maradtak fenn műsorváltozásról, mivel a napi sajtóban megjelent, nagyobb terjedelmű, reklám ízű beharangozó kritikák a premierekhez kapcsolódtak, a műsorok összetételének esetleges változását már nem kísérték figyelemmel. Egyetlen esetben adtak hírt róla, amennyiben a változtatást a politikai hatalmat megtestesítő cenzúra kényszerítette ki.

Nagy Endre és Salamon Béla eltérő felfogást képviseltek a Terézkörüti Színpad műsorát illetően. Nagy Endre több fórumon is kifejtette, hogy igazi kabarénak az első

⁵⁸ ALPÁR 1978. alapján

⁵⁹ Pesti Futár, 1938. január 6.

*Salamon Béla és Lengyel Gizi az „Amnyi baj legyen”
című revüben a Teréz körúti Színpadon, 1935
Az Áldor Fotószalon felvétele
BTM Kiscelli Múzeum Fényképtár*

közönséghez méltóan intelligens szinikultúra is. Attól kezdek félni, hogy ma mindkét tényező egy kicsit fogytán van. Nemcsak a közönség változott meg vegyi alkotásában a már ezerszer pertraktált új gazdasági viszonyok és egy szélesebb közönségréteg bevonulása folytán, hanem azok is megfogyatkoztak, akiknek a kabarét szellemi tartalommal kellene megtölteniök. Hogy annyi új kabaré jelentkezik, nem cáfolata ez aggályaimnak, hanem megerősítése. Éppen ezáltal, hogy a kabaré eszközeiben és tendenciájában megváltozott, felbátorította az üzleti vállalkozást, amely mindig kitűnően tud érezni, ha nagytömegek vulgáris szükségleteit kell eltalálnia, de eddig tartózkodott attól, hogy a kabaré irodalomhoz nevelt elitközönségére vesse szemét. A sok kabaré sajnos, a kabaré dekadenciáját jelenti; azt jelenti, hogy az irodalmi fórum helyett vásári mutatvány lett, amelynek eszközei bárkinek kezeügyébe esnek...⁶⁰

A Teréz körúti Színpad műsora az évek haladtával azonban egyre inkább eltávolodott a magasabb színvonaltól, és a Salamon-Nóti bohózatok irányába tolódott. 1929 után a magánszámok, szólók, szonok alkalmanként kerültek színpadra, műsoronként egy-két szám. Ezzel szemben a bohózatok, egyfelvonásosok folyamatosan szaporodtak.

⁶⁰ Az Est, 1927. szeptember 8.

világháború előtti évek kabaréstílusát tartja. Azt az időszakot, amikor kísérleti színpadként, jóval közelebb állt a nívósabb modern irodalomhoz, dal- és színházművészethez. Azt az időszakot, amikor a nézőtér is a műveltebb, arisztokrata-nagypolgári fővárosi elitből származó közönséggel telt meg. Álláspontja jól tükröződik az 1927/28-as évad elején adott interjújában. „Számomra a kabaré minden esztendőben megalkuvást jelent. Kabaré? Ahogy megindult, egész különleges szórakozás volt, éppen azért, hogy elhagyta a színházak minden próbált hatáskeltő eszközét. Tehát: kabaré, valami színházontúli, meghitt szórakozás akart lenni, afféle szalóntársalgás, amelyben az egyik fél, a közönség, csak látszólag passzív, mert hiszen tetszésével és nemtetszésével végzetesen tudta irányítani a pódiumot, amely szórakoztatására vállalkozott. Ehhez a mulatsághoz biztos, hogy kettő kellett: nemcsak az intelligens, érettszemű közönség, mely régi időkben bőségesen megvolt, hanem a

Részvénytársaság színház nélkül

A Terézkörüti Színpad 1939. január 21-én tartotta legutolsó bemutatóját, majd a társulat is felbomlott, s ez év novemberében már a Kamara Varieté működött a helyiségben. A kabaré megszűnésében mind a politikai változások, mind a részvénytársaság kedvezőtlen pénzügyi helyzete is közrejátszottak. Az 1938-ban életbe lépett ún. „első zsidótörvény” a színházi életben is 20 %-ban maximálta a zsidó származásának minősülő művészek számarányát, és a törvény szellemében felállított Színművészeti és Filmművészeti Kamarának sem lehettek teljes jogú tagjai. Ez, majd az 1939-ben hatályba lépett ún. „második zsidótörvény”, amely a korábbi 20 %-os határt a sajtóban és a színházi életben 12 %-ra módosította, a kabaréműfaj jelentős arányban izraelita származású művészeit (színházi szakemberek, írók, színészek, rendezők) tiltották el korábbi munkájuktól, másrendű állampolgárrá degradálva, megélhetésüket még inkább megnehezítve. „A helyzet állandóan rosszabbodott. Jött az Anschluss, utána az első zsidótörvény, majd Imrédyvel a második. Megalakultak a különböző kamarák, se Bandi [Kellér Andor], se én meg se kíséreljük a felvételünket. Igaz, hogy úgy is reménytelen lett volna. Mindketten ráfanyalodunk a néger munkára” – írja az „érintett” Kellér Dezső.⁶¹ Nagy sikerek, évtizedes munka, szakértelem, tehetség és népszerűség, mindez egy csapásra semmivé vált, a fennmaradást, vagy egyszerűen a mindennapi kenyeret adó munkát az összeköttetés, a személyes kapcsolatok jobban meghatározták, mint valaha.

A „néger munka” az íróknak, az OMIKE művészakciói a színészek számára jelentettek némi lehetőséget. Az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület szervezésében 1940–44 között, a Goldmark Teremben színpadra léphettek a máshonnan letiltott művészek. Közöttük találjuk Salamon Bélát, Rajna Alicét, Kellér Dezsőt, Fenyő Árpádot és Gárdonyi Lajost. Fenyő és Gárdonyi nem éltek túl a háborút, munkaszolgálatban, illetve a bori koncentrációs táborban meghaltak. Békeffi Lászlót 1941-ben letiltották a színpadról, majd két év múlva elítélték, és Sopronkőhidára vitték. A háború végét a dachau koncentrációs táborban érte meg, majd Svájcba költözött, és soha nem tért haza.

Roboz Aladár azon kevesek közé tartozott, aki – zsidónak minősített származása ellenére – a Színművészeti és Filmművészeti Kamara rendes tagja lett, s így sikerült az 1939. március 1-től június 31-ig terjedő időszakra színháznyitási engedélyt szereznie a részvénytársaságnak.⁶² A lehetőség azonban nem realizálódott a vállalkozás negatív pénzügyi helyzete folytán. A Terézkörüti Színpad működését 48 996,06 pengő veszteséggel és 51 869,79 pengő hiteltartozással zárta le 1939. augusztus 31-én, és ezen az állapoton a továbbiakban sem sikerült javítani. A részvénytársaság 1944-ig megtartott közgyűlései pusztá formalitássá váltak, ahol a részvényesek immáron abban döntöttek, hogy megszavazták a veszteség és hiteltartozás átírását a következő évre, illetve Roboz javaslatára fenntartották a vállalkozást. Az „Elnök javasolja, hogy az igen súlyos helyzet és a nagy veszteségek dacára a közgyűlés határozza el a részvénytársaság további fennmaradását, mert van remény arra, hogy sikerülni

⁶¹ KELLÉR 1971. 159. p.

⁶² BFL VII. 2.e 123. folio

fog egy jobb megoldást találni”⁶³ – ez az egyenszöveg a jegyzőkönyvek állandó szereplőjévé vált. A jobb megoldás reménye azonban illúzióknak bizonyult. Az 1944-ben, a német megszállást követően egymás után életbe lépő, a zsidóságot sújtó rendeletek már az addig kivételezett helyzetű Roboz Aladárt sem kímélték, 1944. április 27-én igazgatósági tagságáról lemondani kényszerült⁶⁴, így a színház nélküli részvénytársaság is beszüntette működését.

Források

Levéltári források

- Budapest Főváros Levéltára
VII. 2.e Cégbírósi iratok. Terézkörúti Színpad rt CG. 22.705.
IV. 1420.c Budapest Székesfőváros Tanácsi, majd Polgármesteri Ügyosztályának iratai. Színház- és Közművelődési iratok. Elvi iratok (1910–1945)
- OSZK Színháztörténeti Gyűjtemény Kézirattár
Feldolgozatlan kötetes kéziratok, leltári szám nélkül: A Vígszínház Pénztári naplója 1936. március 6. – október 26.

Nyomtatott források

Az Est 1923 – 1939; Pesti Futár 1938; Pesti Hírlap 1923–1939; Színészújság 1930; Színházi Élet 1923–1939; Budapest Székesfőváros Statisztikai és Közigazgatási Évkönyvei 1923–1944. (szerk.: Illyefalvi I. Lajos); Magyar Színházművészeti Lexikon (szerk.: Székely György) Bp., 1994; Magyar Színművészeti Lexikon (szerk.: Schöpflin Aladár) Bp., 1931.

Irodalom

ALPÁR 1978	Alpár Ágnes: A fővárosi kabarék műsora 1901–1944. Bp., 1978.
BÁNOS 1973	Bános Tibor: Regény a pesti színházakról. Bp., 1973.
HOFER 1987	Hofer Miklós – Kerényi Ferenc – Magyar Bálint–Mályuszné Császár Edit – Székely György – Vámos László: A Nemzeti Színház 150 éve. Bp., 1987.
KELLÉR 1971	Kellér Dezső: Kortársak és sorstársak. Bp., 1971.
KOZMA 1984	Kozma György: A pesti kabaré. Bp., 1984.
NAGY 1978	Nagy Endre: A kabaré regénye. Bp., 1978.
PÁSZTOR é.n.	Pásztor Mihály: Budapest zsebe. Bp., é.n. [1926.]

A képek reprodukcióit Fáryné Szalatnyay Judit készítette.

⁶³ BFL VII. 2.e 199. folio

⁶⁴ BFL VII. 2.e 143. folio

	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1932	1933	1933	1934	1935	1936	1938	1939	1939	1940	1941	1942	1943
Roboz Aladár, a Korona Film Rt. igazgatója	8500	8500	8500	850	500	500	500	500	500	500	500	350	350	350	360	350	350	350	350	400	400	500
Salamon Béla szinigazgató	400	400	400	40	100	100	100	100		100												
Dr. Gelléri Miklós ügyvéd	400	400	400	40	30	30	50	50	50	50			50	25	5	50		50				
Neu Soma földbirtokos	200	200	200	20	60	60	60	60	250	60	200	150	150	150	170	150	50	150	150	200	200	
Dr. Gelléri Sándor ügyvéd	200	200	200	20	20	20	10	10	50	10		50		25	5	50		50				
Zöldhelyi József bankigazgató	50	200	200	20	30	30	30	30	30	30												
Barabás Albert szerkesztő	50	50	50																			
Salamon Gyula magántisztviselő	200																					
Schönwald Lipót		50		5	5	5	5	5	10	5	50	50	50	50	10	50	50	50				
Gelléri Miksa nyug. állampénztári tiszt			50	5	5	5	5	5	60	5												
Ehrenreich Dániel									50													
Dr. Rosenberg Sándor										5												
Dr. Klár Zoltán orvos, törvényhatósági bizottsági tag											50	50	50	50	10	50		50				
özv. Róth Dánielné											50	50	50	50								
Harsányi Sándor											100	50	50	50	50							
Dr. Roboz Mátyás											50						190		150	200	200	200
Földes Lajos																50		50				
Földes Lajosné																	50		150			
Sziklai Jenő																	100			100	100	50
Sziklai Jenőné																	60		100			50
Berend Margit																	150		100	100	100	
özv. Neu Sománé																						200
Összesen db.	10000	10000	10000	1000	750	750	760	760	1000	765	1000	750	750	750	610	750	1000	750	1000	1000	1000	1000

1937-ben a Társasági törvény módosítása miatt nem volt közgyűlés

1. táblázat. A Terézkörúti Szinpad részvényesei (Cégbírósági adatok alapján)

IRÁS KATALIN

	Nyereség	Hitelek
1924	7.832.196 K	152.518.259 K átmeneti hitel
1925	7.140.866 K (571,28 P)	278.700.060 K (22.296 P)
1926	1.085,19 P	77.918.653 K (6.233,49 P) átmeneti hitel
1927	2.538,44 P	22.216,49 P
1928	3.850,77P	24.860,30 P
1929	4.118,99 P	25.549,25 P
1930	-12.459,77 P	30.172,30 P
1931	-23.471,24 P	33.948,27 P
1932	-24.535,10 P	38.429,25 P
1933	-23.768,95 P	46.421,46 P
1934	-23.197,69 P	48.567,91 P
1935	-23.308,58 P	49.949,65 P
1936.01.01. – 1937.08.31.	-22.830,09 P	51.812,97 P
1937.09.01. – 1938.08.31.	-32.258,29 P	67.304,55 P
1938.09.01. – 1939.08.31.	-48.996,06 P	51.869,79 P

2. táblázat. A színház évi nyeresége és hiteltartozása 1924–1939 között
(Cégbírósági iratok 23–37. foliok alapján; K=korona, P=pengő)

	1929		1930		1931	
Igazgatás, művészeti vezetés	1 férfi				1 férfi	
Gazdasági személyzet	1 férfi	3 nő	2 férfi	4 nő	1 férfi	4 nő
Műszaki személyzet	7 férfi	2 nő	5 férfi		8 férfi	1 nő
Szolga, egyéb	4 férfi	3 nő	4 férfi	3 nő	1 férfi	1 nő
Dramai színész	12 férfi	11 nő	10 férfi	8 nő	11 férfi	9 nő
Zenekar	2 férfi		1 férfi			
Összesen	27 férfi	19 nő	22 férfi	15 nő	22 férfi	15 nő

3. táblázat. A színházi alkalmazottak száma 1929–1931 között
(Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyvei 1930–1932 közötti kötetei alapján)

A TERÉZKÖRÜTI SZÍNPAD SZÍNHÁZI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

	Mozi	Kaszinó	Színház	Kabaré
1925	10.166,014.453 K	4.234,606.749 K	5.900,321.342 K	3,950.000 K
1926	9.613,119.092 K	3.842,446.788 K	5.307,616.979 K	21,327.000 K
1927	646.741.71 P	301.062.63 P	245.272.79 P	
1928	538.537 P	257.017 P	256.162 P	
1929	450.765 P	181.143 P	192.565 P	
1930	408.792 P	125.972 P	120.188 P	
1931	348.484 P	110.441 P	64.036 P	
1932	296.796 P	92.096 P	14.188 P	
1933	300.287 P	82.215 P	28.859 P	
1934	303.683 P	57.338 P	33.513 P	
1935	273.976 P	59.173 P	38.713 P	
1936	353.608 P	50.631 P	26.797 P	
1937	392.282 P	49.522 P	29.301 P	
1938	454.754 P	47.319 P	27.456 P	

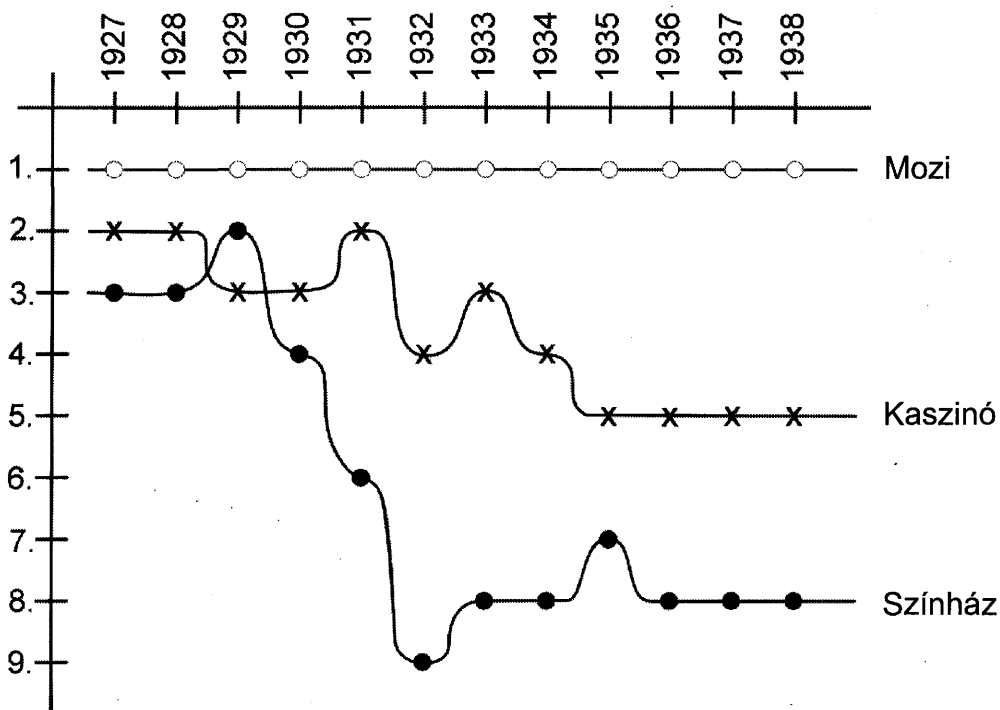
4. táblázat. A fővárosnak fizetett vigalmi adók 1925–1938 között
(Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyvei 1926–1939 közötti kötetei alapján)

	jan. 31-ig.	febr. 29-ig	márc. 31-ig	ápr. 30-ig	máj. 31-ig
Roboz A.	420 P	420 P	420 P	420 P	420 P
Békeffi L.	400 P	400 P	400 P	400 P	400 P
Salamon B.	775 P	725 P	775 P	725 P	775 P
Kőváry Gy.	225 P	225 P	225 P	225 P	225 P
Gárdonyi L.	225 P	225 P	225 P	225 P	225 P
Komlós V.	250 P	250 P	250 P	250 P	250 P
László M.	200 P	200 P	200 P	200 P	200 P
Mihályi	135 P	135 P	135 P	135 P	135 P
Erdélyi-Patat L.	140 P	140 P	140 P	140 P	140 P
Fenyő Á.	120 P	120 P	120 P	120 P	120 P
Rajna A.	250 P	250 P	250 P	250 P	250 P
Nagykovácsi I.	240 P	240 P	240 P	240 P	240 P
Sass O.	107,50 P	107,50 P	107,50 P	107,50 P	107,50 P

5. táblázat. Kiszolgáltatott természetbeni járandóságok 1936-ban
(OSZK Színház-történelmi Gyűjtemény, feldolgozatlan kézíratos anyag)

Év/ esetszám	Év/esetszám
1924/7	1932/7
1925/1	1933/6
1926/2	1934/2
1927/0	1935/7
1928/2	1936/7
1929/11	1937/8
1930/18	1938/5
1931/17	

6. táblázat. Régebbi jelenetek újbóli bemutatása 1924–1938 között.

A mozik, kaszinók és színházak helyének változása a vigalmi adót fizető intézmények sorában.

The Teréz Boulevard Stage Theatrical Share Company

The essay presents the most well-known metropolitan cabaret active between 1923 and 1939, pointedly focusing on its financial activity.

The enterprise started in the recession period following the world war, so already from 1925 it only could be sustained on provisional credit. In 1926, to increase income the company rented the Royal Orfeum, in addition they attempted to let out the theatre hall for other purposes.

The financial crisis reached the slightly profitable but growing business in 1930, temporary credit was replaced by long-lasting credit, the amount of which exceeded even the registered capital of the company after 1935. The functioning of the Teréz Boulevard Stage was determined by the contrast between artistic success, popularity on one side and the yearly increasing financial loss on the other. The crisis effected all the other theatres in the capital; the financial hardship can be linked with the great number of theatres, the small number of visitors, the popularity of cinemas and the many items of taxation.

The business federation of metropolitan theatres wanted to handle the crisis by the repeal of operating expenses and that of the amusement tax, yet, the negotiations with the capital going on for many years resulted only in the reduction of the tax and the financial support of some of the bigger theatres. The smaller private theatrical enterprises, such as the Teréz Boulevard Stage still had no support of any kind.

The authors and actors of the Teréz Boulevard Stage represented the whole of the genre. In the period between the two world wars the cabaret was the field of freelance journalists and second-class playwrights. This phenomenon caused decline in quality, against which Endre Nagy, one of the founders of the genre fought with less and less success, and finally had to resign in 1929.

It was a characteristic feature of the cabaret, that the author of the shows and the compère was the same person (Endre Nagy, László Vadnai, László Békeffi). Endre Nagy was the personification of political cabaret, his worthy successor was László Békeffi, who worked as the author and compère of the Teréz Boulevard Stage between 1933 and 1935.

Béla Salamon was the most popular actor of the cabaret who, until 1933 as a member of the theatre, later as a permanent guest appeared in almost every show; his line was the petty bourgeois of Budapest. The other main attractions of the theatre were the dialogues of Hacsek and Sajó by László Vadnai.

According to the few remaining sources the artists of the cabaret earned one third – one fourth of the dramatic actors' income and occasionally this led to serious conflicts.

The staging of older shows, tendency of the 1930s, indicated the growing importance of business standpoints. At the same time the variety, which was typical of the genre vanished, the shows shifted towards one-act comedies.

The unfavourable financial situation and the anti-Jewish laws coming into force caused the closing down of the Teréz Boulevard Stage. Nevertheless, Aladár Roboz maintained the share company till 1944, although its functioning was confined only to formal general meetings.

Sántháné Antal Sára – Kiss Bori

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA
BUDAPEST TÖRTÉNETÉHEZ 1997–1998

History of Budapest: Selected Bibliography 1997–1998

Várostörténeti bibliográfiánk az 1997–1998-ban megjelent, fővárosra vonatkozó fontosabb művekből: tanulmányokból, cikkekből ad áttekintést. Az első válogatást az 1991–1994 között megjelent művekből Horváth Zsolttal szerkesztettük a Tanulmányok Budapest múltjából XXVIII. kötetébe. 2003-ban jelenik meg az 1995–1996-os évek anyaga a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1999–2001-es évkönyvében (XXVII. köt.).

Tartalmi és formai szempontból alapvetően az említett előző két bibliográfia irányelveit követtük. Változtattunk azonban azon, hogy ha egy kötet több nyelven is megjelent, ebben az összeállításban külön tételként szerepeltetjük. A recenziókat az ismertetett mű leírásához kapcsoltuk, önálló tételként csupán akkor szerepelnek, ha a könyv korábban jelent meg. Az anyagot tartalmilag kibővítettük az 1990-es évek budapesti gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatainak elemzéseivel. A személynévmutatót – mely korábban csak a szerzői neveket tartalmazta – kiegészítettük a művekben tárgyalt személyek neveivel (ezt dőlt betűvel jelöltük).

Reméljük, hogy a több mint ezer tételes bibliográfiát haszonnal forgatják majd a várostörténet iránt érdeklődő kutatók, oktatók és diákok. Az 1991–1996 közötti válogatott bibliográfiák egyesített anyaga megtalálható (és letölthető) a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének honlapján is a <http://www.fszek.hu/kozpont/budapest/bp.html> címen.

Történezeletművek, történeti bibliográfiák, várostörténeti kutatás

1. ALTMANN Júlia: Bertalan Vilmosné. = *Bp. rég.* 32. 1998. 9–10.
2. BENCZE Zoltán: Nagy Emese. = *Bp. rég.* 32. 1998. 15–16.
3. BOJTÁSNÉ DAMÓ Csilla – BOLYÓSNÉ ÚJFALUSI Éva: Az 1995, 1996. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. = *Hadtört. közlem.* 110. 1997. 4. 836–889.; 111. 1998. 4. 961–1016.
4. CSONTOS Katalin: Megemlékezés Nagy Lajostól. = *Bp. rég.* 32. 1998. 99. Emlekkülés és kiállítás.
5. DEÁK István: Hanák Péterről. = *Bp. negyed* 6. 1998. 4. 7–12.
6. FROJIMOVICS Kinga – SCHWEITZER Gábor (szerk.): Adalékok Büchler Sándor és Kohn Sámuel történetírói munkásságához: a magyarországi zsidóság történetíróinak emlékezete, avagy egy kézirat legendája. Bp.: M. Zsidó Lvt., 1997. 106 p. ill. (Magyar zsidó levéltári füzetek; 1997/2.)
7. GÁSPÁR Dorottya: Nagy Lajos munkássága és az ókereszténység. = *Bp. rég.* 32. 1998. 27–33.
8. GYÁNI Gábor: Fin de siecle történetírás. = *M. tud.* 43. 1998. 6. 687–698.
9. GYÁNI Gábor: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. = *Századvég* 1996. (1997.) 4. 55–67.
10. GYÁNI Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. = *2000.* 10. 1998. 1. 38–44.
11. GYÁNI Gábor: Vörös Károly (1926–1996). = *Lvt. közlem.* 68. 1997. 1/2. 294–297.
12. GYÖRFFY György munkássága: bibliográfia 1988–1997. = *Tört. szle* 40. 1998. 487–492. (1. rész megjelent 1987–1988. 4. sz.)
13. GYŐRI László (összeáll.): Válogatott bibliográfia: 1995–1997. 1997–1998. = *Évkv. / 1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kut. Int.* 5. 1996/1997. 364–392.; 6. 1998. 389–423. 1956 történetének bibliográfiája.
14. GYURICZA Anna – SZABÓ Klára: Magyar régészeti irodalom 1994, 1995. = *Bibliographia archaeologica Hungarica.* = *Archaeol. ért.* 123/124. 1996/1997. 291–316, 317–333.
15. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Gerő Győző. = *Bp. rég.* 32. 1998. 11–12.
16. KASZÁS Mariann (összeáll.): A magyarországi levéltárak kiadványainak bibliográfiája 1996-ban, 1997-ben. = *Lvt. szle* 47. 1997. 4. 71–88.; 48. 1998. 4. 67–68.
17. KUBINYI András: Gerevich László (1911–1997). = *M. múz.* 3. 1997. 3. 63.
18. LITVÁN György: Hanák Péter ravatalánál (1921–1997). = *Beszélő* 3. 1997. 11. 38–39.
19. MAGYAR Károly: Hollné Gyürky Katalin. = *Bp. rég.* 32. 1998. 13–14.
20. MAROSI Ernő: Gerevich László 1911–1997. = *M. tud.* 42. 1997. 11. 1377–1380.
21. MAROSI, Ernő: László Gerevich 1911–1997. = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 50. 1998. 1/3. 259–263. Válogatott bibliográfia is.
22. MESTER Zsolt: Gábori Miklós (1925–1996), Gáboriné Csánk Veronika (1929–1996). = *Bp. rég.* 32. 1998. 363–364. Nekrológ.
23. NIEDERHAUSER Emil: Hanák Péter 1921–1997. = *M. tud.* 43. 1998. 1. 91–93.
24. PÓCZY Klára, Sz.: Hajnóczi Gyula emlékezete = Erinnerung an Gyula Hajnóczi. = *Bp. rég.* 32. 1998. 365–368.
25. PÓCZY Klára, Sz.: Tibor Nagy: 1910–1995. = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 50. 1998. 1/3. 263–264.
26. SÁRKÖZI Mátyás: Budapest. Oxford, Santa Barbara, Clio Press, 1997. XX, 109 p. (World bibliographical series; 198.) Válogatott bibliográfia.
27. SIPOS Antalné: Sárközi Zoltán (1922–1997). = *Lvt. szle* 47. 1997. 4. 67–70.

28. SOÓS István: A budapesti németek történetének válogatott bibliográfiája. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 459–471.
29. SOMOGYI Éva: Hanák Péter (1921–1997). = *Századok* 132. 1998. 1. 289–292.
30. SZABÓ László, B.: Bártfai Szabó László: egy tudós történész portréja. Szerk. BUZA Péter. Bp.: Herminamező Polgári Köre, 1997. 24 p. (Zuglói füzetek)
31. SZÁSZ Zoltán: Vörös Károly emlékére. In: VÖRÖS Károly: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Bp.: MTA Törttud. Int., 1997. 355–358. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.)
32. SZIRMAI Krisztina: Nagy Tibor tudományos tevékenységének bibliográfiája = Bibliographie der wissenschaftlichen Tätigkeiten von Tibor Nagy. = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 50. 1998. 1/3. 264–269.; *Bp. rég.* 32. 1998. 371–377.
33. ZSIDI Paula: 100 éve született Nagy Lajos = Lajos Nagy von einem Jahrhundert geboren. = *Bp. rég.* 32. 1998. 21–26.
34. A Pulszky család családfája. In: Pulszky Ferenc emlékére: 1814–1897 = Ferenc Pulszky memorial exhibition: 1814–1897: [kiállítás a Magyar Tudományos Akadémia székházának III. emeleti helyiségeiben, 1997. okt. 31–1998. márc. 31.]. Szerk. MAROSI Ernő [et al.] Bp.: MTA Műv. Gyűjt., 1997. 75–77.
35. BODOKY Richárd: Családtörténeti töredékek 1. köt. Jövevények és vándorok: okmányok, kor- és helytörténeti anyagok, anyakönyvi kivonatok, fennmaradt levelek, korabeli sajtótermékek, naplójegyzetek alapján, bőséges képanyaggal 1860-ig. 2. köt. 1860–1870. Bp.: BODOKY R.-né, 1996, 1997. 254, 189 p. Biberauer és a Bodoky családról.
36. BUDA Attila: Gróf Károlyi István élete. Bp. Újpest: Újpest Önkormányzata, 1997. 285 p.
37. CIEGER András: A Lónyay-Kappel-vagyon nyomában: egy új arisztokrata család vagyoni helyzete és életkörülményei a 19. század második felében. = *Tört. szle* 40. 1998. 1/2. 87–112.
38. ÉBLE Gábor – SUNKÓ Attila [közéteszi]: A gróf Károlyi nemzetség levéltára. = *Fons* 4. 1997. 2. 179–193.
39. FERICSÁN Kálmán: Kétszáz esztendeje gróf született Károlyi István. = *Honismeret* 26. 1998. 2. 75–77.
40. GUDENUS János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. 1. köt. A–J. 2. köt. K–O. 3. köt. P–S. Bp.: Heraldika K. Bt. 1998. 389, 443, 392 p.
41. GYÖRI György: Egy óbudai polgárcsalád a történelem forgószelében: emlékezés 1848-ra. = *Köznevelés* 54. 1998. 10. 14–15. A Goldberger családról.
42. KALLA Zsuzsa – RATZKY Rita (összeáll. és bev.): Beszélő tárgyak: a Petőfi család relikviái. Bp.: PIM, Argumentum, 1997. 186 p.
43. KAPRONCZAY Károly: Orvosdinasztiák 1–2. r. = *Turul* 70. 1997. 1/2, 3/4. 65–67, 70–80. 1. r. A Korányi család. 2. A Bene, Lummitzer, Nékám és a Lenhossék családok története.
44. NAGYBÁKAY Antal Zelmos: Egy kereskedő (polgár) család rövid története és leszármazása. [Rickl-család.] = *Turul* 70. 1997. 3/4. 81–93.
45. PEKÁR Zsuzsa: Döring József: polgárok, nemesek, főurak és címerek háttérében. = *Turul* 70. 1997. 3/4. 94–106.
46. VÖRÖS Károly: Egy pesti család regénye. In: V. K.: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Bp.: MTA Törttud. Int., 1997. 60–74. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.) Másodközlés. A Kölber és Kauser családok története.

Genealógia

47. VÖRÖS Károly: Egy pesti ház regénye. In: V. K.: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Bp.: MTA Törttud. Int. 1997. 75–87. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.) Wurm család. Megjelent *História* 20. 1998. 1. 16–19.
- Városábrázolás, ikonográfia**
48. Pest és Buda régi látképei és egyéb ritkaságok: Skulptúry Csaba gyűjteménye = Alte Ansichten von Pest und Ofen sowie andere Hungarica: Sammlung Skulptúry; ajánlójegyzék. Bp.: Borda Antikvárium, 1998. 85 p. ill. (Műgyűjtő magyarak; 1.)
49. ALBERTINI Béla: Nostalgia, mint jövőkép: két fotóalbum: előzmények és perspektíva. = *Fotóművészet* 40. 1997. 1/2. 70–75. Volt egyszer egy Magyarország: a századvég és a századelő világa és a Császári Bécs, királyi Budapest című könyvek ismertetése.
50. ALBERTINI Béla: Világháború végi szociofotók. = *Bp. negyed* 5. 1997. 1. 145–168.
51. BASICS Beatrix: Pest-Buda és Budapest-látképek és -útkönyvek. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 127–136.
52. ETÉNYI Nóra, G.: Könyvek a Monarchia két fővárosáról. = *Limes* 11. 1998. 1. 141–145. Keletre nyílik Bécs kapuja. K. u. k. császári Bécs királyi Budapest című könyvekről.
53. FEJÉR Zoltán: Gyár állott, most kőhalom. 1–2. r. = *Fotóművészet* 40. 1997. 1/2, 117–118. 3/4. 122–125.
54. FRANKL Aljona – LUGOSI, Lugo László: Budapest. 4x5, Editio, 1997. 23 p. ill. Fotóalbum.
55. FRANKL Aljona – ZEKE Gyula: A másik város. = *Jelenkor* 41. 1998. 6. 592–595.
56. GERA Mihály: Képes főváros. = *Bp. negyed* 5. 1997. 1. 169–174.
57. GERŐ András – PETŐ Iván: Befejezetlen szocializmus: képek a Kádár korszakból. Bp.: Tegnep és Ma Alapítvány, 1997. 240 p. Ism. PALASIK Mária. *Évkv / 1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kut. Int.* 6. 1998. 341–343.
58. HAJDÚ József: Ipari táj. GERA Mihály írásával. Bp.: Városháza, 1998. 85 p. ill. (Az én Budapestem)
59. RÓZSA György: Binder János Fülöp rézmetszeteinek katalógusa. In: R. Gy. Grafikatörténeti tanulmányok: fejezetek a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások múltjából. Bp.: Akad. K. 1998. 63–135. (Művészettörténeti füzetek; 25.)
60. RÓZSA György: Budapest legszebb látképei = The finest views of Budapest = Die schönsten Veduten von Budapest. Bp.: HG, 1997. 174 p. ill.
61. SÁNDOR P. Tibor (főszerk.): Micsoda város! Karikatúrák a 125 éves Budapestről. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének kiállítása. Vál., szerk. KARNER Katalin – FARAGÓ Éva. Bp.: FSZEK, 1998. 162 p. ill.
62. ZÓRÁD Ernő [képanyag, szerk.]: Tabán, a háromszáz éves kártyavár. Bp.: Pallas Stúdió, 1997. 164, [4] p. ill.

Régészet

63. BENCZE Zoltán – NYÉKHELYI Dorottya – VÉGH András: Újabb régészeti ásatások a budavári Szent György téren. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 17–19.
64. ENDRÓDI Anna – HORVÁTH M. Attila: Az elmúlt 10 év leletmentései az MO autótú nyomvonalán. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 7–8.
65. HABLE Tibor: Visszamerengni mit ér?... a Corvin téri ásatás, múltunk megismerésének páratlan lehetősége. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 13–14.
66. KÖVÁGÓNÉ SZENTIRMAI Katalin – ZSIDI Paula: Régészeti örökségvédelem – új eszközök. = *M. múz.* 1998. 3. 6–7. Aquincumi Múzeum.

67. ZSIDI Paula: Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjén. = *Archaeol. ért.* 123-123. 1996-1997. 17-48. ill.

Történeti földrajz és térképészet

68. BAK Borbála: Magyarország történeti topográfiája a honfoglalástól 1950-ig. Bp.: História, MTA Törttud. Int., 1997. 183 p. (História könyvtár. Monográfiák; 9/1.)
69. BAK Borbála: Példatár Magyarország történeti topográfiájához. Bp.: História, MTA Törttud. Int., 1997. 99 p. (História könyvtár. Monográfiák; 9/2.)
70. HOLLÓ Szilvia Andrea: Pest, Buda, Óbuda a térképasztalon. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 139-163. ill. (A város arcai)
71. KISARA BALLA György: Manó Kogutowitz, the great Hungarian cartographer. Bp.: Szerző, 1997. 177 p., 6 t.
72. SZILÁGYI István: Két ismeretlen térkép a budai Niczky-, majd Horváth-kertről. = *Vasi szle* 52. 1998. 1. 57-65.

Életmód, néprajz

73. BALÁZS Géza: Pestiesen? akkor, hogy is? a budapesti nyelvről, folklórról, a budapestizmusokról. = *Bp. jelenlét* 1998. 19/20. 65-68.
74. BALÁZS Géza: Die städtische Volkssprache und die Folklore. = *Ann. Univ. Sci. Hung. Sec. ling.* 23. 1992. 29-36.
75. BOROSS Marietta: A pest-budai német polgárok és parasztok viselete. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 286-292.
76. CSAPÓ Katalin: Szórakozás a budai fürdőkben, különös tekintettel a Császár fürdői bálókra, mint a korra jellemző szórakozási formára. = *Táncstud. tanulm.* 19. 1996. 70-79.

77. DÖMÖTÖR Ákos: Ludová kultúra budapeštianskych Slovákov v hlavnom meste = A budapesti szlovákok népi kultúrája a fővárosban. In: Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov: zborník materialov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Budapešti v roku 1997 = A budapesti szlovákok kulturális öröksége: az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye. Szerk. HRIVNYÁK, Mihály. Bp.: Etnikum, 1998. 52-57. 168-172.
78. GRANASZTÓI Péter: Tömegszórakozás a Városligetben: a Vurstli. = *Bp. negyed* 5. 1997. 2/3. 163-190.
79. KALLA Zsuzsa: Búcsúsorok – sírszalagok. In: Kegelet és irodalom: kultúrtörténeti tanulmányok. Szerk. K. Zs. Bp.: PIM, 1997. 112-122. (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei; 7.)
80. KESZLER Mária: Adalékok a Budapesten élő német ajkú lakosság táncéletéhez, szórakozási alkalmaihoz. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 293-301.
81. KOLTA Magdolna: Képmutogatók Pest-Budán. = *Bp. negyed* 5. 1997. 2/3. 5-30.
82. KOVÁCS Ákos: A magyar pantheon: történelmi panoptikumokról. = *Mozgó világ* 23. 1997. 10. 3-42.
83. LAUER György: Arégi országos svábbálok Budapesten. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 302-305.
84. LAUER György: Soroksár népi kultúrája és gazdasági élete. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 305-310.
85. WERKLI Flórián: Szőlőművelés, szüret, búcsú és úrnapi körmenet Óbudán. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 281-286.

**Budapest történetét összefoglaló
vagy több korszakot tárgyaló
művek**

86. The garden and the workshop: disseminating cultural history in East-Central Europe: in memoriam Peter Hanák. TURDA, Marius, org. publ.: Bp.: CEU, 1998. 322 p. A Bp.-en 1998. márc. 26–27-én rendezett konferencia anyaga. Hanák Péter műveinek bibliográfiája: 296–322.
87. ÁGAI Adolf: Utazás Pestről – Budapestre, 1843–1907: rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéről. Bp.: Fekete Sas, 1998. 446, [2] p., 28 t.
88. ÁGOSTON Gábor: A kezdetektől a török uralom végéig. = *Bp. negyed* 6. 1998. 2/3. 5–28.
89. ÁGOSTON, Gábor: History of Budapest from its beginnings to 1703. In: Budapest: a history from its beginnings to 1998. Ed. GERŐ András, POÓR János. Boulder, New York: Highland Lakes N. J.; Columbia Univ. Press, 1997. 11–34. (Atlantic studies in change; 86; East European monographs; 462.)
90. BÁCSKAI, Vera: The historic metropolis in Hungary in the nineteenth and twentieth centuries. In: The historical metropolis: a hidden potential: Proceedings of the International Conference, May 1996, held at Cracow. Ed. PURCHLA, Jacek. Cracow: International Cult. Centre, 1997. 133–138.
91. BELUSZKY Pál: Budapest nemzetközi város: történeti áttekintés. In: Budapest nemzetközi város. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 27–46.
92. BELUSZKY Pál – KOVÁCS Zoltán (főszerk.): Budapest kézikönyve = Handbook of Budapest = Handbuch von Budapest. Hatvan: CEBA, 1998. (Magyarország megyei kézikönyvei; 20.) 1. köt. A főváros általános leírása [tanulmányok szerzői BALÁZSNÉ Varga Margit et al.] 619 p. ill. 2. köt. A főváros kerületei, városrészei.
- Főszerk. JÓZSÁNYÉ HALÁSZ Margit. 628 p. 3. köt. A szervezetek világa. Főszerk. KASZA Sándor. 746 p. ill.
93. BODÓ Julianna – BIRÓ A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: Szövegvalóság: írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról. Szerk. SZABÓ Márton. Bp.: MTA Polititud. Int., 1997. 309–317.
94. BÖHM Jakab (összeáll.): 1848–49. évi forradalom és szabadságharc, az abszolutizmus kora, az 1848–49-es honvédmeház, az 1848–1849-es honvédegyletek iratainak ismertető- és raktárjegyzéke. Bp.: Petit Real, 1998. 68 p. (A Hadtörténelmi levéltári kiadványok: levéltári segédletek)
95. BUZINKAY Géza: Budapest képes története. Bp.: Corvina, 1998. 130 p. ill.
96. BUZINKAY, Géza: An illustrated history of Budapest. Bp.: Corvina, 1998. 130 p. ill.
97. BÜCHLER Sándor: A zsidók története Magyarországon a mohácsi vésztől a szabadságharcig. In: Adalékok Büchler Sándor és Kohn Sámuel történetírói munkásságához: a magyarországi zsidóság történetíróinak emlékezete, avagy egy kézirat legendája. Szerk. FROJMOVICS Kinga, SCHWEITZER Gábor. Bp.: M. Zsidó Lvt., 1997. 15–76. (Magyar zsidó levéltári füzetek; 1997/2.)
98. CSORBA László: A folyamatos gyarapodás időszaka, 1815–1873. = *Bp. negyed* 6. 1998. 2/3. 62–105.
99. CSORBA László (vál. bev.): Teleki László. Bp.: Új Mandátum, 1998. 261 p. (Magyar szabadelvűek)
100. CSORBA, László: Transition from Pest-Buda to Budapest, 1815–1873. In: Budapest: a history from its beginnings to 1998. Ed. GERŐ András, POÓR János. Boulder, New York: Highland Lakes N. J.; Columbia Univ. Press, 1997. 69–73. (Atlantic studies in change; 86; East European monographs; 462.)
101. FORRAI Judit: Visszatekintés a budapesti prostitúció múltjára. = *Belü. szle* 35. 1997. 5. 105–119. [1863–1928]

102. GERŐ, András – POÓR, János (ed.): Budapest: a history from its beginnings to 1998. Boulder, New York: Highland Lakes N. J.; Columbia Univ. Press, 1997. VII, 354 p. (Atlantic studies in change, 86; East European monographs; 462.)
103. GERŐ, András: Az államosított forradalom: 1848 centenáriuma. Bp.: Új Mandátum Lap- és Kvk., 1998. 344 p.
104. GOSZTONYI Péter: A magyar Golgota: a politikai megtorlások vázlatos története Magyarországon 1849-től 1963-ig, és egyéb korrajzi történetek. Bp.: Heltai Gáspár Kft., 1997. 318 p., [22] t. ill.
105. GYÁNI Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. = *Századvég 1997*. 7. 30–45.
106. GYÁNI Gábor: Az utca és szalon: a társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940. Bp.: Új Mandátum, 1998. 216 p. ill. (Nagyítás; 12.)
107. GYÁNI Gábor: A nyilvánosság pluralizálódása: városi mikroterek (részlet). = *Kult. köz.* 3. 2. 1998. 3. 113–116.
108. GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp.: Osiris, 1998. 356 p. ill. (Osiris tankönyvek)
109. GYÁNI Gábor: Iparosodás és urbanizáció Magyarországon. In: *Kőfállal, sárpalánkkal...: Várostarténeti tanulmányok*. Szerk. SASFI Csaba. Debrecen: Csokonai, 1997. 15–24. (Rendi társadalom – polgári társadalom; 7.)
110. GYÁNI Gábor: Az urbanizáció Magyarországon a 19–20. században. = *Limes/Komárom-Esztergom M. Önkormányzat* 32/33. 1998. 87–100. 1 térk. [1867–1945.]
111. GYÁNI Gábor: A nagyvárosi köztér: a modernitás élménye. = *Liget* 10. 1997. 2. 72–80.
112. GYARMATI György: Március hatalma – a hatalom márciusa: fejezetek március 15. ünneplésének történetéből. Bp.: Paginearum, 1998. 230 p. ill.
113. HAMBUCH Vendel (szerk.): Németek Budapesten. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 473 p. 34 t. Német nyelven 1999-ben jelent meg Deutsche in Budapest címmel.
114. HANÁK Péter: Budapest a modern Magyarország fővárosa. = *Tanulm. Bp. múltjából*. 27. 1998. 15–16.
115. HANÁK Péter – GERŐ András: Két szomszédvár: Budapest, Bécs. = *Bp. negyed* 6. 1998. 4. 33–48. Megjelent Európai utas 1994. 3. 17–23.
116. HANÁK Péter – GOTTAS, Friedrich – HAVRÁNEK, Ján: Bécs–Budapest–Prága városfejlődése. = *Bp. negyed* 6. 1998. 4. 49–61. Megjelent 1982-ben a “Dunánál történelmi figyelő” című kötetben.
117. HANÁK Péter: Hogyan lett Budapest főváros a török uralom után. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 13–14. Másodközlés.
118. HANÁK, Péter: How did Budapest become a capital following the Turkish oppression? In: *Birth of a metropolis: Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125. anniversary of the capital's unification*. Org. Katalin FÖLDI-DÓZSA. Bp.: BTM, 1998. 10–11.
119. HANÁK, Péter: The garden and the workshop: essays on the cultural history of Vienna and Budapest. Princeton: Univ. Press, 1998. XIV, 249 p.
120. HANÁK Péter: A közép-európai háromszög: a zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában. = *Kritika* 25. 1997. 11. 3–6.
121. HANÁK Péter: Polgárosodás és urbanizáció: Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. = *Bp. negyed* 6. 1998. 4. 61–110. Megjelent 1988-ban *A Kert és műhely* című kötetben.
122. HANÁK Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. = *Tört. szle.* 39. 1997. 2. 159–177.

123. HEGEDŰS Sándor: Munkásmozgalmunk jelentős személyisége: Demény Párlól. = *Ezredvég* 8. 1998. 6. 57–63.
124. IZSÁK Éva: A természeti és társadalmi környezet hatása a városfejlődésre Budapest példáján. = *M. tud.* 143. 1998. 11. 1337–1344.
125. KARÁDY Viktor: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció: tanulmányok. Ford. DERDÁK Tibor, TARDOS Katalin. [Bp.]: Cserépfalvi cop. 1997. 324 p. (Kontextus könyvek) Ism. GYÁNI Gábor. = *Buksz* 9. 1997. 3. 266–276.
126. KINCSES Károly – SÁNDOR P. Tibor: Fotó – város – történet. Bp.: FSZEK, M. Fotogr. Múz., 1998. 278 p. ill.
127. KISS, Endre: Wien und Budapest: zwei Hauptstädte der Moderne. In: GEHRLICH, Peter. Hrsg. Vergangenheit und Gegenwart Mitteleuropas. Wien: Österr. Gesellschaft für Mitteleuropäische Studien, 1998. 97–106.
128. MAZSU, János: The social history of the Hungarian intelligentsia, 1825–1914. Transl. by Mario D. FENYŐ. Boulder: Social Science Monographs; Highland Lakes: Atlantic Research and Publications; New York: Columbia Univ. Press, 1997. XXIV, 291 p. ill. (Atlantic studies on society in change, East European monographs; 89/465.)
129. MÓRA Imre: Budapest then & now. Bp.: New World, 1997. 231 p. ill.
130. NOVOTNYÉ PLETSCHER Hedvig: Budapest városfejlődése az egyesítéstől napjainkig. = *Stat. szle* 76. 1998. 9. 755–776. „A főváros 120 éve” című könyve alapján.
131. PREPUK Anikó: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Bp.: Csokonai, 1997. 264 p. ill. (Történelmi kézikönyvtár)
132. SCHIRILLA György: Ez is történelem...: ahogy az ügyvéd látta a védői pulpitusról: 1938–1957. Bp.: Agroinform Kiadóház, 1998. 93. [26] p. ill.
133. SILBER, Michael K. – HARASZTI György: A pesti radikális reformegylet / Genossenschaft für Reform in Judenthum/ társadalmi összetétele 1848–1852 között. = *Múlt jövő* 10. 1998. 1. 125–142.
134. SIPOS András: Polgár a politikában: Vázsonyi Vilmos: a polgár politikai belépője. = *Műhely* 1. 1998. 21. 71–78.
135. SOÓS István: Történeti áttekintés a kezdeteiktől 1848-ig. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 15–38.
136. STEMLER Gyula – TOMBOR László, szerk.: Tisztelt ház: a magyar országgyűlések története, 1848–1998. Bp.: Puskás Tivadar Távközl. Techn., 1998. 216 p. ill.
137. STIPTA István: A magyar bírósági rendszer története. Debrecen: Multiplex Média, 1997. 211 p.
138. SZÉCHÉNYI Mihály: Garniz szállók és kéjnötelepek. = *Rubicon* 9. 1998. 6. 48–50.
139. TÉGLÁS, Csaba: Budapest exit: a memoir of fascism, communism and freedom. College Station, Texas: A & Univ. Press, 1998. XII, 62 p. ill. (East European studies; 7.) 1944-től.
140. TILKOVSKY Loránt: Budapesti szlovák és cseh egyesületek történetéhez. = *Századok* 132. 1998. 6. 1305–1321. 1885–1945 között.
141. ULICSKA László: A munka mint büntetés: dologház és társadalmi integráció. = *Esély* 1997. 3. 86–91. 1817–1928 között.
142. VÖRÖS Károly: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Bp.: MTA Törttud. Int., 1997. 358 p. 4 t. ill. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.) Egyes tanulmányai külön is szerepelnek.
143. VUJICSICS D. Sztoján: Magyarok és szerbek. Újvidék: Forum K., 1997. 139 p. ill.

144. VUJICSICS, D. Sztoján: Serbs in Pest-Buda. Transl. FARKAS Ákos. Bp.: City Hall, 1997. 63 p. ill. (Our Budapest)
145. VUJICSICS, D. Sztoján: Srbi u Budimu i Pesti. Reprod. Attila MUDRAK. Bp.: Sfk Kiadó Kft, 1997. 63 p. ill.
146. VUJICSICS D. Sztoján: Szerbek Pest-Budán. Bp.: Városháza, 1997. 63 p. ill. (A mi Budapestünk)

Budapest története az őskorban

147. BARRAL, Philippe: Bilan des recherches Franco-hongroises sur l'oppidum de Gellérthegy-Tabán a Budapest. /1990–92, 1996./ Avec la collab. M. Joly./ = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung* 50. 1998. 4. 343–379. 1 térk.
148. ENDRÓDI Anna: Késő rézkori leletek Óbudáról. = *Bp. rég.* 32. 1998. 105–122.
149. ENDRÓDI Anna: A késő rézkori bádeni kultúra Budapest, Andor utcai telepanyaga a kulturális kapcsolatok tükrében. = *Bp. rég.* 31. 1997. 121–175.
150. HANNY Erzsébet, H.: A nagyrévi kultúra áldozati gödre a budai Várhegyen. = *Bp. rég.* 31. 1997. 199–210.
151. KALICZ-SCHREIBER Rózsa: Kora bronzkori temetkezések a Csepel-sziget keleti partján. = *Bp. rég.* 31. 1997. 177–197.
152. KALICZ-SCHREIBER Rózsa: Szakrális leletek a békásmegyeri késő bronzkori temetőből. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 8–10.
153. KŐSZEGI Frigyes: Kora- és késő-bronzkori telepmaradványok a Budapest XI. kerületi Sztregova úton. = *Bp. rég.* 31. 1997. 229–245.
154. MATUZ Edit, D.: Késő bronzkori és kora vaskori háztípusok és rekonstrukciós kísérleteik. = *Bp. rég.* 31. 1997. 211–227.
155. NAGY, Margit: Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest. Bp.: MNM, MTA Régészeti Int. 1998. 1–2 köt. 213, 222 p. ill. (Monumenta Avarorum archaeologica; 2.)

156. PETŐ Mária: A Gellérthegyi kőbánya. = *Bp. rég.* 32. 1998. 123–133.
157. PETŐ Mária: Kelta-római leletek és településmaradványok Budapest II. kerületében. = *Bp. rég.* 31. 1997. 247–254.
158. VIRÁG Zsuzsanna, M.: Adatok Budapest középső rézkorához: a Remete-barlang középső rézkori lelet-együttese. = *Bp. rég.* 31. 1997. 5–40.

Budapest története a római korban

159. Aquincum: a BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1997-ben = Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 1997. Szerk. ZSIDI Paula. Bp.: BTM, 1998. 99 p. ill. HABLE Tibor: Gazdag római nő sírja a Szalag utcában. 19–24. HABLE Tibor: Előzetes jelentés egy kelta (eraviszkusz) telep és római kori temető feltárájáról a vízvárosi katonai tábortól délre. 25–39. BERTIN, Patrice: Előzetes jelentés a Bécsi út 44. sz. alatt végzett leletmentésről. 40–47. MADARASSY Orsolya – KÁRPÁTI Zoltán: Újabb épületek az aquincumi katonaváros délkeleti régiójában. 48–54. MADARASSY Orsolya – BUGÁN Aurél: Fazekasműhely nyoma az aquincumi katonaváros délnyugati részében. 55–60. MADARASSY Orsolya: Újabb kutatások az aquincumi katonaváros nyugati felében. 61–64. ZSIDI Paula: Római kori védműrendszer nyomai az aquincumi katonavároستól északra. 65–71. ZSIDI Paula: Kutatások az aquincumi polgárváros déli előterében. 72–78. KOCSIS László: Nagytétény – Campona 1997. (Bp., XXII. ker.) 79–88.
160. BENCZE Ágnes: Az aquincumi helytartói palota a Budapesti Történeti Múzeumban. = *Ókortud. ért.* 3. 1998. 14–15.
161. CSÁSZÁR László: Az aquincumi helytartói palota: kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban, 1998. június 10 – szeptember 10. = *Műemlékvédelem* 42. 1998. 4. 222.

162. FACSÁDY, Annamária: Representations de parures sur les stèles funéraires du Musée d' Aquincum. In: Acten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje, 1995. Situla 36. 1997. 103–106.
163. KABA Melinda: Az aquincumi orgona. = *Bp. rég.* 32. 1998. 77–81.
164. KABA Melinda: Az aquincumi orgona és az 1994-ben Budapesten megrendezett nemzetközi symposium. = *Bp. rég.* 32. 1998. 143–148.
165. KÉRDŐ Katalin: Kutatások az aquincumi 2–3. századi legiostábor retenturájának északi részén 1983–1984-ben. = *Bp. rég.* 31. 1997. 269–279.
166. KOCSIS László: Lovassági sisak Albertfalváról. = *Bp. rég.* 32. 1998. 135–142.
167. MINÁROVICS János: Az aquincumi víziorgona újabb rekonstrukciója. Bp.: Óbudai Múz., 1997. 35 p. ill. (Helytörténeti füzetek/Óbudai Múzeum; 1997/1.)
168. NÉMETH Margit: Az aquincumi tábor kutatás eredményei és feladatai. = *Bp. rég.* 31. 1997. 255–279.
169. NÉMETH, Margit: Ein verschollenes Relief aus Aquincum. In: BAUCHEN, G. ed. Acten des 3. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens, Bj-BH. 51. 1996. 67–76.
170. NÉMETH Margit: Lapidarium Aquincense: az aquincumi feliratok gyűjtésének történetéből. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 28–29.
171. NÉMETH Margit: Nagy Lajos és az aquincumi tábor kutatás. = *Bp. rég.* 32. 1998. 45–51.
172. NÉMETH Margit: Vezető az Aquincumi Múzeum Kőtárában. Bp.: BTM, 1998. 74 p. ill.
173. PÓCZY Klára, Sz.: Aquincum: the Roman town in Budapest. Bp.: Aquincum Antik Numizmatika, 1997. 52 p. ill.
174. PÓCZY Klára, Sz.: Crucial stages in Aquincum, development after the founding of the Museum. The Roman town in a modern city: Proceedings of the international colloquium held on the occasion of the 100th anniversary of the Aquincum Museum, 1994 Budapest. Ed. Margit NÉMETH. Közread. BTM. Bp.: Pro Aquinco Foundation, 1998. 284 p. (Aquincum nostrum; 2.)
175. PÓCZY Klára, Sz.: Nagy Lajos Pannónia művészetéről. = *Bp. rég.* 32. 1998. 53–58.
176. PÓCZY Klára, Sz.: A pannóniai késő császárkori múmiatemetkezések néhány tanulsága. = *Bp. rég.* 32. 1998. 59–75.
177. PÓCZY Klára, Sz.: A "Via Postumia" meghosszabbítása az Aquileia-Aquincum szakasszal. = *Bp. rég.* 31. 1997. 289–294.
178. SZIRMAI Krisztina: Adlocutio Aquincumban. = *Commun. archaeol. Hung.* 1997. 155–161.
179. SZIRMAI Krisztina: Kaszárnyák az aquincumi 2–3. századi légiotábor praetenturájában (1987–1988). = *Bp. rég.* 31. 1997. 273–279.
180. SZIRMAI Krisztina: Koracsászárkori bronzemlékek Aquincumból. = *Bp. rég.* 32. 1998. 149–155.
181. SZIRMAI Krisztina: Mozaikpadlós római palota Óbudán. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 10–11.
182. SZIRMAI Krisztina: Új mozaikpadlók az aquincumi katonaváros északi részén. = *Bp. rég.* 32. 1998. 157–164.
183. VISY Zsolt: Katonai diploma Albertfalváról. = *Bp. rég.* 32. 1998. 87–89.
184. VLADÁR Ágnes, H.: Az aquincumi helytartói palota kutatásának műemlék-helyreállítási vonatkozásai és reményei. = Aquincum: a BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1996-ban. Szerk. ZSIDI Paula. Bp.: BTM, 1997. 40–47.
185. ZSIDI Paula: Az aquincumi tűzoltók kollégiuma és a tűzoltószékház. = *Bp. rég.* 32. 1998. 91–97.
186. ZSIDI, Paula: Ein in Aquincum neugefundenes Grabmal. In: Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens Celje 1995. Situla 36. 1997. 247–255.

187. ZSIDI, Paula: Grabummauerungen am nördlichen Rand der Canabae von Aquincum: Budapest, Ladik Str. = *Commun. archaeol. Hung.* 4. 1997. 109–153. Függ. 1.: CHOYKE, Alice M.: The animal bone material from the Ladik street. Függ. 2.: GYULAI, Ferenc: Analyse der im Grab 26 (Budapest Ladik-Str.) gefundenen pflanzlichen Makroelemente.
188. ZSIDI, Paula – KOB, Karin: Out of Rome: Augusta Raurica/ Aquincum: Das Leben in zwei römischen Provinzstädten. Basel: Schwabe, 1997. 337 p. ill.
189. ZSIDI, Paula: The question of continuity in Aquincum, the capital of Pannonia Inferior. = *Antaeus* 1997. 585–592, 824–836.
190. ZSIDI Paula: A városkép változása az aquincumi polgárvárosban a 2–3. század fordulóján. = *Bp. rég.* 31. 1997. 281–312.
- Budapest története
a népvándorlás korától 1541-ig**
191. ALTMANN, Júlia: Die mittelalterliche Universität in Óbuda (Altofen). In: Universitas Budensis 1395–1995. Internationaler Conference for the history of universities on the occasion of the 600th anniversary of foundation of the University at Buda. Ed. SZÖGI, László, VARGA, Júlia. Bp.: ELTE, 1997. 67–72.
192. BENCZE Zoltán: Egy sziklagödör kerámiaanyaga a Hadtörténeti Múzeum udvarán. = *Bp. rég.* 32. 1998. 165–170.
193. BENCZE Zoltán: Újabb kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén. = *Bp. rég.* 31. 1997. 313–322.
194. BERENIK Anna: Nem oda Buda! = *Turán* 11. 1998. No 1. 69–74. Óbudai és budai leletek.
195. BERTALAN Vilmosné: Bélyeges ausztriai edények Óbudáról. = *Bp. rég.* 32. 1998. 181–209.
196. BERTALAN, Vilmosné: Budaer Majoliken in Óbuda (Altofen). = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 49. 1997. 1/3. 91–94.
197. BERTALAN Vilmosné: Budapest, III. ker. Lajos u. 158. sz. ház feltárása. = *Bp. rég.* 31. 1997. 323–348.
198. BERTALAN Vilmosné: XV–XVII. századi díszedények Óbudáról. = *Bp. rég.* 32. 1998. 211–243.
199. BERTALAN Vilmosné: XIII. századi csuklós bronzmérlegek Óbudán. = *Bp. rég.* 32. 1998. 171–180.
200. BUDAI Aurél: Egy elásott templom Budán. = *Ökotáj* 1997. 16/17. 60–63. Középkori zsinagóga Budán.
201. BUJDOSÓ Győző: A gercsei templomrom. = *Ökotáj* 1997. 16/17. 11–16.
202. BUZÁS, Gergely: Einige Fragen zur Baugeschichte des Schlosses von Buda: die Epoche von Ludwig dem Großen und Sigismund. = *Acta hist. Acad. Sci. Hung.* 39. 1997. 1/4. 71–116.
203. DOMONKOS, László: The founding (1395) and refounding (1410) of the University of Óbuda. In: Universitas Budensis 1395–1995. Internationaler Conference for the history of universities on the occasion of the 600th anniversary of foundation of the University at Buda. Ed. SZÖGI, László, VARGA, Júlia. Bp.: ELTE, 1997. 19–34.
204. EGRI-SZILÁGYI Imre: Budaszentlőrinc és a közép-európai kereszténység: a kereszténység 2000 éve. = *Tanító* 36. 1998. 9. 1–3.
205. GÖNCZI, Katalin: Ungarisches Stadtrecht aus europäischer Sicht: die Stadtrechtsentwicklung im spätmittelalterlichen Ungarn am Beispiel Ofen. Frankfurt am Main: Klostermann, 1997. X, 255 p. (Studien zur europäischen Rechtsgeschichte/Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte; 92.)
206. GYÖNGYÖSSY Márton: Újlaki Miklós boszniai királyi pénzverése. = *Érem* 54. 1998. 2. 6–19. Buda.

207. GYÖRFFY György: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor székvárossá alakulásáig. Bp.: Akad. K., 1997. 242 p. 20 t. ill.
208. GYÜRKI Katalin, H.: Az ablakok üvegezéséről és az ablaküveg festményekről a középkori Magyarországon. = *Bp. rég.* 32. 1998. 267–290. ill.
209. HOLL Imre: A budai palota középkori építéstörténetének kérdései. = *Bp. rég.* 31. 1997. 79–99. ill.
210. HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon VI.: a szürke redukált égetésű kályhacsempék kérdéséhez. = *Bp. rég.* 32. 1998. 291–308. ; 33. 1999. 313–323. ill.
211. HOLL, Imre: Spätgotische Ofenkacheln. = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 50. 1998. 1/3. 139–214. ill. Budai vonatkozások.
212. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Árpád-kori temetők a pesti határban: 11–13. század. = *Bp. rég.* 31. 1997. 41–78.
213. IRÁSNÉ, MELIS Katalin: Mittelalterliche Gräben in der Gemarkung des Dorfes Csót (Bp. XXII. Stadtbezirk Communalgelände von der Háros u. Nr. 6.). = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 49. 1997. 1/3. 139–167. ill.
214. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti adatok a Csepel-sziget középkori történetének kutatásához. = *Bp. rég.* 32. 1998. 309–321. ill.
215. JUHÁSZ Etelka: Cseréplovas töredéke Óbudáról. = *Bp. rég.* 32. 1998. 353–359. III., Lajos u. 158. ill.
216. KRISTÓ Gyula: Magyarország története, 895–1301. Bp.: Osiris K., 1998. 316 p. ill. (Osiris tankönyvek)
217. KUBINYI András: A késő középkori magyar-nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. TUSOR Péter. Bp.: ELTE BTK, 1998. 109–117.
218. KUBINYI, András: König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mitteralterlichen Königreich Ungarn. Herne, Schäfer Tibor, 1998. 378 p.
219. KUBINYI András: Vallási társulatok a késő középkori magyarországi városokban. = *M. egyháztört. vázl.* 10. 1998. 1/2. 123–34.
220. MAGYAR Károly: A budavári királyi palota. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 29–32.
221. MAGYAR Károly: A középkori budai királyi palota fő építési korszakainak alaprajzi rekonstrukciójai. 1. r. = *Bp. rég.* 31. 1997. 101–120.
222. MÁRKUS Mihály: Conrad Ryss – Zwingli ismeretlen tanítványa a mohácsi csata előtti években Budán. = *Confessio* 22. 1998. 3. 80–82. 1524-ben.
223. MAROSI Ernő: Az 1974-es budavári szoborlelet. = *Beszélő* 3. 1998. 5. 93–96.
224. NAGY Emese: A középkori Gercse község temploma: részletek a szerző 1958-ban megjelent tanulmányából. = *Ökotáj* 1997. 16/17. 6–10.
225. NOSZLOPI NÉMETH Péter: Az Árpád-kori Buda nyomai a Pilisben. Bp.: Püski, 1998. 127 p.
226. RAINER Pál: Egy 1388-as budai sírkő és Heinzmann Eisenrinkel körmöci kamaraispán: adalék a középkori magyarországi polgári címerhasználatához. = *Turul* 70. 1997. 1/2. 20–25.
227. SZABÓ Tibor: Középkori templomok Budapest környezetében. Bp.: Ciszterci Szent Imre plébánia, 1997. 118 p. ill.
228. VÉGH, András: Beiträge zur Geschichte des neueren Kollegiat-Stiftes zu Unserer Lieben Frau oder St. Sigismundus von Buda (Ofen). = *Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.* 50. 1998. 1/3. 215–231. ill.
229. VÉGH András: Budapest. 1. Budai királyi palota. 1. Középkori idomtéglá töredékek. Szerk. FELD István. Bp.: OMvH, 1998. 246 p. 206 t. ill. (Lapidarium Hungaricum; 4.)
230. VÉGH András: Előzetes jelentés a budai Szentpétermártír külváros területén 1991–1995 között folytatott régészeti kutatásokról. = *Bp. rég.* 32. 1998. 329–340. ill.

231. VÉGH András: A középkori ágostonos kolostor felfedezése a Vízivárosban. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 15–17.
232. VÉGH András: A középkori királyi udvar művészetének kincsei. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 34–35. ill.
233. VÉGH András: A középkori várostól a török erődig: a budai vár erődítésének változásai az alapítástól a tizenöt éves háborúig. = *Bp. rég.* 31. 1997. 295–312. ill.
234. VÖRÖS István: Későközépkori gabonás-vermek állatsont leletei a Csepel-szigeten. = *Bp. rég.* 32. 1998. 323–328.
235. ZÁDOR Judit: Pincekutató az Országház utcában: adalékok Buda középkori topográfiájához a pincekutató tükreben. = *Bp. rég.* 32. 1998. 341–352. ill.
- Budapest története a török korban**
236. CZIGÁNY István (összeáll., szöveget gond., jegyz. írta): Napló Buda avagy Offen erős városának híres ostromáról. Ford. BALOGH Tamás, HANKÓ Ágnes. Bp.: Balassi, 1998. 159 p. ill. (Régi magyar könyvtár. Források; 7.) Eredeti cím: Dagverhaal van de vermaerde belegering der sterke stad Buda, of Offen. 1686.
237. HANNY Erzsébet: Buda 1686. évi visszavívásának egykorú irodalmi emlékei a Budapesti Történeti Múzeum könyvtárában = Literarische Andenken der Wiedereroberung von Buda 1686. in der Bibliothek des Historisches Museums der Stadt Budapest. Bp.: BTM, 1998. 79 p. (Monumenta historica Budapestinensia; 9.)
238. HEGYI Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció: a budai vilajet várkatonaságának eredete és utánpótlása. = *Tört. szle.* 40. 1998. 3/4. 229–256.
239. JÁSZAY Magda: Marsigli, a katona és tudós Magyarországon a törökkor alkonyán. = *Tört. szle.* 41. 1999. 1/2. 31–52. Marsigli, Luigi Ferdinando.
240. KOHN Sámuel: A budai zsidó község a török világban. In: Adalékok Büchler Sándor és Kohn Sámuel történetírói munkásságához: a magyarországi zsidóság történetíróinak emlékezete, avagy egy kézirat legendája. Szerk. FROJIMOVICS Kinga, SCHWEITZER Gábor. Bp.: M. Zsidó Lvt., 1997. 77–86. (Magyar zsidó levéltári füzetek; 1997/2.) Megjelent 1879-ben.
241. KOPPÁNY Tibor: A magyarországi végvárok építészeti szervezete a XVI–XVII. században. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. Eger, 1997. 153–177. (Studia agriensia; 17.) A budai építési hivatalról is.
242. MISKEI Antal: Török kori magyar városok: a budai szandzsák hászvárosainak gazdasági és társadalmi viszonyai a 16. század második felében. Debrecen: Kossuth Egyet. K.; Szigetszentmiklós: Batthyány Kázmér Gimn. Közgazd. Szakközépisk., 1998. 145, [2] p. ill.
243. PACH Zsigmond Pál: Aba, kebe, igriz: posztófajták a hódoltsági török vámnaplókban a 16. század derekán. = *Tört. szle.* 39. 1997. 1. 1–19. Buda gazdaságtörténete 1550–1572 között.
244. SZAKÁLY, Ferenc: Ludovico Gritti in Hungary 1529–1534: a historical insight into the beginnings of Turco-Habsburgian rivalry. Bp.: MTA Törttud. Int., 1995. 418 p. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae; 197.)
245. SZAKÁLY Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp.: MTA Törttud. Int., 1997. 418 p. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 21.)
246. TÓTH István György: Kié Buda?: az esztergomi érsek és a belgrádi apostoli vikárius vitája a hódoltsági Budáról 1678-ban. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. TUSOR Péter. Bp.: ELTE BTK, 1998. 251–257.

Budapest története 1686–1849 között

247. 1848. március 15.: nyomdászattörténeti töredékek. = *M. graf.* 1998. 42. 2. 99. Landerer Lajos nyomdájáról.
248. Fényesebb a láncnál a kard: 1848–1849 emlékkiállítás: Budapest, Hadtörténeti Múzeum. KEDVES Gyula [et al.] a kiáll. rend. Bp.: Hadtört. Múz., 1998. 29 p. ill.
249. József nádor (1776–1847): kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 1997. szeptember–1998. február. Rend. HOLLÓ Szilvia Andrea. Szerk. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella. Bp.: BTM, 1997. 123 p., 8 t. ill.
250. BÁCSKAI Vera: A régi városi polgár élete. = *Rubicon* 9. 1998. 7. 33–36. 1770–1850.
251. BAJZA Kálmán: Az Athenaeum-per: az első magyar sajtóper története. Bp.: Argumentum, 1997. 118 p. (Irodalom-történeti füzetek; 142.)
252. BALÁZS, Éva, H.: Hungary and the Habsburgs, 1765–1800: an experiment in enlightened absolutism. Bp.: CEU Press, 1997. VIII, 429 p. Eredeti címe: Bécs és Pest-Buda a régi századvégen.
253. BÁNKI István: Petőfi Pest-Budája, Pest-Buda Petőfije. Bp.: Flaccus, 1998. 88 p.
254. BERNSTEIN Béla: A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók: a zsidó honvédek négy névjegyzékével. 3. kiad. Bp.: Múlt és Jövő Könyvek, 1998. 334 p. (Múlt és jövő könyvek)
255. BIRÁNYI Ákos [hiteles adatok nyomán írta]: Pesti forradalom: március 15–19. Hasonmás. Bp.: Akad. K., 1998. 63 p. Eredeti kiad. Pest, Trattner, 1848.
256. BIRÁNYI Ákos: "Martius 15" egy szemtanú a forradalmi napokról. = *História* 20. 1998. 3. 3–5.
257. BONA Gábor: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban 1. köt. A–Gy. 2. köt. H–Q. Bp.: Heraldika K. Bt., 1998. 531, 745 p.
258. BONA Gábor: Buda bevétele. In: B. G.: A szabadságharc katonai története: Pákozdtól Világosig 1848–1849. Bp.: Zrínyi, 1998. 221–224.
259. CHOWNITZ, Julian: Fél esztendő a negyvennyolcas forradalom Magyarországon. Bp.: Osiris, 1998. 353 p. Eredetileg 1849-ben Stuttgartban jelent meg "Geschichte der ungarischen Revolution in den Jahren 1848 und 1849" címmel.
260. CSIKÁNY Tamás – HERMANN Róbert: Buda ostroma: egy historiográfiai vita tényei. = *Életünk* 36. 1998. ksz. 597–609.
261. CSIKÁNY Tamás: Magyarország hadügye, 1848–1849. Bp.: Honvéd K., 1998. 103 p. ill. (A Magyar Honvédség 150 éve; 1.)
262. CSORBA László – VELKEY Ferenc: Reform és forradalom 1790–1849. Debrecen: Csokonai, 1998. 256 p. (Történelmi kézikönyvtár; 13.)
263. ERDŐDY Gábor (vál. bev.): Batthyány Lajos. Bp.: Új Mandátum, 1998. 271 p. (Magyar szabadelvűek)
264. FABINY Tibor (összeáll.): Mária Dorottya az utolsó magyar nádorné élete képekben = Erzherzogin Maria Dorothea. Bp.: Enciklopédia, 1997. 39 p., 51 t. ill.
265. FARKAS Gyöngyi (szerk.): "Saját kezébe ott, ahol...": az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai iratokban. Bp.: Népr. Múz., 1998. 271 p. ill.
266. FAZEKAS István – NYULÁSZINÉ STRAUB Éva (összeáll.): Pest és Bécs – a két város forradalma, 1848: kiállítás az 1848-as forradalom 150. évfordulója tiszteletére: 1998. szeptember–december: katalógus. Bp.: M. Orsz. Lvt., 1998. 51 p. ill.
267. FEKETE Sándor: Petőfi forradalma: egy magyar história, lírával és polémiával. Bp.: [Szerző], 1998. 271 p.
268. FENYŐ István: A centralisták: egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp.: Argumentum, 1997. 430 p. Ism. KÖHEGYI Mihály. = *M. kvszle* 114. 1998. 2. 183–185.

269. FORRAI Ibolya – ÁRVA JUDIT (szöveget gond.): Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak... 1830–1861. Bp.: Népr. Múz. 1998. 223 p. (Negyvennyolcas idők; 1.) Budáról p. 95–101.
270. GÁL István: Piaristák a szabadságharcban. = *Vigilia* 63. 1998. 3. 187–196. Pesti és budai diákok.
271. GAZDA István: Jedlik Ányos 1848. március idusán. = *Termész. világa* 129. 1998. 3. 110–111.
272. HAMBUCH Vendel: József nádor Pest-Budán (1796–1847). In: Németek Budapestén, Szerk. H. V. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 39–41.
273. HERMANN Róbert: A feldunai hadtest kapcsolata a politikai és katonai vezetéssel az 1849. évi téli hadjárat időszakában. = *Századok* 131. 1997. 5. 1101–1156.
274. HERMANN Róbert: Magyar haditervek és hadászati elképzelések 1848–49-ben. = *Valóság* 41. 1998. 5. 47–67.
275. HIDVÉGI Máté: Löw Lipót 1849-es börtönaplója. = *Múlt jövő* 10. 1998. 1. 116–124.
276. JÓKAI Mór – BRÓDY Sándor – RÁKOSI Viktor (szerk.): Ezernyolcszáznegyvennyolcz: 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben. Hasonmás. kiad. Bp.: Kossuth, 1998. 476 p. ill.
277. KATONA Tamás: Az árvíz szerepe Pest-Buda világvárossá fejlődésében. In: Előadások és tanulmányok Wesselényi Miklós-ról. Szerk. TAKÁCS Péter. Debrecen: Erdélytört. Alapítvány, 1997. 121–128 (Erdélytörténeti könyvek; 1.).
278. KENYÉRI Kornélia: Perújrafelvétel Landerer Lajos ügyében. = *Kv, kv, kv.* 1998. 3. 29–33.
279. KERÉKES István (közread. jegyz. ell.): Aki miatt egy napot késett Budavár visszavétele 1849-ben: Zerdahelyi Ince hadbírósi pere. = *Fons* 5. 1998. 1. 65–90.
280. KOVÁCS István: "Mindvégig veletek voltunk": lengyelek a magyar szabadságharcban. Bp.: Osiris, 1998. 493 p.
281. KOVÁCEK, Bodizar: Az első pesti szerb mozgalmak 1848 márciusában. = *M. napló* 10. 1998. 6. 38–39.
282. KÖRMÖCZI Katalin: Márciusi ifjak. = *M. múz.* 1998. 1. 47–48.
283. MEZŐ Rita: A legmagyarabb Habsburg: József nádor élete, munkássága. = *Havi m. fórum* 6. 1998. 7. 16–24.
284. MOLNÁR András: A "rettenthetetlen" zászlótartó: Püspöky Grácián, 1817–1861. = *Hadtört. közlem.* 110. 1997. 2. 286–295.
285. NAGY Miklós: A márciusi ifjakról. = *Forrás* 30. 1998. 3. 24–28.
286. NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: A szabadságharc hétköznapi tanúi: 1848–1849-es naplók. Bp.: Jövő Nemzedékért Alapítvány, 1998. 389 p.
287. PETŐ Mária: Domenico Sestini második magyarországi utazása. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 203–208. 1780-ban.
288. PILINYI Péter: Kossuth Lajos nyomdája. = *M. graf.* 43. 1998. 2. 206–210. Landerer és Heckenast Nyomda.
289. POÓR János: Buda, Pest, Óbuda a 18. században. = *Bp. negyed* 6. 1998. 2/3. 29–61.
290. POÓR, János: Buda, Pest and Óbuda between 1703 and 1812. In: Budapest: a history from its beginnings to 1998. Ed. GERŐ András, POÓR János. Boulder, New York: Highland Lakes N. J.; Columbia Univ. Press, 1997. 35–67. (Atlantic studies in change; 86., East European monographs; 462.)
291. RÉVÉSZ László: A fiatal Magyarország: 1848/49 eseményei. = *Forrás* 30. 1998. 3. 11–23.
292. SÁNTA Gábor: Az emberi fészek filozófiája. Széchenyi István befejezetlen könyvéről. = *Műhely / Győr* 21. 1998. 5/6. 89–96. A Buda-pesti por és sár című műről.
293. SPIRA György: Egy szakvélemény a pesti zsidókról 1849 augusztusából. = *Múlt jövő* 10. 1998. 4. 104–106.

294. SPIRA György: A pesti németek és a magyar negyvennyolc. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 41–56.
295. SPIRA György: A pestiek Petőfi és Haynau között. Fotókat kész. GOTTL Egon. Bp.: Enciklopédia, 1998. 826 p. ill. Ism. SIMOR András. = *Ezredvég* 8. 1998. 10. 63–66.
296. SZÖGI László: Az "egyetemi forradalom" 1848-ban. = *Magiszter* 2. 1998. 4. 40.
297. VARGA Domokos (szerk.): Szabadság és halál, 1848–49: szem- és fültanúk híradásai. Bp.: Hét Krajcár K., 1998. 292 p.
298. VELLADICS Márta: A templom- és kolostorépületek hasznosítása II. József szekularizációs rendeletei után (1782–1850). = *Ars Hung.* 25. 1997. 1/2. 345–353.
299. VÖRÖS Károly: Pesti karnevál. In: V. K.: Hétköznapok a polgári Magyarországon. Bp.: MTA Törttud. Int., 1997. 131–142. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.) Megjelent még: *História* 19. 1997. 1. 22–25.
300. VUJICSICS D. Sztoján: A márciusi szerb ifjúság mozgalma Pesten. = *Eur. utas* 9. 1998. 2. 40–41. Matica Szrpska.
301. ZOLNAY László: Petőfi első és egyetlen mecénása: Tóth Gáspárról. = *Ezredvég* 1998. 3. 68–70.
302. ZSOLDOS Jenő (szerk.): 1848–1849 a magyar zsidóság életében. 2. kiad. Bp.: Múlt és Jövő, 1998. 307 p. (Múlt és jövő könyvek)
- Budapest története 1849–1918 között**
303. Birth of a metropolis: Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125. anniversary of the capital's unification. Org. Katalin FÖLDI-DÓZSA. Bp.: BTM, 1998. 208 p. ill. A kötet tanulmányai külön is szerepelnek.
304. Egy nagyváros születése: a Budapesti Történeti Múzeum kiállításának katalógusa. Rend. F. DÓZSA Katalin. A TBM XXVII. ünnepi száma a főváros egyesítésének 125. évfordulója alkalmából. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 305 p. A kötet tanulmányai külön is szerepelnek.
305. BASICS, Beatrix: Burg zu Buda und das Königin Elisabeth Gedächtnismuseum. In: Elisabeth. Stationen ihres Lebens. Begleitpublikation zur Ausstellung "Elisabeth Schönheit zur Ewigkeit im Schloß Schönbrunn und der Wiener Hofburg" vom 2. April 1998 bis 16 Februar 1999. Hrsg. HAMANN, Brigitte, HASSMANN, Elisabeth. Wien: Brauchstätter, 1998. 98–103.
306. BÓDY Zsombor – SZABÓ Zoltán: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In: Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai. Szerk. SASFI Csaba. Zalaegerszeg, Zala M. Lvt., 1997. 311–339.
307. BUZA Péter: Az első nap Budapesten: amikor a háromból egy lett. Bp.: Maecenas K. 1998. 119 p. ill.
308. BUZA Péter: Az első nap Budapesten: mit mutat a százhuszonötésztendő kalendárium. = *Eur. utas* 9. 1998. 3. 64–67.
309. DÓZSA Katalin, F.: Egy nagyváros születése: Pest, Buda, Óbuda az egyesülés idején: Budapesti Történeti Múzeum – Vármúzeum 1998. március 29. – 1999. január 3. = *M. iparműv.* 6. 1998. 3. 24–49.

310. DÓZSA Katalin, F.: Az "egy nagyváros születése" c. kiállítás koncepciója és létrejöttének története. = *M. múz.* 4. 1998. 2. 51–54.
311. ERÉNYITibor: Amillennium történetéhez. = *Századok* 131. 1997. 3. 761–777.
312. ERKI Edit: Pest-Budától Budapestig: képek egy város életéből. Bp.: Officina Kv. és Lapk. Kft. 1998. 160 p. ill.
313. FEJTŐ Ferenc: Két testvérmetropolis Bécs és Budapest. = *Eur. szle* 8. 1997. 4. 75–80. Dieter Hornig, Kiss Endre: Vienne–Budapest 1867–1918. Párizsban 1996-ban megjelent könyv ismertetése.
314. FORRAI Judit: A budapesti prostitúció szabályozásának kezdetei. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 93–100.
315. FORRAI Judit: Fények és árnyak a millenniumi ünnepségen. In: Szerep és alkotás. Szerk. NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit. Debrecen: Csokonai, 1997. 213–226. Prostitúció 1896-ban.
316. FORRAI Judit: The onset of prostitution regulations of Budapest at the time of the unification. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 76–83. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
317. GYÁNI Gábor: Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GY. G. Bp.: Városháza, 1998. 7–31. (A város arcai)
318. GYÁNI Gábor: Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése (részlet). = *Kultúra köz.* 3. 2. 1998. 3. 105–111.
319. GYÁNI Gábor (szerk.): Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Bp.: Városháza, 1998. 398 p. ill. (A város arcai)
320. GYÁNI Gábor: Pest-Buda vajon "mily kifejlésre képes"? = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 19–29. 1868–1890 között.
321. GYÁNI, Gábor: What evolution may Pest-Buda be capable of? In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 17–24. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
322. HALÁSZ Iván: Možnosti kariéry pre Slovákov počas dualizmu = Szlovák karrierlehetőségek a dualizmus korában. In: Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov: zborník materialov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Budapešti v roku 1997 = A budapesti szlovákok kulturális öröksége: az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye. Szerk. HRIVNYÁK, Mihály. Bp.: Etnikum, 1998. 70–82, 185–196. Daniel Bachát és Ján Nepomuk Bobula életútja.
323. HANÁK Péter: Bérház a körúton. = *Bp. negyed* 6. 1998. 4. 1–122. Megjelent 1992-ben a "Polgári lakáskultúra a századfordulón" című kötetben.
324. HANÁK, Péter: The alienation of death in Budapest and Vienna at the turn of the century: In: H. P.: The garden and the workshop: essays on the cultural history of Vienna and Budapest. Princeton: Univ. Press, 1998. XIV, 98–109. Magyarul: A halál Budapesten és Bécsben: a nagyvárosi halál elidegenedése a múlt századvégen. = *Bp. negyed* 6. 1998. 4. 61–110. Megjelent 1988-ban "A Kert és a műhely" című kötetben.
325. HANÁK Péter: Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 70–75.
326. HANÁK Péter: Urbanizáció és asszimiláció Budapesten a dualizmus korában. In: Híd a századok felett: tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. HANÁK Péter. Pécs: JPTE Kiadói Iroda, 1997. 227–237.

327. HANÁK, Péter: Urbanization and civilization: Vienna and Budapest in the nineteenth century: In: H. P.: The garden and the workshop: essays on the cultural history of Vienna and Budapest. Princeton: Univ. Press, 1998. 3–43.
328. HAPÁK, Pavel: Slovenskí robotníci v Budapešti v poslednej tretine 19. storočia. = Szlovák munkások Budapesten a 19. század utolsó harmadában. In: Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov: zborník materialov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Budapešti v roku 1997 = A budapesti szlovákok kulturális öröksége: az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye. Szerk. HRIVNYÁK, Mihály. Bp.: Etnikum, 1998. 92–100, 206–222.
329. HORVÁTH J. András: Józsefváros választópolgársága az 1884. évi képviselő-választás tükrében. = *Fons* 5. 1998. 4. 481–525.
330. JUHARI Zsuzsanna: Főváros születik: polgárok és ágyrajárók. = *Élet tud.* 53. 1998. 13. 395–397.
331. KOVÁCS Anna: Spolkový, kultúrny a cirkevný život budapeštianskych Slovákov v období dualizmu = A budapesti szlovákok egyesületi, kulturális és egyházi élete a dualizmus korában. In: Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov: zborník materialov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Budapešti v roku 1997 = A budapesti szlovákok kulturális öröksége: az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye. Szerk. HRIVNYÁK, Mihály. Bp.: Etnikum, 1998. 41–51. 156–167.
332. KÖRMÖCZI, Katalin: Deák Ferenc, citizen of Pest. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 31–35. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
333. KÖRMÖCZI Katalin: Deák Ferenc, Pest Belváros polgára. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 39–44.
334. KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: GYÁNI Gábor – K. Gy.: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp.: Osiris, 1998. 13–168.
335. NYÁRÁDY Gábor: "Júdás pénzért a bajtársakat...": adatok az Almásy-Nedeczky szervezkedés történetéhez (1864). = *Hadtört. közlem.* 110. 1997. 2. 229–285.
336. STEMLERNÉ BALOGH Ilona: Az 1867. évi koronázás. = *História* 20. 1998. 2. 31.
337. SZABÓ Dániel: Országgyűlési választások az egyesítés előestéjén. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 31–59. (A város arcai)
338. SZARKA László: Pešt' a Budín ako politické strediská Slovákov = Pest és Buda mint a szlovákok politikai központja. Adalékok a budapesti szlovákok kulturális, politikai és gazdasági történetéhez (1880–1918) In: Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov: zborník materialov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Budapešti v roku 1997 = A budapesti szlovákok kulturális öröksége: az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye. Szerk. HRIVNYÁK, Mihály. Bp.: Etnikum, 1998. 83–91. 197–205.
339. SZARKA László: Pest-Buda – mint a szlovákság politikai központja. = *Barátság* 5. 1998. 6. 2307–2309.
340. VARGA Katalin: Egyszer és azóta sem: önkéntes fényképész szövetkezet a Millenniumi Kiállításon. = *Bp. negyed* 5. 1997. 1. 119–144.
341. VIGH, Annamária: A bourgeois home in Budapest. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th

- anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 62–68. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
342. VIGH Annamária: Egy polgárlakás Budapesten. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 77–83.
343. VÖRÖS, Károly: Birth of Budapest: building a metropolis, 1873–1918. In: Budapest: a history from its beginnings to 1998. Ed. GERŐ András, POÓR János. Boulder, New York: Columbia Univ. Press, 1997. 103–138. (Atlantic studies in change; 86. ; East European monographs; 462.)
344. VÖRÖS Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. In: V. K.: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Bp.: MTA Törtud. Int., 1997. 225–293. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.) Megjelent: *Tanulm. Bp. múltjából* 1971.
345. VÖRÖS Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között 1849–1918. In: V. K.: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Bp.: MTA Törtud. Int., 1997. 187–206. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.) Eredetileg a *Kortárs* 1986. 12. számában jelent meg.
346. VÖRÖS Károly: Főváros születik. In: V. K.: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Bp.: MTA Törtud. Int., 1997. 143–170. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.) Megjelent Budapest 1973. 2–7. számokban.
347. VÖRÖS Károly: A nagyvárosi bűnözés kezdetei. In: V. K.: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Bp.: MTA Törtud. Int., 1997. 171–179. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.) Eredetileg megjelent *História* 1984. 3. 4. sz.
348. VÖRÖS Károly: Pesti emberek 100 évvel ezelőtt. In: V. K.: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Bp.: MTA Törtud. Int., 1997. 206–214. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.)
349. VÖRÖS Károly – VÖRÖS Boldizsár (jegyz. ell.): A világváros útján. 1873–1918. = *Bp. negyed* 6. 1998. 2/3. 106–172.
350. ZIMMERMANN, Susan: Frauenbestrebungen und Frauenbewegungen in Ungarn: zur Organisationsgeschichte der Jahre 1848 bis 1918. In: Szerep és alkotás. Szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit. Debrecen: Csokonai, 1997. 171–204.
351. ZIMMERMANN, Susan – KERÁNYI Gábor, [ford.]: Nemiség, tisztesség és szegénység: a nőikkel kapcsolatos vita és politika Bécsben és Budapesten a századfordulón. = *Rubicon* 9. 1998. 6. 44–47.

Budapest története 1919–1945 között

352. Magyar munkásszociográfiák 1936–1945. JAHN Ferenc, REZLER Gyula, NAGY István írásaiból. = *História* 19. 1997. 5/6. 50–51. Másodközlések.
353. ANGER, Per: Rädningen Budapest 1944 [judarna skall deporteras]. Stockholm: Fischer, 1997. 246 p. 8. t.
354. BERNÁD Dénes [közread.] – STIFTER Tamás, [ford.]: Az orosz légierő tevékenységének és alkalmazásának sajátosságai a budapesti hadműveletekben. = *Repüléstört. konf. közlem.* 1998. 117–122.
355. BRAHAM, Randolph L. (ed.): The holocaust in Hungary: fifty years later. New York: Univ. Press., 1997. 783 p. (East European monographs; 477.)
356. BRAHAM, Randolph L. – MILLER, Scott (ed.): The Nazis' last victims: the Holocaust in Hungary. Detroit: Wayne State University Press, cop. 1998. 200 p., [8] t.: ill.

- VRBA, Rudolf: The preparations for the holocaust in Hungary: an eyewitness account. 55–101.
  - KARSAI, László: The last phase of the Hungarian holocaust: the Szálasi regime and the Jews. 103–116.
  - COHEN, Asher: The dilemma of rescue or revolt. 117–136.
  - ROZETT, Robert: International intervention: the role of diplomats in attempts to rescue Jews in Hungary. 137–152.
357. BRAHAM, Randolph L.: A népiítés politikája: a holocaust Magyarországon. 2. bőv. kiad. Bp.: Belvárosi Kvk., 1997. 1–2 köt. 1474 p. Eredeti cím: The politics of genocide: the holocaust in Hungary.
358. DALMÁTH Ferenc: Wallenberg eltűnésének rejtélye – fél évszázad távlatából. = *Valóság* 41. 1998. 1. 75–91.
359. DEAGLIO, Enrico: A jótett egyszerűsége: Giorgio Perlasca története. Bp.: Osiris, 1997. 141 p. Eredeti címe: La banalita del bene.
360. EMBER Mária: Wallenberg megérkezik Budapestre. = *Barátság* 5. 1998. 6. 2333–2334.
361. GERGELY Jenő – PRITZ Pál: A trianoni Magyarország 1918–1945. Bp.: Vince K., 1998. 207 p
362. GERGÓ Zsuzsanna: A Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete a két világháború között. = *Múltunk* 42. 1997. 3. 43–104.
363. GOSZTONYI Péter: Budapest lángokban, 1944–1945. Bp.: Móra, 1998. 188 p. Ism.
- SZABÓ Miklós = *Mozgó világ* 24. 1998. 6. 23–127.
  - PATAKY Iván. = *Új honvéds. szle* 52. 1998. 11. 162–164.
364. GUTZWILLER, Jörg: Sanfte Macht: Hildegard Gutzwiller, eine mutige Christin die Juden rettete. Freiburg: Kanisius Verl., 1998. 55 p. ill.
365. GYÁNI Gábor: A középosztálytársadalom-története a Horthy-korban. = *Századok* 131. 1997. 6. 1265–1304.
366. GYÁNI Gábor: Magyarország társadalom-története a Horthy-korban. In: Gy. G., KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp.: Osiris, 1998. 170–341.
367. GYERTYÁN Ervin: Amiről nem tudhattunk. = *CET* 1998. 10. 101–109.
368. KATZ, Renée: Budapest 1944. = *Mozgó világ* 24. 1998. 3. 14–36.
369. KÓKAY György (közread. bev. jegyz. ell.): Dokumentumok a budai vár 1945. évi ostromáról. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 221–249.
370. KONRÁD, György: On Raoul Wallenberg. = *Hung. quart.* 1998. 151. 3–12.
371. KOVÁCS Ákos: A Magyarok Bejövetele Rt. 1932–1933-ban. = *Bp. negyed* 5. 1997. 2/3. 127–144.
372. KOVÁCS M. Mária: Ügyvédi és orvosi politika a zsidótörvények idején. = *Mozgó világ* 24. 1998. 1. 107–123.
373. LABÁDI-BERTÉNYI Gizella: Helena Kangas finn újságíró a háborús Budapesten. = *Irodalomtörténet* 78. 1997. 4. 617–628.
374. LACKÓ Miklós: A két világháború között. = *Bp. negyed* 6. 1998. 2/3. 173–240.
375. LACKÓ, Miklós: Budapest during the interwar years. In: Budapest: a history from its beginnings to 1998. Ed. GERŐ András, POÓR János. Boulder, New York: Highland Lakes N. J. ; Columbia Univ. Press, 1997. 139–189. (Atlantic studies in change; 86.; East European monographs; 462.)
376. LENGYEL Beatrix, Cs.: Budapest ostroma – SZÉCHÉNYI Viktor gróf feljegyzései 2. rész. 1945. február 13. – 1945. február 26. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 251–269. 1 r. Uo. 24. köt. 1994. p. 175–231.
377. MAGYARICS Tamás: Amerikai missziók a magyar Tanács-köztársaság idején. = *Múltunk* 42. 1997. 4. 3–38.
378. MÁRAI Sándor: Napló 1943–1944. Bp.: Helikon K. Kft., 1998. 323 p.

379. NAGY Zsuzsa, L.: A haszonból élő kispolgár: kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Bp.: Multiplex Média, 1997. 251 p. (Történelmi figyelő; 5.)
380. ORMOS Mária: Magyarország a két világháború korában: 1919–1945. Debrecen: Csokonai, 1998. 324 p. 2 t. (Történelmi kézikönyvtár)
381. PELLE János: A Csaba útja: politikai antiszemitizmus és értelmiségi érdekvédelem. = *Múlt jövő* 9. 1997. 4. 93–103.
382. PERLASCA, Giorgio: L' impostore. Bologna: Il Mulino, 1997. XXIII, 193 p. (Intersezioni; 177.)
383. PETŐ Andrea: Minden tekintetben derék nők: a nők politikai szerepei és a nőegyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: Szerep és alkotás. Szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit. Debrecen: Csokonai, 1997. 268–279.
384. RWNEN, Abiyhw: Harc az életért: cionista (somér) ellenállás Budapesten 1944-ben. Bp.: Belv. Kvk. 1998. 355 p.
385. SIPOS Péter: Magyarország a második világháborúban: Lexikon A–Zs. Bp.: Petit Real., 1997. 599 p. ill.
386. SKORZENY, Otto: Kommandós vállalkozásaim: Mussolini kiszabadítójának és a budai Várhegy elfoglalójának emlékirata. Bp.: Fotogold, 1998. 319 p., 16 t. ill.
387. SZÁLASI Ferenc: Börtönnaplója: 1938–1940. Bp.: BFL, Suliker-Filum K., 1997. 269 p.
388. SZEKERES József: A pesti gettók 1945 januári megmentése. A magyar Schindler – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján. Bp.: BFL, 1997. 278 p. ill. (Várostörténeti tanulmányok)
389. SZENDI Emma: A fővárosi pedagógusok helyzete a két világháború között. = *Bp. nev.* 34. 1998. 2. 102–116.
390. SZITA Szabolcs: Friedrich Born a Nemzetközi Vöröskereszt delegátusa Magyarországon 1944–1945. = *Holocaust füz.* 1997. 8. 67–79, 127, 129.
391. SZITA Szabolcs (szerk., bev.): A humanum példái: dokumentumok, emlékezések a magyarországi embermentő akciók történetéhez. Bp.: Auschwitz Alapítvány, 1998. 149 p. (Holocaust füzetek, 1998. ksz.)
392. TILKOVSKY Loránt: Budapest és környékének németsege a két világháború között és után. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBACH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 90–103.
393. UNGVÁRY, Krisztián: Der Ausbruch der deutsch-ungarischen Verteidiger aus Budapest im Februar 1945: Rekonstruktion eines militärischen Zusammenbruchs. = *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 57. 1998. 1. 79–115.
394. UNGVÁRY Krisztián: Budapest ostroma. 3. jav. kiad. Bp.: Corvina, 1998. 300 p. 40 t. ill. (Faktum) Ism. GOSZTONYI Péter. = *Hung. quart.* 151. 1998. 137–144., RÓBERT Péter. = *Új honv. szle* 52. 1998. 9. 142–143.
395. VÖRÖS Boldizsár: Történelmi hősök, új rendszerek: emlékszobrok Szovjet-Oroszországban és a magyarországi Tanácsköztársaságban. = *Mozgó világ* 24. 1998. 5. 85–105.

Budapest története 1945–2000 között

396. 1956: le commencement de la fin: actes du colloque "Budapest 1956–1996" Palais du Luxembourg, Paris 28 et 29 octobre 1996. Paris: Association pour la Communauté Culturelle Européenne, 1997. 197 p. 8 t.
397. Az 1956-os forradalom és szabadságharc: szimpózium 1997. október 11–12. Bp.: Konrad Aedeauer Alapítvány, 1997. 239 p. (Alapítványi kiadványok; 10.)

398. [ANDROPOV, Urij Vladimirovič]: Andropov jelenti. A Szovjetunió budapesti nagykövetének tárgyalásai vezető magyar politikusokkal 1956. április 18. és szeptember 3. között. [Közread., bev. és jegyz. ell.] VARGA László, Ford. PATAKI Veronika, PÓTH Pirooska. = *Lvt. szle* 47. 1997. 1. 9–31. Moszkvai dokumentumok.
399. BAÁN, László: Budapest et the dawn of democracy, 1989–96. In: Budapest: a history from its beginnings to 1998. Ed. GERŐ András, POÓR János. Boulder, New York: Highland Lakes N. J. ; Columbia Univ. Press, 1997. 275–296. (Atlantic studies in change; 86; East European monographs; 462.)
400. BALÁZS László–CSETE Örs (riporter): A pesti srácok nem féltek: gyermekszemmel a Corvin közről. = *M. napló* 10. 1998. 10. 3–7.
401. BARTA Györgyi: Nemzetközieskedés, globalizáció, nemzetközi városok. In: Budapest nemzetközi város. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 13–26.
402. BECK Tibor (ifj.): Mozaikok a forradalom és a megtorlás történetéhez: 1956 a budapesti Kertészeti és Szőlészeti Főiskolán. = *Évkv / 1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kut. Int.* 6. 1998. 213–241.
403. BECK Tibor – GERMUSKA Pál: Forradalom a bölcsészkaron. Bp.: 1956-os Int., 1997. 240 p.
404. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: “Egész civilizációnk pillérei meginogtak”: a Martinovics páholy és Jászi Oszkár 1947-es beszéde. = *Tekintet* 11. 1998. 4/5. 170–182.
405. DEMSZKY Gábor (összeáll.): Magyarország és az ellenzéki mozgalmak a közép-kelet-európai posztkommunista átmenet kérdéseivel foglalkozó szakasjtó tükrében: 1981–1989: dokumentumok. [S. L.: S. n.] 1997. 672 p.
406. DEMSZKY, Gábor: The role of Budapest in the region. In: Die Zukunft Mitteleuropas. Hrsg. BUSEK, Erhardt. Wien: Böhlau, 1998. 29–33. (Der Donauraum Sonderheft; 1/2.)
407. DICZHÁZI Bertalan – MATOLCSY György: Budapest újjászületése. = *Valóság* 40. 1997. 9. 36–47. John Lukács könyve kapcsán a város fejlődéséről.
408. DOUGLAS, Michael James: A change of system: housing system transformation and neighbourhood change in Budapest. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap: Faculteit Ruimteijke Wetenschappen Univ. Utrecht, 1997. 227 p. (Nederlandse geografische studies; 222.)
409. EMBER Mária – HEGEDŰS B. András: Tancos Gábor emléke. Bp.: 1956-os Intézet, 1997. 333 p.
410. ENYEDI György: Budapest – kapuváros? = *Kult. köz.* 3. 2. 1998. 3. 9–15.
411. ENYEDI, György: Budapest: return to European competition. In: Euroean cities in competition. Ed. JENSEN-BUTLER, Chris [et al.] Aldershot: Brookfield: Ashgate, 1998. 274–299.
412. EÖRSI László: 1956 a XIII. kerületben. Bp.: Angyalföldi József Attila Múvel. Közp. Helytört. Gyűjt. 1997. 16 p. (XIII. kerületi helytörténeti füzetek; 2.)
413. EÖRSI László: “Azt hiszitek, én nem vagyok olyan magyar mint ti?”: a Corvin közti fegyverátadási tárgyalások.” = *Beszélő* 3. 1998. 10. 44–52. Maléter Pál, Pongrácz Gergely.
414. EÖRSI László: A corvinisták a második szovjet támadás után. = *Beszélő* 2. 1997. 11. 60–67.
415. EÖRSI László: Felkelő csoportok harcai Budapesten 1956-ban. = *Életünk* 35. 1997. 10. 1052–1061.
416. EÖRSI László: Ferencváros 1956: a kerület fegyveres csoportjai. Bp.: 1956-os Int., 1997. 339 p. ill. Ism. VARGYAI Gyula. = *Múltunk* 43. 1998. 3/4. 504–506.

417. FOKASZ Nikosz – ÖRKÉNY Antal: Magyarország társadalomtörténete: szöveggyűjtemény III. 1945–1989. Bp.: Új Mandátum, 1. köt. 1998. 404 p. (Nagyítás: Szociológiai könyvek; 15.) 2. köt. 1999. 476 p. (Nagyítás: Szociológiai könyvek; 16.)
418. GÁBOR Róbert: Az igazi szociáldemokrácia: küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen, 1944–1948. [Bp.: Századvég K., 1998. 417 p. ill.
419. GERENCSÉR Ferenc: Dubeck Sándor: Sebészeti klinika a tűzvonalban, 1956. = *Orv. hetil.* 138. 1997. 28. 1836. Recenzió.
420. GERGELY Attila: A hatalom árnyékában: körkép egy letűnt korszakról. Bp.: Kapu, 1997. 183 p. ill. (Kapu füzetek; 3.)
421. GOSZTONYI Péter: Kilián laktanya. 1956. november 3. = *Korunk* 3. (8) 1997. 10. 148–150.
422. GOSZTONYI Péter: Miért távoztam el 1956-ban Budapestről. = *Tekintet* 10. 1997. 6. 70–83.
423. GRANVILLE, Johanna: Megtorlás Budapesten: szovjet invázió és normalizáció. 1956–1957. = *Tört. szle.* 39. 1997. 2. 191–217.
424. GYÖRKEI Jenő: A szovjet katonai intervenció: 1956. november 4. = *História* 19. 1997. 8. 3–5.
425. HAJDU Tibor: Károlyi Mihály újratemetése. = *Beszélő* 2. 1997. 4. 94–95.
426. HAMBUCH Vendel: Újrakezdés a magyarországi németeknél 1945 után. In: Németek Budapesten. Szerk. H. V. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 103–112.
427. HORVÁTH Julianna – SÁGVÁRI Ágnes (sajtó alá rend.): 1956 októbere és a hatalom. Bp.: Napvilág, 1997. 324 p.
428. HORVÁTH Lajos: A magyar országgyűlés 1956–1957-ben. = *Hunnia* 1998. 99. 31–34.
429. HORVÁTH Rita: A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. Bp.: Magyar Zsidó Levéltár, 1997. 63, [2] p. ill. (Makor: Magyar zsidó levéltári füzetek; 1.)
430. HORVÁTH Sándor: A Központi Munkástanács története. = *Első század* 1. 1998. 1. 113–209.
431. IZSÁK Éva: Nagy-Budapest fejlődése: elővárosok, külvárosok 1949–1977. = *História* 19. 1997. 2. 19–21.
432. IZSÁK Lajos (főszerk.): A Magyar Dolgozók Pártja határozatai, 1948–1956. Bp.: Nagyvilág, 1998. 524 p.
433. IZSÁK Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig: Magyarország története 1944–1990. Bp.: Kultúrtrade K., 1998. 207 p.
434. JOBBÁGYI Gábor: Az 1956 utáni megtorlási eljárások. = *Jogtud. közl.* 53. 1998. 12. 472–480.
435. JOBBÁGYI Gábor: Ez itt a vértanúk vére: az 1956 utáni megtorlási eljárások. Bp.: Kairosz K. 1998. 239 p. ill.
436. JOBBÁGYI Gábor: A Köztársaság téri per: Fánicsik György és társai elítélése. = *Valóság* 41. 1998. 6. 21–43.
437. JOBBÁGYI Gábor: A Köztársaság téri per: Fánicsik György és társai elítélése. = *Jogtud. közl.* 53. 1998. 44. 406–420.
438. JOBBÁGYI Gábor: Szigorúan titkos emlékkönyv = Top secret memoir 1956. Bp.: Szabad Tér, 1998. 83 p. ill.
439. KAHLER Frigyes – KISS Sándor, M.: Kinek a forradalma?: erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja, ismét sortűzek, a nagy per. Bp.: Püski, Kortárs. 1997. 343 p.
440. KAJÁRI Erzsébet (összeáll.): Rendőrségi napi jelentések 1. 1956. október 23. – december 12. 2. r. 1956. december 13. – december 31. Bp.: BM, 1996–1997. 571, 476 p.
441. KENDE Péter: Budapest, 1947 - Prága, 1948. = *Évkv / 1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kut. Int.* 6. 1998. 187–192.

442. KÓSA, Judit, N.: Budapest during the Kádár Era, 1957–1988. In: Budapest: a history from its beginnings to 1998. Ed. GERŐ András, POÓR János. Boulder, New York: Highland Lakes N. J. ; Columbia Univ. Press, 1997. 257–275. (Atlantic studies in change; 86 ; East European monographs; 462.)
443. KÓSA Judit, N.: Várostörténet 1956 után. = *Bp. negyed* 6. 1998. 2/3. 287–314.
444. KÖNIG Ferenc: Tábor: Asztalos János Ifjúsági Park. = *Mozgó világ* 24. 1998. 8. 53–58.
445. KÖRÖSI Zsuzsanna – TÓTH Pál Péter: Pártok 1956: válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből. Bp.: 1956-os Int., 1997. 330 p.
446. KÖVÉR György: Losonczy Géza 1917–1957. Bp.: 1956-os Int. 1998. 405 p.
447. KÖVÉR György: “12 nap... Losonczy Géza életében” (1956. október 23. – november 3.). = *Századvég* 1997. ősz. 27–58.
448. KRAJJCZÁR Gyula – GERGELY Attila: Az elárult forradalom. = *Kapu* 10. 1998. 92–96.
449. KRESALEK Gábor: Március idusa és a FIN. = *Beszélő* 3. 1998. 3. 62–63.
450. LADÁNYI János – SZELÉNYI Iván: Szuburbanizáció és gettósodás: szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországon és Budapestjén. = *Kritika* 35. 1997. 7. 4–12.
451. LAUER György: A budapesti németiség az 1970–1990-es években. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 116–121.
452. MATOLCSY György: Az 1990-es évtized transzformációinak hatása a régió fejlődésére. = *Gazdaság, vállalkozás, vezetés* 39. 1997. 8/9. 33–66.
453. MIKLÓSSY Endre: Budapest – változások és lehetőségek. = *Falu, város, régió* 39. 1997. 3/4. 17–20.
454. MOLNÁR György: A Vörös Hadsereg magyarországi hadjárata 1956-ban. = *Beszélő* 2. 1997. 11. 54–59. 1956-ban.
455. MOLNÁR Miklós: Egy vereség diadala: a forradalom története. Bp.: 1956-os Kut. Int., Socio-Typo K., 1998. 291 p.
456. PÁLLINGER, Zoltán Tibor: Die politische Elite Ungarns im Systemwechsel 1985–1995. Bern, Stuttgart, Wien: Paul Haupt. Verl., 1997. XII, 368 p. (St. Galler Studien zur Politikwissenschaft/Institut für Politikwissenschaft der Universität St. Gallen; 20.)
457. PETŐ Andrea: Nőhistóriák: a politizáló magyar nők történetéből 1945–1951. Bp.: Seneca. 1998. 183 p. Ism. JUHÁSZ Borbála. = *Századok* 132. 1998. 6. 1406–1407.
458. PÜNKÖSTI Árpád: Belgrád rakpart 25. In. P. Á.: A kor szerelme. Bp.: Belvárosi Kvk. 1997. 212–225. Megjelent: *Mozgó Világ* 23. 1997. 3. 41–49.
459. RAINER, M. János: The city: center of post-revolutionary crisis, 1957–63. In: Budapest: a history from its beginnings to 1998. Ed. GERŐ András, POÓR János. Boulder, New York: Highland Lakes N. J.; Columbia Univ. Press, 1997. 233–256. (Atlantic studies in change; 86; East European monographs; 462.)
460. RÁKOSI Máttyás: Visszaemlékezések 1940–1956. Bp.: Napvilág, 1997. 658 p. Ism. HEGEDÜS B. András. = *Évkv /1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kut. Int.* 6. 1998. 321–331.
461. RÉVFFY László: Teréz körút, 1946. június 17. = *História* 20. 1998. 9/10. 64–65.
462. SOLT Otilia: Méltóságot mindenkinek: összegyűjtött írások. 1–2. köt. Bp.: Beszélő, 1998. 553, 555 p. Tanulmányok, interjúk, riportok a 70-es évektől a főváros szegényeiről.
463. SPATZENEGGER, Hans: Von Budapest über Mattsee nach Fort Knox und zurück: die abendteuerliche Reise der Stephanskronen zwischen 1945 und 1978. = *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 137. 1997. 239–240.

464. STANDEISKY Éva – KOZÁK Gyula – RAINER M. János (szerk.): A fordulat évei 1947–1949: politika, képzőművészet, építészet. Bp.: 1956-os Kut. és Könyv. Kht., 1998. 346 p. ill.
465. SZABÓ A. Ferenc: Az ismeretlen 56. = *Új honvéds. szle* 1998. 1. 106–114.
466. SZABÓ Miklós: A zuglói nyilasper. = *Beszélő* 2. 1997. 10. 74–77. 1967-ben.
467. SZABÓ Róbert: A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon. 1945–1956. 2. bőv. kiad. Bp.: Windsor, 1997. 350 p.
468. SZAKOLCAY, Attila: Németek 1956-ban. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 112–116.
469. VALLATÓ Géza: Ogony! = *Havi m. fórum* 5. 1997. 3. 69–70.
470. VARGA László: Várostörténet: 1945–1956. = *Bp. negyed* 6. 1998. 2/3. 241–286.
471. VARGA, László: The devastation of Budapest in war and its role in the revolution. 1945–1956. In: Budapest: a history from its beginnings to 1998. Ed. GERŐ András, POÓR János. Boulder, New York: Highland Lakes N. J. ; Columbia Univ. Press, 1997. 191–232. (Atlantic studies in change; 86 ; East European monographs; 462.)
472. VIDA István (szerk.): 1956 és a politikai pártok: politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23 – november 4.: válogatott dokumentumok. Vál. BENKŐ Péter. Bp.: MTA Jelenkorkut. Biz., 1998. 517 p.
473. VONECHE Cardia, Isabelle: Magyar október vörös zászló és vörös kereszt között: a Nemzetközi Vöröskereszt Magyarországon 1956-ban. Ford. CSEJDY László, KOVALIK DEÁK Szilvia. Bp.: Socio-Typo, 1998. 259 p., [1] t. ill. Eredeti címe: L'octobre hongrois: entre croix rouge et drapeau rouge. Ism. SOMLAI Katalin. = *Évkv / 1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kut. Int.* 6. 1998. 315–319.
- Városrészek, kerületek,
parkok, utcák, terek története**
474. Albertfalva-Sachsenfeld: részletek egy készülő könyvből. = *Barátság* 4. 1997. 2. 1715–1717.
475. Baross tér. Bp.: Budapest. VIII. kerület. Önkormányzat, 1998. 32 p. ill. (Eklektika különszáma). Uo. PILINYI Péter: A Baross tér. 4–11.
476. Budapest: ein literarisches Porträt. Hrsg. von Wilhelm DROSTE, Susanne SCHERRER, Kristin SCHWAMM Frankfurt/M, Leipzig: Insel-Verl., 1998. 277, [6] p., [16] t. ill. (Insel Taschenbuch; 1801.)
477. ADAMETZ Gyula: Angyalföld. Bp.: XIII. ker. Helytört. Klub., 1998. 142 p. Az 1947-ben megjelent mű hasonmás kiadása.
478. ALBRECHT Gyula: A régi Rákoshegy. 1. köt. Bp.: [Magánkiad.], 1997. 161 p. ill.
479. BAUER Béla: "Mindenféle emberek összegyűltek itt": Angyalföld a megélt történelemben. = *Kult. köz.* 2. 1998. 3. 85–95.
480. BENE Zoltán: Város a Vár alatt: a budavári barlangrendszer története. Bp.: Budavári Önkormányzat, 1998. 163 p. ill.
481. BÓDY Zsombor: A legintelligensebb magyar falu: Porvár! = *Aetas* 1997. 1. 65–83. Tisztviselőtelep.
482. BOGYÓ László (szerk.): Hatvan éves a XIII. kerület: helytörténeti írások. Bp.: XIII. ker. Helytört. Klub, 1998. 171 p. Uo. SZALMA Mária: A Váci út változó arcai. 5–19.
483. BUDA ATTILA: Káposztásmegyer – Újpest. In: B. A.: Gróf Károlyi István élete. Bp. Újpest: Újpest Önkormányzata, 1997. 60–68.
484. BUZA Péter: Kispest anno: képeskönyv a régi jó világról. Bp.: Maecenas, 1998. 202 p. ill.
485. BUZA Péter: Pestújhely emlékkönyve. Bp.: Rákospalotai Múz., 1997. 243 p. ill.

486. DANCS István (szerk.): Erzsébetváros 125 éve. Bp.: Madách I. Gimn., 1997. 111 p. (Erzsébetvárosi füzetek; 4.)
487. FODOR Béla, főszerk. ZUGLÓI lexikon. [Közread. Herminamező Polgári Köre.] Bp.: Dinasztia K., 1998. 239 p. ill.
488. GÁBOR Eszter: Az információ értéke: Andrassy és Csengery televásárlásai – az Andrassy út keletkezéstörténete. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 213–229. (A város arcai)
489. GÖMBÖS Tamás [et al.]: Akikről Budapest utcát neveztek el. Bp.: Heraldika, 1997. 519 p. ill.
490. HAJÓS György: A Batthyány tér és épületei. = *M. épip.* 48. 1998. 4. 128–133.
491. HAJÓS György: 25 éve kezdődött a Hilton szálló építése. = *Évf. műsz. termtud.* 1998. [1997.] 141–144.
492. HAJÓS György: 250 éves Óbudán a Kiscelli Múzeum épülete. = *Évf. műsz. termtud.* 1997. [1996.] 91–93.
493. HAJÓS György: A Roosevelttér és épületei. = *M. épip.* 48. 1998. 5/6. 167–172.
494. HAJÓS György: A Szabadság tér és épületei. = *M. épip.* 48. 1998. 1/2. 38–43.
495. HAJÓS György: A Vörösmarty tér és épületei. = *M. épip.* 47. 1997. 1/2. 38–43.
496. HÁLA József – MÉSZÁROS Borbála: A budafoki barlanglakások. = *Ház ember* 1998. 12. 131–158.
497. HALABUK József: Albertfalva története a kezdetektől a századfordulóig: településtörténeti vázlat. Bp.: Albertfalvai Szt. Mihály Plébánia, 1997. 128 p. 24 t.
498. HOFFMANN Pál: “Házhelyek Promontoriumnál” Albertfalva története = „Baugrundstücke bei Promontor” Die Geschichte von Sachsenfeld/Albertfalva. Bp.: Albertfalvai Polgárok Köre, 1997. 110 p. ill.
499. HORVÁTH Tamás – MÜLLNER Jenő (vál., szerk.): Hegyvidéki fotográfiák. Bp.: Bp. Hegyvidék, 1997. 95 p. ill. Ism. CSÁSZÁR László. = *Műemlékvédelem* 42. 1998. 1. 48.; SZARKA Klára. = *Ezredvég* 8. 1998. 5. 55–57.
500. KADLECOVITS Géza (összeáll.): Újpesti életrajzi lexikon. [Bp.]: Újpesti Városvédő Egyes., 1998. 108 p. ill.
501. KERNY Terézia: Óbuda évszázadai. Főszerk. Kiss Csongor, Mocsy Ferenc. Bp.: Kortárs K. 1995. 592 oldal. = *Műemlékvéd. szle* 1. 1997. 1. 211–224.
502. KOVÁCS István: Rákosliget története: az első évtizedek. Bp.: Közdok, 1997. 59 p. ill.
503. LÉTAY Miklós: Mezővárosból kerület: Óbuda és Újjak 1873 körül. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 265–277. (A város arcai)
504. MÉSZÁROS György (összeáll.): Budapest teljes utcanévlexikona. Az utcatörténeteket írta: BUZA Péter. Bp.: Dinasztia, Gemini Budapest K., 1998. 466 p.
505. PÁNDY Tamás [et al.]: Helytörténeti olvasókönyv Pestszentlőrinc-Pestszentimre iskolái számára. Bp.: XVIII. ker. Pedag. Int., 1998. 327 p. 6 t. ill.
506. PÁNDY Tamás: “100 éves falu a Városban” – Pestszentimre. Bp.: Széky Endre Pestszentimre Tört. Társ., 1998. 351 p. XVI t.
507. PETŐ Mária: A Gellérthegy története az őskortól napjainkig. Bp.: Gemini Bp.: BTM, 1997. 110 p., 56 t. ill.
508. PILINYI Péter: Józsefváros története. 1. köt. 1718–1848. 2/1. 1849–1896. 2/2. köt. 1849–1896. Bp.: Józsefvárosi Önkormányzat, 1997. 78, 11, 87 p. ill.
509. PROHÁSZKA, László: The Danube promenade. Photos: BARKA Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 59 p. ill. (Our Budapest)
510. PROHÁSZKA, László: Der Donaukorso. Fotos: BARKA Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 59 p. ill. (Unser Budapest)

511. PROHÁSZKA László: Duna-korzó. Fényképeket kész. BARKA Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 59 p. ill. (A mi Budapestünk)
512. SEIFERT Tibor: Budapest XI. kerület: a főváros nyugati kapuja. Képszerk. PAPPNÉ MIKA Edit. Bp.: XI. ker. Önkormányzat, 1998. 99 p. ill.
513. SOÓS István – FÓNAGY Zoltán – REISZ T. Csaba [et al.]: Németek a főváros városrészeiben. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 311–374. 5 tanulmány az egyes kerületek német lakosságáról.
514. SZABÓ Ferenc (szerk.): Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 312 p. XXXII t. ill. Uo. LÉTAY Miklós: A Terézváros története 1873-ig. 19–35. VÉGVÁRY Annamária: A Sugárút és a Kőrút története. 37–44. BŐHM Antal: A Terézváros a rendszerváltozás tanúja. 63–67. A többi tanulmányt lásd a témánál.
515. VASS Vilmos (szerk.): Budapest, XVI. kerület története: helytörténeti olvasókönyv. Bp.: OKKER, [1998]. 112 p. ill.
516. VÉGVÁRY Annamária: Adalékok a Külső Terézváros történetéhez. Bp.: Bp. Városvédő Egyes., 1998. 535 p.
517. WITTINGER László (szerk.): Szülőfalunk, Békásmegyér: krónika, történetek, szokások. Bp.: „Braunhaxler” Német Hagyományokat Ápoló Egyes., 1997. 150 p. ill. Eredeti címe: Heimatbuch der Krottendorfer.
talatai a műemlékvédelemben. 11–14., SEDLMAYR János: Műemlékes emlékeim. 19–22.; ACZÉL Péter: Műemlékvédelem az I. kerületben. 23–27.; ROMÁN András: Műemlékvédelem az V. kerületben. 28–30.
519. ARMUTH Miklós: A Múegyetem Központi épülete. = *Új m. építőműv.* 1998. 5. 43–49.
520. BALÁZS György – SZELLE Tibor: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum épületének helyreállítása. = *Műemlékvédelem* 41. 1997. 1. 36–39.
521. BALOGH Ágnes, Gy.: A homlokzatképzés szabályozása a reformkori Pesten. = *Épít. felújít.* 4. 197. 5. 46–48.
522. BALOGH Ágnes, Gy.: Német származású építészek, építőmesterek tevékenysége Budapesten. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 379–389.
523. BIBÓ István – RITOÓK Pál: A pesti belváros házai: A Kossuth Lajos utca és József Attila utca között. Bp.: Hild-Ybl Alapítvány, 1997. Számozatlan (Hild-Ybl Alapítvány kiadványai, 2.)
524. BOJÁR Iván András: Schickedanz és Lechner. = *Eur. utas* 1997. 26. 56–59.
525. BOROSSAY Katalin: Építésztörténeti kiállítások Budapesten. = *Műemlékvéd. szle* 1997. 1/2. 169–180.
526. BUZA Péter: Fel a fejje! Képek: GADÁNYI György. Bp.: Városháza, 1998. 55 p. ill. (A mi Budapestünk)
527. BUZA, Péter: Kopf hoch! Fotos: GADÁNYI György. Bp.: Rathaus, 1998. 55 p. ill. (Unser Budapest)
528. BUZA, Péter: Towering aspirations. Photos: GADÁNYI György. Bp.: City Hall, 1998. 55 p. ill. (Our Budapest)
529. DÁVID Ferenc: Baumhorn Lipót építés 1860–1932. Kiállítás a Magyar Zsidó Múzeumban. = *Műemlékvéd. szle* 8. 1998. 2. 203–212.

Építésztörténet

518. Számvetés és jövő: 125 éves a szervezett magyar műemlékvédelem: 40 éves az OMF/OMvH: XIX. Országos Műemlékvédelmi Konferencia: 1997. június 2–5. Bp.: OMvH, 1997. 97 p. Uo. MAROSI Ernő: 125 év tapaszt

530. DERCSÉNYI Balázs: Budapest, a Magyar Nemzeti Bank műemlék épületei. Bp.: TKM Egyes. 1998. 24 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 594.)
531. DERCSÉNYI Balázs: Budapest, historical buildings of the National Bank of Hungary. Bp.: TKM Egyes., 1998. 24 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 594/A.)
532. DÉRY Attila: Budapest, Belvárosi plébánia-templom. Bp.: TKM Egyes., 1998. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 564.)
533. FABÓ Beáta: Építkezés a reprezentáció szolgálatában: középületek és terek. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 164–212. (A város arcai)
534. FABÓ Beáta: Iskolaépítés a fővárosban. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 61–76.
535. FABÓ Beáta: A moziépítészlet és a város. = *Bp. negyed* 5. 1997. 2/3. 191–231.
536. FABÓ, Beáta: School constructions in the capital. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 49–61. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
537. FARBAKY Péter: Budapest, Fasori református templom. Bp.: TKM Egyes., 1998. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 575.)
538. FARBAKY Péter: A pesti Rottenbillerház. = *Műemlékvéd. szle* 1997. 1/2. 5–28. Kálvin tér 8.
539. FARBAKY Péter: A pesti Sütő utcai Evangélikus Gimnázium építéstörténete. = *Műemlékvédelem* 41. 1997. 2. 113–118.
540. FARBAKY Péter: A tabáni Hét választófejedeleme fogadó házcsoportjának építéstörténete. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára: tanulmányok. Szerk. BARDOLY István, LÁSZLÓ Csaba. Bp.: OMvH, 1998. 427–432. (Művészettörténet – műemlékvédelem; 10.)
541. FAZEKAS György: A Magyar Külkereskedelmi Bank székháza, Budapest, V., Váci utca 38. = *M. épít.* 47. 1997. 3/4. 98–99. Lásd még: *Épít. felújít.* 4. 1997. 2. 18–22.
542. FERKAI András (bev. közzétesz.): Budapest szalagváros: Acsay László és Marisevich György I. díjas tervei Budapest újjáépítésére 1945-ben. = *Bp. negyed* 5/6. 1997–1998. 4. 1. 143–152.
543. FERKAI, András: Geschäftsfassaden. Übers. Dagmar FISCHER. Bp.: Rathaus, 1997. 53 p. ill. (Unser Budapest)
544. FERKAI, András: Shopfronts. Transl. PALLA Mária. Bp.: City Hall, 1997. 53 p. ill. (Our Budapest)
545. FERKAI András: Üzletportálok. Bp.: Városháza, 1997. 53 p. ill. (A mi Budapestünk)
546. FINTA József: Törvénytelen gondolatok a Városról és a Dunáról. = *Bp. negyed* 5/6. 1997–1998. 4. 1. 83–93.
547. FÓNAGY Zoltán: József nádor és német építészei. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 375–378.
548. FRÖHLICH Róbert: The history of the Dohány Street synagogue = A Dohány utcai zsinagóga története. Bp.: BHZS, 1997. 31 p. ill.
549. FÜLÖP Annamária: Az Ezredes utcai lakótelep: Budapest II. ker. Ezredes utca - Fillér utca - Káplár utca. = *Műsz. tervezés* 37. 1997. 2. 2–6.
550. GÁBOR Eszter: A lipótvárosi zsinagóga pályázata. = *Bp. negyed* 5/6. 1997–1998. 4. 1. 5–47.
551. GÁBOR, Eszter: Budapesti Villen: von der Zeit des Ausgleichs bis zum zweiten Weltkrieg. Übers. Dagmar FISCHER. Bp.: Rathaus, 1997. 63 p. ill. (Unser Budapest)
552. GÁBOR Eszter: Budapesti villák: a kiegyezéstől a századfordulóig. Bp.: Városháza, 1997. 63 p. ill. (A mi Budapestünk)

553. GÁBOR, Eszter: *Villas in Budapest: from the compromise of 1867 to the beginning of World War*. Transl. Kinga DORNACHER. Bp.: City Hall, 1997. 63 p. ill. (Our Budapest)
554. GÁDOR Ágnes – SZIRÁNYI Gábor: *A Zenepalota építéstörténeti jelentősége*. In: *Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból*. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 81–86.
555. GÁL Éva: *A rózsadombi villanegyed kezdetei (1880–90-es évek)*. In: *Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda*. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 230–264. (A város arcai)
556. GÉCS Béla: *Kilencven éve avatták a Gutenberg-Otthont*. = *M. graf.* 41. 1997. 6. 76–77.
557. GERLE János [et al.]: *Építészeti kalauz: Budapest építészete a századfordulótól napjainkig* = *Architectural guide in Budapest from the turn of the century to the present*. Bp.: 6 BT, 1997. 182 p. Ism. SZALAI András. = *Atrium* 1997. 5. 12–13. PETRAVICH András. = *Műemlékvédelem* 41. 1997. 4. 302–303.
558. GERLE János: *A hatodik kerület, mint a századfordulós stílusirányzatok kísérleti terepe az építészetben*. In: *Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból*. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 69–80.
559. GERLE János (közzeírt): *Kicsinyekre a legnagyobb vigyázat: Bartos János beadványai*. = *Bp. negyed* 5/6. 1997–1998. 4. 1. 153–158. *Egy közember építészeti elképzelései 1951-ből*.
560. GILYÉN Nándor: *A budapesti lakóépületek tartószerkezetei. 4. Paneles épületek*. = *M. épip.* 47. 1997. 1/2. 4–8.
561. GONDA, Zsuzsa: *The man who designed Heroes Square*. = *Hung. quart.* 38. 1997. 145. 116–124. Schickedanz Albertről.
562. GORDOSNÉ SZABÓ Anna: *Rekviem a magyar gyógypedagógia két épületcsoportjáról*. = *Gyógyped. szle* 26. 1998. 4. 278–283. Mosonyi utca 6., Fesztetich utca 3. (VIII.). Alkotás utca 53. (XII.)
563. GRÁFIK, Imre: *Budapest, the palace of the Ethnographical Museum*. Bp.: TKM Egyes., 1997. 20 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 122/A.)
564. GRANASZTÓINÉ GYÖRFFY Katalin: *Magister Pestiensis ad Ecclesiam Ratótsem magnam aram: a vásrátoi katolikus templom oltárai és a pesti mesterek*. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára: tanulmányok*. Szerk. BARDOLY István, LÁSZLÓ Csaba. Bp.: OMvH, 1998. 319–342. (Művészettörténet – műemlékvédelem; 10.) XVIII. század
565. HADIK András [et al.]: *Képzelt ház üres telken: képek a meg nem épült Budapestről*. = *Bp. negyed* 5/6. 1997–1998. 4. 1. 208–226.
566. HALASI Rita: *22 ló 4 tündérrel*. = *Atrium* 1997. 3. 88–90. A Fővárosi Vidám Parkban.
567. HALASI Rita: *Értékkörzés a Váci utcában*. = *Atrium* 1997. 2. 26–34. Váci utca 38. A Tiszti Kaszinó épülete.
568. HEATHCOTE, Edwin: *Budapest: a guide to twentieth century architecture*. Fotogr. Keith COLLIE. London ; Köln: Ellipsis ; Könemann, 1997. 317 p. ill.
569. HEATHCOTE, Edwin: *Budapest: ein Führer zur Architektur des 20. Jahrhunderts*. Fotogr. Keith COLLIE. Köln: Könemann, 1997. 317 p. ill.
570. HARTVIG Lajos – MATUS István: *Gerbeaud Budapest: értékmegőrzés és korszerűsítés egy belvárosi épületben*. = *Alaprajz* 5. 1998. 2. 26–31.
571. HIDVÉGI Violetta: *Pest város Szépművészeti Bizottmánya*. In: *József nádor (1776–1847): kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 1997. szeptember – 1998 február*. Rend. HOLLÓ Szilvia Andrea. Bp.: BTM, 1997. 31–40.

572. HORÁNYI Éva: Családi ház a Rózsadombon. = *Műemlékvéd. szle* 8. 1998. 2. 157–174. II., Berkenye u. 19. Kozma Lajos alkotása.
573. HORÁNYI, Éva: A villa in the Berkenye Street: a contribution to the activity of Lajos Kozma in the villa architecture of the 1930's in Buda. = *Ars decor.* 17. 1998. 119–138.
574. HORVÁTH Alice – PATTANTYUS-ÁBRAHÁM Ádám: Fa tetőszerkezetek a XIX. században. = *M. épip.* 48. 11/12. 325–331. Nemzeti Lovarda, Budai Színkör.
575. HORVÁTH Hilda: Az Emmer-palota. = *Műemlékvéd. szle* 8. 1998. 1. 211–222. Bem rakpart 8. Belsőépítészeti elemzés.
576. JANOTTI Judit: A Batthyány téri Szent Anna templom helyreállítása. In: A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései Tusnad, 1995. Szerk. BENCZÉDI Sándor. Sepsiszentgyörgy: T3, 1998. 154–158.
577. JERNYEI Kiss János: Néhány adalék Conti Lipót Antal tevékenységének megítéléséhez. = *Ars Hung.* 25. 1997. 1/2. 269–288. Kőbányai Segítő Szűz-kápolna.
578. KISS Éva: 125 éve született Lajta Béla. = *M. iparműv.* 1998. 4. 2–3. A Vas utcai iskoláról.
579. KISS Lajos – SZINNYAI Katalin, V.: A magyar építőmesterek és Budapest építészeti öröksége. Bp.: ÉTK. 156 p., 24 t. ill. Ism. CSÁSZÁR László. = *Műemlékvédelem* 41. 1997. 4. 300–301.
580. KRISTÓF Ágnes: A Budapest, XVII. ker. Pesti út 115. sz. alatti Podmaniczky-Vigyázó kastély múltja, jelene és jövője. = *Műemlékvédelem* 42. 1998. 2. 81–86.
581. KUBINSZKY Mihály: A budapesti Tisztviselőtelep építészettörténeti jelentősége. = *M. szle* 7. 1998. 7/8. 190–195.
582. KUBINSZKY Mihály: Kotsis Iván professzor (1889–1980). = *M. épip.* 48. 1998. 1/2. 34–37.
583. KUBINSZKY Mihály: A Nemzeti Színház építészeti tervpályázata. = *M. szle* 6. 1997. 9/10. 171–177.
584. KUNOS László (beszélgetést kész.): Vadász György. Bp.: Kijárat, 1997. 95 p. ill. (Vallomások architektúra sorozat)
585. LAMPEL Éva – LAMPEL Miklós: Pesti bérházsors: várospolitika, városrehabilitáció. Az epilógus című fejezetet írta ERŐ Zoltán. Bp.: Argumentum K., 1998. 147 p. ill.
586. LOVAS Cecília: Korunk salomoni temploma: a Dohányutcai zsinagóga rekonstrukciójáról. = *Atrium* 1997. 1. 10–15.
587. LŐVEI Pál (összeáll.): Az Országos Műemlékvédelmi Hivatal és társintézményei tevékenységének bibliográfiája 1996, 1997. = *Műemlékvéd. szle* 1997. 1/2. 273–292., 1998. 1. 279–301.
588. MAGYAR Márta: Az építésügyi hatóságok története Magyarországon. = *Épü szle* 39. 1997. 4. 116–118.
589. MÁTRAI Péter: Régi - új villaépület a Svábhegyen. = *Alaprajz* 5. 1998. 2. 20–24. Jézus Szíve Leányai Társaság rendháza. XII., Bíró utca 10.
590. MÉSZÁROS Endre: Számvetés és jövő: századeleji épületek a volt Csepel Művek gyártelepen. = *M. épip.* 48. 1998. 1/2. 33–44.
591. MORAVÁNSZKY Ákos: Méhek és szegecsek: Lechner Ödön budapesti és Otto Wagner bécsi Postatakarékpénztára. = *Századvég* 1998. 4. 25–34.
592. MORAVÁNSZKY Ákos: Versengő látomások: esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchiában 1867–1918. Bp.: Vince K., 1998. 415 p.
593. NAGY Gergely: Budapesti vásárcsarnokok a századfordulótól napjainkig. Veszprém: F. Szelényi Ház, 1998. 104 p. ill. Ism. CSÁSZÁR László. = *Műemlékvédelem* 42. 1998. 1. 48–49.
594. NAGY, Gergely: Market halls in Budapest: from the turn of the century to the present. Transl. Adrian BURY. Veszprém: F. Szelényi Ház, 1997. 104 p. ill.

595. NAGY, Gergely: Markthallen in Budapest von der Jahrhundertwende bis zur Gegenwart. Veszprém: F. Szelényi Ház, 1997. 104 p. ill.
596. NAGY, Gergely: La Colonie de Wekerle a Budapest. Photos: SZELÉNYI Károly. Veszprém, Bp.: F. Szelényi Ház, 1997. 24 p. ill.
597. NAGY Gergely: Wekerle-telep, Budapest. SZELÉNYI Károly fényképeivel. Veszprém, Bp.: F. Szelényi Ház., 1997. 24 p. ill. (Kertvárosok Európában)
598. NAGY, Gergely: Wekerle estate: Budapest. Photographs Károly Szelényi. Veszprém, Bp.: M. Képek Kft., 1997. 24 p. ill. (Garden cities in Europa)
599. NIEDER Iván: A XIII. kerület első hatvan éve egy építész szemével. In: Hatvan éves a XIII. kerület: helytörténeti írások. Szerk. BOGYÓ László. Bp.: XIII. ker. Helytört. Klub, 1998. 21–29.
600. NIEDER Iván: Hogyan alakult ki a XIII. kerület: egy építész szemével. Bp.: XIII. ker. Helytört. Klub, 1997. 16 p. ill. (XIII. kerületi helytörténeti füzetek; 1.)
601. PINTÉR Tamás, K.: Budapest, Gül Baba türbe = Gül Baba Türbesi. Bp.: TKM Egyes., 1997. 20 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 557.)
602. PIZÁG Anetta: A Napraforgó utca élete 1931–?. = *Műemlékvéd. szle* 8. 1998. 2. 5–38.
603. PLANK Ibolya, Cs. – CSENGEL Péter: Mai Manó műteremház: ahol Ferenc József és Kossuth Ferenc fényképezkedett. = *Szalon* 2. 1998. 4. 46–52.
604. PRAKFULVI Endre: Alapok, tervek, épületek. In: A fordulat évei 1947–1949: politika, képzőművészet, építészet. Szerk. STANDEISKY Éva, KOZÁK Gyula, RAINER M. János. Bp.: 1956-os Int. 1998. 287–308.
605. PREISICH Gábor: Budapest városépítésének története, 1945–1990: tanulmányok. Fotók: VÁRADI Zsófi. Bp.: Műszaki Kvk., 1998. 284 p. ill. Uo. BER CZIK András – P. G.: A városszerkezet alakulása. 13–26. P. G.: Városépítési hatóságok, tervezőszervezetek és tevékenységük. 27–52. P. G. – CZÉTÉNYI Piroska: Városépítési értékek megőrzése és érvényre juttatása. 53–66., P. G.: A lakásépítés és lakásállomány változása. 67–120. P. G.: Intézmények, középületek. 121–156., KIÁ CZ György – P. G.: Zöldterületek – zöldfelületek. 172–184., P. G.: Budapest arculatának változása az utolsó fél évszázadban. 269–279. Ism. MURÁNYI Gábor. = *Új m. ép.műv.* 1998. 5. 62.
606. PREISICH Gábor: A budapesti Városháza kibővítésének tervpályázata 1940-ben. = *Bp. negyed* 5/6. 1997. 4. 1. 48–82.
607. RÁDAY Mihály: Időutazás a Körhintával. = *Szalon* 1. 1997. 1. 37–40. Vidám Park.
608. RÁDAY Mihály: Terézváros városvédő szemmel. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 87–92.
609. RAPPAL Zsuzsanna: Finta József műhelye: tervek, épületek, írások, interjúk. Bp.: Mundus, 1997. 344 p. ill. (Magyar építőművészet; 2.) Ism. KUBINSZKY Mihály. = *M. szle* 7. 1998. 3/4. 198–202.
610. RIDOVICS Anna, T.: Budapest, Magyar Irodalom Háza, Károlyi-palota. Bp.: TKM Egyes., 1998. 20 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 580.)
611. RITOÓK Pál: Budapest, Városmajori plébániatemplom. Bp.: TKM Egyes., 1997. 20 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 556.)
612. RITOÓK Pál: II. építésztalálkozó Pasaréten: a másik modern - polgári értékek Budán az építészet tükrében, Budapest-Pasarét, 1997. szeptember 19–20. = *Műemlékvédelem* 41. 1997. 4. 288–290.
613. RITOÓK Pál: Ki az a Schickedanz? = *Új műv.* 8. 1997. 5/6. 65–66.

614. RITOÓK Pál: A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei: kiállítás a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti gyűjteményében, 1996. november –1997. március. = *Műemlékvédelem* 41. 1997. 2. 145–146.
615. ROMÁN András: Madách Imre, avagy egy sugárút tragédiája. = *Bp. negyed* 5/6. 1997–1998. 4. 1. 69–82.
616. ROSTA István: A Magyar Mérnök és Építész Egylet működése a századforduló éveiben. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 117–121.
617. SALAMIN András: A farkasvölgyi úti-Madonna erdei kápolna. Bp.: Infotof Kft., 1998. 24 p. ill. (Hegyvidékünk gyöngyszemei)
618. SÁMATHY Tamás: Műemlékké varázsolt színház. = *Technika* 41. 1998. 11. 9–10. Parisiana.
619. SEIDL Ambrus: 150 éve született Hauszmann Alajos építész. = *M. épip.* 47. 1997. 5/6. 171–174.
620. SEIDL Ambrus (összeáll., jegyz. ell.): Hauszmann Alajos naplója: építész a századfordulón. Bp.: Gondolat, 1997. 199 p. ill.
621. SISA József: Schickedanz Albert (1846–1915): ezredévi emlékművek múltnak és jövőnek. = *Ars Hung.* 25. 1997. 1/2. 475–487. ill.
622. SISA, József – WIEBENSON, Dora: The architecture of historic Hungary. Cambridge; London: MIT Press, cop. 1998. XXVII, 328 p. ill. Magyar nyelven 1999-ben jelent meg a Vince K. gondozásában.
623. SZABÓ János: Preisich Gábor 1909–1998. = *M. tud.* 105. 1998. 9. 1137–1139.
624. SZÉKELY Zoltán: Budapest, Szent Ferenc Sebei templom. Bp.: TKM Egyes. 1998. 20 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 579.)
625. SZÉNÁSSY Árpád: A polgári építészet Feszty Gyula alkotásaiban. Komárom: KT K., 1997. 90, [1] ill.
626. SZIGETHY Ágnes: Thália Színház, az első gyöngyszem az újjáépülő pesti Broadway-n. = *Házépítés* 2. 1998. 4. 24–26.
627. TAHI TÓTH Nándorné: A budapesti Dohány utcai zsinagóga felújítási munkái 1989–1996 között. In: A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései: Tuznad, 1995. Szerk. BENCZÉDI Sándor. Sepsi-szentgyörgy: T3, 1998. 173–176.
628. TAKÁCS, Sarolta: Städtebau in Budapest und in der Umgebung. Bp.: Oberbürgermeisteramt von Bp. 1998. 63 p. ill.
629. TAKÁCS, Sarolta: Urban architecture in and around Budapest. Bp.: Mayors Office and Municip. Bp. 1998. 63 p. ill.
630. TAKÁCS Sarolta: Városépítés Budapesten és környékén. Bp.: Bp. Föv. Önkormányzat. 63 p. ill.
631. TATAI Mária: A Szépművészeti Múzeum rekonstrukciója. = *M. épip.* 48. 1998. 5/6. 164–167. ill.
632. TIMA Zoltán: Ludovika: a Magyar Természettudományi Múzeum új kiállítási épülete. = *Ép. felújít.* 4. 1997. 3. 18–22. ill.
633. TIMA Zoltán: Magyar Természettudományi Múzeum: a volt Ludovika Akadémia lovardaépületének újjáépítése Budapest, Ludovika tér 2. = *Műsz. fejl.* 37. 1998. 1. 8–12. ill.
634. TÖRÖK András: Előterjesztés a Nemzeti Színházról: egy kormány-előterjesztés elé. = *Bp. negyed* 5/6. 199–1998. 4. 1. 159–176.
635. VÁCZI Piroska (szerk.): Az ipari műemlékvédelem helyzete Magyarországon. Bp.: OMvH., 1997. 107 p. ill.
636. VADAS Ferenc: Schickedanz au Musee des Beaux-Arts = Schickedanz a szépművészetben. = *Szépműv. Műz. közlem.* 86. 1997. 84–94, 154–161. ill.
637. VADAS Ferenc – TÖRÖK András [riporter]: Újjáépíteni vagy újat építeni? Beszélgetés Vadas Ferenc építészettörténésszel a Nemzeti Színház építéstörténetének egyik kevésbé ismert korszakáról (1893–1911). = *Bp. negyed* 5/6. 1997–1998. 4. 1. 125–142.

638. VARGA István: Királyi kertek körében: a Várbazár. = *Szalón* 1. 1997. 2. 5–8. ill.
639. VARGHA Mihály: Elcsábítva és elhagyatva: a magyar világkiállítás építészei. = *Bp. negyed* 5/6. 1997–1998. 4. 1. 111–124.
640. VÉGH János: Pecz Samu önéletírása. In: Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára: tanulmányok. Szerk. BARDOLY István, LÁSZLÓ Csaba. Bp.: OMvH, 1998. 515–530. (Művészettörténet – műemlékvédelem; 10.)
641. VIGH Annamária: Új városháza a Váci utcában. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 278–298. (A város arcai)
642. VLADÁR Ágnes, H.: A városmajori és a pasaréti templom. In: XX. századi műemlékek és védelmük. A 26. Egri Nyári Egyetem előadásai 1996. július 1–9. [Bp.: s. n.] 1997. 135–145.
- Néesség, statisztika**
643. BALOGH Károly: A csecsemőhalandóság alakulása Budapesten az 1950–1996. években. Bp.: KSH Bp. Pest M. Igazg., 1998. 36 p. ill.
644. BELUSZKY Pál: A város – közelnézetből. = *Kult. köz.* 3. 2. 1998. 3. 17–27.
645. BOROSY András (feld. és előszót írta): Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása 1–2. köt. Bp.: Pest M. Lvt., 1998. 1298 p. (Pest megye múltjából; 8/1-2.)
646. CSABÁNÉ VÁRADI Julianna: A budapesti agglomeráció az ezredforduló küszöbén. Bp.: KSH Bp. és Pest M. Ig., 1998. 118 p. (Közlemények a budapesti agglomerációról; 8.)
647. DEMETER Zayzon Mária: A budapesti népesség nemzetiségi, etnikai arculata. In: Periférián. 1. köt. Szerk. VAJDA Imre. Bp.: Ariadne Kult. Alapítvány, 1997. 341–381. Az 1990-es években.
648. DÖVÉNYI Zoltán – KOVÁCS Zoltán: Terézváros helyi társadalma. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Múvel. Közalapítvány, 1998. 161–190.
649. EKÉNÉ Zamárdi Ilona: Magyarország részvétele az újkeletű nemzetközi migrációban. In: Budapest nemzetközi város. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 183–202.
650. FARAGÓ Tamás: A főváros népe: sokszínűség és beolvadás. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 75–109. (A város arcai)
651. FARKAS E. János – VAJDA Ágnes – VITA László: A budapesti lakáspiac 1990–1995. = *Stat. szle* 75. 1997. 3. 220–239.
652. FÓNAGY Zoltán: A budapesti németek lélekszáma a 19–20. században. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 76–80.
653. GAJÁRY István: Óbuda keresztény népeisége és társadalma a XVIII. század végén /1786–1789/. = *Fons* 5. 1998. 4. 527–549.
654. GYÁNI Gábor: Magyarország népesedése a Horthy-korban. In: Híd a századok felett: tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. HANÁK Péter. Pécs: JPTE. Továbbképző Központ. Kiadói Iroda, 1997. 385–396.
655. HOLLÓ Szilvia Andrea: Zsidó háztartások a Vizivárosban a XIX. század első felében. = *Fons* 5. 1998. 4. 551–586.
656. KERESZTÉLY Krisztina: A kínai közösség Budapesten. In: Budapest nemzetközi város. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 203–220.
657. NOVOTNYNÉ PLETSCHER Hedvig: Budapest népessége és a vándormozgalom változásának főbb területi jellemzői. = *Ter. stat.* 1. 1998. 2. 126–143. 1980–1997 között.

658. NOVOTNYNÉ PLETSCHER Hedvig: Budapest népessége és a vándormozgalom változásának főbb területi jellemzői. Bp.: KSH Bp. és P. M. Ig., 1997. 60 p.
659. NOVOTNYNÉ PLETSCHER Hedvig: A házasságkötések és a válások alakulása Budapesten. = *Stat. szle* 75. 1997. 6. 474–492. 1949–1995 között.
660. PEJKOVSKA, Penka: A budapesti bolgár közösség történelmi, demográfiai jellemzői. = *Tanulm. a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából* 2. 1998. 30–41.
661. PRELIC, Mladena: Szerb-magyar vegyesházasságok Budapesten és környékén. In: *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében = One thousand years of coexistence in the Carpathian basin = Das Jahrtausend des Zusammenlebens im Karpathenbecken*. Szerk. EPERJESSY Ernő, GRIN Igor, KRUPA András. Békéscsaba, Debrecen: M. Népr. Társ., 1998. 483–488.
662. RAMOND, Isabelle: A nyugatiak szerepe Budapest társadalmi életében. In: *Budapest nemzetközi város*. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 221–239.
663. SÁGI Zsolt: A budapesti agglomeráció szerkezeti-népességi változásai. (1990–1995) = *Földr. tanulm. a pécsi doktoriskolából* 1. 1997. 68–98.
664. SZIRMAI Viktória: A budapesti agglomeráció társadalmi problémái. = *Társad. szle* 53. 1998. 7. 18–28.
- Közigazgatás-történet, várospolitikai**
665. BÓRA Ferenc: A szabadságharc és az önkényuralom közigazgatása. = *M. közig.* 48. 1998. 3. 188–192.
666. BOROSY András: Pest-Pilis-Solt megye közgyűlési iratainak regesztái. 1. köt. Szerk. mutatót kész. HORVÁTH M. Ferenc. Bp.: Pest M. Lvt., 1998. 340 p. (Pest megyei levéltári füzetek; 27.)
667. CZAGA Viktória: Arcok Budapest múltjából. = *Eur. utas* 9. 1998. 3. 68–69. Főpolgármesterek: Ráth Károly, Kamer-mayer Károly, Gerlóczy Károly.
668. CZAGA, Viktória (compil., notes and explanation): Budapest arms and colours throughout the centuries. Bp.: BFL, 1998. XI, 7 p. ill.
669. CZAGA, Viktória: Capital out of sister cities. In: *Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification*. Exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 25–30. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
670. CZAGA Viktória: Házmán Ferenc, Buda utolsó polgármestere (1810–1894). Bp.: BFL, 1997. 151 p. ill. (Várostarténeti tanulmányok)
671. CZAGA Viktória – JANCSÓ Éva: Közcsend és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848–49-ben [dokumentumok Budapest Főváros Levéltárának irataiból]. Bp.: BFL, 1998. 295 p. (Budapest történetének forrásai)
672. CZAGA Viktória (vál. utószó, jegyz.): *Pest – Buda – Óbuda szimbólumai*. Bp.: BFL, XI, 6, [2] p. ill.
673. CZAGA Viktória: Testvérvárosokból főváros. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 30–38.
674. ERNYES Mihály: 100 évvel ezelőtt: A rendőrség 1895-ben. 50 évvel ezelőtt: a rendőrség 1945-ben: történelmi távlatok. = *Rendőrségi évkv.* 1996. [1997] 7–13, 14–28.
675. HAJDÚ Ákos – ÖSZ Ferenc (szerk.): *Pest-Buda egyesítésének 125. évfordulója, 1873–1998*. Bp.: M. Történezhallgatók Egyes., 1998. 98 p. ill.
676. HAJÓS György: 125 éves az ország egyesített fővárosa: Budapest. = *Évf. műsz. termtud.* 1998. [1997.] 112–116.
677. ILLÉS György: A rendőrség a millennium évében. Történelmi távlatok. = *Rendőrségi évkv.* 1996. [1997] 7–18.

678. JUHAROS Róbert: Nem egy nap épült Buda vára: tanulmánygyűjtemény a fővárosi közigazgatási reformról. Bp.: Századvég, 1998. 161 p.
679. KOLUNDZSIJA Gábor: Kis történelmi ízelítő a szabályozásról. = *Falu, város, régió* 1997. 3/4. 21–23.
680. KÓSA Lajos: Az önkormányzati rendőrségtől a budapesti államrendőrség kialakulásáig. = *Nemzetvéd. egyet. közlem.* 2. 1998. 2/3. 399–411.
681. KOZÁRY Andrea (közread. bev.): Dokumentumok a szerveződő rendőrségről és Budapest közállapotáról: 1945. január – február. = *Társad. szle* 52. 1997. 1. 76–90.
682. KOZÁRY Andrea: Gratz Gusztáv és az újjászerveződő magyar rendőrség 1945 nyarán. = *Társad. szle* 52. 1997. 7. 79–86.
683. MÉREY Zsolt: Budapest nemzetközi kapcsolatrendszere. = *M. közig.* 48. 1998. 12. 745–750. 1989–1998. között.
684. SIPOS András: Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914. Bp: [BFL], 1997. 277 p. ill. (Várostörténeti tanulmányok) Ism. HORVÁTH J. András. = *Lvi. szle* 47, 1997. 2. 57–59.; ERÉNYI Tibor. = *Múltunk* 43. 1998. 2. 206–210.; SZABÓ Dániel. = *M. tud.* 42. 1997. 9. 1137–1139.
685. SOÓS István: A német polgárság szerepe Buda, Pest és Óbuda közigazgatásában. In: *Németek Budapesten.* Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 56–69.
688. MATTYASOVSKY János – RYMORCZ Pál – ÓDOR István (szerk.): Budapest csatornázása: 1987–1996. Bp.: Főv. Csatornázási Művek, 1998. 247 p. ill.
689. PUSZTAI László: Világító öntöttvasak: régi, új kandeláberek. = *Szalón* 2. 1998. 4. 32–37.
690. RÁCZ Miklós: A közművek fejlődése. In: PREISICH Gábor: Budapest városépítésének története, 1945–1990: tanulmányok. Bp.: Műszaki Kvk., 1998. 239–268.
691. VÁLI István Csaba: A kandallófűtés vázlatos története. = *Műemlékvéd. szle* 1998. 1. 177–199.
692. VIDA Miklós: 140 éves a a fővárosi gázellátás. = *Technika* 40. 1997. 6/7. 50–53.
693. VÖRÖS Károly: Mit ettünk, hova pisiltünk. In: V. K.: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Bp.: MTA Törttud. Int., 1997. 214–217. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.) Megjelent *História* 1990. 4. sz.

Közlekedéstörténet

Közművek, közszolgáltatások története

686. GARÁDY Sándor: Buda középkori és újkori vízművei, különös tekintettel a Svábhegy-Városkút kutatására. = *Bp. rég.* 32. 1998. 245–265.
687. GULYÁS Péterné: A közvilágítás a XIX. század első felében Pest-Budán. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 6. 1998. 145–149.
694. BERCZIK András: A közlekedés fejlődése és városépítési vonatkozásai. In: PREISICH Gábor: Budapest városépítésének története, 1945–1990: tanulmányok. Bp.: Műszaki Kvk., 1998. 187–238.
695. BOGNÁR Virág: Egyéni és tömegközlekedés Budapesten. = *Ter. stat.* 1. 1998. 6. 547–558. 1980–1997.
696. BRENNER János: A Lágymányosi hídról. = *Valóság* 40. 1997. 2. 107–111.
697. CSONKA Zsolt: 50 éves a Magyar Államvasutak Rt. Széchenyi-hegyi Gyermekvasút, 1848–1998. Bp.: MÁV Rt Széchenyi-hegyi Gyermekvasút, 1998. 56 p. ill.
698. CZÉRE Béla: Magyarország közlekedése a 19. században. Bp.: MÁV Vezérig., 1997. 268 p.

699. FANCSALI Tibor: A budapesti Erzsébet híd építése: 1898–1903. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 59–62.
700. FLEISCHER Tamás: Budapest regionális szerepköre és az autópályák. In: Budapest nemzetközi város. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 163–182.
701. FRISNYÁK Zsuzsa (szerk.): Baross Gábor. Bp.: Dinasztia, 1997. 132 p. ill.
702. FRISNYÁK Zsuzsa: Baross Gábor. In: Baross tér. Bp.: Bp. VIII. kerület. Önkormányzat, 1998. 2–3.
703. FRISNYÁK Zsuzsa: A németiség szerepe Budapest közlekedésében. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 137–139.
704. FRISNYÁK Zsuzsa: Úttörővasút a Széchenyi-hegyen: vasutas csapat ne hagyj magad. = *História* 19. 1997. 5/6. 58–59.
705. GÁLL Imre: Jubilál a Margit híd. = *Épít. építud.* 27. 1998. 1/2. 69–91.
706. GÁLL Imre [et al.]: Pest megyei és budapesti hidak. Bp.: Pest M. Áll. Közútkezelő Kht, 1997. 210 p. ill.
707. GÁLL Imre: Száz éves a Ferenc József, jelenleg Szabadság-híd. = *M. épip.* 47. 1997. 1/2. 35–38.
708. GÁLL Imre: Széchenyi Lánchídja 150 éves. = *Műemlékvédelem* 42. 1998. 6. 323–328.
709. GIBÁS Andor: Rákosmező repülőtér. = *Repüléstört. konf. közlem.* 1998. 101–116.
710. GRÁFIK Imre: Reform és forradalom: a magyarországi folyami szállításban. = *Közlektud. szle* 48. 1998. 7. 259–267.
711. GYURKOVICS Sándor: A Magyar Középponti Vasút: a szabadságharc vasútja. = *Közlektud. szle* 48. 1998. 7. 246–248.
712. HÁMORI Péter: A budai váralagút. = *Élet tud* 52. 1997. 17. 521–522.
713. HÁMORI Péter: A budaörsi légikikötő. = *Élet tud* 52. 1997. 28. 871–873.
714. HARASZTI Mária (összeáll. szerk.): Magyar Ikarosz: Zsélyi Aladár élete és munkássága. [Bratislava]: AB-ART K., 1998. 96 p. ill. Repülés- és technikatörténet.
715. JUHÁSZ Erzsébet, K: 70 éve indult az első Csepel-szigeti autóbuszjárat. = *Vár. közlek.* 38. 1998. 2. 119.
716. JUHÁSZ Erzsébet, K: 130 éve indult a budai lóvasút. = *Vár. közlek.* 38. 1998. 3. 183–184.
717. JUHÁSZ Erzsébet, K: Budapesti évfordulók. = *Vár. közlek.* 38. 1998. 3. 185.
718. JUHÁSZ Erzsébet, K: A GANZ csuklós villamosok három évtizede Budapesten. = *Vár. közlek.* 37. 1997. 4. 255–260.
719. JUHÁSZ Erzsébet, K: Helyiérdekű vasútunk. Bp.: Bp.-i Városvédő Egyes. Grassalkovich Köre, 1998. 244 p. (Soroksári füzetek; 2.)
720. JUHÁSZ Erzsébet, K: A kocogó lóvasúttól a suhanó metróig. In: Baross tér. Bp.: Bp. VIII. kerület. Önkormányzat, 1998. 16–25.
721. JUHÁSZ Erzsébet, K: Ötven éve volt a kispesti kocsiszíni tűz. = *Vár. közlek.* 37. 1997. 6. 392–394.
722. JUHÁSZ Erzsébet, K: Tíz éve került a BKV járműveire reklám. = *Vár. közlek.* 37. 1997. 6. 394.
723. JUHÁSZ Erzsébet, K: Újra villamos vontatással Budapesttől Veresegyházon át Vácig. = *Vár. közlek.* 38. 1998. 5. 303–305.
724. KELLER László: ...és elindult az első helyiérdekű vasút. = *Vár. közlek.* 38. 1998. 4. 241–252. ill.
725. KELLER László: A Keleti pályaudvar. In: Baross tér. Bp.: Bp. VIII. kerület. Önkormányzat, 1998. 27–32.
726. KISS Pál: Masped krónika, 1948–1998. Bp.: Masped Rt., [1998.] 38 p. ill.
727. KÓSA László: A közúti közlekedés szabályozása 1872–1945 között, különös tekintettel Budapestre. = *Bolyai szle.* 7. 1998. 3. 84–107.

728. KOVÁCS László (főszerk.): Magyar vasút-történet. 6. köt. 1945-től 1972-ig. Szerzők: BARKÓCZI Jolán [et al.] Bp.: Közdot, 1998. 433 p. ill.
729. MÁTRAI Gábor: A BKV Rt. – HÉV múltja, jelene és jövője. = *Vár. közlek.* 38. 1998. 3. 158–161.
730. MERCZI Miklós: A Földalatti vasút története. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világ-városból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 45–48.
731. OROSZ Károly: Fejezetek a 150 éves Pest-Szolnok vasútvonal történetéből. Bp.: MÁV Rt. Vezérig., 1997. 32 p. ill.
732. PINTÉR László: Mi lehet a villamos közlekedés szerepe a főváros közlekedésében? = *Vár. közlek.* 37. 1997. 4. 246–250.
733. SCHÄFFER Ferenc: A budapesti trolibusz múltja és jelene. = *Vár. közlek.* 38. 1998. 4. 225–229.
734. SOÓS István: Állandó híd a Dunán: Nagymaros szindróma 150 évvel ezelőtt. = *História* 20. 1998. 2. 10–14. Lánchíd.
735. SUBA Gábor: 150 éve nyitották meg a pest-szolnoki vasutat. = *Évf. műsz. termtud.* 1997. [1996.] 98–99.
736. SZEGEDI Tamás: 100 éves a millenniumi földalatti vasút. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 191–194.
737. UNYI Béla: 150 esztentős a Pest-Cegléd-Szolnok vasútvonal. = *Közlektud. szle* 47. 1997. 11. 434–439.
738. VADAS Ferenc: Az első nagyvárosi pályaudvar: a Nyugati. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 299–350. (A város arcai)
739. VÁRSZEGI Gyula: A metró építése és működése. Bp.: Kovásznai K., 1997. 131 p. ill.

Posta, távközlés története

740. BÉR Andor: Budapest rövid postatörténete a kezdetektől a XIX. század közepéig. = *Filat. szle* 51. 1998. 10. 20–22.
741. BUZA Domokos: 25 éves a budapesti Elsősegély Telefonszolgálat (ÉLET). = *Végeken* 9. 1998. 1. 46–47.
742. HORVÁTH Lajos: Adatok Pest-Pilis-Solt vármegye postatörténetéhez a XVIII – XIX. század közepéig. = *Filat. szle* 51. 1998. 12. 19–20.
743. TINER Tibor: Budapest és a távközlés fejlődése. In: Budapest nemzetközi város. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 141–162.

Gazdaságtörténet (ipartörténet, kereskedelem)

744. ANDRÁSFALVY Bertalan: Buda és Eger vörösbora: vörösborkultúra a 19. században. = *História* 19. 1997. 5/6. 48–49.
745. BÁCSKAI, Vera: Artisans in Hungarian towns on the eve of industrialisation. In: The artisan and the European town, 1500–1900. Ed. CROSSICK, Geoffrey. London: 1997. 200–217.
746. BAJNAY László – KOPCSAY Gábor: Az ipar fejlődése, ipari területek, ipari üzemek. In: PREISICH Gábor: Budapest városépítésének története, 1945–1990: tanulmányok. Bp.: Műszaki Kvk., 1998. 157–169.
747. BALÁZS János: Az iparvállalati struktúra átalakulása: egy empirikus vizsgálat tapasztalatai. = *Társad. szle* 53. 1998. 6. 95–103. Az 1990-es években.
748. BALOGH Ágnes Gy.: Adatok a Budai Kézműves és Kőfaragó céh életéből (1690–1872). = *Épít. építud.* 27. 1998. 1/2. 93–124.
749. BÁN Ferenc: Szemelvények a Szikra Lapnyomda történetéből. 3. r. = *Typographia* 1997. 1. 3. (2. r. 1996. 10. 3.)

750. BARTA, Györgyi: Industrial restructuring or deindustrialisation. In: ENYEDI, György. ed. Social change and urban restructuring in Central Europe. Bp.: Akad. K. 1998. 129–209.
751. BARTUS József: Richter Gedeon, a magyar gyógyszeripar megteremtője. = *Term. vil.* 128. 1997. 1. mell. XI – XII.
752. BOGNÁR Nándor (szerk.): Fejezetek a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara életéből. Bp.: Kamarapressz, 1997. 262 p., XVI
753. BOROSTYÁNKŐI Máttyás: 50 éves az Iparterv. = *M. épip.* 48. 1998. 5/6. 126–131.
754. BUZÁS Ferenc: Senefelder találmányának, a könyvnyomtatásnak kétszáz éves évfordulójára: a hazai könyvnyomtatás eljárás technológiája és fejlődésének vázlatja. 2 r. = *M. graf.* 41. 1997. 2. 3–14., 3. 15–28.
755. CSOMA Zsigmond: A budapesti és Budapest környéki németek mezőgazdasága és agrártársadalma a 17. század végétől a 20. század közepéig. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 140–156.
756. CSOMA Zsigmond: Falusi környezet – nagyvárosi ellátás: Budapest a kert-, a szőlő- és bortörténet városa. agrártörténeti, agrártudomány- történeti, agrárretnográfiai városmonográfia Pest, Buda, Óbuda város-egyesítése 125. évfordulóján. Bp.: Centrál Európa Közhasznú Alapítvány, 1998. 420 p. ill.
757. DICZHÁZI Bertalan: A külföldi tőke szerepe a privatizációban. Bp.: GJW-Consultatio Konzorcium, 1998. 142 p. ill. (Számadás a talentumról)
758. FAICSLajos (sajtóalárend.): A Telefongyár helye és szerepe a magyarországi műszaki fejlődés történetében: monográfia. Bp.: Siemens Telefongyár, 1997. 1–2 köt. 375, 382–869 p.
759. FOJTÁN István: Kandó-mozdonyok: Kandó Kálmán élete és munkássága. Bp.: MÁV Vezérig., 1998. 364 p. ill. (Vasúthistoria könyvek)
760. FÓNAGY Zoltán: Német iparoscéhek Pesten és Budán. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 129–133.
761. FÓNAGY Zoltán: Német gyárak és gyáriparosok a 19. századi Budapesten. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 133–136.
762. GAJDOS Gusztáv: Kempelen Farkas, Ganz Ábrahám. [Bp.]: Műsz. Kvk., 1997. 39 p. (Magyar feltalálók, találmányok; 1.)
763. GAJDOS Gusztáv: Mechwart András, Kühne Ede. Bp.: Műszaki Kvk. cop. 1997. 55 p. ill. (Magyar feltalálók, találmányok; 3.)
764. GAJDOS Gusztáv: Széchenyi István. Bp.: Műszaki Kvk., 1997. 55 p. ill. (Magyar feltalálók, találmányok; 2.)
765. GAJDOS Gusztáv: Szerszám gép óriás a budapesti Vulkán Gépgyárból. = *Techn. műsz. szle* 1997. 11/12. 45–47.
766. GÁTI József – KÁRTYÁS Gyula: Bánki Donát emlékére. = *Honismeret* 25. 1997. 6. 14–17.
767. GYÁNI Gábor: Középosztályi fogyasztási kultúra és az áruház. = *Bp. negyed* 5. 1997. 2/3. 101–126.
768. HAJÓS György: 100 éve nyitották a budapesti vásárcsarnokokat. = *Évf. műsz. termtud.* 1997. [1996.] 121–124.
769. HALABUK József: Budapest városszerkezete és a gyáripar településének történeti kérdéseiről. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 207–209.
770. HASTENBERG, J. J. W. van.: Külföldi nagyvállalatok, multinacionális vállalatok a budapesti iparban. In: Budapest nemzetközi város. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 83–100.
771. HORVÁTH Károly: Az Egyetemi Nyomda történetéből. (1777–1950). = *Typographia* 1997. 12. 4. ill.

772. KAPOSZI Zoltán: A XX. század gazdaságtörténete: 1918–1945. Pécs: Dialóg Campus K. Kft., 1998. 170 p. (Dialóg Campus tankönyvek. *Studia oeconomica*)
773. KARDOS József (szerk.): Budapest gazdaságának 125 éve, 1873–1998. Bp.: Kamarapressz, 1998. 165 p. ill. Uo. FÓNAGY Zoltán: Budapest gazdasága 1873–1944. 9–70. NÉMETH József: Budapest gazdasága 1944–1990. 71–100.; ZUGLÓI László: Budapest gazdaságának jelene. 101–112.; KORNIDESZ Mihály: A Budapesti Kamara története. 117–153.
774. KISS, Éva: Budapest: Industrieller Wandel und seine Auswirkungen auf die Stadtstruktur. = *Europa Regional* 1997. 4. 23–31.
775. KLÁBEN Gyula: A Dreher Sörgyárak Rt. története. = *Belvedere meridionale* 10. 1998. 1/2. 61–71.
776. KÓCZIÁNNÉ SZENTPÉTERI Erzsébet: Díszhintók, díszkocsik a 19. században. In: Luxusiparok: válogatás a IX. Kézművesipartörténeti Szimpózium előadásaiából, Veszprém, 1996. szeptember 27–28. Bp., Veszprém: MTA Veab, 1997. 93–100.
777. KOVÁCS László: Vas- és acélöntődék Magyarországon a II. világháború előtt. Bp.: Orsz. Műsz. Múz., 1998. (Öntödei múzeumi füzetek; 3.)
778. KOVÁTS Alajos: A Magyar Repülőgépszerelvénygyár Rt. története 1941–1950. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 153–186.
779. LIPP Tamás: Vasba öntött vágtyak. = *Barát-ság* 4. 1997. 1682–1683. Ganz Ábrahámról.
780. MAJOR Gyula: Dél-budai boroskönyv: Dél-Buda szőlészetiének és borkultúrájának története. Bp.: [szerző], 1998. 90 p. ill.
781. MAKRA Zsigmond: 75 éve alapította Patai Imre hazánk második rádiócsőgyárát. = *Évf. műsz. termtud.* 1998. [1997.] 127.
782. MERCZ Árpád: Budafok, town of wines. Bp.: Tájak, Korok, Múz. Egyes., 1998. 20 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 527B)
783. MÉSZÁROS Borbála: Egy óbudai szőlőműves család közjegyzői irataik alapján. = *Fons* 5. 1998. 4. 587–601.
784. MÉSZÁROS Ildikó: Antikváriusok, ódonászok, használtkönyv-kereskedők Pesten és Budán. = *Bp. negyed* 5. 1997. 2/3. 145–167.
785. MIHÁLYI Péter: A magyar privatizáció krónikája 1989–1997. Bp.: Közgazd. Jogi K. 1998. 457 p.
786. MIKUS Károlyné: A hazai vasöntészet a millenniumtól a millicentenáriumig. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 195–199.
787. NAGY Anikó, B.: Egy pesti iparoskereskedő cég hagyatéka a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban. = *M. múz.* 1998. 1. 48–49.
788. NAGY Pál: 125 éve nyitották meg a budapesti Marhavághóhidat. = *Évf. műsz. termtud.* 1997. [1996.] 100.
789. NAGY Sándor György: A külföldi működőtőke a budapesti agglomeráció kereskedelmében. In: Budapest nemzetközi város. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 101–124.
790. NÉGYESI Pál: Méray: az első magyar motorkerékpárgyár története. 1923–1948. Bp.: Print Kft., 1998. 174 p. ill. (AutoClassic könyvek; 1.)
791. NÉMETH József: Történelmi sorsfordulók és iparpolitikai korszakváltások. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 25–32.
792. PETŐ Iván: A gazdaság átpolitizálása. In: A fordulat éve 1947–1949: politika, képzőművészet, építészet. Szerk. STANDEISKY Éva, KOZÁK Gyula, RAINER M. János. Bp.: 1956-os Int. 1998. 95–112.
793. PILINYI Péter: Százharminc éve alakult az Athenaeum Nyomda. = *Typográfia* 1998. 8. 1–2.
794. PRÓDER István: A magyar vegyipar fejlődése a millennium idején. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 51–53.

795. PUSZTAI László: Öntöttvasművesség Magyarországon 1850–1914 között. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 49–50.
796. RÓBERT Péter: 125 éve a Váci úton. In: Hatvan éves a XIII. kerület: helytörténeti írások. Szerk. BOGYÓ László. Bp.: XIII. ker. Helytört. Klub, 1998. 57–74. A Láng Gépgyárról.
797. RÓZSA Miklós: A cukrászok termékei és szolgáltatásai iránti kereslet Buda és Pest városában a 19. században. In: Luxusiparok: válogatás a IX. Kézművesipartörténeti Szimpózium előadásából, Veszprém, 1996. szeptember 27–28. Bp.: Veszprém: MTA Veab, 1997. 114–124.
798. SIKI Jenő – TÓTH Zsiga István: A magyar élelmiszeripar története. 2. átdolg. kiad. Bp.: Mezőgazda K., 1997. 532 p. ill.
799. SOÓS István: Pest-budai német könyvkereskedők és könyvkereskedések. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBACH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 222–226.
800. SOÓS István: Pest-budai német nyomdák. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBACH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 221–222.
801. SUBA Gábor: Ganz Ábrahám szerepe az 1848-as szabadságharc idején. = *Évf. műsz. termtud.* 1998. [1997.] 106–107. Ágyúgyártás.
802. SÜVEGES László – VILLÁNYI György: 125 év mozdonygyártás Budapesten. /1873–1998./ = *Vasúthist. évkv.* 1998. 148–185.
803. SZALAVETZ Andrea: Az energetikai gépgyártás privatizációja. Bp.: Kultúrtrade, 1998. 169 p. ill. (Számadás a talentumról) Ganz Villamosági Művek, Láng Gépgyár.
804. SZÁNTAI Lajos: Egy nagy múltú öntőde Pesterzsébeten. Bp.: Orsz. Műsz. Múz., 1997. 12 p. ill. (Öntődei múzeumi füzetek; 2.)
805. SZITA Szabolcs: A látszerészek, optikusok és szakmai szerveződések. Bp.: M. Optikus Ipartest., 1997. 231 p.
806. TÁLL Éva: A kereskedelem “utcái, terei”. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 49–62.
807. VARGA Judit: A főváros élelmiszerellátása – vásárcsarnokok a századfordulón. In: PÖLÖSKEI Ferenc: Múltból a jövőbe. Szerk. STEMLER Gyula. Bp.: ELTE BTK Újkori M. Tört. Tanszék., 1997. 44–46.
808. VARRÓ József: Széchenyi és a Hajógyár. Bp.: [S. n.], 1998. 92, [2] p. ill. Gépírat.

Pénzügy, banktörténet

809. A Pénzügyintézeti Központ története 1916–1993. 1. köt. Első huszonöt éve, 1916–1941. 2. köt. A Pénzügyintézeti Központ története 1941-től napjainkig. Bp.: Pénzint. Közp., 1997. 175, 107 p.
810. BELLON Erika: Lesz-e Budapest nemzetközi központ. In: Budapest nemzetközi város. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 58–83.
811. GÁL Zoltán: A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: Kőfállal, sárpalánkkal: Várostarténeti tanulmányok. Debrecen: Csokonai, 1997. 50–62. (Rendi társadalom – polgári társadalom; 7.)
812. KÖVÉR György: A pesti kereskedő-bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében. = *Replika* 8. 1997. (25.) márc. 47–53.
813. KÖVÉR György: Centripetális és centrifugális gazdasági erők az Osztrák-Magyar Monarchiában. In: Híd a századok felett: tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. Főszerk. HANÁK Péter. Pécs: JPTE Kiadói Iroda, 1997. 309–316.

814. POGÁNY Ágnes: Bankárok és ügyfelek: a Magyar Általános Hitelbank és vállalati ügyfelei a két világháború között. = *Replika* 1997. 25. 55–57.
815. POGÁNY Ágnes: A Pénzügykutató Intézet története. In: *Lámpások az alagútban*. Bp.: Pénzügykut. Rt. 1998. 9–75.
816. RECHNITZER János: A külföldi kivásárlások térszerkezete 1990 és 1993 között. Budapest. In: R. J.: *A privatizáció regionális összefüggései*. Bp.: Kulturtrade, 1998. 34–40. (Számadás a talentumról)
817. TULOK Péter: Tomka Béla: A magyarországi pénzintézetek rövid története 1836–1947. Bp. 1996. 132 o. = *Századok* 132. 1998. 5. 1179–1180. Recenzió.
824. HAUPT Erik: Újévi ajándék kávé és cukor: görög kávéházak Pestbudán. = *Barátság* 5. 1998. 6. 2310–2311.
825. KRESALEK, Gábor – ZEKE, Gyula: Corrective coffee: an interview with the daughter of Menyhért Krasznai, the proprietor of the Cafe Japan, now the Writers Bookshop. = *Hung. quart.* 38. 1997. 145. 81–90.
826. MICHALKÓ Gábor: Budapest, mint a nagyvárosi turizmus színtere. = *Földr. közlem.* 121. 1997. 3/4. 201–219.
827. MICHALKÓ Gábor: A konferenciaturizmus Budapesten. In: *Budapest nemzetközi város*. Összeáll. BARTA Györgyi. Bp.: MTA, 1998. 125–140.
828. MINK András: Utolsó este a lebontásra ítélt Ilkovic-büfében. = *Beszélő* 2. 1997. 3. 104–105.
829. RÉDEY Judit: Német származású vendéglősök a magyar vendéglátásban. = *Barátság* 5. 1998. 6. 2315–2320.
830. SZIGETHY Gábor: A Gundel pincék titkaiból és gasztronómiai feljegyzéseiből. = *Szalón* 2. 1998. 6. 54–56.

Vendéglátás, idegenforgalom története

818. CSAPÓ, Katalin: Budapest, Grand Hotel Margitsziget. Ford. RÁCZ Katalin, WELLMANN Nóra. Bp.: TKM Egyes., 1998. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 565/A.)
819. CSAPÓ Katalin: Előkelő találkozóhely: Gerbeaud Emil cukrászdája. = *Szalón* 2. 1998. 6. 40–46.
820. CSAPÓ Katalin: Margitszigeti Nagyszálló. Bp.: TKM Egyes., 1998. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 565.)
821. DRAVECZKY, Balázs: The Eagles and Károly Kamermayer. In: *Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification*. Bp.: BTM, 1998. 36–40. (Monographs of the history of Budapest, 36.)
822. DRAVECZKY Balázs: A "Sasok" és Kamermayer Károly. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 45–50.
823. DROSTE, Wilhelm: The importance of taking coffee: coffee houses in the dual Monarchie. = *Hung. quart.* 38. 1997. 145. 67–80.

A szociálpolitika története

831. Állam és gyermekvédelem 1891–1918. = *História* 19. 1997. 5/6. 36–39. ill. Szemelvények, képek.
832. Gyermekek, gyermekmunka és nevelés az ipari forradalom korában. Összeáll. GLATZ Ferenc, BURUCS Kornélia, Képek: DEMETER Zsuzsanna, STEMLERNÉ Balog Ilona. = *História* 19. 1997. 5/6. 28–31. Eseménytár, szemelvények, képek.
833. BODOR Tamás (szerk., összeáll.): A kezdetektől napjainkig: 100 éves az Országos Gyermekvédő Liga. Bp.: Orsz. Gyermekvédő Liga, 1998. 108 p.
834. DEMETER Zsuzsanna: Nyaraló gyerekek: szünidei gyermektelepek. = *História* 19. 1997. 5/6. 34.

835. GERGELY Ferenc (bev. tanulm., vál.): A Gyermekbarát Mozgalom története és válogatott dokumentumai. 1917–1997. Bp.: Mo. Gyermekbarátok Mozgalma, 1997. 299 p. ill.
836. GERGELY Ferenc: A magyar gyermekvédelem története, 1867–1991. Bp.: Püski, 1997. 274 p.
837. GORDOSNÉ SZABÓ Anna (szerk.): Látássérültek Magyarországon: a Magyar Vakok és Gyengénlátók Országos Szövetsége 80. születésnapjára. Bp.: M. Vakok és Gyengénlátók Orsz. Szövetsége, 1998. 240 p. ill.
838. GYŐRI Péter: A Hajléktalanok Menhelye Egylet: az első fővárosi hajléktalanügyi kezdeményezés. = *Esély* 1998. 5. 21–42. 1874–1900 között.
839. HOLLÓ Szilvia Andrea: A hatósági népkonyhák szervezetének kialakulása. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 85–91.
840. HOLLÓ, Szilvia Andrea: The history of soup-kitchens. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification. Exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 49–61. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
841. LÉDERER Pál – TENCZER Tamás – ULICSKA László: A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok... koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon. Bp.: Új Mandátum Lap- és Kvk., 1998. 325 p. (Nagyítás szociológiai könyvek)
842. MELINZ, Gerhard – ZIMMERMANN, Susan: Gyermek- és ifjúságvédelem Budapesten és Bécsben a dualizmus korában. 1–3. r. = *Család, Gyermek, Ifjúság* 6. 1997. 2, 4, 5. 3–5, 1–7, 1–4.
843. PIK Katalin: A szociális munka története Magyarországon: a pesti és budai Jóltevő Asszonyi Egyesület. = *Esély* 1998. 2. 80–90.
844. RENTRO, Jean Marie: Folyóvíz mellé ültetett fa: a Szociális Testvérek Társaságának gyökerei. Ford. SZÓKE Pálma. Bp.: Szerző, 1998. 121 p.
845. TÓTH Árpád: A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái: a Pesti Jótékony Nőegylet fennállásának első korszaka /1817–1848/. = *Fons* 5. 1998. 4. 411–479.
846. ZIMMERMANN, Susan: Prächtige Armut: Fürsorgepolitik, Kinderschutz und radikale Sozialreform in Budapest im Vergleich mit Wien 1870–1914. Sigmaringen: Thorbeck, 1997. 475 p. (Historische Forschungen; 21.)

Egyháztörténet, egyházi intézmények

847. Budafoki református templom, 1927–1997. Kész. ILLÉS Dávid, SÁROSINÉ Tánzos Erika, TÁNCZOS Judit. Bp.: Budafoki Református Egyházközség, 1997. [8] p. ill.
848. Evangélikusok Kelenföldön. Bp.: Kelenföldi Evang. Gyülekezet, 1998. 108 p.
849. Mai magyar szerzetesrendek. 1–2. r. = *Vigília* 1997. 9, 710–717, 10. 779–790. Történeti visszatekintések is.
850. JÖCKLE, Clemens: Zarándokhelyek: Európa száz legszebb búcsújáró helye. Bp.: Saxum, 1998. 191 p. Máriaremete.
851. BALASSAY József: A kispesti Wekerletelepi plébánia és templom története. Bp.: [Szerző], 1998. 87 p. ill.
852. BALOGH Zoltán: A Budapesti Németajkú Református Egyházközség múltja és jelene. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 175–177.
853. BALOGH Margit: A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935–1946. Bp.: MTA Törtud. Int., 1998. 235 p. ill. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok / MTA Törtud. Int.; 23.)

854. BALOGH Margit: A német vonatkozású budapesti plébániatemplomok története. In: HAMBUCH Vendel, szerk.: Németek Budapesten. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 157–162.
855. BARTHA Zoltán: Találkozásaim Mindszenty érsekkel: hajdani filmoperatőrségem emlékei. = *Havi m. fórum* 6. 1998. 10. 28–29.
856. CSÁK Zsófia: Örökimádás templom Erzsébet királyné emlékére. = *Vasi honism. helytört. közlem.* 1998. 3. 18–30.
857. EÖRDÖGH István: A pápai nunciatúra újraalakulása Magyarországon 1920-ban. (ismeretlen római dokumentumok alapján.) = *Tört. szle.* 39. 1997. 1. 99–110.
858. EPPÉL János: A németek szerepe a budai és pesti evangélikus egyház életében. In: HAMBUCH Vendel, szerk.: Németek Budapesten. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 168–171.
859. FABINY, Tibor: Kultúrny zivot slovenskych evanjelikov v Pest'budine v 19. storoci = A pest-budai szlovák evangélikusság kulturális élete a 19. században. In: Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov: zborník materialov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Budapešti v roku 1997 = A budapesti szlovákok kulturális öröksége: az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye. Szerk. HRIVNYÁK, Mihály. Bp.: Etnikum, 1998. 31–34., 145–149.
860. FRATEAN, Stefan: Cinstrirea amintirii lui Emanuel Gojdu. = *Almanah / Budapesti Románok Kulturális Társasága* 1997. 29–33. Magyar Márius: Din istoricul Parochei Ortodoxe Romane din Budapesta c. cikkéhez. *Budapesti Görögkeleti Román Egyházközség.*
861. GERGELY Jenő – KARDOS József – ROTTLER Ferenc: Egyházak az újkori Magyarországon Szent Istvántól napjainkig. Bp.: Korona, 1997. 247, [3] p.
862. GERGELY Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon, 1919–1945. Bp.: ELTE BTK, 1997. 400 p. ill.
863. GERGELY Jenő: A katolikus egyházközség (autonómia) mint a civil társadalom szerveződési lehetősége (1919–1944). = *M. egyháztört. vázl.* 9. 1997. 3/4. 131–141.
864. GLÜCK Jenő: Adatok a pest-budai, budapesti román egyházi élet történetéhez /1686–1919/. = *M. egyháztört. vázl.* 9. 1997. 3/4. 5–17.
865. GLÜCK, Jenő: Contribuții cu privire la istoria presei române din Budapesta. /1821–1945./ = *Conviețuirea.* 1. 1997. 4/2. 1998. 1. 93–103.
866. IVÁNYI-SZABÓ Éva: Magyar egyháztörténeti bibliográfia, 1980–1990. Bp.: METEM, 1997. 221 p. (METEM könyvek; 17.)
867. KELEMEN Miklós: A budapesti unitárius egyházközség története. = *M. egyháztört. vázl.* 10. 1998. 1/2. 27–49. 1867–1994 között.
868. KOVÁCS Anna: A Rákóczi úti szlovák evangélikus templom története. = *Prot. szle* 60. 1998. 3. 186–202.
869. MAGYAR, Marius: Din istoricul Parochei Ortodoxe Romane din Budapesta. = *Almanah / Budapesti Románok Kulturális Társasága* 1997. 22–28.
870. MEHÁNEM Meron: Az újpesti hitközség első időszaka 1945 után. = *Barátság* 4. 1997. 1. XVII–XIX.
871. MÉSZÁROS István: A Szent István Társulat százötven éve, 1848–1998. Bp.: Szt. István Társ. 1998. 358 p., 2 t.
872. MOLNÁR István, L. (összeáll.): Hit és sors: utak és ösvények: egy református gyülekezet története [Pestszentlőrinc Erzsébet-Bélatelepi Református Egyházközség]. Bp.: 127. Zsoltár Alapítvány, 1997. 88 p. ill.
873. MÓZESSY Gergely: Egyetemi lelkészségek Magyarországon a 20. század első felében: a katolikus egyetemi lelkészségek története. Bp.: ELTE Lvt., 1997. 163 p. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből; 17.)

874. PAPADOPULOSZ Petrova Adriana: Bizánci templom Pesten: fejezetek a Szent Cirill és Metód templom történetéből. = *Barátság* 5. 1998. 6. 2331–2332.
875. PUSKELY Mária: Kétezer év szerzetessége: szerzetesség és művelődéstörténeti enciklopédia. 1. köt. A–K. 2. köt. L–Zs. Bp. Dinasztia, 1998. 1446 p. ill.
876. RIBAI M. Elma: Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek (Isteni Megváltó Leányai). = *M. egyháztört. vázl.* 10. 1998. 3/4. 181–208.
877. SOKCSEVITS Dénes: Bosnyák-horvát ferences kultúrkör a régi Budán (1699-től a XIX. század közepéig). = *Barátság* 5. 1998. 6. 2321–2323. Országúti ferences rendház.
878. SOÓS Géza: Soós Géza pályaképe és elnöki jelentése a Soli Deo Gloria Szövetség 1946. XI. 2-án tartott közgyűlésén. = *Ráday Gyűjt. évkv.* 8. 1997. 339–349.
879. SZABÓ Ferenc: A budapesti eucharisztikus vilá kongresszusra emlékezünk. = *Távlatok* 1998. 2. 303–304. 1938.
880. SZABÓ Imre (összeáll.): Túl életen és halálon: Benkő István rákospalotai lelkipásztor élete: megemlékezések. Kis-kunfélegyháza: 1998. 92 p. (Parakleitosz könyvek)
881. SZENDE Ákos: Piaristák a polgárosodásért. = *Vigilia* 1997. 4. 274–28. Arenstein József, Szabóky Adolf.
882. TENKE Sándor: Ravasz László szociális tanításai a két világháború között. = *Confessio* 22. 1998. 2. 36–45.
883. TÖRÖK József: A 350 éves Központi Papnevelő Intézet. Fotók: LEGEZA László. Bp.: Mikes, 1998. 48 p.
884. VEÖREŐS Imre: Levél Kőbányára, az evangélikus gyülekezetnek. Bp.: Bp.-Kőbányai Evang. Gyülekezet, 1997. 88 p.
885. ZVARA Edina: Egyháztörténeti könyvek (1995, 1996.) = *M. egyháztört. vázl.* 9. 1997. 1/2. 213–224, 3/4. 201–223. 10. 1998. 3/4. 279–302.
- Orvostörténet,
egészségügyi intézmények**
886. Jubileumi évkönyv az Országos Mentőszolgálat megalakulásának ötvenedik évfordulójára. Bp.: Orsz. Mentőszolg., 1998. 222 p.
887. 200 év a gyógyításban. Szent Rókus Kórház jubileumi évkönyv 1798–1998. Szerk. HOVÁNYINÉ NÁDASSY Eszter [et al.] Bp.: Szent Rókus Kórház, 1998. 241 p.
888. A Fővárosi Szent Margit Kórház jubileumi tudományos évkönyve, 1897–1997. Bp.: Szent Margit Kórház, 1997. 313 p., [14] t. ill. Uo. PINTÉR Endre: A Szent Margit Kórház 100 éve. 11–25.; GÁLSZÉCSY Andrásné: Az ápolás története a Szent Margit Kórházban. 26–34.; HOLLÓ János: A belgyógyászat fejlődése a Szent Margit Kórházban. 35–37.; CZIKKELY Rózsa: A Szent Margit Kórház laboratóriumának története. 243–258.; DÉNES Éva: A III. kerületi Tüdőgondozó története. 290–291.
889. ANTALÓCZY Zoltán: Egy klinika élete a Rákosi-korszakban: emlékeim a Haynal klinikáról. Bp.: Heraldika Bt., 1997. 160 p. ill. SOTE 2. Belgyógyászati Klinika
890. DONÁTH Tibor – WENGER Tibor: 100 éves a Budapesti Tudományegyetem anatómiai épülete. = *Évf. műsz. termtud.* 1998. [1997.] 120–121.
891. DÖRNYEI Sándor: Régi magyar orvostörténeti értekezések: 1. A–K. Nagyszombat – Buda – Pest 1772–1849. Bp.: Borda Antikvárium, 1998. 308 p. (Könyvészeti tanulmányok; 7.)
892. EIBEN Ottó [et al.]: Adatok Budapest ifjúságának biológiai fejlettségéhez és fizikai erőnlétéhez. Bp.: ELTE, 1998. 142 p. (Humanbiologia Budapestinensis; Suppl. 24.)
893. FEHÉR János: Papp Zoltán (szerk.): Semmelweis Ignác klinikájának múltja és jelene. = *Orv. hetil.* 138. 1997. 4. 245.
894. HAJÓS György: 200 éve nyitották meg a Rókus Kórházat. = *Évf. műsz. termtud.* 1998. [1997.] 95–99.

895. HONTI József: Száz éve létesítette Herczel Manó dr. a városligeti fasori gyógyintézetet. = *Orv. hetil.* 138. 1997. 52. 3314–3315.
896. HORVÁTH J. András: A Madarász Utcai Csecsemő- és Gyermekkórház története. Bp.: Madarász Utcai Csecsemő- és Gyermekkórház, 1997. 98 p. ill.
897. HRENKÓ Pál: Az utolsó pestisjárvány kartográfiai forrásai. = *Orv. hetil.* 138. 1997. 38. 2421–2423.
898. KAPRONCZAY Károly: Árkövy József emlékére – halálának 75. évfordulójára. = *Orv. hetil.* 138. 1997. 42. 2677–2678.
899. KAPRONCZAY Károly: Fabini János Teofil emlékezete – halála 150. évfordulójára. = *Orv. hetil.* 138. 1997. 44. 2811–2813.
900. KAPRONCZAY Károly: Németek az orvostudományban. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Főv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 390–396.
901. KARASSZON Dénes: 100 éve nyitották meg az Új Szent János Kórházat. = *Évf. műsz. termtud.* 1998. [1997.] 122–123.
902. MESKÓ Csaba: Gyógyfürdők. Bp.: Városháza, 1998. 62 p. ill. (A mi Budapestünk)
903. PÁPAY Dénes (szerk.): A Johan Béla Országos Közegészségügyi Intézet 70 éves működése 1927–1997: jubileumi évkönyv. Bp.: OKI, 1998. 320 p., 19 t.
904. PAPHÁZI Tibor: Egyesületek és egészségügy Budapesten: a reformkortól napjainkig. Papházi Tibor [Bp.]: [S. n.], 1997. Gépirat.
905. PAPHÁZI Tibor: Egyesületek és egészségügy Budapesten 1945–1966 között. = *Társadalomkutatás* 1997. 3/4. 234–244.
906. PINTÉR Endre: 100 éves a Szent Margit Kórház: óbudai kórház történet dióhéjban. Fotó: ANTAL István. Bp.: Óbudai Múz., 1997. 47 p. ill. (Helytörténeti füzetek / Óbudai Múzeum; 1997/2.)
907. SÁGI Erzsébet: A régi pesti polgári kórház. = *Orv. hetil.* 139. 1998. 42. 19–21.
908. SÁGI Erzsébet: A régi pesti polgári kórház hanyatlása és a Rókus kórház létesítésének előzményei. = *Orv. hetil.* 139. 1998. 2785–2787.
909. SALAMIN András: A Szani: Hrabovszkyné dr. Révész Margit gyógypedagógiai szanatóriuma a Remete út 18. sz. alatt. Bp.: 1998. 51 p. ill. (Hegyvidékünk gyöngyszemei)
910. SCHULTHEISZ Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Bp. ; Piliscsaba: TKM Egyes. ; M. Tudtört. Int., 1997. 23 p.
911. SIPOS, András: Epidemic, urban environment and the organisation of public health. (In the period of the unification of Buda and Pest). In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 41–48 p. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
912. SIPOS András: Járvány, városi környezet és a közegészségügy megszervezése. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 51–60.
913. SIPOS András: Kolerajárvány és ahogy a város válaszol. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 111–138. (A város arcai)
914. SIPOS András: Közegészségügy és várospolitikai Budapest 1873–1914. = *Stat. szle* 76. 1998. 11. 254–256.
915. SZÁLLÁSI Árpád: Orvostörténeti mozaikok. Esztergom: Pulmo Dent Bt, 1998. 209 p.
916. SZIRTES László: Ivókúrák lehetőségei a budapesti gyógyfürdőkben. = *Balneol. gyógyfürdőü. gyógyidegenforg.* 18. 1997. 3/4. 66–70.
917. THIRRING Gusztáv: Budapest gyermek-egészségügyi viszonyai (részletek.) In: A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok... koldusok, csavargók, veszélyeztetett gye-

- rekek a modernkori Magyarországon. Szerk. LÉDERER Pál, TENCZER Tamás, ULICSKA László. Bp.: Új Mandátum Lap- és Kvk., 1998. 231–236. (Nagyítás szociológiai könyvek)
918. VERŐ Tibor: A Szent Margit Kórház Szülészeti és Nőgyógyászati Osztályának története, Óbuda 1898–1998. Bp.: Szt. Margit Kórház, 1998. 143 p. ill.
919. VÉRTES László: Élt 64 évig: a Benczúr utcai Kórház története (1931–1995). = *Orv. hetil.* 139. 1998. 38. 2266–2769.
- Közgyűjtemények**
920. APOR Éva (összeáll.): Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjtemény = Oriental Collection of the Hungarian Academy of Sciences. Bp.: MTA Kvt., Argumentum K., 1997. 32 p. ill.
921. BAKÓ Ferenc: A százhuszonöt éves Néprajzi Múzeum köszöntése. = *M. múz.* 3. 1997. 3. 33–36.
922. BALASSA Iván: A Néprajzi Múzeum történetéből (1944–1946). = *M. múz.* 3. 1997. 3. 25–32.
923. BARÓTI Judit [et al.]: Várostörténeti gyűjtemények a Kiscelli Múzeumban. = *M. múz.* 4. 1998. 4. 25–29.
924. BÉNYEI Miklós: A múzeumi gondolat a reformkori országgyűléseken. In: B. M.: A nemzeti és polgári kultúra felé: tanulmányok a reformkori magyar művelődés köréből. Debrecen, Csokonai K, 1998. 79–101. Nemzeti Múzeum.
925. BÉNYEI Miklós: Reformkori országgyűlések a Széchenyi Országos Könyvtár állományának számbavételéről és használatáról. In: B. M.: A nemzeti és polgári kultúra felé: tanulmányok a reformkori magyar művelődés köréből. Debrecen, Csokonai K, 1998. 102–110.
926. BUZINKAY Géza: A sajtó- és nyomdásztörténeti gyűjtemény. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 40.
927. CSELOVSZKY Ferenc: Slovenské evanjelické tradície v budapeštianskom múzeu. = Szlovák evangélikus hagyományok a budapesti múzeumban. In: HRIVNYÁK, Mihály (szerk.): Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov: zborník materialov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Budapešti v roku 1997 = A budapesti szlovákok kulturális öröksége: az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye. Bp.: Etnikum, 1998. 108–111. 224–226.
928. CSONTOS Katalin: Az első székesfővárosi múzeum. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 123–126. Aquincumi Múzeum.
929. CSONTOS, Katalin: The first museum of the capital, the Museum of Aquincum. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification. Exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 94–97. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
930. GRÁFIK Imre: A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei. = *Népr. ért.* 79. 1997. 19–45.
931. GULYÁS Péterné: Budapest, Gázmúzeum. Bp.: TKM Egyes., 1997. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 593.)
932. HANNY Erzsébet: A Budapesti Történeti Múzeum és könyvtárának története. In: HANNY Erzsébet: Buda 1686. évi visszavívásának egykorú irodalmi emlékei a Budapesti Történeti Múzeum könyvtárában. Bp.: BTM, 1998. 7–11. (Monumenta historica Budapestiensis; 9.)
933. HOLLÓ Szilvia Andrea: Budafok, Barlanglakás, Emlékmúzeum. Bp.: TKM Egyes., 1998. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 561.)
934. HOLLÓ Szilvia Andrea: Helytörténeti gyűjtemények, kiállítóhelyek és múzeumok Budapesten. = *M. múz.* 4. 1998. 4. 22–24.

935. HORVÁTH Julianna: A Politikatörténeti Intézet Levéltára 1956-os gyűjteményének repertórium. Bp.: Napvilág, 1998. 64 p. (A Politikatörténeti Intézet Levéltárának kiadványai)
936. KATSÁNYI Sándor: A Bartha Miklós Társaság és a Fővárosi Könyvtár. In: Fülöp Géza emlékkönyv: művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások. Szerk. BARÁTNÉ Hajdu Ágnes. Bp.: ELTE Könyvtartud. és Inf. Tanszék, 1998. 99–103.
937. KÉGLI Ferenc: A könyvek, térképek és zeneművek kurrens nemzeti bibliográfiái a dualizmus korában különös tekintettel az Országos Széchényi Könyvtárra 1867–1918. = *OSZK évkv* 1991–1993. 1997. 213–265.
938. KÉGLI Ferenc: Négy szomorú és keserves év: az Országos Széchényi Könyvtár története 1919–1922. = *Kv, kv, kv*. 1997. 12. 40–43.
939. KENYERES István – SIPOS András (szerk.): Budapest Főváros Levéltára. Bp. [BFL], 1997. 285 p. ill.
940. KISS Éva: Schmidt Miksa hagyatéka. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 38–39.
941. KNAPP Éva: A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára. = *Egyet. kv. évkv* 7/8. 1995/1997. 21–40.
942. KOVÁCS Eszter: A BTM kályhacserépgyűjteménye. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 35–36.
943. KOVÁCS Tibor: Pulszky Ferenc a Magyar Nemzeti Múzeum élén. = *M. múz.* 3. 1997. 4. 5–7.
944. LICHNER Magda: Csányi Károly /1873–1956/ a muzeológus: harminc év az Iparművészeti Múzeum történetéből az irattárban őrzött iratok tükrében. = *Művtört. ért.* 47. 1998. 1/2. 39–56.
945. MARKÓ Károly: A Hadtörténelmi Levéltár helye és szerepe a magyar levéltári rendszerben. = *Új honvéds. szle* 51. 1997. 1. 134–138.
946. MINÁROVICS János: A Nemzeti Múzeum 1956-os tüzeseiről. = *M. múz.* 3. 1997. 3. 37–38.
947. MRÁVIK, László (comp.): The “sacco di Budapest” and depredation of Hungary, 1938–1949: works of art missing from Hungary as a result of the Second World War: preliminary and provisional catalogue. Bp.: Hungarian National Gallery, 1998. 468 p. ill. (Hungarian National Gallery publications; 1998/2.)
948. NÉMETH Gábor: A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti tevékenysége. = *M. múz.* 3. 1997. 1. 43–45.
949. NÉMETH Mária: Az Országos Széchényi Könyvtár története, 1919–1922. Bp.: OSZK, 1997. 168 p. ill. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei; 10) Ism. SOMKUTI Gabriella. = *M. kvszle* 114. 1998. 2. 186–187.
950. OSVÁTH Zsolt: A műegytemi könyvtár másfél száz éve. = *Kv, kv, kv*. 1998. 12. 52–53.
951. PANDUR Ildikó: Alexandre Charpentier művei és a budapesti Iparművészeti Múzeum = Les ouvres d’Alexandre Charpentier et le Musée des arts décoratifs de Budapest. = *Ars decor.* 16. 1997. 111–132. Franciául 133–142.
952. PATAKINÉ KÓSA Éva: Magyar Országos Levéltár. Bp.: Korona, 1997. 24 p., 8 t. ill.
953. PÓCZY Klára, Sz.: Emlékek, műtárgyak, műemlékek az Aquincum kutatás 500 évéből. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 26–28.
954. SCHWARCZ Katalin: Kuzsinszky Bálint szerepe könyvtárunk megszervezésében. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 33. Budapesti Történeti Múzeum.
955. SELMECZI KOVÁCS Attila: Visszatekintés: fejezetek a Nemzeti Múzeum történetéből. = *M. múz.* 3. 1997. 3. 13–20.
956. SOMKUTI Gabriella: Az Országos Széchényi Könyvtár fejlődésének főbb tendenciái a dualizmus korának első felében (1867–1900). = *Kv, kv, kv*. 1997. 12. 44–50.

957. SOMKUTI Gabriella: A Széchenyi Könyvtár állományának alakítása 1867–1874 között. = *OSzK évkv* 1991–1993. (1997.) 171–212.
958. STOCKNÉ Horváth Mária: A nemzet könyvtára – a szolgálat műhelye: kiállítás az Országos Széchenyi Könyvtár múltjából. = *M. múz.* 4. 1998. 4. 37–39.
959. SZABÓ Lajos: A Testnevelési és Sportmúzeum, valamint a hazai sportmuzeológia hányatott története. = *M. múz.* 3. 1997. 2. 33–38.
960. SZEMKEŐ Endre: Néprajzi Múzeum a Csillag utcában /1893–1906/. = *M. múz.* 3. 1997. 3. 21–24.
961. SZEMKEŐ Endre: Törekvések az önálló Néprajzi Múzeum megteremtésére. = *Népr. ért.* 79. 1997. 57–83.
962. SZIJJ Jolán szerk.: Fond- és állagjegyzék: a Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Bp.: Petit Real Kvk. 1998. 255 p. Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
963. SZIJJ Jolán [et al.]: Ad acta: a Hadtörténelmi Levéltár, a Hadtörténelmi Térképtár, a Központi Irattár története és gyűjteményei. Bp.: Petit Real Kvk. 1997. 63 p. JANKÓ Annamária: Hadtörténelmi Térképtár. 33–39, 47, 52.
964. SZÓGI László – KISS József, M. (szerk.): A Magyar Képzőművészeti Főiskola Levéltára: repertórium, 1845, 1871–1991. Bp.: M. Képzőműv. Főisk. 1997. 137 p.
965. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: A főváros múzeumának szakfolyóiratai. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 58. Budapesti Történeti Múzeum.
966. TREMMEL Ágoston: A Magyar Honvédség Térképészeti Hivatal története. Bp.: MH Térk. Hiv., 1998. 115 p. ill.
967. VÁMOS Éva Katalin: Az Országos Műszaki Múzeum gyűjteményei, mint a reformkor és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc kora technikájának tükré. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 6. 1998. 27–35.
968. VASAS Livia: Dolgozatok a Semmelweis Orvostudományi Egyetem könyvtárügyéről: a Központi Könyvtár szerepe a magyar orvosi könyvtárügyben. = *Tud. műsz. táj.* 44. 1997. 2. 47–51.
969. VÉGH Katalin, K.: A Budapesti Történeti Múzeum működése 1935–1946-ig. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 273–303.
970. VIGH Annamária: A Városligettől Óbudáig: a főváros újkori várostörténeti gyűjteménye. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 36–38.
971. WIX Györgyné: Egy magyar jakobinus könyvtára (Hajnóczy József könyvei az Országos Széchenyi Könyvtárban). = *OSZK évkv* 1991–1993. 1997. 395–427.
972. WIX Györgyné: A szerzetesi könyvtárak sorsa Magyarországon 1950–1952. Bp.: OSZK, 1997. 68 p. (Az Országos Széchenyi Könyvtár füzetei; 11.) Budapest 32–33.

Művelődéstörténet

973. AGÁRDI Péter (összeáll., szerk., bev.): Szöveggyűjtemény a magyar művelődéstörténet tanulmányozásához II/1-2 1945–1990. Pécs: JPTE, 1997. 507 p.
974. AGÁRDI Péter: A kultúra sorsa Magyarországon, 1985–1996: történeti és kronológiai bevezető a „Magyarország kulturális állapota” című komplex szociológiai felméréshez és elemzéshez. Bp.: Új Mandátum Kvk., 1997. 120 p. (Magyarország kulturális állapota)
975. BÉNYEI Miklós: A nemzeti és polgári kultúra felé: tanulmányok a reformkori magyar művelődés köréből. Debrecen, Csokonai K, 1998. 211 p.
976. BERÉNYI Mária: Román irodalmi és kulturális élet a XIX. században. = *Barátság* 5. 1998. 6. 2312–2314.
977. BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: A nagymester. Bp.: [Szerző, 1997.] 144 p. ill. Benedek Marcell és a szabadkőműveltség.

978. DON Péter: Magyar zsidó históriák: anekdota lexikon.. Szerk. és életrajzi lexikonnal kieg. RAJ Tamás. Bp.: Makkabi Kiadói Kft., 1997. 149 p. ill.
979. FEHÉR Katalin: Schedius Lajos művelődés-politikája. = *Honismeret* 25. 1997. 6. 9–14.
980. FELKAI László: A magyar Uránia. = *Valóság* 41. 1998. 8. 94–99. Uránia M. Tud. Egyes. és Színház.
981. FRIED István: A művelődési kapcsolatok kutatása Magyarországon: a 19. század első felének kérdései. = *Filol. közl.* 44. 1998. 1/2. 34–41.
982. GYÁNI Gábor (szerk.): Tömegkultúra a századfordulós Budapesten. Bp.: BFL, 1997. 375 p. ill. (Budapesti negyed, 5/2–3.) Tanulmányai külön is szerepelnek.
983. HANÁK Péter: A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye. = *Bp. negyed* 5. 1997. 2/3. 9–30.
984. HANÁK, Péter: The cultural role of the Vienna-Budapest operetta. In: H. P.: The garden and the workshop: essays on the cultural history of Vienna and Budapest. Princeton: Univ. Press, 1998. XIV, 135–146.
985. HANÁK, Péter: The garden and the workshop: reflections on the Fin-de siècle culture in Vienna and Budapest. In: H. P.: The garden and the workshop: essays on the cultural history of Vienna and Budapest. Princeton: Univ. Press, 1998. 63–97.
986. HANÁK Péter – SCHORSKE, Carl: A művelődéstörténet műhelyproblémái. = *Bp. negyed* 6. 1998. 4. 139–148. Megjelent 1982-ben a "Dunánál. Történelmi figyelő" című kötetben.
987. HORÁK Magda (szerk.): Ősi hittel, becsülettel a hazáért: OMIKE: Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület. Bp.: Háttér, 1998. 601 p. 20 t. ill.
988. HRIVNÝÁK, Mihály (szerk.): Kultúrme dedičstvo budapeštianskych Slovákov: zborník materialov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Budapešti v roku 1997 = A budapesti szlovákok kulturális öröksége: az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye. Bp.: Etnikum, 1998. 253 p. Uo. BAJANIK, Stanislav: Duchovné a kultúrne zázemie Slovákov v Budapešti do konca 19. storočia = A budapesti szlovákok szellemi és kulturális élete a 19. század végéig. 25–30., 132–137.; KÄFER István: Význam hlavného mesta v živote Slovákov = Pest-Buda – Budapest: A főváros jelentősége a szlovákok életében. 35–40., 150–156. KISS G., Csaba: Pešť a Budín ako duchovné strediská Slovákov (1859–1868) = Pest-Buda mint szlovák szellemi központ. 25–30., 138–144.
989. KIS Tamás, T.: Állami művelődéspolitikai az 1920-as években: gróf Klebelsberg Kunó kultúrát szervező munkássága. Bp.: Mikszáth K., 1998. 224 p.
990. KOMLÓS Aladár: Magyar-zsidó szellem-történet a reformkortól a holocaustig. 1–2. köt. Bp.; Jeruzsalem: Múlt és Jövő K., 1997. XX, 323, 392 p.
991. KÓSA László (szerk.): Magyar művelődéstörténet. BERTÉNYI Iván [et al.] Bp.: Osiris K., 1998. 569, [2] p. ill. (Osiris tankönyvek)
992. NAGY Péter Tibor: Budapest a művelődés-statisztika tükrében. = *Kult. köz.* 3. 2. 1998. 3. 77–84. 1869–1949.
993. NAJĐENOVA, Jonka szerk.: 60 éves a Bolgár Kulturális Intézet = 60 godini Balgarski Kulturen Institut. Bp.: Bolgár Kult. Int., 1997. 39, 42 p., 17 t.
994. PÓTH István: Pest-Buda – az egyetemes szerbség kultúrközpontja. = *Barátság* 5. 1998. 6. 2303–2306.
995. SCHNEIDER Márta: Kultúra és város: kulturális fogyasztási szokások és térszerkezet a fővárosban. = *Kult. köz.* 3. 2. 1998. 3. 29–55.
996. SCHNEIDER Márta: Kulturális fogyasztási szokások és térszerkezet Budapesten. Bp.: MTA Szociol. Int., [1998?] 23 p. (Nemzet és stratégia; 17.)

997. SIPOS Mihály: 25 éves a táncház. = *Szín* 2. 1997. 6. 3–6.
998. VISY Gábor: A pesti Tökölyanum. Bp.: JPTE Kiad. Iroda, 1997. 184 p. ill.

Irodalomtörténet

999. BUDA Attila: Babits Mihály művei a Nyugat Kiadó gondozásában. = *Irodört. közlem.* 101. 1997. 5/6. 604–626.
1000. CSÁSZTVAY Tünde: A Hét bagoly esete a magyar irodalomban. = *Bp. negyed* 5. 1997. 16/17. 243–264. Kiss Józsefről.
1001. ERKI Edit: Áll Buda még: a magyar irodalom várbeli századai. Bp.: Jövendő K., 1997. 128 p. ill.
1002. FÁBRI Anna: Mikszáth Kálmán 1847–1910. Horpács: Mikszáth K. Kft., 1998. 168 p.
1003. FÁBRI Anna: Közíró vagy szépíró? írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írónők munkásságában. In: Szerep és alkotás. Szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit. Debrecen: Csokonai, 1997. 61–73.
1004. FENYŐ István: A centralista csoportosulás kezdetei. = *Irodalomtörténet* 78. 1997. 1/2. 63–85.
1005. FRÁTER Zoltán: A Karinthy élet-mű. Bp.: Fekete Sas Könyvk. Bt., 1998. 168 p.
1006. HANÁK, Péter: The start of Endre Ady's literary career (1903–1905). In: H. P.: The garden and the workshop: essays on the cultural history of Vienna and Budapest. Princeton: Univ. Press, 1998. 110–134.
1007. KÁNYA Emília: Réges-régi időkről: egy 19. századi írónő emlékiratai. Szövegmond. FÁBRI Anna, KISS Bori. Bp.: Kortárs K., 1998. 322 p. ill.
1008. KATONA Gergely: Irodalmi élet a Terézvárosban. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 93–110.
1009. KÓKAY György: Eötvös József könyvtára. = *M. kvszle* 113. 1997. 3. 339–340. Recenzió.
1010. KONRÁD Miklós: A pesti zsidó nő mint allegória: a zsidó nő ábrázolása a századforduló irodalmában. = *Café Babel* 1997. 2. (24.) 81–93.
1011. LUKÁCSY Sándor: Egy irodalmi szalon Pesten. = *Lyukasóra* 6. 1997. 2. 24–25. Bártfay László.
1012. MADÁCSY Piroska: Francia szellem a Nyugat körül 1925–1935 = *É' esprit francais autour de la revue Nyugat*. Bp.: Antológia K., 1998. 408 p.
1013. MÁNDY Ivánné: Tépett füzetlapok ürügyén. = *Bp. jelenlét* 1998. 19/20. 14–21. Mándy Iván.
1014. MEZEI László Miklós: Budapest-motívumok szépirodalmunkban. = *Honismeret* 25. 1997. 4. 59–65.
1015. RÁDICS Károly (sajtó alá rend. és jegyzetekkel ell.): Móricz Zsigmond élete leveleinek tükrében. Bp.: Orpheusz Könyvkiadó Kft., 1997. 307 p.
1016. RÓNAI Mihály András: Szerelmem Budapest. Bp.: Fekete Sas Könyvk., 1997. 330 p.
1017. RÓNAI Mihály András – GÁBOR Marianne: Szülőfalunk Budapest. Bp.: Fekete Sas Könyvk., 1998. 224 p.
1018. SÁNTA Gábor: Schneider Fáni. Lux Terka Budapestje. In: Szerep és alkotás. Szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit. Debrecen: Csokonai, 1997. 93–101.
1019. SCHWEITZER Pál: Utóhangok Thomas Mann első budapesti látogatásához. [1913-ban]. = *Irodört. közlem.* 102. 1998. 3/4. 562–565. Az MTA Könyvtár Kézirat-tárának dokumentuma.
1020. SZABÓ B. István: Örkeny. Bp.: Balassi, 1997. 183 p. (Kortársaink) ill.
1021. SZABÓ B. István: A Nyugat-jelenség: 1908–1998. Szerzők: ANGYALOSI Gergely [et al.] Bp.: Anonymus, 1998. 198 p. (Nyugat könyvtár; 2.)

1022. SZABOLCSI Miklós: Kész a leltár: József Attila élete és pályája 1930–1937. Bp.: Akad. K., 1998. 1015 p. (Irodalomtörténeti könyvtár)
1023. SZÁSZ Ferenc: Pest-budai német irodalom (1850–1945.) In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 221–222.
1024. SZELLE Béla: Az arisztokrácia irodalom-pártolása az önkényuralom időszakában. = *M. kvszle* 114. 1998. 2. 113–124.
1025. SZENTES Éva: Irodalmi kávéházak Pesten és Budán: kávéház az irodalomban, irodalom a kávéházban. Bp.: Universitas, 1997. 297 p. ill.
1026. SZILÁGYI Kinga, M.: Megfogni a földet... a napot .. a vizet: Jókai Mór tündérkertje a Svábhegyen. = *Szalón* 1. 1997. 3. 47–49. ill.
1027. TARNÓI László: Értéktételek a magyarországi német nyelvű irodalmi életben a 18–19. század fordulóján. = *Irodört. közlem* 101. 1997. 3/4. 235–246.
1028. TÉGLÁS János: Babits és a Petőfi Társaság. = *Irodört. közlem* 101. 1997. 5/6. 587–604.
1029. TÉGLÁS János (szerk., vál., szöveget gondoz.): Babits és a Petőfi Társaság. Bp.: Tóthfalusi Tanny., 1997. 229 p.
1030. VALACHI Anna: József Jolán, az édes mostoha: egy önérvényesítő nő a huszadik század első felében. Bp.: Papyrus Book, 1998. 271 p., 16 t. (Kuriózum könyvek)
1031. WEBER Antal: A Budapesti Árvízkönyv mint irodalmi antológia. = *Irodört. közlem*. 101. 1997. 1-2. 25–38.
1032. ZEKE, Gyula (préf.): Les cafés littéraires de Budapest: anthologie de textes littéraires hongrois et photographies anciennes. Paris: Le Passur, 1998. 152 p. ill.

Művészettörténet

1033. A hegyi beszéd = The Sermon on the Mount = Die Bergpredigt. Fotó: PERLT István. Bp. Albertfalva: Albertfalvai Keresztény Társaskör, 1997. XX, [3] p.ill. Albertfalvai Szent Mihály-templom belső díszítése.
1034. Varga Imre. Bibliogr. és mell. KRATOCHWILL Mimi. Bp.: Szemimpex K. Kft., 1998. 97 p. ill.
1035. ÁCS Piroska: Lechner Ödön köztéri szobrának története = The history of Ödön Lechner's public statue. = *Ars decor.* 16. 1997. 173–192.
1036. ÁGOSTON Gábor: Rózsa apó siremléke: a megújult Gül Baba türbe. = *Szalón* 1. 1997. 3. 41–46.
1037. ALBERTINI Béla: A magyar szociófotó története a kezdetektől a második világháború végéig. [Kecskeméti]: M. Fotográfiai Múz., 1997. 158 p. ill. (A magyar fotográfia történetéből; 49.)
1038. ANDRÁSI Gábor: Motivumrejtő absztrakció a Zuglói Körben. /1961–1968./ = *Ars Hung.* 26. 1998. 1. 83–103.
1039. BAKÓ Zsuzsanna: Pest-budai ünnepek 1865–1870 között Székely Bertalan rajzainak tükrében. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 115–125.
1040. BAKOS Katalin: Folyamatosság és törés a plakátművészetben. In: A fordulat évei 1947–1949: politika, képzőművészet, építészet. Szerk. STANDEISKY Éva, KOZÁK Gyula, RAINER M. János. Bp.: 1956-os Int., 1998. 239–264.
1041. BÁNÓCZI Zsuzsa: Köztéri szobrok, pályázatok. In: A fordulat évei 1947–1949: politika, képzőművészet, építészet. Szerk. STANDEISKY Éva – KOZÁK Gyula – RAINER M. János. Bp.: 1956-os Int. 1998. 265–284.
1042. BARDOLY István – MARKÓJA Csilla (összeáll.): Művészettörténeti bibliográfia 1987. Magyar és magyar vonatkozású publikációk. = *Ars Hung.* 26. 1998. 1. 153–252.

1043. BARÓTI Judit: Erdélyi Mór élete és munkássága. = *Fotóművészet* 40. 1997. 5/6. 82–90.
1044. BASICS Beatrix: Három emléklap az 1870-es évekből. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 187–192. Marastoni József.
1045. BASICS Beatrix: A hiteles vagy a szép műtárgy – egy gyűjtemény és sorsa. = *Ars Hung.* 25. 1997. 1/2. 421–424. Magyar Nemzeti Múzeum. Történelmi Képcsarnok.
1046. BERNÁTH Mária: Rippl-Rónai József. Átd., bőv. kiad. Bp.: Szemimpex K. 1998. 315 p. [36] t. ill.
1047. BOROS Géza: Emlékmű és szimbólum. 1848–1956. = *Café Babel* 27. 1998. 62–71.
1048. BOROS Géza: Emlékművek 56-nak. = *Kritika* 1997. 11. 23–25. Részletek a szerző könyvéből.
1049. BOROS Géza: 1956 emlékművei. = *Rubicon* 78/79. 1998. 58–66.
1050. BOROS Géza: Emlék/mű. 1–2. r. = *Kritika* 1998. 5. 2, 10. 31.
1051. BOROS Géza: Emlékművek 56-nak. Bp.: 1956-os Int., 1997. 286 p. ill. Ism. SZEGŐ György. = *Balkon* 1998. 3. 37.; WEHNER Tibor. = *Hitel* 11. 1998. 10. 110–112., SINKÓ Katalin. = *Új műv.* 9. 1998. 10. 38–39.
1052. BOROS Géza: Zuglói szoborkalauz. = *Kritika* 1997. 2. 47.
1053. CSONGOR Dénes: Tatzelt Vilmos, egy mellőzött műfaj grafikusművésze az 1860-as évekből. = *Művtört. ért.* 47. 1998. 3/4. 248–253. Pesti mester munkássága.
1054. DÓZSA Katalin, F.: Budapest divatváros: a magyar divattervezés rövid története. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 89–110.
1055. ÉRI Gyöngyi – JOBBÁGYI Zsuzsanna: A magyar századforduló, 1896–1914. Bp.: Corvina, 1997. 198 p. ill. Uo. SÁRMÁNY PARSONS Ilona: Magyar művészet és építészet 1896–1914. 24–45.
1056. FERENCZY Mária: Keleti műgyűjtés Magyarországon: a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményeinek tükrében - kiállítás a Ráth György Múzeumban. = *M. múz.* 1997. 4. 46–48.
1057. FERENCZY, Mária: The collecting of oriental art in Hungary as reflected in the collection of the Ferenc Hopp Museum of Eastern Asiatic arts Budapest. = *Ars decor.* 17. 1998. 139–143.
1058. FITZ Péter: A Fővárosi Képtár/Kiscelli Múzeum kortárs kiállításai és gyűjteménygyarapodása a kilencvenes években. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 44–45.
1059. FÖLDES Emília: A Fővárosi Képtár gyűjteményei és kiállításai. = *M. múz.* 4. 1998. 3. 41–42.
1060. FÖLDES Emília: A fővárosi mecenatúra egy fejezete: adatok Benczúr Gyula Budavár visszavétele című festményének megrendeléséhez. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 211–220.
1061. FÖLDES Emília – MATTYASOVSZKY Zs. Péter: A Fővárosi Képtár története és gyűjteménye: 1890–1945. Bp.: BTM, 1998. 219 p. ill.
1062. GÁBOR Eszter: A fővárosi látképpályázat 1884–85-ben. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 147–158.
1063. GÁBOR, Eszter: Metropolitan landscape competition in 1884–1885. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 120–131. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
1064. GÁBOR, Eszter: Monuments du Millénaire pour le passé pour l'avenir = Ezredévi emlékművek múltnak és jövőnek: Schickedanz Albert 1846–1915: kutatási beszámoló a kiállítás előkészítéséről. = *Bulletin De Musée Hongrois Des Beaux-Arts* 86. 1997. 71–82, 145–153.

1065. GELLÉR Katalin: A szecessziós könyv-illusztráció Magyarországon 1895–1925. Miskolc: Miskolci Galéria, 1997. 176 p. ill. (Miskolci Galéria könyvei; 11.)
1066. GROTHE András: Adatok a magyarországi ötvösség történetéhez: 1. Esztergom - Pest - Buda - Varasd. = *Művtört. ért.* 47. 1998. 3/4. 235–241. ill.
1067. GROTHE András: Kísérlet néhány magyarországi ötvösjeggy feloldására. = *Művtört. ért.* 46. 1997. 3/4. 207–217. ill.
1068. HELLER, István: Einige Goldschmiedearbeiten aus Pest in westeuropäischen Sammlungen. = *Ars decor.* 17. 1998. 85–119. ill. 16–19. század.
1069. HERNÁDI Miklós: Hiányzó adalékok a nemzeti kulturális örökséghez: nagy zsidó műgyűjtemények sorsa. = *Múlt jövő* 1998. 4. 93–98. Hatvany, Herzog és más családok műkincsei.
1070. HORVÁTH Hilda: Kőszeghy Elemér: ingó műemlékek jegyzéke Iparművészeti Múzeum, adattár. = *Műemlékvéd. szle.* 8. 1998. 1. 69–76. Adalékok a Ráth-villa történetéhez.
1071. HORVÁTH Hilda: Pulszky Ferenc és az iparművészeti mozgalmak = Ferenc Pulszky and the movements in applied arts in Hungary. In: Pulszky Ferenc emlékére: 1814–1897 = Ferenc Pulszky memorial exhibition: 1814–1897: [kiállítás a Magyar Tudományos Akadémia székházának III. emeleti helyiségeiben, 1997. okt. 31–1998. márc. 31.] Szerk. MAROSI Ernő [et al.] Bp.: MTA Műv. Gyűjt., 1997. 70–74., 165–169.
1072. HORVÁTH Hilda: Ráth György az Iparművészeti Társulat élén = Generaldirektor György Ráth /1828–1905/ an der Spitze des Ungarischen Kunstgewerbevereins. = *Ars decor.* 16. 1997. 193–206.
1073. KESERŰ Katalin: Emlékezés és történelem: emlékművek. = *M. szle.* 6. 1997. 1. 82–93. Jovánovics György, Makovecz Imre.
1074. KINCSES Károly: A Magyar Fotográfusok Háza Mai Manó csász. és Kir. udvari fényképész műteremházában = The House of Hungarian Photographers in the Studio-building of Mai Manó imperial and Royal court photographer. Bp.: M. Fotográfiai Múz., 1997. 75 p. ill.
1075. KINCSES Károly: A Maison Européenne de la Photographie és a Magyar Fotográfusok Háza. = *Bp. negyed* 5. 1997. 1. 105–118. ill.
1076. KINCSES Károly – BÁNKUTI András: A Magyar Fotográfusok Háza (Mai Manó volt műterme) 2000-ig tartó fejlesztési terve. = *Fotóművészet* 1997. 4. 57. ill.
1077. KINCSES Károly – KOLTA Magdolna: Minden magyar fotóriporterek atyja Balogh Rudolf. Kecskemét: M. Fotogr. Múz., 1998. 187 p. ill. (A magyar fotográfia történetéből; 13.)
1078. KINCSES Károly: Tractatus a fotómúzeumról meg a Manó-házról. = *M. múz.* 4. 1998. 1. 35–38.
1079. KOPÓCSY Anna: A Képzőművészek Új Társasága, a KUT első korszaka: 1924–26. = *Művtört. ért.* 46. 1997. 3/4. 221–233. ill.
1080. LABORCZ Flóra, B.: az anyagot gyűjt., összeáll.: Képzőművészeti élet a Rákos mentén. Bp.: Laborcz Ferenc Szobrászműhely, 1997. 70 p. ill.
1081. LÉTAY Miklós: Az óbudai Szentháromság szoborcsoport. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 187–201. ill.
1082. LOVAY Zsuzsanna: Thék Endre szerepe a budai királyi palota Szent István termének berendezésében = Endre Thék's contribution to the furnishing of Saints Stephen room in the Royal Palace of Buda. = *Ars decor.* 16. 1997. 155–172. ill.
1083. LUGOSI LUGO László: Klósz-napló: Klósz György fényképeinek nyomában Budapesten. = *Bp. negyed* 5. 1997. 1. 47–66. ill.

1084. MÉSZÁROS M. János: Az Állatorvos-tudományi Egyetem érmei. = *M. felsőokt.* 8. 1998. 9. 46–47.
1085. MÉSZÁROS István: A Budapesti Műszaki Egyetem érmei. = *M. felsőokt.* 7. 1997. 8. 38–39.
1086. MÉSZÁROS István: A Eötvös Loránd Tudományegyetem érmei. 1–2. r. = *M. felsőokt.* 7. 1997. 10. 44–45.; 8. 1998. 1/2. 46–47.
1087. MÉSZÁROS István: A Semmelweis Orvostudományi Egyetem érmei. = *M. felsőokt.* 8. 1998. 3. 38–39.
1088. NAGY Anikó, B: Alkalmi művészet nyomtatványokon. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1997. 175–185. ill.
1089. NAGY, Anikó, B: Casual art on printed papers. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 139–143. ill. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
1090. NÉRAY Katalin: Chagall Budapest. = *Beszélő* 3. 1998. 3. 84–85. 1972-ben.
1091. ORTH János: A mozgófénykép budapesti törvényhatósági forrásai. /1896–1906/ [1–2. rész] = *Filmspirál* 1998. 11. 36–59., 12. 1998. 125–150.
1092. PASSUTH Krisztina: Budapest 1909–1914. A budapesti Nyolcak: Tihanyi Lajos, Berény Róbert. In: P. K.: Avantgarde kapcsolatok Prágától Bukarestig, 1907–1930. Bp.: Balassi K., 1998. 37–52. ill.
1093. PATAKI Gábor: "Van alkonyat, mely olyan, mint a hajnal": képzőművészeti viták 1948–1949. In: A fordulat éve 1947–1949: politika, képzőművészet, építészet. Szerk. STANDEISKY Éva, KOZÁK Gyula, RAINER M. János. Bp.: 1956-os Int., 1998. 217–237.
1094. PATTANTYÚS Manga: Nagyrévy András és a pesti belvárosi plébániatemplom reneszánsz tabernákulumai. = *Művtört. ért.* 47. 1998. 3/4. 219–228. ill.
1095. PEDRONI Emma Anna: Sznignált szobortöredék a pincében [József nádor-mellszobor]. = *Technika* 40. 1997. 10. 32. Turi Jobbágy Miklós.
1096. PEREHÁZY Károly: Kovács József 1945–1994. Fotó: Féner Tamás et al. Bp.: Körmendi Galéria, 1997. 83 p. ill. Vasműves életpályája.
1097. PLANK Ibolya, Cs: Fényképésműtermek Budapesten. = *Bp. negyed* 5. 1997. 1. 67–104. 1850–1914 között.
1098. POKORNYI Zsolt – SZÉCHÉNYI Róbertné: A Ganz-mauzóleum: reneszánsz sírbolt a századfordulóról. = *Szalón* 1. 1997. 2. 39–42. ill. Kerepesi temető.
1099. POSZLER Györgyi: Egy karintiai szárnyasoltár szobrai budapesti gyűjteményekben = Die Figuren eines Kärntner Flügelaltars im Budapester Sammlungen. Übers. Anikó HARMATH. = *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-arts* 88/89. 1998. 79–98, 205–218. ill.
1100. PROHÁSZKA László: Lovas szobrok. Fotók: BARKA Gábor. Bp.: Városháza, 1997. 63 p. ill. (A mi Budapestünk)
1101. PROHÁSZKA László: Reiterstandbilder. Bp.: Rathaus, 63 p. ill. (Unser Budapest)
1102. PROHÁSZKA László: Equestrian statues. Bp.: City Hall, 63 p. ill. (Our Budapest)
1103. RÁDAY Mihály: Jelenetek a pesti utcán. Összekötő szöveg. N. KÓSA Judit. Adattár: DÉRY Attila, SÁNTHÁNE ANTAL Sára. Bp.: Karinthy, 1998. 318 p. ill.
1104. RÓTH Miksa: Egy üvegfestőművész az üvegfestészetéről [Róth Miksa vallomásai] = A stained glass artist about glass staining [the confessions of Miksa Róth]. Bp.: Xénia, 1997. 89, 93 p. ill.
1105. SÁNDOR P. Tibor – KINCSES Károly: Fotó/város/történet: híres fényképészek a városról: párhuzamos nézőpontok: ahogy a várostörténész és ahogy a fotótörténész látja. = *Bp. negyed* 5. 1997. 1. 31–46.

1106. SÁNDOR Tibor: Őrségváltás a film-szakmában. = *Barátság* 4. 1997. 1. mell. XXII–XXV. 1938–1944.
1107. SÁNDOR Tibor: Őrségváltás után: zsidókérdés és filmpolitika, 1938–1944. Bp.: M. Filmint. 1997. 234 p. ill.
1108. SÁRMÁNY-PARSONS, Ilona: Malerei um 1890–1900: Aufbruch in die Moderne. Wien – Prag – Budapest. Probleme der Forschung. In: Mitteleuropa. Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht. Hrsg. PLATSCHKA, Richard. Wien: Österr. Akad. der Wissenschaften, 1997. 175–186. (Zentraleuropa-Studien; 4.)
1109. SÍK Csaba: A Vass-Gyűjtemény. Bp.: Art V. Premier, 1998. 262, [5] p. ill. Vass László magángyűjteménye.
1110. SIMONOVICS Ildikó: Lesznai Anna mesevilága. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 137–151. ill.
1111. SZAKÁCS Margit: Fényképészek és fényképésműtermek Magyarországon, 1840–1945: adatok a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának gyűjteményéből. Bp.: MNM, 1997. 303 p. Ism. ALBERTINI Béla. = *Fotóművészet* 40. 1997. 3/4. 66–71.
1112. SZALAY Ágnes – LUGOSI LUGO László [riporter]: Időutazás Budán: Szalayék félévszázados műtermében. = *Fotográfia* 1997. 8. 22–23.
1113. SZENTPÉTERY Tibor: Atlaszok, hermák, kariatidák és más emberábrázolások Pest, Buda, Óbuda házainak homlokzatán. Bp.: Városvédő Egyes., 1998. 240 p. ill.
1114. SZÖLLÖSSY Ágnes – BOROS Géza: Budapest köztéri szobrai és emléktáblái: 1985–1998. Bibliogr. SÁNTHÁNÉ ANTAL Sára. Bp.: Budapest Galéria, 1998. 80 p. ill.
1115. SZÜCS Ilona, M.: Műteremház 1898–1998: gyűjteményes kiállítás a József utcai műteremház művészeinek alkotásaiból. Bp.: Városvédő Egyes., 1998. 32 p. ill.
1116. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: A budapesti falképfestészet. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 161–174. ill.
1117. SZVOBODA DOMÁNSZKY, Gabriella: Hungarian arts in the light of the world expo of Vienna in 1873. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 98–119. ill. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
1118. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: József nádor mint műpártoló. In: József nádor (1776–1847): kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 1997. szeptember – 1998 február. Rend. HOLLÓ Szilvia Andrea. Bp.: BTM, 1997. 51–76. ill.
1119. SZVOBODA DOMÁNSZKY, Gabriella: Wall-painting as a genre in Budapest. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification. Exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 132–138. ill. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
1120. A remény szobrásza: R. Törley Mária művészete képekben. BALOGH Ágnes szerk. Tanulmány: FELEDY Balázs. Fotók: RUSZINA László [et al.] Bp.: Katedrális Művészeti BT, 1997. 95 p. ill.
1121. WEHNER Tibor: Budapesti Bory-monumentumok nyomában. = *Árgus* 9. 1998. 4. 85–92. Bory Jenő.

Színház- és zenetörténet

1122. Az Erdődy-palotától a Zenetudományi Intézetig: Falvy Zoltán 70. születésnapja tiszteletére az MTA Zenetudományi Intézetének Bartók termében rendezett kiállítás kísérőfüzete. Bp.: MTA Zenetud. Int., 1998. 27 p. ill.

1123. ALBERT István: A magyarországi német zenekultúra, különös tekintettel Pest-Budára. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 263–265.
1124. ALPÁR Ágnes: Orfeumok és kabarék a Terézvárosban. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 139–147.
1125. BÉNYEI Miklós: Széchenyi és a Nemzeti Színház. In: B. M.: A nemzeti és polgári kultúra felé: tanulmányok a reformkori magyar művelődés köréből. Debrecen, Csokonai K, 1998. 181–192.
1126. BÓDIS Mária: A grófnő fittyet hány: Apraxin Júlia 1830–1917. = *Színház* 30. 1997. 12. 41–43. Budai Népszínház.
1127. BÓDIS Mária: Színi élet a Duna két partján 1867–1885. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 117–122. Pesti Német Színház, Nemzeti Színház.
1128. BÓDIS, Mária: Theatrical life on both sides of the Danube between 1867 and 1885. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification: exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 89–93. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
1129. BOR Dezső – BOR György: Bor Dezső emlékkönyv. Bp.: [Szerző] 1998. 143 p. ill. Székesfőv. Zenekar.
1130. BÓTA Gábor: Arcok a Szkénéből. Bp.: Orsz. Színhört. Múz. Int. 1998. 84 p.
1131. DARVAY NAGY Adrienne: Rómeók és Júliák a budapesti színpadokon. = *Iskolakultúra* 7. 1997. 2. 84–89.
1132. DÓZSA Katalin, F.: A kulisszától a stilizált színpadig. = *Színhud. szle* 32. 1997. 33–48. F. Dózsa Katalin „Az ember tragédiája színpadtervei. 1883–1915” c. cikkéhez.
1133. FRIGYESI Judit: Bela Bartók and turn of the century Budapest. Berkeley: Univ. California Press, 1998. X, 357 p. ill.
1134. GÁDOR Ágnes – SZIRÁNYI Gábor: A Zeneakadémia. Bp.: Liszt Ferenc Zeneműv. Főisk., 1997. 107 p. ill.
1135. GÁDOR Ágnes – SZIRÁNYI Gábor: A Zeneakadémia születése. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 111–119. ill.
1136. GAJDÓ Tamás: Meg nem írt színházi regény: Bános Tibor a Csárdáskirálynő vendégei. = *Színház* 30. 1997. 3. 31–32. Bános Tibor művének recenziója.
1137. GAJDÓ Tamás: Szent Johanna: Bulla Elma - rendezte Bárdos Artúr. = *Theatron* 1. 1998. 1. 105–111. Belvárosi Színház.
1138. GAJDÓ Tamás: Pereg a dob, dicső dolog: az 1848–1849-es szabadságharc a színpadon. = *Szépliteratúrai ajándék* 5. 1998. 1. 29–40.
1139. GALASSO, Sambrina: Squat Theatre 1969–1981. Catanzaros, 1998. 196 p. Körszínház
1140. GALVÁN Károly: József nádor zenekara. = *Zenetud. dolg.* 1997/1998. 47–53.
1141. HARRACH Erzsébet: Hangversenyek Budapest barokk templomaiban. = *Műemlékvédelem* 41. 1997. 4. 282–283.
1142. HELYES Gábor: A Nemzeti vándorútja. = *Országépítő* 9. 1998. 3. 5–9.
1143. KERÉNYI Ferenc: “Az árvízi hajós” és Vörösmarty Mihály. In: Előadások és tanulmányok Wesselényi Miklósról. Szerk. TAKÁCS Péter. Debrecen: Erdélytört. Alapítvány, 1997. (Erdélytörténeti könyvek; 1.) 171–178. 1838. márc. 13. Pesti Magyar Színház előadása.
1144. KLEMM László: A pest-budai német nyelvű színházkultúra. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 254–262.

1145. KOZMA György: A pesti kabaré. = *Kult. köz.* 3. 2. 1998. 3. 117–120. Részletek a szerző 1984-ben megjelent könyvéből.
1146. MÁRTON Gábor: Rózsashegyi Kálmán. Bp.: Xénia, 1997. 175 p. [12] t. ill.
1147. MÉSZÁROS Tamás: A "Katona": egy korszak határán. Bp.: Pesti Szalon, 1997. 251 p., 16 t. ill.
1148. MOLNÁR Gál Péter: Honthy Hanna és kora. Bp.: Magvető, 1997. 225 p. ill.
1149. MOLNÁR Klára: A Népopera – Városi Színház, 1911–1955. Bp.: Orsz. Színház-tört. Múz. és Int., 1998. 148, 16 t. ill.
1150. NAGY, Ildikó: Vom Volksstück bis zur nationalen Operette. In: "Mitteleuropa". Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht. Hrsg. PLATSCHKA, Richard. Wien: Österr. Akad. der Wissenschaften, 1997. 131–143. (Zentraleuropa-Studien; 4.)
1151. RAJNAI Edit: Színház-történetek. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 149–156.
1152. RAJNAI Edit: Thália történetek. = *Theatron* 1. 1998. 2. 95–97.
1153. RENNERNÉ, VÁRHIDI Klára: Das Musikleben einiger bedeutender Kirchen im Pest-Buda des 18. Jahrhunderts. = *Studia musicol. Acad. Sci. Hung.* 39. 1998. 1. 53–122.
1154. SÁROSI Bálint: Mindennapi magyar zene Pesten és Budán. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 351–370. (A város arcai)
1155. SAS György: Színházak és filmszínházak a XIII. kerületben. In: Hatvan éves a XIII. kerület: helytörténeti írások. Szerk. BOGYÓ László. Bp.: XIII. ker. Helytört. Klub, 1998. 31–56.
1156. TALLIÁN Tibor: Főváros és vidék a magyar operaművelésben. 1–2. 1. Az Opera ház alapításától az 1. világháború végéig. 2. A Trianontól az államosításig. = *Muzsika* 40. 1997. 1. 6–10., 2. 5–9.
1157. TALLIÁN Tibor: Népopera kezdeményezések a századelő Budapestjén. = *Muzsika* 40. 1997. 10. 13–16.
1158. VAJDA Miklós: Kirakatper, családi háttérrel. "Drága jó Rákosi Mátyás!" - Bajor Gizi levelei. = *Holmi* 9. 1997. 3. 346–366. Eredeti dokumentumok közlésével.
1159. VENTZKE, Karl: Észrevételek a budapesti tárogatókészítőkről és a tárogatóiskolákról. = Bemerkungen über Budapestler Tárovató-Hersteller und Tárovató-Schulen. = *Musica Pannonica*. 3. 1998. 47–57.
1160. VERESS Anna. szerk.: Katona József Színház 1982–97, Kamra, 1991–97. Bp.: Katona József Színház Alapítvány, 1997. 112 p. ill.
1161. WELLMANN Nóra: Az Operaház története. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 121–122.

Tudománytörténet

1162. BARÁTH István – SZABÓ Zoltán (szerk.): Budapest, Eötvös Loránd emlékkiállítás. Bp.: TKM Egyes., 1998. 16 p. ill. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára; 584.)
1163. BARTHA Lajos: Az ELTE Csillagászati Intézet három évfordulós üttörője. = *Évf. műsz. termtud.* 1997. [1996.] 115–117.
1164. BARTHA Lajos: Egy magyarországi obszervatórium pusztulása. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 6. 1998. 185–188. Svábhegyi Csillagvizsgáló. Az Urania-ről.
1165. BÉNYEI Miklós: A Magyar Tudós Társaság ügye a reformkori országgyűléseken. In: B. M.: A nemzeti és polgári kultúra felé: tanulmányok a reformkori magyar művelődés köréből. Debrecen, Csokonai K., 1998. 41–78.

1166. BERÉNYI Dénes: A fizika hazánkban a millennium idején – tudomány és technika. = *História* 20. 1998. 7. 16–17.
1167. DÁNYI Dezső – NYITRAI Ferencné: Tanulmányok a magyar statisztikai szolgálat történetéből = Studies of the history of the Hungarian Statistical Service. Bp.: KSH, 1998. XIV, 336 p.
1168. DOBROSSY István (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról. Miskolc, MTA Miskolci Akad. Biz., BAZ M. Lvt. 1997. 209 p. Válogatott bibliográfia p. 153–180.
1169. HOLLÓ Szilvia Andrea: József nádor a műszaki és természettudományok támogatója. In: József nádor (1776–1847): kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 1997. szeptember – 1998 február. Bp.: BTM, 1997. 41–50.
1170. KÓNYA Sándor: A Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949. Bp: MTA. Könyvtár, 1998. 196 p. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei; 110.)
1171. LUKÁCS Tibor (összeáll.): Emlékkönyv a Földmérési és Távérzékelési Intézet 30. évéről, 1967–1997. Bp.: Fömi, 1998. 110 p. ill.
1172. MÁRKUS György – VAJDA Mihály: A Budapesti Iskola 1. Tanulmányok Lukács Györgyről. Bp.: Argumentum, 1997. 368 p. (Alternatívák)
1173. NAGY László: A természettudományok és a műszaki élet területén alkotó pest-budai német tudósok. In: Németek Budapesten. Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 397–404.
1174. NÉMETH József: Műszaki fejlődés – természettudományos műveltség. Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének története 1948–1998. Bp.: MTESZ, 1998. 136 p. ill.
1175. PÉTERI György: Academia and state socialism: essays on the political history of academic life in post-1945 Hungary and Eastern Europe. Boulder: Social Science Monographs; Highland Lakes: Atlantic Research and Publications, New York: Columbia Univ. Press, 1998. X, 296 p. (Atlantic studies on society in change, East European monographs; 94.)
1176. RACHMANN, Arnold W.: Sándor Ferenczi: the psychotherapist of tenderness and passion. Northvale; London: Jason Aronson Inc., cop. 1997. 464 p.
1177. SZABADVÁRY Ferenc: A magyar kémia művelődéstörténete. Bp.: Mundus M. Egyet. K., 1998. 196 p.
1178. SZABADVÁRY Ferenc: A magyar tudományosság elmúlt 100 éve. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 1997. 21–24.
1179. VÁMOS Éva Katalin – VÁMOSNÉ Vigyázó Lilly, szerk.: A természettudományok, a technika és az orvoslás a millenniumtól a millicentenáriumig: (az 1996. évi anket anyaga): Dr. Turiné Frank Zsuzsa tiszteletére. MTESZ Közread. HOLLÓ Szilvia Andrea. rend. MTESZ Tud. Techntört. Biz. Bp.: MTESZ, 1997. 265 p.
1180. VARGHA Domokosné: Carl Friedrich Gauss magyar csillagászbarátai. Zách János Ferenc, Pasquich János és Tittel Péter Pál. = *M. tud.* 105. 1998. 9. 1108–1121.
1181. VARGHA Domokosné: Csillagda a budai Várban: Weiss Ferenc hagyatéka. = *Élet tud.* 52. 1997. 40. 1266–1268.
1182. VARGHA Domokosné: A Mappa Hungariae csillagásza: Bogdanich Imre Dániel. = *Élet tud.* 53. 1998. 2. 43–46.
1183. VARGHA Domokosné: Mátyás király csillagásza. = *Élet tud.* 52. 1997. 35. 1103–1105.

**A tömegkommunikáció, sajtó,
könyvkiadás története**

1184. ÁBRAHÁM Barna: Vydávanie slovenskej tlače a kníh v Budapešti v období dualizmu = Szlovák sajtó és könyvkiadás Budapesten a dualizmus korában. 57–70., 173–184. In: Kultúrne dedičstvo budapeštianskych Slovákov: zborník materialov vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou v Budapešti v roku 1997 = A budapesti szlovákok kulturális öröksége: az 1997. évi budapesti nemzetközi konferencia szöveggyűjteménye. Szerk. HRIVNYÁK, Mihály. Bp.: Etnikum, 1998. 57–69. 173–184.
1185. BERÉNYI Mária: Aki Pesten lett Eminescu. = *Barátság* 4. 1997. 4. 1827–1828. Román sajtó Pesten az 1860-as években. Josif Vulcan.
1186. BÁLINT Gábor: A Nova Könyvkiadó története. = *M. kvszle* 114. 1998. 4. 372–387.
1187. BORSA Gedeon: Könyvtörténeti írások 1. A hazai nyomdászat a 15–17. században. 2. A külföldi nyomdászat: 15–16. század. Bp.: OSZK, 1996–1997. 474, 462 p. Budai vonatkozású tanulmányok.
1188. BUKA Adrienne: 525 éve jelent meg a Budai Krónika, az első hazánkban nyomtatott könyv. = *Évf. műsz. termtd.* 1998. [1997.] 81–84.
1189. BUZINKAY Géza: Budapest in caricature. In: Birth of a metropolis. Pest, Buda and Óbuda at the time of the unification. Exhibition in the Budapest History Museum to commemorate the 125th anniversary of the capital's unification. Bp.: BTM, 1998. 84–88. (Monographs of the history of Budapest; 36.)
1190. BUZINKAY Géza: Budapesti karikatúrák. = *Tanulm. Bp. múltjából* 27. 1998. 101–116.
1191. BUZINKAY Géza: Bulvárlapok a pesti utcán. = *Bp. negyed* 5. 1997. 2/3. 41–44.
1192. BUZINKAY Géza: A megrajzolt vicc: a budapesti karikatúra. In: SÁNDOR P. Tibor (főszerk.) Micsoda város! Karikatúrák a 125 éves Budapestről. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének kiállítása. Vál. szerk. KARNER Katalin, FARAGÓ Éva. Bp.: FSZEK, 1998. V–XIX.
1193. BUZINKAY Géza: Sajtóviták az egyesítésről. In: Az egyesített főváros: Pest, Buda, Óbuda. Szerk. GYÁNI Gábor. Bp.: Városháza, 1998. 60–74. (A város arcai)
1194. CZÖVEK ZOLTÁN – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv, sajtó és könyvtártörténeti irodalom 1996-ban, 1997-ben. = *M. kvszle* 113. 1997. 4. 465–479., 114. 1998. 3. 428–441.
1195. FURKÓ Zoltán [et al.] szerk.: Magyar Televízió, 1957–1997. Bp.: MTV: Ajtósi Dürer Kiadó, 1997. 40 p. ill.
1196. KAPRONCZAY Katalin: A Természetudományi Társulat kiadói tevékenységéről. = *Orv. hetil.* 138. 1997. 6. 361–363.
1197. KÓKAY György: A könyvkereskedelem Magyarországon. Bp.: Balassi cop. 1997. 154 p. Ism. KAPRONCZAY Katalin. = *Valóság* 40. 1997. 12. 108–111.
1198. KOROMPAY H. János: Egy kritikai iskolától a kritika kétségbevonásáig: a Regélő Pesti Divatlap és a Pesti Divatlap. = *Irodalomtörténet* 78. 1997. 1/2. 86–110.
1199. LACKFI János. Mi újság?: tallózás a Pesti Hírlap 1920 utáni számaiból. = *Jel* 1997. 5. 143–146. ill.
1200. LAKATOS Éva: Álhírlapírók és a zugsajtó Magyarországon. = *M. kvszle* 114. 1998. 3. 233–259. A XIX. és a XX. században.
1201. LIPTÁK Dorottya: A családi lapoktól a társasági lapokig: újságok és újságolvasók a századfordulón. = *Bp. negyed* 5. 1997. 2/3. 45–70.
1202. MADAS Edit – MONOK István: A könyvkultúra Magyarországon. 1. A kezdetektől 1730-ig. Bp.: Balassi, 1998. 183 p.

1203. MOLNÁR György: 70 év a Sándor utcában: a magyar rádiózás műszaki megteremtője, Molnár János: 1928–1998. Bp.: Ajtósi Dürer Kiadó, 1998. 119, [7], LII p. ill. (A magyar rádiózás hőskora)
1204. NÉMETH György: Szelep vagy ékszif? A köztes nyilvánosság jellemzői a „régii” Mozgó Világ című folyóirat történetének bemutatásával. = *Bp. jelenlét* 1998. 21. 1–23.
1205. NYÁRÁDY Gábor: Az elfelejtett Auróra (1897–1904.) = *Irodört. közlem.* 102. 1998. 1. 145–178.
1206. PÁLMÁNY Béla: Az országgyűlési naplók történetéből (1790–1949). = *Valóság* 41. 1998. 6. 62–75.
1207. SCHMITT Péter szerk.: RT, MTV, MTV Rt. 1957–1997. 1–2 köt. Bp.: MTV Rt. 1998. 304, 322 p. ill.
1208. SIPOS Balázs: Hatalom és nyilvánosság: a budapesti liberális sajtó az 1920-as években. = *Múltunk* 43. 1998. 3/4. 143–200.
1209. SZABÓ Dániel: Hirdetési kultúra a századfordulón. = *Bp. negyed* 5. 1997. 2/3. 71–72.
1210. SZAFFNER Emília: Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör. = *M. kvszle* 114. 1998. 4. 353–371. Kánya Emília.
1211. SZEPESI György: Búcsú a mikrofontól. Irta PETERDI Pál. Bp.: Paginarum K., 1998. 407, [5] p., [34] t. ill.
1212. SZILÁGYI Márton: Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Debrecen: Kossuth Egyet K. 1998. 490 p. (Csokonai könyvtár; 16.)
1213. TERPLÁN Zénó – NÉMETH Géza összeáll.: A Magyar Mérnök és Építészegylet Közönyének adatai 1867–1944 között. Miskolc: Miskolci Egyet., 1998. 189 p.
1214. TÓTH Szilvia: A KÚT (1926–1927): a Képzőművészek Új Társaságának folyóirata. = *M. kvszle* 113. 1997. 1. 58–72.
1215. TÖKÉCZKI László: Köztelek (1896–1918): egy agrárius hetilap a múltból. = *Valóság* 40. 1997. 1. 92–103.
1216. TURÁNYI Zsuzsa szerk.: Szabad Tér: a kiadó első tíz éve, 1987–1997. Bp.: Szabad Tér, 1998. 222 p.
1217. VOIT Krisztina: Zenei folyóiratok és irataik a Budapest Fővárosi Levéltárban. /1875–1890./ = *M. kvszle* 114. 1998. 2. 93–112.

Oktatás- és iskolatörténet

1218. 30 éves a Mérnök Utcai Általános Iskola. Szerk. CSÉPE Lászlóné, MAKRAY Istvánné, NAGY Ágnes. Bp.: Mérnök Utcai Ált. Isk., 1997. 39 p. ill.
1219. A 70 éves Gulner Utcai Általános Iskola: 1927/28–1997/98. Szerk. HERENDI László. Bp.: Gulner Gyula Utcai Ált. Isk., 1998. [52] p. ill.
1220. 95 év a mozgáskorlátozott gyermekek szolgálatában: a Mozgásjavító Általános Iskola és Diákotthon évkönyve 1993–1998. Bp.: Mozgásjavító Általános Iskola és Diákotthon, 1998. 159 p.
1221. 100 éves a Kandó Kálmán Műszaki Főiskola. = *M. felsőokt.* 8. 1998. 7. 47.
1222. 160 éves a Bakáts téri Általános Iskola 1837/38–1997/98. Bp.: Bakáts téri Ált. Isk., 1998. 104 p. ill.
1223. Államigazgatási Főiskola, 1977–1997. Összeáll. MÁTÉ Gábor [et al.] Bp.: Unió, 1997. 272 p., 4 t.
1224. A budapesti Berzsenyi Dániel Gimnázium története, 1858–1995. Irták: RÉTI Ilona [et al.] Bp.: Berzsenyi Dániel Gimn. 1997. 85 p.
1225. Emlékkönyv, 1867–1997: a százéves évfordulóra: Szinyei Merse Pál Általános Iskola és Gimnázium. Bp.: Szinyei Merse Pál Ált. Isk. Gimn., 1997. 228 p., 16 t. ill.
1226. Évkönyv: tíz éves a Szőnyi István Általános Iskola. Bp.: Szőnyi István Ált. Isk., 1997. 72 p. ill.

1227. Jubileumi évkönyv, 1998. ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóiskola (Budapest). Szerk. KISSNÉ SPIRA Veronika. Bp.: ELTE Trefort Gyakorló Isk., 1998. 257 p. ill.
1228. Kaffka Margit Általános Iskola: 40 év. BÉRESNÉ Dunai Gyöngyi, bev. Bp.: Kaffka Margit Ált. Isk., 1998. 59 p.
1229. Mészáros István művelődéstörténetés jubileuma. = *Iskolakönyvtáros* 2. 1997. 1. 16–17.
1230. "Te voltál nekünk hajlékunk nemzedékről nemzedékre": képek a hajdani és a mai Baár-Madasról az iskola alapításának 90. évfordulója alkalmából. MIKÓ László, SZÖLLŐSSY Gábor, képeket kész.. Bp.: Baár-Madas Ref. Gimn., 1997. 27 p. ill.
1231. A Teleki Blanka Általános Iskola jubileumi évkönyve: 1968–1998. Összeáll. SLAKTA Katalin. Bp.: Aula, 1998. 188 p.
1232. Veres Pálné 127 éves iskolájának 101. gimnáziumi tanévről 1896/97–1996/97. Szerk. DÖRNYEI Lászlóné. Bp.: Veres Pálné Gimn., 1997. [2], 60 p. ill.
1233. BARABÁSNÉ CSEH Judit: A budapesti Berzeviczy Gizella Általános Iskola évkönyve iskolánk fennállásának 20. évében. Bp.: Berzeviczy G. Ált. Isk., 1997. 54 p. ill.
1234. BÁTHORY Zoltán, (főszerk.): Pedagógiai ki kicsoda. Bp.: Kereban Kvk., 1997. 300, [3] p.
1235. BÁTHORY Zoltán: Pedagógiai lexikon 1. A–K. 2. L–Ny. 3. O–Zs. Bp.: Keraban Kvk., 1997. 689, 642, 694 p.
1236. BERÉNYI Sándor [et al.]: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának története, 1667–1997. Szerk. HORVÁTH Pál. Bp.: ELTE ÁJTK, 1998. 234 p.
1237. BERTÉNYI, Iván: Les armoiries de l'Université Eötvös Loránd de Budapest. In: Universitas Budensis 1395–1995. Internationaler Conference for the history of universities on the occasion of the 600th anniversary of foundation of the University at Buda. Ed. SZÖGI, László, VARGA, Júlia. Bp.: ELTE, 1997. 183–188.
1238. BLASKÓNÉ MAJKÓ Katalin: Minta-rajztanodától a Képzőművészeti Egyetemig. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 127–138.
1239. BOGNÁR Edit: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium története. = *Bp. nev.* 33. 1997. 4. 11–112. Recenzió.
1240. BOTTLIKNÉ KÁRÁSZ Aranka: Szürke nénék intézete: az óbudai Szentlélek téri nevelő és tanintézet története. Bp.: [Magánkiad.] 1998. 113, [24] p., 40 t.
1241. BUDÁNÉ Juhász Katalin: Erzsébetváros – iskolaváros: fejezetek az erzsébetvárosi iskolák történetéből. Bp.: Erzsébetváros Önkormányzata, 1998. 79 p. ill.
1242. BUNDEV TODOROV Mária [et al] szerk.: A Vásárhelyi Pál Kereskedelmi Szakközépiskola és Gimnázium jubileumi évkönyve, 1987–1997. Bp.: Vásárhelyi Pál Keresk. Szakközépisk., 1997. 60 p. ill.
1243. CSÁSZÁR Ottó (főszerk.): A Berzeviczy Gergely Közgazdasági, Külkereskedelmi Szakközépiskola és Gimnázium emlékkönyve, 1947–1997. Bp.: Berzeviczy Gergely Közgazd. Külkeresk. Szakközépisk. Gimn., 1997. 96 p.
1244. DEÁK Gábor: A magyar gyermektanulmányi mozgalom története (összefoglalás). = *M. ped.* 98. 1998. 1. 69–70.
1245. DIÓSZEGHY János: A hallgatók oktatásával, nevelésével foglalkozó szervek az Akadémián 1950–1975 között. = *Nemzetvéd. Egyet. közlem.* 1. 1997. 1. 251–294. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia.
1246. DOMOKOS Péter – CSEPREGI Márta (szerk.): 125 éves a budapesti Finnugor Tan-szék: jubileumi kötet. Bp.: [ELTE], 1998. 223 p. (Uralisztikai tanulmányok; 9.)

1247. DUDÁS Márta: A Magyar Táncművészeti Főiskola története. In: Terézváros Budapest szívében: fényképek és tényképek a világvárosból. Szerk. SZABÓ Ferenc. Bp.: Terézvárosi Művel. Közalapítvány, 1998. 123–126.
1248. EMBER Mária: Budáról át Pestre: mozaikok az Erzsébet Nőiskola történetéből. = *Barátság* 5. 1998. 6. 2324–2326.
1249. FABINY Tibor: Petőfi és evangélikusok iskolájában. = *Lelkipásztor* 73. 1998. 9. 326–329.
1250. FARKASNÉ POCSAI Zsuzsa – SZILÁGYI Judit (szerk.): A Kossuth Lajos Közgazdasági Szakközépiskola évkönyve az intézet fennállásának 80. évében. Bp.: Kossuth L. Közgazd. Szakközépiszk., 1998. 108 p. ill.
1251. FEKETE András (szerk.): 25 éves az Élelmiszeripari Kar: jubileumi kiadvány 1972–1997. Bp.: Kertészeti és Élelmiszerip. Egyet., 1997. 119 p.
1252. FELKAI László: Zsidó iskolázás Magyarországon: 1780–1990. Bp.: OPKM, 1998. 157 p.
1253. FÖLDVÁRINÉ Kocsis Luca: Tanintézetű főiskoláig: észrevételek a felsőbb szintű kertészeti szakoktatás fejlődéstörténetéhez. = *Tanulm. természettud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 105–107.
1254. GAJDOS Gusztáv: Technikai fejlődés és műszaki felsőoktatás Magyarországon a millenniumtól a millicentenáriumig (1896–1996). = *Tanulm. természettud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 91–94.
1255. GRÁBERNÉ BÓSZÉ Klára – LÉCES Károly (szerk.): A magyarországi iskolai értesítők bibliográfiája. 5., 1850/51–1948/49. Budapesti szakközépiskolák, szakiskolák. Bp.: OPKM, 1998. 215 p. (A magyar neveléstörténet forrásai, 12.)
1256. GUROV, Alexandár: A budapesti Bolgár Iskola – 80 éve megújított hagyományok. = *Haemus* 7. 1998. 2. 28–29, 31–32. Uo. bolgáruul p. 32–34.
1257. HUNYADI Zoltán: 85 éves a Fővárosi Pedagógiai Intézet: a Pedagógiai Szeminárium gyakorlóintézményei. = *Tanító* 35. 1997. 7. 4–6.
1258. HUNYADI Zoltán: A Pedagógiai Szeminárium gyakorlóintézményei. = *Bp. nev.* 33. 1997. 3. 13–19.
1259. KARÁDY Viktor: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon: 1867–1945: történeti-szociológiai tanulmányok. Bp.: Replika Kör, 1997. 272 p. (Replika könyvek, 3.) Uo. K. V.: Az Eötvös-kollégium és az Ecole Normale Supérieure 1900 táján: összehasonlító tanulmány egy szakértelmiségi elit képzéséről. 217–233. K. V.: Nemzeti és felekezeti kisebbségek a budapesti egyetemeken a századfordulón. 195–215.
1260. KÉTYI Andrásné: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium lélektani laboratóriumának működése 1912–1931 között. = *Bp. nev.* 34. 1998. 1. 97–109.
1261. KISS Erzsébet, F. (szerk. bev.): Az alsó- és középszintű oktatás 1848/49-ben: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium válogatott iratainak tükrében. Bp.: M. Orsz. Lvt., 1997. 221 p. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II., Forráskiadványok / Magyar Országos Levéltár; 30.)
1262. KOVACEK, Bodizar: Tekelijanumske istorije XIX veka. Novi Sad: Matica Srpska, 1997. 239 p. ill. Ism. FRIED István. *M. kvizle* 1998. 1. 91–92.
1263. KOVACEK, Bodizar: Tököly Száva és a Tökölyánum. = *Barátság* 4. 1997. 6. 1942–1946. Részletek a szerző könyvéből.
1264. KOVÁCS Olga: Német nyelvű tanítóképzés a budai líceumban. Donáth: Iskola és politika: az állami német nemzetiségi tanítóképzés történetéhez: 1919–1944. = *Kisebbségkutatás* 6. 1997. 1. 68–71. Recenzió.
1265. LENKEI István: Budapest székesfőváros mint nevelőkörnyezet (részlet). = *Bp. nev.* 34. 1998. 4. 100–107.

1266. MANN Miklós: Budapest oktatásügye a dualizmus korában. Bp.: ELTE BTK Neveléstud. Tanszék., Pro Education Alapítvány, 1997. 155 p. (Új pedagógiai közlemények) Ism. REMEK Éva. = *Új pedag. szle* 48. 1998. 2. 119–120.
1267. MANN Miklós: A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium története. Bp.: FPI, 1997. 219 p. VIII t. (Bárczy István könyvtár; 3.)
1268. MANN Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között. Bp.: OPKM, 1998. 155 p.
1269. MÉSZÁROS István: Magyar iskola: 1996–1996. Előadások, cikkek, beszédek. Bp.: Eötvös J. Kvk, 1997. 297 p.
1270. MOLNÁR László (szerk. és bev.): A Budapesti Orvostudományi Egyetemen végzett orvostanhallgatók jegyzéke, 1951–1969. Bp.: SOTE, 1997. 335 p. (A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltárának kiadványai; 1.) (A Semmelweis Orvostudományi Egyetem promóciós könyvei; 4.)
1271. MOLNÁR László: A Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karától a Semmelweis Orvostudományi Egyetemig: az átalakulás évtizedei. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 127–129.
1272. NAGY Péter: Az Eötvös Collégium jövőjéről: javaslatok. = *História* 19. 1997. 3. 30.
1273. NAGY Péter Tibor: A Pesti Kereskedelmi Akadémia In: N. P. T: Neveléstörténeti előadások. Bp. Oktatáskut. Int. Székesfehérvár: Kodolányi J. Főisk., 1997. 175–185.
1274. NÉMETH András: A fővárosi polgári iskolákról. In: Wessely Ödön munkásságának tanterv- és művelődésméleti vonatkozásai. Vál. bev. NÉMETH András. Bp.: OKI, 1997. 47–56.
1275. NÉMETH, József: Die technische Kultur, Studentenwanderungen, Ingenieurbildung und Europäertum. In: Universitas Budensis 1395–1995. Internationaler Conference for the history of universities on the occasion of the 600th anniversary of foundation of the University at Buda. Ed. SZÖGI, László, VARGA, Júlia. Bp.: ELTE, 1997. 423–430.
1276. OBERLÄNDER Sándor – BARTHA Lajos: Az Állami Közép Ipartanodától a Bánki Donát Műszaki Főiskoláig. = *Tanulm. termtud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 95–97.
1277. OROSZI Antal: Ötven évvel ezelőtt... = *Új honv. szle* 51. 1997. 12. 58–67.
1278. PALÁNKAI Tibor: Ötvenéves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. = *Közzgazd. szle* 45. 1998. 12. 1061–1064.
1279. PAPP Gézané: Kétszáz év a soroksári népoktatás történetéből. Bp.: Soroksári Pedag. Klub Egyes., 1997. 141 p. (Soroksári füzetek)
1280. PEDRONI Emma Anna: 150 éve nyílt meg a József Ipartanoda. = *Technika* 39. 1998. 7/8. 40–42.
1281. PETŐ Andrea: Szabadon szolgál a szellem: tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collégium történetéből, 1895–1995. Bp. 1995. = *Századok* 131. 1997. 1. 294–296. Recenzió.
1282. RADA Tibor: A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története 1830–1945. Pécs: Bp.: Calgary, Gálos Nyomdász Kft., 1998. 810 p. ill.
1283. RÁDLI Tibor – ZSIGMOND Gyula: Villamosmérnök-képzés a Bolyai János Honvéd Műszaki Főiskolán. = *Hadtudomány* 8. 1998. 4. 78–81.
1284. RESS, Imre: Ernst Häckel im Eötvös Collegium 1925–1944 – eine Fallstudie zu den Formen der universitären Beziehungen in Zwischenkriegszeit. In: Universitas Budensis 1395–1995. Internationaler Conference for the history of universities on the occasion of the 600th anniversary of foundation of the University at Buda. Ed. SZÖGI, László, VARGA, Júlia. Bp.: ELTE, 1997. 465–476.

1285. RÉV Ilona: Az örökifjú Áldás utcai iskola. = *Tandem* 2. 1997. 2. 51–55.
1286. SCHLEGEL Oszkár: 100 éves az Őrnagy utcai iskola: (Csanádi Árpád KSI Általános Iskola és Gimnázium). = *M. Olimpiai Akad. évkv.* 1997. 56–58.
1287. SOÓS István: Budapest német iskolái (1686–1918) In: *Németek Budapesten.* Szerk. HAMBUCH Vendel. Bp.: Föv. Német Kisebbségi Önkormányzat, 1998. 183–187.
1288. SZABADVÁRY Ferenc: 150 éves a BME Általános és analitikai kémiai tanszéke. = *M. kém. l.* 53. 1998. 404–408.
1289. SZABADVÁRY, Ferenc: The first department of Chemistry of the Technical University of Budapest. = *Period. polytechn. chemical engineering* 42. 1997. 115–124.
1290. SZABADVÁRY Ferenc: A fizikai kémiai tanszék története, avagy 75 éves a BME Fizikai Kémiai Tanszéke. = *M. kém. folyóirat* 103. 1997. 397–399.
1291. SZABADVÁRY Ferenc: Százötven éve nyílt meg a József Ipartanoda. = *Valóság* 40. 1997. 9. 85–90.
1292. SZABADVÁRY Ferenc: Szilárd Leó tanulmányai a Budapesti József Nádor Műegyetemen. = *Fiz. szle* 48. 1998. 63.
1293. SZABÓNÉ BERKI Éva: A tanképes tanárképzés formája – 1. A szakmai tanárképzés kezdetei. 2. A tanképesítés és tanárképzés formálódása. = *Szakképz. szle* 12, 13, 1996–1997. 4, 1. 58–91, 90–106.
1294. SZABOLCS Ottó: Donáth Péter: Iskola és politika. = *M. tud.* 42. 1997. 9. 1141–1142. Magyar Királyi Állami Németnyelvű Tanítóképző-Líceum története. Recenzió
1295. SZENTGYÖRGYI Lóránt (szerk.): Ybl Miklós Műszaki Főiskola jubileumi évkönyve 1998: 1879–1998. Bp.: Ybl Miklós Műszaki Főisk., 1998. 206 p. ill.
1296. SZIGETI József: Az Eötvös Collégium középiskolai kisugárzása: részletek egy visszaemlékezésből. = *História* 19. 1997. 1. 29–31.
1297. SZÖGI László: Új utakon nyugat felé: hagyományok és változatok az újkori magyar egyetemjárásban (1789–1919). = *Egyet. Kvt. évkv.* 7/8. 1995. 327–380.
1298. SZÖGI, László – VARGA, Júlia (ed.): Universitas Budensis 1395–1995. International Conference for the history of universities on the occasion of the 600th anniversary of foundation of the University at Buda. Bp.: ELTE, 1997. 512 p. Tanulmányai külön is szerepelnek.
1299. TÓTH Gábor: A magyarországi tanítóképző intézeti tanárképzés története: Apponyi Kollégium. Bp.: OPKM, 1998. 320 p.
1300. TÓTH István György: Régi magyar egyetemek emlékezete: 1367–1777. = *Századok* 131. 1997. 4. 971–973. Recenzió Szögi László 1995-ben megjelent művéről.
1301. VÁMOS, Éva Katalin: It has been 100 years now that women can study in Hungary. In: Universitas Budensis 1395–1995. International Conference for the history of universities on the occasion of the 600th anniversary of foundation of the University at Buda. Ed. SZÖGI, László, VARGA, Júlia. Bp.: ELTE, 1998. 477–485.
1302. VÁMOS Éva Katalin: Nők megjelenése a természettudományok és technika világában. = *Tanulm. természettud. techn. orvoslás tört.* 5. 1997. 37–42.
1303. VÁMOS Éva Katalin: Nők műszaki és természettudományos oktatása. In: Szerep és alkotás. Szerk. NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit. Debrecen: Csokonai, 1997. 205–212.
1304. VASBÁNYAI Ferenc (összegyűjt.): Saxa loquuntur: műhely és szentély - nem középiskolás fokon - a Lágymányoson 1912–1997: emlékezés és emlékeztetés a budai Szent Imre Gimnázium és a ...József Attila Gimnázium történetére és legendájára. 1–2. kötet. Feldolg. BÖHM Ágnes [et al.] Bp.: József Attila Gimn., 1998. 343, 333 p.

1305. VELNER András: Hazai technika tanításunk egy korai mérföldköve: a József Ipartanoda megalapozó szerepe technika-tanításunk fejlődésében. = *Módszertani lapok* 3. 1998. 2. 18–28.
1306. VEREBÉLYI Adrienne: Tudósítás a fővárosi nevelési tanácsadók 30. évfordulójának megemlékezésén. = *Óvodai nevelés* 6. 1998. 2. 28–31.
1307. ZSIDI Vilmos (összeáll.): Dokumentumok a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem történetéből. 1. rész., 1948–1956. Bp.: BKE, 1998. 289 p. (A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Levéltárának kiadványai)
1316. VALLUS Tibor: Zöld-fehér vér. Heves: EN & KO Média Bt., 1998. 160 p.
1317. VÖRÖS Károly: Sport, városiasodás, polgárság. In: V. K.: Hétköznapiak a polgári Magyarországon. Vál. sajtó alá rend. GLATZ Ferenc. Másodközlés. Bp.: MTA Törttud. Int., 1997. 297–302. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok; 22.)
1318. ZEIDLER Miklós: A Nemzeti Stadiontól a Népstadionig. = *Tanulm. Bp. múltjából* 26. 1997. 9–87.

Sporttörténet

1308. BALI János: "Hungarofradizmus" = *Tabula* 1. 1998. 1/2. 85–105. Ferencvárosi Torna Club.
1309. BOCSÁK Miklós: Mit tettek a Fradival? Bp.: MikSport Bt; Paginarum, 1998. 278 p., 16 t.
1310. KRAUSZ, Tamás: Soccer and racism in Hungary: or what the Ajax-Fradi conflict all about? = *Eszmélet* 1997. nov. 146–173. FTC, MTK.
1311. NAGY Béla: Kik játszottak a Fradiban? 666-an zöld-fehérben 1901–1997. Bp.: FTC, 1997. 127 p. ill. (Fradi futball-múzeum; 25.)
1312. NAGY Béla: Minden taps a Ferencvárosnak szól: a Fradi nemzetközi mérkőzése 1935–1997. Bp.: FTC, 1997. 163 p. ill. (Fradi futball-múzeum; 26.)
1313. NEMESDARÓCZI István – PÉTERFALVY Lajos: MAFC Műegyetemi Atlétikai és Football Club, 1897–1997. Bp.: Műegyet. K., 1997. 162 p. ill.
1314. SZÁNTHÓ András: Ria, ria Hungária: zsidóság és futball Magyarországon. = *Szombat* 10. 1998. 9. 14–16.
1315. TAMÁSKA Péter: A nyomdászok és hozzájuk kapcsolt szakmák kulturális és sportélete az ötvenes évek első felében. = *Lvt. szle* 47. 1997. 3. 25–29.

Időszaki kiadványok rövidítései

- Acta archaeol. Acad. Sci. Hung.*
Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
- Ann. Univ. Sci. Bp. Rolando Eötvös Nom. Sec. Ling.*
Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis Rolando Eötvös Nominatae. Sectio linguistica
- Archaeol. ért.*
Archaeológiai értesítő
- Ars decor.*
Ars decorativa
- Ars Hung.*
Ars Hungarica
- Balneol. gyógyfürdőü. gyógyidegenforg.*
Balneológia, gyógyfürdőügy, gyógyidegenforgalom
- Bolyai szle*
Bolyai szemle
- Bp. negyed*
Budapesti negyed
- Bp. nev.*
Budapesti nevelő
- Bp. rég.*
Budapest régiségei
- Bp. Rom. Kult. Társ. Almanachja*
A Budapesti Román Kulturális Társaság almanachja
- Buksz*
BUKSZ–Budapesti könyvszemle
- Ép.- építud.*
Építés-, építészettudomány
- Épít. felújít.*
Építés, felújítás
- Eur. utas*
Európai utas
- Eur. szle*
Európai szemle
- Évf. műsz. termtud.*
Évfordulóink a műszaki és természettudományokban
- Évkv./1956-os M. Forrad. Tört. Dok. Kutatóint. évkv.*
Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete évkönyve
- Filat. szle*
Filatéliai szemle
- Fiz. szle*
Fizikai szemle
- Fol. hist.*
Folia historica
- Főisk. figy.*
Főiskolai figyelő
- Földr. közlem.*
Földrajzi közlemények
- FSZEK évkv.*
A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve
- Hadtört. közlem.*
Hadtörténeti közlemények
- Holocaust füz.*
Holocaust füzetek
- Hung. quart.*
The Hungarian quarterly
- Jogtud. közl.*
Jogtudományi közlemények
- Közlek. Múz. évkv.*
A Közlekedési Múzeum évkönyve
- Közlektud. szle*
Közlekedéstudományi szemle
- Kult. köz.*
Kultúra és közösség
- Kv. kv. kv.*
Könyv, könyvtár, könyvtáros
- Lvt. közlem.*
Levéltári közlemények
- Lvt. szle*
Levéltári szemle
- M. állatorv. l.*
Magyar állatorvosok lapja
- M. egyháztört. évkv*
Magyar egyháztörténeti évkönyv
- M. egyháztört. vázl.*
Magyar egyháztörténeti vázlatok

- M. épip.*
Magyar építőipar
- M. felsőokt.*
Magyar felsőoktatás
- M. graf.*
Magyar grafika
- M. iparműv.*
Magyar iparművészet
- M. kém. I.*
Magyar kémikusok lapja
- M. kém. fi.*
Magyar kémiai folyóirat
- M. közig.*
Magyar közigazgatás
- M. kvszle*
Magyar könyvszemle
- M. múz.*
Magyar múzeumok
- M. napló*
Magyar napló
- M. ped.*
Magyar pedagógia
- M. szle*
Magyar szemle
- M. tud.*
Magyar tudomány
- Múlt jövő*
Múlt és jövő
- Műemlékvéd. szle*
Műemlékvédelmi szemle
- Művtört. ért.*
Művészettörténeti értesítő
- Népr. ért.*
Néprajzi értesítő
- Ókortud. ért.*
Ókortudományi értesítő
- Orv. hetil.*
Orvosi hetilap
- OSZK évkv.*
Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve
- Rendész. szle*
Rendészeti szemle
- Stat. szle*
Statisztikai szemle
- Szakképz. szle*
Szakképzési szemle
- Színhstud. szle*
Színháztudományi szemle
- Szociol. szle*
Szociológiai szemle
- Tanulm. Bp. múltjából*
Tanulmányok Budapest múltjából
- Tanulm. természettud. techn. orvoslás tört.*
Tanulmányok a természettudományok, technika és orvoslás történetéből
- Társad. szle*
Társadalmi szemle
- Tér társad.*
Tér és társadalom
- Termész. világa*
Természet világa
- Tört. szle*
Történelmi szemle
- Tud. műsz. táj.*
Tudományos és műszaki tájékoztatás
- Turista mag.*
Turista magazin
- Új honvéds. szle*
Új honvédségi szemle
- Új m. ép. műv.*
Új magyar építőművészet
- Új műv.*
Új művészet
- Vár. közlek.*
Városi közlekedés
- Vasúthist. évkv.*
Vasúthistória évkönyv

Személynévmutató

- ÁBRAHÁM Barna 1184
 ÁCS Piroska 1035
 ACSAY László 542
 ACZÉL Péter 518
 ADAMETZ Gyula 477
 ADY Endre 1006
 ÁGAI Adolf 87
 AGÁRDI Péter 973–974
 ÁGOSTON Gábor 88–89, 1036
 ALBERT István 1123
 ALBERTINI Béla 49–50, 1037, 1111
 ALBRECHT Gyula 478
 ALPÁR Ágnes 1124
 ALTMANN Júlia 1, 191
 ANDRÁSFALVY Bertalan 744
 ANDRÁSI Gábor 1038
 ANDROPOV, Urij Vladimirovič 398
 ANGER, Per 353
 ANGYALOSI Gergely 1021
 ANTALÓCZY Zoltán 889
 APOR Éva 920
 APRAXIN Júlia 1126
 ARENSTEIN József 881
 ÁRKÖVY József 898
 ARMUTH Miklós 519
 ÁRVA Judit 269
 BAÁN László 399
 BABITS Mihály 999, 1028–1029
 BÁCSKAI Vera 90, 250, 745
 BACHÁT, Daniel 322
 BAJANIK, Stanislav 988
 BAJNAY László 746
 BAJOR Gizi 1158
 BAJZA Kálmán 251
 BAK Borbála 68–69
 BAKÓ Ferenc 921
 BAKÓ Zsuzsanna 1039
 BAKOS Katalin 1040
 BALASSA Iván 922
 BALASSAY József 851
 BALÁZS Éva, H. 252
 BALÁZS Géza 73–74
 BALÁZS György 520
 BALÁZS János 747
 BALÁZS László 400
 BALÁZSNÉ Varga Margit 92
 BALI János 1308
 BÁLINT Gábor 1186
 BALOG Zoltán 852
 BALOGH Ágnes 1120
 BALOGH Ágnes, Gy. 521–522, 748
 BALOGH Károly 643
 BALOGH Margit 853–854
 BALOGH Rudolf 1077
 BALOGH Tamás 236
 BÁN Ferenc 749
 BÁNKI Donát 766
 BÁNKI István 253
 BÁNKUTI András 1066
 BÁNÓCZI Zsuzsa 1041
 BÁNOS Tibor 1136
 BARABÁSNÉ Cseh Judit 1233
 BARÁTH István 1162
 BARÁTNÉ Hajdu Ágnes 936
 BARDOLY István 540, 564, 640, 1042
 BAROSS Gábor 701–702
 BARKA Gábor 509–511, 1100–1102
 BARKÓCZI Jolán 728
 BARÓTI Judit 923, 1043
 BARRAL, Philippe 147
 BARTA Györgyi 91, 401, 649, 656, 662, 700,
 743, 750, 770, 789, 810, 827
 BÁRTFAI Szabó László 30
 BÁRTFAY László 1011
 BARTHA Lajos 1163–1164, 1276
 BARTHA Zoltán 855
 BARTOS János 559
 BARTÓK Béla 1133
 BARTUS József 751
 BASICS Beatrix 51, 305, 1044–1045
 BÁTHORY Zoltán 1234–1235
 BATTHYÁNY Lajos 263
 BAUER Béla 479
 BAUMHORN Lipót 529
 BAUCHEN, G. 169
 BECK Tibor (ifj.) 402–403

- BELLON Erika 810
 BELUSZKY Pál 91–92, 644
 BENCZE Ágnes 160
 BENCZE Zoltán 2, 63, 192–193
 BENCZÉDI Sándor 576, 627
 BENCZÚR Gyula 1060
 BENE Zoltán 480
 BENE család 42
 BENEDEK Marcell 977
 BENKŐ István 880
 BENKŐ Péter 472
 BÉNYEI Miklós 924–925, 975, 1125, 1165
 BÉR Andor 740
 BERCZIK András 605, 694
 BERENIK Anna 194
 BERÉNY Róbert 1092
 BERÉNYI Dénes 1166
 BERÉNYI Mária 976, 1185
 BERÉNYI Sándor 1236
 BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes 404, 977
 BÉRESNÉ Dunai Gyöngyi 1228
 BERNÁD Dénes 354
 BERNÁTH Mária 1046
 BERNSTEIN Béla 254
 BERTALAN Vilmosné 1, 195–199
 BERTÉNYI Iván 991, 1237
 BERTIN, Patrice 159
 BIBÓ István 523
 BINDER János Fülöp 59
 BIRÁNYI Ákos 255–256
 BÍRÓ A. Zoltán 93
 BLASKÓNÉ Majkó Katalin 1238
 BOBULA, Ján Nepomuk 322
 BOCSÁK Miklós 1309
 BÓDIS Mária 1126–1128
 BODÓ Julianna 93
 BODOKY család 35
 BODOKY Richárd 35
 BODOR Tamás 833
 BÓDY Zsombor 306, 481
 BOGDANICH Imre Dániel 1182
 BOGNÁR Edit 1239
 BOGNÁR Nándor 752
 BOGNÁR Virág 695
 BOGYÓ László 482, 599, 796, 1155
 BOJÁR Iván András 524
 BOJTÁSNÉ Damó Csilla 3
 BOLYÓSNÉ Újfalusi Éva 3
 BONA Gábor 257–258
 BOR Dezső 1129
 BOR György 1129
 BÓRA Ferenc 665
 BORN, Friedrich 390
 BOROS Géza 1047–1052, 1114
 BOROSS Marietta 75
 BOROSSAY Katalin 525
 BOROSTYÁNKŐI Mátyás 753
 BOROSY András 645, 666
 BORSA Gedeon 1187
 BORY Jenő 1121
 BÓTA Gábor 1130
 BOTTLIKNÉ Kárász Aranka 1240
 BÖHM Ágnes 1304
 BÖHM Antal 514
 BÖHM Jakab 94
 BRAHAM, Randolph, L. 355–357
 BRENNER János 696
 BRÓDY Sándor 276
 BUDA Attila 36, 483, 999
 BUDAI Aurél 200
 BUDÁNÉ Juhász Katalin 1241
 BUGÁN Aurél 159
 BUJDOSÓ Győző 201
 BUKA Adrienne 1188
 BULLA Elma 1137
 BUNDEV Todorov Mária 1242
 BURUCS Kornélia 832
 BURY Adrian 594
 BUSEK, Erhard 406
 BUZA Domokos 741
 BUZA Péter 30, 307–308, 484–485, 504, 526–528
 BUZÁS Ferenc 754
 BUZÁS Gergely 202
 BUZINKAY Géza 95–96, 926, 1189–1193
 BÜCHLER Sándor 6, 97
 CHAGALL, Marc 1090
 CHARPENTIER, Alexandre 951
 CHOYKE, Alice, M. 187
 CHOWNITZ, Julian 259
 CIEGER András 37

- COHEN, Asher 356
 COLLIE, Keith 569–570
 CONTI Lipót Antal 577
 CROSSICK, Geoffrey 745
 CSABÁNÉ Váradi Julianna 646
 CSÁK Zsófia 856
 CSÁNYI Károly 944
 CSAPÓ Katalin 76, 818–820
 CSÁSZÁR László 161, 499, 579, 593
 CSÁSZÁR Ottó 1243
 CSÁSZTVAY Tünde 1000
 CSEJDY László 473
 CSELOVSZKY Ferenc 927
 CSENGEL Péter 603
 CSÉPE Lászlóné 1218
 CSEPREGI Márta 1246
 CSETE Örs 400
 CSIKÁNY Tamás 260–261
 CSOMA Zsigmond 755–756
 CSONGOR Dénes 1053
 CSONKA Zsolt 697
 CSONTOS Katalin 4, 928–929
 CSORBA László 98–100, 262
 CZAGA Viktória 667–673
 CZÉRE Béla 698
 CZÉTÉNYI Piroska 605
 CZIGÁNY István 236
 CZIKKELY Rózsa 888
 CZÖVEK Zoltán 1194
 DALMÁTH Ferenc 358
 DANCS István 486
 DÁNYI Dezső 1167
 DARVAY Nagy Adrienne 1131
 DÁVID Ferenc 529
 DEAGLIO, Enrico 359
 DEÁK Ferenc 332–333
 DEÁK Gábor 1244
 DEÁK István 5
 DEMÉNY Pál 123
 DEMETER Zayzon Mária 647
 DEMETER Zsuzsanna 832, 834
 DEMSZKY Gábor 405–406
 DÉNES Éva 888
 DERCSÉNYI Balázs 530–531
 DERDÁK Tibor 125
 DÉRY Attila 532, 1103
 DICZHÁZI Bertalan 407, 757
 DIÓSZEGHY János 1245
 DOBROSSY István 1168
 DOMOKOS Péter 1246
 DOMONKOS László 203
 DON Péter 978
 DONÁTH Péter 1264, 1294
 DONÁTH Tibor 890
 DORNACHER Kinga 552
 DOUGLAS, Michael James 408
 DÓZSA Katalin, F. 118, 303–304, 309–310,
 1054, 1132
 DÖMÖTÖR Ákos 77
 DÖRING József 45
 DÖRNYEI Lászlóné 1232
 DÖRNYEI Sándor 891
 DÖVÉNYI Zoltán 648
 DRAVECZKY Balázs 821–822
 DROSTE, Wilhelm 476, 823
 DUBECZ Sándor 419
 DUDÁS Márta 1247
 ÉBLE Gábor 38
 EGRI-Szilágyi Imre 204
 EIBEN Ottó 892
 EKÉNÉ Zamárdi Iлона 649
 EMBER Mária 360, 409, 1248
 ENDRŐDI Anna 64, 148–149
 ENYEDI György 410–411, 750
 EÖRDÖGH István 857
 EÖRSI László 412–416
 EÖTVÖS József 1009
 EPERJESY Ernő 661
 EPPÉL János 858
 ERDÉLYI Mór 1043
 ERDŐDY Gábor 263
 ERÉNYI Tibor 311, 684
 ÉRI Gyöngyi 1055
 ERKI Edit 312, 1001
 ERNYES Mihály 674
 ERŐ Zoltán 585
 ETÉNYI Nóra, G. 52
 FABINI János Teofil 899
 FABINY Tibor 264, 859, 1249
 FABÓ Beáta 533–536

- FÁBRI Anna 1002–1003, 1007
 FACSÁDY Annamária 162
 FAICS Lajos 758
 FANCSALI Tibor 699
 FÁNCSIK György 436–437
 FARAGÓ Éva 61, 1192
 FARAGÓ Tamás 650
 FARBAKY Péter 537–540
 FARKAS Ákos 144
 FARKAS E. János 651
 FARKAS Gyöngyi 265
 FARKASNÉ Pocsai Zsuzsa 1250
 FAZEKAS György 541
 FAZEKAS István 266
 FEHÉR János 893
 FEHÉR Katalin 979
 FEJÉR Zoltán 53
 FEJTŐ Ferenc 313
 FEKETE András 1251
 FEKETE Sándor 267
 FELD István 229
 FELEDY Balázs 1120
 FELKAI László 980, 1252
 FENYŐ István 268, 1004
 FENYŐ D. Mario 128
 FERENCZY Mária 1056–1057
 FERENZY Sándor 1176
 FERICSÁN Kálmán 39
 FERKAI András 542–545
 FESZTY Gyula 625
 FINTA József 546, 609
 FISCHER, Dagmar 543, 551
 FITZ Péter 1058
 FLEISCHER Tamás 700
 FODOR Béla 487
 FOJTÁN István 759
 FOKASZ Nikosz 417
 FÓNAGY Zoltán 513, 547, 652, 760,
 761, 773
 FORRAI Ibolya 269
 FORRAI Judit 101, 314–316
 FÖLDES Emília 1059–1061
 FÖLDVÁRINÉ Kocsis Luca 1253
 FRANKL Aljona 54–55
 FRATEAN, Stefan 860
 FRÁTER Zoltán 1005
 FRIED István 981, 1262
 FRIGYESI FRIGYESI Judit 1133
 FRISNYÁK Zsuzsa 701–704
 FRÖHLICH Róbert 548
 FROJIMOVITS Kinga 6, 97, 240
 FURKÓ Zoltán 1195
 FÜLÖP Annamária 549
 GÁBOR Eszter 488, 550–553, 1062–1064
 GÁBOR Marianne 1017
 GÁBOR Róbert 418
 GÁBORI Miklós 22
 GÁBORINÉ Csánk Veronika 22
 GADÁNYI György 526–528
 GÁDOR Ágnes 554, 1134–1135
 GAJÁRY István 653
 GAJDÓ Tamás 1136–1138
 GAJDOS Gusztáv 762–765, 1254
 GÁL Éva 555
 GÁL István 270
 GÁL Zoltán 811
 GALASSO, Sambrina 1139
 GÁLL Imre 705–708
 GÁLSZÉCSY Andrásné 888
 GALVÁN Károly 1140
 GANZ Ábrahám 762, 779, 801, 1098
 GARÁDY Sándor 686
 GÁSPÁR Dorottya 7
 GÁTI József 766
 GAUSS, Carl Friedrich 1180
 GAZDA István 271
 GÉCS Béla 556
 GEHRLICH, Peter 127
 GELLÉR Katalin 1065
 GERA Mihály 56, 58
 GERBEAUD Emil 819
 GERENCSÉR Ferenc 419
 GEREVICH László 17, 20–21
 GERGELY Attila 420, 448
 GERGELY Ferenc 835–836
 GERGELY Jenő 361, 861–863
 GERGÓ Zsuzsanna 362
 GERLE János 557–559
 GERLÓCZY Károly 667
 GERMUSKA Pál 403

- GERŐ András 57, 89, 100, 102–103, 115, 290,
343, 375, 399, 442, 459, 471
- GERŐ Győző 15
- GIBÁS Andor 709
- GILYÉN Nándor 560
- GLATZ Ferenc 31, 46–47, 142, 344–348, 693,
832, 1317
- GLÜCK Jenő 864–865
- GOLDBERGER család 41
- GONDA Zsuzsa 561
- GORDOSNÉ Szabó Anna 562, 837
- GOSZTONYI Péter 104, 363, 394, 421–422
- GOTTAS, Friedrich 116
- GOTTL Egon 295
- GÖMBÖS Tamás 489
- GÖNCZI Katalin 205
- GRÁBERNÉ Bösze Klára 1255
- GRÁFIK Imre 563, 710, 930
- GRANVILLE, Johanna 423
- GRANASZTÓI Péter 78
- GRANASZTÓINÉ Györffy Katalin 564
- GRATZ Gusztáv 682
- GRIN Igor 661
- GRITTI, Ludovico 244
- GROTTE András 1066–1067
- GUDENUS János József 40
- GULYÁS Péterné 687, 931
- GUROV, Alexandár 1256
- GUTZWILLER, Hildegard 364
- GUTZWILLER, Jörg 364
- GYÁNI Gábor 8–11, 70, 105–111, 125, 317–321,
334, 337, 365–366, 488, 503, 533, 555, 641,
650, 654, 738, 767, 913, 982, 1154, 1193
- GYARMATI György 112
- GYERTYÁN Ervin 367
- GYÖNGYÖSSY Márton 206
- GYÖRFFY György 12, 207
- GYŐRI György 41
- GYŐRI László 13
- GYŐRI Péter 838
- GYÖRKEI Jenő 424
- GYULAI Ferenc 187
- GYURICZA Anna 14
- GYURKOVICS Sándor 711
- GYŰRKY Katalin, H. 19, 208
- HABLE Tibor 65, 159
- HÄCKEL, Ernst 1284
- HADIK András 565
- HAJDÚ Ákos 675
- HAJDÚ József 58
- HAJDU Tibor 425
- HAJNÓCZI Gyula 24
- HAJNÓCZY József 971
- HAJÓS György 490–495, 676, 768, 894
- HÁLA József 496
- HALASI Rita 566–567
- HALÁSZ Iván 322
- HALABUK József 497, 769
- HAMANN, Brigitte 305
- HAMBUCH Vendel 28, 75, 80, 83–85, 113, 135,
272, 294, 325, 392, 426, 451, 468, 513,
522, 547, 652, 685, 703, 755, 760–761,
799–800, 852, 858, 900, 1023, 1123, 1144,
1173, 1287
- HÁMORI Péter 712–713
- HANÁK Péter 5, 18, 23, 29, 86, 114–122, 323–
327, 654, 813, 983–986, 1006
- HANKÓ Ágnes 236
- HANNY Erzsébet, H. 150, 237, 932
- HAPÁK, Pavel 328
- HARASZTI György 133
- HARASZTI Mária 714
- HARMATH Anikó 1099
- HARRACH Erzsébet 1141
- HARTVIK Lajos 570
- HASSMANN, Elisabeth 305
- HASTENBERG, J. J. W. 770
- HAUPT Erik 824
- HAUSZMANN Alajos 619–620
- HAVRÁNEK, Jan 116
- HÁZMÁN Ferenc 670
- HEATHCOTE, Edwin 568–569
- HEGEDŰS B. András 409, 460
- HEGEDŰS Sándor 123
- HEGYI Klára 238
- HEINZMANN, Eisenrinkel 226
- HELLER István 1068
- HELYES Gábor 1142
- HERCZEL Manó 895
- HERENDI László 1219

- HERMANN Róbert 260, 273–274
 HERNÁDI Miklós 1069
 HÍDVÉGI Máté 275
 HÍDVÉGI Violetta 571
 HOFFMANN Pál 498
 HOLL Imre 209–211
 HOLLNÉ lásd Gyürky Katalin, H.
 HOLLÓ János 888
 HOLLÓ Szilvia Andrea 70, 249, 571, 655, 839–
 840, 933–943, 1118–1119, 1169, 1179
 HONTI József 895
 HONTHY Hanna 1148
 HOPP Ferenc 1056–1057
 HORÁK Magda 987
 HORÁNYI Éva 572–573
 HORNIG, Dieter 313
 HORVÁTH Alice 574
 HORVÁTH Hilda 575, 1070–1072
 HORVÁTH J. András 329, 684, 896
 HORVÁTH Julianna 427, 935
 HORVÁTH Károly 771
 HORVÁTH Lajos 428, 742
 HORVÁTH M. Attila 64
 HORVÁTH M. Ferenc 666
 HORVÁTH Pál 1236
 HORVÁTH Rita 429
 HORVÁTH Sándor 430
 HORVÁTH Tamás 499
 HOVÁNYINÉ Nádassy Eszter 887
 HRABOVSKYINÉ Révész Margit 909
 HRENKÓ Pál 897
 HRIVNYÁK Mihály 77, 322, 328, 331, 338, 859,
 927, 988, 1184
 HUNYADI Zoltán 1257–1258
 ILLÉS Dávid 847
 ILLÉS György 677
 IRÁSNÉ Melis Katalin 15, 212–214
 IVÁNYI-Szabó Éva 866
 IZSÁK Éva 124, 431
 IZSÁK Lajos 432–433
 JAHN Ferenc 352
 JANCSÓ Éva 671
 JANKÓ Annamária 963
 JANOTTI Judit 576
 JÁSZAY Magda 239
 JÁSZI Oszkár 404
 JEDLIK Ányos 271
 JENSEN-BUTLER, Chis 411
 JERNYEI Kiss János 577
 JOBBÁGYI Gábor 434–438
 JOBBÁGYI Zsuzsanna 1055
 JÓKAI Mór 276, 1026
 JOLY, M. 147
 JOVÁNOVICS György 1073
 JÓZSÁNÉ Halász Margit 92
 JÓZSEF Attila 1022
 JÓZSEF Jolán 1030
 JÓZSEF nádor 249, 272, 283, 547, 1095, 1118,
 1140, 1169
 JÖCKLE, Clemens 850
 JUHARI Zsuzsanna 330
 JUHAROS Róbert 678
 JUHÁSZ Borbála 457
 JUHÁSZ Erzsébet, K. 715–723
 JUHÁSZ Etelka 215
 KABA Melinda 163–164
 KADLECOVITS Géza 500
 KAHLER Frigyes 439
 KAJÁRI Erzsébet 440
 KALÍCZ-SCHREIBER Rózsa 151–152
 KALLA Zsuzsa 42, 79
 KAMERMAYER Károly 667, 821–822
 KANDÓ Kálmán 759
 KANGAS, Helena 373
 KÁNYA Emília 1007, 1210
 KAPOSZI Zoltán 772
 KAPPEL család 37
 KAPRONCZAY Károly 43, 898–900
 KAPRONCZAY Katalin 1196–1197
 KARÁDY Viktor 125, 1259
 KARASSZON Dénes 901
 KARDOS József 773, 861
 KARINTHY Frigyes 1005
 KÁRMÁN József 1212
 KARNER Katalin 61, 1192
 KÁROLYI István, gróf 36, 39
 KÁROLYI család 37
 KÁROLYI Mihály 425
 KARSAI László 356
 KÁRTYÁS Gyula 766

- KASZA Sándor 92
 KASZÁS Mariann 16
 KATONA Gergely 1008
 KATONA Tamás 277
 KATSÁNYI Sándor 936
 KATZ, Renée 368
 KAUSER család 46
 KÁFER István 988
 KEDVES Gyula 248
 KÉGLI Ferenc 937-938
 KELEMEN Miklós 867
 KELLER László 724-725
 KEMPELEN Farkas 762
 KENDE Péter 441
 KENYERES István 939
 KENYÉRI Kornélia 278
 KERÁNYI Gábor 351
 KERÉNYI Ferenc 1143
 KÉRDŐ Katalin 165
 KEREKES István 279
 KERESZTÉLY Krisztina 656
 KERNY Terézia 501
 KESERŰ Katalin 1073
 KESZLER Mária 80
 KÉTYI Andrásné 1260
 KIÁ CZ György 605
 KINCSES Károly 126, 1074-1078, 1105
 KIS Tamás T. 989
 KISARA Balla György 71
 KISS Bori 1007
 KISS Csongor 501
 KISS Endre 127, 313
 KISS Erzsébet, F. 1261
 KISS Éva 578, 774, 940
 KISS G. Csaba 988
 KISS József 1000
 KISS József, M. 964
 KISS Lajos 579
 KISS Pál 726
 KISS Sándor, M. 439
 KISSNÉ Spira Veronika 1227
 KLÁBEN Gyula 775
 KLEBELSBERG Kunó 989
 KLEMM László 1144
 KLŐSZ György 1083
 KNAPP Éva 941
 KOB, Karin 188
 KOCSIS László 159, 166
 KÓCZIÁNNÉ SZENTPÉTERI Erzsébet 776
 KOGUTOWITZ Manó 71
 KOHN Sámuel 6, 240
 KÓKAY György 369, 1009, 1197
 KOLTA Magdolna 81, 1077
 KOLUNDZSIA Gábor 679
 KOMLÓS Aladár 990
 KONRÁD György 370
 KONRÁD Miklós 1010
 KÓNYA Sándor 1170
 KOPCSAY Gábor 746
 KOPÓCSY Anna 1079
 KOPPÁNY Tibor 241
 KORÁNYI család 42
 KORNIDESZ Mihály 773
 KOROMPAY H. János 1198
 KÓSA Judit, N. 442-443, 1103
 KÓSA Lajos 680
 KÓSA László 727, 991
 KOSSUTH Lajos 288
 KOTSIS Iván 582
 KOVÁCEK, Bodizar 281, 1262-1263
 KOVÁCS Ákos 82, 371
 KOVÁCS Anna 331, 868
 KOVÁCS Eszter 942
 KOVÁCS István 280, 502
 KOVÁCS József 1096
 KOVÁCS László 728, 777
 KOVÁCS M. Mária 372
 KOVÁCS Olga 1264
 KOVÁCS Tibor 943
 KOVÁCS Zoltán 92, 648
 KOVALIK DEÁK Szilvia 473
 KOVÁTS Alajos 778
 KOZÁK Gyula 464, 604, 792, 1040-1041, 1093
 KOZÁRY Andrea 681-682
 KOZMA György 1145
 KOZMA Lajos 572-573
 KŐHEGYI Mihály 268
 KÖLBER család 46
 KÖNIG Ferenc 444
 KÖRMÖCZI Katalin 282, 332-333

- KÖRÖSI Zsuzsanna 445
 KŐSZEGI Frigyes 153
 KŐSZEGHY Elemér 1070
 KÖVÁGÓNÉ Szentirmai Katalin 66
 KÖVÉR György 108, 334, 366, 446–447, 812–813
 KRAJCZÁR Gyula 448
 KRASZNAY Péter 269
 KRATOCHWILL Mimi 1034
 KRAUSZ Tamás 1310
 KRESALEK Gábor 449, 825
 KRISTÓ Gyula 216
 KRISTÓF Ágnes 580
 KRUPA András 661
 KUBINSZKY Mihály 581–583
 KUBINYI András 17, 217–219
 KUNOS László 584
 KUZSINSZKY Bálint 954
 KÜHNE Ede 763
 LABÁDI-BERTÉNYI Gizella 373
 LABORCZ Flóra, B. 1080
 LACKFI János 1199
 LACZKÓ Miklós 374–375
 LADÁNYI János 450
 LAJTA Béla 578
 LAKATOS Éva 1200
 LAMPEL Éva 585
 LAMPEL Miklós 585
 LANDERER Lajos 247, 278, 288
 LÁSZLÓ Csaba 540, 564, 640
 LAUER György 83–84, 451
 LECHNER Ödön 524, 591, 1035
 LÉCES Károly 1255
 LÉDERER Pál 841, 917
 LEGEZA László 883
 LENGYEL Beatrix, Cs. 376
 LENHOSSÉK család 42
 LENKEI István 1265
 LESZNAI Anna 1110
 LÉTAY Miklós 503, 514, 1081
 LICHNER Magda 944
 LIPP Tamás 779
 LIPTÁK Dorottya 1201
 LITVÁN György 18
 LÓNYAY család 37
 LOSONCZY Géza 446–447
 LOVAS Cecilia 586
 LOVAY Zsuzsanna 1082
 LÖW Lipót 275
 LŐVEI Pál 587
 LUGOSI Lugo László 54, 1083, 1112
 LUKÁCS György 1172
 LUKÁCS, John 407
 LUKÁCS Tibor 1171
 LUKÁCSY Sándor 1011
 LUMNITZER család 42
 LUX Terka 1018
 MADÁCSY Piroska 1012
 MADARASSY Orsolya 159
 MADAS Edit 1202
 MAGYAR Károly 19, 220–221
 MAGYAR Márius 860, 869
 MAGYAR Márta 588
 MAGYARICS Tamás 377
 MAI Manó 603, 1074, 1076
 MAJOR Gyula 780
 MAKRA Zsigmond 781
 MAKRAY Istvánné 1218
 MAKOVECZ Imre 1073
 MAKRAI Istvánné 1226
 MALÉTER Pál 413
 MÁNDY Iván 1013
 MÁNDY Ivánné 1013
 MANN Miklós 1266–1268
 MANN, Thomas 1019
 MÁRAI Sándor 378
 MARASTONI József 1044
 MÁRIA Dorottya 264
 MARISEVICH György 542
 MARKÓ Károly 945
 MARKÓJA Csilla 1042
 MÁRKUS György 1172
 MÁRKUS Mihály 222
 MAROSI Ernő 20–21, 34, 223, 518, 1071
 MARSIGLI, Luigi Ferdinando 239
 MÁRTON Gábor 1146
 MÁTÉ Gábor 1223
 MATOLCSY György 407, 452
 MÁTRAI Gábor 729
 MÁTRAI Péter 589
 MATUS István 570

- MATUZ Edit, D. 154
MÁTYÁS (Magyarország: király) I. 1183
MATTYASOVSZKY János 688
MATTYASOVSZKY Zs. Péter 1061
MAZSU János 128
MECHWART András 763
MEHÁNEM Meron 870
MELINZ, Gerhard 842
MERCZ Árpád 782
MERCZI Miklós 730
MÉREY Zsolt 683
MESKÓ Csaba 902
MESTER Zsolt 22
MÉSZÁROS Borbála 496, 783
MÉSZÁROS Endre 590
MÉSZÁROS György 504
MÉSZÁROS Ildikó 784
MÉSZÁROS István 871, 1085–1087, 1229, 1269
MÉSZÁROS M. János 1084
MÉSZÁROS Tamás 1147
MEZEI László Miklós 1014
MEZŐ Rita 283
MICHALKÓ Gábor 826–827
MIHÁLYI Péter 785
MIKLÓSSY Endre 453
MIKÓ László 1230
MIKSZÁTH Kálmán 1002
MIKUS Károlyné 786
MILLER, Scott 356
MINÁROVICS János 167, 946
MINDSZENTY József 855
MINK András 828
MISKEI Antal 242
MOCSY Ferenc 501
MOLNÁR András 284
MOLNÁR Gál Péter 1148
MOLNÁR György 454, 1203
MOLNÁR István, L. 872
MOLNÁR János 1203
MOLNÁR Klára 1149
MOLNÁR László 1270–1271
MOLNÁR Miklós 455
MONOK István 1202
MÓRA Imre 129
MORAVÁNSZKY Ákos 591–592
MÓRICZ Zsigmond 1015
MÓZESSY Gergely 873
MRÁVIK László 947
MUDRÁK Attila 145
MURÁNYI Gábor 605
MÜLLNER Jenő 499
NAGY Ágnes 1218
NAGY Anikó, B. 787, 1088–1089
NAGY Beáta 315, 350, 383, 1003, 1018, 1303
NAGY Béla 1311–1312
NAGY Emese 2, 224
NAGY Gergely 593–598
NAGY Ildikó 1150
NAGY István 352
NAGY Lajos 4, 7, 33, 171, 175
NAGY László 1173
NAGY Margit 155
NAGY Miklós 285
NAGY Pál 788
NAGY Péter 1272
NAGY Péter Tibor 992, 1273
NAGY Sándor György 789
NAGY Tibor 25, 32
NAGY Zsuzsa, L. 379
NAGYBÁKAY Antal Zelmós 44
NAGYRÉVY András 1094
NAJDENOVA, Jonka 993
NÉGYESI Pál 790
NÉKÁM család 42
NEMESDARÓCZI István 1313
NÉMETH András 1274
NÉMETH Gábor 948
NÉMETH Géza 1213
NÉMETH György 1204
NÉMETH József 773, 791, 1174
NÉMETH Mária 949
NÉMETH Margit 168–172, 174
NÉRAY Katalin 1090
NIEDER Iván 599–560, 600
NIEDERHAUSER Emil 23
NOSZLOPI Németh Péter 225
NOVOTNYNÉ Pletscher Hedvig 130, 657–659
NYÁRÁDY Gábor 335, 1205
NYÉKHELYI Dorottya 63
NYITRAI Ferencné 1167

- NYULÁSZINÉ Straub Éva 266, 286
 OBERLÄNDER Sándor 1276
 ÓDOR István 688
 ORMOS Mária 380
 OROSZ Károly 731
 OROSZI Antal 1277
 ORTH János 1091
 OSVÁTH Zsolt 950
 ÖRKÉNY Antal 417
 ÖRKÉNY István 1020
 ŐSZ Ferenc 675
 PACH Zsigmond Pál 243
 PAJOR Gáspár 1212
 PALÁNKAI Tibor 1278
 PALASIK Mária 57
 PALLA Mária 544
 PÁLLINGER Zoltán Tibor 456
 PÁLMÁNY Béla 1206
 PANDUR Ildikó 951
 PÁNDY Tamás 505–506
 PAPADOPULOSZ PETROVA Adriana 874
 PÁPAY Dénes 903
 PAPHÁZY Tibor 904–905
 PAPP Gézáné 1279
 PAPP Zoltán 893
 PAPPNÉ Mika Edit 512
 PASQUICH János 1180
 PASSUTH Krisztina 1092
 PATAI Imre 781
 PATAKI Gábor 1093
 PATAKI Veronika 398
 PATAKINÉ Kósa Éva 952
 PATAKY Iván 363
 PATTANTYÚS Ábrahám Ádám 574
 PATTANTYÚS Manga 1094
 PECZ Samu 640
 PEDRONI Emma Anna 1095, 1280
 PEJKOVSKA, Penka 660
 PEKÁR Zsuzsa 45
 PELLE János 381
 PEREHÁZY Károly 1096
 PERGER Péter 1194
 PERLASKA, Giorgio 359, 382
 PERTL István 1033
 PETERDI Pál 1211
 PÉTERFALVI Lajos 1313
 PÉTERI György 1175
 PETŐ Andrea 383, 457, 1281
 PETŐ Iván 57, 792
 PETŐ Mária 156–157, 287, 383, 507
 PETŐFI Sándor 42, 253, 267, 301, 1249
 PETRAVICH András 557
 PIK Katalin 843
 PILINYI Péter 288, 475, 508, 793
 PINTÉR Endre 888, 906
 PINTÉR László 732
 PINTÉR Tamás, K. 601
 PIZÁG Anetta 602
 PLANK Ibolya, Cs. 603, 1097
 PLATSCHKA, Richárd 1108, 1150
 PÓCZY Klára, Sz. 24–25, 173–177, 953
 POGÁNY Ágnes 814–815
 POKORNY Zsolt 1098
 PONGRÁCZ Gergely 413
 POÓR János 89, 100, 102, 289–290, 343, 375,
 399, 442, 459, 471
 POSZLER Györgyi 1099
 PÓTH István 994
 PÓTH Piroska 398
 PÖLÖSKEI Ferenc 807
 PRAKFAI Endre 604
 PREISICH Gábor 605–606, 623, 690, 694, 746
 PRELIC, Mladena 661
 PREPUK Anikó 131
 PRITZ Pál 361
 PRÓDER István 794
 PROHÁSZKA László 509–511, 1100–1102
 PULSZKY Ferenc 34, 943, 1071
 PURCHLA, Jacek 90
 PUSKELY Mária 875
 PUSZTAI László 689, 795
 PÜNKÖSTI Árpád 458
 PÜSPÖKY Grácián 284
 RACHMANN Arnold W. 1176
 RÁCZ Katalin 818
 RÁCZ Miklós 690
 RADA Tibor 1282
 RÁDAY Mihály 607–608, 1103
 RÁDICS Károly 1015
 RÁDLI Tibor 1283

- RAINER M. János 459, 464, 604, 792, 1040–1041, 1093
 RAINER Pál 226
 RAJ Tamás 978
 RAJNAI Edit 1151–1152
 RÁKOSI Mátyás 460, 1158
 RÁKOSI Viktor 276
 RAMOND Isabelle 662
 RAPPAI Zsuzsanna 609
 RÁTH György 1072
 RÁTH Károly 667
 RATZKY Rita 42
 RAVASZ László 882
 RECHNITZER János 816
 RÉDEY Judit 829
 REISZ T. Csaba 513
 REMEK Éva 1266
 RENNERNÉ Várhidi Klára 1153
 RENTRO, Jean Marie 844
 RESS IMRE 1284
 RÉTI Ilona 1224
 RÉV Ilona 1285
 RÉVÉSZ László 291
 RÉVFFY László 461
 REZLER Gyula 352
 RIBAI M. Elma 876
 RICKL család 44
 RICHTER Gedeon 751
 RIDOVICS Anna, T. 610
 RIPPL-RÓNAI József 1046
 RYMORCZ Pál 688
 RITOÓK Pál 523, 611–614
 RÓBERT Péter 394, 796
 ROMÁN András 518, 615
 RÓNAI Mihály András 1016–1017
 ROSTA István 616
 RÓTH Miksa 1104
 ROTTLER Ferenc 861
 ROZETT, Robert 356
 RÓZSA György 59–60
 RÓZSA Miklós 797
 RÓZSAHEGYI Kálmán 1146
 RUSZINA László 1120
 RYSS, Conrad 222
 RWNEN, Abiyhm 384
 SÁGI Erzsébet 907–908
 SÁGI Zsolt 663
 SÁGVÁRI Ágnes 427
 SALAMIN András 617, 909
 SÁMATHY Tamás 618
 SÁNDOR P. Tibor 61, 126, 1105, 1192
 SÁNDOR Tibor 1106–1107
 SÁNTA Gábor 292, 1018
 SÁNTHÁNE Antal Sára 1103, 1114
 SÁRDI Margit, S. 315, 350, 383, 1003, 1018, 1303
 SÁRKÖZI Mátyás 26
 SÁRKÖZI Zoltán 27
 SÁRMÁNY-PARSONS Ilona 1055, 1108
 SÁROSI Bálint 1154
 SÁROSINÉ Tánczos Erika 847
 SAS György 1155
 SASFI Csaba 306
 SCHÉDIUS Lajos 979
 SCHÄFFER Ferenc 733
 SCHERRER, Susanne 476
 SCHICKEDANZ Albert 524, 561, 613, 621, 636, 1063–1064
 SCHIRILLA György 132
 SCHLEGEL Oszkár 1286
 SCHMIDT Miksa 940
 SCHMITT Péter 1207
 SCHNEIDER Márta 995–996
 SCHORSKE, Carl 986
 SCHULTHEISZ Emil 910
 SCHWAMM, Kristin 476
 SCHWARCZ Katalin 954
 SCHWEITZER Gábor 6, 97, 240
 SCHWEITZER Pál 1019
 SEDLMAYER János 518
 SEIDL Ambrus 619–620
 SEIFERT Tibor 512
 SELMECZI Kovács Attila 955
 SESTINI, Domenico 287
 SÍK Csaba 1109
 SIKI Jenő 798
 SILBER, Michael, K. 133
 SIMONOVICS Ildikó 1110
 SIMOR András 295
 SINKÓ Katalin 1051
 SIPOS András 134, 684, 911–914, 939

- SIPOS Antalné 27
 SIPOS Balázs 1208
 SIPOS Mihály 997
 SIPOS Péter 385
 SISA József 621–622
 SKORZENY, Otto 386
 SKULTÉTY Csaba 48
 SLAKTA Katalin 1231
 SOKCSEVITS Dénes 877
 SOLT Ottilia 462
 SOMKUTI Gabriella 949, 956–957
 SOMLAI Katalin 473
 SOMOGYI Éva 29
 SOÓS Géza 878
 SOÓS István 28, 135, 513, 685, 734, 799–800,
 1287
 SPATZENEGGER, Hans 463
 SPIRA György 293–295
 STANDEISKY Éva 464, 604, 792, 1040–1041, 1093
 STEMLER Gyula 136, 807
 STEMLERNÉ BALOGH Ilona 336, 832
 STIPTA István 137
 STIFTER Tamás 354
 STOCKNÉ Horváth Mária 958
 SUBA Gábor 735, 801
 SUNKÓ Attila 38
 SÜVEGES László 802
 SZABADVÁRY Ferenc 1777–1178, 1288–1292
 SZABÓ A. Ferenc 465
 SZABÓ B. István 1020–1021
 SZABÓ Dániel 337, 684, 1209
 SZABÓ Ferenc 514, 554, 608, 648, 730, 806,
 879, 1008, 1151, 1161, 1247
 SZABÓ Imre 880
 SZABÓ János 623
 SZABÓ Klára 14
 SZABÓ Lajos 959
 SZABÓ László, B. 30
 SZABÓ Márton 93
 SZABÓ Miklós 363, 466
 SZABÓ Róbert 467
 SZABÓ Tibor 227
 SZABÓ Zoltán 306
 SZABÓKY Adolf 881
 SZABÓNÉ Berki Éva 1293
 SZABOLCS Ottó 1294
 SZABOLCSI Miklós 1022
 SZAFFNER Emília 1210
 SZAKÁCS Margit 1111
 SZAKÁLY Ferenc 244–245
 SZAKOLCZAY Attila 468
 SZALAI András 557
 SZALAI család 1112
 SZALAI Pál 388
 SZALAY Ágnes 1112
 SZÁLASI Ferenc 387
 SZALAVETZ Andrea 803
 SZÁLLÁSI Árpád 915
 SZÁNTAI Lajos 804
 SZÁNTHÓ András 1314
 SZARKA Klára 499
 SZARKA László 338–339
 SZALMA Mária 482
 SZÁSZ Ferenc 1023
 SZÁSZ Zoltán 31
 SZÉCHENYI István 292, 764, 808, 1125
 SZÉCHÉNYI Mihály 138
 SZÉCHÉNYI Róbertné 1098
 SZÉCHÉNYI Viktor 376
 SZEGEDI Tamás 736
 SZEGŐ György 1051
 SZÉKELY Bertalan 1039
 SZÉKELY Zoltán 624
 SZEKERES József 388
 SZELÉNYI Iván 450
 SZELÉNYI Károly 596–598
 SZELLE Béla 1024
 SZELLE Tibor 520
 SZEMKEŐ Endre 960–961
 SZÉNÁSSY Árpád 625
 SZENDE Ákos 881
 SZENDI Emma 389
 SZENTES Éva 1025
 SZENTGYÖRGYI Lóránt 1295
 SZENTPÉTERY Tibor 1113
 SZEPESI György 1211
 SZIGETHY Ágnes 626
 SZIGETHY Gábor 830
 SZIGETI József 1296
 SZIJJ Jolán 962–963

- SZILÁGYI István 72
 SZILÁGYI Judit 1250
 SZILÁGYI Kinga, M. 1026
 SZILÁGYI Márton 1212
 SZILÁRD Leó 1292
 SZINNYAI Katalin, V. 579
 SZIRÁNYI Gábor 554, 1134–1135
 SZIRMAI Krisztina 32, 178–182
 SZIRMAI Viktória 664
 SZIRTES László 916
 SZITA Szabolcs 390–391, 805
 SZÖGI László 191, 203, 296, 964, 1237, 1275,
 1284, 1297–1298, 1300–1301
 SZÖLLÖSSY Ágnes 1114
 SZÖLLÖSSY Gábor 1230
 SZÚCS Ilona, M. 1115
 SZVOBODA Dománszky Gabriella 249, 965,
 1116–1119
 TAHI TÓTH Nándorné 627
 TAKÁCS Péter 277, 1143
 TAKÁCS Sarolta 628–630
 TÁLL Éva 806
 TALLIÁN Tibor 1156–1157
 TAMÁSKA Péter 1315
 TÁNCOS Gábor 409
 TÁNCZOS Judit 847
 TARDOS Katalin 125
 TARNÓI László 1027
 TATAI Mária 631
 TATZELT Vilmos 1053
 TÉGLÁS Csaba 139
 TÉGLÁS János 1028–1029
 TELEKI László 99
 TENCZER Tamás 841, 917
 TENKE Sándor 882
 TERPLÁN Zénó 1213
 THÉK Endre 1082
 THIRRING Gusztáv 917
 TIHANYI Lajos 1092
 TILKOVSKY Loránt 140, 392
 TIMA Zoltán 632–633
 TINER Tibor 743
 TITTEL Péter Pál 1180
 TOMBOR László 136
 TOMKA Béla 817
 TÓTH Árpád 845
 TÓTH Gábor 1299
 TÓTH Gáspár 301
 TÓTH István György 246, 1300
 TÓTH Pál Péter 445
 TÓTH Szilvia 1214
 TÓTH Zsiga István 798
 TÖKÉCZKI László 1215
 TÖKÖLY Száva 1264
 TÖRLEY Mária, R. 1120
 TÖRÖK András 634, 637
 TÖRÖK József 883
 TREMMEL Ágoston 966
 TULOK Péter 817
 TURÁNYI Zsuzsa 1216
 TURDA, Marius 86
 TÚRI Jobbágy Miklós 1095
 TUSOR Péter 217, 246
 ÚJLAKI Miklós 206
 ULICSKA László 141, 841, 917
 UNGVÁRY Krisztián 393–394
 UNYI Béla 737
 VÁCZI Piroska 635
 VADAS Ferenc 636–637, 738
 VADÁSZ György 584
 VAJDA Ágnes 651
 VAJDA Imre 647
 VAJDA Mihály 1172
 VAJDA Miklós 1158
 VALACHI Anna 1030
 VÁLI István Csaba 691
 VALLATÓ Géza 469
 VALLUS Tibor 1316
 VÁMOS Éva Katalin 967, 1179, 1284, 1301–1303
 VÁMOSNÉ Vagyázó Lilly 1179
 VÁRADY Zsófi 605
 VARGA Domokos 297
 VARGA Imre 1034
 VARGA István 638
 VARGA Judit 807
 VARGA Júlia 191, 203, 1237, 1275, 1284, 1298,
 1301
 VARGA Katalin 340
 VARGA László 398, 470–471
 VARGA Mihály 639

- VARGHA Domokosné 1180–1183
 VARGYAI Gyula 416
 VARRÓ József 808
 VÁRSZEGI Gyula 739
 VASAS Lívia 968
 VASBÁNYAI Ferenc 1304
 VASS László 1109
 VASS Vilmos 515
 VÁZSONYI Vilmos 134
 VÉGH András 63, 228–233
 VÉGH János 640
 VÉGH Katalin, K. 969
 VÉGVÁRY Annamária 514, 516
 VELKEY Ferenc 262
 VELLADICS Márta 298
 VELNER András 1305
 VENTZKE, Karl 1159
 VEÖREÖS Imre 884
 VEREBÉLYI Adrienne 1306
 VERESS Anna 1160
 VERŐ Tibor 918
 VÉRTES László 919
 VIDA István 472
 VIDA Miklós 692
 VIGH Annamária 341–342, 641, 970
 VILLÁNYI György 802
 VIRÁG Zsuzsanna, M. 158
 VISY Gábor 998
 VISY Zsolt 183
 VITA László 651
 VLADÁR Ágnes, H. 184, 642
 VOIT Krisztina 1217
 VONECHE, Cardia Isabelle 473
 VÖRÖS Boldizsár 349, 395
 VÖRÖS István 234
 VÖRÖS Károly 11, 31, 46–47, 142, 299, 343–
 349, 693, 1317
 VÖRÖSMARTY Mihály 1143
 VRBA, Rudolf 356
 VUJICSICS D. Sztoján 143–146, 300
 VULCAN, Josif 1185
 WEBER Antal 1031
 WAGNER, Otto 591
 WEHNER Tibor 1051, 1121
 WEISS Ferenc 1181
 WALLEMBERG, Raoul 358, 360, 370
 WELLMANN Nóra 818, 1161
 WENGER Tibor 890
 WERKLI Flórián 85
 WESSELY Ödön 1274
 WIEBENSON, Dora 622
 WITTINGER László 517
 WIX Györgyné 971–972
 WURM család 47
 ZÁCH János Ferenc 1180
 ZÁDOR Judit 235
 ZEIDLER Miklós 1318
 ZEKE Gyula 55, 825, 1032
 ZIMMERMANN, Susan 350–351, 842, 846
 ZOLNAY László 301
 ZÓRÁD Ernő 62
 ZUGLÓI László 773
 ZVARA Edina 885
 ZSÉLYI Aladár 714
 ZSIDI Paula 33, 66–67, 159, 185–190
 ZSIDI Vilmos 1307
 ZSIGMOND Gyula 1283
 ZSOLDOS Jenő 302

Rövidítések

Afm	Adria feletti magasság
ArchÉrt	Archeológiai Értesítő
BFL	Budapest Főváros Levéltára
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
BudRég	Budapest Régiségei
KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
MOL	Magyar Országos Levéltár
MNM MTKCs	Magyar Nemzeti Múzeum Magyar Történelmi Képcsarnok
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából

